

ՍՏԵՓԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ԹՈՒՐԲԵՐԸ
ԹՈՒՐԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
II**

**ԵՊՀ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ**

— ԵՐԵՎԱՆ 2011 —

ՀՏԴ 941(479.25): 94/99

ԳՄԴ 63.3(2Հ) + 63.3

Պ 797

Տպագրված է պետական պատվերով

Նվիրում են Հովհիկ Խալաթյանին

Պողոսյան Ստեփան

Պ 797 Թուրքերը քուրքերի մասին, հատոր II, /Ստեփան Պողոսյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատ.), 2011թ.- 552 էջ:

Գիրքը ներկայացնում է XX դարի խոշորագույն մարդասպանների կողմից հայերի ցեղասպանության մախապատրաստական աշխատանքների և այն գործողության մեջ դնելու վերաբերյալ արժեքավոր վավերագրեր, վկայություններ, հրամանագրեր, մամակներ, ծածկագրեր ու գրություններ, որոնք կարող են մեծ դեր խաղալ Հայոց եղեռնի միջազգայնացման գործում:

ՀՏԴ 941(479.25): 94/99

ԳՄԴ 63.3(2Հ) + 63.3

ISBN 978-5-540-02226-2

© Պողոսյան Ստ., 2011թ.:

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011թ.:

© «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ, 2011թ.:

Համաշխարհային պատմագրությունն ապացուցել է, որ երիտթուրքական կառավարության կողմից արևմտահայության բնաջնջումը ոչ միայն պետական քաղաքականություն էր, այլև ազգային նպատակադրում: Իրքիհադի համագումարներից մեկում Թալեաթը հայտարարեց. «Պետք է հայերին արմատախիլ անել, պետք է մեր երկրում չբողմենք ոչ մի հայ, նրանց պետք է ոչնչացնել: Նկատի ունենալով բանակի անվտանգության և հասարակական ապահովության հրամայականը, մաս կայսրությունում խաղաղությունը պահպանելու ձգտումը և ըստ զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների որոշման, հայերին պետք է հեռացնել պատերազմական գոտուց, որպեսզի չենթարկվենք նրանց կասկածելի շարժումներին: Նաև իրավիճակը թելադրում է խիստ և արագ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ գործի դնելու այս անխոցելի որոշումը հետևյալ պայմաններով. պետությունն իր հազարավոր զավակներին ուղարկում է ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու և պահպանելու հայրենիքը: Ներկայիս դժվար պահին հայրենիքը ակնկալում է իր քաղաքացիներից լինել համերաշխ բանակի հետ առավել քան երբևէ: Նման որոշումների մեջ տեսնում է այդ սաղորչներին, որոնք կրակ են վառում մերսում և աշխատում են դաշունահարել երկիրը թիկունքից»¹:

Այս ուղեցույցի վրա հիմնվելով մի օրենք է հրապարակվում.

«Հոդված 1. Ընդհանուր գորահավաքի ժամանակ պետք է, որ բանակի զենեարալները, նրանց օգնականները և անկախ զինվորական հենակետերի հրամանատարները հակազդեն և ճնշեն յուրաքանչյուր շարժում, որ կխանգարի հասարակական կարգին բնակիչների կողմից: Նրանք իրավունք ունեն և պարտավոր են կասեցնել այդ զինվորական ուժով (նույնիսկ սպանելով, բնաջնջելով). անհնազանդությունը պետության հրահանգներին և միջոցառումներին, որոնք կոչված են երկրում համակարգը պահպանելու և դրա պաշտպանությունն իրականացնելու:

1. Մեվլան Ջադե Աիֆաթ Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթի-հադի հայաջինջ քաղաքականությունը, Եր., 1990, էջ 128:

Հոդված 2. Բանակի դիվիզիաների հրամանատարները և անկախ հատուկ միավորումները պետք է անհատական և հավաքական ձևով տեղահանեն քաղաքի և գյուղաքաղաքի բնակիչներին իրենց բնակավայրերից դեպի այլ վայրեր՝ լրտեսությունը կամ դավաճանությունը խափանելու նպատակով:

Հոդված 3. Սույն օրենքն ուժի մեջ է իր հրապարակման օվականից: (Օրենքը հրապարակվեց Էնվեր փաշայի ստորագրությամբ՝ 14 մայիս, 1915)»:¹

Զմայած բռնագաղթը սկսվել էր դեռ վաղ զարմանը, իթթիհադական կառավարությունը 1915 թ. հունիսի 13-ին պաշտոնապես հայտարարում է հայոց բռնագաղթի մասին: 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին հայերի ձեռքն է ընկնում ներքին գործերի մախարար Կարմիր փաշա Թալեաթի հեռագիրը Հալեպի նահանգապետին, որում ասվում էր. «Իմացեք, որ կառավարությունը որոշել է Թուրքիայում բնակվող հայ բնակիչների ամբողջական բնաջնջումը: Յուրաքանչյուր վարչական անձ կամ պաշտոնյա, ով անկարող կլինի գործադրելու սույն հրամանը, պաշտոնանկ կլինի: Պետք է հայերին բնաջնջել՝ չինայելով ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին և ո՛չ էլ անդամալույծներին, որքան էլ առաջարկած բնաջնջման միջոցները դաժան լինեն»:

Սրանք լոկ սատանայական խոսքեր չեն, այլ թուրքական կառավարության պաշտոնական հրահանգներ՝ ուղարկված նահանգապետներին:

Հայ ժողովրդից ձերբագատվելու լավագույն միջոցն այն էր, որ պետք է նախ չեզոքացվեր հայ մտավորականությունը: 1915 թ. ապրիլի 24-ից հայ ժողովրդի մտավոր ներուժը սկսեց ջարդի ենթարկվել: Միայն այդ օրը 225 հայ մտավորական ձերբակալվեց և դաժանորեն սպանվեց:

Ծրագրի իրականացումը վստահված էր «Թեշքիլաթը մախսուսե»-ին: 10000 ոճրագործ ազատ արձակվեցին բանտերից հայ ժողովրդին ջարդելու պայմանով: Այդ ոճրագործ միավորումները հենվում էին թուրքական կանոնավոր բանակի, ոստիկանության վրա՝ իրականացնելով մարդկության պատմության մեջ նմանը չտեսած ամենամեծ ցեղասպանությունը: Երիտթուրքերի ղեկավար մարմնի որոշմամբ ամբողջ կայսրությունում սկսվեցին հայերի ոչնչացումներն ու բռնագաղթը: Ընդլուծում, կայսրության տարածքը բաժանվեց երեք գոտիների. 1. Արևմտյան Անա-

1. Ասատու Մեֆլեհ Գաղեր Արաբական հեղափոխությունը, հրատ. Հայ առաքելական եկեղեցի, Հալեպի առաջնորդարան, Հալեպ, 1989 թ., էջ 38:

տողա՝ Կ. Պոլսի և Թուրքիայի հետ միասին, 2. Կենտրոնական Անատոլիա և Արևմտյան Հայաստանի նահանգների մեծ մասը, 3. Արևմտյան Հայաստանի հարավ-արևելյան նահանգները:

Ջարդերի հիմնական վայրերն էին՝ Եփրատի Քենախի կիրճը, Խարբերդի դաշտավայրը և Սեբաստիայի նահանգի գետափերն ու հովիտները: Ինչ վերաբերում է Տարոնին, Բաղեշին և Դիարբեքլիին, հայերի հիմնական մասը ոչնչացվեց տեղում: Ընդ որում, Տարոնի հայությանը բնաջնջելու համար այստեղ տեղափոխվեցին Կարսում բնակեցված ադրբեջանցի թաթարները, որոնք հայությանն իսպառ ոչնչացրին և Մշո դաշտում հատուկենտ հայ մնաց: Կոտուրածներն այդ շրջանում ուղեկցվեցին ռուսական բանակի ժամանակավոր նահանգի հետ: Ինչ վերաբերում է կայսրության արևմտյան մասին ու Պոլսին, ապա դրանցում ջարդեր տեղի չունեցան, բավարարվեցին բռնագաղթով: Պատճառները երեքն էին. 1. Արևմտյան նահանգները կայսրության տնտեսության սիրտն էին, իսկ տնտեսական կյանքը հայերի ձեռքում էր: 2. Այդ նահանգների մեծ մասը Եվրոպայում էր, իսկ մյուս մասը՝ Եվրոպային սահմանակից, և կոտորածներն այդ շրջաններում կարող էին Թուրքիայի համար մեծ բարոյությունների առաջ բերել: 3. Արևմուտքում թուրքական հասարակության ղեկավար ուժը օսմանցի թուրքերն էին, որոնց շրջանում երիտթուրքական քաղաքականության նկատմամբ վերապահ վերաբերմունք գոյություն ուներ:

Տեղահանությունը ներկայացնում էր մոտավորապես հետևյալ պատկերը: Տեղահանվածներին հիմնականում ուղարկում էին Կոնիա՝ շրջանցելով Մարաշը, Տարսուրը, Այնթափը, Հալեպը, որոնց կեսը հասնում էր Դեր Ջոր՝ քաղցած ու կիսամերկ, իրենց գերեզմանը գտնելու: Կիլիկիայի քարավանը սոված հասավ Կոնիա, նահանգապետը արգելեց ուտելու որևէ բան տալ: Քարավաններին հավաքում էին ախոռների մեջ՝ սոված և հիվանդ մալարիայով, և թույլ չէին տալիս դուրս գալ սահմաններից, արգելելով՝ նույնիսկ գնալ աշխատելու ճանապարհների վրա, որպեսզի գոնե վաստակեն իրենց հանապազօրյա հացը: Սոված հայերը ստիպված էին անգամ խոտ ուտել: Նրանց տեղափոխում էին Սիրիայի հյուսիսային մասերը: Ամեն օր մահանում էին 100-ից ավելի հայեր: Քաջ գեյթոնցիների հպարտությունից չի մնում ոչինչ՝ միայն սոված աղքատներ, խենթացած, կարկատած հագուստներով, միջատներով լեցուն: Չեյթունը իթքիհադականների համար փորձարարական լաբորատորիա էր: 1915 թ. մարտ և ապրիլ ամիսներին կոտորածները շարունակվեցին մյուս նահանգ-

ների և շրջանների հայերի տեղահանումով: Այն սկսվել էր Վանի ինքնապաշտպանությունից շատ առաջ, և թուրքական կառավարությունն իզուր էր փորձում արդարացնել հայերի ցեղասպանությունը:

Դորք Յուր փոքր քաղաք էր Ալեքսանդրեթի ծոցի մոտակայքում, որի բնակիչների մի մասը հայեր էին: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ ֆրանսիական ռազմաճակատը ռմբակոծում էին Ալեքսանդրեթը և Բաղդադի երկաթուղին, թուրքերը ամբաստանում էին հայերին, ասելով իբր թե ռազմաճակատում ազդանշաններ էին տվել: Ձերբակալում էին մինչև 60 տարեկան տղամարդկանց և տաժանակիր աշխատեցնելուց հետո՝ բոլորին ջարդում: Հաճրմին մոտ էր Ջեթրունը: Հաճրնցիները գեթյունցիների տեղահանությունից հետո մի քանի օր դիմադրում են, բայց ավելի ուշ, տեղական իշխանությունների ճնշման ներքո, Հաճրնի հայ ազատամարտիկները հանձնվում են: Չնայած դրան, մայիսի 27-ին ձերբակալում են երևելիներին, իսկ բնակիչներին՝ տեղահանում և ջարդում: Հայերի տներում տեղավորում են Ռումելիայից եկած գաղթականներին:

Բայց Մեծ եղեռնի սկիզբն ու նրա բնույթը որոշողները Շատախի կոտորածն էր և Վանի հերոսամարտը, ինչը ավարտվեց ռուսական բանակի և հայ կամավորական զնդերի հաղթական մուտքով Վան քաղաքը: Վանի դիմադրության կազմակերպման գործում առանձնակի դեր խաղաց Արամ Մանուկյանը, որը և նշանակվեց նահանգապետ: Վանեցիներն էլ ապրեցին կոտորածների դառնությունը: Նյանք երեք անգամ անցան գաղթի ճանապարհներով, երկու քարավանը հասավ Արևելյան Հայաստան, իսկ 3-րդին պարսիկները թույլ չտվեցին մտնել ռուսական սահմաններ՝ բնակեցնելով Իրաքի նավթի շրջաններում:

Հայոց պատրիարքը դիմում է դեսպաններին՝ խնդրելով միջամտել, բայց ապարդյուն: Խուզարկում են Հայոց պատրիարքարանը այն հույսով, որ ապստամբության փաստեր կգտնեն, բայց ապարդյուն:

Սկզբում հայ պատգամավորներ Վարդգեսին և Ջոհրապին, ովքեր իրքիհաղականների «բարեկամներն» էին, խնայում էին: Թալեաթը խոստովանում է Ջոհրապին, որ սև ճակատագիր է սպասվում ամբողջ հայ ժողովրդին: Մայիսի 21-ին Վարդգեսին և Ջոհրապին ձերբակալում են և փոխադրում Ուրֆայի մոտակայքը, ուր նրանց գանգերը ճզմում են ժայռերին և դիակները նետում Սատանայի ձորը՝ օսմանյան բանակում ծառայած 4000 հայ զինծառայողների դիակների մոտ:

1915-17 թթ. մեկուկես միլիոն հայ է ոչնչացվում իթթիհադականների կամքով:

Քեմալի Բողազում հազարավոր հայ կանայք, երեխաներ և ծերեր քարծր ժայռերից գետը նետվեցին: Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ն. Ռուբերը, մարշալ Գուլը փորձելով ընդդիմանալ հայերի ցեղասպանությանը: Ռուբերը դրական դեր խաղաց Հալեպ հասած հայերին փրկելու գործում: Իսկ գերմանացի մարշալը, երբ իմացավ Եփրատում տեղի ունեցած ջարդերի ու տեղահանությունների մասին, հեռագիր ուղարկեց Մոսկվի կառավարչին՝ կասեցնելու շարունակվող տեղահանությունը: Երբ Մոսկվի կառավարիչը գործի է դնում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության հրահանգը, Գուլցն անմիջապես ներկայացնում է իր հրաժարականը:

Հայտարարությունը, որ 1915թ. մայիսին ներկայացրեցին Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան, ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Թուրքերը, քուրք պետական պաշտոնյաների համագործակցությամբ, կազմակերպում են սպանդի գործողություն ընդդեմ հայ ժողովրդի: Ջարդեր են տեղի ունենում ապրիլ ամսվա կեսերին Էրզրումում, Բիթլիսում, Մուշում, Սամսոնում, Ջեթրոնում, Կիլիկիայում»: Անտանտի կառավարությունները պահանջագիր են ներկայացնում Բ. Դռանը, որ նրա վրա է ընկնում ոճիրների պատասխանատվությունը:

Բ. Դուռը անվերապահ ժխտում է իրեն ուղղված ամբաստանությունները՝ մեղադրելով տերություններին, մանավանդ Ռուսաստանին, թե նա օգնում է հայերին ապստամբելու և ջարդելու քրդերին ու քուրքերին, որ հայերը կուսակցություններ և կազմակերպություններ են կազմել՝ Հայկական կայսրություն ստեղծելու համար:

Իրականում հայ ժողովրդի ճակատագիրը նախապես որոշված էր երիտթուրքերի ժողովմելում: Երիտթուրքերը նմանվում էին գազանի, որ իր որսի կոնակը ուտելուց հետո ուտում էր նրա երիկամները, խմում արյունը՝ արհամարհանքով մի կողմ նետելով մնացածը:

1. ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բեռլինի կամքը օսմանյան քաղաքականության մեջ բացարձակ էր: Թուրքական բանակում կային գերմանացի 5 000 սպա և ենթասպա: Գերմանական կառավարությունը լավատեղյակ էր, որ թուրքերը ծրագրում էին Հայոց ցեղասպանությունը: Դեռ 1915թ. հունիսի 17-ին Վանգեն-հայնը գրել էր իր կառավարությանը. «Թալեաթ փաշան հայտարարեց, որ Բ. Դուռը պատերազմական պայմանները հարմար առիթ է համարում ձերբազատվելու ներքին թշնամուց...»¹:

Ըստ պատմաբան Վահագն Դադրյանի՝ գերմանացի սպաները, որոնք գտնվում են օսմանյան զինվորական գլխավոր շտաբում, խորհուրդ տվեցին թուրքերին ոչնչացնել հայ ժողովրդին, գերմանական առաքելության անդամները հայտարարել էին, թե հայերի տեղահանման ծրագիրը գերմանական գաղափար էր:

Ֆ. Նոմանը «Կենտրոնական Եվրոպա» գրքում գրում է. «Մեր արևելյան քաղաքականությունը որոշված է վաղուց ի վեր, պետք է որ արտաքին քաղաքականության մեջ հետևենք բիսմարկյան քաղաքականությանը, նույնիսկ եթե այն անխիղճ է իր գաղափարներով, ազգային քաղաքականությամբ և, սա հիմնավոր պատճառ է, որ մեզ՝ պետական գործիչներին, պարտադրում է լինել անտարբեր Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների տառապանքներին, նույնիսկ եթե դա դժվար է մարդկային զգացմունքների հանդեպ»:

Գերմանացիների երազանքն էր իշխել մի կայսրության վրա, որ տարածվում էր Համբուրգից մինչև Արաբական ծոցի երկրները: Ուզում էին հեռացնել ճարպիկ ու աշխատասեր հայերին արդյունաբերական և առևտրական ասպարեզից, որպեսզի կարողանան առաջ մղել ծույլ և թույլ թուրքերին: Գերմանացիներն ուզում էին խնդիրներ արծարծել կոկասայան սահմանի վրա, որպեսզի ռուսները չկարողանային օգնել սերբերին և ռումինացիներին: Նման ծրագիր առաջադրեցին մասնագիտացիների դեմ՝ Հնդկաստանում ճնշում գործադրելու համար:

1964 թ. օգոստոսի 10-ին գերմանացի գեներալ Մոլտքեն նամակ է հղում Էնվեր փաշային. «Իսլամական աշխարհում պետք է լրջորեն աշ-

1. Մեվլան Զադե Ռ-իֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթքիհատի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Բեյրութ, էջ, 122-123:

խատենք ըմբոստություններ և շարժումներ կասեցնելու ուղղությամբ ընդդեմ Ռուսաստանի և Անգլիայի»:

Գերմանացիներն ու թուրքերը իրենց գործակալների միջոցով աշխատեցին խորացնել հակասությունները՝ առաջ բերելով ազգային ու կրոնական անհամաձայնություններ՝ Պարսկաստանում և Հարավային Ռուսաստանում: Թուրքիայի քրիստոնյաների հանդեպ բռնամական կեցվածքով գերմանացի կանցլերը հայտարարեց. «Ես իմ զինվորների մի ոսկորը չեմ գոհի... Արևելյան հարցին»: Գերմանացի մտավորականները քննադատեցին իրենց կառավարության ցեղասպանությունը քաջալերելու քաղաքականությունը:

Պարիս Սբրտմարը՝ Կոստանդնուպոլսի «Գազետ» թերթի գլխավոր խմբագիրը, գրում է. «Այդ խայտառակությունը, որ արձանագրվեց համաշխարհային քաղաքականության պատմության մեջ՝ ոչնչացրեց մի ամբողջ ժողովուրդ (գոհերի թիվն անցնում է 1,5 միլիոնը), մանրակրկիտ նախապատրաստված էր, և սա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ մեծ ազդեցություն ուներ Թուրքիայում»: ... Սուր քննադատության ենթարկեց իր կառավարությանը՝ Հայոց ցեղասպանության վրա աչք փակելու, և ամոթանք տվեց Գերմանիային Թուրքիայի ձեռքերին ազատություն տալու համար քրիստոնյաների ցեղասպանության գործում:

Թուրքերը գերմանացիների ճանապարհով գնացին ցեղայնական գաղափարախոսության առումով: Միաժամանակ գերմանացիները հավատում էին, որ Օսմանյան կայսրությունն էլ իրենցն էր լինելու: Այդ պատճառով վախենում էին Ռուսաստանի, Անգլիայի միջամտությունից նույնիսկ, եթե այն պետք է լիներ նահատակ ազգերի հաշվին:

Մորգենթաուն գրել է. «Ես վստահ եմ, որ մարդկության ամբողջ պատմության ընթացքում ավելի սոսկալի իրադարձություններ չեն եղել: Ջարդերը և կեղեքումները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, անմշան են 1915 թվականի հայոց տառապանքների համեմատությամբ: Գերմանիան լրում է Հայոց ցեղասպանության հարցում, որովհետև նրա համար շահեկան է, որ հազարավոր հայեր պարտավոր էին անհատույց աշխատել Ստամբուլ-Բադդադ երկաթուղու ծրագրի վրա: Այդ պատճառով գերմանական կառավարությունը մերժում էր ցեղասպանության մասին լուրերը: Նույնիսկ գյուղերում գտնվեցին գերմանացի զինվորականներ և գործակալներ, որոնք բացահայտորեն մասնակցեցին Հայոց ցեղասպանությանը և զբաղվեցին հայ աղջիկների վաճառքով»:

Օտարներն էլ հաստատեցին Հայոց ցեղասպանությունը.

1. թուրք վկաներ (պաշտոնյա, շարքային քաղաքացի, պետական գործիչ կամ զինվորական),

2. օտար դիվանագետների վկայություններ,

3. ծագումով արաբ օսմանցի պետական գործիչների վկայություններ,

4. օտար առաքելությունների վկայություններ,

5. քրդերի վկայություններ,

6. ցեղասպանությունը քացահայտող լուսանկարներ՝ նկարված օտարների կողմից, Օսմանյան կայսրության տարածքով: Թուրքերը երբեմն այդ լուսանկարները միամտորեն օգտագործում են, հայտարարելով, թե իբր սրանք թուրք զոհերի նկարներն են, չիմանալով, որ զանգաբանությունը հաստատում է ցեղի տեսակը:

2. ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Գոյություն ունեն փաստաթղթեր, որոնք վկայում են ցեղասպանության իրողությունը: Դրանցից են ներքին գործերի նախարար Թալեաթի կողմից ուղարկված հեռագրերը արաբ նահանգապետներին՝ նրանց հրահանգելով անխնա բնաջնջել հայերին. «Անձանց հեռացնելու նպատակն է ապահովել մեր հայրենիքի երջանկությունը ապագայում, որովհետև նրանք, որտեղ էլ բնակվեն, երբեք պիտի չզիջեն իրենց վատ գաղափարները, ուրեմն պետք է նրանց թիվը պակասեցնել գերագույն չափով»: Այդ հեռագրերը, որոնք հասնում էին նահանգապետներին, չափազանց հստակ էին և մեկնաբանության կարիք չունեին. պահանջում էին ձեռքագատվել հայերից բոլոր միջոցներով: Իրենց քաղաքականությունն իրականացնելու իրական նպատակը՝ Թուրանական կայսրության հիմնումն էր Չինաստանից մինչև Բալկաններ. այս երազն իրականացնելու համար պետք էր վերացնել Հայկական հարցը և թրքացնել ոչ թուրք տարրերին:

Իր նշանավոր թռուցիկների միջոցով Մեքքայի իշխան Հուսեյին իբն Ալին կոչ էր անում արաբ ժողովրդին՝ հեղափոխություն սկսել ընդդեմ օսմանյան բռնատիրության:

Թուրքերը չհարգեցին իսլամի պատվիրանները: Ալթաբբանին ասում էր. «Եթե մի հավատացյալ անարդարության ենթարկվի պետության կող-

մից, կնշանակի, որ պետությունը թշնամու պետությունն է»։ Արաբները և նրանց լեզուն ենթարկվեցին թուրքական սոսկալի կեղեքումների, Օսմանյան կայսրության տարածքում արգելվեց արաբերենը։ Արաբ բանաստեղծ Ուալի Լդդին Յաքընը իր «Ճանաչվածը և անճանաչը» գրքում՝ հրատարակված 1909 թ., քննարկում է ազատության մահատակների, այսինքն՝ հայերի ջարդերի մասին 1894-1896 թթ. Կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ։ Նա խոսում էր երեք ջարդերի մասին։ Առաջինը՝ տեղի ունեցած Շամի երկրներում 1860 թ., երկրորդը՝ բուլղարական՝ 1877 թ. և երրորդը՝ հայկական ջարդերը։

Այն հայերը, որոնք ուզում էին փախչել Օսմանյան կայսրությունից ԱՄՆ կամ Եվրոպա, պետք է մախ հարկեր վճարեին, ապա թույլտվություն ստանալու համար պետք է կաշառք տալին։ Դա անելուց հետո պահանջում էին երաշխիքներ Օսմանյան կայսրություն չվերադառնալու մասին, դրանից հետո միայն հայերը կարող էին վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքն ու սեփականությունը։ Թուրք պաշտոնյաները կաշառք էին պահանջում ու եթե չէին ստանում, ճանապարհին հայերի ընտանիքներին, կանանց ու երեխաներին սպանում էին և թալանում։ Խեղճերը վերադառնում էին՝ խնդրելով պետությունից ապահովություն և արդարություն։

«Յեղասպանություն» արտահայտությունն առաջին անգամ օգտագործել է լեհ-հրեա Լեմկինը՝ 1944-ին, ապա հրատարակվել է «Նյու Յորք Թայմս» թերթում 1945 թ. նոյեմբերի 24-ին, այն հիշատակվել է մասնաշրջանի ղառավարության ընթացքում, 3-րդ ռայխի արձանագրություններում 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Օրբեգայում և ավելի որոշակի՝ գերմանական գլխավոր շտաբի համաժողովում, որտեղ Հիտլերն արեց իր հանրահայտ հայտարարությունը։ Չարմանալի է, որ Հայոց ցեղասպանության մասին նրա ասածը չարձանագրվեց, չնայած, որ ասված էր հրապարակայնորեն։ Պատճառն այն էր, որ Հիտլերը բանախոսել էր այդ ժողովում ժամը 12-15-ը։ Եվ երբ բեմից իջավ ընդմիջման գնալու, շրջապատվեց երկու տասնյակ գեներալներով։ Այդտեղ էր, որ մա իր նշանավոր արտահայտությունն արեց, ինչը հրատարակվեց «Նյու Յորք Թայմսում»։

Այս հայտարարությունը թերթերում և երրորդ ռայխում արձանագրվելուց բացի, ավելանում է երրորդ և չորրորդ փաստը։ 1939 թ. օգոստոսի 25-ին հեռագիր է հասնում Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարու-

թյուն՝ «foreign office», ուղարկված Ժորժ Օլիվիա Ֆորբեսի Բեռլինի անգլիացի պաշտոնյաներից մեկի կողմից: Մ. Լոները, որը ամերիկյան գործակալության ներկայացուցիչն էր «Associated Press»-ում, իր հեռախոսով տեսակցել էր նույն տեղեկությունը նույն համագումարին ներկա գտնված գերմանական գլխավոր շտաբի մի գեներալից: 1939 թ. օգոստոսի 21-ին մեկ այլ հեռագրի հաստատում է Մ. Լոների հեռագրի հաղորդումը, որ բարձրաստիճան սպա էր գերմանական օդուժում: Համաշխարհային 2-րդ պատերազմից հետո ամերիկացի հայտնի պատմաբան Ջոզեֆ Գոդմանը մի գիրք է հրատարակում 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության մասին՝ «Հայոց ցեղասպանությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմում», ընդգծելով Հիտլերի հայտարարությունը:

1978 թ. ամերիկացի դատավոր Ռոբերտ Սամբրին Նյուրմբերգյան դատավարության ընթացքում հաստատեց բուրանականության ջարդերի և մացիստական ոճիրների մեղադրությունը: 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն անպատիժ մնալու պատճառով կրկնվեց և 1939 թ. Հիտլերն ուղարկեց մահվան միավորումներին գործելու նոր ցեղասպանություն, նորից ասելով՝ ով է հիշում այսօր Հայոց ցեղասպանությունը: Աշխարհը միայն հարգում է հաջողակի արդյունքները. Հիտլերը, Թերես, իրավունք ուներ: Ռ՞վ է այսօր դատապարտում ողջ Ամատուլիայի, Կովկասի և Եվրոպայի մի մասի բռնազրավումը, որ դատապարտի միլիոնավոր հայերի և հույների, հազարավոր քրդերի, ասորիների, արաբների, սերբերի ջարդերը: Ռ՞վ կդատապարտի նրանց, երբ նահատակ ազգերը, որոնք մարտնչում են ազատության, ժողովրդավարության և իրենց ազգային իրավունքների համար, կոչվում են ահաբեկիչ, և այդ ժողովուրդները, եթե ճնշվեն և ամենտաման պատմությունից, կկոչվեն տկար ու թույլ, և եթե պատերազմ հռչակեն իրենց հայրենիքի զավթիչների, և ազատությունը խեղդողների դեմ, կկոչվեն հարձակվող, և եթե ձայն բարձրացնեն միջազգային քաղաքական թատերաբեմում, կկոչվեն միջազգային թատերաբեմի խանգարողներ:

1916 թ. օգոստոսի 16-ին արաբական ղեկավարությունը քաղաքական արարողություն է կազմակերպում, որտեղ խստորեն դատապարտում է ջարդարար Ջեմալ փաշային, որ կախաղան էր բարձրացրել 800 անմեղ արաբ մտավորականի: Նաև դատապարտում է Կարմիր փաշա Թալեաթին Հայոց ցեղասպանության համար: Այն ինչ արեցին Ջեմալ ու Թալեաթ փաշաները և ուրիշները, շարունակությունն էր Թեմուրի, Հիմզիկ խանի ոճրագործությունների:

3. ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՄՈՒԹ ԴԱՎԵՐ

Թուրանականությունը ազգայնամոլ, հակամարդկային, արյունարբու շարժում է, որ հենվում է թուրանական ցեղի գերազանցության և թուրքական ազգայնամոլության վրա: Աշխարհի ամենավտանգավոր տեսությունն է, նույնիսկ ավելի, քան նացիզմը կամ սիոնիզմը, որովհետև իրագործած ջարդերն ու ցեղասպանությունները բացարձակորեն գերազանցում են մյուս երկուսի գործած ջարդերի ծավալը և ահավորությունը: Թուրանականության ծրագրերը շատ ավելի մեծ էին, քան մյուս տեսություններինը: Նրանց ազգայնամոլ գաղափարները ի հայտ եկան օսմանյան քաղաքական քայլերում 19-րդ դարի վերջին քառորդին, իսկ թուրանական տեսությունը՝ 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Պարսիկ պատմաբան և աշխարհագրագետ Աբու ալ Կասեմ ալ Կարտուսին իր նշանավոր «Ալշահնամե» գրքում թուրանական ցեղերի մասին ասում է. «Սրանք հյուսիսի բարբարոսներն են հին ժամանակներից ի վեր, երբ պատուհաս էին դարձել քաղաքակրթված Պարսկաստանի գլխին: Ըստ իշքանիտների տեսության, մինչև մեր թվարկության 3-րդ հազարամյակը վանականները հիմնում են մի պետություն, որի սահմանները տարածվում են Հինդուքուշից մինչև Կասպից ծով և հաստատվում են Պարսկաստանի արևելքում մ. թ. ա. 1000 թ., ապա տարածվում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում, մի մասը Սամարղանդում և Հնդուում: Ժամանակի ընթացքում «քաղաքակրթվում» են և կոչվում «ճերմակ» թևեր: Մ. թ. ա. 6-րդ դարի կեսերին պատմության մեջ անվանվում են թուրքյուներ: Նրանց իշխանությունը տարածվում է Միջին Ասիայի վրա: Իսլամության օրոք ստեղծում են խազն ու իտների և սելջուկների պետությունները: Ազգագրագետները սկսեցին հետաքրքրվել թուրքերով եվրոպական գանազան երկրներում: 1756թ. ֆրանսիացի պատմաբան Ժան Դեյոգինեն հրատարակում է իր «Թուրքերի, մոնղոլների և հոների ընդհանուր պատմությունը» գիրքը, որը թուրքական ազգայնամոլության ամենացայտուն արտահայտությունն էր և թուրքերի ոգեշնչման աղբյուրը էթնիկ միավորման համար հոների, թուրքերի և թաթարների միջև:

Պատմականորեն փաստված իրողություն է, որ թուրանականության համարյա բոլոր տեսաբանները հրեաներ են: Ահա դրանցից մի քանիսը:

1. Արմենիոս Վամբերի

Հունգարացի հրեա էր, կոչ էր անում թուրքական ազգային միավորման հաստատման, որ կոչվում էր համաթուրքականություն և տարածվում էր Էգեյան ծովից մինչև Չինաստան: Վամբերին կատաղի քննադատության ենթարկեց իսլամությունը և այն խոչընդոտ համարեց թուրքերի միասնականության ճանապարհին՝ առաջադրելով իսլամությունից հրաժարվել ի շահ իրենց ազգային պատկանելության:

1873-1874թթ. հրատարակում է երկու գիրք՝ «Բուխարա» և «Կենտրոնական Ասիա», որտեղ փառաբանում է թուրքական ցեղի գերազանցությունը և փառքը: Այս գրքերը հիմք դարձան թուրք ազգայնամոլ գաղափարախոսության համար:

2. Ֆրանս Ուիրներ

Գերմանացի հրեա էր: Սահմանում է նոր թուրքերի առաքելությունը և մի քաղաքական ծրագիր է մշակում, որ երկտասարդ թուրքերի նախապատրաստական դաշինքն էր: 1877 թ. հրատարակում է մի գիրք «Մուրադ էֆենդի»՝ ծածկանունով, մատնանշելով թուրանականության վերջնական նպատակը և նրա հավերժությունը¹:

3. Կոնստանտին Բորզենկի

Հրեա՝ Լեհաստանից: Հրատարակել է «Հին և նոր թուրքերը» գիրքը 1889 թ.՝ Մոստաֆա Ջալալ Ալ Դին փաշա ազգանունով, որտեղ պատմում է թուրքական առասպելների մասին՝ բորբոքելով կարոտը դեպի նրանց հին փառապանծ ուղին: Նաև խոսում է հին թուրքերի արիության և թուրք ցեղի գերազանցության մասին՝ քննադատելով նոր թուրքերի անկումը, նրանց բացատրելով հետապնդելիք միջոցները վերապրելու Թուրանական կայսրության առասպելական փառքը²:

4. Լեոն Բոհեն

Հրեա՝ ֆրանսիացի: 1896 թ. Փարիզում հրատարակում է «Ասիայի պատմության նախաբան. թուրքերը և մոնղոլները ի սկզբանե մինչև 1400 թ.» գիրքը, որտեղ ընդգծում է՝ թուրք-մոնղոլական տիրապետությունը աշխարհի ենթակայության հրամայականն է: Փառաբանում է Չինգիզ խանին, Լենկ Թեմուրին հետաքրքրական ոճով և հրահրում թուրքերին վերագրավելու իրենց կայսրությունը, որ տարածվում էր Փոքր Ասիայից

1. Մալե Ջահար Հրեաները Թուրքիայում և նրանց դերը թուրք-խրաչեյան դաշինքում, Բեյրութ, 1998, էջ 49:

2. Olla lalab, Les.- 1967, p. 16

մինչև Չինաստան: Նա թուրքերին համարում է կատարյալ խելացի ժողովուրդ, որն, իբր, սկսեց անկում ապրել՝ կորցնելով իր ազնվական հատկանիշները, երբ որդեգրեց իսլամը՝ որպես կրոն և քաղաքակրթություն:

Թերևս Լ. Քոհենը չէր կարդացել թուրք օսմանցի ուխտավորների գրքերը 17-րդ կամ 18-րդ դարերում, ինչպիսին էր օսմանցի ուխտագնաց Օլիան Ժալարի նշանավոր գիրքը՝ «Արշավանքների նկարագրություն», որտեղ Թեմուրը ներկայացված է որպես արյունարբու բռնատեր, գարշելի և ծայրահեղ տգետ: Կամ էլ հայրենակից հրեաների հետ ուզում էր այս բարբարոս գազաններին պատուհաս դարձնել այն աշխարհի գլխին, որ բացասական էր վերաբերվում հրեաներին:

5. Ալբերտ Քոհեն

Հրեա՝ Գերմանիայից: Գրել է Թաքլիմ Ալբ ծածկանունով: Նա օսմանյան տնտեսության փոխանցելու տեսությունը առաջադրեց: Անշուշտ, նպատակն էր Գերմանիայի հաղթանակից հետո տիրել օսմանյան տնտեսությանը հրեական դրամագլխով: Նա ծավալապաշտության և համաթուրքականության տեսաբան է: «Turkizmus and Panturkizmus» աշխատությունում առաջ է քաշում համաթուրքականության տեսության սկզբունքները: «Գաղափարներ մեծ Թուրքիայի բնույթի և նպատակների մասին» աշխատությունում, որտեղ վերլուծվում են համաշխարհային ծրագրերի բնույթը և համաթուրքականության տարբերությունները:

1884 թ. Լոնդոնում հրատարակում է «Թաքլիմ Ալբ թուրք հայրենասերը» գիրքը, որում փորձում է քողարկել իր հրեա լինելը:

Թուրանցի թուրք Ամսնահալ Ադսընը թուրքական մամուլում գրում է. «Ի գործ դնել թուրանականության գաղափարը, այն հասցնել ազգային գաղափարի մակարդակին, որը սրբազան նպատակ է, որովհետև այն ազնվական միտք է, գաղափար և միաժամանակ արկածախնդրություն:

Հրեաների կողմից Իսրայել պետության հիմնումը արաբական հողի վրա խորհրդավոր արկածախնդրություն չէ՞ր. երեկ՝ 1929 թ., հերթը Հաթայինն էր, այսօր հերթը Կիպրոսինն է, իսկ վաղը՝ Արևմտյան Թրակիայինն և Կարգուքինը, մի ուրիշ օր՝ Ադրեջանինը, և տակավին մտածում են գնալ ավելի ու ավելի հեռուները: Սա բացարձակ իրականություն է, որ երբեք չենք կարող քողարկել»¹:

1. Սալե Չախար Հրեաները Թուրքիայում և նրանց դերը թուրք-իսրայելյան դաշինքում, Բեյրութ, 1998, էջ 49:

«Մեծ Թուրքիայի» ծրագիրը առաջարկելով որպես թուրանական շարժման, որպես ազգայնամոլ տեսություն և համաշխարհային ծավալապաշտական ծրագիր՝ բոլոր քրքախառ ժողովուրդների միաձուլման միջոցով թուրքական մեկ ազգային դրոշի ներքո, քրքացնելով բոլոր տարածաշրջանները:

Կենդանի դրսևորումներն են այսօր Հայաստանի շրջափակումը, Նախիջևանի հազարավոր խաչքարերի ոչնչացումը, Ջավախքի դեմ դավերը, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթատարը և Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի թուրանական ռազմավարական նշանակության խարդավանքը:

6. Ջիա Գեոքալի

Քուրդ է, Դիարբեքիրից: Անկարայում հրատարակել է «Թուրքիզմի հիմունքները» գիրքը: Նա մասսոնական է՝ սիոնիստական ուղղվածությամբ: Թուրանականության տեսաբաններից մեկն էր:

7. Ուբեյդուլլա

Ծագումով աղվան է, գրել է «Նոր ցեղը» գիրքը, որը տարածում էր անհավատություն և պայքարում էր բոլոր կրոնների դեմ: Եզիպտոսում գտավ գործակիցներ՝ Իսմայիլ ալ Լահամին և Իսմայիլ Մազհարին, որոնք տարածեցին անհավատություն՝ հարձակվելով իսլամության և արաբականության վրա:

8. Ջալալ Նուրի

Գրել է «Ապագայի պատմությունը», որը արտահայտում է թուրանականության գաղափարներ. «Շահերը պահանջում են Ստամբուլի կառավարությանը պարտադրելու սիրիացիներին իրենց երկիրը: Դրանք պետք է վերածել թուրքական գաղութների, պաշտպանել թուրքական երկրներին, որովհետև արաբական մոր սերունդը ազգայնական է և պետք է այժմվանից դրա առաջն առնել»:

9. Յուսուֆ Աբչուրա

Համարվում է թուրանականության առաջին տեսաբանը, քաթար է: Ջեն Ալաբդին Թազեֆը, Աղա Օղլու Ահմադը, Հասան Ջադան թուրանական առաջին կազմակերպության հիմքերն էին դնում, որտեղից թուրանականները հայերի արյամբ պիտի ներկեին Անդրկովկասը: Ռուսներին ներկայացնում էին որպես սոցիալիստներ կասկածից հեռու մնալու համար, բայց Օսմանյան կայսրությունը նրանց համար հույս էր, և նրանք գաղտնի կապեր ունեին Բ. Դռան հետ:

1889 թ. Հուսեյին Ալի բեկը հասնում է Բաքու: Թուրանականության արդյունքներից մեկը հայերի ջարդերն էին 1904-1905 թթ.: Ջարդեր են

տեղի ունենում ոչ միայն Բաքվում, Նախիջևանում, Երևանում, Շուշիում, այլև հայաբնակ ուրիշ շրջաններում:

4. ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ

1905 թ. ռուսական հեղափոխությունը նպաստեց թուրանականության զարթոնքին: Առաջին թուրանական վեհաժողովը տեղի ունեցավ նույն թվին, երկրորդ վեհաժողովը՝ 1906 թ. Ս. Պետերբուրգում, երրորդը՝ 1906 թ. Մակարիայում, որտեղ որդեգրվում է թուրանական լեզուն որպես ազգային լեզու բոլոր թուրանցիների համար: Թաթարների, կիրգիզների երեխաները սկսում են սովորել թուրքերենը: Թուրանական ժողովուրդները Դումայում իրենց պատգամավորների միջոցով որոշում են ձայն բարձրացնել ռուսների դեմ: Ցարական կառավարությունը արգելում է նրանց ձայն տալ, Դումայում թուրանների թիվը 43-ից իջեցնում է 10-ի: 4-րդ վեհաժողովը տեղի է ունենում 1911 թ. Սալոնիկում:

Օսմանյան կայսրությունը ապրում էր տագնապալից ժամանակներ իտալական պատերազմի պատճառով: Համագումարը վերածվում է ազգային պաշտպանության խորհրդի՝ առաքելություն ունենալով կամավորներ հավաքել և համոզել ոչ մահմեդականներին մասնակցելու պատերազմին: Համաժողովը տեղի է ունենում նաև Պոլսում 1913 թ.: Իր ճառում Ֆաթիին ընդգծում է տնտեսական զարգացմանը համընթաց օրենքներ մշակելու հրատապությունը: «Օսմանյան կառավարությունը ուզում է տեսնել կայսրության զանազան տարրերի զարգացումը»: Այսպիսի կենցաղաբարձ ճանաչում է արձանագրում քաղաքական և տնտեսական նուրբ կացության պատճառով: Կայսրության եվրոպական հատվածի ոչնչացումը և հետադիմական կուսակցության ուժեղանալը ստիպում էր կարծր կենցաղաբարձ ընդունել փոքրամասնությունների հանդեպ և տանել բռնի թուրքացման քաղաքականություն: Կուսակցության մի թևն առաջնորդվեց ազգայնամոլ գաղափարներով: Թուրանականները չարաշահեցին մամուլի ազատությունը, որը ռուսական հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարներից էր. նրանք հարյուրավոր թերթեր հրատարակեցին Բաքվում և Կազանում: Այն կոչվեց առաջնորդական շարժում և արագ տարածվեց Կազանում, Թիֆլիսում, Դրիմում, Ս. Պետերբուրգում, Աստրախանում: Թերթերը հրատարակվում էին թուրքերեն:

Յարական Ռուսաստանի մահմեդականները մի կարգախոս ունեին՝ «Թաթարները մեկ նպատակ ունեն. տարբեր ցեղերի միությունը թուրք ազգի մեջ», բայց Ռուսաստանի թուրքերը կարիք ունեին կազմակերպվելու: 1908 թ. սահմանադրության հրապարակման և իթթիհադական հեղաշրջումից հետո կայսրության ներսում և արտերկրում թուրքերը որդեգրեցին թուրքական ազգայնամոլ ծայրահեղ գաղափարախոսություն:

Ահմադ Ֆիֆիի փաշան և Սուլեյման փաշան համարվում են թուրանականության հայրերը¹:

5. ԻԹԹԻՀԱԴԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

1909 թ. էնվերն ու Թալեաթը 2000 զինյալների հետ գրավում են Բ. Դուռը՝ սպանելով պաշտպանության մախարարին, տիրանում իշխանությանը: 1912թ. հունիսին մի խումբ սպաներ ապստամբում են և իթթիհադականներին դուրս են շարտում: Բայց վերջիններին հաջողվում է վերադառնալ: Միաժամանակ բուլղարական ուժերը հարձակվում են Կ. Պոլսի վրա և փրկում այն: Ողբալի կացություն է ստեղծվում Չաթալջայի գծում և 75000 բուլղար է տեղահանվում: Ավելի ուշ 700000 հույն տեղահանվում է և 2000000 հայ՝ բնաջնջվում²:

Նկատի ունենալով, որ արաբականությունը նշանակում է իսլամություն՝ Մուհամմեդ մարգարեն ազգությամբ արաբ էր, իթթիհադը իսլամությունը ներկեց արաբականության գույնով, և թուրք ազգայնամոլները Կ. Պոլսում հիմնադրեցին «Թուրք օջախ» կազմակերպությունը: Այն նշանակում էր թուրք ընտանիք՝ իսլամությունը ոչնչացնելու և օսմանցի ոչ թուրք տարրերին թրքացնելու նպատակով: 1912 թ. սպաները գտնում են մի նամակ, որ իթթիհադական ղեկավարներից մեկը մյուսին էր հղել. «Թշնամու վրա կրակեք և արեք այնպես, որ նրանցից ձերբազատվեք, քանզի նրանց չլինելը շահավետ է մեզ համար: Բայց լավ պահեք քրդերին, որովհետև նրանց կարիքը կունենանք Հայաստանում»³:

«Թուրք օջախ» ակումբին կարող էին միանալ միայն ազգությամբ թուրքերը: Նրանց նպատակն էր ընդգծել թուրք ազգայնամոլությունը,

1. **Ջաբեվանդ** Անկախ և Միացյալ Թուրանիա, Փարիզ, 1987, էջ 17-19:

2. Նույն տեղը:

3. Նույն տեղը:

հենվելով հին թուրքերի պատմության վրա, երգելով նրանց փառքը և ազգայնամոլ քայլերգերը և թուրք լեզուն մաքրել արաբական և պարսկական բառերից:

Ոմանք կարծում են, որ թուրանականությունը սկսվեց 19-րդ դարի կեսին: Բայց հետազոտությունները փաստեցին, որ այն արմատացած է պատմության խորքում և հայերենի, արաբերենի ու պարսկերենի գործածությունը սելջուկյան և օսմանյան տիրապետության ներսում վարչական անհրաժեշտություն էր և ոչ թե սելջուկյան կամ օսմանյան ազատամտության արդյունք:

Ահա թե ինչու օսմանցիներն իրենց թուրքական պատկանելությունը ընդունում են առանց հպարտության կամ հոխորտանքի: Որովհետև տեսանք, թե ինչ պատահեց, երբ իթքիհադականները հոխորտացին իրենց թրքությամբ, ինչը Օսմանյան կայսրության փլուզման պատճառներից մեկը դարձավ:

Ֆիլիպ Հատին ասում է. «Նրանց ազգային զգացումները շատ հին են, երբ թուրք թափառաշրջիկ ցեղախմբերի ի հայտ գալը մեծ սպառնալիք դարձավ սահմանակից քաղաքակրթված պետության համար՝ Ժիհոն գետի հարավում: Այս թուրքական ցեղախմբերը կործանեցին սույն պետությունը և այն ցեղախմբերը, որոնք եկել էին Կենտրոնական Ասիայից, առաջնակարգ տեղ զբաղեցին մահմեդական աշխարհում»:

Օսմանյան կայսրության կողմից ծավալապաշտական քայլ էր Մեծն Թուրանիայի ճանապարհին, մույնիսկ եթե այն միացներ օտար տարրերի մեկ պետության ներքո: Անգամ հիվանդ «Օսմանյան կայսրության մահից հետո, բնակչության թիվը 30000000-ի էր հասնում, որից միայն 8500000-ն էր թուրք, իսկ ընդհանուր բնակչության կեսը՝ հայեր, քրդեր և արաբներ»:

Թուրքերի ազգայնամոլությունը խորանում էր: Աղոթքները դեպի հարավ՝ դեպի Մեքքա ուղղելու փոխարեն հառում էին Արևելք, որտեղ Մեծն Թուրանիան էր: Բալկանյան պատերազմից հետո իթքիհադականները արտոնում են թերթերում հարձակվելու իսլամության, նրա կրոնականների և Մուհամմեդ մարգարեի վրա:

Կտրուկ փոփոխությունների պատճառը «Թուրք օջախի», «Թուրք բերքիթերնի» թուրանական կազմակերպությունների երկու տասնամյակ շարունակվող ջանքերն էին: Այս երկու կազմակերպությունները, նախքան թուրանականության իշխանության գալը, սկսել էին աշխատել ակադեմիայի քողի ներքո, որ կոչվում էր «Բերքիթերնի», ֆինանսավոր-

վում էր թուրք կառավարության կողմից և իթթիհադականների ազդեցության ներքո էր: Սկզբնական նպատակն էր դնել թուրքական մշակույթի և քաղաքականության հիմքերը: «Թուրք օջախը» արգելում էր ոչ թուրքերի անդամակցությունը և սկսեց ռազմական կազմակերպություն հիմնել երիտասարդների և պատանիների համար, ինչպիսին էր «Թուրք կոջիֆ»-ը (թուրքերի ուժը), որ գերմանական «Պֆաթ ֆինդեր» կազմակերպության թուրքական տարբերակն էր: Գերմանացիները մուտք գործեցին նաև աշխատանքային կոլեկտիվներ (մանրավաճառ, նպարավաճառ, բեռնակիր, կառավար և այլն): Նրանք թուրք արհեստավորների և վաճառականների դեմ պայքարելու քաղաքականություն որդեգրեցին: Թուրանականները սկսեցին իրենց թույնը սփռել, ներկայացնելով՝ թե իբր իրենց երկրում տիրապետող են չարաշահվածները, որ իրենց վրա իշխում էին օտարները և իրենք «օտարների երկրում» էին: Այսպես թուրք ժողովրդին պատվաստեցին թույն՝ վրեժխնդիր լինելու այդ «օտարից», որ ապրում է իր երկրում: Այս պատճառով Համաշխարհային առաջին պատերազմում տեսանք, թե ինչպես թուրքերը կառավարության հրամանով սկսեցին վրեժխնդիր լինել հայերից և հույներից: Թուրքական կառավարության բոլոր նախարարները «Թուրք օջախի» ծայրահեղական ազգայնամոլ կազմակերպության անդամներ էին:

1913թ. թուրանիստների համագումարը տեղի է ունենում Բայազետում, թուրքերի և ազերի ներկայացուցիչները դաշինք են կնքում:

Ռուսական կառավարությունը չկարողացավ օգնել հայ կամավորական զնդերին, բայց Հայոց ազգային խորհուրդը կարողացավ զինել և կերակրել այս զնդերին: Հայ կամավորներն էին զինվորական տարիքի չհասած տղամարդիկ՝ կամ ծառայությունից արձակվածներ, կամ նախապես ծառայածներ, կամ հայեր, որ եկել էին հայկական սփյուռքից:

Պետք չէ խնայել հայերին որպես ժողովուրդ և այն ռուս քաղաքացիներին, ովքեր ծագումով հայ էին և ապրում էին ցարական Ռուսաստանում, ովքեր ստիպված էին ծառայել ռուսական բանակում: Հաշվվում էր 150 000 հայ, որ մարտնչեց աշխարհամարտի ռազմաճակատներում: Առաջին կամավորական գունդը Անդրանիկի ղեկավարության ներքո էր, որն ամենամեծն էր՝ 1500 կամավոր: Երկրորդ գունդը Դրոյի հրամանատարությամբ էր, երրորդը՝ Համազասպի, չորրորդը՝ Քեռու: Բոլոր այս զնդերում հաշվվում էր 7000 կամավոր¹:

1. Ռ. Հովհաննիսյան ՀՅԴ արխիվից, Բոստոն, էջ 44:

Պատերազմի սկզբում Նիկոլայ 2-րդը այցելեց Կովկասյան ճակատ: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը իր ողջույնի խոսքում ասաց. «Թուրքիայի հայերի խաղաղությունը չի կարող իրականանալ միայն թուրքական լծի վերջնական վերացմամբ և անկախ Հայաստանի հիմնադրումով Մեծն Ռուսաստանի պաշտպանությամբ»: Այս ճառն օգտագործվեց Թուրքիայի կողմից հայերին դավաճան հորջորջելու համար: Բոլորին հակառակ, այս դաշնությունը ռուսների հետ վերաբերվում էր արևելահայերին և ոչ արևմտահայերին: Իսկ թուրքական բանակում կային վրացական, չերքեզական գնդեր, նաև ոչ կանոնավոր քրդական զորամիավորումներ, որոնք կռվում էին ռուսների դեմ: Գոյություն ունեին նաև լեհական և չեխական գնդեր՝ ընդդեմ գերմանացիների: Բայց ոչ ռուսները, ոչ էլ գերմանացիները չբնաջնջեցին հայ ազգին կամ գոնե վրեժխնդիր չեղան:

Էնվեր փաշան, թուրքական 3-րդ զորաբանակի գլուխ անցած, որ հաշվվում էր ավելի քան 100 000 զինվոր, հարձակվում է Սարիղամիշի վրա: Ռուսական բանակը դիմակայում է և ամբողջովին ջախջախում թուրքերին: Այդ հսկա բանակից հազիվ 18 000 զինվոր է փրկվում, որի մեկ երրորդը հաշմանդամ է դառնում: Ռուսական բանակը ներխուժում է Թուրքիա՝ գրավելով Բասենի հովիտը, Ալաշկերտը: Բայց թուրքական հակահարձակումը ուժեղ էր և զինվորական մեծ կենտրոնացում կար Էրզրումում, ինչը պատճառ դարձավ ռուսական բանակի առաջխաղացման կասեցմանը Էրզրում-Սարիղամիշ գծում: Բայց երկրորդ կամավորական գունդը ռուսների հետ շարունակեց առաջխաղացումը Օլթիից դեպի հյուսիս: Թուրքական երրորդ զորաբանակը գտնվում էր Իսսադ փաշայի հրամանատարության տակ: Էնվերը ձգտում էր գրավել Անդրկովկասը՝ կտրելով ռուսական բանակը Կարսից: Նրանք ձգտում էին ինչ գնով էլ լինի ճանապարհի հարթել դեպի Թիֆլիս և Բաքու:

Դեկտեմբերի 22-ին թուրքերին հաջողվում է ձյունամրրիկի մեջ կտրել Սարիղամիշի և Արդահանի ճանապարհը:

1915 թ. հունվարի 4-ին, երբ հայերն ու ռուսները անցնում են հակահարձակման, իրենց առջև միայն 11-րդ զորաբանակն էր գտնվում, իսկ օսմանյան բանակը նահանջում էր Էրզրում: Հունվարի 7-ին Էնվերը թողնում է 3-րդ զորաբանակի ղեկավարությունը և վերադառնում Կոստանդնուպոլիս: 90000 թուրքական բանակից մնում է 15 000-ը: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ հազիվ 10 000 զինվոր է վերադառնում ճակատից: Պատերազմի և համաճարակների պատճառով մահանում է 75 000-85 000 թուրք: Հայ կամավորական գնդերի զինվորների մեկ երրորդը գոհվում կամ վիրավորվում է:

Թուրքերի պատերազմը Արևելյան ճակատում ձախողման էր մատնված: Էրզրում-Կարս գծի հյուսիսում թուրք զնդապետը հասնում է Եփրատից մինչև Ղարաքիլիսա: Նոյեմբերի 22-ին 10-րդ զորաքանակը Բաղդադից հասնում է և բախվում ռուսների հետ: Թուրքերը նոր օգնություն ստանալուց հետո փորձում են պաշարել ռուսական բանակը, բայց անհաջող: Հարավում զորքը անցնելով թուրքական սահմանը և գրավելով Բայազետը, սպառնում է Վանին: Մնում է պարսկական Ալյոբեջանը, որի մայրաքաղաք Թավրիզը բանալին է դուրս գալու համար Կասպից ծով և արշավելու ռուսական Ալյոբեջան: Երիտասարդ թուրքերը, օգտագործելով Պարսկաստանի ներքին ապստամբությունները, հարձակվում և գրավում են Պարսկաստանի արևմտյան մասը:

Ռուսները հարձակվում են Ջուլֆայի և Խոյի վրա:

Ռազմաճակատը անփոփոխ է մնում մինչև ձմռան վերջը: Ռուսները առաջանալու հնարավորություն ունեին, բայց այն չեն օգտագործում: Սպառնում են Էրզրումին հյուսիսից, իսկ Վանին՝ հարավից: 1915 թ. փետրվարին ֆրանսիական և անգլիական ռազմաճակատները պատրաստ էին մտնելու նեղուցները: Կացությունը լարվում է Կոստանդնուպոլսում: Սուլթանն իր կառավարության անդամների հետ պատրաստվում է թողնել մայրաքաղաքը: Իթքիհադ դեկավարները գիտակցում են, որ դաշնակիցների ռազմաճակատի ժամանումը Մարմարա ծով իրենց անկման պատճառ էր հանդիսանալու:

Մարտի 18-ին ֆրանսիական և անգլիական ձախողումից հետո Փարիզն ու Լոնդոնը հրաժարվեցին նեղուց մտնելու գաղափարից և ուղղվեցին դեպի Գալիպոլի թերակղզի: Դարդանելի ծովային հարձակման ծրագիրը ռազմավարական նշանակություն ուներ արևմտյան ճակատում, մանավանդ Ֆրանսիայի համար: Ռուսաստանի հաջողությունը պատճառ հանդիսացավ, որ ուրիշ երկրներ ևս մտնեն պատերազմի մեջ, ինչպիսիք են Իտալիան և բալկանյան պետությունները: Նեղուցների վրա հարձակվելու գաղափարը զիջելով և դեպի Գալիպոլի թերակղզին ուղղվելով՝ դաշնակիցները թուրքերին շունչ քաշելու հնարավորություն տվեցին:

6. ԴԱՎԵՐ ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Անգլիացի պատմաբան Ստիվ Ուտսոնը 1917 թ. հրատարակված իր «Բալկանյան երկրների ազգային զարթոնքը» գրքում գրում է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ոչ թուրք է, ոչ մահմեդական, ավելացնելով, որ «այս կազմակերպության բոլոր հիմնադիր ղեկավարները, առանց բացառության, հրեաներ էին, որ իթքիհադականները ֆինանսավորվում էին Սալոնիկի հրեա մեծահարուստների կողմից և համաշխարհային հրեական դրամագլխով»։ Նույն զաղափարն էր արժարժում հայտնի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին. «Սալոնիկի հրեաները կազմում են «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության հիմնական մասը»:

Կոստանդնուպոլսում մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Սիր Լոգրը իր բոլոր դիվանագիտական տեղեկանքների մեջ, որ ուղարկել էր արտաքին գործերի նախարարություն, իթքիհադականներին ներկայացնում է որպես հրեական կազմակերպություն և երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը՝ որպես հրեական կառավարություն: Թուրք պատմաբանները մերժում են իթքիհադականների և սիռնականների միջև եղած կապերը: Շուրքի Հունի Օղլուն գտնում էր, որ իթքիհադականների ղեկավարությունը կազմված էր երկու մասսոնական օթյակներից: Մասսոնականությունը կարևոր դեր խաղաց Կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդի տապալման գործում, երբ վերջինս մերժել էր Պադիստինը զիջել հրեաներին, որովհետև այն համարում էր Օսմանյան կայսրության մաս¹:

Ֆրանսիան և Անգլիան դավաճանեցին իրենց դաշնակիցներին՝ հայերին և հույներին, պահպանելու համար տնտեսական շահերը: Ըստ Լոնդոնի դաշնագրի, որ ստորագրված է 1921 թ. մարտի 9-ին, Ֆրանսիան Թուրքիային զիջեց հայկական Կիլիկիան: Մեծ Բրիտանիան օգտագործեց համաթուրանականությունը ստեղծելու համար հակախորհրդային դաշինք, վախենալով համայնավարության տարածումից Թուրքիայում: Լոնդոնում Ժորժ Լուիզը խոստացավ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Սամի Բաքիրին տալ ամբողջ Անդրկովկասը, փոխարենը Թուրքիան պետք է կասեցներ իր բանակցությունները Մոսկվայի հետ:

1. Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթքիհատի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Բեյրութ, էջ 128:

Անգլիացի երեսփոխան Անուրի Վիլյամսը խորհրդարանում հայտարարում է Մեծ Բրիտանիայի դավադիր դերի մասին. «Մենք գիտենք, որ անգլիացի ազգը պարտատեր է Հայաստանի հանդեպ, որովհետև դժբախտաբար բազմիցս նրա ազատությանը խոչընդոտ էր հանդիսացել, մանավանդ, երբ ռուսները ուզեցին ազատագրել Հայաստանը թուրքական լծից»: Նրա գործընկերը՝ Նոյել Բաքստոնը, հայտարարեց. «Մեզ պետք է մի պահ մտածել այն ողբերգական դերի մասին, որ խաղացինք, և այն մեծ պարտքի մասին, որ ունենք հայ ժողովրդի հանդեպ»: Սկզբում թուրքերը հույների հանդեպ զգուշավոր էին և վախենում էին, որ նրանք կմիանան դաշնակիցներին: Եվ սա այն էր, ինչ պատահեց 1917 թ. ի վեր: Կացությունն այլ էր հայերի հարցում, որոնք կարողացան իրենց պետությունն ունենալ 1918 թ. մայիսին: Հայերը քաջությամբ և հավատարմորեն մարտնչեցին օսմանյան բանակում: Բայց թուրքերն արդեն որոշել էին ոչնչացնել հայ ժողովրդին: 1915 թ. հունվարին օսմանյան բանակի հրամանատարությունը հետևյալ գաղտնի հեռագիրը ստացավ. «Նկատի ունենալով ներկա կացությունը՝ հայ ժողովրդի բնաջնջումը որոշված է կայսերական հրամանագրով և այն գործադրելու համար պետք է կատարել հետևյալը.

1. Օսմանյան կայսրությունում բնակվող 5 տարեկանից բարձր բոլոր հայերը պետք է դուրս բերվեն քաղաքներից ու սպանվեն:

2. Օսմանյան բանակում բոլոր հայ զինվորներին պետք է զինաթափել, նրանց հեռացնելով իրենց գումարտակներից՝ պետք է առաջնորդել անմարդաբնակ վայրեր՝ աչքից հեռու և գնդակահարել:

3. Օսմանյան բանակի բոլոր հայ սպաներին պետք է բանտարկել և այս հրահանգներից 48 ժամ հետո նրանց գնդակահարել»:

Այսպիսին էր աշխարհի ռազմաքաղաքական իրավիճակը, թուրքերի ազգային ծրագրերն ու քաղաքական գաղափարախոսական հենքը, երբ իրականացվեց արևմտահայության բնաջնջումը:

Ըստ Թալեաթի՝ տեղահանությունը պատերազմի ընթացքում բացառիկ միջոցառում էր պետական անվտանգություն ապահովելու համար և արվել էր ռուսական բանակի կազմում մարտնչող «հայերի դավաճանությունից» հետո: Ըստ նրա՝ այդ դավաճանությանը ավելանում էր նաև Վանի ինքնապաշտպանությունը, հայերը ձգտում էին փրկվել ցեղասպանությունից: Վանի բնակիչների թիվը 50 000 էր, որից 30 000-ը հայեր էին և բնակվում էին քաղաքի արևելյան մասում: 1914 թ. հուլիսին Վանի

նահանգապետ Թահսին փաշան, որ արդար մարդ էր, փոխարինվում է Ջևդեք փաշայով, որ Էնվեր փաշայի փեսան էր, դարձավ նաև քուրքական ճակատի հրամանատար՝ ամբողջ սահմանի երկարությամբ: Մարդիկ նրան անվանում էին Բաշկալեի պայտագործ, որովհետև Բաշկալեի հայերի ոտքերին պայտ էր գամել, չարչարելով նրանց մախքան ջարդելը: Մի արյունաբքու, որ ճանաչված էր Պարսկաստանում, որտեղ ջարդել էր հայերի, ասորիների, գալիացիների Սալմաստում և Խոսրովոյում: Կացությունը լարված էր Վանում: Ջևդեքը պահանջում է Վանի հայերից հանձնել 3 000 կովոդ իրենց գեներելով: Թուրքերը ռուսների նահանջից հետո ներխուժում են Վանա լճի հարավային շրջանի գյուղերը և երեք օրվա ընթացքում 1915 թ. ապրիլի 15-18-ը ջարդում 24 000 հայերի: Բախումներ են տեղի ունենում Վանա լճի հարավում քուրքերի և Շատախի հայերի միջև: Ջևդեքը պահանջում է երեք պատասխանատու հայ դեկավարների՝ Իշխանին, Արամ Մանուկյանին և պատգամավոր Վառամյանին, որ գան և բանակցեն: Ապրիլի 16-ին Իշխանը Վասպուրականի գյուղերից մեկում սպանվում է քուրքերի կողմից, Վառամյանը ձեռքակալվում է, իսկ Արամ Մանուկյանին հաջողվում է վերջին թուրքերին փրկվել: Թուրքերը սկսում են պատրաստել խրամատներ Վանի հայկական թաղամասի շրջակայքում: Հայերն էլ իրենց հերթին պատրաստում են իրենց պաշտպանական խրամատները: Թուրք ոստիկանները առևանգում են մի հայ կնոջ: Երկու հայ հեղափոխականներ միջամտում են և սպանում հայ կնոջը առևանգող ոստիկաններին: Ապրիլի 20-ին կռիվ է սկսվում քուրքական բանակի և հայերի միջև: Հայերը հազիվ 1 500 կովոդ ունեին, ընդամենը 300 հրացան և քիչ քանակով փամփուշտ: Չնայած քուրքական ռմբակոծումներին, հայերը հերոսաբար դիմադրում են: Թուրքերը ներխուժում են քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյուղերը՝ ջարդելով հայերին և հրկիզելով նրանց տները: Ջևդեքը թույլատրում է 10 000 հայ փախստականների մուտքը հայկական թաղամաս, որպեսզի պաշարվածների սննդամթերքը հնարավորինս շուտ վերջանա: Մեկ ամսվա ընթացքում հայկական թաղամասը կատաղի ռմբակոծվում է: Չնայած սրան, հայերը հերոսաբար շարունակում են դիմադրությունը և նույնիսկ նրանց հաջողվում է գրավել կառավարական որոշ շենքեր:

Դրախտներ թաղամասի 4 000 հայ ապաստանում է ամերիկյան կրոնական առաքելությունում: Պաշարներն ու ռազմամթերքը վերջանում են, հայերը խնդրում են ռուսական բանակի և նրա հետ մարտնչող կամավո-

րական զնդերի օգնությունը: Մայիսի 4-ին 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական զնդերը ներխուժում են սահման: Մայիսի 15-ին նրանք ռուսական բանակի օգնությամբ մտնում են Վան: Վալին իր գորքով փախչում է Վանա լճից հարավ: Հայ հեղափոխականներն արդեն գրավում են Վանի միջնաբերդը և բոլոր պետական հիմնարկների շենքերը: Արամ Մանուկյանը Վանի կառավարիչ է ընտրվում: Անդրանիկը գրավում է Բիթլիսը: Թուրքերը նոր օգնություն ստանալուց հետո հուլիսի կեսերին հակահարձակման են անցնում: Ռուսական բանակը հարկադրված է լինում հուլիսի 31-ին նահանջել: Գեներալ Նիկոլան իր հետ է տանում 250 000 հայ գաղթականի: 40000 հայ մահանում է գաղթի ճանապարհին: Անդրկովկաս է հասնում 210 000 հայ:

Մուհամմեդ Էմինը հպարտանում էր. «Մերն են այդ լայնատարած երկրները, որ ընկած են երեք ցամաքների վրա»¹:

Ա. Սուադը հպարտանում էր. «Ավելի դժվար աշխատանք չկա, քան անսահման երևակայությամբ սահմանագծել մեր թուրանական աշխարհի իսկական դեմքը»²:

Սամի Գռեհն. «Հայաստանի հետ Թուրքիայի քաղաքական կապեր հաստատելու այլևս պայման չլիլավ՝ բերանի ծամոն առաջարկներ կը նշե.

1. Հայաստանի ցեղասպանության պնդումին Թուրքիոյ կողմն ընդունման պահանջն հրաժարվիլը.

2. Հայաստանի կողմն գրավված Ազրայեճանական հողերու վերադարձնելը»³:

Այս ծավալուն ժողովածուն պարունակում էր գիտական մեծ արժեքներ կայացնող աշխատանքներ: Նույն ժամանակ լույս տեսավ Հայկազ Դազարյանի «Ցեղասպան թուրք» բացառիկ նշանակությամբ գիրքը: Ապագայում այդ գործին լծվեցին խորհրդահայ ուսումնասիրողները: Առաջինը ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստագրական ժողովածուն, ապա Ջ. Կիրակոսյանի «Արևմտահայությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գիտական բարձր մակարդակ ունեցող ուսումնասիրությունը, նաև «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» երկհատորը: Հետաքրքիր գործեր են ստեղծել նաև վաստակա-

1. Զարդարեան Պ. Թուրք ազգ մը գոյություն ունի, էջ 92:

2. Ն. տ., էջ 95:

3. «Նաիրի», 7-ը մայիսի, 2002, արտատպված «Միլիթերից»:

շատ պատմաբաններ Ռ. Սահակյանը, Հր. Սիմոնյանը, Արմ. Կիրակոսյանը, Հ. Ղազարյանը և այլք: Ներկայումս էլ արտասահմանում տքնում են Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության նահապետը՝ Ռ. Հովհաննիսյանը, և արդեն ավելի քան 40 տարի այդ գործի առաջատարը՝ Վ. Տատրյանը:

Սակայն հաստատել, թե Հայաստանում և հայերի շրջանում համաչափ ու եռանդուն աշխատանք է տարվում ցեղասպանության պատմության, և դրան առնչվող շատ հարցերի շուրջ, ճիշտ չի լինի: Մասնավորապես կաղում են գիտական ուսումնասիրությունները՝ թե քանակով և թե որակով: Մենք ստեղծել ենք Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մոտ երեք տասնյակ աշխատանքներ, մինչդեռ հրեաների իրականացրած ուսումնասիրությունների թիվն անցնում է հազարից: Ընդդրում, ցեղասպանության տեսության մշակման նախաձեռնությունը նույնպես հրեաների ձեռքում է: Սխալ է նաև հայերի պատկերացումը ուրիշ երկրների համապատասխան մասնագետների հետ ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության գործում:

Արմատական բնույթի վերակառուցում է պահանջում Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտը: Այն պարտավոր է հիմնախնդրի պահանջներից ելնելով վերակառուցվել: Ցեղասպանություն բոլոր ժողովուրդները «չեն ճաշակել»․ այդ հարցում հայությունն իսկապես առաջին տեղում է: Թվում էր, թե Հայաստանը կձգտի ցեղասպանության հիմնահարցը աշխարհին ներկայացնել գիտական բարձր մակարդակով: Հայ պատմաբանները, ոչ առանց հիմքի տասնամյակներ շարունակ դժգոհել են, որ իշխանությունները չեն թույլատրում և հնարավորություն չեն տալիս աշխարհով մեկ քարկոծվող այդ հիմնահարցը իրոք գիտաքաղաքական ժամանակակից մակարդակի բարձրացնելու: Հոլոքոստի շուրջ հրեաները ծավալեցին քարոզչական, գիտական, հրատարակչական այնպիսի հզոր շարժում, որը, եթե այդպես պարկեշտ է ասել, լի ու լի փոխհատուցվեցին՝ այդ ժողովուրդը ստացավ ամեն ինչ՝ նախ հայրենիք, ապա սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բոլիշբային զարգացման նախադեպը չունեցող մյութական և բարոյական օգնություն, ինչը արդի Իսրայելին կարճ ժամանակամիջոցում վերածեց աշխարհի ամենազարգացած երկրներից մեկի: Իսկ ի՞նչ կատարվեց Հայոց ցեղասպանությունից հետո: Նախ՝ դրա շուրջը համաշխարհային լուրթունք՝ տնտեսական և քաղաքական հետամնացություն, աղքատություն, իրավազրկություն...

տարբեր ձևերով Մեծ եղեռնի ժխտում: Զկա մարդկության պատմության մեջ և ժամանակակից աշխարհում մի այլ դեպք, որը ուրիշ ժողովուրդների մեջ առաջացնում է ոչինչ չտվող ցավակցություն կամ գլուխ ցավացնող խղճահարություն: Եթե հոլոքոստի ենթարկված Իսրայելը վերածնվեց որպես աշխարհի ամենագարգացած երկրներից մեկը, ապա Հայաստանը շարունակում է մնալ կիսագաղութ, միջազգային ասպարեզում խամաճիկի կարգավիճակով: Խորհրդային Միության փլուզումը Հայաստանի համար նշանակեց և շարունակում է մնալ տնտեսական անկում, սոցիալական անորոշություն, քաղաքական իշխանության թուլացում, միջազգային կյանքում խամաճիկային իրավիճակի խորացում: Թուրքիան Երկրորդ աշխարհամարտից հետո դարձել է հզոր տերություն, որի համար հիմք են հանդիսանում նմանը չունեցող աշխարհագրական դիրքը, տնտեսական և քաղաքական զարգացման անսպառ հնարավորությունները, յոթանասուն միլիոնի հասնող ազգաբնակչությունը, աշխարհի ամենահզոր բանակներից մեկը և այլն:

Այս և նման իրավիճակը անխիղճ է, անարդար և պահանջում է բոլորիցս միանգամայն այլ մոտեցումներ ու սեփական ժողովրդի վաղվա օրվա հանդեպ գերազույց պատասխանատվություն: Այդ վերաբերվում է ոչ միայն Հայաստանի ղեկավարությանը, այլև ամբողջ ժողովրդին, մասնավորապես այն օղակներին, որոնք իրենց անգամ ծնունդով, ամենօրյա գործունեությամբ հարցը հանեն լայն ճանապարհ: Մեզնից յուրաքանչյուրը, երկրի ղեկավարությունն առաջին հերթին, հրաժարվեն Հայոց ցեղասպանության շուրջ տասնամյակներ շարունակվող երեսպաշտությունից: Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության քանդարանի գործունեության վերակառուցմանը, ապա այլևս չի կարելի հանդուրժել Մեծ եղեռնի պատմության հիմնախնդրի հանդեպ գերիշխող ձևականությունը, գիտական ու քարոզչական անթույլատրելի ցածր մակարդակը, քանդարանը պետք է հրաժարվի ուսումնասիրությունների իմիտացիայից: Պետք է ստեղծվի Մեծ եղեռնի և ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության խոշորագույն գիտական կենտրոն՝ հազեցած բարձրորակ (մասնաշաղկապ) մասնագետներով, ժամանակակից համապատասխան տեխնիկական միջոցների արդյունավետ, գիտական վերջին խոսքով հազեցած նորանմուծություններով: Ի դեպ, այս ամենում ամենակարևորն ու ամենադժվարը բարձրորակ մասնագետների խնդիրն է, որը կպահանջի ոչ միայն երկար ժամանակ այլ նաև կապիտալ խոշոր միջոցներ:

Որքան էլ ծանր լինի Հայաստանում գիտական խոշոր կենտրոնի ստեղծումը, այնուամենայնիվ, այն հայ ժողովրդի համար առաջնային խնդիր է: Հարկ է խորապես ըմբռնել, որ թե ցեղասպանություն իրականացնելու մտահանգումը, թե դրա նախապատրաստումն ու իրականացումը, առավել ևս ընդունումը, պահանջում է Հայաստանի կողմից քաղաքական-ռազմական, քարոզչական-քարտյական բարդ ու վտանգավոր քայլեր:

7. ԲՆԱԶՆԶՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄ

Սպանությունները, այդ թվում նաև զանգվածային բնաջնջումները, նույնքան վաղեմի պատմություն ունեն, որքան ինքը՝ մարդը: Մարդու արարման եղանակը մեկն է, իսկ ոչնչացմանը՝ բազում: Օրինակ, քոչվորները ոչնչացնում էին ամբողջ ցեղեր՝ իրենց անասուններին արտաքայրերով ապահովելու համար: Օսմանյան սուլթաններից Մուհամմեդ I-ինը իր 350 կանանց միմյանց կապած ծովը նետեց՝ կասկածելով դավաճանության մեջ: Թամերլանը մարդկանց զանգեթից մզկիթներ ու աշտարակներ էր կառուցում: Կաթոլիկները խարույկների վրա այրում էին «հերձվածողներին», յակոբիները ոչնչացման համար ստեղծեցին զիլ-յոտիներ, իսկ ամերիկացիները՝ Լինչի դատաստանը:

Վառողի հայտնագործությանը հետևեցին ոչնչացման բազում նոր եղանակներ ու միջոցներ: 20-րդ դարը ծնեց միջուկային ու քիմիական զենքեր: Ներկայումս էլ, երբ մարդկության կեսը կիսաքաղց է, իսկ գոյություն ունեցող սպառազինություններն ի վիճակի են 5-7 անգամ ոչնչացնել Երկիր մոլորակի բնակչությանը, նյութական հնարավորությունների հիմնական մասը ծախսվում է զենքերի արտադրության, բնաջնջման էլ ավելի հզոր միջոցների ստեղծման վրա: Որպես կանոն, դրանով զբաղվել ու զբաղվում են մարդկության ամենահզոր ուղեղները, այդ բնագավառը մշտապես եղել է գիտատեխնիկական առաջընթացի գլխամասում:

Սակայն մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը չեն եղել (կամ գրեթե չեն եղել) բնաջնջման ծրագրավորված գործողություններ, և մարդկանց ոչնչացումները եղել են քաղաքական, տնտեսական և գաղափարախոսական ձեռնարկումների ուղեկիցներ, միջոցներ կամ հետևանքներ:

Ըստ այդմ էլ, բնաջնջման եղանակներից են.

-Պատերազմները՝ բնաջնջման ու ոչնչացման ամենատարածված ու

ամենահին ձևը: Բաղդադը գրավելու ժամանակ Թամերլանը սպանեց 100 հազար մարդ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ոչնչացվեց 50 մլն մարդ:

Ահաբեկչական գործողությունները, որոնք կոչված են լուծելու այլևայլ սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ: 1876 թ. թուրքական զորքերը ոչնչացրին 60 հազար բուլղար: Պատմության ընթացքում բազմաթիվ կոլեկտիվ ու անհատական բնաջնջումներ են իրականացվել, որոնք խլել են միլիոնավոր մարդկային կյանքեր:

Ոչնչացումները գաղափարախոսական նկատառումներով, ինչպիսիք են օրինակ, հավատաքննությունները:

Ոչնչացումները քաղաքական նկատառումներով, օրինակ Բաղդուղիմեոսյան գիշեր, բնիկների բնաջնջումներ Ամերիկայում, Հնդկաստանում, ստալինյան ռեպրեսիաներ:

Այսինքն՝ դեռ հին ժամանակներից պատմությանը հայտնի են էթնիկական խմբերի բնաջնջման բազում ձեռնարկներ, քաղաքական, կրոնա-գաղափարախոսական, ռասայական, լեզվական ու այլ պատճառներով: Սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսից բնաջնջման առանձին գործողությունները ստացան միանգամայն այլ բնույթ ու նպատակադրում:

Ազգերի ձևավորումը՝ ազգայնամտության գերակայությունը պայմանավորեցին «գերազգայնական իշխող վերնախավերի աննախադեպ վայրագ կատաղության» դրսևորում, որը և հիմք հանդիսացավ նոր ժամանակներում ոչնչացումների բնույթի համար: Ջարդարարների տրամադրության տակ գնալով ավելանում էին ոչնչացման ավելի կատարելագործված միջոցները, ընդ որում, ցեղասպանությունները ունենում են կազմակերպչական-տեխնիկական առանձնահատկություններ՝ պլանավորում, համապարփակության տեխնոլոգիական մտահղացում, ժանկետների և իրականացման եղանակների կատարելագործման հանդեպ առանձնակի ուշադրություն, գաղափարախոսական-քաղաքական հիմնավորվածություն և այլն:

Չշարունակենք. միայն շեշտենք, որ որքան բարդ ու բազմաբնույթ է ցեղասպանության նախապատրաստությունն ու իրականացումը, նույնքան էլ դժվար է այն ընդունելու մարտավարությունը:

Նաև դրանով է բացատրվում ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի պատմության և քաղաքական, մշակութային, տնտեսական զարգացման հիմնահարցերի խեղաթուրումը հոգուտ իր հանցագործության ար-

դարացման: Հենց այստեղ էլ պետք է փնտրել «Ինչո՞ւ են կեղծում պատմությունը» հարցի պատասխանը:

Թուրքերի հրատարակած «Ինը հարց, ինը պատասխան» գրքույկի 5-րդ հարցը՝ «Թուրքերը ցանկացել ու ձեռնարկե՞լ են հայության սիստեմատիկ կոտորածները 1915 թվականին»:

«1914-ի նոյեմբերի 1-ին օսմանների մուտքը Առաջին համաշխարհային պատերազմ, գերմանացիների և ավստրո-հունգարացիների կողքին դաշնակիցների դեմ, հայերի կողմից գնահատվեց որպես այնքան սպասված առիթ»: Լուիզա Նալբանդյանը գրում է, որ «Հայ հեղափոխական կոմիտեները շատ կարևոր էին գնահատում պահը, սկսելու համար ընդհանուր ապստամբությունը և հասնելու իրենց նպատակներին, երբ օսմանյան պետությունը պատերազմական վիճակի մեջ պիտի լիներ, և հետևաբար քիչ չափով պիտի կարողանար դիմադրել ներքին ըմբոստությանը:

Պատերազմի նախօրեին, դեռ 1914-ի օգոստոսին, օսմանյան ղեկավարությունը Էրզրումում հանդիպում ունեցավ դաշնակցականների հետ՝ հույս ունենալով պատերազմի պարագային հենվել նրանց վրա: Դաշնակցականները խոստացան, որ մնան իրավիճակում օրինավոր կերպով կկատարեն իրենց պարտականությունը օսմանյան բանակում:

Այնուհանդերձ, նրանք պակաս չափով պիտի հարգեին այս խոստումը, որովհետև դաշնակցության այս կոնգրեսից առաջ՝ 1914-ի հունիսին տեղի ունեցած մի հավաքույթի ժամանակ, որոշում էին ընդունել մոտալուտ պատերազմի ընթացքին ապստամբության անցնելը»:¹

Ցարական բանակներում զինվորագրված ռուսահայերը պատրաստվում էին հարձակվել օսմանների վրա առաջին իսկ առիթի դեպքում: Էջմիածնի կաթողիկոսը վստահեցրեց Կովկասի ռուս կառավարիչ-գեներալ Վորոնցով Դաշկովին, որ «եթե ռուսները հարկադրեն օսմաններին իրականացնել հայկական բարենորոգումները, փոխարենը բոլոր ռուսահայերն առանց պայմանի պիտի միանան ռուս ազգին, պատերազմի ժամանակ մղած նրանց բոլոր ջանքերին»:²

Որպես հետևանք այս հավաստիացման, Թիֆլիսում կաթողիկոսն ընդունվեց ցարի կողմից և այս հանդիպման ժամանակ ասաց, որ «Անատո-

1. «Հայկական հեղափոխական կոմիտեների ձգտումները և ներշնչումներն օսմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո...», Իսթամբուլ, 1917, էջ 144-146:

2. **Չալուշյան Գր.** Կարմիր գիրք, Փարիզ, 1919, էջ 12:

լիայի հայության ազատագրումը պիտի տաներ դեպի Ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը, առանց կախում ունենալու Թուրքիայից, և որի գոյությունը երաշխավորված լիներ Ռուսաստանի խնամակալությամբ»։¹

Երբ ռուսները պատերազմ հայտարարեցին օսմանյան տեղության դեմ, դաշնակցությունը իր պաշտոնական օրգան «Դրոշակի» միջոցով հայտարարեց.

«Հայությունը առանց նվազագույն վարանման դաշնակից պետությունների կողքին է։ Նրանք իրենց բոլոր ուժերը դրել են Ռուսաստանի տրամադրության տակ և ներկայիս կազմակերպում են կամավորական զոմարտակներ»։²

Դաշնակցական կոմիտեն հետևյալ հրամանը տվեց բոլոր կազմակերպություններին. «Թուրքիայում պատրաստ լինել ապստամբության, հենց որ ռուսներն անցնեն սահմանը, և որ օսմանյան բանակները բռնեն մահանջի ճանապարհը, դուք պարտավոր եք ամեն տեղ ապստամբել։ Այսպես օսմանյան զորքերը պիտի ընկնեն երկու կրակի միջև։ Եվ եթե լինի ընդիակառակը, նրանք՝ թուրքերը առաջանան ռուսական բանակների վրա, հայ զինվորները պիտի դասալքեն՝ իրենց հետ տանելով զենքերը, կազմավորվեն որպես առանձին անկանոն միավորումներ և միանան ռուսներին»։³

Ինչ վերաբերում է հնչակյան կուսակցությանը, հետևյալ հրահանգները տվեց Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող իր անդամներին.

«Հնչակյան կուսակցությունը բոլոր միջոցներով պետք է օգնի դաշնակից պետություններին։ Որպես դաշնակից՝ հատկապես Ռուսաստանին, իր բոլոր ուժերը պիտի ներդնի պայքարելու, հասնելու համար հաղթանակի. Հայաստանում, Կիլիկիայում, Ադրբեջանում և Կովկասում»։⁴

Օսմանյան խորհրդարանի Վանի պատգամավոր Փափազյանը, որը պիտի դառնար օսմանների դեմ դիմադրության առաջնորդներից մեկը, հրապարակեց մի ուղերձ, ըստ որի. «Կովկասի հայ կամավորական զն-

1. Զալուշյան Գ. Կարմիր գիրք, Փարիզ, 1919, էջ 12:

2. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 594.

3. Մեհմետ Հոջաօղլու Պատմության մեջ հայկական... և հայերը (թուրքերեն), Իսթամբուլ, 1976, էջ 570-571:

4. «Հայկական հեղափոխական կոմիտեների ներշնչումներն ու ձգտումները», էջ 151-153:

դերը պարտավոր են պատրաստ լինել պայքարի, ծառայել որպես առաջապահ միավորներ ռուսական բանակների համար... որտեղ ապրում են հայեր, նպաստել Անատոլիայում նրանց առաջխաղացմանը և միանալ տեղական հայկական գորամիավորումներին»:¹

Երբ ռուսական գորախմբերը մտան օսմանյան տարածքները և առաջացան Արևելյան Անատոլիայում, նրանք առաջնորդվեցին ռուսահայերի և տեղական հայերի կամավորների կողմից, որոնց միացան թրքական բանակի հայ դասախմբերը: Շատերը այս վերջիններով նախընտրեցին համալրվել և մղել պարտիզանական կռիվներ, օգտագործելով այն ռազմամթերքը, որոնք տարիների ընթացքում թաքցրել էին դպրոցների և եկեղեցիների մեջ, կողոպտելով թուրքական պարենավորման կետերը, զրկելով թուրքական բանակների գորաշարժերը ընդդեմ ռուսական զանգվածային ներխուժման: Պատերազմի սկզբից մի քանի ամսվա ընթացքում այս միավորումները, սերտորեն համագործակցելով ռուսների հետ, դաժան հարձակումներ գործեցին արևելյան շրջանների բնակավայրերի վրա, անխնա կոտորեցին բնակիչներին, կատարեցին բազմաթիվ վնասարարական գործողություններ, թուլացնելու համար բանակի կարողությունները, հեշտացնելու ռուսական առաջխաղացումը, քանդելով ճանապարհներն ու կամուրջները, կողոպտելով քարավանները և այլն:

Հայ կամավորների խժոժություններն այնքան ծանր էին, որ ռուսական հրամանատարությունն անձամբ նրանց հարկադրեց հեռանալ ճակատից՝ նրանց օգտագործելով թիկունքում:

Բազմաթիվ են այն ռուս սպաները, որոնք թողել են հուշեր հայ կամավորների կատարած բարբարոսությունների մասին:²

Թուրքերն ու մյուս մուսուլման բնակչությունը չէին միայն, որ ենթարկվեցին դաժան հաշվեհարդարի: Հայկական ապստամբությունները հույների և հրեաների հավանությանը չարժանացան, նրանք հակամետ չէին նրանց հեղափոխական ծրագրերին: Նրանք Տրապիզոնում և շրջաններում կոտորեցին հազարավոր հույների, իսկ Հաքքարի շրջանում հրեաներին հավաքեցին և չեզոքացրին:³

1. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 596-600.

2. «Էրզրումի ռուսական միջնաբերդի երկրորդ հրետանային գնդի պատերազմի պատմությունը», 1919:

3. Chemoz Cacha, նշվ. աշխ., էջ 41 և 49:

Այս խժդժությունների նպատակը պարզ էր. այն շրջաններում թողնել միայն հայերի, որպես հայկական ապագա պետության կորիզ: Բոլոր ոչ հայերին կոտորեցին և կամ փախուստի մատնեցին, որպեսզի մնա հայկական մեծամասնություն:

Ներկայացնում է Թալեաթը:¹

Առաջին հայ միավորումները, որոնք անցան սահմանը ռուս նվաճողների հետ, օսմանյան խորհրդարանի Էրզրումի դեպուտատ Գարեգին Բաստրմաջյանի հրամանատարությամբ էին, որը որդեգրել էր Արմեն Գալո կեղծանունը: Մի այլ նախկին օսմանյան խորհրդարանական Համբարձում Պոյաջյան «Մուրադ» ծածկանունով, պարտիզանական խմբավորումների ղեկավար, որը պաշարման տակ էր առնում թուրքական գյուղերը, հրամայելով հատկապես «սպանել նույնիսկ թուրք երեխաներին, որովհետև նրանք վտանգ են ներկայացնում հայ ազգի համար»: Մի այլ նախկին պատգամավոր՝ Փափազյանը ղեկավարեց հեղափոխական խմբերը, որոնք գործում էին Վանում, Բիթլիսում և Մուշի շրջաններում:

1915-ի մարտին ռուսական ուժերը շարժվեցին Վանի վրա: Մարտի 11-ին Վանի հայությունը ապստամբեց և կոտորեց շրջանի բոլոր թուրքերին, հեշտացնելու համար ռուսական նվաճումը: Ջարմանալի չէ, որ ցար Նիկոլայ Երկրորդը 1915-ի ապրիլի 2-ին մի հեռագրով շնորհակալություն է հայտնում Վանի հայ հեղափոխական կոմիտեին «Ռուսաստանին ցույց տրված ծառայությունների համար»: Միացյալ Նահանգներում լույս տեսնող «Կոչնակ» հայկական թերթը 15-ի մայիսի 24-ին հպարտությամբ հայտարարեց. «Վանում մնացել են ընդամենը 1500 թուրք», մնացյալները ոչնչացվել էին:

1915-ի փետրվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցած հայ ազգային կոնգրեսում դաշնակցության ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ «Ռուսաստանը պատերազմի նախօրեին 242 000 ռուբլի էր տրամադրել զինելու և զորավարժեցնելու օսմանյան հայերին ապստամբության համար: Սա հստակորեն ցույց է տալիս, որ ռուս-հայկական դաշինքը նախապես թրժված էր օսմանյան ռազմական ուժերը կազմալուծելու համար:

Այս պայմաններում, ուր ռուսները լայն ճակատով առաջանում էին Արևելքում, հայ ապստամբները մահ էին սփռում, հարձակվելով թուրք ետնապահ ուժերի և անգեն ու անպաշտպան բնակիչների վրա»:²

Թալեաթը կոտորածը ներկայացնում է որպես մեղադրանք հայերին, ովքեր ոչ թե բնաջնջման վտանգի, այլ ռուսների կամքով ոտի ելան Օսմանյան կայսրության դեմ: Համառոտ անդրադարձ առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող այս խնդրին:

1. Թալեաթ փաշայի հուշերը, ՀՀ ԳԱ:

2. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 604.

Դաշնակից ուժերը նույնպես ներխուժել էին կայսրության վրա մի ճակատով, որը երկարում էր Իրաքից մինչև Գալացիա՝ օսմանյան կառավարության վճիռը. տեղափոխել հայերին ռազմական շրջաններից հեռու ինքնապաշտպանական մի գործողություն էր, կատարելապես իրավացի և լիովին օրինական:

Նույնիսկ Վանի հեղափոխությունից և կոտորածներից հետո օսմանյան կառավարությունը մի վերջին փորձ էլ արեց՝ հայերին միավորելու քուրդ ազգի ընդհանուր ջանքերին:

Այս առումով խորհրդի կանգնեցին պատրիարքը, պատգամավորները: Հատկապես նշվում էր. «Այս հրամանագիրը նկատի ունի հատկապես արգելել հայ հեղափոխական կոմիտեների ձգտումները: Ուրեմն դուք պիտի գործեք այնպես, որ առիթ չտրվի մուսուլմանների և հայերի տեղական կոտորածների:

Դուք ձեռք պիտի առնեք բոլոր միջոցները, որպեսզի հայ խմբերին հատկապես նշանակված պաշտոնյաները ընկերակցեն իրենց տեղափոխման սկզբից: Դուք պիտի վստահեցնեք, որ նրանք ստանալու են իրենց սնունդը և այն բոլորը, ինչի նրանք կարիք ունեն: Բոլոր ծախսերը պիտի հատուցվեն տարագիրների համար նախատեսված պետական բյուջեից»:¹

«Տարագիրներին հատկացված անհրաժեշտ սնունդը պիտի տրվի մինչև իրենց վերջնական վայրը... շատ ավելի աղքատ անհատների համար նախատեսված են ապառիկ միջոցներ: Փոխադրված անձանց ճամբարների վրա պիտի լինի կանոնավոր հսկողություն, պատշաճ պայմաններ անձի ապահովության: Տարագիրներին համոզեք, որ նրանք պետք է ստանան բոլոր բավարար սննդամթերքը, և որ նրանց առողջությունը ամենօրյա հսկողության տակ պիտի լինի բժշկի կողմից: Հիվանդները, աղքատները, կանայք և երեխաները պիտի օգտվեն երկաթուղային միջոցներից, մնացյալները ջորիով, կառքով կամ ոտքով, ըստ նրանց ցանկության: Յուրաքանչյուր քարավանին ընկերակցում է պահապան ուժերի մի կցորդ, և սննդի պահեստների վրա մի հսկիչ մինչև նրանց տեղ հասնելը: Այն պարագային, երբ տարագիրները ենթարկվեն հարձակման, անմիջապես բոլոր միջոցները ձեռք առնել հետ մղելու համար հարձակումները»:²

1. «Foreigo office» արխիվները, հայության խնդիրների գրադարակից, Լոնդոն 371/9158/ E5523:

2. «Ինը հարց, ինը պատասխան», Անկարա, 1982, էջ 47:

Իր «Из истории Туркологии в Советской Армении» աշխատանքում¹ Ե. Սարգսյանն անարդարացիորեն Բ. Բորյանին մեղադրում է, որ «նա առանց որևէ հիմքի պնդում է, թե իբր մինչև 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Թուրքիայում հայերի շրջանում չեն եղել ազգային-անջատողական շարժումներ»:² Շարունակելով այդ միտքը հեղինակը Բ. Բորյանի այդ մոտեցումը բացատրում է այն իրողությամբ, թե իբր վերջինս «փաստորեն ժխտում էր անտանելի, նվաստացնող դրությունը քրիստոնեական այն ժողովուրդների, որոնք ընկած էին Օսմանյան կայսրության ռազմա-ավատատիրական բռնատիրության տակ»:³

Բ. Բորյանը ոչ թե ժխտել է հայերի ծանր վիճակը և դրանից դուրս գալու նրա ձգտումը, այլ պարզապես նշել, որ հայերը մինչև Բեռլինի վեհաժողովը թուրքական լուծը թոթափելու ձևավորված շարժում չէին առաջացրել այն պարզ պատճառով, որ օսմանյան հարյուրամյակներ տևած բարբարոս լուծն ընկճել էր արևմտահայությանը, ջարդել նրա կամքը, նրան նետել թմբիլի մեջ: Իհարկե, կային անհատներ ու խմբեր, մասնավորապես մտավորականության և հոգևորականության շրջանում, ովքեր առաջ էին քաշում ազատագրության համար պայքարելու անհրաժեշտությունը, տարվում Իսրայել Օրու և Հովսեփ Էմինի գաղափարներով, նրանց հետ կապեր հաստատում և համագործակցության փորձեր կատարում թուրքական լուծը տապալելու համար: Սակայն, կրկնում ենք, դրանք անհատներ էին: Ամբողջությամբ վերցրած մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականները, այսինքն՝ մինչև հայկական շարժումների քաղաքականացումը, Օսմանյան կայսրությունում հայկական ազատագրական լուրջ շարժման մասին խոսելն անհնար է: Արևմտահայը շարունակում էր մնալ «հավատարիմ ազգ»:

Ե. Սարգսյանը սխալ է, երբ գրում է, թե «Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների պայքարի բնորոշ առանձնահատկությունը 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում այն էր, որ այդ պայքարը ձուլվում էր

1. Տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 241:

2. Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР. ч.1, стр. 51-52:

3. Տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 250:

ընդհանուր, ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ, հականիապետական շարժման հետ»¹:

Համենայնդեպս, 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում չկար հայկական շարժում միապետությունը տապալելու համար՝ չհաշված ՀՀԴ-ի թեփուհաղ դաշինքը սուլթանի ու նրա վարչակարգի դեմ և Աբդուլ Համիդի դեմ 1905 թ. իրականացված անհաջող մահափորձը: Բայց դրանք՝ ա. ուղղված էին ոչ թե միապետական կարգերի, այլ անձամբ սուլթան Համիդ 2-րդի դեմ, բ. տեղի են ունեցել մինչև ռուսական հեղափոխությունը: Հնարավոր է ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցություն փնտրել 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման մեջ, բայց իրականում այն զուտ թուրքական էր և միտված իշխանությանը տիրանալուն:

Իսկ հայկական շարժումներն իրենց բնույթով դնում էին ոչ թե իշխանափոխություն, հասարակարգը վերակառուցելու, այլ ազգային-ազատագրական խնդիրներ և ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ սոցիալ-դասակարգային դառնալ չէին կարող:

Հայերը մասնակցո՞ւմ էին Թուրքիայում ծավալված հակասուլթանական պայքարում: Իհարկե, մասնակցում էին: Դա կողմնորոշող հաստատում ստացավ կայսրության ընդդիմադիր կուսակցությունների Փարիզի (1907 թ.) համաժողովի կողմից ընդունված «Օսմանյան ընդդիմադիր կուսակցությունների հռչակագրում», որտեղ ասված է. «Այսօր քրիստոնյաների և մուսուլմանների շատ տեղերում միասնաբար հանդես գալը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի ժողովուրդները հոգնել են տանջանքներից ու աղքատությունից, հասկացել, որ սուլթանը իրենց տանում է դեպի կործանում»:²

Թուրք գիտնականներ Շ. Գյունալտայը, Հ. Բայուրը, Ջ. Թողան և այլք թուրք են համարում Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին: Օրինակ, Հ. Բայուրն իր «Թուրքական հեղափոխության պատմություն» բազմահատոր աշխատությունում գրում է, թե հայ ժողովուրդը պատկանում է «թուրքական ռասային..., հայերը Եվրոպայի անգլիացիների նման կազմում են թուրքական ռասայի մի ճյուղը»: Թուրք որոշ պատմաբաններ թուրք են համարում Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի բոլոր հնագույն ժողովուրդներին: Շ. Գյունալտայը «Մերձավոր Արևելք» գրքում պնդում է, թե խեթերը, սուբարիները, ուրարտացիները և մեդիացիները եղել են թուրքա-

1. Ն. տ., էջ 256-257:

2. Ն. տ., էջ 257:

կան ցեղեր: Վան քաղաքում հրատարակվող «Վան սեսի» թերթը պնդում է, թե ուրարտական պետությունը թուրքական էր: «Turk farih kurumu» (թուրքական պատմական ընկերությունը) պատմագիտական կեղծարարությունների բուծարան է և այդ անում է թյուրքիզմի դիրքերից:

Պատմության թուրք կեղծարարները չեն թաքցնում իրենց նպատակները: Նրանցից Կիրազիօղլուն իր գրքի մասին գրում է, որ այն «հանդիսանում է պատասխան այն քաղաքական քարոզչության, որ տանում է բոլշևիկյան Ռուսաստանը սկսած 1945 թվից: Այդ քարոզչության նպատակն է մեզնից խլել Կարսն ու Արդահանը»:¹

«Գիրքն ուղղված է այն հայ և վրացի պատմաբանների դեմ, շարունակում է նա, ՝ ովքեր պնդում են իրենց «պատմական իրավունքների» վրա»:

Օ. Թյուրքան 1937 թ. կազմակերպեց մի միություն, իսկ 1939-ից սկսեց հրատարակել «Bozkurt» հանդեսը, որը կոչ էր անում ազատագրել արյունակից եղբայրներին:

Նորից մոդայիկ դարձան Զիա Գեռքալիի գրվածքները, նրա մտքերն ու կարգախոսներն էին. «Թշնամի երկրները պետք է ավերվեն, Թյուրքիան պետք է ընդարձակվի ու բարձրանա Թուրանի մակարդակին»:²

30-ական թվականներին մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում պանթուրքիստական պարբերականներ («Օրհոն», «Թանրիգազ»), լույս տեսան նույն տրամադրությամբ գրքեր, այդ թվում՝ Օ. Թյուրքանի «Թյուրքիզմի ներածություն» (1941) գրվածքը, որում կան հետևյալ մտքերը. «Դիմանիկ թուրքիզմը կազմված է Թյուրքիայի 20 մլն թուրքերից և հյուսիսի ու արևմուտքի 100 մլն թուրքերից... Եթե թուրքիզմն ու Թյուրքիան ցանկանում են պահպանել իրենց գոյությունը, ապա առանց ժամանակ կորցնելու պետք է միավորվեն և նվազագույնը 120 մլն մարդուց ստեղծեն թուրքական ազգ... Մենք պարտավոր ենք մոտ ապագայում գործողության անցնել, հոգ տանել թուրքիզմի մասին և հիմնել միություն»:³

Ֆաշիստական Գերմանիայի հետ դաշնության մեջ մտնելը հետապնդում էր նույն խնդիրը: Ռիբենտրոպը 1941 թ. մայիսի 26-ին գրում է ֆոն Պապենին. «Թյուրքիային հարևան հարավային և արևելյան գոտիներում

1. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 266:

2. Սիմոնյան Հր. Թյուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 478:

3. ԳԱ «Լրաբեր», 1966 N6:

թուրքական ցանկությունների բավարարման վերաբերյալ խոստումներն առանձնակի զգուշավոր վերաբերմունք են պահանջում... այստեղ նախապատրաստված պայմանագրի նախագծում այս հարցի առթիվ ասված է. «Գերմանիան քաղաքականորեն և դիվանագիտորեն կպաշտպանի Թուրքիայի ձգտումները՝ նրա համար ապահովելու Լոզանի պայմանագրի՝ Թուրքիայի համար կենսականորեն անհրաժեշտ վերանայումը»:¹

1941 թ. հուլիսին «Bozkurt»-ի թիվ 11-ում տպագրվեցին «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածը և «Ապագա Մեծ Թուրքիան» քարտեզը: Մեծ Թուրքիան իր մեջ էր առնում Անդրկովկասն ու Միջին Ասիան:

«Ջումհուրիեթը» «Թուրան տանող ամենակարճ ճանապարհը» հոդվածում ներկայացնում է Դրիմի, Հարավային Ուկրաինայի, Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Պոլովիեի, Միջին Ասիայի, ընդհուպ մինչև Լեռնային Ալթայի գրավման մանրամասն ծրագիրը:²

1942թ. մարտին Օ. Թյուրքանը գերմանական փողերով հրապարակ հանեց «Նացիոնալիզմ: Նացիոնալիզմի սկզբունքները» ծրագրային աշխատանքը: «Թուրքիստը մտածում է միայն թուրքիզմի մասին,- հռչակում է այդ հոդվածը,- և պայքարում միայն նրա շահերի համար: Նա չի հավատում այնպիսի դատարկ բառերի, ինչպես «միջազգային իրավունքը և արդարությունը», «մարդկությունը և մարդկայնությունը», «տառապանքները հանուն ընդհանուր խաղաղության»: Այդ դատարկ արտահայտություններն անգամ նվազագույն օգնություն բերել չեն կարող թուրքիզմին»:³

Յ. Զյուգելյանը «Ջինարալթը» հանդեսում գրեց. «Կգա օրը, երբ մենք, ինչպես Թեմուրը, Անատոլիայից կարշավենք Հնդկաստան, կմագլցենք Հիմալայները և կստեղծենք Դրիմի, Դադստանի, Կազանի և Իրանի միություն: Թուրքիայի բոլոր թշնամիները կոչնչացվեն»:⁴

Նույն հանդեսում տպագրվում էին բանաստեղծություններ, որոնցում կան հետևյալ տողերը. «Թուրքերը կնվաճեն Կովկասը, Դրիմը և դուրս կվոնդեն թշնամիներին», «Կգա մի օր, երբ թուրք ազգը կկործանի Կովկասի, Դրիմի և Բուխարայի ամբոցները»: «Գյոքբյոթյու» հանդեսը հռչա-

1. Գերմանիայի ԱԳ նախարարության փաստաթղթերը: Պրակ 2, Ե., 1947, էջ 16:

2. «Բեհ», 1974, N1:

3. "Звезда Востока", 1954, N1.

4. "Коммунист", 1944, N10, 11.

կեց. «Աղբբեջանը մեր հարազատ եղբայրն է: Հիմնականում մենք միասնական ենք, սակայն վաղը կմիաձուլվենք վերջնականապես»:¹

1941 թ. օգոստոսի 5-ին ֆոն Պապենը գրում է Բեռլին. «...Նկատի ունենալով գերմանացիների հաջողությունները Ռուսաստանում՝ թուրքական կառավարական շրջանները սկսում են ավելի եռանդով զբաղվել իրենց այն հայրենակիցների վիճակով, ովքեր գտնվում են ռուս-թուրքական սահմանի մյուս կողմը, մասնավորապես, աղբբեջանական թուրքերի վիճակով... ըստ երևույթին, մտադիր են վերադառնալու 1918 թ. դեպքերին՝ իրենց միացնել այդ մասերը...»:²

Խնդրի լուծումը նախապատրաստելու համար ստեղծվեց հանձնաժողով մեջլիսի պատգամավոր Շ. Բակչանի գլխավորությամբ, որի մեջ մտցվել են սուլթանական և երիտթուրքական շրջանների գործիչներ՝ Նուրի, Ջ. Վելիդին, Ա. Ջաֆար, Մ. Շևքեթ:

Նույն օրը Բեռլինում ԱԳ նախարարության պետական քարտուղար Վեյցգելները գրեց Ռիբենտրոպին, որ թուրքական դեսպանն իրեն ասել է, թե «կարելի է կովկասյան ժողովուրդներին միավորել մի բուֆերային պետության մեջ...»:³

Պատերազմի տարիներին, մասնավորապես 1943թ., իրար հետևից հրապարակ եկան պանթուրքիստական «Գենն քյուրք», «Ջիմնաբալթ», «Թյուրք ամաջի», «Թուրք յուրդու», «Գյոքբյոյյուս», «Կոպուզ», «Բյույուք Դոդուն» հանդեսները:

1942 թ. հունիսի 1-ին Հենթինգը գրում է, թե զլույցի ընթացքում թուրք պրոֆեսոր Հարունն ասել է, թե խոսք չի գնում թուրքական ժողովուրդների նվաճման մասին Թուրքիայի կողմից, այլ «Բիսմարկի կայսրության ման դաշնակցային պետության ստեղծման մասին: Բացի Անատոլիայից, նրա մեջ պետք է մտնեն Կովկասը և Վոլգայից արևելք բնակվող թուրքական ժողովուրդները»:⁴

Պատերազմի տարիներին քարոզչական մեծ աշխատանք տարան Թուրքիայում ապաստանած մահմեդական վտարանդիները: Պանթուրքիստական քարոզչություն էին ծավալել Ղրիմի թաթարների, աղբբեջանցիների, Կովկասյան լեռնականների, Պովոլժիեի և Միջին Ասիայի վտարանդիները:

1. "Коммунист", 1944, N10, 11.

2. Գերմանիայի ԱԳ նախարարության փաստաթղթեր: Պրակ 2, էջ 29-30:

3. Ն. տ., էջ 35:

4. Ն. տ., էջ 75:

Պանթուրքիզմի որդի վերածվեց «Թուրքական մշակութային լիգան», որը հիմնականում միավորում էր իթթիհադականներին և Անդրկովկասից Թուրքիա անցած գործիչներին: Այստեղ էին Ադալը, «Կովկասյան ինքնավարություն» կառավարության նախկին ղեկավար Մ. Չոկայը, Մ. Ռասուլզադեն և ուրիշներ:

Թուրքերը երազում էին Ստալինգրադի անկումը և Ախուրյանի ափին կենտրոնացրել էին 26 դիվիզիաներ՝ սպասելով հարձակման հրամանի: Ջորահավաքի անվան տակ փոքրամասնությունների 18-48 տարեկան այրերին քշեցին Անատոլիայի խորքերը ճանապարհներ կառուցելու: Նրանցից շատերը մեռան ծանր պայմանների պատճառով:

Ջ. Յալըընը դիմելով սիրիահայերին՝ ասաց. «Հայեր, լավ իմացեք, որ սիրիական սահմանից հազիվ ութ կիլոմետր հեռավորության վրա եք, շատ առաջ մի գնացեք, եթե ուզենք երկու ժամում կարող ենք նոր դաս տալ ձեզ, որ հիշեցնի Դեյր Էլ Ջորի անապատները. այս անգամ չենք խնայի նույնիսկ օրորոցի ծծկեր մանուկներին և ձեր արմատը կոչնչացնենք»¹:

Թուրքական ժողովուրդների ազատագրումն ու միավորումը մինչև օրս էլ մնում են քուրքական հասարակական մտքի առանցքային թեմա: Մտավորականության շատ գործիչներ Անկարային խորհուրդ են տալիս՝ «հարկ եղած դեպքում» բանակը պետք է «ձեռք մեկնի» մուսուլման եղբայրներին:

Թուրքիայում գործող Ադրբեջանական մշակութային ընկերությունը, չնայած իր անունին, բացառապես քաղաքական գործունեությամբ զբաղվող կազմակերպություն է, որի «Azerbaycan» պաշտոնական հանդեսը ամեն տեսակի լուտանքներ է քափում հայերի ու Հայաստանի հասցեին: Կազմակերպության գործունեության կենտրոնը Կարսն է: Ոչ միայն ադրբեջանցի վտարանդիների, այլև քուրքական պաշտոնական որոշակի շրջանների աներեր կարծիքն է. «Կովկասյան Ադրբեջանը Թուրքիայի անբաժան մասն է»:

Ամերիկյան պատմաբան Չ. Հոստլերը իր «Պանթուրքիզմն ու խորհուրդները» գրքում գրում է. «Այն, որ Թուրքիան վաղուց ի վեր հայտարարել է Խորհրդային Միության քուրքական ժողովուրդների հանդեպ իր շահագրգռվածության և այն մասին, որ երբորդ աշխարհամարտի դեպքում պանթուրքիզմը որոշակի ազդեցություն պիտի ունենա Թուրքիայի

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց.1, գ.2:

քաղաքականության վրա, բարձրացնում է նրա նշանակությունը Արևմուտքի աչքում»:¹ Բանն այստեղ ոչ այնքան Խորհրդային Միությունն է, որքան սլավոնականությունը: Թուրք քաղաքագետները կարծում են, որ «սլավոնական հրեշը» ոչնչացնելուց հետո թուրքերն ու չինեթը լեզու կգտնեն, թե վերջիններս դեմ չեն լինի, եթե թուրանական «մեծ հայրենիքի» սահմանները ձգվեն Չինական Թուրքեստան, քանի որ այդ տարածքների ժողովուրդները պատկանում են ալթայյան լեզվաընտանիքին, որի մեջ մտնում են թուրքական, մոնղոլական և տունգուզ-մանջուրական լեզվախմբերը:

Հայկական հարցում ժամանակակից Թուրքիայի կողմից տարվող քաղաքականությունը հանգում է հետևյալին՝ խեղաթյուրել հայ ժողովրդի պատմությունը. ձգտել ցույց տալու, որ եկվորները ոչ թե թուրքերն են, այլ հայերը, և վերջիններս տարածքային որևէ պահանջ Թուրքիային ներկայացնել չեն կարող: Կեղծվում է հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը, մերժվում ցեղասպանության իրողությունը, Թուրքիայում մնացած հայ խլյակների հալածանք և նրանց արտամղում, պայքար սփյուռքի դեմ, որպեսզի վերջինս դադարեցնի պայքարն իր հայրենիքի համար, պայքար հայկական պետականության դեմ:

Պատմության խեղաթյուրման գլխավոր օբյեկտն ուրարտացիներն են, համոզել, որ «ուրարտերենը նմանություն ունի Ուրալ-ալթայյան» լեզուների հետ, որ ուրարտացիներին ոչնչացրել են եկվոր հայերը և տիրացել նրանց տարածքներին:

Թուրք պատմագրության առաջատար ներկայացուցիչներից Ի. Դանիշմենդին գրում է. «Փոքր Ասիան հայոց առաջին հայրենիքը չէ, որովհետև այսօր գիտությունն անվերապահ հաստատում է, որ հայ ազգի բնօրրանը Բալկանները և գլխավորապես Դանուբ գետի և Թրակիայի միջև ընկած տարածքն է... Դրա համար էլ Անատոլիայից գաղթած հայերի այսօրվա մնացածները իրենց մայր հայրենիքը պետք է պահանջեն ոչ թե Թուրքիայից, այլ, եթե ի գորտն են՝ Բալկանյան տեղություններից»:²

Ժամանակակից Թուրքիայում ամբողջությամբ արդարացված են հայ ժողովրդի բնաջնջման կազմակերպիչները: Դեռ ավելին, դրանք բարձրացված են ազգային հերոսների մակարդակի:

1. «Գրական թերթ», 08. 06. 1984:

2. «Զարթոնք», 29. 04. 1966:

Թուրքիայի ազատական կուսակցության ղեկավարներից Ֆ. Օքյարն իր հուշերում գովեստներով է ողորդում Աբդուլ Համիդ 2-րդին, որովհետև նա արժանի հարված հասցրեց հայերին: Նա սխալ է համարում երիտթուրքերի վարքագիծը, որ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո որոշ ժամանակ համագործակցեցին ՀՀԴ հետ, խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատությամբ տվեցին այլազգիներին:¹ Նաև այն բանի համար, որ Գ. Նորատունկյանին նշանակեցին ԱԳ նախարար: Նա Թուրքիայի ապագա կառավարողներին կտակում է՝ բնավ հավատ չընծայել թուրքերի հավերժ թշնամի հայերին:

Թուրք պատմաբաններն ու քաղաքագետները մերժում են ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, այլև Հայկական հարցը:

«Հայաթ Թարիխ Մեճմուաս» հանդեսը գրում է. «650 տարի օսմանյան տարածքների վրա բնակվելով, ամբողջովին օսմանցի դարձած հայ կոչված այս քրիստոնյա հավաքականության համար թուրք բոլոր պատմագետներն օգտագործել են «հավատարիմ ազգ» բացատրությունը: Հայերը թուրք հավաքականության մեջ երբեք օտար չեն զգացել և իրենց օտարությունը հիշեցնող որևէ պատահար կամ դեպք երբեք չի պատահել»:² Հայերի ջարդերի մասին խոսակցությունները հնարված են Թուրքիայի թշնամիների կողմից: Սուլթանները, այդ թվում նաև Աբդուլ Համիդ 2-րդը, առանձնահատուկ հոգատարություն են ցույց տվել հայերի հանդեպ: «Աբդուլ Համիդը,- գրում է «Իսթիքլալ» թերթը,- իրավունքի և պարկեշտության սուլթան էր, որի ձեռքերը ներկված չէին արյունով, նա ճակատաբաց և ձեռքերը մաքուր է ներկայանում պատմությանը»:³

Հայերի հանդեպ բռնությունների ու ջարդերի պատճառն իրենք՝ հայերն էին, նրանց քաղաքական կուսակցությունները: Թուրքիայի նախկին նախագահ Ջ. Գյուրսելը, որը 1915-ին Թեշքիլաթե մախսուսեի կազմակերպիչներից մեկն է եղել, հայերի հանդեպ բռնությունների պատճառը համարում է այն, որ հայերը «անսպասելիորեն հարվածեցին» թուրքական «բանակի թիկունքին, կտրեցին ճանապարհները, դժվարացրին հաղորդակցությունն ու բանակի մատակարարումը», ինչը թուրքերին դրեց մի վիճակում, որը ծնեց հայերի հանդեպ դաժան միջոցառումներ: «Ջունհուրիեթը» նույն կարծիքին է. «Օսմանյան պետությունը միտում-

1. «Մարմարա», 06. 02. 1979:

2. Ն.տ., 24. 02. 1979:

3. Ն.տ., 18. 05. 1967:

նավոր և ծրագրավորված կերպով երբեք որևէ ցեղասպանություն չի ձեռնարկել»։ Հայերի հետ կատարված «ցավալի կացությունները պարզապես պատերազմական վիճակի սարսափելի հետևանքներ էին»։¹

Իսկ օրինակ, Թ. Օզալն ընդհանրապես է ժխտում ջարդերի իրողությունը։ Ֆրանսիական «Լը Պոնեն» շաբաթաթերթին տված հարցազրույցում նա ասել է. «...Պարզապես ջարդ չի եղել։ Միջազգային ոչ մի քննություն չի պարզել Թուրքիայի ցեղասպանությունը»։² Որոշ թուրք գործիչներ էլ չեն ժխտում հայերի ջարդերը, բայց և պնդում են, որ հայերն էլ ջարդել են թուրքերին ու մահմեդականներին։

Թուրքական քարոզչությունը Հայկական հարցի ծնունդը կապում է ոչ թե արևմտահայերի դժոխային վիճակի, այլ Ռուսաստանի կողմից արևելյան նահանգները գրավելու ձգտման հետ։ Չնայած հայերը կայսրությունում ապրում էին բարեկեցիկ կյանքով, բայց դարձան ռուսների գործակալներ, ամեն ինչ արեցին ապահովելու ռուսական զենքի հաղթանակը և դրա համար ստացան արժանի պատիժ։³

Ս. Քոչազը գտնում է, որ հայ և թուրք հարաբերությունների պատմությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության, իսկ հայ և ռուս հարաբերությունների պատմությունը, ընդհակառակը, հայության ճնշման և ստրկացման պատմություն է։ Եթե ցարի 1836 թ. “Положение”-ն գրեթե ջնջեց ռուսահայերի կրոնական ազատությունները՝ նպատակն էր նրանց դարձնել ուղղափառ, մինչդեռ թուրքահայերին շնորհված Ազգային Սահմանադրությունը նրանց ամենալայն հնարավորություններ ընձեռեց ինքնուրույնաբար վարելու ազգային ներքին կյանքը։⁴

1967 թ. ապրիլին «Միլիթեր» տպագրեց իր աշխատակից Ուլունայի հոդվածը, որը բառացիորեն հակառակ կարծիքի է։ Նա գրում է. «Թալե-աթ փաշան երեք միլիոն հայրենակիցներ ջարդելով ու տարագրելով, մեզ խայտառակեց քաղաքակիրթ աշխարհի առջև։ Այդ մեղքի բեռը դեռ ճնշում է մեզ վրա և դժվարությամբ ենք տանում այն»։⁵

Թուրք մտավորական Թ. Ջալալը նույնպես դատապարտեց Հայոց եղեռնը։ Ապա հանդես եկան թուրք վտարանդիները, նրանցից ոչ քչերը և,

1. «Ալիք», 09. 06. 1985:

2. «Յառաջ», 25. 04. 1985:

3. «Ալիք», 22. 11. 1983:

4. «Ջումհուրիեթ», 14-25. 05. 1967:

5. «Պալքար», 23. 04. 1967:

առաջին հերթին, Թ. Աբչամը դատապարտում են հայերի զանգվածային ջարդերը: Իսկ Անկարայում Աթաթուրքի բուլվարին հարող գլխավոր պողոտաներից մեկը կոչեցին Թալեաթի անունով:¹

Թուրքական իշխանությունները ձգտում են Արևմտյան Հայաստանում ջնջել հայերի հետքը: Այս գործում բացառություն են կազմում ուրարտական արվեստը, որ նրանք համարում են թուրքերի նախնիների արվեստը, և հայկական այն հուշարձանները, որոնք համաշխարհային հռչակ ունեն (Անի, Աղթամար):

Լիոնի «Լ'Էկո Լա-Լիբերտե» թերթը 1966թ. սեպտեմբերի 18-ին «Վշտահար Հայաստան» խորագրով տպագրեց Արևմտյան Հայաստան այցելած մի եվրոպացի ճանապարհորդի նոթագրությունը: «Թուրքահայաստանում մի քրիստոնյայի ոչ մի գերեզման չի մնացել... Ամեն ինչ պղծված է. հողը քանդված, ոսկորները նետված շնագայլերին, շիրմաքարերը և խաչերը ջարդուփշուր, եկեղեցիները քանդված... Թուրքերը քանդել են դարեր ի վեր երկյուղածությամբ պահպանված միլիոնավոր գերեզմաններ»:

Ավստրիական «Էքստրա» թերթը 1989 թ. ապրիլի 24-ին գրեց, որ Արևմտյան Հայաստանում 1914 թ. եղած 2549 հայկական հոգևոր շինություններից մնացել են մի քանի տասնյակը:

«Թուրքական քարտեզներից անհետացել են Հայք, Արևմտյան Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ և հայերի գոյությունը հիշեցնող բազմաթիվ այլ բառեր: 1960 թ. դեկտեմբերի երկրի արևելքում հայկական, քրդական, պարսկական 2180 բնակավայրերի անունները թուրքացվեցին»:² «Բևայուք Դռլա» թերթը «Դուրս հայրենիքից» անունը կրող հաղվածում գրում է. «Թուրքիայում թուրքերի հետ բնակվող հույն, հայ, հրեա և ուրիշ փոքրամասնությունները մաս են կազմում մեր ազգային միության: Նրանց մի մասը իսլամ ընդունելու պայմանով կարող են ընդունվել թուրք հավաքականության մեջ: Հակառակ դեպքում հույներն ու հայերը դուրս կվեցան այդ հավաքականությունից, կկորցնեն իրենց անշարժ կալվածքները և բոլորն էլ կվտարվեն Թուրքիայից: Կրոնական սկզբունքով հույների, հայերի և հրեաների կյանքը, գույքն ու արյունը պատկանում են իսլամներին»:³

1. «Ալիք», 01. 01. 1966:

2. «Երեկոյան Երևան», 06. 01. 1990:

3. «Յուսաբեր», 25. 02. 1967:

Այսօր էլ շատ հայեր, վախենալով հետապնդումներից, քաքցնում են իրենց ազգային պատկանելությունը, կրում նաև թուրքական անուն-ազգանուն: Շատերը «ստիպված են իսլամ ընդունել, որպեսզի փրկվեն»:¹

«Մեծ եղեռնի 50-ամյակի կապակցությամբ հայոց պոռթկումը թուրքերին շփոթեցրեց, նրանք անհանգստացան, լցվեցին վրեժխնդրության ավանդական մոլուցքով: Թուրքիայի պետական, քաղաքական և քարոզչական կառույցներն ամեն ինչ արեցին այդ պոռթկումը խեղդելու համար: Ջ. Գյուրսերը քարոզչական միջոցների առաջ խնդիր դրեց՝ զբաղվել հայկական պահանջների հերքմամբ»:² Հայկական պահանջատիրության դեմ պայքարը վերածվեց պետական քաղաքականության: Այդ քաղաքականության սկզբունքները պարզունակ էին և ընդդիմություն չհանդուրժող. «Մեզ համար հայկական հարց գոյություն չունի»:³

«Նրանց (սփյուռքահայերին) հող չունենք տալու»:⁴

«Հայերը որևէ իրավունք չունեն Արևելյան Անատոլիայի նկատմամբ»:⁵ «Անիրագործելի երազ է Թուրքիայում Հայաստան ստեղծելը... Արևելյան Անատոլիայում մի ժամանակ մեծաթիվ հայեր էին բնակվում, իսկ այժմ այնտեղ մի հայ իսկ չկա: Ո՞ր խելացի հայն այդ անխելությունը կանի: Հետևանքը կլինի՝ այս ու այն կողմ ցրված հայ հավաքականությունները նորից կվճռվեն»:⁶ Նման սպառնալիքները դարձան սովորական:

«Մեծ եղեռնի 50-ամյակին հայկական հանրահավաքների և քայլարշավների կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Ուրգյուպլուն 1965 թ. մայիսին խորհրդարանում հայտարարեց, թե դրանք օտարների, մասնավորապես հույների գրգռությունների հետևանք են»:⁷

«1967 թ. հունվարի 30-ին Հայկական հարցը դարձավ Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի հատուկ քննարկման խնդիր»:⁸

Հաջորդ բոլոր տասնամյակներում «սփյուռքահայության հանդեպ թուրքական հետադիմության վերաբերմունքը մնաց նույնը, գրում է Հր. Միմոնյանը,- անգիջում կոիվ, թուրք հասարակության բոլոր խավերում վրեժխնդ-

1. Лудшвейт Г. Турция, М., 1958, с. 48.

2. «Ալիք», 20. 05. 1965:

3. «Մարմարա», 08. 05. 1965:

4. «Յառաջ», 18. 06. 1967:

5. «Չարթունք», 01. 11. 1966:

6. «Յառաջ», 01. 11. 1966:

7. «Մարմարա», 12. 05. 1967:

8. Ն. տ.:

լուծյան ու ռիսակալության բորբոքում, անցյալի դեպքերի ուրացում կամ խեղաթյուրում, ... հայության օրինական պահանջների մերժում»:¹

1975-1984 թթ. ահաբեկչական գործողությունները միակ հնարավոր միջոցն էին պատասխանելու աշխարհի անտարբեր խղճին, ցեղասպանության հարցում նրա հանցավոր լռությանը: Ճիշտ է, այն որոշ բեկումն մտցրեց այդ լռության մեջ, բայց հարցը լուծել չկարողացավ: Հայերի ու Հայկական հարցի վրա Թուրքիայի քաղաքական-պետական կառույցների և քարոզչական միջոցների հարձակումները կրեցին անմախաղեպ կատաղի, համակարգված ու անբալտյական բնույթ: Դա նաև մղեց հայկական մահաճգների տնտեսական և սոցիալ-ազգային նոր քաղաքականության: Վերածնվեց Արևմտյան Հայաստանը մահմեդականներով բնակեցնելու համախոս քաղաքականությունը, միջոցներ ձեռնարկվեցին այդ մահաճգների տնտեսական զարգացումն ապահովելու, բնակչության կենսամակարդակը բարձրացնելու համար: Հասարակության որոշակի շերտեր սկսեցին բացահայտ խոսել հայերի բնաջնջման հետևանքների մասին: «Դույնյա» թերթում Ֆ. Աթայը գրեց. «Երբ Անատոլիայում քրիստոնյա փոքրամասնություններ էին բնակվում, մեր հողերը, որ այժմ արհամարհանքով քափուր բացաստաններ ենք անվանում, Արևմտյան Անատոլիայից ավելի ճոխ այգեստաններ էին, ավելի գինեվետ»:²

Արևմտյան Հայաստան այցելած մի սփյուռքահայ գրում է, որ թուրք և քուրդ գյուղացիներն ափսոսանքով էին խոսում հայերի մասին: Նրանցից մեկն ասաց. «Այ հո՛մ հայեր կապրեին, և ամբողջ Մուշը և շրջանները ինքնաբավ դարձնելու չափ երկաթ կհանեին: Դեռ անոնց շինած օջախները կը մնան... Այս երկրին պակասողը հայերն են: Գացին, պերեքեթը հետները տարան»:³

Թուրք մտավորականներից մեկն ասել է. «Իսկապես կը մաղթեմ հայերուն վերադարձը: Անոնք եթե զան, կրճան catalyst-ի դեր կատարել այս երկրին մեջ շնորհիվ իրենց ձեռներեցության»:⁴

Ֆրանսիական «Լ' էքո Լա-Լիբերտե» թերթը տպագրեց Արևմտյան Հայաստանի քղերի խոսքերը. «Նրանք էին (թուրքերը), որ մեզ մղեցին վատ գործի... Գլավուր գնաց, բախտը գնաց»:⁵

1. Միմոնյան Հր. Թուրք-հայկական հարաբերությունների... էջ 580:

2. «Ալիք», 05. 02. 1965:

3. «Նաիրի», 10. 10. 1965:

4. Ն. տ.:

5. «Յառաջ», 27. 09. 1966:

Մի ուրիշ հայ զբոսաշրջիկ հիշում է. «Քյուրտերը լացով ու կարտտով կը յիշեն հին հայկական գիտերը, ըսելով, թե անոնք իրենց տուններուն մառանն ու շտեմարանը եղած էին: Քյուրտերը նաև կը զոջային 1915-ին ջարդած ըլլալուն համար... հայերը»: «Անոնք մեր դրացիները, մեր եղբայրներն ու քույրերն էին,- կըսեին անոնք,- բայց մենք ջարդեցինք զանոնք գազանաբար և ասոր համար ալ Ալլահը պատժեց մեզի: Մենք ալ չարաչար կոտորուեցանք թուրքերուն կողմէ»:¹

Նաև այս մոտեցումներն են անհանգստացնում թուրքական պաշտոնական շրջաններին: Եթե Ջ. Գյուրսերը թուրքական մամուլին մեղադրում էր, որ այն լրջորեն չի զբաղվում «սփյուռքահայերի պահանջները հերքելու հարցով»², ապա «Հուրիեթը» զգուշացնում է, թե Թուրքիան կանգնած է ծանր խնդիրների առաջ, մասնավորապես քրդական ու հայկական: «Հայկական հարցը զնալով վտանգավոր է դառնում: Կկարողանա՞նք արդյոք մինչև վերջ ծածկել իրականությունը»:³

Սփյուռքահայերի գործունեությունը 1965-ից սկսած լուրջ անհանգստություն պատճառեց հատկապես Թուրքիայի արտասահմանյան դիվանագիտական ծառայություններին: Ֆրանսիայում թուրքական դեսպանությունը գրում է Անկարա. «Ֆրանսահայերը բոլոր կենտրոններում գործում են մեր դեմ և Թուրքիային անվանում են բարբարոս», մենք «պետք եղածին պես չենք կարողանում հակազդել հայոց քարոզչությանը»:⁴

Հանրահայտ Մ. Բիրանդը «Միլիեթում» դժգոհում էր, թե Հայկական հարցն «անհնար է լուծել պարզ վիճաբանությունների կամ դիվանագիտական հարաբերություններ խզելու սպառնալիքներով: Դա պայքար է, որը պահանջում է երկար տարիների համբերատար ու հոգնեցուցիչ աշխատանք»:⁵

Սակայն նաև շատ դժվար է աշխարհում հոգուտ հայերի քաղաքական մթնոլորտ ստեղծելու գործը և դա ոչ միայն սուբյեկտիվ, այլ նաև օբյեկտիվ պատճառներով: Նախ «գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր պետութեանց ներկայ սերունդի ղեկավարները կամ ոչինչ գիտեն, կամ որպես հեռավոր

1. «Պատմութիւն Պաղեստին», էջ 353-354:

2. «Ալիք», 20. 05. 1965:

3. «Յուսաբեր», 04. 05. 1967:

4. «Ալիք», 12. 06. 1967:

5. «Յառաջ», 04. 10. 1984:

գրույց լսած են հայ ժողովրդի հողային պահանջներուն և այդ իրավունքը գերեզմանելու համար Թուրքիոյ գործադրած ցեղասպանութեան ահռելի ոճիրին մասին»:¹

Եվ ապա, ոչ քիչ թվով կառավարություններ խնդրին բացասական մոտեցում են դրսևորում սեփական շահերի մղումով՝ Թուրքիայի հետ ունեցած հարաբերությունները չխաթարելու համար: Երկրորդական դեր չի խաղում նաև այն, որ հակահայ քարոզչությունը վերածվել է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջատար ուղղություններից մեկի:

Անկարան տարբեր միջոցներով ճնշում է գործադրում այլևայլ երկրների կառավարությունների և զանգվածային տեղեկատվության միջոցների վրա: Սակայն կասեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը նրան այդպես էլ չի հաջողվում:

Ֆրանսիական «Կոմբա» թերթը 1966 թ. սեպտեմբերի 8-ին գրում է, որ եթե «գերմանացիները խզվեցին հրեական ողջակիզման պարագլուխներից, հատուցվեց մահվան կայաններից փրկվածների կրած վնասները, ապա անհասկանալի պատճառով Թուրքիան չի հետևում գերմանացիների օրինակին և դրանով իսկ հաստատում, որ համամիտ է թալեաթների գործած վայրագություններին»:

Մի շարք երկրներում ընդդիմադիր ուժերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը նույնպես օգտագործում էին քաղաքական և քարոզչական պայքարում: Այդ խնդրում հատկապես եռանդուն էին կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունները (Ֆրանսիա, Իտալիա, Արգենտինա, Հունաստան, Կիպրոս):

Լիբանանի կոմկուսի 3-րդ համագումարը 1972-ին անդրադարձավ լիբանանահայությանը:² 1982 թ. ապրիլին նույն կուսակցության կենտկոմն ընդունեց «Հայկական դատի և լիբանանահայության պայքարի շուրջը» փաստաթուղթ-հայտարարությունը, որը լայն արձագանք ունեցավ, հրապարակվեց մամուլում. լույս տեսավ առանձին գրքով և արժանացավ ամենատարբեր հասարակական-քաղաքական ուժերի դրական արձագանքին: Փաստաթուղթը դատապարտում է «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, որ ծրագրեցին ու գործադրեցին թուրք ցեղամուլ հետադիմականները... հայ ժողովրդի դեմ... Լիբանանի կոմկուսի կենտկոմը

1. **Անդրեասեան Ա.** Հայկական մոր հանգրուանը, Բեյրութ, 1967, էջ 27:

2. «Կանչ», 15. 01. 1973:

հարգանքով խոնարհվում է հայկական ջարդերի 1,5 մլն նահատակների հիշատակի առջև...»:¹

Փաստաթղթում նաև ասվում է, որ ներկա ժամանակներում «հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարի վերելքը» նորից է առաջ քաշում Հայ դատը «խբրև պատմականորեն օրինական ազգային մի դատ, որի իրական և իրավական օրինականությունն անանցանելի է»:² Նաև առաջ է քաշվում մի ճշմարտություն, թե Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ոչ միայն նշանակում է արդարության հաստատում, այլև այն կարևոր քաղաքական գործոն է միջազգային կյանքում արդարություն հաստատելու պայքարի հաջողության համար:³

Լիբանանի կոմկուսի կենտկոմը գտնում էր, որ Հայկական հարցը համաշխարհային հեղափոխական շարժման անքակտելի մասն է, այն չի բացառում Հայկական հարցի լուծման համար նաև զինված պայքարի անհրաժեշտությունը:

Գնալով Հայկական հարցով ավելի եռանդուն են զբաղվում միջազգային և աշխարհատարածքային կազմակերպություններն ու խորհրդածոդովները:

Հայոց ցեղասպանության հարցին անդրադարձել է Հաագայի միջազգային դատարանը, որ 1984-ին քննարկելով այդ հարցը՝ դատապարտեց հայերի ցեղասպաններին: Նշվեց, որ «հայ ժողովրդի ոչնչացումը հանդիսանում է ցեղասպանություն, որի պատասխանատվությունը պետք է կրի թուրքական կառավարությունը»:⁴

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանն ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը:⁵

Այս բանաձևը փոխանցվեց գրեթե բոլոր միջազգային կազմակերպություններին: Ուրուզվան ճանաչեց Մեծ եղեռնը: 1990-ի ապրիլին եղեռնը դատապարտող բանաձև ընդունեց (1990 թ. ապրիլ) Կիպրոսի խորհրդարանը:

1. «Լիբանանի Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի Հայտարարութիւնը Հայկական դատին և լիբանանահայոց պայքարի շուրջ», Բեյրութ, 1982, էջ 3:

2. Ն. տ., էջ 5:

3. Ն. տ., էջ 11:

4. «ԲՀԱ», 1989, N 2:

5. Parlement Europeen. Le poiet de la session. Strasburg, 15-19 juin, 1987, Doc. A2-33/87.

Նորագույն ժամանակներում Հայկական հարցի լուծման կրողները Սփյուռքն էր և Խորհրդային Հայաստանը։ Բայց վերջինիս ոչ անկախ վիճակը ու մաս այն, որ Մոսկվան հայերի ազգային շահերն անվերապահ ենթարկում էր համապետական ծրագրերին, ստեղծվեց մի վիճակ, երբ Խորհրդային Հայաստանն ու ԽՍՀՄ 1920-1960-ական թվականներին Հայկական հարցը, փաստորեն, սառեցրին։ Հարկ է նաև նշել այն, որ Սփյուռքը, առանց Խորհրդային Հայաստանի, էական քայլեր կատարել չէր կարող։ Դրա հետևանքով Հայկական հարցը առկախ, ուշադրությունից դուրս մնաց մինչև Հայաստանի անկախանալը։ Այս բնագավառում, իհարկե, սկզբունքորեն նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ 1988-ի նոյեմբերի 22-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց. «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին»։ Օրենքը Հայոց ցեղասպանությունը որակավորեց որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն։ Որոշվեց ապրիլի 24-ը հայտարարել Հայկական ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր։ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը առաջարկեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ճանաչել և դատապարտել հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը։¹

Հարկ է նշել, որ ապրիլի 24-ը որպես Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օր նշվում էր սկսած 1965 թ.։ Այդ օրը հայության լայն զանգվածները այցելում էին Եղեռնի զոհերի նորակառույց հուշարձանը, ՀԽՍՀ կուսակցական պետական ղեկավար գերծիչները նույնն էին անում։ Հայաստանի ԶԼՄ-ները հաղորդում կամ տպագրում էին նյութեր 1915-ի մասին, հոդվածներով ու հաղորդումներով հանդես էին գալիս մաս միութենական ԶԼՄ-ները։ Սակայն այդ օրը պաշտոնապես հիշատակի օր նշվեց վերը նշված օրենքով։

Մեծ եղեռնն ու մաս դրա հանդեպ մարդկության քար լուրջությունը այն դարձրին հայերի կյանքի խոշոր բաժինը, մեծ հաշվով մաս նրա վարքագծի հիմքը։ Խլված հայրենիքը վերածվեց ժողովրդի հիշողության, նրա վճռականության՝ երբեք չհաշտվել Արևմտյան Հայաստանի գավթելու հետ։

Այնուամենայնիվ, վերջին տասնամյակներին Հայոց ցեղասպանության միջադպարին ճանաչումը չնայած դանդաղ, բայց հետևողականորեն ծավալվում է և կասկած չկա, որ ոչ հեռավոր ապագայում էական և ամբողջական հաջողություն կարձանագրի։

1. «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N22, Ե., 1988, էջ 304։

Հայոց ցեղասպանության ճանաչում նշանակում է.

1. Ժամանակակից Թուրքիան պետք է ձգտի ոչ թե ուրանալ ցեղասպանությունը, այլ մաքրի Թուրքիայի ճակատի խաւանը, այսինքն՝ պաշտոնապես ճանաչի համիդներին, երիտթուրքերի ու քեմալականների կողմից իրականացված հայերի բնաջնջումը: Գերմանական «Suddeutsche Zeitung»-ը 1983 թ. օգոստոսի 26-ին գրում է. «Թուրքիայի կառավարությունը ի վերջո պետք է ճանաչի հայոց ցեղասպանության իրողությունը, եթե ուզում է դառնալ քաղաքակիրթ պետություն»:

2. Ցեղասպանության զոհերը պետք է նյութական և հոգևոր-մշակութային փոխհատուցում ստանան:

3. Եղեռներ վերապրածների զավակները պետք է հնարավորություն ունենան անարգել վերադառնալ իրենց պատմական հայրենիք:

Սփյուռքի գործիչներից մեկը արտահայտում է հայության տրամադրությունը. «Թուրքերի կրնկին տակ ամայացած ու խուպան հայկական հողերու իրավունքն ու պահանջը մնայուն է, հավերժական, ուրեմն անոնց վերադարձին հետապնդումը կրնայ յետաձգուիլ միջազգային պայթուցիկ տագնապներու ճնշումին տակ, բայց երբեք չի կրնար ուրացուիլ կամ ջնջուիլ»¹:

Որքան ժամանակն առաջանում է, Հայոց ցեղասպանության հանդեպ հայության հետաքրքրությունը մեծանում է. «Հայութիւնը չի կրնար մոռնալ, չպիտի մոռնայ և պետք է չմոռնայ իրեն դեմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը, մինչև որ ան չդատապարտուի ամբողջ մարդկութեան, բոլոր պետութիւններու կողմէ, և մանավանդ ամենէն առաջ, նույնիքն՝ Թուրքիոյ կողմէ, պաշտոնապես և իրապես, և անոր կողմէ կատարուին բարոյական, քաղաքական, նիւթական համապատասխան հատուցումներ և յարգուին հայ ազգի արդար բոլոր իրավունքները: Այն չի հարկադրեր ցեղասպանութիւն ցեղասպանութեան դեմ: Ան կը պահանջե դատապարտել հայերու ցեղասպանութիւնը, որպեսզի պատմութեան մեջ որևէ ժողովրդի դեմ չկրկնուի ցեղասպանութիւն»²:

1. Անդրեասեան Ա. Հայկական դատին նոր հանգրուանը, Բեյրութ, 1967, էջ 75

2. «Կանչ», 23. 03. 1974:

8. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇՏԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել թուրքերի ջարդարար քաղաքականությունը հպատակ ժողովուրդների հանդեպ՝ սկսած Օսմանյան կայսրության հիմնադրման ժամանակներից:

Այդ անելու համար մեզ օգնում են այժմ փոքրաթիվ և հայրենիքից հեռացած կամ արտաքսված թուրք հեղինակները: Դրանցից մեկը հանրահայտ թուրք պատմաբան Օսման Նուրին էր, որն ապրել ու գործել է Աբդուլ Համիդ 2-րդի գահակալության շրջանում: Թուրքական պատմագիտության այդ դասականը Հայաստանին և արևմտահայությանն առնչվող հիմնախնդիրները քննարկում է իր գլխավոր պատմագիտական եռահատոր աշխատությունում՝ գրված 1876-1909 թվերին: Օ. Նուրին խիզախ գիտնական էր: Մեկ օրինակ: Պատասխանելով անգլիայի թագուհու նամակին հայերի հանդեպ ճնշումներին վերջ դնելու վերաբերյալ, Նուրին նկատի ունենալով սուլթանի ցինիկ ստախոսությունը՝ գրում է, թե «հայերն են կոտորածի պատճառն ու բռնությունների հեղինակները...»:

Անհմար էլ անցնել թուրք ժամանակակից առաջադիմական պատմագրության, գիտական նոր մտածողության հիմնադրի՝ Թ. Աքչամի կողքով: Հայերը ակնածանքով են վերաբերվում օսմանցի թուրքին՝ անկախ հասարակական կյանքում նրա դիրքից:

Միանգամայն այլ է հարաբերությունները արևելքից և հյուսիս-արևելքից Թուրքիա թափանցած քոչվոր թուրք-թաթարական ժողովուրդների ու ցեղերի հանդեպ:

Նրանք իսկապես վայրագներ էին, ցեղասպան, անկախ Թուրքիայում իրենց հասարակական դիրքից: Բայց եթե մման թուրքերի հանդեպ թշնամությունը հետևանք էր թուրք ցեղերի արյունաբության, նրանց կողմից հայերի գոյությանը սպառնացող մշտական վտանգի, ապա օսմանցի համարվող հոսանքներից շատերը մինչև օրս էլ չեն թոթափել բարբարոսությունը: Այդ թշնամությունը շատ հաճախ ազգի քաղաքականությունն է դառնում: «Թուրքը մնում է թուրք» ասացվածքը արտահայտությունն է՝ բացառապես թուրք պաշտոնական քաղաքականության:

Հասարակության լայն շրջաններում այն կարծիքը կա, թե «էն գլխից» հայ-թուրքական հարաբերությունները կրել են բացարձակ թշնամական բնույթ, թե այդ երկու ժողովուրդների բարի դրացիությունն անհնար է:

Սխալ տպավորություն. հայերի հանդեպ թուրքական վայրագությունները հետևանք են ոչ թե հայերի նկատմամբ թուրքերի անհաղթահարելի ատելության, այլ պայմանավորված են էթնիկական, զարգացման, կրոնական բնույթի գործոններով: Նաև սխալ է այն պնդումը, թե թուրքերը միշտ ռասայական ատելություն են ունեցել հայերի հանդեպ, ինչը որոշակի հանգամանքներում ձևավորել է, մի կողմից, թուրքերի հայաջինջ կեցվածքը, իսկ մյուս կողմից՝ բացառում է նրանց մոտեցումներում դրական որևէ դրսևորում:

Այդպես չէ: Թուրք-հայկական հարաբերությունները ունեցել են մաս բարիդրացիական, առանձին դեպքերում մաս ջերմ բնույթ: Օսմանցի թուրքի համար հայի հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելը զարգացման խթան է իր համար:

«Հայկական բարեփոխումների հարցը Օսմանյան Թուրքիային մոռացնող առաջադրվեց 1913 թվին: Պատճառն այն էր, որ Օսմանյան կայսրական սահմանները կտրուկ փոխվել էին, հատկապես, երբ Թուրքիան 1912-13 թթ. բալկանյան պատերազմների հետևանքով կորցրեց իր եվրոպական տարածքների մեծ մասը: Հայերը ոգևորված բալկանյան ժողովուրդների հաջողություններով՝ այն հույսն էին փայփայում, որ հասունացել էր իրենց խնդիրները միջազգային մակարդակի բարձրացնելու պահը: Այսպիսով, Բեռլինի պայմանագրի կնքումից 35 տարի անց 61-րդ հոդվածը «վերակենդանացավ», «կրկին կյանքի կոչվեց»...»¹:

Թալեաթի՝ 1914 թ. օգոստոսի 10-ի նամակում, հասցեագրված Վեստենենկին, գրում է, որ վերջինս պետք է հետաձգի իր մեկնումը Էրզրում ընդհանուր զորակոչի և «ներկայիս լուրջ հանգամանքների» պատճառով, որն «անհնար է դարձնում որոշված բարենորոգումների կիրառումը»²: «Ծրագրված բարեփոխումներն այդպես էլ չիրականացան, քանի

1. **Գյուսեմ Յան Վան** Հայկական օրագիր, Ե., 2008, էջ 5:

2. Ն. տ., էջ 7:

որ Թուրքիան անմիջապես լուծեց Հայկական հարցը՝ իր իսկ նախաձեռնությամբ և իրեն հատուկ ձևով»:¹

«Քեմալ Աբաթուրքի 1923 թ. հեղափոխությունից ի վեր, Թուրքիան հետևողականորեն լուծում է Հայոց ցեղասպանության մասին, դրանով իսկ ձգտելով հերքել կատարվածը»:²

Երբ Վեստենենկը այցելում է Վազենհայմին «հրաժեշտ տալու համար», վերջինս ասում է. «Ինձ վստահեցրել են, որ կհավաքի քուրքական բանակը և բռնությունների կղիմի քրիստոնյաների նկատմամբ Բոսֆորում, եթե Ռուսաստանը կամ Անգլիան փորձեն ուժ գործադրել Դարդանեղոս»:³

1915 թ. հունվարի 26-ին Վիեննայում ստացված մի զեկուցագրում կարդում ենք. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոտորել հայ գյուղացիներին»:⁴ Նույն օրը Վիեննա ուղարկված մի այլ զեկույցում ասված է. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոտորել հայ գյուղացիներին»:⁵

1915-ի հոկտեմբերի 8-ին ավստրո-հունգարական բանակի երկու հրամանատարներ գրում են Վիեննա. «Թվում է, թե այս օրերնքը (հայերին հարկադրաբար վերաբնակեցնելը) ընդհանրապես ստեղծվել է սոսկ նրա համար, որ օրենքի պաշտպանության ներքո կարողանան իրականացնել հայերի բնաջնջումը»: Իսկապես, 1917 թ. մարտի 24-ին Պալավինիչին զեկուցում է Թուրքիայի տնտեսության նախարար Ջալիլ բեյի հետ ունեցած զրույցի մասին. «... Նախարարը հայերի հալածանքները բնորոշեց (...) որպես նախկին կառավարության շատ մեծ սխալ: Ամբողջ ազգեր հալածելը և բնաջնջելու ցանկությունը քաղաքական տեսակետից մեծ սխալ է եղել»:⁶

1915 թ. սեպտեմբերի 30-ին դեսպանության խորհրդական Տրաուտ Մանսդորֆը գրում է Վիեննա. «Տղամարդիկ մեծ մասամբ սպանվել են,

1. Ն.տ., էջ 7:

2. Ն.տ.:

3. Ն. տ., էջ 8:

4. Wien, HHSTA PA. 272.

5. Ն. տ.:

6. Wien, HHSTA PA. 211:

կանանց և երեխաներին չնչին գնով վաճառել են թուրքերին: Նրանք, ովքեր հետխտոն ուղևորվել էին երկրի խորքերը, խիստ փոքր տոկոսով հասան իրենց նպատակին, քանզի ճանապարհին թերսնումից, հիվանդությունից և հյուծվածությունից վախճանվել են: Այսօր այլևս չի կարելի ժխտել, որ թուրքերը, անտարակույս, հայրենիքի դավաճանության և ապստամբության իբր տեղի ունեցած բազմաթիվ դեպքեր օգտագործել են որպես պատրվակ հայոց ցեղի բնաջնջումն իրականացնելու համար, մի իրողություն, որը թվում է, նրանց մեծավ մասամբ հաջողվել է»:¹

Որ թուրքերը դեռևս պատրաստ չեն ՀՀ հետ բնականոն հարաբերություններ զարգացնելը ակնհայտ է: Այս խնդրում մախաձեռնությունը Հայաստանը վերցրել ու մեծ եռանդով առաջ է տանում: Նաև ակնհայտ է, որ Թուրքիան անվտանգ հարևան չէ և նրանից մշտապես պետք է զգուշանալ:

1. Wien, HHSTA PA. 209.

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդական «Մեշվերեթ» քերթը Աբդուլ Համիդի մասին

1 հունվարի 1900 թ. Ոճրագործների հետ հարաբերությունը նրա մեջ ստեղծել է այն համոզմունքը, թե չի կարող գահին մնալ և միահեծան իշխել ստահակների գործակցության: Խելագար է...

Ամոթ եմ բղավում այն բոլոր պետություններին, որոնք գործակցում են նման չարաղետ մեծամուլի մոլորությունների հետ: Համիդն իր եղբայր Մուրադի դահիճն է: Նրան ստորաբար բանտարկել տվեց մի նպատակով՝ հափշտակելու գահը, որն իր արյունոտ ճիրանների մեջ է պահում...

15 մարտի 1900 թ. Նրան մեղադրում ենք հազարավոր անմեղների ջարդ կազմակերպելու համար: Առատորեն հոսեցնել տվեց իր հպատակների արյունը:

1 հունիս 1900 թ. 300 հազ. զոհերի արյուն թափեց և, երբ ոճրագործների բազուկները հոգնեցին, իրականացրեց սովորական գլխատումներ, որպեսզի աշխատավարձ ստացող իր ավագակները միշտ հմուտ լինեն ապագայում ուրիշ արյունահեղություններ կազմակերպելու համար:

1 հունվարի 1901թ. Բացարձակապես մտավոր խանգարում ունի:

4 փետրվարի 1901թ. Թշնամի ամեն առաջադիմության:

15 օգոստոսի 1901թ. Ճիվաղը, որին իրավամբ պետք է համարել պատուհաս մարդկության համար:

15 հունվարի 1902թ. Երկրի շահերն ու ամվտանգությունը մեզանից պահանջում են նրան գահընկեց անել:

1 ապրիլի 1902թ. Բարեգութ է միայն ոճրագործների ու լկտիների հանդեպ, որոնք հոգուտ իրեն են գործում...

Այսքան ոճիրների, այսքան ջարդերի անմեղ զոհերի անմեղ արյունը և արյան հոտը կոկորդ է բարձրանալու: Ո՛վ մեծագույն մեղապարտ, դու

դատապարտված են՝ քո զոհերի արյունից բացի այլ բան չես կարողանալու տեսնել: Աշխարհիս բոլոր պետությունները մեղսակից են ստոր երեսպաշտիլ ոճիրներին և քեզ չեն կարող պաշտպանել այս կարմրագույն և վրիժառու տեսիլքից:

15 ապրիլի 1902թ. Ով ժանտախտ, խնայիր նրան, քանի որ նա քո գործն է շարունակում:

Ահմեդ Ռիզա՝ երիտթուրքական կուսակցության հիմնադիրներից ու պարագլուխներից մեկը, Սահմանադրության հռչակումից հեպտ օմանյան խորհրդարանի նախագահ (սեպտեմբեր, 1908 թ.)

Շնորհավորել Համիդին՝ նշանակում է պատվել վայրագությունը, քաջալերել նրա ոճրագործ ձեռնարկները:

Մուրադ բեյ, 1908 թ

(Աբդուլ Համիդը) Սուլթաններից ամենակոռուվամիտը, ամենախմաստունն է:¹

«Մեշվերեթը» Սպաղանքի սպանդի մասին

Սպաղանքի դեպքը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Գերմանիայի կայսրը հրամայում էր Չինաստան գնացող իր զինվորներին ուրևէ գրութիւն ցոյց չտալ նրանց նկատմամբ, ովքեր կղիմադրեն զենքով: Եթե Վիլհելմի այս խոսքերը ուղղուած լինէին Ալի փաշային (սպանդի կազմակերպիչին), նա իր հերոսական գործի համար վարձատրութիւն կստանար:²

Երիտթուրքերի առաջին համագումարի (1900 թ.) բանաձևից

Եթե ուզում եք բարեկամաբար ապրել, պետք է մի կողմ քողները ազգութեանց անհեթեթ պահանջները:³

Ալի Ֆուադ՝ քաղաքական գործիչ

Կայսրությունը կառավարում է ոչ թե օրինական կառավարություն, այլ ժողովրդին թալանող աճապարարների մի ավագակախումբ Աբդուլ Համիդի գլխավորությամբ:⁴

1. Ս. Սապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, Բեյրութ, 1974, էջ 238:

2. «Դրոշակ», հոկտեմբեր, 1900թ.:

3. Ն. տ., էջ 196:

4. А. Д. Желтяков Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции. Москва, 1972, стр. 275.

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հայտարարություն

Սահմանադրությունը միակ իրական դարմանն է վերջ տալու միապետական չարագործ իշխանության զեղծումներին, որից բխում են Տաճկաստանի մի ծայրից մինչև մյուս ծայրը՝ ամեն օր կատարվող քստմնելի գործերը, որոնց զոհ են քրիստոնյաներն ու մահմեդականները:¹

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության 1902 թ. համագումարում ընդունված բանաչևից

Մենք, օսմանեան ժողովուրդներս, կը զլանանք որևէ ձևի միասնութիւն այն վարչակարգին հետ, որին իշխանութեան ներքո ապրում ենք 25 տարի, հարստահարիչ վարչակարգ մը, որ միակ աղբիւրն է կայսրութեան մեջ գործուող բոլոր չարեաց և մարդկային նախատիւնքի:²

Սաբահեդդինի՝ Երիտրուրք պարագլուի, իսկ ապա իթթիլաֆ կուսակցության պարագլուի, Երիտրուրքերի 1902 թ. Փարիզի համաժողովում արտասանած ճառից

Մենք կրկին ու կրկին ասում ենք՝ բարենորոգումները, որ մենք պահանջում ենք և որոնց իրականացման համար եռանդուն աշխատում ենք, պետք է ծառայեն ոչ թե այս կամ այն ժողովրդին, ոչ թե այս կամ այն հավատին՝ ի վնաս մյուսների, այլ մենք բարենորոգում ենք պահանջում, առանց բացառության, բոլոր օսմանցիների համար:³

Նույն բանաչևի 4-րդ կէտը

Մենք հաստատում ենք մեր անվերապահ մտադրությունը՝ հարգել միջազգային համաձայնագրերը, մասնավորապես Բեռլինի դաշնագիրը, քանի որ դրա Թուրքիային վերաբերող դրույթները կտարածվեն կայսրության բոլոր նահանգների վրա...⁴

Նույն բանաչևից

Օսմանյան պետության ժողովուրդների ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցել են 1902 թ. փետրվարի 4-ին Փարիզում բացված կոնգրեսին,

1. «Դրոշակ», 1898 թ., թիվ 2:

2. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ (1890-1910), Բեյրութ, 1973, էջ 240:

3. P. Ferch Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid, Paris, 1907, p. 368:

4. Ն. տ., էջ 370:

բողոքում են Թուրքիայի ներկայիս վարչակարգի դեմ և համատեղ աշխատանքի կոչ են անում...¹

«Շուրա-ի ումմեթ»՝ իրքիհափական քերթ (10-ը ապրիլի 1907թ.)

Անհրաժեշտ է ստեղծել օսմանյան տարբեր տարրերի միավորում... ջանքեր լարել քաղաքական հարցերում օսմանյան մահմեդական հպատակների հայացքների նույնացման հասնելու համար:²

Երիտրուրքերի հռչակումներից

Այս երկիրն իրեն օսմանցի համարող յուրաքանչյուր անձի սեփականությունը և ունեցվածքն է... Մեր ալբանացի եղբայրների, այնպես, ինչպես Եգիպտոսի մեր հավատակիցների և մեր հայ հայրենակիցների ամենասուրբ պարտականությունն է՝ միասին, ինքնագոհ, ջանասիրությամբ մրցելով՝ պետությունն ու խալիֆաթը հասցնեն բարեկեցության հովիտը:³

Թուրք ազափախոհների 1906 թ. օգոստոսին հրապարակած կոչից

Տարիներ շարունակ ավագակային խմբերի գերի, անգոր ու ընկճուած ենք... Մեր նվիրական հայրենիքը դարձել է անարգ ու ոտնակոխ: Այս անգութ կառավարութիւնը միևնույն հայրենիքի զավակների, տարբեր... բայց եղբայր ցեղերի, իրարու ձեռքով կոտորել է տալիս: Եվ չբավականալով իրար թշնամի դարձնելով, նրանց կենքն ու երջանկութիւնը վտանգի տակ դնելով, բանտերն ու արստրավայրերը լեցնում է հայրենիքի ամենաանձնավեր զավակներով:⁴

Զիա Գեռքալի՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոս

Յուրաքանչյուրին պետք է թուրք համարել:

Քաղվածք համաժողովի քուրքերեն արձանագրությունից

Աբդուլ Համիդը ոճիրներ էր գործում և տարրերին իրար դեմ էր լարում: Բոլոր տարրերն ընդհանուր ջարդերի ենթարկվեցին՝ թուրք, հայ, հույն, բուլղարացի, քուրդ և արաբ:

Համիդը երկրի վաճառականությունը և կրթական համակարգը ոչնչացրեց: Փակեց դպրոցները, ուսուցիչներին բանտարկեց, աներևակայե-

1. «Նոր կյանք», 1902 թ., թիվ 1:

2. Ю. А. Петросян Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 266.

3. S. Mardin Եօն t rkelerin siyasi fikirleri 1895-1908, Ankara, 1964, s. 133:

4. «Հնչակ», 1907 թ., թիվ 5:

լի գրաքննություն հաստատեց և երկիրը տգիտության, իսկ հպատակներին դժբախտության մեջ գցեց: Անհագ ու անպատիվ պաշտոնյաներ պահեց և անարդար տուրքերով պալատի գանձարանը լցրեց:

Խաֆիրների միջոցով արտաքին աշխարհին չզիտեմալու մեջ պահելու համար կեղծեց երկրի ներքին կացությունը և լրագրերը հագեցրեց կաշառքներով: Արգելել էր անձնագիր տալ, տիրում էր անապահովություն: Գյուղացու անգամ սերմացուն էր բռնագրավում, որով անկման մղեց երկրագործությունը...

Այդ իսկ պատճառով այլ կրոններին ու ցեղերին պատկանողները ազատություն և անվտանգություն գտնելու համար Եվրոպա և մինչև իսկ Ամերիկա գաղթեցին: Այսպիսով՝ սովի պատճառ լինելուց բացի, պատճառ էր դառնում նաև ընդհանուր կոտորածների... Եթե մի փոքր էլ այդպես շարունակվի, Ալբանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան և Հայաստանը, անկասկած, բաժանվելու են պետությունից...¹

Ահմեդ Ռիզան Օսմանյան բանկի գրավման առնչությամբ

...Այս անգամ 10 հազարներով են կոտորում (հայերին):²

Նազըմ՝ նույն առիթով

Այս մի քանի օրուայ կոտորածներու թիվը 100 000-ից անցել է: Երևի ալ հայ չպիտի թողնեն:³

Ահմեդ Ռիզա

Սուլթան Համիդը մեզ շատ պետք է: Նա մեծ ծառայություններ կարող է մատուցանել ներքին և արտաքին խնդիրների նկատմամբ, քանի որ ինքն անմրցելի քաղաքագետ է և ահագին թվով անձնական բարեկամներ ունի Եվրոպայի բոլոր ղեկավար շրջաններում: Նրա ազդեցությունից ու կարողությունից մենք պիտի օգտվենք, նա մեզ պետք է:⁴

-Եթե սուլթան Համիդ իր կենաց մի աղվոր բան ըրեր է , ատիկա հայերուն կոտորածն է:⁵

1. Հ. Ղազարյան Յեղասպան թուրք, Բեյրութ, 1968, էջ 356-357:

2. Մ. Մապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, էջ 181:

3. Ն.տ.:

4. Ն. տ., էջ 238:

5. Ա. Եսփուճեան Մեծ եղեռնը օտար մտավորականութեան գնահատումով, Կահիրե, 1980, էջ 9:

-Իմ սերր հայրենիքի հանդեպ ստիպում է չկասկածել սուլթանի բարեխղճության վրա։¹

-Իսլամը սոցիալական առումով էլ կարող է հիմք հանդիսանալ առաջադիմության համար։²

-Անհնար է արդարացում գտնել հայկական կոտորածների համար։³

Մուրադ բեյ՝ երիտթուրք գործիչ

Ընդհանուր բարենորոգումներից դուրս Թուրքիայում Հայկական հարցը զուրկ է գոյության իրավունքից։⁴

Հուսեյին Ջավիդ՝ երիտթուրք գործիչ

Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթները բարենորոգելու համար 61-րդ հոդվածի օգտագործումն անհնար է, և մենք մնան հարցերով երբեք զբաղվել չենք կախող։

Ա. Ռիզայի նամակը Հաազայի կոնգրեսին

Մեր ծրագիրը հիմնված է հետևյալ ֆոյմուլայի վրա. Միություն, Օսմանյան կայսրության ամբողջականություն և անբաժանելիություն, Օսմանի դիմաստիայի պահպանում...⁵

Դամադ փաշա՝ պեյրական գործիչ

Չհագենալով իր զոհերով՝ Աբդուլ Համիդն արյունարբու հայացքը շուտ տվեց հայերի վրա, որոնց տրամադրությունները նրան վաղուց դուր չէի գալիս։ Իրեն անվտանգ դարձնելու որոշումով նա դժբախտ Հայաստանը կրակի ու սրի քաշեց։⁶

1. Г. З. Алиев Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), Москва, 1972, стр. 116.

2. S. Mardin Jön türklerin siyasi fikirleri 1895-1908, s. 133.

3. "Mechveret", 1897, N 6.

4. Murad Bey La Papalis de Yildizcela Sublime Porte> La véritable mal d'Orient, Paris, 1895, p. 15.

5. "Mechveret", 1899, N 79.

6. «Դրոշակ», 1900, քիվ 7:

Փարիզի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազդագիր

Թող բոլորին հայտնի լինի, որ մենք սահմանադրական վարչակարգի պայմաններում էլ չենք կարող մեր գահը պատկերացնել առանց ներկայիս թագավորող դինաստիայի:¹

Մուրադ բեյ

-Սա սուլթան չէ, այլ ինքը սատանան է՝ գահին նստած: ...Քանի դեռ կառավարում է սուլթան Համիդը, օսմանյան աշխարհն ու Եվրոպան նրանից այլ բան սպասել չեն կարող, բացի տհաճությունից, նորից տհաճությունից, անվերջ տհաճությունից:²

-Ես ամաչում եմ միապետ անվանել մեկին, որը բացի իր անձից ոչնչով չի մտահոգված, որը հանուն իր հանգստության և բարեհաջողության պատրաստ է զոհաբերել ամեն ինչ՝ պետության պատիվն ու արժանապատվությունը, ազգերի իրավունքները:³

Ալչուրա՝ պանթուրքիզմի տեսաբան

Օսմանեան կայսրության վերանորոգության և ուժեղացման համար միակ վստահելի տարրը թուրքն է: Թրքության մեջ պետք է որոնել փրկությունը, միացնել բազմամիլիոն թրքության բաժան-բաժան մասերը: Ահա թե որ ուղղությամբ պետք է գնան մեր ջանքերը:⁴

Մուհամմեդ Էմին՝ պանթուրքիսպ, բանաստեղծ

-Մեզի կը պատկանի ամեն բառ,
Որ թուրքի կոկորդէ կը հնչէ,
Մերն է այն երկիրն ընդարձակ,
Որ երեք աշխարհներ կընդգրկէ:⁵

Ահմեդ Էմին՝ թուրք քաղաքական գործիչ

-Նրանք (թուրքիստները) պարզապես գտան, որ ոչ թուրք տարրերը պետք է կլանվեն և ուծացվեն ու, եթե հարկ լինի, նույնիսկ բռնի միջոցներով:⁶

1. И. И. Голобородько (И. Южвин) Старая и новая Турция, Москва, 1908, стр. 212.

2. Murad Bey La Force et la Faiblesse de la Turguie, Ceneve, 1897, p. 27.

3. E. Z. Karal Osmali tarihi Cilt VII, Islahat Fermani devri (1861-1876), Ankara, 1956 (1984), s. 524.

4. Ջարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, էջ 38-39:

5. Ն. տ., էջ 71:

6. A. Emin, The Development of Modern Turkey as Measured by its Press, New York, 1914, p. 100:

-Կույր և յարձակողական կայսրություն մը եղավ տիրական շարժիչը իթ-թիհատի քաղաքականութեան: Օսմանցիություն և միություն Թուրքիոյ բնակչութեան բոլոր տարրերուն՝ առանց ցեղի և դավանանքի խտրութեան:¹

Արդուլ Համիդ 2-րդ

Պարտությունից բացի այլ ելք չկա: Այս ազգը պատերազմի մեջ մտնելու օրն արդեն դատապարտված էր... Օվկիանոսների և ծովերի տեր անգլիական կայսրության դեմ Ավստրիայի և Գերմանիայի նման ցամաքային սահմանների մեջ բանտարկված պետությունների կողքին լինելը և կրակի մեջ նետվելը սխալ քայլից բացի նշանակում է հիմարություն:²

Վկայում են թուրքերը ու նրանց դաշնակիցները

Բանաստեղծ Էնիս Ավնին գրեց. «Ուտ դրած տեղերիս ամեն մի մասից արյուն պլիտի ժայթքի... Երկարած թաթիս տակ գարուններն աշնան և աշունները գնդանի պլիտի վերածվեն...»: Իսկ 35 տարի անց «Բոյոք Դոդա» թերթը հոխորտաց. «Կասպից ծովը պետք է լցնենք պողոնիկ մոսկվացիների դիակներով»:

«Տրիբյուն Լը Մատենը» 1983 թ. հուլիսի 3-ին գրել է. Թուրքիայի կառավարողները պատերազմի մեջ մտան «հույս փայփայելով միավորել ուրալա-ալթայական լեզվով խոսող բոլոր ժողովուրդներին՝ Բալկաներից մինչև Ասիա: Եվ ահա նրա ճանապարհին կանգնած էր քրիստոնեական Հայաստանը... Ողջ հայ ժողովրդին մեղադրելով դավաճանության մեջ, երիտթուրքերը կազմակերպեցին դարի առաջին ցեղասպանությունը: Նրանք բռնագաղթեցրին և մորթեցին արևելյան մարզերի բոլոր հայերին: Ոչնչացվեց ավելի քան երկու միլիոն մարդ: 70 տարի է անցել այդ իրադարձություններից: Այսօր ցեղասպանությունը դեռևս չի ճանաչվել ոչ Թուրքիայի, ոչ համաշխարհային համագործակցության կողմից: Չարմանալի չէ, որ հայերն իրենց զգում են լքված: Դրա համար էլ նրանց զգալի մասը որոշեց պալքարել, որպեսզի վերածնին «հայկական գործը»:

«Դեր Բունդը» 1983 թ. հուլիսի 21-ին գրեց. «Թուրքական ազգայնամուլները հույս ունենին վերականգնել փլվող Օսմանական կայսրությունն իր ողջ հզորությամբ՝ Բալկաններից մինչև Կենտրոնական Ասիա: Նրանց ճանապարհին արգելքը քրիստոնեական Հայաստանն էր Թուրքիայի արևելյան սահմանի վրա»:

1. **Չարեվանդ** Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 42:

2. **Գ. Եազըճեան** Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, էջ 786:

Հինդենբուրգը, որ մի շարք տարիներ բնակվել է Թուրքիայում, դեկավարել թուրքական բանակի վերակառուցման, վերազինման և վարժեցման աշխատանքները, մտերիմ հարաբերություններ էր հաստատել Թուրքիայի ղեկավար գործիչների հետ և քաջ գիտեր թե այդ գործիչներին և թե նրանց կուսակցության քաղաքական նպատակները, գրում է. «Հայկական հարցը... պատկանում է պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ընդգրկած հարցերին»: Ըստ Կ. Պալսում գերմանական դեսպան Մետեռնիխի վկայության, հայերի բնաջնջման մտադրությունը գլխավոր դեր խաղաց պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու համար: Նպատակ էր առաջադրված Թուրքիան վերստեղծել «զուտ մահմեդական, համաթուրանական հիմքի վրա: Բոլոր ոչ մահմեդական և ոչ թուրքական բնակչությունը պետք է բռնությամբ մահմեդականացվեր և թուրքացվեր, իսկ այնտեղ, որտեղ այդ հնարավոր չէր՝ ոչնչացվեր»:

Քաջատեղյակ լինելով թուրքերի ձգտումներին Վանգենիայնը Թուրքիայի կառավարության ղեկավար Սայիդ Հալիմ փաշային խոստումներ էր տալիս, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը առանց ժամանակ կորցնելու պատերազմի մեջ մտներ: «Կովկասը ձեզ տալով, - ասում էր նա, - ձեր առաջ ուզում ենք Թուրանի ճամփան բացել»:

Թուրք գիպոնականների մարքեր

-Մեծ Թուրանի մասին թախծող նոր արթնացող թուրքական աշխարհը դրեց հիմքը միապետության շենքի, որի գահին պետք է փայլեր Թուրանի թագը: Այդ շենքի սյուներ դարձան թուրքական գիտական ընկերությունը, «Թուրքերի հայրենիք», «Թուրքական օջախ» և «Թուրքական հզորություն» ընկերությունները:¹

Քանի դեռ (մինչև 19-րդ դարի կեսերը) թուրքերը ունեին մնացած աշխարհից բարձր դասելու զգացողություն, նրանք չգիտեին, թե ովքեր են թուրքերը... Այդ գիտակցությունը նրանց հասավ միայն այն ժամանակ, երբ ոչ լիարժեքության զգացողությունը նրանց ամբողջությամբ տիրապետեց: Փաստորեն թուրքերի համար պանթուրքիզմը հանդիսացավ անելանելիության արտահայտություն, ոչ լիարժեքության զգացողությունից անհույս ու անխուսափելի փախուստ...²

1. Türk Gücü Cemiyeti Murahhas Mes'ulü Kuzcuog lu Tashin Bey' den aktaran Zafer Toprak, .11 Mevruriyet Döneminde Paramiliter Genclik Örgütleri, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul, 1985, s. 532.

2. Y. Kılık Aydın Uzerine Tezier, Cult II, İstanbul, 1985, s. 23.

Ահմեդ Ռահիմ պարմաբան

Սկսած 1862 թ., երբ իրականացվեց «Թասֆիլի էֆբյար» քերթի հրատարակությունը, «օսմանական ազգ» տերմինի տակ հասկացվում էր թուրքերը:¹

Ահմեդ Ռիզա

Ես այնքանով եմ սիրում արդարությունը, որ անհրաժեշտության դեպքում սեփական ձեռքերով կկոտորեի բոլոր հայերին:²

-Ինքնավարությունը դավաճանություն է հայրենիքին՝ դա կայսրության մասնատում է: ...Մեր քրիստոնյա հպատակները կդառնան օսմանցիներ:³

Ահմեդ Ֆերիդ

Օսմանցիական քաղաքականությունը նույնիսկ եթե չերաշխավորի հաստատում և հուսալի ապագա, մեր օրերի ամենադյուրին և անհրաժեշտ քաղաքականությունն է և Թուրքիայի քաղաքական գոյության միակ պայմանը:⁴

Երիտթուրքերն արաբներին

Մենք շուտով յառաջ պիտի քալենք յանուն Թուրքիոյ և յանուն թուրքական դրոշակին՝ մեկ կողմ թողնելով հավատքը... Դուք և ձեր ազգը պետք է լավ հասկանաք, որ դուք թուրք եք և արաբի հայրենիքի պես բաներ գոյություն չունի:⁵

Ահմեդ Ռիզա

(Թալեաթն) Արտակարգ կոմիտեական, չեթեական էր: Պետք չէր որ դառնար ներքին գործերի նախարար կամ էլ սատրապան (վարչապետ):⁶

1. Y. Akcura Yeni Türk Devletinin Ozcileri, Yazilan, 1928, Ankara 1981, s. 29.

2. **Ջ. Կիրակոսյան** Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2-րդ, Երևան, 1982, էջ 17:

3. E. E. Ramsaur The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Beirut, 1965, s. 112.

4. **Ջաբեվանդ** Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 39:

5. Ն. տ., էջ 98-100:

6. Գ. Եազըճեան, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, էջ 770:

«Թանհին»

Թուրքերն իրենց աշխարհակալի հանգամանքով ունեն որոշ իրավունքներ և մենաշնորհներ: Կարիք չկա մյուս ցեղերի համար ճանաչել քաղաքական հավասարություն:¹

«Թուրք օջախների» քայլերգից

Մենք ուզում ենք ամբողջ աշխարհին տիրանալ: Այլևս մեր տաճարը բուրք օջախն է, և մեր Քեաբեն էլ բարձր և լուսաշող Թուրանն է լոկ:²

Թուրքական մանկական երգ

Կարսն իմն է,
Էրզրումն իմն է,
Երզնկան իմն է,
Թուրք եմ՝
Երանի ինձ:³

Ահմեդ Աղան՝ պանթուրքիստ

Ճապոնացիներից բացի, թուրքերն Արևելքում այն են, ինչ գերմանացիներն՝ Արևմուտքում: Արևելքում մենք ամենաառաջադեմներն ենք: ...Գերմանիայի համար Արևելքը բացվելու է, և մենք ենք լինելու աշխարհին գերմանական քաղաքակրթության փոխանցողները:⁴

Մուրադ բեյ

Սուլթանի տիրապետությունից հայերին ազատելու ձգտումը հայկական կոմիտեների կողմից թելադրված գաղափար է, որ հանգեցնում է հանցագործ վճիռների, մահմեդականների հպարտության վիրավորմանը:⁵

Քաղաքական պանֆլետներ

Մարդկային պատմությունը չգիտի ավելի անպարկեշտ, ժլատ և նենգ միապետ:

Համիդը սատանա է, ոչ թե սուլթան, այլ՝ սև օձ:⁶

1. Ն. տ., էջ 663:

2. «Ազդակ», 1988 թ.:

3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 28 հունվարի 1985 թ.:

4. Յուլամատեան մեծ եղեռնի 1915-1965, Բեյրութ, 1965, էջ 28:

5. Murad Bey La Force, et la Faiblesse de la Turguie, p. 48.

6. E. Z. Karal Osmanli tarihi, Cilt VII, s. 524.

Ալի Ֆահիր՝ երիտօրոք գործիչ

Որպեսզի չկրկնվեն հայկական կոտորածների բնույթի իրադարձությունները, որոնց մասին անհմար է հիշել առանց սարսափի և խոր ցավի զգացմունքի, հայրենակից հայերն իրենց պայքարում պետք է համաքայլ ընթանան (երիտօրոքների) հետ... Մեզ անհրաժեշտ է համաձայնության գալ, որպեսզի թաղենք այդ անիծյալ կառավարությունը, որն իրեն վարկաբեկել է ժողովրդի արյունով և հասնենք բոլոր քաղաքացիների ազատության և հավասարության։¹

Սասնո Սպաղանք գյուղի հայ բնակչության զազանային կոտորածի միջազգային արչագանքների կապակցությամբ

Ինչո՞ւ Անգլիան և Ֆրանսիան կարող են Աֆրիկայում սպանություններ կատարել, իսկ քրդերը կամ թուրքերը իրենց երկրներում չեն կարող իրենց իմացած ձևով հայ ավազակների դատաստանը տեսնել...²

Սիմեո Էֆենդի՝ Այդնի երեսփոխան

Թուրքիոյ մեջ դատական պաշտոնեաները մեծ մասամբ անբարոյական և կաշառակեր մարդիկ են։³

Սուլեյման Էֆենդի՝ Նիշի երեսփոխան

...Բայց պատիժ կրող պաշտոնատար մը երբեք տեսած չենք, և սակայն յանցավոր պաշտոնատարք խիստ շատ կան...⁴

Նազրմ

Ազգայնական չենք կրնար չըլլալ, մեր և մեր կուսակցութեան գոյութիւնը, անոր գործունեութիւնը ստով է պայմանավորուած, ազգայնականութեան մեջն է, որ մենք կտեսնենք մեր յարատւութեան առաջին գրավականը։

Չըլլալ ազգայնական, կը նշանակէր թուրք տիրապետող օսմանցի շղառնալ։⁵

1. A. Fahri Congrès de la jeune Turguic, Geneve, 1900, p. 4.

2. «Մեշվերեթ», սեպտեմբեր, 1900թ.։

3. «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1878, էջ 208։

4. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 239։

5. Ն. տ., էջ 251։

Սաքահեղդին

Իմ տեսակետով ամոնք (իթքիհատականները) Թուրքիայի գոյութեան համար նույնքան վտանգավոր են, որքան Համիտի բռնակալությունը: Սուլթան Համիտն ու զանոնք միասին պետք է կործանել. առանց ատոր ոչ մեկ փոփոխություն պետք է ըլլա, առ առավելն անձեր կերթան, անձեր կուգան և իրերու դրութիւնը կը շարունակուի նոյնը մնալ, եթե դեռ ավելի չվատթարանա:¹

Երիտթուրքական կենտրոնի կոչը Սահմանադրության հռչակման առթիվ (1908 թ.)

Արդեն 32 տարի է, որ որոշ վիլայեթներ պոկվել են մեր հայրենիքից, իսկ մնացածներն արյունով են լցված: Ահա արդեն 32 տարի է 35 միլիոն մարդ, ինչպես անասնահոտ, հալածանքի են ենթարկվում՝ չառաջացնելով մարդկության ցավակցությունը: Ահա արդեն 32 տարի է, որ մեր հայրենակիցների միջավայրը թշնամության սերմեր են նետված, որ մենք ենթարկվում ենք բռնությունների՝ ոմանք աքսորվում են, մյուսները՝ բանտ նետվում... Այսուհետև մենք ազատված ենք արյունոտ ճանկերից, որոնք խլել են ազգի սիրտը՝ ութ կամ տասը դավաճաններ...²

Հուսեյն Ջահիդ՝ երիտթուրք գործիչ

Ամենից առաջ թուրք ազգն է և այն պիտի մնա տիրող ազգ:³

Դամադ Ֆերիտ փաշա

300 միլիոն իսլամներու խալիֆը ծնած էր ոչ թե հաստատելու, այլ հրամայելու: Ազգային պետութեան տեսութիւնը... քայքայման կառաջնորդեր պետութիւնը:⁴

Ֆայիդ բեյի, Մուսրիչյանի և Էսադ Ռեուֆի փրեղեկագիրը՝ հանչելով անբռնի գործերի նախարարին

(Աղանայում) սպանեալներու թիվը մոտ 15 հազար հոգի է, 30 հազար փոքրեր անպաշտպան և առանց նիւթական միջոցներու կը մնան:⁵

1. Ն. տ., էջ 254:

2. Գ. Յ. Ալթեք Турция в период правления младотурок, Москва, 1972, стр. 117.

3. «Թանհին», 25 հոկտեմբերի, 1908 թ.:

4. Ա. Մանդեկչտամ Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 56:

5. «Ատանայի եղեռներ», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 21:

Մուրադ բեյ՝ «Միզան» երիտթուրքական թերթի խմբագիր

Իթքիհատ կուսակցութիւնը կազմակերպեց Կիլիկիայ ջարդեր.

ա)Իթքիհատի ակումբներուն հավաքույթներն ենք է, որ սկսած են Ատանայի ջարդերը...

բ)«Իթիտալ»՝ իթքիհաղի օրկանը, բացարձակ կերպով գրգռած է ժողովուրդը...

գ)Ատանայի մեջ իշխանութիւնը Եղեռնին ատեն բոլորովին անհոգ գտնուած է և ամբողջութեամբ գրգռիչներուն ու ջարդարարներուն նպաստավոր գետին պատրաստած:

դ)Իթքիհատի ակումպէն 18 քաղաքներուն հետեւեալ խիստ կարևոր հեռագիրը ուղղուած է.

«Կեովտերեւանը (Հնչակյան գործիչ) 300 զինուած հայ ֆետայիներով ձեր գիւղը պիտի կոխէ և տեղդ գտնուող հայերուն հետ միացած ընդհանուր ջարդ մը պիտի կատարէ, ուստի ամոնք չեկած դուք պետք եղածը ի գործ դրեք»:¹

Երիտթուրք գործիչ

Մահմեդականներ ենք և անհավատներուն հետ հասարակաց բան մը չենք կրնար ունենալ: Իսլամական կայսրութիւնը պետք է մեզի վերադարձուի, ան այնքան ընդարձակ պիտի ըլլա, որ մենք կարենանք բոլորովին խզել կապը քրիստոնեաներուն հետ:²

Հիւմի փաշայի՝ մեծ վեզիր, Օսմանյան խորհրդարանում արտասանած ճառից (1909 թ.)

Ատանայի մեջ պատահած դեպքերու մասին իմ կառավարութիւնը նույնպէս ունի հեռագիրներ: Դեռ չպարզուած ստոր մարդկանց թելադրութեամբ, յետադէմ ոճրագործ հայութիւնը յանկարծակիի բերելով, ջարդելու և հարստութիւննին կողոպտելու նպատակ ունեցած են: Այս արատը սահմանադրական երկրի մը համար յավիտենական ամոթ մըն է:³

1. Հ. Փանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 310:

2. Ն. տ., էջ 330:

3. Վ. Փափազեան Իմ յուշերը, հատոր Բ, Բեյրութ, 1952, էջ 118:

Թ. Աբայով քուրդ պապմարան

1909 թ. ապրիլի 14-ի դեպքերը հարավային Ադանա քաղաքում իսկապես մի «փորձ» էին մահմեդականների ու հայերի միջև քաղաքացիական այդ փոքր պատերազմում, որը տևեց երեք օր և հրահրվելով հետագայում վերածվեց փոխադարձ արյունահեղության¹։

Երիտթուրքերի 1909 թ. հայտարարությունը

Որևէ ազգայնական շարժում հակաթրքական նկատուելով, չափտի հանդուրժեն որևէ տարրի, որ իր գոյութեան մասին անջատ իրավունքներ ձեռք բերելու հետամտի²։

Ահմեդ Ռիզայի 1908 թ. սեպտեմբերի 14-ին արտասանած ճառից

Մենք այսուհետև հնչակիստ-դրոշակիստ չենք ճանչնար և անոնց հետ խորհրդակցելու պետք չունինք, որովհետև պետութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերն ալ կան մեր կուսակցութեան մեջ... Եթե դրոշակիստները և հնչակիստները շարունակեն իրենց բրդապականողը, մենք պիտի հարձակինք անոնց վրա ու զիտցած եղեք, որ նորէն պիտի ջարդուիք³։

Ադիլ բեյին՝ Ն.Գ. նախարարության խորհրդական, Ադանայի ջարդի օրերին ուղարկված հեռագիր

Մեծագույն ուշադրութեամբ հոգ տարուի, որ վնաս չհասնի օտար կրօնային հաստատութեանց և հիւպատոսարաններուն⁴։

Մեվլան Չադե Ռիֆաթ՝ երիտթուրք նախկին գործիչ, հրապարակախոս

Իթքիհատի Ատանայի մասնաճյուղը կեդրոնէն ստացած հրահանգին համաձայն Կիլիկիոյ, մասնավորապես Ատանայի մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստել սկսած էր...

Ատանայի կուսակալ ճևատ պեյ և Ռեմզի փաշա, հայերուն ապստամբութիւն վերագրելով, նախապես զինվորական ուժ խնդրած էին. իս-

1. T. Atayöñ Ouestion armenienne, Ankara, 1986, s. 31.

2. Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրեզնո, 1930, էջ 141։

3. Ն. տ., էջ 143։

4. Ն. տ., էջ 174։

լամները հայկական թաղերում վրայ յարձակվի փորձած և սակայն ցույց տրուած գորավոր ինքնապաշտպանութեան վրայ չկարենալով ներս մտնել, խանութները թալանի տուած և գիշերը թաղերումն կրակ ձգած էին:

Այս խուճապը, ընդհարումը, արինոտ կոհվը ճիշտ երեք օր երեք գիշեր տևած էր...

(Ապրիլի 25-ին) Տեսնե Աղաճի վաշտը, առանց որևէ պատճառի, հայերու վրա կրակելու հրաման ստացած էր...

Կրկին սկսած այս ջարդը և ասոր յաջորդող հրդեհը և թալանը մինչև հետևյալ առավոտ շարունակած էր և հայկական եկեղեցի մը, հոն ապաստանած փոքրիկներու ու անմեղներու հետ, հրկիզուած էր...¹

Սայիդ Հալիմը՝ վարչապետ, Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալալիյինին (1913 թ.)

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն կարելի է խոսել հայկական բարենորոգումների իրականացման ժամանակ տեղությունների որոշ վերահսկողության մասին, սակայն Թուրքիան ամբողջ ուժով կղիմադրի իր ներքին գործերին միջամտելուն:²

Էնվեր փաշան Պալալիյինին

Եթե Ռուսաստանը ներքաշվի պատերազմի մեջ, Թուրքիան ի վիճակի կլինի լուրջ ապստամբության մղելու Ռուսաստանի և Ադրբեջանի մահմեդական ազգաբնակչությանը:³

Իսմայիլ Սեքնանը՝ երկրորդ գործիչ, Աղանայի երկրորդ ջարդի նախօրյակին

Այն, ինչ կատարված է, դեռ ամենը չէ. դա անբավարար է: Մենք միայն կարճատև դադար ենք առել: Բայց դեռ կտեսնենք, թե այդ ամենը ինչով կվերջանա:⁴

1. Մեվլան Չաղե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայրերը և Իթթի-հատի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Բեյրութ, 1968 թ., էջ 104-106:

2. Wien, HHSTA PA XII 463 Jenikoj, 2 september, 1913, N 50/ E.

3. Wien, HHSTA PA I, 552 Jenikoj, 20 Juli, 1914, N 338.

4. «Իթիդալ» թերթի 1909 թ. ապրիլի 22-ի համարը կամ A. Adossides Arménies et Jeunes Turcs. Les massacres de Cilicie, Paris, 1910 կամ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 253:

Ջենալ փաշան Մուշեղ Լախակոպոսին (Ադանա)

Ջնջել ազգութիւններու առանձնաշնորհումները, և յանդուգն քայլով մը թրքացնել ամեն ինչ, ամեն տեղ:¹

Ահմեդ Ռիզա

...Անկեղծորեն, ի՞նչ պիտի պատասխանեն պետութիւնները, եթե սուրբանը նրանց հետևյալ պատասխանը տա. «Ես ապստամբած հպատակներիս եմ պատժում»:²

«Իզդամ» թերթի «Վնասակար է ոչ իսլամական համախմբումների կոչումը» խմբագրականը

Երկրում առանձին ազգային բարձրագույն վարժարան հիմնելը վտանգավոր է... Օսմանեան կառավարութեան գթութեան շնորհիվ է, որ իր պետութեան մեջ առանձին ցանկութիւնների հետամուտ ազգութիւնները իրենց հատուկ վարժարաններն ունեցան: Մեր երկրում տարբեր վարժարանները Օսմանեան միութեանն արգելք են: Ժամանակն է այսուհետև ազգային քաղաքականութեանը հետևելու:³

Երիտթուրքական սպանների հայտարարությունը

Այս կայսրութիւնը մեզ է պատկանում և քանի որ դեռ թեկուզ մեկ թուրք ապրում է, թույլ չենք տա, որ այստեղ թուրքերից բացի որևէ ոք օրենք գործադրի...⁴

«Հուրիեթ» թերթ

Օսմանեականութեան, օսմանեան ազգայնականութեան մեջ չձուլուող և ընդդիմացող ցեղերը հարկավոր էր բնաջնջել որպէս անհրաժեշտութիւն և ապահովութիւն ապագային:

Իբթիհատը դեռ առաջները կատաղի յարձակումներ է գործել տաճկահայերու դէմ իսլամութեան շահի անհրաժեշտութեան տեսակետից: Նա մեկն է համիսլամական այն բազմաթիվ համոզուողներից, որ Մի-

1. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դէմ, էջ 203:

2. Մ. Սերոբեան Հայկական մղձավանջ, Բոստոն, 1916, էջ 36 կամ «Մեշվերեթ», 1904 թ., հունվարի 1:

3. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դէմ, էջ 261:

4. Ն. տ., էջ 268:

ջերկրականից մինչև Չինաստան, Ղազուանից մինչև Հնդկական օվկիանոսը մոտիկ ապագային ընդհանուր սեփականություն են համարվում իսլամություն:¹

Նախընտրական բռուցիկ (1909 թ.)

Հայերուն և հույներուն ազատութիւն տալը տերութեան կործանում կը նշանակի և Օսմանեան կայսրութիւն արդեն կանգնած է կործանման վիճի առաջ, ուստի իսլամի ճշմարիտ բարեկամները լուրջ կերպով պիտի մտածեն ու միջոցներ ձեռք առնեն հայերը ջնջելու և պետութիւնը անկումից փրկելու համար:²

Աղանայի ջարդի կապակցութեամբ երիտթուրքական կառավարության սրեղծած հանցնաժողովի եզրակացությունից

Իթքիհաղի կուսակցության անդամները եղել են Աղանայի ահապոր ջարդերի կազմակերպիչներն ու մասնակիցները: Այս փաստը հաստատվել է նահանգի շատ խավերի, ինչպես նաև հյուպատոսների, ամերիկյան միսիոներների և կաթոլիկ հոգևորականների վկայություններով:³

Յրօզլի Ֆեյսէլ՝ բուրբ պալմարան (1908թ.)

(Սահմանադրությունից հետո) Օգտվելով իթքիհատականների միատնությունից, հայերն ավելի լայնորեն ծավալեցին իրենց գործունեությունը: Դառնալով խաղալիք ռուսների և անգլիացիների ձեռքում, զինվելով ժամանակակից զենքով, նրանք դարձան իսկական աղետ թուրքական պետության համար...⁴

Արիֆ բեյ՝ նախկին ներքին գործերի նախարար

Հայերը Թուրքիայի ոչ մի մասում ազգաբնակչության մեծամասնություն չեն կազմում: Դրա համար թուրքական տարածքների վրա անկախ պետություն ստեղծելու մասին հայերը չպետք է մտածեն...

1. Հ. Շահիրիկեան (Ատոմ) Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914 կամ Հ. Պանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 270:

2. Յ. Յովակիմեան Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967, էջ 178-180:

3. Ա. Դարբինյան Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Յուշեր, 1890-1940, էջ 209:

4. V. Eroglu Ermeni mezalimi, Istanbul, 1973, s. 108.

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կառավարման ներքո Թուրքիայում կուսակցությունների ստեղծումն անհնար է: Այսօր երկրում չկա ոչ մի կուսակցություն, որ ճշտությամբ ներկայացնի (մարմնավորի) ազգը:

Անհեղ Շուաբեյը՝ երիտթուրքական գործիչ, հայերին (1908 թ. հուլիս)

Անհնար է, որ թուրքերն ու հայերը կազմակերպեն միմյանցից անկախ քաղաքական կառավարում և միմյանցից բաժանվեն, ինչը բխում է աշխարհագրական, պատմական և քաղաքական նկատառումներից: Մենք դատապարտված ենք ապրելու միասին: Եթե հայերն ու թուրքերը միասին չապրեն, դա վնաս կհասցնի թե հայերին և թե պետությանը: ...Դուք մեծ կայսրության զավակներ եք: Կայսրության ծավալների համեմատությամբ շատ ողորմելի տեսք կունենա Հայաստանը՝ որպես արդյունք անհեռատես մտածողության: ...Մոռանա՞ք մոռյալ անցյալը և ձեռք ձեռքի տված ձեռնամուխ լինենք ստեղծարար աշխատանքի հանուն հայրենիքի փրկության և երջանկության:¹

Բ. Շաքիր

Մենք պետք է օգտագործենք նրանց (ՀՅ Դաշնակցության) հնարավորությունները: Հենց որ վերցնենք իշխանությունը, կհեշտանա դաս տալ նրանց, ովքեր ձգտում են վարչական ինքնավարության:

Իթքիհադ վե քերակկը և ՀՀ Դաշնակցության կուսակցությունների 1909 թ. համաձայնագիրը

1. Սահմանադրության իրականացման և երկրում հասարակական զարգացումը անսասանորեն ամրապնդելու համար անհրաժեշտ է համատեղ պայքարել՝ չխնայելով ուժերը:

2. Հետադիմական շարժումների հանդեպ գործել համաձայնեցված՝ օգտագործելով օրինական եղանակներ:

3. Երկու կուսակցությունների համատեղ գործունեության վերջնական նպատակը համարել օսմանյան հայրենիքի ամբողջականության պահպանումը, նրանք պետք է գործնականում ցրեն բռնատիրական վարչակարգից ժառանգած լուրերն այն մասին, թե հայերը ձգտում են անկախության:

4. Երկու կուսակցությունները հայտարարում են, որ իրենք միահա-

1. «Բյուզանդիոն», 1908 թ., թիվ 3:

մուտ են վիլայեթների իրավունքների ընդլայնման գործում և աջակցում են օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի զարգացմանն ու առաջընթացին:

Իթքիհադ վե թերակկը և Դաշնակցություն կուսակցությունը մարտի 31-ի Ադանայի ողբերգական իրադարձությունները համարելով դաս քաղելու նախազգուշացում՝ որոշեցին գործել համատեղ հիմնական կետերն իրականացնելու համար:¹

Էնվեր փաշայի ճառը Կ. Պոլսի հայկական պապրիարքարանում 1909 թ. հուլիսի 15-ին

Մենք երբեք չենք կրնար չլիշել նիթական, բարոյական և մարդկային այն մեծ ու ծանր գոհողությունները, ինչ-որ ըրավ հայ ազգը տապալելու համար համիտեան բռնակալական ռեժիմը: Մենք հոս հաճույքով կը խոստովանինք, թե հայ յեղափոխականները, և ի մասնավորի, հայ յեղափ. դաշնակցութեան քոմիդեն եղան մեր ուսուցիչը և ռահվիրան սուլթան Համիտի բռնակալութեան դեմ մեր վարած ժեռն-թիրք յեղափոխական շարժումին: Այո, մենք յավետ երախտապարտ ենք հանդեպ հայոց...

Բայց եթե հայ ազգը օսմանեան նոր և ազատ ռեժիմին դեմ ալ գլուխ բարձրացնելով, անջատողական նպատակով, սուլթան Համիտի օրով եղածին նման ուզե կրկին դիմել դավադրական գաղտնի գործունեութեան, ապա համարձակորեն կըսեմ, թե մենք՝ իթքիհատականներս, այնպիսի խստութեամբ պիտի պայքարենք այդպիսի ազգային դավաճանութեան դեմ, որ պիտի փնտռեք սուլթան Համիտի բռնակալութեան ամենասև օրերը:²

Աբդուլ Ռեշիդի՝ երիտթուրքերի կոմիտեի անդամ, 1912 թ. մարտի հայրարարությունը

Եթե ամբողջ Եվրոպան մեր վրան յարձակի մեզ բնաջնջելու համար, մենք ալ այն ատեն ստիպուած մեզի հպատակ քրիստոնեա ժողովուրդներու դեմ այնպիսի վրեժխնդրական ծրագիր մը պիտի գործադրենք, որ եվրոպացիները պիտի ապշին և չպիտի կրնան մեզի դեմ քայլ մը իսկ առնել:³

1. Մ. Վարանդեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հ. 2, Կահիրե, 1950, էջ 19:

2. Ն. տ., էջ 462:

3. Ն. տ., էջ 463:

Թուրք պաշտոնատարի հայտարարությունը Ադանայում (1918 թ.).

Ինչպես որ Թուրքիոյ հայերը արմատն չեզոքացուցինք ու բնաջնջեցինք, անանկ ալ Կովկասի հայերը պիտի փճացնենք, որպեսզի հայոց մեզ դարերէ ի վեր առթած գլխացավեն մի անգամ ընդմիշտ ազատինք։¹

Քեդրի բեյ՝ ոսրիկանապեպ

Մի՞թե կառավարութիւնը ժամանակ ունի անմեղները և յանցավորները իրարմէ զատելու։ Մենք որոշած ենք բնաջնջել բոլոր հայերը։²

Մ. Թալեաք

Այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ և հաջողվում է, աշխարհը ընդունում է այդ։ Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի, և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ որա համար։³

Մ. Թալեաք, երիտթուրքերի Սալոնիկի 1910 թ. հանձնաժողովում արտասանած ճառից (Անգլիայի փոխհյուպատոս Արթուր Հենրիի սղագրությունը)

Դուք գիտեք, որ համաձայն Սահմանադրության, մահմեդականներն ու քրիստոնյաները հավասար են, սակայն դուք բոլորդ և յուրաքանչյուրդ առանձին, նաև գիտեք ու զգում եք, որ դա անիրագործելի գաղափար է։ Շարիաթը, մեր ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների և նույնիսկ իրենց՝ գլավուրների զգացմունքները, որոնք համառորեն ընդդիմանում են իրենց օսմանացման բոլոր փորձերին, մեծ խոչընդոտ են իրական հավասարության հաստատման համար։ Գլավուրներին լոյալ օսմանցի դարձնելու փորձեր մենք կատարել ենք։ Այդպիսի ամեն մի փորձ անպայման կծախողվի, քանի դեռ Բալկանյան թերակղզու փոքրիկ անկախ պետությունները հնարավորություն ունեն տարածելու անջատողական գաղափարներ Մակեդոնիայի բնակչության շրջանում։ Ուստի խոսք անգամ լինել չի կարող հավասարության մասին, քանի դեռ հաջողության չենք հասել օսմանացման մեր քաղաքականության մեջ։⁴

1. Ն. տ., էջ 187:

2. Ն. տ., էջ 275:

3. H. Ebip Memoirs, New York-London, 1926, p. 337.

4. Ф. Шуберт Европа и Дума Востока, Франкфурт, 1947. G. P. Gooch and Harold Temperley British documents on the origins of the war, 1898-1914, Vol. IX. The Balkan Wars. Part I. The Prelude. The Tripoli war, London, 1933, p. 208 կամ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 266:

Սալոնիկի ժողովում 1910 թ. օգոստոսի 10-ին ընդունված որոշումը

Հոդված 1. Ընկերակցություններու օրենքին երրորդ և չորրորդ հոդվածներէն օգտուելով՝ բոլոր հայ ընկերությունները խափանել և անոնց վարչական մարմիններուն և անոնց մեջ ի վաղուց իթքիհատի կառավարութեան հակառակ աշխատողները ամբողջովին ձերբակալելով Մոսուլի, Պաղտատի պես նահանգները դրկել և ճամբան կամ այլ տեղերը փնացնել:

Հոդված 2. Բոլոր հայոց ամեն տեսակ զենքերը հավաքել:

Հոդված 3. Մասնավոր պատշաճ միջոցներով, իսլամական կարծիքը պատրաստել Վանի, Էրզրումի և Ատափազարի պես տեղեր, ուր հայերը արդեն իսկ իրենց ընտանիքովը իսլամներու պժգանքը շահած են, կազմակերպեալ դէպքեր ստեղծել, ինչպես Ռուսիան ըրավ Պագուի մեջ:

Հոդված 4. Էրզրումի, Վանի, Էլ Ազիզի և Պիթլիսի պես նահանգներու մեջ (քնաջնջումի) գործողութիւնը բոլորովին ժողովրդին թողնելով, գորքերն ու կարգապահական ուժերը իբր թե ջարդերը արգիլելու գործածել: Իսկ Ատանայի, Պլուսայի, Նիկիմխայ և Իզմիրի պես տեղերը, ընդհակառակն, իսլամներին օգնել զինվորական ուժով:

Հոդված 5. Բնաջնջումը գործադրել մասնավորապես հիսունէն վար այրելու և դպրոցի ուսուցիչներու վրա: Աղջիկներն ու մանուկները թողուլ իսլամացնելու համար:

Հոդված 6. Փախչելու հաջողածներուն ընտանիքը մեջտեղէն վերացնել և միջոցներ ձեռք առնել երկրին հետ անոնց կապը բոլորովին խզելու համար:

Հոդված 7. Կառավարութեան հայ պաշտոնեաները, պատճառաբանելով, թե լրտեսութիւն ըրած են, վտարել բոլոր պաշտոններէն:

Հոդված 8. Բանակին մեջ գտնուողներուն պատշաճ կերպով իշխանութեան կողմէ բնաջնջում:

Հոդված 9. (Բնաջնջումի) գործողութիւնը ամեն կողմ միաժամանակ սկսիլ և այդպէսով ինքնապաշտպանութեան ժամանակ չթողալ:

Հոդված 10. Այս հրահանգի գաղտնի մնալուն և միայն մեկ-երկու հոգիի միջև մնալուն վերջին ծայր հոգ տանիլ:¹

1. «Ազդակ», 11 հունիսի 1965 կամ R. Pinon, L'Erope of la Jeune Turquie, Paris, 1913, p. 99.

Համաժողովը որոշեց

Բռնի բուրքացնել կամ բնաջնջել ոչ բուրք տարրերին և այլևս թույլ չտալ Թուրքիայում, բացի թուրքերենից, այլ լեզուներով խոսել:¹

Յաշար Նաբի՝ պարմարան

Թուրանիստ-ազգայնամոլները կողմնակից էին երկրագնդում բնակվող բոլոր թուրքերի միավորման գաղափարին: Եթե չհաշվենք Բալկաններում և Չինաստանում բնակվող որոշակի թվով թուրքերին, ապա միակ երկիրը, որտեղ կենտրոնացած են բուրքական ռասայի մարդիկ, Ռուսաստանն է:²

«Ենի մեջում» քերք

Իսկական քաղաքակրթությունը բուրքականն է, որը նոր-նոր է սկիզբ առնում նոր կյանքի զարգացմանը զուգընթաց: Թուրքական ռասան մյուս ռասաների նման սպիրտից ու այլասերություններից փչացած չէ: Թուրքական արյունը կոփվել, երիտասարդացել է մարտերում: Գերմարդը, որի մասին երազում էր գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեն, դա թուրքն է: Թուրքերը՝ դրանք յուրաքանչյուր դարի «նոր մարդիկ» են:

Հալիդի՝ երեսփոխան, 1923 թ. Ազգային ժողովում կարարած հայրարարությունից

Պետք է հայ ժողովրդին ոչնչացնել: Մենք պետք է պահպանենք ատելությունը հայերի հանդեպ:³

Երիտթուրքական տեսական դրույք

Թուրք ժողովուրդը Աստծո ընտրյալ ժողովուրդն է:⁴

Այդ ընտրյալ ազգի մի մասը, որը բնակվում է մինչև Չինաստան, գերության մեջ է:⁵

1. Հ. Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, էջ 111:

2. Յաշար Նաբի Ո՞ր ենք մենք գնում, էջ 59:

3. “Правда”, 15 ապրիլի, 1924 թ.:

4. Харис МапоcТероризмът пьервородната рожба на ЦРУ, София, 1985
стр. 183-184.

5. O. Unal, C. T. Karaoguz Milli Cografya. Ana Ders Kitabı I, Ankara, 1985.

Թուրքական թերթ

Անատոլիայի ոչ թուրք եթնիկական խմբերի գրգռիչ վարմունքները պանթուրքիզմի կողմնակիցներին հարկադրեցին ապացուցել, թե Անատոլիան թուրքական հող է։¹

Զիա Գեղբալի

–Հարյուր միլիոն թուրքերի միավորումը մեկ ազգի մեջ թուրքական ազգայնականության համար հանդիսանում է խանդավառության առավել հզոր աղբյուրներից մեկը։ Եթե գոյություն չունենար թուրանականության լոյեալը, թուրքական ազգայնամոլությունը չէր կարող այդքան արագ զարգանալ։²

–Թուրք ազգությունն ավելի առաջնային է, կարևոր, քան իսլամը. այն գլխավոր ռասայական հպարտություն է։³

–Զգացողությունը, որ ես ունեմ իմ արյան մեջ, կապված է անցյալիս հետ։ Իմ նախնիների փառավոր գործերը ես դիտում եմ ոչ թե անցած գնացած, պատմության դեղնած, փոշեծածկ էջեր, այլ որպես արյուն, որ հոսում է իմ երակներում, իմ սրտում, իմ Աթիլա, իմ Չինգիզ, հերոսական դեմքեր, իմ ռասայի պարծանքն ու փառքը, որոնք չեն զիջում Ալեքսանդրին ու Կեսարին։ Դպրոցականի համար մշուշով պատված մի ֆիգուրա հանդիսացող Օգուզ խանը մոտ և հասկանալի է իմ հոգում։ Իմ արյան մեջ իր ամբողջ մեծությամբ ու փառքով ապրում է, իմ հոգին շոյում և ինձ հարկադրում է բացականչել. «Թուրքերի հայրենիքը ոչ Թուրքիան է և ոչ էլ Թուրքստանը, այն մի ընդարձակ ու անվերջ տարածք է՝ դա Թուրանն է»։⁴

«Ենի մեջնուան» հանդեսում տպագրված իր «Ի՞նչ է Թուրանը» հոդվածի մասին

Այդ հոդվածում ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն մշակութային Թուրան է։ Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ

1. Basiret gazetesinden aktaran; David Kushner Türk milliyetciliginin Doguzu, Istanbul, 1979, s. 77.

2. Е. Ф. Лудшевский Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Москва, 1966, стр. 308.

3. Turkey: A Past and a Future: Reprinted (with additions) from "The Round Table", London, June, 1917, p. 25.

4. Բլանկո Վիլյալտ էջ 40:

մշակույթ ստեղծեն: Հետագայում մյուս թուրքերը այն ընդունելու դեպքում կստացվի մշակութային Թուրան: Եվ դա նպաստավոր կլինի նաև օսմանյան պետության համար, քանի որ, նախ, կզարգանա օսմանյան երկրի հիմքը հանդիսացող թրքությունը: Բնական է, որ կիզորանա նաև պետությունը, հետագայում էլ ամբողջ թրքությունը, որոնք կլնդունեն օսմանյան թուրքերեն լեզուն: Աղբյուրների թուրքերն արդեն սկսել են մշակութային Թուրանի ուղղությամբ աշխատել: Թուրքերեն լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականությունը, որպես ազգային գրականություն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-արյունով կապելու է մեզ հետ: Բոլոր թուրքերը կարդալու են մեզ մոտ լույս տեսած ստեղծագործությունները:¹

-Պետք է միավորել բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին: Համաձայն թուրքական պատմական թեզի, թուրքերն են ստեղծել ու տարածել աշխարհում առաջին քաղաքակրթությունը, թուրքերենը հանդիսանում է աշխարհի բոլոր լեզուների «սկզբնաղբյուրը, գերլեզուն», իսկ թուրքական ռասան հանդիսանում է «իշխող ռասա»:

Անհրաժեշտ է մի ազգի մեջ միավորել 100 միլիոն թուրքերին... Անցյալում Թուրանի գաղափարը երևակայություն չէր, այլ իրականություն էր..., այն հանդիսանում է մեծ հայրենիք:²

-Գլխնականներից ոմանք փորձում են թուրքերին, ինչպիսիք են միջինասիական թուրքերը, Վոլգայի ափին բնակվող թուրքերին, Սիբիրի և Փոքր Ասիայի թուրքերին արհեստականորեն իրարից անջատել և առանձին ազգեր համարել: Մեր նպատակը հարյուր միլիոն թրքությունը մեկ ազգի մեջ միատեղելն է:³

-Որտե՞ղ է Թուրանը: Որտե՞ղ է Ղրիմը: Ի՞նչ պատահեց Կովկասի հետ: Ամենուրեք ռուսներ են՝ Կազանից մինչև Տիբեթ... ջախջախելով թշնամուն՝ Թուրքիան ընդլայնելու է իր ազդեցությունը Թուրանը վերստեղծելու համար: Օսմանյան կայսրության անկումը հետևանք էր պետության վրա մահմեդական քաղաքականության չափից վեր ազդեցության, որի արմատները արաբական և պարսկական են և ոչ թուրքական: Քաղաքական և կրոնական իշխանությունների համատեղումը սուլթան-խա-

1. "Takvim-i Vekai", թիվ 3557, 14 մայիսի 1919 թ.:

2. З. Гекальп Основы торкологии, стр. 23-24.

3. Z. Gökalp Türkcülüğün Esasları, Istanbul, 1952, s. 28.

լիֆի անձի մեջ և սոցիալական կյանքում Կորանի համծնարարականների կիրառումը խոչընդոտում են արևմտյան տեխնիկայի նվաճումների ներթափանցումը: Այսպիսով, վերակառուցման ջանքերը պետք է կրոնը անջատեն պետությունից, գիտության և տեխնիկայի բնագավառում ընթանալ արևմտյան քաղաքակրթության ուղիով, ր ի վերջո կառուցել մի այնպիսի քաղաքական համակարգ, որն իշխանությունը հանձնի ինտելեկտուալ էլիտային: Այդ պետությունը հիմնված կլինի ազգային գաղափարի, այլ ոչ թե կրոնական հավատի ընդհանրության վրա:¹

-Թուրանի գաղափարն անցյալում ոչ թե պատրանք էր, այլ իրականություն... և ապագայում իրականություն դառնալիք մեծ հայրենիքն է:²

-Թուրքիան պիտի ըլլայ թուրքական ժողովուրդներու համար այն, ինչ որ Փրոսիա եղավ գերմանական ժողովուրդներու համար, անոնցմէ ստեղծե մեկ հզոր, միացած դաշնակցային կայսրութիւն:³

-Թուրք ազգի և ազգայնականութեան սահմաններն ուրեմն Թուրքիոյ աշխարհագրական սահմաններէն անդին կանցնին... Թուրքական զանազան ճիւղերն ընդգրկող մեծագույն թրքական աշխարհով կը սահմանափակուի Թուրանիան:⁴

-Կարելի է ըսել, որ Ազգային ուխտը (քեմալականների ընդունած) թուրքճիւղեան ծրագրին հետևեցալ:⁵

Նազրւմ

Կրոնն այժմ երկրորդական գործոն է լեզվի համեմատությամբ... Բոլոր օսմանցիները թուրքեր չեն... Եթե կայսրությունը պետք է դառնա զուտ թուրքական, ապա բոլոր ոչ թուրք տարրերը կլինեն օտար նրա համար... Շուտով մենք առաջ կընթանանք Թուրքիայի անվան և թուրքական դրոշմի ներքո՝ մի կողմը հրելով կրոնը որպես մասնավոր ու երկրորդական հարց:⁶

1. **Ռ. Ռենուլ** Միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ 20-րդ դարի ճգնաժամը, Փարիզ, 1957, էջ 150:

2. **Ջ. Գեոքալի** Թուրքաբանության հիմունքները (հայերեն թարգմանությունը ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում է), էջ 23-24:

3. **Ջաբելանդ** Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 56:

4. Ն. տ., էջ 65:

5. Ն. տ., էջ 147:

6. **Turkey: A past and a Future.** "The Round Table", p. 24-25.

Երիտթուրքական քարոզչություն

...Թուրքիզմը իսլամի հակառակորդը չէ... ընդհակառակն, այն շահեկան ու օգտակար է ինչպես թուրքերին, այնպես էլ բոլոր մահմեդական ազգերին: Դա դարի թելադրանքն է... թուրքերի միասնությունը դա մահմեդականության լայնածավալ մասի միասնությունն է: Այդ միասնությունը պետք է արժանանա ողջ պանիսլամիստական աշխարհի հավանությանն ու աջակցությանը:¹

Ահմեդ Ադալ՝ պանթուրքիստ

Իրերի բնական բերումով Թուրքստանը, Աֆղանստանը, Կովկասը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը պիտի միանան և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Պարսից ծոցը, Ալթայան լեռներից մինչև Միջերկրականը, միանման ծագում ունեցող թուրանա-թրքական ցեղին պիտի պատկանեն- մի ամբողջություն կազմեն, մերը պիտի լինեն: Իսկ այդ տարածքներում եղած ցեղերը (ոչ թուրք-թաթարական) կամ պիտի ոչնչանան կամ ժամանակի ընթացքում ձուլվեն:²

Ալյուրա՝ «Թուրք Յուրդու» քերթում Կպագրված հոդվածից (1911 թ.)

Թուրքը տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար:³

Թուրք լրագրող

Մահմեդականների ընդհանուր կացությունն այնպիսին է, որ նրանք մինչև օրս էլ գերադասում են նորից ապրել Թուրքիայի նախկին ինքնակալական վարչակարգի պայմաններում, քան գտնվել ներկայիս իրավիճակում:⁴

«Թանհն»

Երիտթուրքերը առանց վայրկյան մը կորսնցնելու կը թրքացնեին այսօր Օսմանեան կայսրութեան մեջ գտնուող բոլոր ցեղերը: Այս մասին բնավ պետք չէ տարակուսել:⁵

Թուրքիան կարող է կործանվել, բայց նա իր հետ արյան վիհը կնետի նաև ուրիշներին:⁶

1. «Коммунистический интернационал» (журнал), 1921, стр. 17.

2. Ս. Սալահ-Պյուլեան Պատասխանատուները, էջ 148:

3. Չարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 70:

4. M. Djinguiz L'Islam en Crete. "Revue du Monde Musulman", N 1-2, 1909, p. 101.

5. «Ազատամարտ», 19 հունվարի 1909 թ.:

6. V. Berard La mort de Stamboul, Paris, 1913, p. 151.

«Թաավիր-ը էֆքյար»

Մենք պետք է դառնուքամբ ընդունենք, որ այժմ դեմ առ դեմ կանգնած ենք անխուսափելի կործանման առջև:¹

«Թանհն»

Փոքր Ասիան թուրքացնելու քաղաքականության հաջողությանը նպաստում է մանավանդ այն հանգամանքը, որ տեղական թուրքական իշխանությունները... լիովին ըմբռնել են ներքին գաղութացման և մուհաջիրների վարվելաձևի ազգային մեծ նշանակությունը:²

Բայուր՝ թուրք պապմաբան

Ազգային տնտեսություն ստեղծելու համար ուղի նկատվեց բոյկոտի քաղաքականությունը, որը երիտթուրքերի կարծիքով... դյուրացնելու էր թուրք բուրժուազիայի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը:³

Խալիլ բեյի՝ պեկական խորհրդի նախագահ, 1914 թ. մայիսի 19-ին խորհրդարանում ունեցած ելույթից

Կը խնդրեմ մեր ուսուցիչներին, մեր խմբագիրներին և մեր բանաստեղծներին ու մեր բոլոր մտավորականությանը, որ իրենց դասերով, իրենց գրություններով, իրենց բարոյական ամբողջ ազդեցությամբ միշտ հիշեցնեն ներկա և ապագա սերունդներուն, թե սահմանազխիմ մյուս կողմը փրկելիք եղբայրներ, ազատելիք հայրենիքի բեկորներ կան:⁴

Մ. Մուխթար փաշա՝ Բեռլինում Թուրքիայի դեսպան

Առաջին համաշխարհային պատերազմում դաշինքը Օսմանյան կայսրության հետ պանգերմանացիների նկրտումների առջև բաց էր անում համաշխարհային գերիշխանության գայթակղիչ հորիզոններ: Ամբողջ երկրագնդով մեկ տարածված հարյուր միլիոնավոր մահմեդականների բարոյական ու նյութական օգնությունը Գերմանիայի համար ակնհայտորեն կարող էր դառնալ նշանակալի ծանրակշիռ ուժ ռազմական ու քաղաքական հաշվեկշռում:⁵

1. "Le Temps", 13 նոյեմբերի 1913 թ.:

2. Dr. H. Stuermer Deux ans de guerre a Constantinople, Paris, 1917, p. 157.

3. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi. Cilt I, Istanbul, 1940, s. 294.

4. «Ազատամարտ», 7/20 մայիսի 1914 թ.:

5. General M. Moukthar Pacha La Turguie, l'Allemagne et l'Europe. Depuis le traite de Berlin jusqu'a la Guerre Mondiale, Paris, 1924, p. 1-2.

Երիտթուրքերի կենտրոնի կոչերից

Մարդասպաններն ու դահիճները նշանակված են վալու, մութեսարիֆի, կայմակամի պաշտոնում, ալայբեյեր, ոստիկաններ և ժանդարմներ, նրանց առատորեն ողողեցին ոսկով և հագցրեցին ոսկեզօծ արտահագուստներ... Բանտերը լցվեցին մարդկանցով, ովքեր ճշմարտությունն էին ասում և ճշմարտության կոչում: Անվերջ հարկերով քայքայեցին մեր տները...

Մեր թշնամին ներկայիս կառավարությունն է, որը մեր աչքերը փակել է գիշերվա նման, կպել է մեր մարմիններին արյուն ծծող թունավոր կարիճի նման, որն իրեն ներկայացնում է հրեշտակ: Ներկա կառավարության արգահատելի կողմնակիցները զբաղված են միայն մի բանով՝ ավերում են օջախներ, կործանում են տներ, ոչնչացնում են կյանքեր ու կանգնած են մեր տգետ ժողովրդի գլխին, ինչպես դժոխքի սատանայական ոգի...¹

Մեքքա մեկնողների առաջ հանդես եկած մահմեդական քարոզչի ելույթը

Դուք և ձեր հայրենակիցները պետք է ազնվորեն ենթարկվեք թուրքական սահմանադրությանը, ինչպես նաև մարգարե Մուհամմեդի (տեղապահ) խալիֆին, սրբություններից ամենասրբազնագույնին՝ նորին մեծություն թուրքական սուլթանին: Չեզնից յուրաքանչյուրը պարտավոր է հնարավորության չափով ինչ-որ գումար զոհաբերել իսլամի վերածննդի օգտին:

Մեր տիրույթները հասնում են երկրագնդի 1/3-ին և բնակչությունը գերազանցում է աշխարհի բնակչության 1/5-ին, սակայն դժբախտաբար մեր միջև վերացված է եղբայրությունը և իրար առեղծված՝ մենք հանգիստ սպասում ենք կործանման... Եթե մենք չկազմենք միավորված մահմեդականներ ի ամրոց՝ ուղղված Արևմուտքի դեմ, ապա ապագայում դժբախտ կլինենք:

Եթե ինչ-որ տեղում վիրավորեն որևէ մահմեդականի, ապա այդ մասին պետք է անմիջապես իմանան մյուս բոլոր մահմեդականները և ձգտեն օգնել նրան... Ներկայումս, որպեսզի կարողանանք պաշտպանել իսլամի իրավունքները, ինչպես նաև մահմեդական կրոնը, մենք պետք է ձեռք բերենք նորագույն զենք և ուսումնասիրենք դրա արտադրությունը, քանի որ միայն այդ դեպքում մենք կկարողանանք ընդդիմանալ թշնամիներին:²

1. В. И. Шпилкова Младотурецкая революция 1908-1909 гг., Москва, 1977, стр. 102.

2. "Siratela Mustagime" թերթ, 4 դեկտեմբերի, 1910: Վրաստանի ԿՊԱ, ֆ-157, ց. I, գ. 211, քք. 219-220: А. О. Арутюнян Кавказский фронт, 1914-1917, стр. 197.

Երիտրուրքերի կուսակցության Սալոնիկի 1910 թ. համագումարի որոշումները համառոտ

-Թույլ չտալ, որ թուրք այլ կուսակցություններ առաջանան:

-Սապահետտիինի կուսակցութեան և նրա գաղափարաբանութեան դեմ պայքարել:

-Սուլթան Համիտին պահել և նրա ազդեցութիւնից ու կապերից օգտուել:

-Մինչև իրենց գորեղացումը հայ կուսակցությունների հանդեպ համբերող դիրք բռնել:

-Ս. Դ. հնչակեաններին հսկողութեան տակ առնել:

-Ուժ տալ օսմանցիացման գաղափարին, համիլաամութիւնն ու համաթրքութիւնը դրանց գաղափար-առանցքը դարձնել:

-Իսլամ տարրերի տնտեսական տիրապետութեանը հետապնդել... Խորհրդարանային մեծամասնութիւնը միշտ թուրքերու ձեռքը պահել...¹

Սաբահեդդին

Ես ուղղակի զարմացած եմ մնացել, ինձ հետ էլ՝ շատ եվրոպացիներ: Հայ ազգը ինչպե՞ս կարող է յարգանք պահանջել, երբ անգամ Ատանայի կոտորածից յետոյ էլ մեծամասնութեամբ իթքիիատի կողմն է բռնում: Դաշնակցականները ինչպե՞ս սեղմեցին իթքիիատական արիւնտ, եղեռնագործ ձեռքը և նրանց հետ համաձայնութիւն կնքեցին: Հայ ազգը, որ անհաշտ դիրք պիտի բռներ, ընդհակառակը՝ ամենից ավելի զիջող, տեղի տուողը, կուացողը նա եղավ...²

Իթքիիատի կուսակցության նախընտրական հրահանգները (1912 թ.)

...Հայերին չխնայեք, կենդանի շունչ չթողնեք, կայք, գոյք՝ ամեն բան տիրապետեցեք:³

Սաբիհ բեյ՝ Նիկասարի գինվորական հրամանատար

Իթքիիատական մեծերին սատկացնելը հայերի ազգային պարտականությունն է:⁴

1. Ս. Սապահ-Պ-յուեան Պատասխանատուները, էջ 268:

2. Ն. տ., էջ 290:

3. Ն. տ., էջ 330:

4. Ն. տ., էջ 330:

Կեսարիայի մութեսարիֆի տեղակալ

Եթե այս իրքիհադականները մնան, սրանք հայ ազգի գլխին նոր և ավելի խիստ փորձանքներ առաջ պիտի բերեն: Ուստի ձեր ազգի փրկության տեսակետից շուտով աշխատեցեք ձեր օձիքը սրանց ձեռքից ազատել:¹

«Թաաֆիրի էֆբյարի»՝ երիտթուրական քերք

Մի կողմից, մտնելով Եգիպտոս, բաց կանենք փրկարար ճեղք մեր 300 միլիոն հավատացյալների համար, մյուս կողմից, շարժվելով մինչև Կարս և Թիֆլիս, կազատագրենք Կովկասը և մեզ համար ուղի կբացենք դեպի Աֆղանստանի և Հնդկաստանի մահմեդական ժողովուրդները:

Նազրմի ճառը երիտթուրքերի Սալոնիկի 1910 թ ընդհանուր ժողովում:

Այս պահին մեզ համար կարևոր գաղափարի (պանթուրքիզմի) ոչ թե տեսական վերլուծումներն ու հիմնավորումներն են, այլև դրա իրականացման գործնական միջոցների ճշտումը:

Հավատում եմ, բոլորդ համաձայն կլինեք, եթե հայտարարեմ, որ այդ քաղաքական ծրագրի իրականացման մախապայմանը Հայկական հարցի արմատական լուծումն է: Իբրև քրիստոնյա ժողովուրդ, մեր կայսրությունում որպես հպատակ ապրում են միայն հայերը: Պատմության բնական ընթացքը պիտի անխուսափելի դարձնի նրանց անջատումը կայսրությունից, ինչպես բալկանյան ժողովուրդներինը: Թեև ականա, բայց մենք հաշտվեցինք վերջինների անջատման հետ... Բայց առավել սարսափելին առջևում է... Հայերի անջատման ընթացքի մեջ ենք գտնվում այս պահին: Տեսնեիք, թե ինչպես նրանք ներկայացան դեսպանախորհրդի առջև և բարենորոգումների առաջարկի տակ կես-ինքնավարության պահանջ դրեցին, հակառակ մեր թելադրանքներին ու պնդումներին, որպեսզի հրաժարվեն եվրոպացիներից, և մենք առանձին կարգադրենք իրենց խնդիրը իբրև կայսրության ներքին խնդիր...

Մի պահ երևակայեցեք արևելյան մահանգների վրա հայ պետության կազմվելը: Նման պետությունը թուրանական ծրագրերի տապալանաքարը կլինի: Ոչ միայն պարտադրված կլինենք ամբողջապես հրաժարվել թուրք ցեղի միավորման ծրագրից, այլև պատրաստ լինել սեղմվելու Անատոլիայում, Կոնիայի մախկին սելջուկական սուլթանների նեղ տարածքների վրա: Այդ կնշանակի մահ... Որևէ թուրքի համար անհնար է հաշտվել նման իրականության հետ...

1. Ն.տ., էջ 333:

Մնում է միակ և մի վերջին հնարավորություն, որի հետ կամա թե ակամա պարտավոր ենք հաշտվել և ընդունել թուրքական շահերին համապատասխանող միակ ելքը՝ բնաջնջել մեր կայսրության կազմում եղած հայերին: Այս առաջարկը խղճի խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր: Կամ կհամաձայնենք հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին՝ ապահովելով մեր ներկան ու ապագան, պատրաստելով մեր զարգացման ու զորացման ուղին, և կամ, մերժելով այս ծրագիրը՝ կշարունակենք մնալ արդի կացության մեջ, փորելով մեր ոտքի տակի հողը հենց մեր երկրում՝ բռնելով քայքայման ու անհետացման ուղին: Ուրիշ ելք գոյություն չունի մեզ համար: Հենց այսօր, մինչև այժմ մեր երկար խորհրդակցություններից հետո, պարտավոր ենք կատարել ընտրությունը: Հստակ և վճռական այո կամ ոչ ասել, մի կողմ ձգելով բոլոր տեսակի վարանումները և կազմել համապատասխան ծրագիր, նկատի ունենալով ամենափոքր մանրամասնություններն անգամ, որպեսզի ամբողջական լինի դրա իրականացումը:

Բոլորս էլ հասկանում ենք, որ ձեռնարկը շատ բարդ ու դժվար է: Հարցը միայն մեկ շրջանակում՝ Արևելյան Անատոլիայում, բնակվող հայության բնաջնջումը չէ, այլ ամբողջ կայսրության մեջ տարածվող այդ նեցգամիտ, ճարտար ու ճկուն էրմենի կոչված մի ցեղի, որի եռանդին ու աշխատանքին գոհացում չի կարող տալ նեղ ու փոքր սեփական հայրենիքն իսկ, որն ընդարձակ կայսրության պահանջ է զգում իբրև գործունեության դաշտ՝ Պոլսից մինչև Բաղդադ, Բայազետից մինչև Ադանա, Իսկենդերուն: Պետք է արմատից ջնջել այդ ցեղը, որը որդի պես փարված է մեր մարմնին ու կրծքում է մեզ...

...Մեր ամենից վստահելի, գաղտնապահ և կարող զինվորականներից, քաղաքային բարձր պաշտոնեությունից և մեր կենտրոնական վարչությունից կազմել մի հատուկ հանձնախումբ՝ այս առաջարկի իրականացման ամբողջական և մանրամասն ծրագիր կազմելու համար:

Մեր որոշումը դյուրացնելու համար մի քանի բառով պարզեն նաև նպաստավոր թե աննպաստ այս ծրագրի հետևանքները.

Եթե հաջողությամբ ավարտենք ծրագիրը.

ա) Մեկընդմիջտ կլուծվի «Հայկական հարց» կոչվածը՝ նրա նյութը կազմող տարրի անհետացումով:

բ) Մեր պետությունը ձերբազատված կլինի թե միջազգային և թե ներքին քաղաքականության տեսակետով այդ հարցի ստեղծած տաղտուկներից ու տագնապներից:

գ) Երկիրն ազատելով հայ տարրից, ընդարձակ դաշտ կբացվի մեր ժողովրդի գործունեության համար, հատկապես տնտեսության բնագավառում, որի տերը դարձել են հայերը:

դ) Նրանց հարստության տեր կդառնան մեր ժողովուրդն ու պետությունը:

ե) Ամբողջ Անատոլիան կվերածվի բուրքերով բնակեցված միատարր երկրի:

զ) Այդ ամենից հետո, այսինքն՝ ամենամեծ խոչընդոտի անհետացմամբ կհարթվի ճամփան մեր խղեալի՝ համաթուրանականության գաղափարի իրականացման համար, որին մենք կառչած ենք ամբողջ էությամբ:

...Անշուշտ, բողոքի, գայլույթի ալիքը պիտի տարածվի ամեն տեղ:

Ահագին անկում պիտի կրի մեր բարոյական վարկը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այդ վիճակը լինելու է ժամանակավոր, կարճ կամ երկար, որոշ ժամանակի համար միայն ու դրանից հետո ամեն ինչ մոռացության պիտի տրվի, ու մենք պիտի կարողանանք վերադառնալ միջազգային կյանք նախնիներից ավելի փայլուն դիրքի, որովհետև բազմապատկված պիտի լինի մեր ուժը: Միայն այդ ուժն է հաշվի առնվելու կյանքում:¹

Ադանայի կոպորածից հեպո սպացվեցին Կ. Պոլսի հայ գործիչներին հասցեագրված սպառնալից նամակներ: Դրանցից մեկում գրված էր

Մենք խորհուրդ ենք տալիս ձեզ այլևս չխոսել հայկական բարենորոգումների մասին: Եթե դուք այդ անեք, գործը կբարդանա, և մենք կկոտորենք ձեզ՝ ծեր թե երիտասարդ: Մենք ձեր փոլոտիքը կթափենք ուղղակի փողոցներում, և դուք վերջին կոտորածները ցանկալի կհամարեք դրանց համեմատությամբ:²

Մյուսում գրված էր

Գործը ծայրահեղության կհասնի... (և) բոլորիդ, մեծից մինչև պզտիկը կսպանենք:³

-Սահմանադրությունը, ընտրությունը և պառլամենտը բացարձակ դատարկ բաներ են: Սա քողարկված ինքնակալություն է, սահմանադրական վարչակարգի նման մի բան: Մենք սուլթանին դրեցինք վնաս

1. Մեվլան Ջադե Ռ-իֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթքի-հադի հայաջինջ քաղաքականությունը, էջ 160, 165, 166, 186, 187, 191-193:

2. B. Papazian The Tragedy of Armenia, Boston, 1918, p. 104.

3. «Հորիզոն», 28 նոյեմբերի 1919 թ.:

հասցնելու անկարելիության մեջ: Մենք գահի վրա նրա ներկայության կարիքը ունենք... որովհետև ձգտում ենք բացարձակապես դեմ նետել եվրոպական միջամտությունը: Խալիֆը դեռ ունի բարոյական անսահման հեղինակություն, մենք ուզում ենք, որ նա իր ստորագրությունը դնի մեր որոշումների տակ: Սուլթանը պարզապես մի ուրվական է: Պետք է բնաջնջել հայերը կայսրության մեջ: Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խղճի խնդիրը չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր: Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր:¹

Թուրք քաղաքական ուժերը՝ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մյուսն-լու մասին

Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իդեալով: Մեր ազգի իդեալը... մեզ մղում է մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացմանն այն բանի համար, որպեսզի հաստատենք մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց մեջ կառնեն և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղերը:²

Նազըմ

-Պետությունը պետք է տարամերժորեն թուրքական լինի: Օտուսլ տայրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության համար: Պետք է հպատակ ժողովուրդներին բռնի թուրքացնել:³

-Սուլթաններն իրենց հանցագործ մեղմությամբ թույլ տվեցին, որպեսզի իրենց կողմից նվաճված երկրներում ապրեն, զարգանան բնիկները, փոխանակ թուրքացման քաղաքականության միջոցով ձուլեին, լուծեին ազնվական թուրք ժողովուրդի մեջ: ...Մի մոռացեք, որ մեր պապերը եկել են Թուրանից և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես նաև Կասպից ծովից արևելք ընկած լայնարձակ տարածքներում թուրք ցեղերը բնակվում են գրեթե միատարր, դժբախտաբար մեր դարավոր թշնամու՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է միայն այդ ուղղությամբ, և մենք պետք է իրականացնենք թուրք ցեղերի միավորումը Միջերկրական ծովից մինչև Արալի ծով: Թուրքական քաղաքական գոր-

1. «Արարատ», 10 սեպտեմբերի 1963 թ.:

2. A. J. Toynbee Turkey: A Past and Future. London, New York, 1917, p. 31.

3. «Ազդակ», 1988 թ. կամ Ch. W. Hastler Turkism and the Soviets, London, 1957, p. 99.

ծիչները, հավատարիմ իրենց ծագմանն ու պատմական կոչմանը, դեկավարվել կարող են միայն այդ հեռանկարով և դրանով ոգևորեն ժողովրդին ու երիտասարդությանը...

Քաղաքական ծրագրի իրականացման մախապայմանը հանդիսանում է Հայկական հարցի արմատական լուծումը...¹

-Մեծ ու բարգավաճ Թուրքիա վերստեղծելու համար գոյություն ունի մի պարզ միջոց՝ արտաքսել օտարներին և նրանց փոխարինել զուտ թուրքական ռասայով:²

-Վայրագությունը բնության օրենքն է... Բոլոր կենդանիները, մույնիսկ բույսերը, իրար ուտելով, իրար բնաջնջելով չէ՞, որ սնվում են: Ուրեմն նրանց արգելե՞նք իրար ուտել ու ոչնչացնել: Բայց կարո՞ղ եք ասել, թե դա վայրագություն է: ...Ես թուրքի, միայն թուրքի ապրելը, այս հողի վրա նրա անկախ, իշխող լինելն եմ ցանկանում: Ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվեն, որ ազգության և կրոնին էլ պատկանելիս լինեն: Այս երկիրը ոչ թուրք տարրերից պետք է մաքրել: Կրոնն ինձ համար ոչ մի նշանակություն չունի, իմ կրոնը Թուրքանն է:³

-...Եթե Թուրքիայի տարածքում բնակվեն այլազգիներ, մեծ տերությունները դա միշտ պատրվակ կդարձնեն մեր ներքին գործերին խառնվելու և սադրանքներ հրահրելու համար: Ոչ թուրքերին պետք է բռնի թուրքացնենք:⁴

Երիտթուրքերի Սալոնիկի (1911 թ.) համաժողովում արտասանած ճառից

Երիտթուրքերը սահմանադրությամբ հռչակված ազատությունները տալ չեն կարող: Երիտթուրքերը չեն կարող հարցը լուծել միայն մասնակիորեն, ինչպես դա արվեց Աբդուլ Համիդի օրոք: Երիտթուրքերը չեն կա-

1. «Արարատ», 8 սեպտեմբերի 1963 թ., թիվ 6542:

2. Capitaine H. Seignobsc Tures et Turguie, Paris, 1920, p. 61.

3. Մ. Ռ-իֆաթ Օսմանյան հեղափոխության մութ ծաղրերը և իթթիհադի հայաջինջ քաղաքականությունը, էջ 98-100:

4. Ի. Ռայի Հայերի սպանությունը Օսմանյան տիրապետության դարաշրջանում, Թեհրան, 1973, էջ 43: "Revue des Deux Mondes" սեպտեմբեր, 1909թ.:

րող հայերի պահանջած բարեփոխումները մտցնել ու դրանով հարվածել կայսրության շահերին, քանի որ դրանք տանելու են դեպի հայերի անկախություն:¹

Մ. Թալեաթի արտասանած ճառից (նույն համագումարում)

Վարել կենտրոնացման քաղաքականություն և արմատավորել պանթուրքիզմ՝ հարկ եղած դեպքում ղյմնելով այլախոհների ոչնչացման:²

Ալշուրաօղլու՝ երիտթուրք գործիչ

Կայսրությունը դեպի անկում է գնում և բացի թրքությունից մի այլ ուժ չկա, որ կարողանա այդ թույլ չտալ, իսկ թրքությունը նշանակում է բոլոր թուրք ցեղերի և ժողովուրդների ընկերային, լեզվական, քաղաքական և կրոնական միաձուլում:³

Սալոնիկի 1911 թ. հոկտեմբերի 2-ին կայացած երիտթուրքական ժողովը որոշում ընդունեց

Մակեդոնիայի քրիստոնյաները պետք է զինաթափվեն, իսկ մահմեդականները ընդհանրապես պահեն իրենց զենքերը: Այնտեղ, որտեղ մահմեդականները փոքրամասնություն են կազմում, իշխանությունները պետք է դրանց (քրիստոնյաներին) ցրեն: Կասկածելիները պետք է տեղահանվեն և ոստիկան-գործերին և բանակին ազատություններ տրվեն: Ռազմական առյաճը պետք է տևական կապ պահի կոմիտեի հետ և խստորեն պատժի հանցագործներին, որպեսզի օրինազանցները չկարողանան պատժից խուսափել: 20 հազար մահմեդական պետք է զետեղվի հունական և բուլղարական սահմանների վրա, և այս նպատակի համար պետք է ծախսվի 220 հազար թուրքական ոսկի: Կովկասից ու Թուրքեստանից ներգաղթը պետք է քաջալերել, ներգաղթողներին հող հայթայթել ու քրիստոնյաներին արգելել եկամուտ ունենալ: Հակաբուլղարական ճնշումը գրեթե ձախողված լինելու համար որպես փոխվրեժ, ուսուցիչների, կրոնավորների և պաշտոնատարների պաշտոնազրկում իրականացնել: Հակահույն շարժումը պետք է առաջ տանել ու այն ղեկավարել կոմիտեի կողմից, որովհետև հույների հետ հնարավոր չէ պատերազմի մեջ մտնել, մինչև նավատորմը չեզոքանա:

1. **Ջ. Կիրակոսյան** Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 1, Երևան, 1982, էջ 85:

2. **R. Pinon** L'Europe et la Jeune Turquie, Paris, 1913, p. 102.

3. **S. A. Zenkovski** Pan-Turkizm and Islam in Russia, Cambridge, 1960, p. 38-39.

Պետք է արգելել երեսփոխանական ժողովում և երկրի ներսում նոր խմբակցությունների կազմավորումը և նոր «ազատամիտ գաղափարների» տարածումը: Կայսրության գոյությունը կախված է Երիտասարդ թուրք կուսակցության ուժից և բոլոր թշնամի գաղափարների ճնշումից...

Բոլոր գլխավոր պաշտոնները պետք է հանձնվեն միմիայն իթթիհադական մահմեդականներին, իսկ քրիստոնյաները կարող են թեկնածու լինել երկրորդական պաշտոնների համար: Մահմեդականությունը պետական կրոն է, ուստի պիտի դառնա ընդհանուր կրոն և ըստ այդմ էլ, եթե պահանջվի, պետք է այն պարտադրել նույնիսկ զինվորական ուժով, որպեսզի կայսրությունը ձեռք բերի մահմեդական նկարագիր:

Կայսրության լեզուն թուրքերենն է: Փոքրամասնությունները կարող են պահել իրենց կրոնը, բայց ոչ լեզուն, որովհետև պատգամավորական ժողովը հավատում է, որ թուրքերեն լեզվի տարածումը սքանչելի միջոց է մահմեդական գերակայություն հաստատելու և ոչ թուրք հավաքականությունները քրքացնելու համար:

Կայսրության բաղկացուցիչ տարրերից ոչ մի ժողովուրդ կազմակերպվելու իրավունք չունի, որովհետև կազմակերպվել նշանակում է ապակենտրոնացում և ինքնավարություն, իսկ դրանք լուրջ կայսրության ամբողջականության դեմ դավաճանական քայլեր են: Ավելին, կապիտուլյացիաների մերժումն ու վերացումը իրավական և իրական երաշխիքներ են երկրի ամբողջականությունն ապահովելու, ուստի կայսրության սահմաններում արդարադատության վերականգնումից շատ ավելի անհրաժեշտ են նշված ձեռնարկները...

Որևէ պատերազմի ժամանակ երկու կողմերի միջև հավասարակշռված չեզոքությունը լավագույն գրավականն է Օսմանյան կայսրության անվտանգության համար:

Ուշ թե շուտ Թուրքիայի բոլոր հպատակների կատարյալ թրքացումը իրականացվելու է: Չնայած դրան պետք է հստակ հասկանալ, որ այս նպատակը համոզելով երբեք չի կարող իրագործվել: Ընդհակառակը՝ այն պետք է իրականացնել զենքի ուժով: Կայսրության նկարագիրը լինելու է մահմեդական, և մահմեդական կրոնի և ավանդությունների հետ համակերպությունը իրագործվելու է: Կազմակերպություններ ունենալու մյուս ազգությունների իրավունքը չեղյալ է հայտարարվելու, քանի որ ապակենտրոնացումն ու ինքնավարությունը դավաճանություն է թուրքական կայսրության դեմ: Փոքրամասնություններն աննշան թիվ են

կազմում: Կրոնական ազատությունը թույլատրելու որոշումը հակասում է կայսրությանը մահմեդական բնույթ տալու որոշմանը:¹

Անհրաժեշտ է իրականացնել օսմանյան հպատակների լրիվ թուրքացումը... Ոչ մահմեդական ժողովուրդները պետք է խոսեն ու աղոթեն թուրքերեն: Կառավարությունը պարտավոր է ցանկացած զնով ու միջոցներով պայքարել ազգային փոքրամասնությունների նացիոնալիզմի դեմ և աջակցել օսմանյան ռասայի իշխանության հաստատմանը մույնիսկ այն վայրերում, որտեղ նրանք փոքրամասնություն են կազմում:

Կառավարությունն ու կոմիտեն, որոնք միավորված են գաղափարախոսություններով և միասնական են դրա իրագործման վճռականության մեջ, պետք է զնան ցանկացած զոհողության ու դժվարության, որպեսզի քրիստոնյաներին զրկեն ունեցվածքից, հատկապես անշարժ սեփականությունից:

Անհրաժեշտ է հետևողականորեն զինաթափել քրիստոնյա ժողովուրդներին և միաժամանակ գաղտնի զենք մատակարարել մահմեդականներին...

Մենք՝ երիտթուրքերս, լի ենք խիզախությունով ու հալսով:²

Ս. Թալեաթ

Առանց որևէ խղճահարության սպանել մեկ ամսականից մինչև 90 տարեկան բոլորին, բայց հետևել, որ այդ սպանողները տեղի չունենան քաղաքներում և ժողովրդի ներկայությամբ:³

«Թաաֆիրի էֆբյարի»՝ 1914 թ. հունվար

Թուրքերն ու օսմանցի մահմեդականներն առանց հիմնավոր պատճառի չեն արյունոտել որևէ ոչ մահմեդականի քիթը իրենց տիրապետության ամբողջ ժամանակահատվածում: Ընդհակառակը, քրիստոնյաներն են բռնություններ գործադրել: Եվ եթե այսօր բոլոր դժբախտություններից հետո, խոր ու անգուսպ թշնամություն են զգում Ապոստոլիների հանդեպ, չեն հասկանում, թե որևէ մեկն ինչպե՞ս կարող է որևէ անտրամաբանական բան տեսնել այս զգացման մեջ: Այսուհետև յուրաքանչյուր թուրք և

1. Johannes Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, p. XVII. И. Бутасъ Проблемы Турции, Ленинград, 1925, стр. 114.

2. J. Goutmann The beginnings of genocide. A brief account Armenian massacres in World War I, New York, 1948, p. 16.

3. «Коммунист» ,23 հունիսի 1987 թ.:

մահմեդական ազգայնական նկարագիր պետք է տա իր նույնիսկ տասը փարայի գնումին և դա չի կարելի այսպանել կամ քննադատել:

Բալկանյան պատերազմից հետո թուրքական և մահմեդական աշխարհում այս շատ բնական հակազդեցության գոյությունը հասկանալի է: Ոչ թուրքերի ու մահմեդականների շրջանում նկատվում է մեզ առավելագույնս գոհացնող զարթոնք: Նրանք հետզհետե ըմբռնում են տնտեսական գործունեության ուժը:¹

Սալոնիկի 1911 թ. համժողովի որոշման փարբերակ

1. Համաձայն բնության օրենքների, ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերին կեր դառնան:

2. Կոտորելը ազնվականության ցասումն է ստոր ցեղերի դեմ...

3. Եթե որոշվել է ջարդերի ծրագիրը, այն պետք է գործադրել ամբողջությամբ առանց որևէ մեկից ազդվելու և առանց տրվելու զգացմունքների: Սա անգթություն չէ, այլ գերադաս տարրի ոգու արտահայտություն:

4. Առանց տարիքի ու սեռի խտրության ժողովուրդների կոտորածը ռազմական անհրաժեշտություն է:

5. Թշնամի ցեղի երեխաներին կոտորելն ազգային պաշտպանության կանխարգելիչ միջոց է:

6. Անգամ մայրերի արգանդներում այդ երեխաներն ապրելու անարժան են՝ որպես աստվածամերժ շառավիղներ:

7. Կայսրության բախտը կախված է երիտթուրքական կուսակցության ուժից ու բոլոր հակամարտ գաղափարների ճնշումից:²

Ջեմալ փաշա

Ես նախ օսմանցի եմ, իսկ դրանից հետո երբեք չպետք է մոռանամ, որ նաև թուրք եմ... Թուրքն օսմանյան պետության հիմնաքարն է. օսմանյան միությունն է, որ ամրացնում և հիմնավորում է թուրքական քաղաքակրթության ու մշակույթի զարգացումը:³

«Թանհին», 1914 թ. հունվարի սկզբին

Իսկապես կոմիտեն որքա՞ն կարող է այս բանակցություններում (նկատի ունի 1914 թ. սկզբներին երիտթուրքերի ու փոքրամասնություն-

1. "The Orient", 11 փետրվարի, 1914 թիվ, էջ 51 կամ Հուլամատեան մեծ եղեռնի, էջ 178:

2. «Հիլալը Ահմեդի», հոկտեմբեր, 1911 թ.:

3. Ջեմալ փաշա Հայկական հարց, էջ 17:

ների, մասնավորապես հայերի միջև ընթացող բանակցությունները) առաջ ընթանալ՝ առանց իր սկզբունքները կամ օրենքի հստակ տրամադրությունները ոտնակոխ անելու: Թվում է, թե մեր ոչ մահմեդական հայրենակիցներն այդ չեն հասկանում: Իթքիհադ վե թերաքքին պարզապես քաղաքական կուսակցություն է, որը չնայած կառավարության համար հենարան է, բայց պետք է ելնի գործող օրենքներից՝ իր ուժը պահել կարողանալու համար: Կուսակցությունը մի քանի փոքր զիջումներից ավելին կատարել չի կարող: Եթե համագործակցված գործունեության այս առիթը բաց թողնվի, մեծապես ցավելու ենք: Սակայն ամեն ինչ իր սահմանը, և նույնիսկ համբերությունն ունի: Եվ եթե այսօր առիթը բաց թողնվի, վախենում ենք, վաղն արդեն ուշ լինի:¹

Էնվեր

Հայերուն արդեն ժամանակին զգուշացուցած էին իրենց պատահելիք դեպքերէն, այն պարագային, երբ մեր թշնամիներուն միանային: Երեք ամիս առաջ հայերու պատրիարքը կանչեցի և ըսի անոր, եթե հայերը փորձեին յեղափոխութիւն մը յարուցանել կամ ռուսներուն օգնել, ես կարող չպիտի ըլլայի հայերուն պատահելիք չարիքները արգիլել: Իմ զգուշացուցիչ ազդարարութիւնս արդիւնք չունեցավ, և հայերը յեղափոխութիւն յարուցին և օժանդակեցին ռուսներուն: Գիտե՞ք, թե ինչ պատահեցավ Վանի մեջ: Հայերը տիրացան քաղաքին, ուժանակներ նետեցին կառավարական շէնքերու վրա և բազմաթիվ իսլամներ սպանեցին: Մենք գիտեինք, թե հայերը ուրիշ տեղերու մեջ ալ ապստամբութիւններ կը սարքեին... Բացարձակապես ճշմարիտ է, որ ես հակառակ չեմ հայերուն իբր ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիութեանը և ճարտարահնարութեան համար, և ոչինչ ինձի ավելի հաճոյք պիտի պատճառէր, քան տեսնել, որ անոնք մեր ազգին մէկ մասը եղած են: Բայց եթե անոնք մեր թշնամիներուն միանան, ինչպես ըրին Վանի նահանգին մեջ, այն ատեն փճացուելու են: Ես միջոցներ ձեռք առած եմ, որպեսզի ոչ մէկ անարդարութիւն չգործուի, դեռ վերջերս է, որ հրահանգ տուի երեք հայերու համար, որոնք տարագրուած էին, որպեսզի իրենց բնակավայրերը վերադարձուին, երբ տեղեկացա, որ անոնք անմեղ էին: Ռուսիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա և Ամերիկա հայերուն բարիք չեն ընէր՝ անոնց հա-

1. "The Orient", 4 փետրվարի, 1914, էջ 46:

մակիր ընթացք ցուցանելով և զանոնք քաջալերելով... Երբ մեր Միության և առաջադիմություն բռնիքեն Ապտիլ Համիտի վրա կը յարձակեր, մենք բարոյական քաջալերանք կը ստանայինք արտաքին աշխարհէն: Այդ քաջալերանքը մեզի մեծ դեր օժանդակութիւն մըն էր և մեր յաջողութեան մեջ մեծ դեր կը կատարեր: Նոյնպէս ան հիմա կրնա օգնել հայերուն և անոնց յեղափոխական ծրագրին: Վստահ եմ, եթէ այդ օտար երկիրները չքաջալերէին հայերը, անոնք պիտի լքէին ներկա կառավարութեան դեմ ելլելու իրենց բոլոր ջանքերը և պիտի դառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Հիմա այս երկրին վարչութեան բացարձակ տերը մենք ենք և կրնանք դիւրին կերպով վրեժ լուծել յեղափոխականներէն:

(Բայց ինչո՞ւ միայն հանցավորին չպատժել հարցին պատասխանեց):

Ձեր տեսակետը շիտակ է խաղաղութեան ատեն... Բայց պատերազմի ժամանակ չենք կրնար հետաքննել և բանակցիլ: Մենք պետք է գործենք վայրկենապէս և վճռողականաբար: Կը կարծեմ մաւ, որ հայերը սխալ մը կը գործեն ռուսներուն կառչելով: Ռուսները իրականապէս ավելի պիտի ուզէին հայերը մահացած տեսնել, քան ողջ: Հայերն այնչափ մեծ վտանգ մըն են ռուսներուն, որչափ մեզի: Եթէ հայերը անկախ կառավարութիւն կազմէին Թուրքիոյ մէջ, Ռուսիայի հայերն ալ պիտի ջանային հոն անկախ կառավարութիւն մը կազմել: ... Պալսի մէջ 70 000 հայեր կան և անոնց ներդրութիւն չպիտի տրուի, բացի անոնցմէ, որոնք դաշնակցական են և անոնցմէ, որոնք թուրքերու դեմ կը դաւեն: Սակայն ես կը կարծեմ, որ... ալ հայերուն ջարդեր տեղի չպիտի ունենան: ... Թուրքիայի մէջ 28 000 000-ի չափ բնակիչ կա և 1 000 000 ալ հայ: Մենք չենք ուզեր, որ 1 000 000-ը վորդովն մնացած բնակչութեան խաղաղութիւնը: Հայերուն հետ մեծագոյն կնճիռը ան է, որ անոնք անջատողականներ են: Անոնք որոշած են սեփական թագավորութիւն մը ունենալ և կը տարուին ռուսներէն խաբուելու: ...Երբ Թուրքիայ մէջ ծանոթ յեղափոխութիւնը յարուցինք, միայն 200 հոգի էինք: Այդ փոքրաթիվ ընկերներով մենք կարող եղանք սուլթանը և հասարակութիւնը խաբելու, որոնք կարծեցին, թէ մենք մեծապէս ավել բազմաթիվ և գորեղ էինք, քան որչափ էինք: ... Եթէ 200 թուրքեր կրնան տապալել կառավարութիւնը, քանի մը ուշիմ և զարգացած հայեր ալ կրնան մոյն բանը ընել: Հետևաբար մենք գիտակցորեն որդեգրած ենք զանոնք ցիր ու ցան ընելու ծրագիրը, որպէսզի մեզի վնաս չկարենան հասցնել... Ես հայերու

պատրիարքին զեկուցի, որ, եթե հայերը մեր վրա յարձակին, այն միջոցին, երբ մենք արտաքին պատերազմի մը բռնուած ենք, մենք՝ թուրքերս, զանոնց պիտի զարնենք, զեղին փռենք և պիտի զարնենք անխտիր:

Ներկայիս տնտեսական նկատումներ որևէ կարեւորութիւն չունին: Միակ կարևոր գործը յաղթելն է: ... Մեր կացութիւնը յուսահատական է... և մենք կը կռուինք այնպես, ինչպես յուսահատ մարդիկ կը կռուին: Չպիտի թողունք, որ հայերը մեր կոնակէն յարձակին մեր վրա...

Ինչպէ՞ս հաց կրնանք հայթայթել հայերուն, երբ բավականաչափ հաց չենք կրնար գտնել մեր իսկ ժողովուրդին համար: Գիտեմ, որ անոնք կը տառապին և թե շատ հավանական է, որ առաջիկա ծնեռ բնավ հաց չկարենան գտնել:

Մենք չենք ուզեր, որ ամերիկացիները սնուցանեն հայերը: Ատիկա ամենէն գեշ բանն է, որ կրնա իրենց պատահել: ... Եթե դուք՝ ամերիկացիներդ սկսիք անոնց ուտեստ և զգեստ բաժանել, անոնք պիտի խորհին, որ իրենք Միացեալ Նահանգներուն մեջ ուժով պաշտպաններ ունին: Ասիկա զիրենք կրկին ըմբոստութեան պիտի քաջալերէ և մենք ալ պիտի ստիպուինք ալ ավելի պատուհասել զանոնք:

Թալեաթ

Այսօր ձեր գալը խնդրեցի, որպեսզի կարենամ բացատրել մեր կացութիւնը, ամբողջ հայկական խնդրին մասին: Հայերի հանդեպ մեր դիտողութիւնները երեք որոշ կետերու վրա հիմնած ենք: Առաջին. հայերը հարստացած են թուրքերու վնասովը: Երկրորդ՝ անոնք որոշած են մեր վրա բռնակալել և անջատ պետութիւն մը հիմնել: Երրորդ՝ անոնք բացեփրաց օժանդակում են մեր թշնամիներուն: Անոնք Կովկասի մեջ օգնած են ռուսներուն, և մեր ծախսողութիւնը լիովին կը բացատրուի իրենց գործքերովը: Հետևաբար մենք եկած ենք այն անդառնալի որոշումին, որ զանոնք անգոր դարձնենք այս պատերազմը վերջանալէ առաջ...

Անօգուտ են ձեր փաստերը, մենք այդեն հայերու 3/4-ին գործը կարգադրած ենք: Պիթլիսի, Վանի և Էրզրումի մեջ բնավ մարդ (հայ) մնացած չէ: Թուրքերու և հայերու միջև ատելութիւնը ներկային այնչափ ծավալուն է, որ ստիպուած ենք հայերուն գործը լմնցնել: Եթե ատանք չընենք, հայերը իրենց վրեժը պիտի լուծեն: Առևտրական կորուստին մասին բնավ փոյթ չենք ըներ մենք: Այդ բոլորը հաշուած ենք և գիտենք, թե վնասը հինգ միլիոն ոսկին չպիտի անցնի... Ես ձեր հոս գալը խնդրեցի, որպեսզի տեղեկացնեմ, թե մեր հայկական քաղաքականութիւնը բացարձակորեն որոշուած է

և ոչինչ չկրնար զայն փոփոխել: Անատոլուի որևէ կողմը ալ հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մեջ ապրիլ, բայց ուրիշ ոչ մեկ տեղ...

Այո՛, մենք կրնանք սխալներ գործել, բայց երբեք չենք զղջար: Ոչ մեկ հայ մեր բարեկամը կրնա քլլա՝ հայերուն մեր ըրածներէն ետքը:

Կուգեմ ամերիկեան կեանքի ապահովագրական ընկերութիւններուն պարտադրեք մեզի դրկել իրենց ապահովագրեալներուն կատարեալ մեկ ցուցակը: Ներկայիս անոնք ամենքն ալ իրապէս մեռած են: Նաև իրենց ժառանգորդները մնացած չեն՝ դրամ ստանալու համար: Որով, անշուշտ, ամբողջ դրամը կ'իյնա պետութեանը: Ներկայիս ժառանգորդը կառավարութիւնն է: Պիտի ընե՞ք ըսածս:

Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով երեք ամսուան մեջ ես ավելի գործ կատարեցի, քան Ապտիլ Համիտ երեսուն տարուան մեջ:

Ի՞նչ է օգուտը անոնց (հայերի) մասին խոսելու: Մենք անոնց հաշիվը փակած ենք: Այդ խնդիրը լմնցած է:՝

Քեհաեղդին Շաքիր՝ երիպթուրք պարագլուխ

Թուրքերը հայերից դժգոհ են բարենորոգումների հարցն առաջ քաշելու և մեծ տերություններին դիմելու համար: Մինչդեռ թուրքերը սպասում էին, որ տերությունների միջամտության ժամանակ հայերը նրանց բերանը կ'փակեին՝ ասելով, որ իրենք գոհ են թուրքական վարչությունից, և մյուս կողմից, դիմեին Բ. Դռանը, որը պատրաստ էր նրանց բոլոր միջոցներով բավարարել... Թուրքերը սպասում էին, որ պատրիարքարանն ու կուսակցությունները ուղղակի համաձայն լինեին Բ. Դռան հետ Պադոս Նուբար փաշային պաշտոնանկ անելու հարցում: Թեև կառավարությունը չի խրախուսում պայքարը, բայց միաժամանակ իթթիհադականները չեն կարող իրենց կրոնակիցներին պարտադրել, որ անպայման հայերի հետ առևտուր անեն: Թուրքերն ուշ են բարկանում, բայց երբ բարկացան, երկար են քեն պահում... Հայերը չպետք է ջարդի վախ ունենան: Այլ բան է, եթե մի որևէ տեղ ռուսք մետվի: Հետևանքը կարող է շատ ծանր լինել:՝

Իթթիհադի Սալոնիկի գաղտնի ժողովի (1910 թ.) որոշում-երդումը

1. Պատվովս և կրոնովս երդվում եմ, որ ուրիշ կուսակցության չեմ պատկանի:

1. Ամերիկայի դեսպան **Մորգենթաունի** հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները: Երևան, 1990, էջ 271-284, 323-329:

2. **Ա. Ավոյաճեան** Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 920:

2. Գաղտնի որոշումների մասին չեմ հայտնի որևէ մեկին, ով իքթիհա-
ղի անդամ չէ:

3. Գործելու եմ համաձայն կոմիտեի որոշումների:

4. Կոմիտեին չեմ դավաճանի և կսպանեմ նրան, ով դավաճանել է կո-
միտեին կամ դեմ է նրա ծրագրին:

5. Այս պաշտոնական երդումը չկատարելու դեպքում կտամ արյունս:
Թող կոմիտեի կողմից պատժվեմ, որտեղ էլ լինեմ՝ նրա անդամներն ինձ
գտնեն և մահապատժի ենթարկեն:¹

Ա Քուրան

Իքթիհաղի կենտկոմի համար բուլղարները, սերբերը, հույները և հա-
յերը՝ երկրի թշնամիներ, իսկ արաբները, ալբանացիներն ու քրդերը հայ-
րենիքի դավաճաններ էին:²

**Հալիթ բեյը՝ Էրզրումի փոստի ու հեռագրի տնօրեն, Սալոնիկի հա-
մաժողովից վերադառնալիս հայերին ասաց.**

Եթե ես կարողանայի ձեզ հայտնել այս կոնգրեսում ընդունված որոշ-
ումների մանրամասնությունները, ձեր մազերը բիզ կկանգնեին:

Իքթիհաղական քայլերգ

Լաց մի լինի՝ դարիք Թուրան,

Մենք գալիս ենք դեպի քեզ, հավատա:³

Մեհմեդ Էմին՝ Սեբաստիայի կուսակալ, բանաստեղծ

Արթնացե՛ք, եղբայրներ, որովհետև կյանքը թրքական աշխարհին՝
ձեզմով պիտի բեղմնավորի:

Մեկ փեթակ ունին բոլոր մեղուները,

Մեկ Թուրան պետք է ունենան

Բոլոր թուրքերը:

.....

.....

Ալթայներու վրա ելիր

Եվ կատաղի ծայն բարձրացուր,

1. "Mechveret", մարտ, 1912թ. կամ Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 17:

2. A. Kuran Osmanli imperatorlugunda inkilap hareketleri ve milli mücadele, Istanbul, 1956.

3. Ա. Ալպոյաճեան Պատմութիւն Մալաթիո Հայոց, էջ 935:

Ճամբուն վրա հեղափոխման
Ծաղիկ չաճիր առանց արյան:
Մեն մի զարկեդ պահանջե դուն
Հավատք, արյուն և արխություն,
Դրաշխյո շուրջ գան միանան
Թուրքերն համայն»:¹

Թուրքեր ենք մենք և կը հորդինք այսպես դարձած գետ կարմիր:²

Թուրքեր ենք մենք, այս արյունով, այս անունով լոկ կապրենք մենք:³

Ով թուրք աշխարհ, ով հայրենիք, վեհ էս բոլոր, բոլորեն,
Հին ու նորոգ, դառն ու անուշ կանչերով էս առլի դուն,
Սեր ու կորով, տենչ, ողջություն թող գոհ ըլլան քո ճամբուն:⁴

Ջիա Գեոքալիը «Թանհին» քերթում Կպած «Դեպի Արևելք» խորագրով շարքի «Ազգն ըստ Թուրքին» բանաստեղծության մեջ գրում է

Հատանն զիս սուրն իսկ, եթե միությունն իմ չեմ մոռնար,
Մենք կրոնքով, լեզվով մեկ ենք, ծնած ենք նոյն մորմեն,
Իմ պետության հոգեբովն ես ազգությունն իմ չեմ մոռնար,
Անատոլուն ներքին հող է, չի բաժնվիր արտերկրեն:

Ջիա մի կոչեր թուրքմեն, քայ կամ օսմանցի,
Թուրք եմ, անունն այս բարձր է բոլորեն,
Չկա ուզբեկ, քաթար, խըրխըզ, շիրվանցի,
Թուրք ազգն է մեկ, չի բաժանվիր մեկն արդեն:

Արևելքեն՝ գոյգ, վաշտ մըն ալ՝ հարավեն
Դեպ Չինաստան, դեպ Հնդկաստան կը շարժին,
Օղուգ խանն էլ կը խլրտի անձավեն,
Թուրքերն, ելած ծով, կը հորդին վերստին:

1. **Ջաբեվանդ** Միացյալ անկախ Թուրանիա, էջ 198-199:

2. **K. Karabekir** Istiklai harbimiz, Istanbul, 1969, s. 69.

3. **Ismail Habibi** Tanzimattan beri. Edebiyet Tarihi, Cilt I, Istanbul, 1942, s. 308.

4. **K. Karabekir** Cihan habine neden girdik, nasıl idare ettik, Kitab II, Istanbul, 1938, s. 69.

Ո՛վ քրքրողի, ալ ոչ ես կամ, ոչ դուն, ոչ ալ անիկա,
Չկա բարձր, չկա խոնարհ, այլ միայն կա մեծ Թուրան,
Թեքում չկա մեր ճամբուն մեջ, անկախ պեյ կամ խան չկա,
Թուրք հոգիին մեջ կան միայն մեկ հայրենիք, մեկ իշխան:¹

Թուրքական զինվորական քայլերգ

Ելեք, արշավանքը սկսվեց,
Տղերք, Կովկասի վրա ենք հարձակվում մենք,
Թուրանն է սպասում մեզ:
Մի կողմից՝ Կահիրե,
Մյուսից՝ Բաքում, Ղարս,
Մի կողմից՝ Հինդ, Աֆղանիստան,
Մյուսից՝ Մարոկկոն է սպասում մեզ:²

Հուսեյին Ջահիդ՝ իրքիհադական գործիչ

...Երկրում տիրապետող ազգը թուրքերն են, և առաջիկայում էլ այդպես կլինի:³

Միզանջի Մուրադ՝ իրքիհադական գործիչ

Մեր բարեկամը խորապես սխալվում է, երբ տարբերություն է տեսնում պանթուրքիզմի, պանօսմանիզմի և պանիսլամիզմի միջև:⁴

Իբրահիմ Թեմն

Ամենդ Ռիզան ոչ մի կերպ չէր ուզում հասկանալ, որ եթե փոքրամասնություններին որոշ արտոնություններ չտրվեն, հազիվ թե նրանք հավատարիմ լինեն պետությանը:⁵

Երիտրուրք

Ամենից առաջ մենք պետք է ոչնչացնենք բազմաթիվ և վտանգավոր թշնամիներին մեր տարածքում: Միայն դրանից հետո է հնարավոր հաշիվ մաքրել հարևանների հետ:⁶

1. Ն.տ., էջ 227, 228:

2. «Արարատ», 1 փետրվարի 1985 թ.:

3. S. Aksin Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, İstanbul, 1987, s. 169.

4. D. Kushner Türk Milliyetçiliğinin Dogusu, İstanbul, 1979, s. 39.

5. E. E. Ramsaur Jön Türkler ve 1908 İstiklali, İstanbul, 1982, s. 111.

6. Ե. Սարգսյան Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 67:

Ի Բալթանջինօղլի՝ թուրք պապմաբան

Չիա Գյոքալփը պնդում է, որ մեր ազգը չի սահմանափակվում պետության, հավատի կամ ռասայի ընդհանրության շրջանակներում: Ահա թե ինչու թուրքական ազգի կազմում մենք մտցնում ենք բոլոր աղդրեջան-ցիներին, դազախներին, թուրքմեններին, ուզբեկներին, կիզիզներին, կաշգյարցիներին (Չինաստանում), որոնք, ինչպես և մենք, խոսում են թուրքերենով և, ինչպես մենք, աղոթում են իսլամին: Գյոքալփի կարծիքով ազգը այդ լեզվի ու կրոնի միասնությունն է:¹

Ջելալ Նուրի՝ թուրք հրապարակախոս-գրող

Թուրքական ռասան բարձր է, որովհետև թուրքերը բոլորից խիզախ, խելոք և ընդունակ են:²

Մուզեֆֆեր՝ Թուրքիայի պապմության ուսումնասիրության ասոցիացիայի գլխավոր քարտուղար

Գլխավորական վերջին տվյալները համընկնում են մարդկային երկու կատեգորիաներն ընդունելու հետ, նկատի ունենալով գանգի ձևը: Նրանցից մեկը վերագրվում է Կենտրոնական Ասիայի սարահարթին: Այս շրջանից ծագում առած անհատները միշտ անվանվել են թուրքեր, որոնք, լեռների հետ մարտի բռնվելով, հիմք դրեցին մետաղի դարաշրջանին:

Երբ մարդկությունը դեռ տգիտության մեջ էր գտնվում, թուրքերը ընթանում էին Աստծու հավատի ուղիով: Թուրքական զանգվածները շարժվելով՝ նվաճեցին Չինաստանը, Ճապոնիան, Օկեանիան, Մեքսիկան, Պերուն, Սիբիրը, Ռուսաստանը, Թրակիան, Հունաստանը: Թուրանական ծովը հասավ Իտալիայի ափերին: Այս ռասան հասավ մինչև Բալթիկա, Իռլանդիա և Իսլանդիա, անցավ Ֆինլանդիայով, որի ազգաբնակչությունը ընդունում է իր թուրքական ծագումը: Ոչ մի ուժ չկարողացավ կանգնեցնել նրանց շարժումը: Թուրքերը թափանցեցին Ֆրանսիա, Ալպերին ու Գալերին անուն տվեցին: Պատմական փաստ է նաև այն, որ Էտրուսկները ծագել են թուրքական մի այլ ճյուղից: Քաղաքակրթությունը ծագել է Կենտրոնական Ասիայում, որը թուրքերը դարձրին մյուս ժողովուրդների սեփականությունը:³

1. "Turk Daily", 1967, թիվ 194:

2. Nuri Gelal Ittihad-islam, Istanbul, 1912, s. 11.

3. W. Cherchill The World Crises 1914-1918, Barselona, 1944, p. 260.

Ջելալ Նուրի

...Իրաքը, Եմենը պիտի դառնան լրիվ թուրքական... Կայսերական շահերի պահպանման, թուրքերի գոյության համար հարկ է թուրքացնել արաբական հողերը, սադմի մեջ ճնշել արքնացող ազգայնականությունը արաբ երիտասարդ սերնդի մեջ... արաբները դժբախտություն են թուրքիայի համար... Թուրքական ռազմական նվաճողի ձին ավելի լավ է, քան որևէ ազգի մարգարեն։¹

Նաջի բեյ՝ երիտթուրքերի կենսական անդամ

Պատերազմից հետո կովկասյան ժողովուրդները համադաշնակցական միավոր կստանան։ Թուրքահայերը կարող են վերաբնակվել Կովկաս և ձուլվել իրենց ռուսահայ եղբայրների հետ։²

Թերքին Ալի՝ պարսմաբան.

Իրանում բնակչության 1/3-ը թուրքական արյուն ունի և պետք է վերադառնա թուրքականության գիրկը։ Նրանք բոլորը, նաև շահերն ու վեզիրները, փիլիսոփաներն ու գիտնականները, ովքեր կորցրել են իրենց թուրքական գիտակցությունը և ուծացվել են՝ զրելով, խոսելով պարսկերեն, պետք է լինեն թուրքեր։³

Թերքին Ալի

Ներկայումս 60-70 միլիոն թուրք բնակվում է աշխարհի տարբեր երկրներում... Ներկայումս, երբ օսմանյան թուրքերը արթնացել են հարյուրամյակներ տևած քնից, նրանք միայն իրենց մասին չէ, որ մտածում են։ Նրանք շտապում են փրկելու ստրկության և տգիտության մեջ ապրող իրենց ռասայի մյուս ներկայացուցիչներին։ Իրրեդենտիզմը... թուրքերի համար քաղաքական և սոցիալական անհրաժեշտություն է... Եթե աշխարհի բոլոր թուրքերը միավորվեն մի վիթխարի համայնքում, կձևավորվի մի ուժեղ ազգ...

Սիբիր, Կովկաս, Արիմ, Աֆղանստան... Եվրոպական Ռուսաստանում Վոլգայի ու Կամայի հարթավայրերը... բնակեցված 4-5 միլիոն թուրքով... (Հետևաբար) պանթուրքական ձգտումներն իրականանալ չեն կարող, քանի դեռ կործանված չէ մոսկովյան հզորությունը... Եթե ռուսական բո-

1. Turkey: A past and a Future. "The Round Table", p. 25.

2. "Армяне и война", Одесса, июнь, 1916, стр. 46.

3. Turkey: A past and a Future. "The Round Table", p. 31,32.

նատիրությունը... ոչնչացվի Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Թուրքիայի խիզախ բանակների կողմից, 40-50 միլիոն թուրք անկախություն կստանա: Օսմանյան 10 միլիոն թուրքերի հետ նրանք կկազմեն ազգ..., և այնպես առաջ կընթանան դեպի մեծ քաղաքակրթություն, որ ամենայն հավանականությամբ կկարողանար համեմատվել գերմանական քաղաքակրթության հետ:¹

Թուրք ժանդարմ

Նախ մենք կսպանենք հայերին, ապա՝ քրդերին:²

Ռ. Շարք՝ թուրք քաղաքագետ

Հայերը Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ քաջությամբ կռվեցին ... ամեն ինչ հայրենիքին նվիրող հայրենակիցը հարազատ թուրք չի համարվում...

Ջավիդ բեյը (1912 թ.)

Առանց թուրքի հայ չկա, առանց հայի թուրք չկա...: Այս խոսքերի վրա նրան լսող թուրքերը գոչեցին. «Կեցցեն մեր հայ եղբայրները». բոլորն ծափահարել են իթթիհադական հրեա Ջավիդին:³

Էրրեն Թալու՝ թուրք քաղաքական գործիչ (1948 թ)

Հայ հայրենակիցների դերն այս երկրում չի մոռացվի: Նրանց պատվավոր հիշատակի առջև խոնարհվում եմ:⁴

Փարիզաբնակ երիտթուրք

Եթե գա մի հայ ու ասի. «Ես օսմանցի եմ, ես նվիրված եմ օսմանիզմին, պատրաստ ձեր ծրագրի սահմաններում ծառայելու օսմանիզմին...» (անվերապահ ենք), այդ հային անվանել հայրենակից և ասել. «Բարի գալուստ»... Եթե մենք մեր ընկերության մեջ թույլ տանք օսմանցի ոչ մահմեդականի, ապա միայն այս պայմանով:⁵

1. В. В. Готлиб Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, Москва, 1960, стр. 39-41.

2. "Miscellaneous", London, 1916, N 31, p. 153.

3. R. Sark Türk Devleti Hismetinde Ermeniler, Istanbul, 1953.

4. Հ. Պանգրունի Հայ յեղափոխությունը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 372:

5. Y. H. Bayur, Türk inkilabi tarihi. Cilt I, s. 372.

Երիտրուրբերի Փարիզի կենտրոնի նամակը կովկասի մահմեդականներին

Եվրոպական քրիստոնյա պետությունները նույնիսկ վախենում են «խլամական միավորում» խոսքերից: Արդյո՞ք մեր թշնամիների վախը փայլուն ապացույց չէ, թե որքան անհրաժեշտ է, որ մահմեդականները միավորվեն:¹

Ալի Ֆահկա Ջիհանը՝ թուրք սոցիոլոգ, ծաղրում է պանթուրքիստներին

Օգուգները, թաթարները, կիրգիզները, ուզբեկները, յակուբները ստեղծել են մեկը մյուսից տարբեր մշակույթներ: Ոչ աչքերի ու մազերի գույնը, ոչ գանգի ձևը չեն կարող ապացույց ծառայել նրանց էթնիկական ընդհանուր կեցության համար: Այսօրվա թուրքմանականների գործունեությունը կարելի է համեմատել աճապարարի փորձի հետ, ոգիներ կանչել ու նրանց հետ խոսել:²

Տ. Տեկին՝ թուրք հասարակագետ.

Անատոլիական և ասիական թուրքերի միջև հազարամյակների ընթացքում հաստատվել են աշխարհագրական, սոցիալական և մշակութային տարբերություններ: Թուրքական բարբառների միջև ոչ մեծ տարբերությունները աստիճանաբար մեծացել են, որն ի վերջո հասցրել է ազգակից, բայց տարբեր լեզուների ստեղծմանը: Թուրքերենի և չուվաշերենի, յակուտերենի և խաքքերենի տարբերությունը, եթե ավելի մեծ չէ, ապա փոքր էլ չէ, քան, օրինակ, անգլերենի ու գերմաներենի միջև եղած տարբերությունները:³

Սևգին Մոյսալ՝ պապմարան

Ի՞նչ են ուզում մեր թուրքմանները: Միայն ժողովուրդների ազատություն:

Իհարկե, և մի փոքր էլ ավելին: Վերադարձնել պապենական և իսկական հայրենիքը... Բայց այդ հայրենիքը միակը չէ: Մենք մի հայրենիք ունենք Չինաստանում, մյուսը՝ Ռուսաստանում, երրորդը՝ Իրաքում: Այնուհետև գալիս են մեր հայրենիքները Արևմտյան Թրակիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Հարավսլավիայում, Աֆղանստանում, Սիրիայում:⁴

1. **A. H. Kuran** Inkilap tarihimiz ve Ittihad ve Terakkı, İstanbul, 1948, s. 209.

2. **A. F. Cihan** Sosyalist Türkiye, Ankara, 1969, s. 176.

3. **T. Tekin** Pantürkizm Ulüsü ve Dilde Birlik İdeliasi, "Türk Küztarı", 1977, N 7.

4. "Politika Gazetesi", 2 հուլիսի, 1976 թ.:

Օմեր Սեյֆեդդին՝ քուրք գործիչ

Ես հիշեցի. այսօր մեր կեղծ հեղափոխության երկրորդ տարեդարձն է, այդ անարյուն, ողորմելի, հնարավոր քուրքական հեղափոխության, որն ըստ էության իրենից ներկայացնում է լույս անմիտ բուռն օվազիաներ:¹

Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի հայտարարությունը

(Սահմանադրությունը) միակ իրական դարմանն է վերջ տալու միապետական չարագործ իշխանության զեղծումներին, որից բխում են Թուրքիայի մի ծայրից մինչև մյուսը ամեն օր կատարվող քստմնելի գործերը, որին զոհ են գնում քրիստոնյաներն ու մահմեդականները:²

Սաբահեդդինը Ս. Սապահ-Գյուլյանին և Մուրադին (1908 թ.)

Եթե իբթիհադը 8 ամիս կառավարութեան զլուխ մնայ և պետական գործերը ինքը վարե, լավ համոզուած եղեք, որ բաղկացուցիչ բոլոր ազգերի և մասնավորապես հայերի ապագան ջախջախուած, վերջացած է: Ես այս ասում եմ խղճիս քելադրութիւնից մղուած: Այդ մարդիկ ինձ հետ մտերմական խոսակցութիւններ են ունեցել, իրարու բացուել ենք որպէս քուրք: Նրանց արած որոշակի յատարարութիւնից և խոստովանութիւններից՝ դա է երևացել, պարզ և մեկին կերպով: Ուստի օր առաջ ձեր գլխի ճարը պիտի տեսնեք և ձեր անելիքը գիտենաք: Կրկնում եմ, որպէս գործից տեղեկութիւն ունեցող, 8 ամիս էլ՝ և ձեր ապագան, որպէս ազգ, այլևս խորտակուած է՝ անվերականգնելի կերպով:³

Բեհա բեյ՝ երիտքուրք գործիչ

Առաջ ասում էին, որ գուցե սահմանադրութեամբ կարելի լինի այս երկիրը ազատել: Եկավ Սահմանադրությունը և մեր նեխածութիւնը, մեր փտածութիւնը էլ ավելի մերկապարանոց երևան հանեց... Մենք անկարող ենք Թուրքիայի մեջ եղող ազգերին ոչ ձուլել, ոչ էլ կատարեալ իրավահավասարութեան վրա դրուած նորագոյն պետութիւն ստեղծել: Դրա համար հարկ պիտի լիներ մեր պետութեան ամբողջ յորինուածութիւնը փոխել: Խտրականութեան, նուաճողականութեան վրա հաստատուած մեր դարավոր օրենքները ոչնչացնել, թողնել մեր նախապաշարումները, մեր պապե-

1. Ömer Seyfeddin Külliyyat, İstanbul, 1938, s. 91.

2. Айзенштейн Из истории Турецкого реализма.

3. Ս. Սապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, էջ 239:

նական խելքը, մեր ժառանգական միտումները, ունակութիւնները... Մենք նորից պիտի վերածնունք, հիմնադիր ժողով կազմենք, որ հին բոլոր հաստատութիւնները փլցնի և նորերը առաջ բերի, իսկ դա մենք չենք կարող... Դրա համար կպահանջվեր մի նոր յեղափոխութիւն: Ո՞վ պիտի աներ, ո՞վ պիտի յառաջնորդեր: Կարո՞ղ ենք, ունե՞նք այդ տարրը: Ոչ և ոչ:՝

Էմիլ Ելըշին՝ թուրք քաղաքագետ

Ի՞նչ է թուրանիզմը (պանթուրքիզմը)՝ մեծ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքա՞ր, թե՞ իլլուզիա, որ հակասության մեջ է պատմական ճշմարտության, գիտության և բանականության հետ, կամ թե, որ ավելի վատ է, խոսքը գնում է կեղծ գաղափարախոսության մասին, որը կրկնօրինակում է գերմանական իմպերիալիզմի քաղաքականությունը, որն արտահայտված է "Drang nach Osten" լոզունգով:՝

Դ. Սալեհ փաշա (1911 թ.)

Իթքիհադը որոշել է կոտորել հայերին:՝

Քաղվածք Թուրքիայի գլխավոր շտաբի 1912 թ. կազմած ստրատեգիական պլանից

Հարձակումը սկսել հետևյալ ուղղությամբ. 11-րդ և 12-րդ բանակային կորպուսները, որ գտնվում են Պարսկաստանի սահմանում, Մակուի վրայով կշարժվեն՝ շրջանցելով Արարատ սարը, կհարձակվեն Շահ-թախտի վրա, հեշտությամբ կմտնեն Նախիջևան, զարգացնելով հարձակումը՝ կգրավեն Երևանը, Անդրկովկասը և Կովկասը:՝

Երիտթուրք պարագլուխների նամակ-սպառնալիքը ուղարկված հայկական պարտիարքարանին (12 նոյեմբերի 1913 թ.)

Դուք, անիծվածներ, դուք, հին վարչակարգի մեր հարգելի կառավարությամբ դժբախտության մատնողներ: Միջամտելով ազգի պաշտոնական գործերին՝ դուք հիմք տվեցիք օտարերկրյա հարձակումների համար: Դուք վարկաբեկեցիք մեր ազգը և մասնավորապես երիտասարդ թուրքերի

1. Ս. Սապահ-Պյուեան Պատասխանատուները, էջ 283:

2. E. T. Elicin Kemalist Devrim Ideolojisi, Istanbul, 1970. s. 231.

3. Զ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 158:

4. Վրաստանի ԿՊԱ, ֆ« 85, գ. 107, ք. 90-91:

պատիվն ու փառքը Եվրոպայի աշխում, դավաճանական նպատակներով դուք համարձակվեցիք քաղաքական բնույթի բազմաթիվ նամակներ ուղարկել ներքին գործերի նախարարություն... Ներկայումս մենք բռնատիրության դարաշրջանում չենք ապրում, դրա համար էլ դուք պետք է գիտակցեք, որ երիտասարդ թուրքերն արթնացել են: Նրանք պարտավորվել են այսուհետև հանուն սրբազան պարտականությունների հանդես բերել ինքնագոհաբերություն և չշեղվել երդվյալ ուղուց: Երիտասարդ թուրքերը չեն հանդուրժում սեփական երկրում մարդկանց, ովքեր ցանկանում են իրենց կամքը թելադրել: Մենք անտարբեր չենք մնա վարմունքներին, որոնք վիրավորում են մեր արժանապատվությունը: Դուք, հայերդ, պետք է լավ գիտակցեք այս և գործեք դրան համապատասխան: Մի՛ մոռացեք, թե որտեղ եք ապրում: Մենք ձեզ նախագգուշացրել ենք: Ձեր պատճառած ցավը պահում ենք մեր սրտերի խորքերում: Եթե ձեզ և ձեր կրոնին վտանգ սպառնա, ձեռնարկեք նախագգուշական միջոցներ: Իսկ կառավարության գործերին և ազգային քաղաքականությանը միջամտել ոչ ոք ձեզ թույլ չի տա: Այդ իմացեք: Հակառակ դեպքում օսմանները, երիտասարդ թուրքերը անձնագոհությամբ կկատարեն իրենց սրբազան պարտքը:¹

1913 թ. նոյեմբերի 16-ին պապրիարքարանը ստացավ մի այլ նամակ

Ով հայ գյավուրներ, դուք լավ գիտեք, թե մոծակին ինչ է արժենում քները թափահարելը, ինչպես է նրա կյանքը կարճանում: Դուք, քևավորված հարիֆներ, մնան եք այդ մոծակին, մոռանալով, որ դրանով կարճացնում եք ձեր կյանքը: Հեռու չէ ձեր կեղտոտ վախճանը: Չկասկածեք. մերձակա ժամանակներում մենք կկտրենք ձեր և ձեր պատրիարքի քները, կարգելենք ձեր ժողովները: Թուրքական յաթաղանը թոցրել է շատ գյավուրների գլուխներ, և այսուհետև ևս միլիոններով սպանելու մտադրությունը չի կորցրել: Գիտցեք, որ թուրքերը երդվել են իրենց երկիրը մաքրել գյավուրներից, որոնք մնան են թոքախտի բացիկներին:²

Ջենապ Շեհապեդդին՝ բանաստեղծ, իր որդուն

Մենք պարտվեցինք (Բալկանյան պատերազմում) և արտաքին աշխարհի կողմից բշնամություն ցույց տրվեց մեզ, որովհետև ճիշտ ու սխալի, մարդկայնության ու քաղաքակրթության վերաբերյալ մեր կարծիքներ-

1. Լևոն Վարդան Թող թուրքը խոսի, Բեյրութ, 1957, էջ 24-25, մահ մույն հեղինակի «Հայկական տասնհինգը և հայերու լքեալ գոյքերը», Բեյրութ, 1970:

2. Լևոն Վարդան Թող թուրքը խոսի, էջ 25-26: «Ազդակ», 20 ապրիլի 1965 թ.:

րում դարձել էինք շատ խոհական, շատ մշակված և շատ ազնվացած: Բալկանյան պատերազմի օրինակը ցույց տվեց մեզ, որ թշնամուն դիմակայող յուրաքանչյուր զինվոր պետք է վերադառնա բարբարոսության օրերը, տենչա արյուն, լինի անգութ կամ անց ու երեխաներին, ծերերին ու հաշմանդամներին սպանելու պահին և արիամարիի ուրիշների ունեցվածքը, կյանքը և պատիվը: Սփռեք արյուն, տառապանք, սուգ...¹

«Իզդամ» օրաթերթ

Գործելու ժամանակը հասած է: Պետք է ծուլինք մեր բովանդակ ոյժով, մեր ամբողջ հոգիով, ատամներով ու եղունգներով, մեր մարմիններում ու ոգիներում բոլոր կարողութիւններով:²

Ջենալ փաշա (նոյեմբեր, 1913 թ.)

Մինչև վերջին ժամանակներս Կոմիտեն (երիտթուրքական) դեռևս հավատում էր Ռուսաստանի աջակցությամբ Հայկական հարցում, որովհետև Գերմանիան Ռուսաստանի կողմնակիցն էր: ... (Մինչդեռ) Ռուսաստանը Կոմիտեն համարում է իր հակառակորդը և ոչ պարկեշտ միջոցներով գործում է այն տապալելու նպատակով: Դրա համար էլ հասկանալի է, թե ինչու Կոմիտեն այլևս ծայր աստիճանի անվստահությամբ է վերաբերում բալեմորդումների վերաբերյալ ռուսական առաջարկներին:³

Թուրք զենեքալը հայերին (1913 թ.)

Եթե պետության ղեկը իթքիհադներու ձեռքն անցնի, անոնց տալիք առաջին հարուածը Թուրքիո բաղկացուցիչ տարրերը պիտի զգան, ի մասնավորի հայերը: Եվ այդ քայլը կը նշանակէ մատածող ճիւղը սեփական ձեռքով կտրել:

Արդարադատության նախարարության բուրք պաշտոնատարը հայերին

Այս կայսրության մեջ տեղ չկա թե ձեզի և թե մեզի համար, և աններելի թեթևամտութիւն մը պիտի ըլլար, եթե մենք չօգտուեինք այս առիթն ձեռն ազատելու համար:⁴

1. «Ազն», 7 հուլիսի, 1943 թ. նաև A.Emin (Yalman) The Development of modern Turkey as Measured by its Press, New Yurk, 1914, p. 108.

2. Ամերիկեան դեսպան Հ. Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 21:

3. R 14082, AB 23448.

4. Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուսի տեղեկագիրը, Բեյրութ, 1965, էջ 328:

Իբրիհադի կենդանուի անդամի հայտարարությունը

Օտարականները պետք է աներևույթ ըլլան Թուրքիայէն, մախ հայերը, յետոյ յոյները, յետոյ հրեաները և ամենէն վերջը եվրոպացիները:¹

Փաղտնի ոստիկանության պետ

(Երիտթուրքերի գալով) փոփոխություն կատարվեց միայն արտաքին ապես, իսկ համակարգը մնաց նույնը, քանի որ առանց այդ համակարգի անհնար է պատկերացնել մահմեդական պետություն:²

Երիտթուրքերը հայտարարում էին

Ներկայումս բոլորը հանդիսանում են օսմանյան քաղաքացիներ և դրա համար էլ անհրաժեշտություն չկա ստեղծելու հատուկ հիմնարկներ առանձին ազգությունների համար: Հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական, այսինքն՝ զուտ թուրքական:³

Ջեմալը Վարդգեսին (1913 թ.)

Եթե դուք պնդեք եվրոպական վերահսկողության վրա, մենք ստիպված ենք լինելու ընդունել: Բայց դրա հետևանքն այն է լինելու, որ այդ վեց վիլայեթներում իսլամ բնակչությունը ոտի կելնի և 300-400 հազար հայ կոտորվելու է:⁴

Երիտթուրքերի կենտրոնի որոշում (1914 թ. գարնանը)

...Բոլոր հնարավոր միջոցներով քուրդ առաջնորդներին սիրաշահել՝ դրամական նպաստներ, պաշտոններ տալ, երեսփոխան ընտրել և այլն:⁵

1913 թ. մարտի 23-ին Հասան Ղալա գյուղում Քերոք անունով մի հայի ճաշարան է մրկում թուրքական բանակի կապիտան Հասան աղան և հայտարարում

Մեր այժմվա բոլոր դժբախտությունների պատճառը քրիստոնյա ուսան է... Ես իմ կողմից անհրաժեշտ միջոցներ եմ ձեռնարկել և Պասին

1. Ն. տ., էջ 266:

2. Хаджетпаше Мухамед-Бек Убийца на троне (записи начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, стр. 7.

3. И. Голобородько Старая и новая Турция, Москва, 1908, стр. 288.

4. Արմեն Փարո Ապրած օրեր, Բոստոն, 1948, էջ 19:

5. Վրաստանի ՊԿԱ, ք. 15, գ. 1, գ. 371, ք. 164:

Կազայի բոլոր քրդական գյուղերում համոզել են քրդերին՝ այլևս չդանդաղել հայերի կոտորածների ու նրանց ունեցվածքի թալանի գործում, և նույն խորհրդով դիմում են ձեզ: Բոլոր բեկերը, որոնց ես հանդիպել եմ, չկարողացան ինձ հետ չհամաձայնվել: Հույս ունեմ, որ դուք ևս կհետևեք նրանց գովելի օրինակին:¹

Երբ խանութում հայ վաճառողն ասում էր ապրանքի գինը, թուրքը հոխորտում էր. «Դուք հայերդ, նորեն կատղեր եք. ձեզ աջեն ձախեն մորթելու ենք»:²

Իբրահիմ Արվաս

Իթքիհադ ձեռքի տակ է ժողովուրդը գրգռելով հայերուն վրա հարձակվելու կը մղեր:³

Ահմեդ Աղաևի (Բաքվի 1905 թ. հայ-ադրբեջանական ընդհարումների հրահրող), Կարաբեկովի (Բաքվի բուրք ազգայնականների ղեկավար) և Ջովդեթ բեկի (փիլիսոփա) գրույցը

Դոկտ. Կարաբեկով. Օսմանեան պետութեն ապագան ու մեծութիւնն ապահովելու համար պետք է, որ հայերն ու հույները չապրեն այս երկրում... այլապես մեր պետությունը միշտ ենթակա է բաժանման վտանգի:

Ջովդեթ. Գուցե՞ հարգելի դոկտորն առաջարկում է գլխովին կոտորել հայերին է, հույներին էլ:

Աղաև. Այդ ամենալավ միջոցը կը լիներ իսլամ այս պետությունը և երկիրը հայերի ու հույների ներկայութիւնից ազատելու... (կամ) պետք է քանդել նրանց ընտանիքը, նրանց ընտանեկան կազմակերպութեան հիմքերը: Այդ երկու ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ամրութեան միջնաբերդը ընտանիքն է: Եթե քանդուի այդ միջնաբերդը, բոլոր նրանց ամրությունները կը քանդուին և նրանց կոտորելու պետք չի զգացուի, որովհետև ինքնաբերաբար կոչչանան որպես ազգային միութիւններ:⁴

Մուրադ բեյ՝ «Միզան» թերթի խմբագիր

Թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգումներից բացի... առանձին Հայկական հարց պետք չէ և չի կարող քննարկման առարկա լինել այն պարզ

1. АВПР, «Посольство в Константинополе», д. 2684, л. 36-37.

2. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, Նյու Յորք, 1984, էջ 38:

3. «ՀԵՄ եռամսեայ», ապրիլ-հունիս, 1995 թ.:

4. «Ուսանողական տարեգիրք», Բեյրութ, 1937, էջ 71-79:

պատճառով, որ ոչ մի հավաստի տվյալ չկա նույնիսկ արհեստավորներից Հայաստան ստեղծելու համար:¹

Մահմուդ Մուխարրափաշա՝ Թուրքիայի դեսպան Փարիզում

Հայկական հարց: Այդպիսի խնդիր չունինք: Կառավարութեան նպատակն է քրդերի ու հայերի գոտությունները կարգավորել: Մենք ամեն բան անելու ենք ուժով մեկ ընդհանուր Օսմանեան կայսրութիւն հիմնելու համար:²

Աբդուլ Ռահման բեյ

(Հայկական նահանգներում) մենք հայերուն չէ, որ բարենորոգութիւն պիտի ընենք, այլ՝ բոլոր օսմանցիներուն, մանավանդ իսլամներու համար:³

Բեհաեդդին Շաքիրի 1906 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակը Կովկասի մահմեդականներին

Ազիզ եղբայրներ.

Ստացանք ձեր եղբայրական նամակը: Մեր ճեմիյեթի ժողովին կարողացինք: Իսլամական և ազգային իրավունքներու պաշտպանության համար Կովկասի բոլոր անկյուններում գիտական և քաղաքական խմբակներ կազմակերպելու, դպրոցներում, հրատարակություններում օսմանյան քուրքերենն օգտագործելու և մեզ հետ հարաբերությունները զարգացնելու համար Եվրոպա ներկայացուցիչներ ուղարկելու Ձեր մտադրությունները միաձայն ողջունում ենք:

1. Կովկասում և նույնիսկ ամբողջ Ռուսաստանում հարկ է ջանքեր քափել մահմեդականներին մեկ ամբողջության մեջ միավորելու համար: Ձեր հարևանները՝ դադստանցիները, չերքեզները պատերազմիկ, քաջ մարտիկներ են, լավ գիտեն զենք օգտագործել: Համաձայն «Հավատացյալների միջև եղբայրություն» Մարգարեի խոսքին, ձեզ եղբայրական օգնության ձեռք ենք մեկնում: Դրանում երբեք չկասկածեք:

2. Լեհերը ռուսական լծից ազատվելու համար արդեն մեկ-երկու տարի է, որ հայրենասիրական մեծ վճռականությամբ են աշխատում: Բոլորս այդ մասին լսել ենք:

Կովկասում եղող իսլամները այդ ինքնագոհ ազգից, եթե ոչ նյութական, ապա գոնե բարոյական աջակցություն են սպասում: Նրանց հետ

1. Murad Bey La Force et la Faiblesse de la Turguie, p. 27.

2. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 261:

3. Ն. տ.:

լինել, և Օդեսայում եղած հեղափոխական հրեաների հետ բարեկամական կապ պահելն օգտակար է մի քանի տեսակետներից:

3. Աշխատեք ամեն քաղաքում գաղտնի ընկերություն ստեղծել:

4. Հայտնի է, որ առանց դրամի ոչինչ անել հնարավոր չէ: Ամենից առաջ ձեր ընկերությունը պետք է կենտրոնանա դրա վրա...

5. Գաղտնի պահեցեք ձեր ճեմիյեթի կենտրոնի անդամների անունները:

6. Առայժմ զգույշ եղեք ռուս կառավարության դեմ բացահայտ ապստամբության փորձերից:

7. Մեր թշնամի ռուսական լծից Ձեր ազատվելու ամենամեծ արգելքներից մեկը հայերն են: Մշակեք մի հատուկ ծրագիր նրանց թուլացնելու համար:¹

Բ. Շաքիր. ճառը Էրզրումում 1914 թ. օգոստոսին

Ռուսաստանը և իր դաշնակիցներն ի վիճակի չեն դիմադրելու կենտրոնական կայսրություններին: Ամբողջ մահմեդական աշխարհը՝ Մարոկկոյից մինչև Բելուջիստան և Աֆղանստան համախմբվել է Թուրքիայի շուրջը՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի: Կովկասում մեզ կհարեն վրացիներն ու մուսուլմանական ցեղերը, որոնց Թուրքիան կկազմակերպի և զենք կմատակարարի: Բայց Կովկասում մեր գործողությունների հաջողությունը ամբողջովին ձեր (հայերի) ձեռքին է, և ձեր կողմից հակառուսական շարժման գլուխ կանգնելու վերաբերյալ համաձայնություն տրվելու դեպքում բավական կլինի Կովկաս շարժել 200-300-հազարանոց մի բանակ, որպեսզի ռուսները հետ շարտվեն Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Ռուսներին արտաքսելուց հետո հյուսիս-արևմուտքում մենք կկազմակերպենք ինքնավար Վրաստան... հյուսիս-արևելյան մասում կառանձնացնենք ինքնավար մուսուլմանական մի մարզ... և, վերջապես, կենտրոնական մասում կկազմենք ինքնավար Հայաստան:²

Հայերը մերժեցին Ռուսաստանի դեմ հանդես գալու առաջարկը: Թուրքերը հայտարարեցին

Կովկասում հայերը ակնհայտորեն հանդես եկան Ռուսաստանի կողմում և Թուրքիայի ձգտումների դեմ խոչընդոտ են հանդիսանում: Թուր-

1. A. H. Kuran İnkilap tarihimiz ve İttihad ve Terakki, s. 214 կամ T. Z. Tunajayi Türkiye'de siyasi Partiler, s. 127, կամ Հ. Պապարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 153-154:

2. АВПР, Политархив, д. 3484. Ռ. Տեր-Մինասյանի 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի նամակը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը:

քերի անհաջողությունների համար պատասխանատվությունն ամբողջովին ձեռք է հայելիդ վրա կրնկնի։¹

Քեհանդդին Շաքիրը, Էրզրումի բանակցություններում մերժողական պարասխան ստանալով, գոռաց.

Սա դավաճանություն է։ Դուք Ռուսաստանի կողմն եք անցնում մի պահի, որից կրիտիկականը չի եղել։ Դուք հրաժարվում եք պաշտպանել կառավարությանը։ Դուք մոռանում եք, որ օգտվում եք նրա հյուրընկալությունից։²

Շիհդադ Շուքրին՝ երկրորդական կուսակցության կենտրոնի քարտուղար, Էրզրումի վալիի միջոցով Քեհանդդին Շաքիր բեյին

Այստեղ մի քանիսի կողմից տրված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1914 թ. օգոստոսի 15-ի քվակիր ձեռք գրությունից պարզվում է, որ հայերը մտադրություն չունեն մեզ հետ միատեղ ռազմական գործողություններին մասնակցել։ Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է գաղտնի պահվեն նրանցից։ Պետք է տպավորություն ստեղծել, որ պետությունն ու կառավարությունը փափագում են, որ հայ հայրենակիցները մնան ապահով (անվրդով, միամիտ)։ Այս ուղղությամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրվի նրանց հանգիստ պահելու համար։³

Թուրքական մի վկայություն

Դաշնակցության ընդհանուր ժողովի (8-րդ համագումար՝ 1914 թ. հուլիս-օգոստոս) ընթացքում դաշնակ դեկավարները գաղտնի հավաքույթների էին ունենում և նույնիսկ կես գիշերն անց գաղտագողի գնում էին ռուսական հյուպատոսարան և տեսակցում ռուս հյուպատոսի հետ... իսկ Էրզրումում այդ ժամանակ գտնվող Քեհանդդին Շաքիրը լրտեսում էր նրանց և քիչ անց հեռագրեց Էրզրումի ջարդերի կազմակերպիչ Հիմնին՝ ոչնչացնել այդ ընդհանուր ժողովի մասնակիցներին։ Սակայն այդ հաջողացնել չկարողացան։⁴

1. АВПР, Политархив, д. 3484.

2. **Ջ. Կիրակոսյան** Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 11:

3. **Ա. Փափազյան** Արաբական կախաղաններն ու հայկական ջարդերը, Հալեպ, 1992, էջ 77:

4. "Humumi Harpte Teskilati Mahsusa", "Vakit" 15-17 նոյեմբերի, 1933 թ.:

Բ. Շաքիրը Էրզրումից հեռագրեց Պոլիս

Հայտնի դարձավ, որ հայերը տրամադիր չեն մեզ հետ հավաքաբար գործելու: Հետևաբար, հարկ է նրանցից թաքցնել մեր ձեռնարկած միջոցները: Բայց և այնպես կառավարության և կուսակցության համար հույժ կարևոր է ապահովել մեր հայ հայրենակիցների բարօրությունն ու երջանկությունը: Ձերոդ արժանավորությունը հարկ է, որ այս մասին անհրաժեշտ երաշխք ընծայի և գոհացում տա սրտերին:¹

«Օսմանյան բուրքերի նոր և մերձակա շրջանի պատմություն» (Կ. Պոլիս, 1931 թ.)

Ի վերջո, իթթիհադը բալկանյան պատերազմից հասկացավ, որ բոլորին օսմանցի դարձնելն անհնար է:

Երբ հայերը, արաբները, քրդերը, ալբանացիները անկախության ձգտում ցույց տվին, թուրքիզմի գաղափարն ավելի առաջ տալովեց:²

Սարիդամիշի ճակատամարտից հետո Էնվերը երիտթուրքերի կենտրոնի նիստում հայտարարեց

Թեև Սարիդամիշի ճակատամարտում մենք արտաքնապես պարտվեցինք, սակայն ըստ էության հաղթել էինք, որովհետև Սարիդամիշի անտառներից մինչև Էրզրում ճանապարհներին թողեցինք մի քանի տասնյակ հազար քուրդ երիտասարդների դիակներ:³

Պատերազմը սկսվելու կապակցությամբ երիտթուրքերի կենտրոնի շրջաբերականից

...Մոսկովիները Դելի Փեթրոյի (Պետրոս Մեծի) հետևելով, միշտ նպատակ ունեցել են թրքությունը ոչնչացնել: Անգլիա և Ֆրանսիա, որ մինչև հիմա իրենց շահերուն համաձայն կը նկատեին թողուլ, որ Թուրքիա մնա և ապրի, այժմ պետք կը տեսնեն ռուսական կայսրության հետ համերաշխորեն աշխատիլ Թուրքիոյ քայքայման, ապա հանգիստ սրտով մարսել կարենալու համար մահմեդական երկրները՝ Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Թունիզիան, Ալճերիան, Մարոքը և այլն, զորս կլանած են իրենց անհագ երկրաքաղցությանը...

...Բայց պե՞տք է, (որ) մենք ձեռնածալ մնայինք անգործ, մինչ մեր բնա-

1. «Արև», 27 հուլիսի 1953 թ.:

2. «Ազդակ», 1988 թ.:

3. Զարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 21:

կան զինակիցները կռվի մեջ էին Ռուսիայ, մեր երդվյալ, անհաշտ ու հավիտենական թշնամիին հետ: Եռյակ համաձայնության հաղթանակը մեր մահավճիռը չէ՞ միթե: Հիմարություն պիտի չլլա՞ր, եթե մենք մեր բարոյական և նյութական բոլոր ուժերը չլարեինք դիմագրավելու համար աղետը:

Չմոռանա՞նք, որ համաշխարհային պատերազմին մեր մասնակցությունն նպատակը սոսկ վերահաս, սպառնացող կորուստ է մեզ փրկել չէ. այլ մենք կը հետապնդենք ավելի անմիջական նպատակ մը- մեր ազգային խղեալին իրականացումը: Մեր ժողովրդին և հայրենիքին ազգային խղեալը մեզի մեկ կողմէ կը մղէ խորտակելու մոսկովեան թշնամին, ատով հասնելու մեր կայսրության համար բնական սահման մը, որուն մեջ պարփակվին ու միանան մեր բոլոր ազգակից եղբայրները: Մյուս կողմէ մեր կրոնական զգացումը մեզ կը մղէ մահմեդական աշխարհը ազատագրել անհավատներու տիրապետությունէն և անկախութիւն տալ Մուհամեդի հետևորդներուն:¹

Չիա Գեոքալի (Երկրող «Կարմիր երգից»)

Բիւնը ոսոխի պիտի դառնա ավերակ.

Թուրքիան մեծանա, դառնա Թուրան ծայրից ծայր:²

Զ. Կարաբեքիր

-Ջենալ փաշան, որը վատնեց թուրքի հողը և արյունն աննպատակ քափեց Պաղեստինի անապատներում... Անատոլիա վերադառնալով, մեր հայրենիքի հանդեպ իր գործած սխալների մասին խորհելուց հետո, ավաղ... երկու տողով այդ սխալներին չանդրադարձավ...

...Էնվերը ձմռանը, առանց խորհուրդ լսելու, Սարիղամիշի վրա հարձակվելով, օսմանյան մի ամբողջ որակյալ բանակ կործանեց: ... Ես դեմ եմ գերմանական զաղթականներին Անատոլիայում տեղավորելուն և պանիսլամիզմին...

... Էնվերն աղետ բերեց մեր գլխին, մեզ մնում էր միայն Անատոլիան պաշտպանել... Թալեաթն ու Էնվերը մեր բանակների կործանման պատճառը դառնալուց. Անատոլիայի արյունը անխղճորեն ծծելուց հետո... փախան...

Նրանք ոչ տնտեսություն և ոչ էլ որևէ ձեռքբերում չբողեցին... ամեն ինչում տմարդություն հանդես բերեցին:³

-Պետության մեջ պետություն դարձած իթթիհադի կենտրոնը, մաստ-

1. Ն. տ., էջ 136-138:

2. K. Karabekir Cihan harbine neden girdik, nasıl idare ettik, s. 206.

3. K. Karabekir Istiklal harbimiz, s. 30-34.

նական օթյակները, որոնց թիվը հասել է 58-ի և որոնց անդամակցում էին իթթիհադի աչքի ընկնող ղեկավարները, թուրանական և պանիսլամական գրականությունն իրենց տխուր դերը կատարեցին Օսմանյան կայսրության կործանման գործում...

Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելով՝ շատ զոհ տվեցինք և շատ բան կորցրինք, Օսմանյան կայսրությունը կտոր-կտոր եղավ...

Օսմանյան զորքն այս պատերազմին մասնակցելու ուժ չուներ...

Թալեաթը Էնվերի ազդեցությունից չէր կարող ձերբազատվել, քանի որ իրենից ավելի կարող էր...

Թալեաթը պետական մարդ լինելուց շատ հեռու էր...

Էնվերը... Թուրքիայի շտաբի անդամներին իր մերձավոր բարեկամներից էր ընտրել... Ջեմալը քիչ էր սիրված կենտրոնում... Գերմանացիներն Էնվերի միջոցով ամբողջ Թուրքիան իրենց ազդեցության տակ վերցնելու ուղին գտել էին...

Ջիա Գյոքալփը պանթուրքիստ էր, Բեհաեդդին Շաքիրը՝ անպատասխանատու մարդ...

Ողբերգությունն այն է, որ Էնվերի դաշը դարձավ պանթուրքիզմը... մինչև վերջ էլ նա թուրքական բանակը բոլոր ռազմաճակատներում ոչնչացրեց և թուրք ժողովրդին էլ կրակների մեջ նետեց։¹

Մուստաֆա Թուրան՝ թուրք սպա

Թալեաթ փաշա, Սուլեյման Ասքերի, Վեհիբ, Նիսադի, Էյուբ Սաբրի և բոլոր ալբանացի սպաները մասոններ էին, Փարիզի Ռիզա բեյն ու իր ընկերները սրանց միացան, առանց անդրադառնալու, թե ով ի՞նչ էր մտածում և ի՞նչ ծրագիր էր հետապնդում...

Սահմանադրությունից անմիջապես հետո մարդասպանները բանտերից դուրս եկան, մտան իթթիհադի շարքերը, սպանություններ կատարեցին ու հովանավորվեցին, լրագրողներին՝ Ջեքին, Հասան Ֆեհմին, Ահմեդ Սամին, որպես իթթիհադի հակառակորդներ «մաքրեցին»... Բանտից ազատված մարդասպանները... Ջոհրապի և Վարդգեսի սպանողներն էին...

Իթթիհադի պատմությունը սկզբից մինչև վերջ լի է սպանողներով։²

1. K. Karabekir Cihan habine neden girdik, nasıl idare ettik, Cilt I, s. 82, 138.

2. Mustafa Turan Taskila'ta, 31 mart faciasi, Istanbul, 1964, s. 53, 88.

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բ Դռան հրամանները հայոց պատրիարքարանին

Խորենյան մանկապարտեզի պգտիկներուն կարմիր գոգնոցին վրա նշված Խ. Մ. տառերը կը նշանակեն «Խեղճ Մանուկ», որով կառավարության դեմ ցույց մըն էր կոտորածի յիշատակները վերանորոգելու:

Հայ օրիորդներուն և մանկամարդ կիներուն արգիլել կարմիր բաճկոնակ գործածել, քանի որ կարմիր գործածելը կնշանակէ յեղափոխութիւն ցուցադրել:

Արտասահմանէն եկած յեղափոխականները մայրաքաղաքին (Կ. Պոլսի) մեջ կը շրջին եկեղեցական տարազի ներքէ:

Օրմանյանը, եկեղեցական երգեցողության մեջ եռաձայնին քաջալերելով, եկեղեցիները վերածել է թատրոնի, հայերին համախմբելու վայրի:

Սուլքանը Մ. Օրմանյանին

Հայ յեղափոխականներ Կիպրոսի մեջ զինուած կը սպասեն Կիլիկիա անցնել: Արգելեք անոնց արշավանքը: (Մ. Օրմանյանը ժպտալով պատասխանում է. «Կիպրոսից Կիլիկիա պարտադիր է անցնել ծովով: Ուստի իր սեփական տորմիդը պիտի դրկէ արգիլելու համար հրոսակախումբին անցքը... Անհիմն զրույց է»):¹

Թեֆիկ Ֆիքրեյը՝ թուրք բանաստեղծ, Աբդուլ Համիդի դեմ 1905 թ. մի խումբ հայերի կապարած մահափորչի առնչությամբ

Ով համբավավոր որսորդ, տանիքդ իզուր չկառուցեցիր,

Նետեցիր, սակայն ափսոս, շատ ափսոս, խփել չկարողացար:²

Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի 1915 թ. փետրվարի կեսին տեղի ունեցած նիստի արձանագրությունից

Նիստը ղեկավարում էր Թալեաթը: Նա ելույթի համար ձայնը տալիս է դոկտոր Նազըմին, որն ասաց. «...Հայերը, այս անգամ պատերազմը համարելով հարմար առիթ և հակառակ չեզոքություն պահելու իրենց

1. Մ. Օրմանյան Ազգապատում, հ. Գ. Բեյրութ, 1961:

2. Գ. Եազըճան Ապտիւլ Համիտ Բ, Կարմիր սուլթանը, էջ 418:

խոստումին, ռուսական բանակի կազմը կամավոր մտնող հյուսակ խմբեր ստեղծելով, գրավված գյուղի ու քաղաքի բնակչությանն առանց խղճահարության սպանեցին և տեղ-տեղ ապստամբություն բարձրացնելով՝ մեր վրա հարձակվեցին և մեր բանակի մահաճգի գծերին սպառնացին: Ինչ են ուզում հայերը, նրանք, մեզ բնաջնջելով, մեր գյուղերին ու կավածքներին տիրանալով, ուզում են ասել. «Ով թուրք, դու վեր կաց այստեղից հեռացի՛ր, դու այս հողի տերը չես... Դրանք աշխարհի ստեղծումից առաջ մերն են»:

Անհրաժեշտ է գործել, և գործել արագ, եթե բավարարվենք մասնավոր ջարդերով, ինչպես դա եղավ 1909 թ. Աղանայում և ուրիշ ըջաններում, ապա դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի, որովհետև մենք դրանով վտանգում ենք արթնացնելու այն տարրերին, որոնց նույնպես պետք է ճանապարհից դեն շալոտենք: Խոսքս վերաբերում է արաբներին և քրդերին: Դրանով վտանգը մեկի փոխարեն դառնում է երեքը և դժվարանում է մեր նպատակների իրականացումը... Հայ ժողովրդին պետք է արմատախիլ անել, որպեսզի մեր հողի վրա ոչ մի հայ չմնա և մոռացվի նույնիսկ հայ անունը: Այժմ պատերազմի մեջ ենք, այսքան հարմար առիթ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատ, իսկ երբ նրանք իմանան, ապա արդեն կանգնած կլինեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով հարցը կփակվի: Այս անգամվա գործողությունը բնաջնջման գործողություն պետք է լինի: Հայերի մինչև վերջին անձի բնաջնջումը անհրաժեշտություն է...

Ես դարձա ձեր ընկերը, զինակիցն ու եղբայրը նրա համար, որպեսզի վերածնենք թրքությունը: Ես ուզում եմ, որպեսզի այս հողի վրա թուրքը և միայն թուրքը ապրի ու անբաժան տիրապետի: Թող ջնջվեն բոլոր ոչ թուրք տարրերը, որ ազգությանն ու կրոնին պատկանելիս լինեն: Այս երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից»:

Բեհադդին Շաքիր. «Եթե մի այնպիսի ողորմելի, ինչպիսին Մովսեսն էր, այնպիսի թափառական, ինչպիսին Հիսուսն էր և այնպիսի որբ, ինչպիսին Մուհամմեդն էր, կարողացան երկրի վրա ստեղծել առանձին մեծագույն կրոններ, ապա ինչու մենք՝ ուժեղ կամքի ու խելքի տեր մարդիկս, չենք կարող ստեղծել ու տարածել Թուրանի կրոնն ու զաղափարը...

Մեր ազգային մշակույթում կարող ենք թույլ տալ միայն թուրքական սերմի ծաղկում: Մենք պարտավոր ենք մաքրել մեր հայրենիքը դեռևս գոյություն ունեցող ոչ ազգակից ժողովուրդներից, նրանց արմատախիլ

անել ինչպես մոլախոտ: Սա մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանն է: Հենց դրա համար էլ Իթթիհատի իշխանությանը մենք տվեցինք «Նոր Թուրքիայի կառավարություն» անունը՝ զրոյի հասցնելով «օսմանցի» անվանումը:

Տարբեր տարրերից կազմված օսմանյան շաղախը չունի իր ազգային դեմքը, նա մնալ է մի ազարակի մեջ տմային տարբեր կենդանիների հավաքածուի: Հայ, հույն, բուլղար, բոսնիացի, պոմակ, սերբ, ալբանացի, քուրդ, չերքեզ, արաբ, վրացի, լազ՝ բոլոր այս իրարից տարբեր տարրերը իբրև թե կազմում էին մի ամբողջություն օսմանցի անվան տակ: Պետք է հրաժարվել նման հասկացողությունից: Ինչպես բակում բաղը, սագը, հավը, ոչխարը, կովը, ցուլը և հորթը ապրում են կողք կողքի, առանց իրենց տեսակը փոխելու, ճիշտ այդպես էլ այդ ժողովուրդները մնացել են մեր հողի վրա առանց փոխելու իրենց ազգությունը: Բարենպաստ պայմաններում նրանք նեղել են թուրքերին և առանձնացել նրանցից՝ խլելով հողեր, ինչպես դա արեցին, օրինակ, ռումինացիները, սերբերը, բուլղարացիները և վերջապես՝ մակեդոնացիները: Մեր ազգային կալվածքում կայող ենք թույլ տալ միայն թուրքի առաջադիմություն և ծաղկում: Մենք պարտավոր ենք մաքրել մեր հողը հնից մնացած ոչ ազգակից ու վնասակար ժողովուրդներից, նրանց մոլախոտի նման արմատախիլ անել: Սա մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանն է...»:

Հասան Ֆեհմի. «Հիմա պատերազմի մեջ ենք, զենք վերցնելու կարող, հայ երիտասարդներին պատերազմի առաջին գիծ կուղարկենք, այնտեղ դիմացից ռուսները, իսկ հետևից, մեր կողմից այդ նպատակով ուղարկված ուժերը, նրանց կրակի մեջ կառնեն և կոչնչացնեն: Նրանց տանը մնացած հիվանդ, ծեր, կին ու երեխա տարրերին էլ կհրամայենք, որ ոչնչացնեն մեր հավատացյալները: (Հայերի) ունեցվածքը կկողոպտենք, աղջիկներին կառնանգենք»:

Ջավիդ՝ ֆինանսների նախարար. «Թուրքը արևի կիզիչ ճառագայթների տակ իր արտում աշխատում է, բերքը բերում է և քաղաքի վաճառական հային է վաճառում, նրան հարստացնում, նրա հանգիստը ապահովում: Տնտեսական իշխանությունը հայի ձեռքին է, հայերի լրիվ բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետից որքան հարկադրական անհրաժեշտություն է, այնքան էլ թուրքերի տնտեսական գերիշխանություն ստեղծելու համար կարևոր է»:¹

1. **Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ** Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը և իր քիհադի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Հալեպ, 1929, Երևան, 1990, էջ 88-101:

Թալեաթը բանավեճին վերջ դրեց՝ հայտարարելով. «Որպես ներքին գործերի նախարար, հարկ եղած դեպքում ես իմ անձնական պատասխանատվությամբ հայերի նկատմամբ գործադրելու եմ այն, ինչ նպատակահարմար կհամարեմ»:

Երիտթուրքերի կենտկոմի անդամները միաձայն քվեարկեցին բոլոր հայերի ոչնչացման օգտին:¹

1915 թ. փետրվարի 18-ի շրջաբերական հեռագիրը

Թուրքիոյ մեր իթթիհատ և թերագզըլի քաղաքական կեանքը խափանելու կարող մեկ հատիկ ոյժը հայերն են: Վերջերս Գահիրեէն իրարու յաջորդող լուրերէն կը հասկացուի, որ դաշնակցութիւնը ճեմիյեթին դեմ վճռական յարձակում մը կը պատրաստե:

Անցեալին ամբողջ պատմական պարագաները, եթե մանյազնին քննենք, պիտի տեսնենք, որ ճեմիյեթին հայրենասիրական ջանքերու ճամբուն վրայ յայտնուած բոլոր փոթորիկները հայերուն ցանած խռովութեան սերմերուն արդիւնքն են:

(Տոքթ. Նազլմ պէյ կը գրե. «Ես ամբողջ Թուրքիան իթթիհադ եւ թերագզըլի մեկ պզտիկ նշանովը ուզուած ճամբան մտնելու վիճակին կը հասցնեմ, եթե հայերը չըլլան»):

Ճեմիյեթը հայրենիքը այս անիծեալ ցեղին ցանկութենէն փրկելու և այս մասին օսմանեան պատմութեանը քսուելիք արատին պատասխանատվութիւնը իր հայրենասեր ուսերուն վրա առնելու որոշում տուած է:

Վրեժի շարքերով լեցուն անցեալին նուաստութիւնն ու դառնութիւնները մոռնալու անկարող Ճեմիյեթը, իր ապագային մասին յուսալից ըլլալով, Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը, առանց անհատ մը ողջ ձգելու, փճացնել որոշած եւ այս մասին կառավարութեան ընդարձակ իրավասութիւններ տուած է:

Ջարդի կարգադրութեան մասին կառավարութիւնը կուսակալներուն եւ բանակի հրամանատարութեանց պետք եղած բացատրութիւնները պիտի տայ: Իթթիհադ եւ թերագզըլի բոլոր պատուիրակները իրենց գտնուած տեղերը այս խնդրին հետապնդութեամբ պիտի զբաղին: Չպիտի թիւատրուի, որ հայ մը օգնութեան և պաշտպանութեան արժանանա:

Թաղուած գոյքերը, ի վերջո ճեմիյեթին կազմակերպութեանը ընդարձակուելուն եւ հայրենասիրական նպատակներու համար ծախսուելու

1. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 187-188:

պայմանով, առ այժմ կառավարութեան յամար տեսած եղանակով պիտի գրավուին ու պահուին:

Այս մասին, եթե պետք տեսնուի, կազմուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական բացատրութիւններ առնք: Երբ մատակարարութեան մեջ զեղծում մը տեսնեք, թե՛ կուսակալութիւն եւ թե՛ մեր մոտ պետք եղած դիմումը կրնաք ընել:¹

Զ. Կարաբեքիրը՝ գորավար, Բ. Շաքիրի մասին

Խաբկանքի, բիրտութեան և վայրագութեան մարմնացում... Թուրանի ստեղծման համար տքնեց օր ու գիշեր, տեղեկագրեց, զեկուցեց, սուտն ու ճիշտը իրարու խառնեց, գրգռեց, հնարեց խուժանի ու նաև՝ խուճապային հոգեբանութիւն, մինչև որ անտեղի ու անփորձ ելուզակներով դեպի Արդահան շարժվելով և այնտեղի թուրքերին ոտի հանելով՝ ժողովրդին ոչնչացնելու պատճառներից մեկը հանդիսացավ:²

(Բռնագաղթի և եղեռնի կազմակերպումը ղեկավարելու համար ստեղծվեց «Եռյակ գործադիր կոմիտե», որի մեջ մտան Բ. Շաքիրը, Նազըմը և Մ. Շուքրին):

Քեհանդդին Շաքիրի հայդարարությունը Եռյակ կոմիտեի առաջին նիստում

Մենք պետք է ձևավորենք այնպիսի զինված ուժեր, որոնք դուրս լինեն իշխանութեան տեղական օրգանների վերահսկողությունից... դրանք մեր հրամանները պետք է գործադրեն... (իսկ) մենք պետք է միայն կենտրոնական կառավարությանը ճանաչենք և նրա ներկայացուցիչը հանդիսացող նախարարների խորհրդի հետ խորհրդակցենք...

Մեր ստանձնած պարտականությունը հայերին, առանց բացառության՝ կին, երեխա, աղջիկ, ծեր ու հիվանդ՝ մինչև վերջին մարդը սպանելն ու քնաջնջելն է... այս գործը չենք կարող կատարել ոչ զինվորի և ոչ էլ ժողովրդի միջոցով:

Սա հասարակ և վայրագ ոճրագործություն է, զինվորը կաթնակեր մանուկին մոր գրկից հափշտակելով, մոր աչքի առաջ չի կարող նրա գլուխը ջախջախել... նման հրամանի գործադրումը նա իր զինվորական

1. Ա. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշան, Բոստոն, 1921, Երևան, 1990, էջ 129-133:

2. K. Karabekir Istiklal harbimiz, Kitab II, Istanbul, 1969, s. 28-29.

պատվին հակառակ կհամարի և կըմբոստանա: Ինչպես նաև զինվորը անկարող է ձեռները կապած ծերունուն կրծքից սյունին մեխել... նա վայրագությունը հերոսություն չի համարի...

Իսկ ժողովրդին զինելը վտանգավոր է, ոլորվիտես մի շարք բախտախնդիրներին առիթ ու ուժ կտանք... մեր դեմ հանդես գալու համար:

Ես կարծում եմ, որ մեզ համար հարմար մարդիկ գտել եմ... ես նրանց բանտերի մեջ գտա... Դրանք ոճիր գործած, մարդասպանության և զիվորական ծառայությունից խուսափելու պատճառով (բանտ ընկած) մարդիկ են: Եթե նրանց ազատ արձակելով մեզ ենթարկենք և խմբերի բաժանենք, կարծում եմ, որ մի շատ լավ հատուկ կազմակերպություն կստեղծենք:¹

Քաջելով օսմանյան խորհրդարանի նախաշրջանը, Ահմեդ Ռիզան 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ին հրապարակեց մի հայտարարություն

Սկսած պատերազմին մեր մասնակցությունից մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը, վերջինիս կողմից գործած սխալների և ոճիրների, ջարդերի, հրապարակային ոճրագործությունների, անձի անապահովության, կալվածքների և շենքերի բռնագրավումների, բոլոր օսմանցիների նկատմամբ հարստահարություններ և ոճիրներ գործած լինելու համար պահանջել եմ, որ ընդհանուր դատախազությունը հանրային իրավունքների անուճով դատ սկսի և ժամ առաջ ոճրագործները երևան հանվեն ու արդարադատությանը հանձնվեն:²

Ջենալի՝ Յոզղաթի նախկին կառավարիչ, ցուցմունքը ռազմական դադարանում

Բանտերի կալանավոր ոճրագործները օգտագործվեցին հայերի կոտորածն իրականացնելու համար: Այս բանը լսեցի Յոզղաթի իմ խոհարարուհուց: Նրա եղբայրը ևս մարդասպանություն կատարելու համար բանտում էր: Խոհարարուհին ինձ ասաց, որ եղբայրն էլ բանտից ազատ է արձակվել և ուղարկվել է հայերին կոտորելու:³

1. Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 107-112:

2. «Ժամանակ», 13. 12. 1918:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 534:

***Մ. Ռեմզի՝ Յոզդաթի նախկին դադաւոր, բանտերից ազատող
հանցնաժողովի անդամ***

Բժշկական քննությունից հետո տեղի ունեցավ ոճրագործների ազատ արձակման ձևակերպումները՝ իբր թե նրանք զինվոր էին գրանցվում: Հետագայում իմացանք, որ այս ոճրագործները ուղարկվել են Չորումի հրոսակների քիվը ավելացնելու:¹

***Բ. Շաքիրի շրջաբերականը պապասխանապու մարմնի անունից
(18 փետրվարի, 1915 թ.)***

Թուրքիայում ոչ մի հայի ողջ չթողնելու պայմանով, որոշված է նրանց բնաջնջել, և կառավարությանը լայն իրավասություններ են տրված:

Կառավարական մի այլ ծածկագրի թարգմանություն.

320 75 384 317 430 198 123 119 193 148 176 111 46

Թուրքիայում եղած բոլոր հայերին ամբողջությամբ

327 և 354 198 123 111 193 152 123 123

մեռցնել և ոչնչացնել է որոշված:

Ներքին գործերի նախարարության մի ծածկագրում հաղորդվում է հայերի ոչնչացման վայրերը և այս կապակցությամբ հանձնարարվում է. «Հայ տարագիրների անցնելիք տեղերը մեզ հայտնեք»:²

***Խուլիսի՝ Կեսարիայի բանակային գնդի հրամանապար, 1915 թ.
փետրվարի 19-ի հեռագիրը Յազը Չինի գիշերապահ կայանի հրամա-
նապարհին***

Ձեր իրավասության սահմաններում մատնություն անող մի շարք լր-տես հայեր տեղահանված են, այսինքն՝ կոտորածի իմաստով: Իսկ զորա-բանակի հրամանատարը մոտավորապես մույն շրջանից դիակները մինչև հաջորդ կեսօր հավաքելու հրաման է տվել: Բողազլյանի կայանական բեյի հրամանով հանձնարարվում է դիակները ծածկել ժողովրդի ուժերով:³

Թուրք զինվորականի պապամածը

Ծանոթներիցս մեկը մի անգամ ինձ՝ ասաց, որ կենտրոնական կոմի-տեն (երիտթուրքերի) քաղաքացիական անձանց է հավաքագրում և

1. Ն. տ., քիվ Մ 324:

2. Հ. Ղազարյան Ցեղասպան բուրքը, էջ 41:

3. Դիվան Երուսաղեմի, քիվ Մ 506:

նրանցից կազմակերպում է կամավորական ջոկատներ: ...Որպեսզի մտնեինք ջոկատները, անհրաժեշտ էր տեսնվել դոկտոր Նազըմի հետ: Շաբաթվա կեսին... մտա կենտկոմ: Իմանալով իմ խնդրանքը՝ դոկտոր Նազըմը ժպտաց և ուշադիր մայեց աչքերիս:

-Այդ ջոկատների մեջ մտցնում ենք միայն բանտարկյալներին, - ասաց նա, - դա ձեր մնան երիտասարդների տեղը չէ:

Ընչտ ասած, ես ապշած էի: Ինչի՞ համար էր անհրաժեշտ մարդասպանների բանակի ստեղծումը:¹

Ռուշդիի՝ երիտթուրքերի կուսակցության Սամսոնի պապասխանստության քարտուղար, հեռագիրը իթթիհադի ընդհանուր կենտրոնին, որը Մ. Շուքրիի կողմից 16-ը դեկտեմբերի 1914 թ. հանչնվել էր Նազըմին

Որպես հիմնգերդող չեթ (խումբ) Թուֆֆան աղայի հրամանատարությանը 55-հոգանոց խումբ ճանապարհի հանվեց ավտոմեքենայով:²

Էշրեֆ Կուսկուրասի՝ Հապուկ կազմակերպության ղեկավարներից

Մենք իրագործեցինք նպատակներ, որոնք առնչվում էին ազգային գերագույն շահերին և, որոնք որևէ օրինավոր կառավարություն ի վիճակի չէր մտահղանալ՝ ուր մնաց թե իրագործեր: ...Մենք պետություն էինք պետության մեջ:

...Բացի մեկ-երկու նախարարներից, անգամ կառավարության անդամներից էինք գաղտնի պահում մեծ առաքելությունները:³

Մ. Ռիֆաթ

Ընդհանուր հրամանատարի փոխանորդ նշանակուած էնվեր, ռուսական ճակատը քննել է և անոր «տկարութիւնը» իմանալէ ետք նոր փառք շահելու տղայամտութիւնը ունեցած էր և առանց նկատի առնելու եղանակն ու կլիման, ինչպէս նաև կեդրոնէն հեռանալիք բանակի մը պարենավորման դժուարութիւնները, իր հրամանատարութեամբ ռուսներու դէմ յարձակում մը շղթայագերծել ուզած և այս նպատակը տեղեկացուցած էր Կովկասի ճակատի հրամանատար Տամատ Հաֆըզ Իսմայիլ փաշա-

1. F. R. Atay Zeytindagi, Istanbul, 1981, s.35. Т. Акчам Турецкое национальное “Я”, стр. 152.

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 282:

3. «Հեն եռամսեայ», ապրիլ-հունիս, 1995:

յին, որ համամիտ չգտնուելուն, բոլոր բանակի սպայակոյտի անդամները և բարձրաստիճան սպաները հրավիրելով խորհրդակցած էր ժամերով: Շատերը յարմար տեսած էին, որ ձմեռը պաշտպանողական վիճակի մեջ անցնեն և մինչև ամառ պատրաստութիւն տեսնել յետոյ յարձակման անցնելին: Հակառակ ասոր, Էնվերին ընկերացողի ընդհանուր սպայակոյտի նախագահ գերմանացի գորավար Պրոնզո փաշա, գերման բանակին դեմ ճակատող ռուսական ուժերը տկարացնելով Գերմանիոյ բեռը թեթևցնելու սատանայամտութեամբ՝ Էնվերը համոզած և թրքական բանակին... իր ընդհանուր հրամանատարի հանգամանքով պատասխանատվութիւնը ստանձնելով, յարձակման անցնիլ թելադրած էր:

1915-ի յունուարին կատարուած այս յարձակումը Սարիղամիշի մեջ՝ թրքական ամենալավ մարզուած բանակին բնաջնջման պատճառ եղած էր եւ համաձայն ստոյգ տեղեկութեանց, այս յարձակման միջոցին 75 հազարի մոտ զինուոր կորսուած էր...

Ընդհանուր թիվը 8-10 հազարի հասնող այս հատուկ կազմակերպութիւնը նուազագոյնը տասը, առավելագոյնը յիսուն հոգիէ բաղկացած խումբերու բաժանուած եւ անոնց հրամանատարները մարդասպանութեամբ, կեղեքումով, տուն ու տեղեր այրելով ու թալանելով, առևանգութեամբ եւ տեսակ-տեսակ ոճրագործութիւններով սնած մարդիկներ ըլլալով, Երեքներու գործադիր կոմիտեն տրուած հրահանգները առանց խղճահարութեան կը գործադրեին:

Գավառներուն քաղաքական պաշտոնեաները՝ կեղոռնէն ստացուած... կտրուկ հրահանգին վրայ գործի փարած էին:

Կարգ մը կուսակալներ, կառավարիչներ եւ տեղակալներ... տրուած հրամանը մեղմիվ եւ հեռատեսութեամբ կը գործադրեին, ոմանք ալ, Աստուած հեռու ընէ, կուսակցականութիւնը կառավարութենէն նախընտրելով՝ մեյ մեկ դժոխային սատանաներ դարձած էին:

Ամեն կողմ, առանց խնայելու մեծ ու փոքր, ծեր ու անկարող հայերը հավաքեին, ասոնցմէ իսլամութիւնը ընդունողները առժամեայ կերպով ազատ կը ձգեին, մնացածները ոստիկան-զինուորներու հսկողութեան տակ որոշուած վայրերուն մեջ հայերու խումբերուն հասնելուն կը սպասեին:

Շամբու նեղութիւններէն յոգնած, հոգեպէս բարոյալքված, ծնած ու սնած տունէն ու տեղէն բաժնուելու վշտէն ընկճուած՝ այս խղճալի խումբ-

րը, չեթեմերու գտնուած վայրը հասնելուն, ոստիկան զինուորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն, անոնց յանձնելով կը վերադառնային:

Բառի բուն նշանակութեամբ խղճալի եւ ողբալի, նույնիսկ քարսիրտ վայրենիներու անգամ գութը եւ կարեկցութիւնը շարժող թշուառ վիճակի մեջ, իրենց զավակներով սպանդանոց առաջնորդուող ոչխարի հոտերու նման տարագրուող այս մարդկային խումբերը «մասնավոր կազմակերպութիւն» անունով հրեշներու ձեռքը իյնալով, երևակայութենէ եւ նկարագրութենէ վեր խժոժութիւններու և հրահանգներու կենթարկուելին:

«Մասնավոր կազմակերպութեան» այս կատաղած դահիճները, իրենց տուներէն, տեղերէն, երջանիկ բոյներէն բռնութեամբ դուրս հանուած, միայն հայ ըլլալուն համար տարագրուած այս մարդիկը իբր սովորական գործ սպաննելով՝ զոհերուն գոյքերը յափշտակելով, իրենց սրտին մեջ ամբարուած վայրագութիւնը և քինախնդրութիւնը չէին յագեցրել:

Այս ոճրագործներու ռիմակին ի գործ դրած ոճիրներուն եւ վայրագութիւններուն ձևը նկարագրած ժամանակ գրիչը կը դողայ և կը խայնի: Տակալին ծծկեր, աշխարհին անտեղեակ, գութի եւ սիրտյ կարտտ, մոր գրկին մեջ քնացող եւ կամ հրեշտակային ժպիտներով ու նայուածքով հոգին հրճուեցնող ձագուկ մը, մորը գրկէն խլելով կացիցի հարուածով մը, աչքերէն արցունքի տեղ արիւն հոսեցնող մորը աչքին առջեւ եւ այս վայրագութիւնը խնդուքներով ծափահարել և միւս կողմէ մահուան սպասող ուրիշ տարագիրներ ալ ծափահարելու ստիպել... Դեռեւս 7-8 տարեկան աղջիկներին ծեծի տակ լլկելով, վախի, սարսափի եւ դողի մատնուած այդ խեղճերի վրա իրենց անասնական կրքերը զոհացնող այդ հրեշների ոճիրները նկարագրելու ժամանակ գրիչը ինչպե՞ս չդողայ:

Հատուկ կազմակերպությունը այլ բան չէ, եթե ոչ անպատասխանատու և ոչ լրիվ պաշտոնական թալանչիների խումբ, պետության մեջ պետություն և կուսակցություն, որի մեջ հաշվվում է մոտ 10 հազար մարդ, որոնք բոլորը, լինելով մարդասպանությամբ, կեղեքումներով, տուն ու տեղ այրելով ու թալանելով, առևանգումով և զանազան տեսակի ոճրագործություններով սնված մարդիկ, և առանց խղճահարության կատարում էին Եռյակի տված հրամանները:

Հետապնդման և բանտարկության վախ չկար: Գործադրված ոճրագործություններն ու վայրագությունները նույնիսկ դիտվում էին որպես հայրենիքին մատուցած ծառայություն:¹

1. Մելվան Չադե Ռ-իֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 91, 112, 120, 121:

Եռյակ կոմիտեի «Լրիվ ոչնչացման միջոցներն ու դրանց կիրառումը» փաստաթուղթը

Այն քաղաքի և գյուղաքաղաքի մեջ, որտեղ հայ կա. թե նրանցից ումը պետք է առաջին հերթին ոչնչացնել, կորոշենք ներքին գործերի նախարարության տեղական (ներկայացուցիչների) հետ և յուրաքանչյուր շրջանին պահանջված թվով այս ուժերից կուղարկենք: Նրանք ճանապարհին մեր նշանակած վայրերում կսպանեն հայերի քարավաններին: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթը այդ քաղաքների վարչական աշխատողներին կիրահանվի, որ դրանցում գտնվող բոլոր հայերը պատերազմական շրջաններից դուրս բերելու պատրվակով խումբ-խումբ, երկու օրը մի անգամ ոստիկանների ուղեկցությամբ տարագրվեն և ոչնչացվեն:¹

Կադրը՝ իբրիհադական

Մահմետական մը, երբ անաստուած գլուխ մը ճաշի կը հրավիրե եւ կերակուր կը կերցնե, այդ անհատին արիւնը մահմետականին համար արդարացի է:²

Պագր-Մատենում հանցագործներին բանտից ազատելու ժամանակ մուսուլմանները կոչում էր

Կառավարութիւնը թագավորին հրամանով մեզ կը ներե... այն պայմանով, որ հայերը ջարդեք... մեծերէն պզտիկները, բայց ոչ մուսուլմանները...

Գացեք աղոթեցեք, շատ աղոթեցեք , որ մեր տերութիւնը այսպիսի օր մը կը նուիրե, աղոթեցեք, որ անոր կեանքը երկարե, որ անիծեալները մեռցնեք:³

Թուրք ոստիկանները բռնագաղթվող հայերի հագուստները խլում էին ասելով

Հայեր, արագ-արագ, փութացեք անիծված անհավատներ, երթալիք ձեր տեղերն ու ճամբաները այնչափ տաք է, որ դուք պետք չպիտի ունենաք հագուստներու, առանց շապիկներու պիտի պտըտիք...⁴

1. Ն. տ., էջ 122-124:

2. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, Նյու Յորք, 1984, էջ 33:

3. Ն. տ., էջ 143-144:

4. Ն. տ., էջ 159:

Ռազմական դատարանի նախագահի հեռագիրը Յոզղաթի կուսակալին (4 փետրվարի, 1919 թ.)

Ժամդարմների նախկին հրամանատար Թեվֆիկ բեյը 150 ընտանիքից բաղկացած 6-700 բնակչություն ունեցող Գում Գույու հայկական գյուղի շուրջը վառելիք է դիզել տվել ու տեղում եղած անձանց այրել ու այրել է տվել, օրորոցի մեջ ողջ մնացած երեխաներին կտոր-կտոր է արել և կտոր-կտոր անել է տվել, ինչ-որ համրահայտ եղելություն է: Այդ պատճառով շատ ենք խնդրում, բարեհաճեք հեռագրով ուղարկել կատարված քննության փաստաթղթերը...¹

Յոզղաթի կառավարիչ

Թեև քաղաքացիական իշխանություններն արդեն հրաման ստացել էին հայերի տեղահանության և աքսորի առնչությամբ, որը կասկածելի անձանց էր վերաբերվում, մինչդեռ զինվորական իշխանությունների հրամանն, առանց բացառության, ընդգրկում էր երեխաների, կանանց ու տղամարդկանց տարագրություն:

...Յոզղաթ քաղաքից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ քաղաքացիները կոտորվեցին և բնաջնջվեցին ոստիկանների, հրոսակների ու ժողովրդի կողմից:²

Երիտթուրքերի լիդերների դատավարությանը ներկայացված փաստաթղթերից մեկը

Խարբերդի նահանգի գլխավոր նահանգապետը հայտնում է, որ ճանապարհները լիքն են կանանց ու երեխաների դիակներով, և ինքն ի վիճակի չէ դրանք թաղել:³

Թուրք կառապան

Խարբերդից Մեքաստիա (տարածքը) ժամերով և օրերով դիակների հոտից լրիվ ապականված էր, անգամ ձիերը ջրել չկարողացա:⁴

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 306:

2. Ն. տ., թիվ Մ 492-494:

3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284:

4. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 502:

Հնչակյան կուսակցության գործիչների չեղբակալության առթիվ

Փարիզում դավադրություն է կազմակերպված Թալեաթի կյանքի դեմ... Իթքիլաֆի ներկա ղեկավար Սադրդ բեյը և Փարիզի հռչակավոր Շերիֆ փաշան ու Գյումյուլջինայի Իսմայիլ Հազգը բեյն էին այդ դավադրության գլուխ կանգնած: Սադրդ բեյը Եգիպտոսում այս խնդրի շուրջ հարաբերությունների մեջ էր մտել հնչակյան կուսակցության հայտնի ղեկավար Սապահ Գյուլյանի հետ և բանակցություններ է վարել: Նույն կուսակցության... համագումարը բաժանված է երկու մասի, Սապահ Գյուլյանի ղեկավարության տակ գտնվող մասը որոշել էր անօրինական և հեղափոխական գաղտնի գործունեություն իրականացնել: Սադրդ բեյի և Սապահ Գյուլյանի միջև կայացած համաձայնության հետևանքով արտասահմանից Պոլիս ուղարկված երեք ահաբեկիչներ առանձին դեպքեր առաջացնելով Պոլսի զանազան կետերում, պետք է ահ ու սարսափ առաջացնեին և սպանեին Թալեաթին: Պետական հեղաշրջման հաջողության դեպքում նոր կառավարությունում ֆինանսների նախարարի պաշտոնը պիտի զբաղեցներ Սապահ Գյուլյանը: Անգլիայի ռազմական նախարար լորդ Կիչենները 20 հազար ոսկի է խոստացել այս մահափորձն իրականացնողին:¹

Հեռագիր՝ քիվն ու հեղինակը նշված չեն

Դարեր ի վեր պետության ամուր հիմքերը քանդել ցանկացող և կառավարության համար խոշոր փորձանքի նշանակություն ստացած հայ տարրի բնաջնջումը թեև նախապես մտադրված էր, բայց ժամանակի հանգամանքները հնարավորություն չէին տալիս իրականացնելու այս սրբազան մտադրությունը: Ներկայումս բոլոր խոչընդոտները վերացել են և հայրենիքն այդ վնասակար տարրերից փրկելու ժամանակը եկած համարելով, որպես կարևոր խնդիր, հանձնարարվում է, որ նրանց արգահատելի վիճակի հանդեպ գուրի զգացմունքներին չհանձնվեք և նրանց ամբողջի գոյությունը վերջ տալով, աշխատեք որպեսզի Թուրքիայում հայ անունն իսկ չմնա: Ուշադրություն դարձրեք, որպեսզի այդ նպատակն իրականացնող պաշտոնյաները հայրենասեր և վստահելի մարդիկ լինեն:²

1. «Թանին», 1 մարտի 1915 թ.:

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 26:

**Երիտթուրքերի Կ. Պոլսի կենտրոնի 1915 թ. մարտի 25-ի հեռագիրը
Ադանայի պապվիրակ Ջենալին**

Դարերի ի վեր պետութեան ամուր հիմքը քանդել ցանկացող եւ կառավարութեան համար կարելուր փորձանքի երեսույթ ստացած հայ տարրերին ջնջելու մտադրութիւնը՝ քաղաքական արգելքներէ զերծ ընդարձակ սահմանի մը մեջ ապահովելը ամենուս պարտականութիւնն է: Ասոր համար «Ինչ կուզե ըլլա» ըսելով, պետք է ամբողջ պատասխանատւութիւնը ստանձնենք, եւ կառավարութեան ընդհանուր պատերազմին մասնակցութիւնը որքան մեծ զոհողութեան մը հետևանքն ըլլալը գնահատելով, պետք է աշխատիմք ձեռնարկուած միջոցները պահանջուած արդիւնքներուն հասցնելու:

Ինչպես 18 փետրուարի 1915 թուակիր նամակին մեջ յայտնուած էր, ճեմէյէթը ասկէ վերջ իր ջանքերուն ճամբուն վրայ տարիներ ի վեր իրեն հետ ընդհարող զանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ փճացնելու որոշում տուած եւ այս մասին դժբախտաբար շատ արիւնոտ միջոցներ ձեռք առնելու ստիպուած է: Վստահ եղեք, որ այս միջոցներուն զարկուրանքը երեսակայելով մենք ալ կը զգածուինք, բայց ճեմէյէթը, իր յավիտենական գոյութիւնը ապահովելու համար ասկէ զատ ուրիշ ճամբայ չի տեսներ:

Ալի Բիգա (իթքիհադի Հալեպի նախկին պատասխանատու քարտուղար) մեզ կը քննադատե եւ այս մասին գութի կոչ կընէ: Պարզամտութեան այս աստիճանը ապուշութիւն է: Հալեպ գացեք, եթէ կրնաք զինքը համոզել՝ միասին աշխատեցեք, եթէ կարելի չլլա, իր սրտին նուրբ թելերը թրթռացնելիք յարմար տեղ մը կը գտնեք իրեն: Շանոթ անձնավորութեանց (հայերի) մասին եղած ձեռնարկները միմչեւ որ չարդիւնավորուին, միւսներուն (հոյների, արաբների, սիրիացիների) հետ զբաղիլը շիտակ չէ: Առ այժմ ուշագործութեան (մտավորականներին, երեսելի, ազդեցիկ անձանց) օրինական միջոցներով պատժուիլը յարմար տեսնուած է, ինչ որ ապագա գործունեութեանց մեկնակետը պիտի ըլլա: Թողած գոյքերու խնդիրը դարձեալ ձեր յիշողութեան կը ներկայացնեն: Շատ կարելու է: Մատակարարութիւնը ձեր աչքէն հեռու մի բռնեք: Միշտ հաշիվները, գործողութեան եղանակները քննեցեք: Ճամբա ելնելու օրերնիդ ալ զիտցուցեք:¹

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 526: Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 134-13:

1915 թ. մարտի ծածկագիրը

Թուրքիայում ոչ մի հայ ողջ չպետք է թողնվի և նրանց ունեցվածքը պետք է գրավվի:¹

1915 թ. մայիսի 12-ի ծածկագիր շրջաբերականը

Հայ գյուղերի տարագրությունն ավարտելուց հետո հայտնեք տարագրվածների թիվը, գյուղի անունը և նրանց ժամանման վայրը:²

Կենտրոնական ոստիկանության սպասած հեռագիրը Դեր Ջորից (11 ապրիլի, 1915 թ.)

500 անձեր եկան տարբեր քաղաքներից՝ Ադաբազարից, Իզմիրից ու Բուրսայից:³

Ջելալ բեյը՝ Հալեպի վալի, Ռեհսլերին (12 ապրիլի, 1915 թ.).

...Ակնհայտ է, որ թուրքական կառավարությունում իշխող է դարձել մի ուղղություն, որը հայերին ամբողջությամբ կասկածելի կամ առավել ևս թշնամի է նկատում:⁴

1915 թ. ապրիլի 15-ի հրահանգը

Գերապատվելի մահանգապետներին, մեծահարգո գավառապետներին և հարգելի գյուղական իշխանություններին.

Ձեզ հայտնի են այն անողոր քաղաքական պատճառները, որոնց ճնշման տակ հզոր օսմանյան տերությունը և թուրք մեծ ժողովուրդը, Գերմանիայի և Ավստրիայի հետ միասին, պատերազմի մեջ մտավ ընդդեմ Եռյակ համաձայնության: Այդ ճակատագրական պատերազմից հաղթող դուրս գալու համար մենք կրկնում ենք, յուրաքանչյուր մահմեդական և թուրք, որոնց առաջ է մղում միևնույն սուրբ նախախնամությունը, մեկ մարդու պես ոտքի ելնեն ընդդեմ ստոր ու անհավատ թշնամիների և հենարան դառնան մեր քաջ ու իմաստուն ղեկավարների և բանակի համար,

1. Հ. Պազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 117:

2. Ն. տ., էջ 117:

3. Ն. տ., էջ 160:

4. Aus den Aufzeichnungen eines in der Türkei verstorbenen Deutschen "Material sur Basel", p. 25.

որը այնպես հերոսաբար, կրծքով պաշտպան է կանգնած ծովերում ու ցամաքում, հաղթական պատերազմ մղելով ընդդեմ նենգ թշնամիների:

Դիվանագիտությունը, նկատի ունենալով այս պատերազմի բնույթն ու ելքը, անկախ այն բանից՝ դա կլինի մեզ համար բարենպաստ թե անբարենպաստ, սահմանել և պատմականորեն ապացուցել է, որ մեր դեմ պատերազմող և առաջին անգամ միմյանց հետ միացած ռուսական և անգլիական տերություններից մեկն ու մեկը մեզ հետ դաշնակցած պայքարել է մյուսի դեմ, որպեսզի պաշտպանի մեր հողը՝ մեզ համար: Որովհետև գոյություն ունեն ծովերի թագուհի Կոստանդնուպոլիսը և Հնդկաստան տանող ցամաքային ուղին՝ արևելյան վիլայեթները, որոնց զավթումը նրանցից մեկի կողմից՝ մահ է մյուսի, մանավանդ Անգլիայի համար: Հաղթության դեպքում նրանք կարող են համաձայնության գալ երրորդ իրավասու ժողովրդի վերաբերմամբ, գտնելով այնպիսի մի ժողովուրդ, որը կարողանար ծառայել նրանց շահերին, և որպեսզի իրենք կարողանային միմյանց հետ խոսել այդ ժողովրդի անունից: Այդ երրորդ իրավասու ժողովուրդը կարող է լինել միայն հայ ժողովուրդը: Աստված մի արասցե, բայց հաշտության բանակցությունների ժամանակ մեր պարտության դեպքում ինքնըստինքյան հրապարակ կգա այդ «Հայկական հարցը», որն ահա կես դարից ավելի է, ինչ միջազգային հանգամանք է դարձել, և սպառնազին խրվել է մեր կուրծքը:

Հետևաբար մեր հայրենիքը, ազգը, պետությունը և կրոնը այդպիսի վտանգի հնարավորություններից պաշտպանելու համար, կառավարությունը, որ ներկայացնում է իսլամ և թուրք ժողովուրդը և Միություն ու առաջադիմություն կոմիտեն, ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որևէ մի տեղ և որևէ մի ձևով Հայկական հարցի առաջադրումը, օգտվելով այն անկախությունից, որ մեզ ընձեռել է պատերազմը, որոշեց վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին՝ հայերին քշել արաբական ամապատները՝ բնաջնջելով այդ խորթ տարրը, համաձայն տրված գաղտնի հրահանգի:

Այդ ծրագրի իրագործման համար առիթ են.

ա) հայկական կամավորական ուժերը, որոնք ծառայում են թշնամական բանակներում,

բ) երկրի ներսում գոյություն ունեցող կուսակցությունները, որոնք կազմակերպվել են մեր բանակի թիկունքին հարված հասցնելու նպատակով,

գ) երկրում ամենուրեք հայտնաբերված և բռնված անհամար քանակությամբ զենքն ու զինամթերքը: Այսպիսով, կառավարությունը և իթթի-հադի կենտրոնական կոմիտեն դիմում են ձեզ և ձեր հայրենասիրությանը և հրամայում ձեր տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերով աջակցել Միության և առաջադիմության տեղական մարմիններին, որոնք ապրիլի 24-ին արևածագի հետ, գաղտնի հրահանգի համաձայն, կձեռնարկեն այս հրամանի կատարումը: Ամեն մի պաշտոնական կամ մասնավոր անձնավորություն, որը կընդդիմանա այս սրբազան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կճանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և դրան համապատասխան կպատժվի:

Ներքին գործերի և ռազմական նախարարներ՝ Թալեաթ, Էմվեր

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական քարտուղար՝ ղոկտոր Նազըմ:¹

Թալեաթի պապասխանը Ձեյթունում պաշտոնագրված մի հայի խնդրանքին

Այլևս հայերի համար պաշտոն չկա, իսկամ դարձիր և թերևս որևէ պաշտոն ստանաս:²

Ալի Հայդարը՝ Ձեյթունի գորքի հրամանատար, հայերին

Նազարեթ Չավուշը նկուղ նետեցի, ամբողջ քաղաքը պաշարուած է, հարաբերութիւնները խզուած են. ոչ ոք կըրնա ներսեն դուրս եւ դուրսեն ներս մտնել, եթէ 12 ժամեն ձեր բոլոր զենքերը չհանձնեք, քաղաքը պիտի ոմբակոծեն...

Ձեյթունի մեջ ձեր բնակութիւնը կառավարութեան կողմէ հարմար չի նկատվիր: Այսօր, մայրամուտէն առաջ, ընտանյոք Մարաշ պիտի երթաք:³

1. ՀՀ ԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 12, գ. 23, թ. թ. 1-3 կամ Ա. Քոչեան Կարմիր դրոշակներ հերոսներու կեանքէն, 1915-1918, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938, էջ 63-65:

2. «Հայկական տարեգիրք», Ա տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 108-110:

3. Լ. Նորաշխարհյան Ձեյթունը 1914-1921 թթ., Երևան, 1989, էջ 151:

Ահմեդ Թեֆիկ՝ քուրդական բանակի հրամանատար

Ուրեմն կառավարութեան հրամանն է.

Առ այժմ ձեր բնակած գորանցը պարպել եւ Ձեյթուն տեղափոխվիլ: Եվ կամ կառավարութիւնը բնակչութիւնը իր միջոցներով կտեղափոխե Մարաշ: Ձեր ձեռքը գտնուող բոլոր զենքերը, առանց բացառութեան, պետք է հանձնեք:¹

Երկրորդների կենտրոնի 1915 թ. ապրիլի կոչը Կովկասի մահմեդականներին

Սպանեցեք նրանց, ովքեր մեր Ալլահի կողքին թույլ են տալիս, որ գոյություն ունենան ուրիշ աստվածներ, սպանեցեք ամենուրեք, որտեղ էլ՝ որ նրանց գտնեք, բռնեք նրանց, փակեք նրանց բոլոր ճամապարհները, վերջապես սպանեք նրանց ամեն տեղ, որտեղ գտնեք:²

Ադանայի կուսակալի 1915 թ. ապրիլի 17-ի նամակը ոստիկանական հրամանատարությանը

Ի շարունակություն 1915 թ. ապրիլի 13-ի թվակիր հրահանգին, կոմիտեին պատկանող և ձերբակալվելիք այլ անձանց իրենց մոտ եղած ռումբերով և արգելված զենքերով հավաքաբար ու մեծ չափերով լուսանկարեք և անմիջապես ուղարկեք: Նաև հանձնադրվում է մեզ ուղարկել ձերբակալված ու արքտրված անձանց անունները, համաձայն ներքին գործերի նախարարի հեռագրի...

Ադանայի Բամուկ բազարի պահակատան արաբ կոմիսերներից Իքրահիմը թաքուն ու մտերմաբար խոստովանել է հայ ոստիկանապետին, որ հայկական կոտորածի տարին կառավարության հրահանգով, հավաքել են քաղաքի պահակներին, աղբահավաքներին, զիշերապահներին, բռնակիրներին և նման այլ թուրքեր, նրանց հագցրել են հայ ֆիդայու տարազ, ապա իրար վրա թափել են պետական զինանոցից բերված պահեստային հին զենքերը, Եգիպտոսի Իբրահիմ փաշայի ժամանակից մնացած ռումբերը, իբր հայերից բռնագրավված զենքեր և այս ամենը լուսանկարել են տվել...³

1. Լ. Նորաշխարհյան Ձեյթունը 1914-1921 թթ., Երևան, 1989, էջ 182:

2. Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 2, գ. 3255, ք. 121:

3. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 340:

Երկրորդների կենտրոնի հեռագիրը

Ադանայի կուսակալություն.

Վանի և Սըվազի շրջաններում հրոսակներ են նկատվել, մեր զորքերը նրանց դեմ կռիվ են մղում ու ճգնում են նրանց: Ձեր ուշադրությունը և շրջահայեցողությունն են հրավիրում ու հանձնարարում, հայերի հոգեկան վիճակի մեջ թափանցելով, նրանց դավաճանական մախաձեռնությունների ժամանակը պարզելու համար դիմել ամեն տեսակի միջոցների:¹

Թալեաթը՝ Մորզենթաուին

Երկրին ծոցին մեջ այս զանազան հատուածները միշտ դավաճանած են Թուրքիայի դեմ: Իր բնիկ ազգաբնակչություններուն թշնամությունովը Թուրքիան իրարու վրա նահանգներ կորսնցուց՝ Յունաստանը, Սերպիան, Ռումանիան, Պուլկարիան, Հերսեքը, Եգիպտոսը եւ Տրիպոլիսը: Այսպես Օսմանեան կայսրութիւնը պզտիկցավ մինչեւ անհետանալու աստիճան: Որպեսզի մեր հայրենիքին այս վերջին մասը ապրի, մենք պետք է ազատինք օտար ժողովուրդներէն: Թուրքիան՝ բուրքերուն:²

Թալեաթ (1915 թ. ապրիլ)

Կառավարությունը որոշել է ներկա վիճակին վերջ տալ, մի վիճակ, երբ յուրաքանչյուր կրոնական համայնք կարող է հատուկ քաղաքականություն վարել ու նաև ինքնուրույն քաղաքական միություններ հիմնել և դրանց օժանդակել:

Թուրքիայում պետք է վարվի միայն օսմանյան քաղաքականություն: Տեղացի հայերի մեջ կան ևս քաղաքականապես անկայուն մարդիկ, որոնց բնականաբար պետք է փնտրել հենց ակումբների և հրատարակությունների ակտիվիստների շրջանում: Հարկ է նկատի ունենալ, որ պատերազմի անհաջող ընթացքի դեպքում այդ տարրերն անմիջապես ստեղծված հնարավորությունը կօգտագործեն խռովություններ առաջացնելու համար: Թվում է, թե ներկա պահը շատ հարմար է կասկածելի մարդկանց հեռացնելու մայրաքաղաքից:³

1. Ն. տ., էջ 341:

2. Ամերիկյան դեսպան Հ.Մորզենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 48:

3. F. O. Turkeyi 183, Bd, 183, կամ Վանզենհայմի 30 ապրիլի, 1915 թ., թիվ 267 տեղեկագիր:

Մշո կուսակալի առաջարկը տեղի բողոքական համայնքի ղեկավարին (1915 թ., մայիսի սկզբին)

Համոզեց հայերին իրենց զենքերը հանձնելու... եթե հայերը զենքերը հանձնեն, կերաշխավորվի նրանց անվտանգությունը:

Հայերը զենքերը հանձնեցին: Իսկ կառավարիչը դրանք լուսանկարեց ու գրության հետ ուղարկեց Բ. Դուռ՝ գրելով.

Մուշ քաղաքում ապստամբությունը պոռթկալու կետի վրա է... խնդրում եմ լիազորություններ՝ ճնշելու այն: (Լիազորություն ստացվեց, ու տարոմահայությունը կոտորվեց):¹

«Արլենքիկ մանֆիլ» պարբերականը 1916 թ. նոյեմբերին գրեց

1915 թ. վաղ գարնանը երիտթուրքերը շրջաբերական ուղարկեցին Թուրքիայի ներքին շրջանները: Շրջաբերականում գրված էր. «Մեր համերկրացի հայերը, օգտվելով առիթից, ցանկանում են միանալ մեր երկրի մահացու թշնամու՝ Ռուսաստանի հետ, որը պատերազմում է մեր պետության դեմ: Հանձնարարվում է՝

1.Բոլոր հայերը, բացառությամբ հիվանդների, 5 օրվա ընթացքում պետք է թողնեն իրենց գյուղերը ժանդարմներից կազմված պահակախմբերի ուղեկցությամբ:

2.Նրանք կարող են իրենց հետ տանել շարժական ունեցվածքը, բայց դրանք վաճառել չեն կարող:

3.Կետը պարունակում է բռնազաղողների անվտանգությունը ապահովելու խոստում: Անողոր կպատժվի նա, ով կփորձի անհանգստացնել հայերին իրենց ճանապարհորդության ընթացքում:

4.Հայերը պարտավոր են հնազանդվել կառավարության որոշմանը: Եթե նրանցից որևէ մեկը զենքով դիմադրի զինվորներին կամ ժանդարմներին, զենքը կօգտագործվի նրա դեմ, նա կձերբակալվի և կհանձնվի ռազամական դատարան»:

Էնվերի 1918 թ. փետրվարի 27-ի ծածկագիրը (Այս փաստաթղթի տարբերվի հարցում շփոթն ակնհայտ է)

Ներկայիս իրավիճակը պահանջում է հայ ժողովրդի ամբողջական բնաջնջում, որի մասին իրատարակված է սուլթանական իրադե: Հայերի հանդեպ պետք է կիրառել հետևյալը՝

1. Blue Book, միսս Դ. Ա.-ի վկայությունը կամ A. Mandelstam La Société des Nations et les Puissances devant le probleme Arménien, Paris, 1926 (Վերջաբան):

1. Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայկական ծագում ունեցողներին կամ հայկական անուններ կրողներին, բացառությամբ մինչև վեց տարեկան երեխաները, քաղաքներից հանել և կոտորել:

2. Կայսերական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինվորներին հեռացնել իրենց զինվորական մասերից և ժողովրդից՝ թաքուն գնդակահարել:

3. Բանակում ծառայող բոլոր հայ սպաներին բանտարկել համապատասխան շտաբներին կից՝ մինչև նոր հրահանգ ստանալը:

Բոլոր այս երեք կետերի գործադրումը սկսել 48 ժամ անց այն պահից, երբ գորամասի հրամանատարները կստանան սույն հրամանը:¹

Էնկերը Թալեաթին (2 մայիսի 1915 թ.)

Ինչպե՞ս վարվել Վանա լճի խողվարար հայերի հետ՝ արտաքսել ռուսական սահման, թե՞ Ամատոլիայի խորքը, իսկ նրանց տարածքները բնակեցնել այլ վայրերից բերված մահմեդականներով:²

Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի գաղտնի գրությունը վարչապետ Սայիդ Հալիմին (13 մայիսի 1915 թ.)

Ինչպես Ձեր Բարձրապատվությանը հայտնի է, օսմանյան հողային ամբողջականության և պետական բարձր սուլթանության դեմ հարձակողական նպատակներ ունեցող և կործանարար ցանկություններով տարրեր՝ մասնավորապես պետության հպատակներին տարանջատելու, նրանց միջև խռովություն գցելու և մեզ հայտնի պետությունները խաբելով ու քսություններով մի շարք անձանցից խոստումներ ստանալով, սպառնալով և զանազան այլ միջոցներով հայ հասարակության մեջ տևական են դարձրել անջատողական միտումները: Հայերը խաչընդոտում են պետության ջանքերին և հարձակումներ են գործում՝ երբեմն իրենց գործողություններին տալով զինված ապստամբության տեսք: Քննադատում են անվտանգության և խաղաղության պահպանման ուղղությամբ պետության կատարածն ու բարենորոգումները, չնայած՝ տեսնում են դրանց կենսագործման ուղղությամբ ջանքերը, շարունակում են խաբեություններն արտաքին աշխարհում, մինչդեռ չպետք է մոռանալին, որ բարենորոգումները զուտ ներքին խնդիր են: Հարկ չկա, որ տեղական

1. “Кавказское слово”, 19 марта, 1919 г., Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, էջ 33 կամ Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 198:

2. Kamuran Gürün Le dossier arménien, Ankara, 1983, p. 242.

բարենորոգումների ջանքերը գործադրվեն օտարների գործակցությամբ, դառնան պետությունների բանակցությունների առարկա, մաս՝ որ վարչական հատուկ կարգադրություններով, օտար հսկողության և ազդեցության ներքո տեղական առանձնաշնորհումներ մտցվեն: Օտարների թելադրանքով կայսրությունում մտցված բոլոր բարենորոգումներն ու վերափոխումները հանգում են օսմանյան հայրենիքի բաժանմանն ու անդամահատմանը, որ հաստատվում է անցյալի բազմաթիվ փորձություններով ու ցավալի օրինակներով: Անկախությունը և երկրի ամբողջականությունը տևական դարձնելու հանգամանքը և մյուս կողմից, հայտնի է օտարի թելադրանքով նշված գործերի կատալույնը միշտ էլ եղել է և անհանգստացրել է մեր պետությանը: Պետության կենսական նշանակության ջանքերի շարքում այս մտահոգությունը կարևոր տեղ ունի... Այդ իրականացնելու միջոցներ նախապատրաստելու շուրջ խորհել ենք և որոշակի նկատառումներ ունենք: Վերջերս պատերազմական շրջաններից կից վայրերում հայ բնակչության մի մասը, երբ կայսերական բանակը զբաղված է օսմանյան սահմանները թշնամի պետություններից պաշտպանելով, դժվարացրել է բանակի տեղաշարժն ու նրա կարիքների համար սնունդ ու ռազմամթերք տեղափոխելու գործը: Հայության այդ մասը իր ջանքերն ու նպատակադրումները միավորել է թշնամու հետ ... և երկրի ներսում հարձակումներ է գործել զինվորական ուժերի և մահմեդական ազգաբնակչության վրա՝ կատարելով ջարդ, ավարառություն ու թալան: Նա թշնամու ծովային ուժերի համար մթերքներ է հայթայթել, հանդգնություն է ունեցել նրան ցույց տալու մեր պաշտպանական ամրությունների տեղերը:

Մեր բանակի շարժումներն անխափան դարձնելու համար որոշել ենք նման խռովարար տարրերին ռազմական շրջաններից ու նաև այն գյուղերից հեռացնել, որոնցում խռովություններ կան և կամ դարձել են ապաստարան այդ տարրերի համար:

Կենտրոնական կառավարությունը, խորհրդակցելով տեղական պաշտոնյաների հետ, զինվորական հրամանատարության միջոցով այդ գործն արդեն սկսել է Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներում:

(Թալեաթը նշում է, որ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում տարագրել Բիթլիսի, Էրզրումի, Վանի, Ադանայի, Մարաշի, Հալեայի, Անկարայի, Դիարբեքի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Տրապիզոնի, Սըվազի, Ջանիկի, Կայսերի, Խուտավենտիկեարի, Կարասի, Նիդեի, Գարահիսար

Մաթիբի, Կոնիայի և Իզմիրի հայերին): Բացի Ադանա, Սիս և Մերսին քաղաքներից, հայերին տարագրել նաև Ադանայի, Մերսինի, Կոզանի (Հաճնի), Ջեբելլեբերեկետի լիվաներից (սանջակներից), բացառությամբ անել Մարաշի սանջակի Մարաշ քաղաքը, Հալեպի նահանգի կենտրոնական կազան: Հայերին տարագրել Իսկենդերունից, Բեյլանից, Ջիզըր Շուդուրից և Անթալիայից, գյուղերից և քաղաքներից:

Դեպի հարավային նահանգներ նրանց տարագրության գործն արդեն սկսված է:

Վանի նահանգից հյուսիս ընկած շրջանների հայերը պետք է բացառապես տարագրվեն Ուրֆայի սանջակի հարավ, Հալեպի նահանգի հարավ-արևելյան և Սիրիայի վիլայեթի արևելյան շրջանները՝ նրանց տեղափոխելով ու զետեղելով կառավարության որոշած վայրերում: Այդ գործողություններն արդեն սկսվել ու շարունակվում են: Որոշումն ընդունված է հանուն երկրի բարձրագույն շահերի: Եվ այս տեղափոխության նույնակերպ ձևի ու կանոնի ենթարկվելու անհրաժեշտությունից ելնելով, որոշված է տարագրության ենթակա բնակչությանը տեղահանել ու փոխադրել նրանց համար որոշված վայրերը: Հոգ է տարված, որ նրանց անցնելիք ճանապարհներին, մինչև որոշված վայրերը հասնելն ու տեղավորվելը, տարագրվածների կյանքի և ունեցվածքի անվտանգության ու հանգստության ապահովման համար, մուհաճիրների (գաղթականների) վարչությունից սննդամթերքի հատկացումներ կատարվեն:

Կարիքավորներին համապատասխան տնտեսական և նյութական օգնություն ցույց տալու համար կառավարությունը բնակարաններ կկառուցի և երկրագործներին սերմացու, կարլիք ունեցող արհեստավորներին գործիքներ կբաշխվեն, քաղաքներում իրենց լքած սեփականությունն ու կալվածքները կամ նրանց արժեքները նպատակահարմար ձևով կվերադարձվեն: Հայերից դատարկված գյուղերում մուհաջիրներ և աշխրեթներ են տեղավորվելու և հայերի սեփականությանը (տներ, հողեր) զինը որոշելուց հետո, մուհաջիրներին է հանձնվելու: Ավաններում ու քաղաքներում հայերի ունեցած անշարժ ունեցվածքը կարծանագրվի, կգնահատվի ու կբաշխվի մուհաջիրներին, իսկ վերջինների կողմից չօգտագործվածները, ինչպես՝ ձիթանոցները, թթանոցները, այգիները, մարմջի պարտեզները, խամութները, իջևանատները, գործարանները, մթերանոցները և նման այլ սեփականություններ, վաճառվելու են աճուրդով կամ վարձով են տրվելու: Գոյացած գումարները սեփականատերերի անումով մուծվելու են պետական դրամանոցները՝ հետագայում տերե-

րին հանձնելու համար: Նպատակահարմար համարվեց ծախսերը կատարել մուհաջիրների հատկացված գումարներից:

Այս գործառնությունները կատարելու համար արդեն պատրաստված է հատուկ կանոնադրություն և նրա պահանջներին համապատասխան լքյալ գույքերը ապահովաբար հավաքվելու և պահեստավորվելու են: Ընդհանուր առմամբ, համաձայն կանոնադրության՝ այդ գույքերի պահեստավորման գործն արագացնելու և կանոնավորելու, դրանք վերահսկողության տակ պահելու համար, գործելու, կողմնորոշվելու են նախարարությունից ստացված հրահանգներով, նաև ստեղծվելու են առանձին հանձնախմբեր: ...Այն վայրերում, որտեղ հանձնաժողով չի ուղարկված, համաձայն կանոնադրության, նշված իրավունքները տրվում են վալիներին: Նախարարների խորհրդով շարադրվածը հաշվի առնելն ու որոշում կայացնելը ենթակա է Ձեր Բարձրապատվության կամքին:¹

Անպանդի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ին նուրան, որը օսմանյան կառավարությանը ներկայացվեց «Հավաս» գործակալության միջոցով

Ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունները միահամուռ համաձայն են հետևյալ ծանուցման հրապարակմանը.

Մոտավորապես մեկ ամսից ի վեր թուրք և քուրդ բնակչությունը, օսմանյան կառավարական պաշտոնյաների հետ համագործակցած և մանավանդ նրանց հովանավորությամբ, անխնա ջարդում էին հայերին: Վերոհիշյալ սպանող մինչև ապրիլի առաջին կեսը մասնավորապես տեղի է ունեցել Էրզրումի, Դերջանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Ջեյթունի և Կիլիկիայի ամբողջ տարածքում. Վանի շրջակայքի մոտ հարյուր գյուղերի բնակչությանը գրեթե ամբողջությամբ բնաջնջել տալուց հետո, օսմանյան կառավարությունը հիմա էլ մայրաքաղաքում բնակվող անվնաս հայերի գլխին է պատուհաս դարձել:

Եռյակի կառավարությունները Բաբը Ալիին հրապարակավ տեղյակ են պահում, որ Թուրքիայում մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ գործադրված այս նորագույն սպանդի համար առանձնապես պատասխանատու են համարվելու ոչ միայն օսմանյան կառավարության անդամները, այլև բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցել են կամ պիտի մասնակցեն այս կոտորածներին:²

1. Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 324-325:

2. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1091:

Թալեարը Հալեպի կուսակալին

«Հայ տարագիրների քարավանները Հալեպ հասան, ի՞նչ պետք է անել» հեռագրին պատասխանեց. «Տեղահանության նպատակը ոչնչացումն է»:¹

Թուրք սպա

Հայերը ինչ որ ալ լինեին, որչափ ավելի հավատարիմ ալ լինեին օգուտ չունեի եւ ինչ որ ալ ընեին, հայաջնջումը անխուսափելի էր, քանի որ հարմար պատեհութիւնն եկած էր, ինչ որ լավ հասկցանք, թե հայերու եւ հույներու զարգացումը մեզի համար փորձանք եղած էր, ասոր համար հայերը բնաջինջ ըրինք, որպեսզի մենք ապահովվեինք»:²

Մի բուրքի պապմածը

1915 մայիսի մեջ մուսուլմանները հանրահավաքի հրավիրեց բոլոր բուրքերուն քաղաքէն (Էրզրում) դուրս Փաշա Բիւլքի ըսած տեղը: Հավաքվեցան 10 հազարէ ավելի բուրքեր: Հայ երբեք չբողոքեցին այնտեղ: Վալիին՝ Թահսին փաշան, սկսավ խոսել, ըսավ, ցավոք սրտի ձեզ հայտնեմ, որ հայերը մեր ձեռքէն Վանը խլեցին եւ հանձնեցին մեր քննամուն՝ Մոսկովին: Հայերը մեծ վտանգ են մեր կառավարութեան, ուստի որտեղ հայ կա, հոն վտանգ կա Վանա տխուր իրականութեան կրկնումին:

Ձեզ հարցնեմ, ի՞նչ ընթացք պիտի բռնենք դեպի հայերը: Բոլոր ժողովուրդը պողոսցին. «Կոտորենք, ոչնչացնենք գլխավորներուն»: Խոսեցավ Սեյֆուլլան... Բոլոր ժողովը միաբերան գոռաց. «Սպաննենք, ոչնչացնենք հային, գլխավորներուն»: Հետո խոսած է Սեֆիրը, առաջարկելով բոլոր հայերուն կոտորել անխնա, մեծ, պզտիկ եւ ազատել երկիրը անոնցմէ: Ըսավ. «Մենք 1895-1896-ին խնայեցինք երեխաներուն, բայց որքան սխալվեցանք. մեր խնայած այդ երեխաներն այսօր մեծցան, իբր կամավոր, մեզ դեմ կապար կնետեն, մեզ կկոտորեն, Վանը կառնեն մեր ձեռքէն եւ վտանգ կա, որ միւս քաղաքներն ալ խլեն մեր ձեռքէն»: Հանրահավաքը միաձայն կվճռե անխնա կոտորել հայերուն: Սակայն դոկտոր Նազըմը կառաջարկե քաղաքներու, գլխիներու մեջ արիւն չթափել, որովհետեւ,

1. Armin T. Wegner Offener Brief an den Präsidenten. Herrn Woodrow Wilson über die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste. Berlin, 1919.

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, քք. 5-8:

կըսե, կիտոին դիակները եւ հիվանդություններ առաջ կուգան, լավ է քշել հեռու ամայի վայրեր եւ անդ կտոտրել եւ ջուրը ձգել: Այսպես ալ կորոշվի եւ բանածել ստիպողական հեռագրով կծանուցի Պոլիս:¹

**Բ Դռան պաշտոնական հաղորդագրությունը (27 մայիսի, 1915թ.)
հայերի փեղահանության վերաբերյալ**

Հաշվի առնելով, որ հայերը հակաօրինական գործողություններ են կատարում և օգտվում են ամեն առիթից կառավարությանն անհանգստացնելու համար, որ նրանց մոտ գտել են արգելված զենքեր, ռումբեր ու պայթուցիկ նյութեր, որոնք պատրաստել են ներքին ապստամբության համար, որ նրանք Վանում մահմեդականներին սպանել և ռուսական զորքին օգնություն են ցուցաբերել այն ժամանակ, երբ կառավարությունը պատերազմի մեջ է գտնվում Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի հետ, վերջապես վախենալով, որ հայերը, ըստ իրենց սովորության, կարող են ապստամբությունների, խռովությունների և ըմբոստությունների դիմել, կառավարությունը վճռել է, որ բոլոր հայերը պետք է հավաքվեն ու տարվեն Մոսուլի և Սիրիայի վիլայեթները, ընդ որում, նրանց անձը, սեփականությունն ու պատիվը պետք է պաշտպանվեն: Տրվել են անհրաժեշտ հրամաններ, որպեսզի հոգ տարվի նրանց տեղավորման համար, և որպեսզի նրանք մինչև պատերազմի ավարտն այդ շրջաններում մնան:²

Վկայում է թուրք պաշտոնապար (1918 թ.) Ռիզա Նուրիին

Բ. Կարաբեքիրը իրեն հանձնարարել էր. «Անի քաղաքի հուշարձանների մնացորդներն ու հետքերը երկրագնդի երեսից պետք է ջնջվեն: Դուք մեծ ծառայություն պետք է մատուցեք Թուրքիայի այս նպատակն իրականացնելու գործում»:³

Տեղահանության օրենք

Յոդ. Ա. - Երբ ժողովրդին կողմն որեւէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն եւ երկրին պաշտպանութեան, արդարութեան պահպանման վերաբերյալ միջոցներու դեմ անաստում, զենքով դիմադրութիւն տես-

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. I, գ. 632, քք. 17-18:

2. El Chassein Die Turkenherrschaft und Armeniens Schmerzenschrei, Zurich, 1918, s. 56.

3. Վարդանյան Ս. Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1985, էջ 183-185:

նուի, բանակի եւ զորաբաժիններուն հրամանատարները եւ անոնց փոխանորդները, անկախ կեդրոններու հրամանատարները անմիջապէս զինվորական ուժով եւ խիստ կերպով պատժելու եւ դիմադրութիւնը հիմնովին բնաջնջելու արտոնուած եւ պարտավոր են:

Յոդ. Բ.- Չորաբանակի եւ անկախ կեդրոններու հրամանատարները՝ զինվորական պետքին համաձայն լրտեսութիւն եւ դավաճանութիւն զգացուած զիւղերու եւ գյուղախմբերու ժողովուրդը կրնան անհատապէս եւ կամ ամբողջությամբ ուրիշ վայրեր տարագրել եւ բնակեցնել:

Յոդ. Գ.- Սույն օրենքը հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է:¹

(Իրականում օրենքը բաղկացած էր ոչ թե երեք, այլ ութ կետից, որոնցից 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հոդվածները վերաբերում էին հայերին և երբեք չեն հրապարակվել: 8-րդ հոդվածը հրապարակվել է որպէս 3-րդ հոդված: Իսկապէս 3-րդ հոդվածը պահանջում էր. «Բռնագաղթվածների տները հանձնել թուրք սպաներին»:

4-րդ հոդվածով այդ տների մի մասը հանձնվելու էր վիրավորված կամ զոհված զինվորականների ընտանիքներին, իսկ 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հոդվածները որոշում էին մուհաջիրների բաժինը՝ պետական այդ ավագականության ավարից):

1915 թ. օգոստոսի 11-ին այս կետերը լրացվեցին. «Նահատակված, գերի ընկած, վիրավոր կամ հիվանդությունից մեռած թուրքերի ընտանիքներին նույնպէս ձրի հատկացնել հայերի լքյալ սեփականությունը բնակության համար»: Այն զրկւած էր շրջաբերականի ձևով մանուշակագույն թանաքով՝ մեկ էջ ձեռագիր, վրան զգուշացում. «Խիստ գաղտնի»:

(Հետագա ամիսներին Պոլսից հայերի նկատմամբ ոճրագործությունների մղող ծածկագրերի հեղեղ տեղաց գավառների վրա: Մինչև 1916 թ. հունվարի 23-ը դրանց թիվը հասավ 853-ի, այսինքն՝ յուրաքանչյուր օր, միջին հաշվով՝ երեք ծածկագիր):

1. 13 Բենեպ, 1833, 14 մայիս, 1833-1915: Մ. Ռիֆաթ Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծաղիկը, էջ 119-120:

Պաշտերազմական պարագաներու եւ քաղաքական արտաստորանհրաժեշտութիւններու բերումով, փարագրուած հայերուն պատկանող լքեալ գոյքերուն եւ անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն վարչական կարգադրութեանց մասին հրահանգներ (16 մայիսի 1915 թ.)

Յոդ. 1 – Ուրիշ վայրեր փոխադրուած հայերուն սեփական եւ լքեալ անշարժ կալուածքներու եւ հողերու եւ այլ խնդիրներու մասին, այս հրահանգներու տրամադրութիւններուն համամաձայն պիտի ղեկավարուին լքեալ գոյքերու այն յանձնախումբերը, որոնք կազմուած են ստորեւ գրուած յոդուածներուն համաձայն: Այդ գործերը անոնց յանձնուած են եւ իրենց իրավասութեանց սահմանները որոշուած:

Յոդ. 2 – Գիւղ մը կամ ավան մը տարագրուելէ յետոյ, տարագրուած ժողովուրդին սեփական տուները եւ բոլոր շէնքերը, իրենց մեջ գտնուած ապրանքներով, վարչական յանձնախումբերու կողմէ արտոնուած պաշտոնեաներու կամ մարմնի կողմէ փակուին եւ դռները կնքուին, պահպանութեան տակ պիտի առնուին:

Յոդ. 3 – Պահպանութեան տակ առնուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը մանրամասնութեամբ տոմարի մեջ պիտի արձանագրուին, յետոյ գոյքերը՝ եկեղեցիի, դպրոցի, խաներու եւ տեփոներու (պահեստներ) մեջ պիտի փոխադրուին, այնպէս որ, իւրաքանչիւրին տեղը յայտնի ըլլալու համար, առանձին պիտի գրուին եւ պիտի պահուին: Տեղեկագիր մը պիտի պատրաստուի ինչքերուն սեփականատերերու մասին, նաև գոյքերու քանակութեան, անոնց ուրկէ առնուած եւ ուր բերուած ըլլալու մասին մանրամասնութեամբ պիտի գրուի: Այդ տեղեկագրին բնագիրը պիտի յանձնուի տեղական կառավարութեան եւ անոր վավերացեալ պատճենը լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն:

Յոդ. 4 – Սեփականատերը անյայտ մնալու պարագային, ինչքերուն գտնուած գիւղին անունով պիտի արձանագրուին եւ պահպանուին:

Յոդ. 5 – Շարժական ինչքերու կարգին կան այնպիսիները, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի ավրուին կամ ընտանի կենդանիներ, որոնք քոմիսիոնի վավերացուցած ենթայանձնախումբի մը կողմէ՝ աճուրդով, հրապարակաւ պիտի ծախուին եւ ստացուած գումարները, եթէ սեփականատերերը յայտնի են, անոնց անունով, իսկ եթէ անյայտ են, անոնց բնակուած գիւղի կամ քաղաքին անունով, իբր ավանդ, պիտի յանձնուին:

ելամտական նախարարութեան գանձարկղին: Ծախուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը, արժեքը, որուն պատկանած ըլլալը, յաճախորդին անունը, զնման գումարը մանրամասնութեամբ տոմարի մեջ պիտի արձանագրուին եւ պիտի վավերագրուի աճուրդը կատարող յանձնախումբին կողմէ: Տեղեկագիր մը պիտի պատրաստուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարչութեան եւ պատճենը լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբին:

Յոդ. 6 - Եկեղեցիներու մեջ գնուած գոյքերը, նկարները, սուրբ գրքերը տոմարին մեջ պիտի արձանագրուին, անոր պիտի կցուի տեղեկագիր մը եւ տեղվոյն մեջ պիտի պահուին: Ապա տարագրուած բնակչութիւնը որոշ տեղ մը հաստատուելէ յետոյ, իւրաքանչիւր գիւղին պատկանող եկեղեցական գոյքերը անոր պիտի դրկուին:

Յոդ. 7 - Տարագրուած հայերուն սեփական լքուած իւրաքանչիւր կալվածին ու հողերուն տեսակը, քանակութիւնը եւ արժեքի գումարները անուններով պիտի արձանագրուին տոմարի մեջ և իւրաքանչիւր գիւղի եւ քաղաքի սեփական լքեալ անշարժ կալուածները եւ հողերը պիտի ցուցակագրուին եւ պիտի յանձնուին վարչական յանձնախումբերուն:

Յոդ. 8 – Շենքերուն մեջ եւ հողերուն վրա փճանալու դատապարտուած բերքեր եւ արմտիք գտնուելու պարագային, յանձնախումբին արտոնած անձերու միջոցով, աճուրդով պիտի ծախուին եւ գումարները, տերերուն անունով իբր ավանդ պիտի հանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին եւ տեղեկագիր մը պիտի կազմուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարչութեան եւ վավերացեալ մեկ պատճենը վարչական յանձնախումբին:

Յոդ. 9 - Երկրագործական բերքերու եւ այգիներու արտադրութեանց գնորդ չգտնուելու պարագային, երաշխավորութեան ներքին պայմանագրութիւն մը պիտի կազմուի եւ նուագորդով պիտի յանձնուի դիմողներուն: Այս կերպով վարձու տրուած կամ ծախսուած բերքերուն գումարները, տերերուն անունով, ժամանակավոր կերպով կը յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին:

Յոդ. 10- Տարագրուած հայերն անշարժ կալուածները, իրենց տարագրութեան թուականէն յետոյ, եթե սեփականութեան իրավունքով փոխնորդագիր տուած ըլլան ուրիշներուն, այդ սեփականութիւնը ծախելու համար, նման փոխնորդագրերով որեւէ գործողութիւն պիտի չկատարուի:

Յոդ. 11 – Տարագրուած հայերու գիւղերուն մեջ մուհաճիրներ պիտի բնակեցուին, իոն գտնուած բնակարաններուն մեջ եւ հողերուն վրա նկատ առնելով անոնց երկրագործական ընդունակութիւնները, անոնց վկայաթուղթեր պիտի տրուին:

Յոդ. 12 -Տեղավորուած թուրք մուհաճիրներուն արձանագրութիւնը պիտի ըլլա մանրամասն, կանոնավոր կերպով, բնակարան ստացողներուն անունը, տարիքը, հասած թուականը պիտի արձանագրուին տոմարի մեջ: Յանձնուած անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն քանակութիւնը յայտնող հաստատագիր պիտի տրուի անոնց:

Յոդ. 13 -Գիւղերու մեջ գտնուած շենքերուն եւ ծառերուն պաշտպանութեան համար, իոն բնակեցուած մուհաճիրները հավաքաբար պատասխանատու են, եթե ավերումներ տեղի ունենան եւ անոնց հեղինակները ճշտուին, վնասներու արժեքը պիտի գանձուի այդ գիւղի ամբողջ բնակութեան եւ վնասատվութիւն կատարողները անմիջապէս գիւղէն պիտի վտարուին եւ իրենց մուհաճիր ըլլալու հանգամանքէն պիտի զրկուին:

Յոդ. 14 -Շենքերը մուհաճիրներուն բաշխուելէ ետք, ավելցածներու բնակարաններուն մեջ մուհաճիրներ տեղավորելու միջոցին նախապատութիւն պիտի տրուի քաղաքներու եւ ավաններու բնակիչներուն, նկատի առնելով անոնց տնտեսական պայմանները եւ շինարարական ընդունակութիւններն ու անոնց բավարար չափով հողեր պիտի տրուին:

Յոդ. 15 -Տարագրուած հայերու քաղաքներու եւ ավաններու բնակարաններուն մեջ մուհաճիրներ տեղավորելու միջոցին նախապատութիւն պիտի տրուի քաղքներու եւ ավաններու բնակիչներուն, նկատի առնելով անոնց տնտեսական պայմանները եւ շինարարական ընդունակութիւններն ու անոնց բավարար չափով հողեր պիտի տրուին:

Յոդ. 16 -Խանութ, առետրական շենքեր, որոնք յարմար չեն մուհաճիրներուն զետեղման, ինչպէս նաեւ ավելցած շենքեր, ինչպէս նաեւ մուհաճիրներու բնակութեան դուրս մնացած այլ շենքերը, 18-րդ յոդուածին յամաձայն, վարչական յանձնախումբին կողմէ կամ անոր հսկողութեան տակ կառավարական վարչական պաշտոնեաներու եւ ելամտական նախարարութեան ներկայացուցիչներէն կազմուած մարմնի մը կողմէ աճուրդով պիտի ծախուին:

Յոդ. 17 -Քաղաքներու եւ ավաններու մեջ վերաբնակեցուած մուհաճիրները պիտի արձանադրուին տոմարի մեջ կանոնավոր վիճակագրութեան համար: Տոմարներուն մեջ պիտի արձանադրուին անոնց անունները, տրուած հողերուն տեսակը, տարածութիւնը եւ արժեքները:

Յոդ. 18 - Քաղաքներու եւ ավաններու շրջանները գտնուած այգիները, պարտեզները եւ ձիթաստանները կամ նման անշարժ կալուածները պահպանելու եւ շենցնելու համար, մասնագետներ գտնուելու պարագային, երաշխավորութիւն առնելու պայմանով, անոնց պետքին եւ ընգոնակութիւններուն համաձայն, գաղթականներուն բաշխել եւ որոնց որքան անշարժ կալուած եւ հողեր կը տրուին, արձանագրել եւ ենթականերուն յանձնել վավերաթուղթեր: Այդ կարգի անշարժ կալուածներէն անոնք, որ մուհաճիքներու չեն յանձնուած, 16-րդ յոդուածի համաձայն, աճուրդով պիտի ծախուին:

Յոդ. 19-Նահանգներու մեջ գտնուող կամ տեղական կառավարութեան արտոնութեամբ եւ համաձայնութեամբ եւ կամ ներքին գործոց նախարարութեան հրամանով ուրիշ նահանգներէն զրավոր վավերագրերով եկած մուհաճիքները բացառութիւն նկատելով, հայոց գիւղերուն կամ քաղաքներուն մեջ իբրեւ մուհաճիք բնակիչ ուզողներէն, կամ ուրիշ վայրեր բնակվիլ ուզողներէն, կամ մուհաճիք ըլլալով տեղվոյն մեջ բնակելու համար զրկուածներէն պաշտոնական թուրքեր պահանջելը պայման է:

Յոդ. 20 - Տուներ եւ հողեր զննել ուզողները պարտավոր են տուններուն լավ հոգատար ըլլալ, եթէ թերաման կամ արգելքներ յարուցանեն ու ավերեն, վնասները հատուցանելու յանձնառութեամբ երաշխավորութիւն պետք է տան եւ երկու տարին չանցնելու պայմանով կարելի խնդրարկուներուն վարձու տալ:

Յոդ. 21- Ըլլա գնումով, ըլլա վարձակալութեամբ կամ նուագորդով տրուած անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն տեսակը, տարածութիւնը, տեղը, գնման ու վարձքի գները եւ մանրամասնութիւնները յաճախորդի եւ վարձակալներու վերաբերյալ տեղեկութիւններով ցուցակներ պետք է կազմուին:

Յոդ. 22- Ծախուած կամ վարձու տրուած կալուածքներէն գոյացած գումարները տերերուն անունով իբր ավանդ կը յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին: Յետո տրուելիք հրահանգին համաձայն տերերուն կը յանձնուին:

Յոդ. 23 - Տարագրուած հայերու քաղաքներուն եւ ավաններուն մեջ ունեցած բոլոր ինչքերուն ու կալուածքներուն յանձնումը եւ վարչական կարգադրութիւնները կը կատարուին այս հրահանգներուն համաձայն: Եվ այդ գործողութիւնները ուղղակի ենթակա են Լքեալ գոյքերու վարչութեան յանձնախումբերուն:

Յոդ. 24 – Վարչական այդ յանձնախումբերը լքեալ գոյքերու վարչական կարգադրութիւններու մասին ուղղակի կը հաղորդեն միայն ՆԳ նախարարութեան եւ միայն անկէ իրենց ստացած հրամաններուն համաձայն կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները, կու տան որոշումներ եւ կը գործադրեն զանոնք՝ իմացնելով նաեւ այդ մասին տեղական կառավարչութիւններուն:

Յոդ. 25 - Այդ հրահանգներուն տրամադրութիւնները գործադրելու եւ ապահովութեամբ յարգելու մասին պետք եղած թիվով քոմիսիոններ պիտի կազմուին եւ ՆԳ նախարարութենէն արտոնութիւն ստանալէ ետք, վարժուած պաշտոնեաներ պիտի ծառայեն եւ պիտի գործեն ՆԳ նախարարութենէն տրուած հրահանգներու համաձայն: Կանոնները եւ բացատրութիւնները պիտի պատրաստուին, համաձայն այդ հրահանգներուն, լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն կողմէ եւ ատոնց պատճենները պիտի դրկուին ՆԳ նախարարութեան եւ մեկ պատճենն ալ պիտի յանձնուի տեղական կառավարչութեան:

Յոդ. 26 – Տարագրուած հայերուն բնակարաններուն մեջ մուհաճիր զետեղել եւ զանազան գործողութիւններ կատարել այդ առթիվ պարտականութիւններն են յանձնախումբերու պաշտոնեաներուն: Այդ գործերն արագացնելու եւ կանոնավորելու համար պետք է նշանակուին քննիչներ քննութիւնները կատարելու եւ այդ առթիվ տեղական կառավարութեանց հետ խորհրդակցաբար որոշումներ պիտի տրուին գործադրութեան համար: Ատոնք ալ լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն պարտականութիւններուն մասը կը կազմեն:

Յոդ. 27 – Յանձնախումբերը իրենց դիտողութիւնները եւ եզրակացութիւնները, իրենց որոշումներուն հետ, գործադրութեան համառոտագրութիւնը պարունակող գրութիւնով մը առնուազն 15 օրը անգամ մը հաղորդելու են թէ ՆԳ նախարարութեան եւ թէ նահանգապետութեան:

Յոդ. 28 - Լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերը, իրենց վարչական գործերու ընթացքին, այս հրահանգներուն եւ տրուած ցուցմունքներուն համաձայն շարժելու պարտավորուած են:

Յոդ. 29 – Լքեալ գոյքերու վարչութեան յանձնախումբի անդամները, երբ կը նշանակուին, իրենց գործունեութեան շրջանին մեջ, լքեալ անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն վարչութեան եւ պահպանման եւ հաշուական գործողութիւններուն համար հավաքաբար պատասխանատու են:

Յոդ. 30 – ԼԳՎ յանձնախումբը մասնավոր կերպով նշանակուած նախագահ մը երկու անդամներէ կը բաղկանա, որոնցմէ միւնը կը նշանակուի քաղաքային վարչական պաշտոնեաներէն եւ միւս անդամն ալ ելմտական պաշտոնեաներէն:

Յոդ. 31 – ԼԳՎ յանձնախումբի նախագահը կամ անոր նշանակած մէկ անձ կը կատարէ թրքակցութիւնները, յանուն նախագահին:

Յոդ. 32 – ԼԳՎ յանձնախումբի նախագահը, երբ յարմար նկատէ, կրնա գրկել իր կազմի անդամներէն մէկը, այս հրահանգներուն համաձայն, քննութիւն կամ հսկողութիւն կատարելու եւ կամ գործադիր պաշտոնյա դառնալու համար:

Յոդ. 33 – ԼԳՎ նախագահը օրական 1.5 ոսկի, իսկ անդամները օրական մէկ ոսկի վարձք կը ստանան մուսաճիրներուն յատկացեալ գումարներէն եւ պարտականութեամբ ուրիշ վայրեր երթալու պարագային ալ կը ստանան իրենց ճանապարհածախսը:

Յոդ. 34 – Այն նահանգներուն մէջ, ուր յանձնախումբ չէ նշանակուած, տեղական կեդրոնական կառավարչութիւնը պարտականութիւն ունի նշանակելու մէկը այս հրահանգներու համաձայն:¹

ՆԳ նախարարութեան 1915 թ. հուլիսի 15-ի հրահանգը

Անհրաժեշտ նկատուած է պատրաստել վիճակագրական գործ մը, որ պարունակի ստույգ տեղեկութիւններ տարագրուած հայերու թիվին, անոնց թողած կալուածքներուն, հողերուն տեսակի եւ արժեքի մասին: Ներփակ կը դրկենք ձեզի բավարար թիվով ցուցակներ, որոնք կը լեցնէք իրենց տեղերուն մէջ եւ կը վերադարձնէք ձեզի:²

Հայերի բռնագաղթի հրահանգներէց

Հայերի տեղահանութեան ժամանակ դուք պետք է հետևէք հետևյալ սկզբունքներին.

ա) Նոր տեղերուն հայ ազգաբնակչութեան թիվը չպետք է գերազանցի տեղական մահմեդական ժողովրդի թվի 10 տոկոսից,

բ) աքսորավայրերուն հայերի կողմից հիմնադրվելիք ավաններն ու գյուղերը պետք է ունենան ոչ ավելի, քան 50 տուն...³

1. Հ. Պապարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 227-235:

2. Ն. տ., էջ 222:

3. Kamuran Gürün Le dossier arménien, p. 277.

**Շաքիր բեյի՝ Դիարբեքիրի գաղթականների ընդհանուր տնօրեն,
ծածկագիրը ՆԳ նախարարությանը (14 օգոստոսի 1916 թ.)**

Մինչև հիմա Տիարբեքիրի կեղդոնը հասած են 40 000 գաղթականներ, որոնցմէ 25 000 Սեւերեկի եւ Խարբերդի ճամբով դրկուած են Կեղդոնական Անատոլու: 12 000 թուրք մուհաճիքներ տեղավորուած են կեղդոնի (Դիարբեքիր) եւ շրջակա գիւղերում մեջ: 4-5 000 քիւրտեր քշուած են:

Մարտին հասած 20 հազարէ 9 հազարը տեղավորուած են սանճագին մեջ եւ 10 հազարի չափ դրկուելու վրա են: Սավրի, Սիլվանի, Լըճեի, Պըշերիի, Հայտարանլը, Միրանլը եւ Իտմանլը կոչուած աշիրեթներում թիվը 100 հազարը անց է, ըստ հասած տեղեկութիւններու: Անոնց ուղարկման եւ սնունդին շուրջ որոշուելիք միջոցներու մասին պիտի տեղեկագրուի:¹

Թահսին բեյի՝ Էրզրումի վալի, 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը

Ֆայիդ անունով մի հիսնապետ հափշտակել է Արաքյանի չորս աղջիկներին: Հիսնապետ Քեամիլ էֆենտին էլ գողացել է 1 863 ոսկի, 35 բեռ կարասի և շատ մեծ քանակությամբ գոհարեղեն: Դրամի և կնոջ համար գործադրված խայտառակությունները ծայր աստիճանի ամոթալի են և անմարդկային: Պետք է այս վիճակի առաջն առնել և մանավանդ վերջ տալ ամենուրեք թեշքիլաթը մախսուսեի անվան տակ գործող չեթեներին: Խարբերդի կուսակալը գրում է, թե «բոլոր ճանապարհները լցված են կանանց ու երեխաների դիակներով, ժամանակ չենք գտնում թաղելու դրանք: Լավ կլիներ, եթե պահեինք մեր վեհաճճությունը և ազգային պատմությունը»:²

Թալեաթի հեռագիրը Մալաթիայի իրքիհադի ակումբին

Թե՛ ձեր գավառակն ուղարկված և թե՛ տեղում հավաքված հայերին ոչնչացրեք: Սրա համար բարոյական և նյութական պատասխանատուն ես եմ: (Իրքիհադի) ընդհանուր կենտրոնի խոշոր հարստության մեծ մասը գոյացել է հայ տարագիրներից գրաված գույքերից ու դրամից: Այդ հարստության մեծության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է հայացք նետել այն պայմանագրի վրա, որ կնքված է, մի կողմից, ընդ-

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 206:

2. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 8 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 279-280:

հանուր կենտրոնի և մյուս կողմից, ակումբների և չեթների հետ: Ինչպես հայտնի է, չեթների մի մասը բանտերից հանված կամ դրսից հավաքված մարդասպանների են: Սակայն այդ մարդասպաններն իրավունք չունեն ձեռք տալ իրենց կողմից սպանված հայերի ունեցվածքին: Նրանք երբույժ են տվել, որ գրաված ունեցվածքը պետք է բերեն կենտրոն: Համաձայն այդ պայմանավորվածության, հափշտակված իրերի կեսը ուղարկվելու է Պոլիս ընդհանուր կենտրոնի ճեմեյեթին հանձնելու համար, իսկ մյուս կեսը բաժանվելու է չեթներին: Եվ յուրաքանչյուր չեթի 15 000 ոսկի է բաժին ընկել, ... 12 000 չեթին բաժին է ընկնում 180 միլիոն ոսկի...

Մրանից կարող եք եզրակացնել, թե ինչ քանակության կարող է հասած լինել ընդհանուր կենտրոնին բաժին հասած գումարը:¹

Խարբերդի կուսակալի հեռագիրը Մալաթիայի կառավարչին

Հակառակ եղած հայտարարություններին, դարձյալ շատ դիակներ են գտնվում ճանապարհների վրա: Ավելորդ է բացատրել այդ երևույթի վնասները... Խստորեն պիտի պատժվեն դրա համար մեղավոր պաշտոնյաները... ՆԳ նախարարությունը հրամայում է ուշադրությամբ թաղել ձեր սահմաններում եղած բոլոր դիակները: Այս նպատակով պետք է օգտագործել բավարար թվով ոստիկան-գինկորների և մի շարք հայտնի պաշտոնյաների՝ նրանց ուղարկելով ամեն կողմ:²

Հաֆիզ Մեհմեդ բեյի՝ Տրապիզոնի երեսփոխան, հեռագիրը Թալեաթին

Սև ծովի ափերին հաստատված հայերին, նավակների մեջ լցնելով, ծովն են թափում:³

Մյունիք բեյի՝ Էրզրումի վալի, 1915 թ. դեկտեմբերի 14-ի ծածկագիրը

Էրզրումից Բոլիի ճանապարհով ուղարկված հայ հարուստների քարավանը... սպանված ու թալանված է իթթիխադի ընդհանուր կենտրոնի անդամ Բ. Շաքիր բեյի կազմակերպած չեթների և դերսիմցիների կողմից:⁴

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 287-288: «Սաբախ», 12 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 288:

3. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 15 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:

4. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 16 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:

Իսմայիլի՝ Կ. Պոլսի բանտերի տնօրեն, կարդացած բռնագաղթի հրամանը Պարպիզակում

Հայ ժողովուրդը անվստահելի է, երկիրը պատերազմի մեջ է, թշնամի Պոլսի դռներն է թակում, ուստի ռազմական զգուշավորության նպատակով հարկ է հավաքել հայերին և հեռացնել ծովեզրից երկրի խորքերը...¹

Սղերդի առաջնորդարանի տեղապահին կառավարչապանը հարկադրում են ստորագրել թուրքերի կազմած հեպեթալ «վկայությունը»

Երբ թուրքերը մզկիթում ջերմեռանդ աղոթում էին, զինված հայերը ներս խուժեցին ու նրանց կոտորեցին։²

Ալի բեկի պատմածը

Երբ Քաթաստիյ մեջ առաջին անգամ դաշնակցականները ձերբակալել սկսան, (բժիշկ) Հայրանեան վալիին դիմելով կը բողոքե.

-Եթե անոնց յանցանքը դաշնակ ըլլալն է, ես ալ դաշնակ եմ, զիս ալ ձերբակալելու եք:

Ասոր վրա վալին անոր խիստ ոճով կը պատասխանե, թե ձեզի ազատութիւն ու սահմանադրութիւն ալ շնորհեցինք, բայց դուք երես առնելով շատ առաջ գացիք և չափը անցուցիք: Հիմա սպասեցեք և տեսեք, թե ձեզի ինչեր պիտի ընենք:

-Թե որ մարդկութիւնը և քաղաքակրթութիւնը մեկ կողմ թողուք, կրնաք շատ բան ընել.- պատասխանելով, բարկացած կը մեկնի բժիշկը:

Սըվազի երևելի հայերուն հետ, թվով 150 հոգի, Հայրանեանն ալ ճամբա կը հանեն՝ կառքերու մեջ նստեցուցած, իբրև թե Կեսարիա դրկելով դատուելու համար: Գիշերանց, քաղաքէն հեռու, ժամդարմայի խիտ ցանցի մը մեջ առած զանոնք, Մուամմեր մավզերով բոլորն ալ անձամբ կը գնդակահարէ։³

Զինվորի պատմածը

Էրզրում զինուոր էի, երբ ձեզ (հայերին) ջարդել սկսան: Բանակին մեջէն առաջին անգամ հայերը զատեցին ու զինաթափ ընելով մեզի գնդա-

1. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 16 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:

2. Ն.տ.:

3. Ն.տ.:

կահարել տուին: Յետո էրզրումի հայերը արքայազնին: Շատերը փախած էին: Շուներով զանոնք կը հալածեինք լեռներուն վրա ու բռնելով կը սպաննեինք... Ինչպե՛ս կը սպանեին ձեզ: Թեւս կոտորի, եթե մեկուն շիտակ գնդակ մը արծակեցի: Միայն երեք վիրավոր, որոնք տակավին մեռած չէին, ստիպման տակ սուինահար ըրի:՝

Թալեաթ

Բ. Դուռն ուզում է օգտագործել Համաշխարհային պատերազմը, որպէսզի վերջնականապէս հաշիվ մաքրի ներքին թշնամիների (տեղացի քրիստոնյաների) հետ, ընդորո՞ւմ՝ զերծ մնալով արտասահմանի դիվանագիտական միջամտութիւնից:՝

Ուղտապան Քերպելա Ալի Մեհմեդի պարմաժը

Ես ռազմամբերք կփոխադրեի Երզնկայէն Կարին: Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ, երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մօտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուն: Անթիլ, անհամար մարդու դիակներ, մեծ կամուրջի 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած եւ ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջէն անտին կվազեր: Սոսկալի էր տեսնելը, երկար սպասեցի քարավանովս, մինչեւ որ այդ դիակները քաշվեցան, եւ ես կարողացա կամուրջէն անցնիլ: Սակայն կամուրջէն մինչեւ Ճինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով, ծերեր, կիներ, երեխաներ, արդեն հոտած, նեխուած եւ ուռած: Այնպիսի մի զարշահոտութիւն կար, որ անցնել այդ ճանապարհով անհնար էր: Իմ երկու ուղտապաններս այդ հոտէն հիվանդանալով մեռան, եւ ես ստիպուեցա ճանապարհս փոխել: Անլուր եւ զարհուրելի ոճրագործութեան զոհեր եւ հետքեր էին ասոնք, իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշուառ հայեր էին:՝

1. Ա. Քոչեան Կարմիր դրոշակներ հերոսներու կեանքէն, 1915-1918, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938, էջ 101-106:

2. Deutschland und Armenien, 1914-1918. Sammlung diplomatischer, Aktenstücke. Herausgegeben und Engeleitet von Dr Johannes Lepsius Potsdam, 1919, s. 83, Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի 1915 թ. հունիսի 17-ի գեկուցագիրը կանցլերին:

3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, քք. 17-18:

«Թանին» բերքը 1915 թ. աշնանը կառավարությանը կոչ էր անում
Ոչնչացնել կամ բռնի մահմեղականցնել բոլոր հայ կանանց Թուրքի-
այում՝ որպես Օսմանյան կայսրության փրկության միակ միջոց։¹

Թալեարը Վանգենհայմին (17 հուլիսի 1915 թ.)
Հայերին բոլոր նահանգներից պետք է մաքրեն։²

Բռնագաղթվածներին ուղեկցող սպիկանի պատմածը
Ծանր տեսարան էր, ես չէի կարողանում կրակել։ Ծատ կանանց ու
երեխաների բուռն ցավերից ղաշտերում շների միջոցով։

Գիշերը Բայբուրդից բերում են կանանց ու երեխաների խմբեր...
ամեն օր 10-20-ական հոգու ընտրում և սպանում են։ Նաև քշում են քաղ-
ցածներին, հոգնածներին և գիշերը նետում գետը։ Բացում են փոքր երե-
խաների զանգերը։ Կանանց բռնաբարում ու սպանում են։ Ես ինքս թա-
ղեցի հինգ կանանց դիակներ, որոնք այդ վայրերում մեռել էին ծննդաբե-
րության ժամանակ։³

Թուրք պաշտոնատարը հայ բռնագաղթվածներին
Չեմ ուզում, որ այստեղ նույնիսկ հայի հոտը մնա։ Գնացեք Արաբիա-
յի անապատները և այնտեղ ստեղծեք Հայաստան։⁴

Թուրք սպան Ղոսեյնուն
Բիթլիսում իշխանությունները հայերին հավաքում էին ծղոտով լցված
մարագներում, դռները փակում էին ծղոտով և հրդեհում ու այդպես խեղ-
դում։⁵

**Ֆեյզի բեյը՝ Դիարբեքիրից Օսմանյան խորհրդարանի երեսփո-
խան, քուրդ ավազակապետ Ամարոյին**

Չավակս, Ամարո, մի քանի օրեն 6-700 հայեր, մեր յավեր չերքեզ Ծա-
քիր պեյի հրամանատարության տակ Մոսուլ արքությունում պատրվակով
պիտի հասնին Ըշքեֆքան գիւղ, այնտեղ յավեր Ծաքիր պեյին հրահանգ-

1. **Ջ.Կիրակոսյան** Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահա-
յությունը, Երևան, 1965, էջ 336:

2. **Հ. Ղազարեան** Ցեղասպան բուրքը, էջ 146:

3. **Գր. Чалхушьян** Красная книга, Ростов на Дону, 1919, стр. 66.

4. **Ռ. Փինոն** Հայերի բնաջնջումը, Գերմանական մեթոդ-բուրքական գործե-
լակերպ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 48-59:

5. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 545-554:

ին համաձայն ամբողջ աշայիտովդ պիտի ոչնչացնեք զանոնք, առանց մեկ հայի մը խնայելու եւ եթե իմանանք մեկ հայ ազատած եք, պատասխանատու եք, գիտցած եղեք։¹

Թամու Ալին Տարոնի հայերին

Հայեր, ես պետք է ձեզ ճշմարտությունն ասեմ: Սուլթանից հրաման է ստացված, որ բոլոր հայերը, որոնք ապրում են օսմանների երկրում, պետք է անգթորեն ոչնչացվեն: Սիլվանի հայերն արդեն կոտորված են... չորս-հինգ օր հետո այստեղ էլ կսկսվի կոտորածը, բոլորը, մինչև վերջին մարդը ոչնչացվելու են, մեկ մարդ իսկ ողջ չի մնալու...²

Մուսա բեկ

Հրաման կա, որ այսուհետև ով որ օսմանների հողում տա Հիսուս Բրիստոսի անունը, չպետք է կենդանի մնա։³

Մշո մութեսարիֆ Սերվերը հայ համայնքի ներկայացուցիչներին չերբակալելուց առաջ հայտարարեց

Ինձ անհայտ պատճառներով հրաման է ստացվել, որ դուք բոլորդ պետք է թողնեք Մուշը և տեղափոխվեք Դիարբեքիր մինչև պատերազմի վերջանալը:

Իսկ հունիսի 28-ին թուրք չաուշը քաղաքի փողոցներում բղավում էր. «Հայեր, համաձայն մութեսարիֆ փաշայի հրամանի, պարտավոր եք ժամը 10-ին հավաքվել կառավարական գրասենյակի մոտ՝ ձեր ձիասայլերով, ձիերով, անասուններով, ձեր ամբողջ եղած-չեղածով և ընտանիքներով՝ Դիարբեքիր գնալու համար»:

Եթե (մահմեդականներից) որևէ մեկը համարձակվի իր տանը ապաստան տալ հայ երեխաներին, կանանց և աղջիկներին, հայտնաբերվելու դեպքում թաքցնողը կհամարվի հայ և գլխով կփոխհատուցի։⁴

Տրապիզոնի վալին գերմանական հյուպատոսին

Հայերի հավանական արտաքսումը, անգամ զինված դիմադրության դեպքում, կարող է տեղի ունենալ միայն քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունների կողմից:

1. Տ. Մկունդ Ամիդայի արձագանքները, Նյու Յորք, 1950, էջ 249-250:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219: Եղիազար Կարապետյանի հիշողություններից:

3. Ն. տ.:

4. Ն. տ.:

...Ընդհանրապես տարագրությունը ուղղված է ոչ թե քրիստոնյաների, այլ հայերի դեմ, իսլամանալուծ հետո էլ հայը արքտրվելու է...¹

Չերաբուլիսի զինվորական հրամանատարի բացաբրությունը դիակները չբաղելու վերաբերյալ

Ինքը չի կարող որոշել տվյալ դիակը մահմեդականի՞ է, թե՞ քրիստոնյայի (քանի որ դրանք անդամահատված էին): Միայն մահմեդականին է բույլ տալու թաղել:²

Էնվերի 1915 թ. հուլիսի 14-ի հրամանը բանակների հրամանատարներին

Բացարձակապես անհրաժեշտ է օրեօր հավաքել ու պահել բոլոր ապացույցները, բոլոր վավերագրերը, որոնք բնույթ ունեն աշխարհի առաջ արդարացնելու այն միջոցները, որոնք որդեգրել ենք խորտակելու համար հայ հեղափոխական շարժումը, որպեսզի դրանք հրատարակվեն գրքույկներով:³

Թուրք պաշտոնատարի հայտարարությունը

Հայերի ոչնչացումը ռազմական միջոցառում է: Իսկ զինվորականները գերմանացիների հրամանատարության տակ են: Այնպես որ, շնորհակալություն ասենք գերմանացիներին:⁴

Ներքին գործերի նախարարության բարչրաստիճան պաշտոնատար

Չնայած տարագրության մեջ գտնվող հայերին սննդամթերքով ապահովելու վերաբերյալ Բ. Դոան հրամանի, նրանց մեծ մասը սովից կոտորվելու է:⁵

1. Տրապիզոնում գերմանական հյուպատոսի 9 հուլիսի 1915 թ. թիվ 15 տեղեկագիրը, Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուս Տեղեկագիր:

2. Վանգենհայնի 9 հուլիսի 1915 թ. թիվ 437 հեռագիրը: Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուս Տեղեկագիր էջ 47:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3602:

4. Վ. Շվինդլերի 1915 թ. օգոստոսի 30-ի նամակը Բոյտլերին:

5. Գերմանական դեսպանի 1915 թ. սեպտեմբերի 25-ի հեռագիրը, Բեռլին:

Թուրքերի կոչերը հայերի կոպորածների ժամանակ

Լսեք Կորանի հետևյալ կոչը. «Սպանիր նրանց, ում Աստված կմատնի քո ձեռքը: Դա կուրախացնի հավատացյալների սրտերը և անհավատների սրտերից կհանի զայրույթը»:

Վայրենի ոռոսները, դավաճան անգլիացիները, պիղծ ֆրանսիացիները շարունակում են հպարտանալ իրենց գործերով, բարձրացնել իրենց դրոշները ձեր մաքուր և սուրբ լեռների վրա...

Օհ, դուք պեղճ ու անօգնական ժողովուրդ Հնդկաստանի և Թունիսի և դուք թուրքական խեղճ ցեղեր: Օհ, Թուրքմենիա և Բուխարիա՝ մեռնող արյունոտ Ռուսաստանում: Օհ, դուք քանդվող մզկիթներ, քարոզիչների ավերվող ամբիոններ, փշրվող միմարեթներ...

Մուսուլմաններ, գնացեք արյունոտ տարածքներ: Այնտեղ տեսեք իսլամի ավերած երկրները և օրինակ վերցրեք...

Կարդացեք ձեր պատմությունը: Եթե ցանկանում եք պատիվ ու փառք, հուրիներ ու աղջիկներ, մայեք, այդ բոլորը սպասում են ձեզ: Մտածեք այս ամենի մասին: Չե՛ր թշնամիները դողում են ձեր ձեռքի տակ: Հարձակվե՛ք նրանց վրա բոլոր կողմերից: Որտեղ հանդիպե՛ք նրանց, սպանե՛ք: Որպես վարձատրություն Աստված ձեզ հուրիներ և աղջիկներ կտա երկնքում: Մուհամմեդն է միակ ճշմարիտ Աստվածը, Մուհամմեդից բացի ուրիշ Աստված չկա:¹

Թալեաբը

Այն բոլոր հայերը, որ Հայաստան մը շինելու համար խոսքով, գրիչով կամ գործով աշխատած են կամ կրնան աշխատիլ, տերության թշնամի կը նկատուին եւ այսպիսի ժամանակի մը մեջ պետք է մեկուսացուին:²

Հայ հոգևորականներին արսորելու դեմ պայքարաբարանի բողոքին Բ. Դոան պապասխանը

Հայկական կազմակերպությունը մի շարք հայ ազդեցիկ առաջնորդների համար հասարակական անդորրը խանգարելու միջոց կարող է ծառայել: Հետևաբար այդ հավանականությունը կանխելու նպատակով որոշված է հայ առաջնորդներին մայրաքաղաքից հեռացնել:³

1. The missionary review of the World, July, 1915.

2. Ա. Քոչեան Կարմիր դրուագներ հերոսներու կեանքէն, հ. Ա, էջ 48:

3. Ֆ. Նանսեն Հայաստան և Մերձավոր Արևելք, էջ 281-285:

Էնվերը, Սարիղամիշի պարտությունից հեկոտ անցնելով Սեբաստիայով, կառքից իջնելով, ասաց

-Հայերն են մեր դեն կռվողները:

-Փաշա,- ասաց Սուրադը,- ինչպես որ մենք, թուրքահայերս ենք կատարում մեր պարտականությունը Օսմանյան հայրենիքի համդեպ, այնպես էլ ռուսահայերը ստիպված են կատարել իրենց պարտքը ռուս պետության նկատմամբ:

-Ոչ միայն ռուսահայերը, թրքահայերն էլ ունեն կամավորական զինքն ռուսական բանակում,- առարկեց Էնվերը խստությամբ և ավելացրեց,- վստահ եղեք, շատ խիստ եք պատժվելու:¹

Էնվեր

Այդ (հայերի բնաջնջումը) ամենամեծ գործն է, որ երբևիցե իմացել (կատարել) է Երիտասարդ Թուրքիան: Գերմանացիները մեզնից շնորհակալ պիտի լինեն, որ ոչնչացնում ենք նրանց թշնամիներին:²

Նայիմ բեյ

Մեղցուած հայերու թիվը ծածկագիր հեռագիրներով երկու շաբաթ անգամ մը կուղարկուեր Պոլիս...

Տեր Զորի ջարդին ժամանակ զոհուեցան բոլոր այն հայերը, որ անպատ արքորուած էին՝ ավելի քան 200 հազ. մարդ:³

Բռնագաղթվածների քարավանն ուղեկցող թուրք հարյուրապետը Գր. Պալաքյանին

Ես ոստիկանութեան հարիւրապետ մըն եմ: Մեզի Կ. Պոլսեն հրաման տրուած է ամենքը սպաննել, վասնզի Սուրբ պատերազմ (ճիհատ) հռչակած ենք... երբ զինուոր մը պատերազմի մեջ մեկը սպաննէ, յանցավոր չէ, այսպես գործեցի ես ալ, յետոյ՝ ջարդէն ետքը աղոթք մը (նամազ) ըրի ու արդարացայ:⁴

1. Սիրվարդ Սեբաստացի Մուրադ, էջ 14-21:

2. Վիլհելմ Շվենդլերի 1915 թ. օգոստոսի 30-ի նամակը, Դրեզդեն՝ պատվավոր դոկտոր, գաղտնի խորհրդական Բոյտլերին:

3. Նայիմ պեյի յուշերը, էջ 46-47:

4. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 95:

Ասաֆ բեյը՝ փոխկուսակալ, Տիգրան Քելեքյանին

Սիրելի ուսուցիչ, ինչ որ կուզեք ընել, ըրեք շուտով, յետոյ ուշ է: (Ապա կարդալով Թալեաթի հեռագիրը՝ «Հեռագրեք իսկույն՝ հայերեն որչափ մեռած եւ որչափ դեռ ողջ են»), ապա բացատրեց. «Հեռագիրը կը նշանակե. ինչո՞ւ կը սպասեք, ջարդեք»:¹

Անպանդի տերությունների 1915 թ. մայիսի 25-ի վերջնագրին Օսմանյան կառավարության 1915 թ. մայիսի 25-ի պատասխան նոտան

Բ. Դռան կառավարությունը վերոհիշյալ հուշագրի պարունակած վկայություններն ու պնդումները բացարձակապես մերժում է: Օսմանյան տերության սահմաններում հայերի դեմ գործադրված ցեղասպանության որևէ դեպք ամբողջությամբ սուտ է:

Իրադարձությունների իսկական էությունը ցույց տալու համար ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում հետևյալ լուսաբանումները:

Քանի որ Էրզրումի, Դերջանի, Էգինի, Մասունի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերը երկրի խաղաղությունն ու հանրային անդորրությունը խանգարող որևէ քայլ կամ գործողություն չեն ցուցաբերել, Օսմանյան կառավարության պաշտոնատարներն էլ նրանց դեմ արտակարգ միջոցառումների դիմելու անհրաժեշտություն երբևիցե չեն զգացել:

Այս իրողությունը չեզոք երկրների հյուպատոսների կողմից էլ արդեն նշվել է, այսինքն համաձայնական տերությունների զրպարտությունները բացահայտ սուտ են:

Ովքեր արևելյան հարցերին և իրադարձություններին քաջատեղյակ են, լավ գիտեն, թե հայ ժողովրդին, ամեն առիթից օգտվելով, Օսմանյան կառավարության դեմ ընթոստության մղողները եռյակ համաձայնության, մանավանդ ռուս և անգլիացի պաշտոնատարներն են:

Այնպես որ, այս հարատև գրգռություններն Օսման կառավարության և վերոհիշյալ կառավարությունների միջև թշնամանքի սկսվելուց ի վեր անժխտելիորեն երևան են եկել:

Նույն կառավարությունների Բուլղարիայում և Ռումինիայում գործող հյուպատոսները չէի՞ն, որ օսմանյան հպատակ երիտասարդ հայ ասպատակներին Վառնայի, Մուլինայի և Կոստանցիայի վրայով ու այլ ճանապարհներով Կովկաս ուղարկեցին և ռուսական կառավարություն

1. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 95:

էլ այս օսմանցի հայ երիտասարդներին իր բանակի կազմի մեջ մտցնելով, հրացանով ու ռումբերով զինելով, նրանց հեղափոխական թուփերը ու հայտագրեր բաժանելուց հետո Օսմանյան կայսրության սահմաններից ներս հայ շրջանակներ ներմուծելուց հետ չկանգնեց: Այդ երիտասարդների պարտականությունն էր իրենց ուղարկված շրջաններում հեղափոխական կազմակերպություններ հիմնել, ինչպես նաև Վանի, Շաֆուկի, Հավասորի, Գեվաշի և Թեմարի հայերին կառավարության դեմ զինված ապստամբության մղել: Դեռ ավելին՝ մյուս կողմից դրդել այդ շրջանի թուրքերին ու քրդերին՝ հայերին ջարդելու:

Սրանից բացի հետևյալ օրինակները հիշելն ու ցույց տալն էլ հատկապես օգտակար համարեցինք:

Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի միջև թշնամություններ սկսվելուց հետո Արմեն Գարո անունով մեկը, որը նախկին օսմանյան երեսփոխաններից Գարեգին Բաստրմաջյանն է, հայկական կուսակցությունների ղեկավարներից Դրոյի ու Խեչոյի կողմից հիմնված ասպատակներին միացած, գործակցած վերոհիշյալ ղեկավարների հետ, Ռուսաստանի կողմից հայ կամավորների զուլսն անցած օսմանյան սահմանների վրա հարձակում է գործել: Ռուսների կողմից Բայազետի գավառի գրավման ընթացքում վերոհիշյալը իր ճանապարհի վրա գտնված բոլոր իսլամ գյուղերն ավերել է և բնակիչներին կոտորել: Այս շրջանից ռուսներին հետ մղելու ժամանակ նա վիրավորվել է, և Էրզրումի դաշնակցական պատվիրակ Սուրեն անունով անձնավորությունն էլ սպանվել է:

Ներկայումս էլ Բաստրմաջյանը Կովկասի սահմանի վրա գործում է: Ամերիկայում հրատարակվող դաշնակցության օրգան «Ասպարեզ» թերթը այս անձի պատերազմ մեկնելուց առաջ, պաշտոնական երդման կրոնական արարողություն կատարելու միջոցին Դրոյի և Խեչոյի հետ հանված մի լուսանկար է հրատարակել:

Այս ծրագրված նախապատրաստությունները, անգլիական պաշտոնյաների կողմից Կիպրոսից հատուկ բերված և Իսկենդերունի մերձակայքում ցամաք հանված հայերի գործունեության հետ կապը հստակ ու դրականորեն հայտնի է դարձել... Այս շարժումները տարբեր հետևանքներ ունենալուց բացի՝ երկաթուղային գնացքակազմի գծից դուրս ընկնելու պատճառ էլ են դարձել:

Մյուս կողմից, Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի ծովային հրամանատարությունները Ալանայի, Դեորտ-Յոլի, Յումուրտալըքի, Իսկենդերունի և

երկրի այլ շրջանների հայերի հետ թղթակցելով, նրանց ըմբոստության ու գրգռումների էին մղում:

Գալով Ձեյթունի հայերին, մասնավորապես անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների կողմից իրականացված քարոզչության հետևանքով, հայ հեղափոխական կազմակերպությունը անցյալ փետրվարից սկսեց իր գործունեությունը: Նշված շրջանների հայերը կառավարական պաշտոնատարների վրա զենք բարձրացնելով, շրջապատեցին պետական շենքերը: Այս դեպքերի հետևանքով օսմանյան կառավարության պարտականությունն էր ըմբոստությունը զսպել, հսկողության տակ վերցնել հանրային անդորրը:

Նման հեղափոխական և ծրագրված շարժման զսպման համար բոլոր անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցառումների իրավունքը լինելով պետական իշխանության ուղղակի իրավասության մեջ՝ դրանց միջամտելու և հակազդելու իրավունք ոչ ոք չունի:

Դրանից բացի, այս միջոցառումները, նշված հարցի նման, ներկայումս ընթացող պատերազմի ժամանակ անշուշտ անմիջական պարտավորություն և կարևորություն են ստանում: Բ. Դոան կառավարությունը, մի կողմից, ռազմական ուժով հեղափոխությունը ճնշելու, մյուս կողմից էլ, օտար երկրներում գործող հեղափոխական կազմակերպությունների և եռյակ համաձայնության կառավարությունների պաշտոնատարների հետ հարաբերություններ մշակող հայ հեղափոխականներին հետապնդելու և ձեռքակալելու պահանջ զգաց:

Հակառակ վերոհիշյալ երեք պետությունների մեղադրանքների, Օսմանյան կառավարության զսպումի գործողությունների ընթացքում ժողովրդական ամենախիսկական միջամտության և մասնակցության դեպք չի պատահել: Հայ հեղափոխականների բնակարաններում կատարված խուզարկությունների ժամանակ կանխանշված հեղափոխությունն ու գործողությունները հաստատող շատ կարևոր փաստաթղթեր ու հեղափոխական դրոշակներ են հայտնաբերվել:

Մյուս կողմից, այս փաստաթղթերը հաստատում են, որ դրանց գործունեության կենտրոնները՝ Փարիզում, Լոնդոնում և Թիֆլիսում հիմնված հայ հեղափոխական կազմակերպությունները, հովանավորվում են ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունների կողմից:

Դարձյալ զավառներում կատարված խուզարկությունների ժամանակ շատ հայերի մոտ գտնվել են հազարավոր ռումբեր ու հրացաններ,

որոնք մատակարարված են Ռուսաստանի կողմից: Այս ձեռքակալված հայերը, ինչպես նաև ֆրանսիացի, անգլիացի և ռուս պաշտոնյաների սաղորանքով ու դրդումով զինակոչից խույս տալուց հետո ժամդարմների վրա հարձակվողները, անշուշտ հանձնվելու էին համապատասխան դատարաններին:

Բ. Դռան կառավարությունն ունի վավերաթղթեր, որոնք ապացուցում են նշված շարժումները ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական տերությունների հովանավորությամբ գործադրվելը և վերջին անգամ Կոստանցիայում ստեղծած հեղափոխական բոլոր տեսակի գործունեությունը վերջացնելը համարվեց պատրանք և որոշվեց հարմար առիթի դեպքում շարժումն առաջ տանել:

Բ. Դուռը, հասարակական կարծիքին տեղյակ պահելու համար, հարմար առիթով այս վավերաթղթերը պետք է հրատարակի իրենց բոլոր մանրամասնություններով:

Օսմանյան կառավարությունը հանրային անդորրությունը պահպանելու մտահոգությամբ և համաձայն օրենքի բացորոշ տրամադրությունների, շնորհիվ իր ձեռնարկած նախազգուշական միջոցների հայերի հեղափոխական շարժումները կարողացել է զսպել՝ առանց զանգվածային կոտորածի:

Եթե նկատի առնվի, որ բացի նշված հեղափոխական շարժումներից մասնակցած 2 345 հոգու ձեռքակալությունից, խաղաղ և հոգու ամենայն անդորրությամբ իրենց գործերով զբաղվող և անվտանգ անդորրությամբ Պոլսում բնակվող 77 735 հայերին, ապա ակնհայտ է, որ կատարվածը արդյունք է նախազգուշական միջոցների գործադրման և բացահայտում է, որ հայերի նկատմամբ որևէ կանխատեսված շարժում գոյություն չունի:

Գալով որոշ հայերի տեղահանմանը, դրա պատճառն ամմիջապես ռազմական գործողությունների գոտիներում այդ հայերի բնակված լիներն է կամ նրանց գոյությունն այդ շրջաններում, ինչը ազգային պաշտպանության առումով առաջացրել էր Բ. Դռան կառավարության մտահոգությունը և նրա մեջ իրավացիորեն կասկած էր արթնացրել:

Այդուհանդերձ Բ. Դուռը իր թե ցամաքային և թե ծովային սահմանների անվտանգության ապահովման համար անհրաժեշտ համարվող բոլոր միջոցառումների կիրառումը համարում է օրինական պարտականություն և որևէ այլ կառավարությանը հաշիվ տալ պարտավոր չէ:

Երբ ֆրանսիական և անգլիական ծովային ուժերի հրամանատարները ոմբակոծում էին Չանաքկալեի (Դարդանեյի) թուրքական շրջիկ կամ ստացկոնար հիվանդանոցները, ռուսական կառավարությունը հայերի միջոցով Կարսի մերձակայքի հազարավոր խաղաղ մահմեդականների սրի էր քաշում և Կովկասում գերեվարված օսմանյան ղեկավարներին նույն այդ հայերի ձեռքով բնաջնջում էր, նրանց քաղցի ու ծարավի մատնելով անգթորեն սպանում էր, արդյո՞ք զարմանալի չէ, որ այժմ այդ պետությունները մարդկային զգացումից են ճառում:

Պատերազմող պետությունների հյուպատոսներին անելանելի կացության մատնողը ոչ թե Թուրքիան, այլ նույն ինքը՝ ռուսական կառավարությունն է:¹

Վանի ինքնապաշտպանության առթիվ թուրքական կառավարության 1915 թ. հունիսի 16-ի հայտարարությունը

Ռուսաստանը հույսը կտրեց, որ կկարողանա պայքարել Թուրքիայի դեմ շիտակ, բացահայտ և ազնիվ միջոցներով, դիմեց այնպիսի օժանդակ քայլերի, որոնց անձանոթ է իրեն հարգող ժողովուրդների ռազմական պատմությունը: Ռուսաստանն օգտվեց հայ բնակչության մի մասի անգիտությունից ու միամտությունից և նրան սովորեցրեց ըմբոստանալու Օսմանյան կայսրության դեմ: Ռուսաստանը չամաչեց... այդ սաղորիչ շարժման հետևանքով Բաշկալեում և Վանի շրջակայքում ստեղծված իրավիճակն աշխարհին ներկայացնել որպես զենքի հաղթանակի արդյունք: Օսմանյան կառավարությունը, կատարելով սովերեն պետության իր պարտքը, ճնշել է այդ տրամադրությունը:²

Կ. Պոլսի կայազորի հրամանատարության 1915 թ. հունիսի 17-ի հայտարարությունը

Երեկ առավոտյան կայսերական հրամանագրի հիման վրա ռազմական նախարարության առջև գտնվող հրապարակում մահապատժի ենթարկվեցին 20 հայեր... Կ. Պոլսում ռազմական դատարանի դատավարության ընթացքում ապացուցվել է, որ այդ անձինք փորձ են արել կայս-

1. E. Uras The Armenians in history and the Armenian Question, Istanbul, 1988, p. 618-621. J. Lepsius Der Todesgang des Armenischen Volkes, s. 161-163, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1091-1093:

2. "Wiener Zeitung", 16 հունիսի 1918 թ.:

րության մի մասը դուրս բերելու թուրքական տիրապետության տակից անկախ Հայաստան ստեղծելու համար և այդ նպատակով թուրքական կառավարության դեմ մահափորձերի և ապստամբությունների սադրանք են նախապատրաստել, արտասահմանում, տարբեր վայրերում գաղտնի կամ հրապարակային համաժողովներ են անցկացրել, թե խոսքով և թե գործով քարոզչություն արել։¹

***Ներքին գործերի նախարարության անունից հայտարարություն,
1915 թ. հունիս, որ փակցված էր Սեբաստիայում պապերին***

1. Բարձրագույն հրամանով Ջեզիբե և Դեբ Զոր եք մեկնելու։
2. Անվտանգ եք գնալու ուղեկցողների հսկողության տակ։
3. Ճանապարհին ձեզ հետ բան չի պատահի։
4. Այս տեղահանությունը պատերազմի պատճառով է։
5. Եթե ընդդիմանալու փորձ արվի, զենքի ուժով բնաջնջվելու եք։
6. Թաղ առ թաղ եք մեկնելու։
7. Գարագույներին հայտնված է։
8. Կարող եք վարձել կառք, ձի, էշ։ Չունեցողների գույքը տեղափոխելու համար կառավարությունն է կառք վարձելու։²

Մուսմների՝ Սեբաստիայի կուսակալ, հեռագիրը Ամասիայի ոստիկանապետ Բյոռ Նուրի էֆենդուն

Հայերին ուղարկեցինք կարճ ճանապարհով՝ շրջանցելով Եփրոկիան։ Վիլայեթում տարագրությունն ավարտված է։ Քշված և տարագրված անձանց թիվը վիլայեթում նախապես նշված էր 160 հազար։ Սակայն այդ թվի մի մասը Կարահիսարի և Ամասիայի դեպքերի ընթացքում բնաջնջված և սպանված է։ Այդ հաշվի առնելով, վիլայեթներից տարագրվածների այն թիվը, որ արձանագրված է տոմարի մեջ, կարելի է ընդունել։³

Ռափի բեյի ցուցմունքը ռազմական դատարանում

Նրանք, ովքեր հաստ պարաններով կապեցին հայերի ջարդած թևերը... բանտում հավաքել էին հայերի մատանիները, դրամները... Այդ թշվառներից խլեցին ֆեսերը, կոշիկները, զգեստների մի մասը և առա-

1. "Arbeiter Zeitung", Վիեննա, 18 հունիսի 1915 թ.։

2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 94։

3. Ն. տ., էջ 107։

վոտ վաղ նրանց գրեթե մերկ բանտից հանեցին և, 300 հոգու թևերը կապած իրար, ուղարկեցին դեպի սպանդ:¹

Երբ մուքեսարիֆ Քեմալը հայերին զանգվածաբար ջարդելու համար դադարաձևի վճռով կախաղան էր հանվում, նա իր վայրագությունները ոչ թե ժխտեց, այլ հայտարարեց

Ես մի թուրք պաշտոնյա եմ, գործադրեցի ստացած հրամանը և իմ պարտականությունը կատարեցի բարեխղճորեն:²

Տրապիզոնի տների պատերին 1915 թ. հուլիսի 13-ին փակցված հրամանագրի տեքստը, որ տպվեց նաև «Տրապիզոնյա մեշվերեք» պաշտոնաթերթում

Օսմանյան տարրերի մաս կազմող մեր հայ հայրենակիցները շատ տարիներ ի վեր դրսի թելադրանք հանդիսացող հոռի և կարգը խանգարող մի շարք գաղափարներ տարածելով, իրենց հանգստի և շահերի հետ միասին օսմանյան երկրի մյուս հայրենակիցների հանգիստն ու անդորրն էլ խանգարել են, մանավանդ հայ հայմայնքը նաև համարձակվել է միանալ մեր թշնամիներին: Թե երկրի անվտանգությունը, խաղաղությունը և անդորրությունը և թե հայ հայմայնքի գոյության տևականությունը և անվտանգությունը պահպանելու համար մեր պետությունը հարկադրված է արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել և զոհողություն կատարելով՝ մինչև պատերազմի ավարտը հայերին բնակեցնել ու տեղավորել ներքին նահանգներում...

1.Բացառությամբ հիվանդներից, բոլոր հայերը այս տեղեկացումից հինգ օր անց ժանդարմների հսկողությամբ ըստ թաղերի ու գյուղերի հերթականությամբ և ամբողջականությամբ պարտավոր են հեռանալ (իրենց բնակավայրերից):

2.Թեև մեկնելիս հայերն ազատ են իրենց հետ տանելու շարժական ունեցվածք, սակայն արգելված է վաճառել անշարժ սեփականությունը և հողերը ու մնացած կահ-կարասին ու գույքը կամ դրանք ուրիշներին տալ: Որովհետև այս հեռանալը ժամանակավոր է... և շարժական ունեցվածքը, որ հետները տանել չեն կարող, պետք է դրվեն անվտանգ և ամուր

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 251-253:

2. «Ճակատամարտ», 23 մարտի 1919 թ.:

շենքերում և պահվեն կառավարության հսկողության ներքո: Հայերի վերադառնալուց հետո դրանք վերադարձվելու են նրանց: Այս հանձնարարականին հակառակվողները, հայերի շարժական և անշարժ ունեցվածքը գնողներն ու վաճառողները կամ պահպանության վերցնողները հանձնվելու են ռազմական դատարանին: Միայն թույլատրվում է բանակին անհրաժեշտ գույքերը վաճառել իշխանություններին:

3. Շանապարհին հայերի հանգիստն ապահովելու, նրանց վրա հարձակումներ թույլ չտալու և նրանց անվտանգ ժամանակավոր բնակավայրեր հասցնելու միջոցները նախապատրաստված են:

4. Հայ համայնքի մեկ կամ մի քանի անդամների սեփականության, կյանքի կամ պատվի վրա հարձակումներ գործողների դեմ ուղեկցող զորախմբերը զենք են գործադրելու և նրանց ձերբակալելով հանձնելու են ռազմական դատարանին՝ մահվան դատապարտելու: Հայերի խաբեության գոհ լինելու հետևանքով են այս ցավալի միջոցները ձեռնարկված, որոնք մյուս տարրերի հետ ոչ մի կապ չունեն: Ուրիշ ազգության պատկանողները չեն կարող որևէ ձևով կամ եղանակով միջամտել այս խնդրին:

5. Հայերը պարտավոր են հպատակվել կառավարության այս որոշումներին: Եթե նրանք համաձայնության գան զինվորի կամ ժանդարմի վրա զենք գործադրելու, դրանք փոխադարձվելու են զենքի գործադրմամբ և նրանք մեռած վիճակում են բռնվելու: Նաև կառավարության որոշումներին հակառակվողները կամ մեկնել չցանկացողները և կամ որևէ տեղ թաքնվողները և նրանց իրենց տներում պահողները, կերակրողները և նրանց թաքնվելն ապահովող անձինք հանձնվելու են ռազմական ատյանին՝ մահապատժի դատապարտվելու:

6. Հայերը չեն կարող ունենալ սուր զենքեր և հրազեն՝ տներում կամ դրսում թաքցրած: Բոլոր տեսակի զենքերը՝ ատրճանակ, ռումբ կամ սուր, բոլորը պետք է հանձնվեն կառավարությանը: Այդ և այլ տեսակի զենքերը, որոնցից շատերի մասին կառավարությանը տեղյակ է պահված, ունենալն ուրանալու դեպքում, տները պատասխանատու են և խստորեն պատժվելու են:

7. Գյուղերում, թաղամասերում և ճանապարհներին կողոպուտ, հափշտակություն անողների, հայերի վրա հարձակում կամ բռնարարքներ կատարողների դեմ պահապան զինվորների և ժանդարմների կողմից զենք է գործադրվելու և թույլատրված ու հանձնարարված է մահաներին սպանել:

8. Օսմանյան բանկին պարտք ունեցողները այդ պարտքի փոխարեն կարող են ապրանք հանձնել որպես երաշխիք, միայն թե, եթե կառավարությունը հարկ համարի այդ գույքերը ստանալու հոգուտ զինվորական իշխանության՝ զինը վճարելու պայմանով: Պարտքի ստույգությունը պետք է հաստատվի կառավարության կողմից...

9. Մանր ու խոշոր անասունները, որոնք հմարավոր չի հետները տանել, գնվելու են բանակի համար:

10. Հայերի ճանապարհին ընկած մահիճների, կաղանների, լիվանների և վիլայեթների պաշտոնատարները տեղում օգնություն պետք է ցույց տան:¹

15-րդ զորաբանակի փոխհրամանատար Շահաբեդդինի 1915 թ. հուլիսի 8-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ այս գիշեր 134 հայեր ուղարկվեցին իրենց աքսորավայրը:²

Յողաքի մութեսարիֆի Ջեմալի 1915 թ. հուլիսի 11-ի հեռագիրը

Երեկ երեկոյան ստացված հեռագրով Բողազլյանի կայմակամի փոխանորդը ինձ հայտնում է, որ փախստական հայերը հարձակվել են Մուսադիդ, Կանլճա-Չիֆթլիկ և Կարա Բունար գյուղերի վրա, թե այնտեղ ավերումներ են կատարել և թե Բեգթաշի բնակիչները հետապնդել են նրանց: Նա ավելացնում է, որ ոստիկանություն է ուղարկված դեպքի վայրը: Տրամադրելի ուժերը միացել են կայմակամին, որը գտնվում է մի այլ վայրում, ինքն անձամբ է եղել գլխավոր կենտրոնում:

Այս գիշեր ստացված հեռագրով ինձ հայտնում են, թե աղմուկն անհիմն է: Ակթադմատենի կայմակամը, որը վերադարձել է մույն շրջանի գյուղերից, ինձ հեռագրել է, որ ոստիկանության հատվածի հրամանատարի տեղեկագրած դեպքերը շատ չափազանցված են, և Դերե Կապլանջի պատահարը, որի մասին ասել են մույն գավառի կայմակամի փոխանորդին և ոստիկանական հատվածի հրամանատարի 1915 թ. հուլիսի 9-ի թվակիր հավաքական հեռագրում... սխալ է որակավորվում և կապված է մեկ կամ երկու փախստականների հետ, որոնք նշմարվել են մույն գավառի շուրջ դեգերելու ընթացքում...

1. Հ. Պազարեան Ցեղասպան քուրդը, էջ 76-78:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3592:

(Տեղում հարցն ուսումնասիրած) Ահմեդ բեյը քիչ առաջ հեռախոսով ինձ հայտնեց, որ համաձայն բարձրացված աղմուկի 169 հոգի, որոնց հարցաքննության թղթածրարներն ուղարկում են Ձերդ գերազանցությանը, ձերբակալված լինելով Տերգիլի գյուղերում և շրջաններում, ոստիկանության ջոկատի հրամանատարի կողմից հարցաքննվելու համար, Սեբաստիա էին ուղարկվելու մույն նահանգի կուսակալի խնդրանքով: Երբ մեկնեցին, իրենց պատկանող բոլոր արժեքավոր առարկաները հետները տարան, և քանի որ գյուղերը դատարկված էին, լքյալ գույքերը կողոպտվեցին մնացած ժողովրդի կողմից: Նա (Ահմեդ բեյը) կարծում է, թե անհրաժեշտ է այնտեղ մի պաշտոնյա ուղարկել ամեն ինչ պարզորոշ քննելու համար: ...Իսկ կայմակամների վերջին հաղորդագրությունները մասամբ հերքում են նրանց նախապես հաղորդածները: Տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ գավառականների հայտնած տեղեկությունները բացարձակորեն վստահության արժանի չեն: ...Եթե քննությունը հանձնվի ոստիկանական ջոկատի հրամանատարին, որն ուղարկված է Բողազլյան Ակթաղմատից, այդ քննությունը, համաձայն Ահմեդ բեյի ասածներին, կպարզի, որ հանցավոր դեպքերը նրա հրամանատարության տակ եղած ոստիկանների գործն է:՝

Ահմեդ բեյի 1915 թ. հուլիսի 11-ի հեռագիրը

Գավառում հասարակական կյանքը կատարյալ է: Խնդիրը հաստատ թյուրիմացության՝ Տերգիլի պատահարի հետևանք է: Այս դեպքը ձեզ ծանոթ է: Իսկ ծանոթ չէ այն հրամանը, որ այս մասին տրված է: Տերգիլի դեպքից ի վեր ոչ միայն ժանդարմներն օգտվեցին, այլ բնակչությունը (մահմեդական) կողոպտուտի դիմեց: Այս իրողություններին հանդիման նրանք, ովքեր խուճապահար լեռները փախան, բղավեցին, թե հրոսակներ են գալիս: Այս է, որ հուզեց ժողովրդին: Գավառի ներսում ոչ մեկի թքից ոչ մի կաթիլ արյուն չի թափվել:²

Հինգերորդ բանակի փոխհրամանատար միրալա Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը բանակի զինվորագրության հանձնաժողովին

Հաղորդագրություն

Հայերի շարժումների և ըմբոստ հարձակումների առնչությամբ մինչև

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3597-3598:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3599:

օրս տեղի ունեցած և հետագայում տեղի ունենալիք դեպքերը օր օրի անքերի և մանրամասն արձանագրվելու են հատուկ տետրակի մեջ և այդ տետրակից մի օրինակ ամեն ամսի վերջին ուղարկվելու է այստեղ։¹

Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը Կեսարիայի գորսմասի փոխհրամանատարին

Ընթացիկ 14 հուլիսի 1915 թ. ձեր ձեռագրից հայտնի դարձավ, որ ձեր նախորդ հաղորդագրությունները չափազանցված են։ Անհրաժեշտ է այսուհետև չհիմնվել կայանկամների տեղեկությունների վրա և հատուկ միջոցների չդիմել՝ մինչև հրամանատարներից ստույգ տեղեկություններ չստանալը... Սակայն նաև հնարավոր չէ ուրանալ մի քանի հայ հրոսակների գոյությունը։ Խնդրում եմ, եռանդուն ու շուտափույթ բնաջնջեք այդ հրոսակներին և ինձ տեղյակ պահեք նրանց թիվը, նրանցից գրավված կամ գրավվելիք զենքերի քանակը, ինչպես նաև նրանց պատճառած վնասների չափը...

Յոգդաթ գավառի և Չորում գավառին ենթակա գավառակներում մնացած կասկածելի և վտանգավոր համարվող հայերը, ինչպես կատարվեց Կեսարիայում մնացած հայերի հետ, որոնք ուղարկվեցին իրենց աքսորավայրերը, նույնպիսի խոհեմությամբ և կարգապահությամբ Կեսարիայի ուղիով նրանց ևս իրենց աքսորավայրը ուղարկել և զգույշ լինել, որ անպատեհություններ չառաջանան։²

Մուսթաֆայի՝ Բողազլյանի կայքի պեյ, 1915 թ. հուլիսի 14-ի ծածկագրից

Բարձրագույն իշխանությանը հանձնելու նպատակով գավառակի կառավարությունից խնդրված էր հայերի անուններն ու թիվը պարունակող տետրակը... սակայն մինչև օրս այդ տետրակը տեղ չի հասել և... կայանկամն արդեն բերանացի հայտնել է, թե ավանում ու մերձակայքում 1 500 հայեր ջարդված են։³

ՆԳ. նախարարության 1915 թ. հուլիսի 1-ի ծածկագիրը

Որոշ հայեր անհատապես ու խմբովին ընդունում են իսլամ, որպեսզի չթողնեն իրենց հայրենիքը։ Դրանց նույնպես հարկ է բռնագաղթեցնել։⁴

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3603:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3611:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511 և Մ 544:

4. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիւրը, էջ 286:

ՆԳ նախարարության 1915 թ. հուլիսի 15-ի ծածկագիր հրահանգ

Ջորի սանջակ այլևս ոչ ոքի չուղարկել, քանի որ (հայերն) արդեն կազմում են ընդհանուր բնակչության 10%-ից ավելին:¹

Ահմեդ Ռիզայի ճառը խորհրդարանում

Սա բացահայտ բռնություն է, մարդկանց ծոծրակից բռնում, քշում են գյուղերը, ապա նրանց ունեցվածքը վարի տալիս: Սա աներևակայելի է: Սրա հետ չի կարող հաշտվել օսմանցու ոչ խիղճը և ոչ էլ օրենքը... Հայերի ունեցվածքի մի մասն արդեն թալանված է...²

Բեռլինի թուրքական դեսպանության ներկայացուցչի հայտարարությունը

Օսմանյան կառավարությունը ցավում է Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի համար, սակայն չի ընդունում դրանց պատասխանատվությունը, քանի որ հայերի անհավատարիմ գործողությունները պատերազմից առաջ և պատերազմի ժամանակ պատճառ են դարձել հակահայկական խռովությունների: Հավատարմ, որ Ռուսաստանը կհաղթի պատերազմում՝ հայերը գործուն օգնություն են ցուցաբերում Թուրքիայի թշնամիներին: Հենվելով ռուսների վրա՝ նրանք ջոկատներ են կազմել և ձեռնարկել մահմեդականների ջարդեր: Վանի գավառում բոլոր մահմեդականները սպանվել են, և սպանությունները շարունակվել են մինչև թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից կարգ ու կանոնի հաստատումը: Թուրքական կառավարությունը չէր սպասում, որ հայերը կորդեզրեն այդ դիրքը, քանի որ ինքը միշտ այն կարծիքին է եղել, որ Հայաստանը եղբայր երկիր է: Հայերը համագործակցել են երիտթուրքական շարժմանը, որը ոչնչացրել է հին կարգերը. դրա համար նրանք վարձատրվել են: Հայերը մեծ սխալ կատարեցին, երբ բացահայտորեն դաշնակցեցին Ռուսաստանի հետ և այժմ պետք է կրեն դրա հետևանքները:³

1. Y. H. Bayur Turk Inkilabi tarihi. Kisim III, s. 46-49.

2. Ն. տ., էջ 48-49

3. «Էլ Դիա», 18 հոկտեմբերի 1918 թ.:

**Երիտթուրքերի և Պոլսի կենտրոնի խուզարկության ժամանակ
հայրնաբերված հեռագրերից մի քանիսը**

Թալեաթի ծածկագիրը Մալաթիայի երիտթուրքական ակումբին.

Ձեր գավառն ուղարկված և այդտեղ կուտակված հայերին բնաջնջեք՝
բարոյական և նյութական ողջ պատասխանատվությունն իմ վրա լինելու
պայմանով:¹

Բ Շաբիրի և Նազրմի հեռագիրը

Կետ առ կետ կատարեք հայերին մեռցնելու մասին ձեզ տրված հրա-
մանը:²

Թալեաթի շրջաբերականը

Առանց վարամման ու գութի բնաջնջեք մեկ ամսականից մինչև 90
տարեկան հայերին, միայն թե ոչ քաղաքում և ժողովրդի աչքի առաջ:³

Քեհաադդին Շաբիրի չափածո գրված հրահանգը

Թող զենք չպայթի,

Թող զինվորը չանի,

Թող հայ չմնա,

Մեծերին մորթել,

Գեղուհիներին ընտրել,

Մյուսներին տարագրել:⁴

**Շահապեդդինի հեռագիրը Կեսարիայի 5-րդ բանակի զինվորագ-
րության հանձնաժողովին**

Բողազյան գավառում որևէ ըմբոստական շարժում հայերի կողմից
չկա: Այս գավառակում առաջ եկած ցավալի երևույթներից է սաստիկ կո-
ղոպուտը, որ տիրում է հայկական գյուղերում և որը կատարում են տեղի

1. «Ժամանակ», 11 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2. Ն. տ.:

3. "Armenien Review", Vol. XXVII, N I, 1974, p. 26.

4. «Ժամանակ», 11 դեկտեմբերի 1918 թ.: Ա. Քոչեան Կարմիր դրուագներ հե-
րոսներու կեանքէն, էջ 63:

ժանդարմների լրացուցիչ անձինք, չերքեզ հեծյալներն ու իսլամական բազմաթիվ ամբոխը:¹

Սասնադրին՝ Կոնիայի ոստիկանապետ

Երիտասարդ թուրքերի կենտկոմի որոշումով օսմանյան կառավարությունը հրաման արձակեց, և պառլամենտը վավերացրեց որոշումը, որ վերապրող հայերը անապատ պլիտի ուղարկվեն՝ այնտեղ վրանների տակ ապրելու համար:

Մուսրաֆայի՝ Բողազլյան քաղաքի պարեզ, գնդապետ, հեռագիրը Կեսարիայի 15-րդ զորաբաժնի հրամանատար Շահապեղդին բեյի, 24 հուլիսի, 1915:

Բողազլյանի կայմական Քեմալ բեյի հրամանով մի անգամ 300, մի այլ անգամ 1,5 հազար և 3,6 հազար հայեր կոտորվել են:²

Շահապեղդինի թիվ 207 հեռագիրը 5-րդ բանակի հրամանատար Խալիլին, որը վերջինս ուղարկեց Էնվերին

Անկարայի զորաբանակի հրամանատարությամբ.

Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ Բողազլյանի կայմականի հրամանով մինչև հիմա Բողազլյանի և շրջակա գյուղերի հայերից 2 660 հոգի կոտորված են զինվորական կայքի հրամանատարի հաղորդագրության համաձայն:³

Մուսրաֆայի՝ Բողազլյանի զորանոցի պետ, 1915 թ. հուլիսի 22-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ, որ այս գիշեր գյուղերում և ավաններում բռնված կասկածելի հայերից 14 հոգի ուղարկվեցին իրենց աքսորավայրերը:⁴

1. Գրիկեր Եղգլատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նյու Յորք, 1980, էջ 88-89:

2. Ն. տ., էջ 327-366:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 541, 23 հուլիսի 1915 թ.:

4. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511:

Նույն օրը նա փալիս է երկրորդ հեռագիրը

Պատիվ ունեն հայտնելու, որ վելտիիշյալ հայերը կասկածելի լինելու համար ժանդարմական տասնապետ Հուսեյին Ավնիի հոգածությամբ ջարդվել են:¹

Սամին Հաֆեզ Թանսուն՝ թուրք գրող

Յոզղաթի մուքեսարիֆ Քեմալ բեյը ներքին գործերի նախարարությանից հետևյալ ծածկագիրը ստացավ. «24 ժամվա ընթացքում տարագրեք կազայումդ եղած հայերին: Նրանց բնակատեղին պետք է լինի Սիրիան: Հայտնեք, հենց որ ստանաք ծածկագիրը»:²

Քեհանդդին Շաբիրի հեռագիրը Անթալիայի մուքեսարիֆին

Երզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքլիի, Սըվազի, Տրապիզոնի շրջանում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորն արտաքսվել են Մոսուլի և Ջորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում:³

ՆԳ նախարարության հուլիսի 30-ի ծածկագիրը

Իսլամացված, ամուսնացած կամ վստահելի անձանց խնամքի, մարզվելու կամ ուսման նպատակով հանձնված հայ մանուկների անձնական գույքը պետք է նրանց թողնել:⁴

Զիա Մուֆտի Զադեն՝ թուրքական կոպորածների ականավոր ջափագովր, որպես արդարացում օսմանյան կառավարության հանցավոր գործողությունների, հարց է փալիս. «Որպե՞ղ է Հայաստանը»

Բրիտանական նավատորմի ժամանելը Կոստանդնուպոլիս քաջալերեց Թուրքիային փոխելու իր մտադրությունը և Սան Ստեֆանոյում բանակցությունների ժամանակ մերժեց ընդունել Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի առաջարկած պայմանագիրը՝ Հայաստանի ինքնավար պետություն ստեղծելու մասին: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի «վարչական ինքնավարություն» դարձվածքը փոխարինվեց

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511:

2. Tansu Samih Hafez Bugunumuz perdenin dibinde, Istanbul, 1964, s. 297.

3. "Takvim-i Vekai", 1919, թիվ 3540 կամ Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 255:

4. «Հասկ», ապրիլ-մայիս 1985 թ.:

«ռեֆորմներ և բարելավումներ» դարձվածքով, որի իրականացումը Ռուսաստանը պիտի երաշխավորեր գրավելով Թուրքիայի այդ տարածքները: Բեռլինի կոնգրեսում, Մեծ Բրիտանիայի ջանքերով, պայմանագրի 61-րդ հոդվածը փոխարինվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով: Դիվանագիտական բանակցությունները Սան Ստեֆանոյում և Բեռլինի կոնգրեսում անհերքելի ապացույցներ են թուրքական կայսրությունում Հայաստանի գոյության վերաբերյալ: Թուրքական կայսրության բնակչությունը կազմում է 32 000 000, որից 1 100 000 հայ են: Հայերն ունեն 785 դպրոց, 82 000 ուսանող, մինչդեռ թուրքերն ունեն հազիվ 150 դպրոց, 17 000 ուսանող:

Մարսել Լիարթը արձանագրում է հետևյալ փաստերը: Սըվազի 160 արդյունահանողներից 141-ը հայեր են, 13 թուրք և 12 հույն: 150 արտահանող-առևտրականներից 127-ը հայեր են, 23-ը՝ թուրք, 37 բանկիրներից 32-ը հայեր են, 5-ը՝ թուրք: 9 800 խանութպաններից և արհեստավորներից միայն 2 500 են թուրք: 153 ֆաբրիկաներից և ջրաղացներից 133-ը պատկանում են հայերին, 20-ը՝ թուրքերին:

Թուրքերը սերում են Կենտրոնական Ասիայում գտնվող թուրանյան ցեղից: Սիրիայում, Միջագետքում, Բյուզանդիայում, Արաբիայում, Եգիպտոսում, Հայաստանում և Հունաստանում նրանց հայտնվելով քաղաքակրթությունը այս երկրներից չքացավ:

Վիկտոր Հյուգոն թուրքերի վնասակար ազդեցությունը նկարագրել է այսպես. «Թուրքերը կտրում-անցնում էին ավերելով ու սուգ տարածելով»:

Բոլոր կողմներից շրջապատված լինելով թուրքական կործանարար հորդանքով, հայերը միշտ էլ համարվել են արևմտյան քաղաքակրթության ներկայացուցիչներ: Առաջինը՝ իրենց քրիստոնեությամբ, երկրորդը՝ կուլտուրայով: Հայ ճարտարապետ Սինանը նախագծել և կառուցել է Ադրիանապոլի մզկիթը և Կոստանդնուպոլսի Սուլեյման նշանավոր մզկիթը:

Հայաստանը թուրքերին պահպանող ուժն է: Այս փաստից ելնելով արդյոք տեղին չ'է՞ ասել Ջիա Մուֆտիին՝ որտե՞ղ է Թուրքիան:

Նա կարծում է, որ եթե Հայաստանը բաժանված է երեք պետությունների՝ Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, չի կարող երկար ժամանակ գոյություն ունենալ: Բայց Լեհաստանը մույնպես բաժանված է երեք պետությունների միջև: Մենք ասո՞ւմ ենք՝ որտե՞ղ է Լեհաստանը:

Հալեայի, Ադանայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Մամուրեք ու Ազիզի հայաբնակ գավառները կազմում են Տաճկահայաստանը: Թուրքական կառավարությունը ընդունել էր Հայաստանի գոյությունը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Երբ թուրքական բանակները ջախջախվեցին, սուլթանը և նրա խորհրդատուները հասկացան, որ հաղթողը՝ Ռուսաստանը, կարող է պահանջել Էրզրումի, Դիարբեքի ու Սըվազի գավառները, որոնք անեքսիայի էին ենթարկվել նրա կողմից: Ռուսի հայերին ստիպեցին, որ նրանք հայաբնակ գավառների համար պահանջեն ավտոնոմիա օսմանյան գերիշխանության ներքո:¹

1915 թ. հուլիսի 20-ին Կեսարիայում փակցվեցին հեղեղայ բովանդակությամբ հայտարարություններ

1. Կեսարիայի նահանգի բոլոր հայերը փոխադրվում են Հալեայ:
2. Հայ կաթոլիկները բացառություն են կազմում:
3. Մեկնողների խանութները կառավարության կողմից փակվելու և կնքվելու են:
4. Կահկարասիների վաճառքն արգելվում է: Գնորդն ու վաճառողը կհանձնվեն ռազմական դատարան:
5. Մեկնող հայերը իրենց ունեցած դրամը հանձնում են դրամատուն կամ փոխանցում այլ վայրերում գտնվող իրենց ազգականներին:
6. Յուրաքանչյուրը իր հետ տանելիք դրամը, խանութում ու տանը թողած գույքի արժեքը և կալվածքների տեղն ու սահմանը որոշող ցուցակը պիտի հանձնի կառավարությանը:
7. 10 օրվա ընթացքում հավաքագրված քարավանները պիտի մեկնեն Նիկոնի ճամփով:
8. Կառապաններն ու ջորեպանները կառավարության որոշած գներով վարձով պետք է տան իրենց փոխադրամիջոցները:
9. Ով նշված ժամկետին պատրաստ չլինի, նրան կառավարությունը հետխոտն է քշելու:²

Ադանայի վալիի (1915 թ. ամռան) հեռագիրը ՆԳ նախարարությանը՝ վիլայեթից տարագրված հայերի քվի վերաբերյալ

Ատանայի սանջակի Մերքեզի կազայից տարագրված է 14 216 հայ, Կարա Իսալու կազայից՝ 33, Ջիհան կազայից՝ 318: Մերսինի սանջակի կազայից՝ 756, Տարսուսից՝ 840, ընդամենը՝ 1 596:

1. «New York Times», 28 հոկտեմբերի 1915:

2. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 257:

Ջերել Բերեկետի սանջակի՝
Կենտրոնական կազայից- 753
Իսլաիիեից- 496
Դեոբոտ Յոլից- 7 168
Բախչեից- 3 092
Խասայից- 766
Ընդամենը՝ 12 275

Իշիլի սանջակից- 306
Մոթ կազայից- 0
Գիբլանրից - 7
Անամուրից - 0
Ընդամենը՝ 313

Կոզանի սանջակից՝
Սիսի մերկեզի կազայից - 3 565
Ֆերկեից- 2 217
Կարս (Բազար)-ից - 1077
Հաճընից - 10 523
Ընդամենը՝ 17 382

...Աղանայում գաղթը նոր է սկսված, դրա համար էլ տվյալները թերի են... տարագրվածներն ուղարկված են Օսմանիեի և Ռաջայի ճանապարհով դեպի Հալեպ։¹

ՆԳ. նախարարության 1915 թ. հուլիսի 29-ի հեռագրով պահանջվում էր հայերից մաքրված շրջանները բնակվելու համար մուհաջիրներ ուղարկել

Աղանայի վիլայեթից ուզում են 600 ընտանիք:
Էրզրումի վիլայեթից՝ ... 12 000 ընտանիք:
Բիթլիսի վիլայեթից՝ ...(թվը նշված չէ):
Դիարբեքիրի վիլայեթից՝ 10 000 ընտանիք:

1. Ա. Փափազյան Արաբական կախադաններն ու հայկական ջարդերը, Հալեպ, 1992, էջ 168:

Սըվազի վիլայեթից՝ 5 000 ընտանիք:
Տրապիզոնի վիլայեթից՝ ... (թիվը նշված չէ):
Խարբերդի վիլայեթից՝ 2000 ընտանիք:
Իզմիրի սանջակից՝ 600 ընտանիք:
Կեսարիայի սանջակից՝ 2 000 ընտանիք:
Կարասիի սանջակից՝ 1 400 ընտանիք:
Մարաշի սանջակից՝ 2 000 ընտանիք:
Անկարա-Կըրշեհիրից՝ 150 ընտանիք:
Գումարը 35 750 ընտանիք (մոտ 220 000 մարդ):¹

Ծածկագիր հեռագիր Խարբերդից 1916 թ. օգոստոսի 25-ին

Խարբերդի վիլայեթի կենտրոնական սանջակում 5 000 գաղթական կա: 3 000-ը քրդեր են: Մինչև Ձեր նախարարության հրամանները ստանալը նրանց կեսին տեղավորել շրջակա գյուղերում: Մյուսները, Սեբաստիայի և Դիարբեքիի ճանապարհով ուղարկված են նշանակված վայրերը:²

Աբդուլահ Նուրիի՝ Հալեպի գաղթականության գրասենյակի տնօրեն, հեռագրերը

Հոկտեմբերի 12-ի ծածկագիրը Դիարբեքիից. 3 533 գաղթականներից 200-ը հասան Ռաս ուլ Այն: Կենտրոնից (Դիարբեքի) Սևերեկի ճանապարհով ուղարկված է 1 139-ը: Հայդարանցի աշիրեթից 1 200 հոգի Կենտրոն հասան: Արժանագրվածը կատարվում է:³

Հոկտեմբերի 20-ի ծածկագիրը. Այս առավոտ կենտրոնից դեպի Ուրֆա ուղարկվեց 1 520 հոգի:

Սիլվանում բնակվող Հայդարանը, Ջիբրանը և Շուլեի աշիրեթներն ուղարկված են դեպի Խառան: Նրանց պետերն իրենց ընտանիքներով բնակեցվելու են Ուրֆայում:

Հոկտեմբերի 25-ի ծածկագիրը. Սիլվանում ջիբրանցի 3 000 հոգի կա: Որտեղի՞ց են եկել:

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 206:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Ռ-աս ուլ Այնից 2 615 քուրդ մուհաջիրներ 1 554 ընտանի կենդանիներով ուղարկված են Թել Աբիադ, որտեղ այժմ նրանց քիվը հասել է 4 487-ի:

Ուրֆա ուղարկեցինք (քրդեր) 6 207:

Խարբերդ՝ 1 974, Սիվան՝ 1 915, Սևերեկ՝ 3 592, Մարդին՝ 1 257:

Հոկտեմբերի 31-ի ծածկագիրը. Ուրֆա հասածների կեսը (մեծ մասը քրդեր) տներում, իսկ մնացածները վրանների տակ են տեղավորվել:

Սավուրից Թել Էրմենի ճանապարհով 6 000 հոգի (քուրդ) ուղարկվեցին դեպի Ռ-աս ուլ Այն:

Դեկտեմբերի 10-ի ծածկագիրը. Վան, Բիթլիս, Էրզրում վիլայեթներից և շրջաններից սկսած 1915 թվի հուլիսից այս մահանգ (Դիարբեքիր) մտել են 158 418 հոգի (հայեր): Սրանցից 46 003-ն ուղարկված են:¹

Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. օգոստոսի 10-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեն տեղյակ պահելու, որ գորակռչից մինչև օրս մահանգի ներսում հայերը չեն կատարել որևէ նշանակալից եղեռնափորձ:²

Տեղգիլիի տղամարդկանց գյուղից դուրս կոտորելուց հետո թուրքերը նրանց հազուստները հավաքած վերադառնում են գյուղ և հայ կանանց սատում

Ահա տեսեք, ձեր ամուսիններին ու եղբայրներին սպանեցինք: Եկեք իսլամություն ընդունեք, ձեզ ամուսին տանք և փոխվեք, այլապես դուք էլ նրանց նման սպանվելու եք:³

Խուլուսի բեյը Բուրուն Կշլայի գյուղապետին

Եթե իսլամություն ընդունեք և ճշմարիտ կրոնին պատկանեք, ձեզնից որևէ մեկի գլխից մազ չի պակասի, եթե չընդունեք, պատժվելու եք:⁴

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 209:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 630-631:

3. Նուբարյան գրադարան (Փարիզ), ձեռագիր, Յոզդաթ, էջ 25:

4. Ն. տ., էջ 19:

Արթ.Ֆ բեյի՝ Անկարայի կուսակալի տեղակալ, հեռագիրը Յոզղաթի մուքեսարիՖ Ջեմալ բեյին (18 հուլիսի, 1915 թ.)

Չեր գավառում բնակվող հայերից կոմիտեներին պատկանողների կամ այդպիսին կարծվածների՝ մասնավորապես ուսուցիչների, դեղագործների, բժիշկների, կրոնավորների, վաճառականների, փաստաբանների, ըմբոստ գաղափարներ տարածողների ներկայությունը անվտանգության և երկրի ապագա փրկության համար վնասակար ու վտանգավոր լինելով՝ խնդրում եմ ձերբակալել տաք նման անհատներին և նրանց հսկողության տակ ուղարկել Ձորի կողմերը, որը հատուկ հատկացված է նման մարդկանց համար։¹

Շահաբեղդինի 1915 թ. հուլիսի 27-ի հեռագիրը 5-րդ բանակի հրամանատարությանը

Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ Յոզղաթի զինվորագրության բաժնի պետի հաղորդագրություններով 472 հոգուց բաղկացած հայերի առաջին քարավանը առաջնորդի, քահանաների և երևելիների գլխավորությամբ ուղարկվեցին երեկ կեսօրից առաջ Յոզղաթ-Ջիլե ճանապարհով երջանիկ պայմաններում։²

Քեմալի՝ Յոզղաթի մուքեսարիՖ, 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը Անկարայի կուսակալությանը

Չերդ գերագանցության հրամաններին համաձայն ձեռնարկվեցին անհրաժեշտ միջոցներ տնտեսական ճյուղի պաշտոնյաների հանդեպ։ Չերդ գերագանցությունից խնդրում եմ, որ բարեհաճի նույնիմաստ հրամաններ տալ նաև... նախաքննության ատյանում, լեգեռում, ծխախոտի տեսչությունում, երկրագործական դրամատանը պաշտոնավարող հայերի հանդեպ և ինձ տեղյակ պահել, թե հարմար է նման միջոցներ ձեռնարկել այն հայերի հանդեպ, որոնք անդամ են քաղաքապետության վարչական խորհուրդների և հանձնաժողովների, ինչպես նաև բռնագրավման հանձնաժողովների։³

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 612:

2. Ն. տ., թիվ Հ 618:

3. Ն. տ., թիվ հ 613:

Անկարայի վալի Աբդըֆը նույն օրը պապասխանեց

Ուղարկեք նախաքննիչ և վերաքննիչ ատյանների անդամ հայերի անունները: Այն հայերի, որոնք վարչական և քաղաքապետական խորհուրդների անդամ են և որոնց սահմանված չէ աքսորել, պետք է շարունակեն մնալ իրենց պաշտոններում: Մյուս հանձնաժողովներում պաշտոնավարող հայերի պաշտոններին վերջ է տրված:¹

Կրոնափոխության վերաբերյալ ՆԳ նախարարության ցեղախմբերի և գաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի թիվ 61/666 հրահանգը (26 նոյեմբերի, 1915 թ.)՝ սպորադիկ թալեաթի կողմից

Հոդ. 1. Ընդունվում է իրենց բնակավայրերում մնացած, չտարագրված հայերի հավատափոխությունը:

Հոդ. 2. Նախապես կընդունվի նրանց հավատափոխությունը, ովքեր տարագրության ժամանակ հատուկ հրամանով ճանապարհի կեսին են թողնվել և ուղարկված են իրենց տները ու կամ որևէ այլ տեղ:

Հոդ. 3. Այն հայերը, որոնց հավատափոխությունը ընդունված է համաձայն վերը նշված պայմանների, պետք է ստանան իրենց գույքը, իսկ եթե վաճառված է՝ դրանց արժեքը:

Հոդ. 4. Նպատակահարմար է համարվել, որ տարագրության ընթացքում տեղում մահմեդականների հետ ամուսնացած կանանց և աղջիկներին տներ տրվեն լքյալ շենքերից:

Հոդ. 5. Երբ գավառների, գյուղերի և թաղերի բնակիչները անհատ կամ զանգվածաբար իսլամանալու խնդրանք ներկայացնեն, պետք է հավատափոխության ձևակերպումներ կատարվեն, նրանց՝ գյուղերի վրա բաժանելուց հետո, պայմանով, որ հայերի թիվը տվյալ վայրի իսլամ բնակչության թվի համեմատությամբ չանցնի 5%-ից:

Հոդ. 6. Եթե որոշակի տեղերում մնալու թույլտվություն ստացած երեխաներին պատկանող ունեցվածքի վաճառքից ստացվածն ամբողջությամբ կամ մասամբ հատկացված է նրանց պարտքերի մարմանը, դրանց դիմաց այդ երեխաներին պետք է տրվի պետության անունով գրանցված լքյալ գույքերից որևէ բան:²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 614:

2. **Գրիկեր** Եոզղատի հայասպանութեան վավերագրական պատմութիւնը, էջ 327-366:

Էնվերը Լեփսիուսին (10-ը օգոստոսի 1915 թ.)

Բ. Դուռը թույլ չի տա նրան կամ որևէ օտարերկրացու հայ տարագիրներին օգնելու որևէ ծրագիր իրականացնելու... հակահայկական միջոցառումները շարունակվելու են... ներկայումս հայերին պետք է վերջ տալ։¹

Թալեաթը, երբ հայերը տիրացան Վանին

Այս իժեռը կրկին գլուխ են բարձրացնում։ Սրանց հաշիվը հարկ է վերջնականապես մաքրել։

Հինգերորդ բանակի փոխիրամանապարտության 1915 թ. օգոստոսի 11-ի հեռագիրը

(Բանակի կարիքների համար հայերի վաճառատներից ու մթերանոցներից ուղարկել) կաշիի տեսակներ, գամ, սանձ, կտավի տեսակներ, վրաններ, հագուստներ ու կերպասներ, ցորեն, գարի, ալյուր, լոբի, ոսպ, բրինձ, շաքար, ձավար, կազ, ոչխար, այծ, արջառ, բեռան կենդանիներ, բժշկական իրեղեն, կապար, երկաթ, զինուորական շինութեաց համար զանազան ապրանքներ, փայտ, ածուխ, օճառ և այլ բազմատեսակ ինչքեր։

Օսմանյան կառավարության 1915 թ. օգոստոսի 27-ի հայտարարությունը

Ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, լիակատար անվտանգության պայմաններում վայելում են իշխանությունների պաշտպանությունը։ Եղել են մի քանի մեղավորներ, որոնք դատապարտվել են օրինական կերպով ստեղծված դատարանների կողմից։²

Թալեաթը Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիչինիին

Խռովությունների (հայերի) ժամանակ մի քանի հարյուր հազար մարդ է սպանվել, բայց ոչ միայն հայեր, այլև՝ քուրդեր...

(Հետայսու) թուրքական կառավարությունը կսահմանափակվի միայն մեղավորների դեմ միջոցներ ձեռնարկելով։³

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien. թիվ 13:

2. Zanne Armenien, munchen, 1977, s. 163.

3. Wien HHSFA PA XII Pera, 2 mai, 1915, N 352.

ՆԳ նախարարության 1915 թ. օգոստոսի 27-ի հեռագիրը

3-րդ, 4-րդ, 6-րդ բանակներին տրամադրել հայերի ապրանքներից:

Մեպրեկմեքերի 14-ի հեռագիրը. «Հայերուն դպրոցները յանձնել թուրք կրթական վարչութիւններուն եւ մուհաճիրներուն»:

Թալեաթը Հոհենլոհենին (22 օգոստոսի 1915 թ.)

Այլևս Հայկական հարց գոյություն չունի:¹

Կ. Պոլսի ռազմական դատարանի 1915 թ. օգոստոսի 11-ի հաղորդագրությունը

Պողոս Նուբար փաշային 10 օրվա ժամկետ է տրվել, որպեսզի դատարան ներկայանա: Պ. Նուբար փաշան... մեղադրվում է, որ օգտվելով ռազմական վիճակից՝ Եռյակ համաձայնության հետ գործարքի մեջ է մտել կայսերության արևելյան նահանգներից անկախ Հայաստան ստեղծելու համար: Նաև այն բանում, որ... հայերի մեջ հանգանակություններ կազմակերպել, որոնց արդյունքը օգտագործել է հայ կամավորների հավաքագրելու համար...²

Թուրքական «Միլլի» հեռագրական գործակալության հաղորդագրությունը

Ուրֆայում խռովությանը զոհացուցիչ կերպով վերջ է դրված, պարագլուխները պատժված են, անվտանգությունը քաղաքում վերականգնված է:³

Հասան Ֆեհմին՝ Օսմանյան կայսրության ՆԳ նախարարության պատրասխանապու աշխատող, գերմանացի լրագրող Ֆոն Տիցկային

(Թալեաթն իրեն հորդորել է)՝ Հայերը վրիժառու ազգ են, նրանցից քեկուզ մեկին չթողենք՝ վրեժ առնի:⁴

1. «Արագ», 1940 թ., թիվ 749, Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանի 1915 թ. սեպտեմբերի 4-ի հեռագիրը Բեռլին:

2. "Neues Wienet Tagblatt", 14 օգոստոսի 1915 թ.:

3. "Arbeiter Zeitung, Վիեննա, 11 նոյեմբերի 1915 թ.:

4. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 259:

Ջենալ փաշայի և Միսի կաթողիկոս Սահակ 2-րդի երկխոսությունը

Սահակ 2-րդ- Ի՞նչ պիտի ըլլա ժողովուրդիս վիճակը:

Ջենալ փաշա- Վեհափառ, ձեր ապահովությունը իմ պատասխանատվութեան տակ է:

Սահակ 2-րդ- Իմ ապահովութիւնս իմ ժողովրդի ապահատվութիւնն է:

Ջենալ փաշա- Ըսեք Վեհափառին, որ իր հետ քաղաքականութեան մասին չեմ ուզեր խոսիլ:¹

Նախագահ Ջ. Գյուրսել

Պետք է իմանալ, որ հայկական ջարդ գոյություն չունի: Հայերն անսպասելի պահին մեր բանակի թիկունքին խփեցին, ճանապարհները կտրեցին, դժվարացրին հաղորդակցությունն ու բանակի մատակարարումը: Ոչ թե թուրքական, այլ որևէ ուրիշ բանակ այդ պայմաններում ստիպված էր դիմադրել:²

Վարչապետ Սուադ Հայրի Յուրդյուրլուն հայտարարեց

Մի շարք օտար պետություններ ցանկանում են հայերին գործիք դարձնել իրենց քաղաքական ձգտումներին... Գրգռիչների նպատակն է պատմական իրողությունները նենգափոխելով՝ թուրքական հանրապետության հետ որևէ առնչություն չունեցող մի շարք դեպքեր հիսուն տարի անց վերարծարծել և դրանք շահագործել քաղաքական որոշակի նպատակների համար:

...Շահագորգված պետություններին հայտնեցինք, թե Հայկական հարցը թուրքական հանրապետության հետ ոչ մի կապ չունի և հնարավոր չէ պատմությունը նենգափոխել...³

Քաղվածքներ թուրք բժշկի օրագրից

(Զորքերի տեղափոխության) ճանապարհին,- հանդիպեցինք տասնյակ գետերի, հովիտների, ձորերի, ավերված գյուղերի՝ կոտորված տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներով լեցուն, երբեմն փորները

1. Թ. Թորանեան Պատմութիւն Հալեպի, «Օթել պարոն»-ի և Արմեն Մազլունեանի (պարոն) նամականին, Բեյրութ, 1987, էջ 28:

2. «Մարմարա», 1 մայիսի 1965 թ.:

3. «Մարմարա», 30 ապրիլի 1965 թ.:

ցից խրված: Սևարիկ գյուղում... մեկը կաշառել է ժանդարմին, և սա թույլ է տվել բանտարկյալի կնոջը, որ երեխայի գլուխը մտցնի լուսամուտի նեղ վանդակից, որպեսզի հայրը կարողանա համբուրել: Այդ պահին հայտնվեց պահակախմբի պետը: Նա հայիոյեց ստորադրյալներին, բռնեց երեխայի ոտքից և դուրս քաշեց նեղ վանդակից՝ կիսամեռ և արյունաշաղախ անելով... մա մորը ծեծեց մտրակով, իսկ գետնին ընկած երեխային սապոգով դեն շալտեց:

Դիարբեքիրը, դիվիզիայի մտնելու ժամանակ, կիսով չափ հրկիզված ու դիակներով լցված էր... Բայց ամենասարսափելի պատկերները... Բիթլիսում էին: Դեռ Բիթլիս չիասած, տեսանք անտառում... ոչ վաղուց մորթված մի խումբ տղամարդկանց և նրանց կողքին էլ երեք կնոջ՝ լրիվ մերկ, գլխիվայր կախված: Կանանցից մեկի կողքին սառչում էր մեկ տարեկան մի երեխա և թաթիկները պարզում մորը, իսկ մայրը, դեմքը արյունով լցված, դեռ կենդանի, ձեռքերը մեկնում էր երեխային, բայց նրանք չէին կարողանում միմյանց հասնել: Մի քիչ այն կողմ ընկած էին կանանց երեք արյունաշաղախ դիակներ և մի մանկիկ՝ մոր արյունով ողողված, խլվում էր կանանցից մեկի կրծքի վրա...

Հենց Բիթլիսի մոտ՝ անապատային հարթավայրում, նստած (էին) շուրջ 2 000 հայ՝ շրջապատված պահակներով: Նրանք սպասում էին... իրենց հերթին, քանի որ տեղական ոստիկանության առկա ուժերը բավարար չէին բռնորին միանգամից կոտորելու համար:

Բիթլիսի կոտորածին մասնակցել են նաև 36-րդ դիվիզիայի ասքյարները: Բայց թուրքական իշխանությունների կաշառվածությունը առավել հարուստ հայերին հնարավորություն էր տվել իրենց կյանքը փրկել: Իմանալով այդ մասին՝ կայմականը հրամայել է հրդեհել փրկվածների տները... Երկրորդ հարկում երևաց մի կին՝ երեխան գրկին: Նա լուսամուտից լուսամուտ էր մետվում, «ամա՛ն» ճչում, բայց բոլոր կողմերից հանդիպում էր իր վրա ուղղված հրացանների փողերին: Կրակն աստիճանաբար բռնում էր վերին հարկը, ծուխը պատում էր լուսամուտները, և այդ կինը այրվեց:

Երբ գերի ասքյարներին հարցրին, թե ինչպե՞ս նրանք (չեն) ամաչում խոշտանգել անմեղ երեխաներին, նրանք պատասխանեցին. «Այդպես է սուլթանի հրամանը»:¹

1. “День”, 6-го сентября, 1915 г.

Թալեաթի 1915-ի սեպտեմբերի 3-ի ծածկագիրը

Կը յանձնարարենք, որ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) այրե-
րուն նկատմամբ նախապէս գործադրիլը ձեզի հրաման եղած կարգադ-
րութիւններուն ենթարկէք նաեւ կիներն ու պզտիկները, եւ այս մասին վս-
տահելի պաշտոնեաներ կարգեք:¹

***1915 թ. սեպտեմբերի 8-ի ՆԳ նախարարության փոխխորհրդական
Մուհամմեդ Սուբիի ստորագրությամբ տեղերը գնաց հեյրէյալ գրու-
թյունը***

Աքտոված հայերի լքյալ գույքերից դպրոցների համար պիտանի
գույքը և դպրոցական շենքերը իսլամ զավակներին հատկացնելու վերա-
բերյալ 1915 թ. օգոստոսի 22-ի թիվ 529 ընդհանուր շրջաբերականով
հայտնված է կրթական վարչություններին: Չմայած դրան, մի շարք տե-
ղերում լքյալ գույքերի հանձնաժողովները շենք ու գույքեր չեն հանձնել...
ուստի անմիջապէս դպրոցների համար անհրաժեշտ շենքերն ու իրերը
հանձնել կրթության վարչություններին...²

***Թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշա-
յի հեռագիր-շրջաբերականը հայկական նահանգների կառավարիչնե-
րին և զինվորական հրամանատարներին***

Հային թաքցնող մահմեդականը կախվելու է իր տան առաջ, իսկ տու-
նը այրվելու է: Նրանց պաշտպանելը պատշաճ համարողները, եթե զին-
վորական են, պետք է բանակից հեռացվեն և դատվելու համար հանձն-
վեն ռազմական դատարանին: Եթե պաշտոնատար են, պաշտոնաճանկ են
արվելու և դատվելու են ռազմական դատարանի կողմից:³

Թալեաթի՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի ծածկագիրը

Հայերու համար Թուրքիոյ հողին մեջ ապրելու, աշխատելու պէս
իրավունքներ ամբողջովին ջնջուած են եւ այս մասին կառավարութիւնը,
բովանդակ պատասխանատւութիւնը ստանձնելով, հրամայած է նույ-

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 151:

2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան բուրքը, էջ 223:

3. Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 13, փաստաթուղթ թիվ 1
կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 290-290:

նիսկ օրորոցի մանուկները չթողույ: Քանի մը նահանգներու մեջ այս հրամանին գործադրութեան արդիւնքները տեսնուած են: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, մեզի անհայտ պատճառներով, կարգ մը մարդոց մասին բացառիկ գործողութիւններ կ'ըլլան եւ այդ մարդիկը ուղղակի տարագրութեան վայրերը չղրկուելով Հալեա կը թողուին, որով կառավարութիւնը երկրորդ դժուարութեան մը կը մատնուի: Առանց անոնց պատճառաբանութիւնները ընդունելու, կին թե մանուկ, ինչ որ ալ ըլլան, նույնիսկ շարժելու անկարող եղողները հանեցեք հոնկէ և տեղի մի՛ տաք, որ զանոնք պաշտպանե ժողովուրդը, որ տգիտութեան բերմունքով նիւթական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքներէն բարձր կը դասե եւ չի կրնար կառավարութեան այս մասին հետապնդած մեծ քաղաքականութիւնը գնահատել: Որովհետև ուրիշ տեղեր անուղակի կերպով կատարուող բնաջնջման գործողութիւնները՝ խստութիւն, արագութիւն, ճամբունեղութիւններ, թշուառութիւն, հող ուղղակի կերպով կրնան ապահովուիլ, հետեւաբար, առանց ժամանակ կորցնելու, ոգի է բռին աշխատեցեք: Պատերազմական նախարարութենէն բանակի հրամանատարութիւններուն ընդհանուր կերպով հաղորդուած է, որ զինվորական կայաններու հրամանատարները գաղթականներու առաքման գործին պետք չէ միջամտեն: Այս մասին յատկացուելիք պաշտոնեաներուն հաղորդեցեք, որ, պատասխանատուութենէն չվախենալով, պետք է աշխատին իսկական նպատակը իրականացնելու: Հաճեցեք Ձեր գործունեութեան արդիւնքները ամեն շաբթու ծածկագրով հաղորդելու:¹

-Ծածկագիր.

Կը լսենք, որ կարգ մը պաշտոնեաներ պատերազմական ատենանի յանձնուած են ծանոթ անձնավորութեանց (հայերուն) հանդեպ խստութիւն եւ հարստահարութիւն ի գործ դրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա որքան ալ ձեռական բան մըն է, բայց կրնա համաման պաշտոնեաներու համարձակութիւնը նուազեցնել: Այս պատճառով կիրամայեմ, որ մնանօրինակ քննութեանց տեղի չտրուի:²

-Ծածկագիր.

Ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) կողմէ ամեն տեսակ անձնական

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 35-36:

2. Ն. տ., էջ 38:

խնդիրներու մասին յարուցուելիք տրտունջներուն եւ դատերուն նկատառումը ոչ միայն անոնց (դեպի անապատ) առաքման յապաղման պատճառ պիտի ըլլայ, այլ նաև դուռ պիտի բանա գործողութեանց, որոնք հավանաբար յառաջիկային կրնան քաղաքական անպատեհութեանց ծնունդ տալ: Այս պատճառով պետք չէ նկատի առնել այդ դիմումները եւ այս իմաստով հրահանգ տալ շահագրգռուող պաշտոնեաներու:¹

Հուսեյին Նեջաֆիի՝ Միութիւն և առաջադիմութիւն կուսակցության Անկարայի պալատասխանալու քարտուղար, 1915 թ. սեպտեմբերի 10-ի հեռագիրը նույն կուսակցության Յոզղաթի կենտրոնական մարմնին

Կարևոր է հայտարարել ձեզ, որ վերջերս ընդհանուր կենտրոնը (երիտթուրքերի կենտկոմը) հաճեց մեզ պատվել անհրաժեշտ հրամանով՝ ներկայումս բռնագրավման ենթակա և լքյալ գույքերին պատկանող ակումբի շենքի հետ վերջերս բռնագրավված կահկարասիները հանձնել լքյալ գույքերի (հանձնաժողովին), վարձել լքյալ գույքերին չպատկանող ուրիշ շենք, այն վերածել ակումբի և այս ակումբի շենքն էլ կահավորել ակումբին պատկանող հին կահկարասիներով և որակյալ գույքով...²

Այդ ակումբի համար լքյալ գույքերի հանձնաժողովից վերցվել են 470 անուն գույք 15 120 դահեկան ընդհանուր արժեքով:³

Դոկա. Ռեշիդ՝ Դիարբեքիրի վալի

Ջարդերի հրամանները ստացվել են ներքին գործերի նախարար Թալեաթից:⁴

Մյուֆիդիի՝ Բալուի քաղաքագլուխ, 1915 թ. սեպտեմբերի 11-ի ծածկագիրը ՆԳ նախարարությանը

Միութիւն և առաջադիմութիւն կուսակցության Բուրսայի պատասխանատու քարտուղար դուք. Միդհատ բեյը դեռևս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից Բալուի մութեսարի-

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 39:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 539:

3. "La Renaissance", 7 մարտի 1919թ.:

4. R. Nogales Vier jahre unter dem Halbmond, Berlin, 1925, s. 147.

Ֆուքյուն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից արտրված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 հազարի, և այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպաստավոր կլինի Բալուխի համար:¹

Ջենալ փաշայի այն հեռագրին, թե Եփրատում եղած դիակները հավանաբար զոհված ապստամբներինն են, Դիարբեքիրի վալին 1915 թ. հուլիսի 3-ին պատասխանեց

Եփրատն առնչություն չունի մեր վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները գալիս են Էրզրումի և Խարբեքիրի կողմերից: Այստեղ ապստամբության ընթացքում սպանվածների դիակները զգում են ամայի վայրերի խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է:²

Ռեշիդի ՆԳ նախարարությանը 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին ուղարկած ծածկագիրը

Դիարբեքիրից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է 120 հազարի:³

ՆԳ նախարարության հեռագիր

Տարագրության մեջ գտնվող հայերն, ինչքան էլ նրանց զիջումներ կատարվեն, չեն կարող վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, այլ կվտարվեն տեղահանվածներին հատկացված վայրերը:⁴

Իթքիլաֆ կուսակցության կազմած ամբաստանագրից

Իթքիհադի Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Միտհատ պեյ, երբ Պալուխի պատասխանատու քարտուղարն էր, հեռագրած է, թե Էնկերիէն 61 հազար հայ տարագրուած են, եւ եթե հիշեալ կուսակցութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտե իթքիհադը եւ իրմէ բղիսած կառավարութիւնը իր կատարած գործին (հայերի բնաջնջման) համար, թե այս պաշտամունքը յավիտենական պիտի ըլլա, եւ հետեւաբար, ապաւիտելու համար

1. Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 8, փաստաթուղթ թիվ 2:

2. Ա. Փափագյան Արաբական կախաղաններն ու հայկական ջարդերը, էջ 43:

3. "Takvim-i Vekai", 1919 թիվ, 3 540 կամ Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 12, փաստաթուղթ թիվ 1:

4. Մետեռնիխի հեռագիրը կանցլերին՝ 14 սեպտեմբերի 1915 թ.:

Պալուի ապագա երջանկությունը, օգտակար կը գտնե տեղահան ընել նաև Պալուի հայերը: Ասիկա կը հաստատուի կառավարիչ Միւֆիտ պեյի կողմէ 11 սեպտեմբերի 1915 թուակիր ու ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած ծածկագիր հեռագրով: Եվ Պալու պատերազմական գոտի մը չէր, (հայերի) տարագրութիւնը ոչ զինուորական կարգադրութեան մը, ոչ ալ կարգապահական միջոցի մը անունով կրնար արդարանալ:

Մութեսարիֆ Մուֆիտ բեյի 1915 թ. սեպտեմբերի 11-ի հեռագիրը ՆԳ նախարարությանը:¹

Թալեաթի սպորագրությանը շրջաբերական

Նախապես հաղորդուած էր, թէ կառավարութիւնը, ջեմիյեթի հրամանով որոշած էր Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերուն ամբողջովին փճացնել: Ովքեր կհակառակվեն այս հրամանին եւ որոշմանը պետական պաշտոնական կազմին մաս չեն կրնար մնալ: ... (հայերի) նկատմամբ ձեռնարկված միջոցները որքան էլ ոճրագործ լինեն, համուն առաջադրված նպատակի պետք է խեղդել խղճահարութեան ձայնն ու մարդասիրութեան զգացմունքները եւ վերջ տալ այդ ժողովրդի գոյութեանն, առանց խնայելու (նույնիսկ) կանանց, երեխաներին եւ հիվանդներին:²

Ջենալ փաշայի 1915 թ. սեպտեմբերի 13-ի ճեպագիրը

Աքսորված հայերի շարասյուններին վերաբերող բոլոր լուսանկարները, որոնք արվել են Բաղդադի երկաթգիծը կառուցող ընկերության ինժեներների և այլ ծառայողների կողմից, պետք է 48 ժամվա ընթացքում հանձնվեն Հալեպում Բաղդադի երկաթգծի զինվորական կոմիսարիատին: Այս հրամանը չկատարողները պատասխան կտան զինվորական տրիբունալի առաջ:³

Թալեաթ

Այդպիսի խռովարար ժողովրդի (հայերի) համար աքսորավայրը ոչնչացում է:⁴

1. Ռազմական դատարանի դիվան, թիվ 2 փաստաթուղթ:

2. Սադե Ս. Քենեդիկտսեն Հայերը, Կոպենհագեն, 1925, էջ 259:

3. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915, Fascicule III, Geneve, 1916, p. 162.

4. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 528:

Թալեաթ

Գաղտնի միջոցներով փճացուցեք արելելեան մահանգներու այն հայերը, որոնք այդ կողմերը ձեռք պիտի անցուին:¹

Միդհապ Շուքրի

(Դիարբեքիի կուսակալ Ռեշիդը) հայերին անվանում է «մանրէ» ...բժիշկի պարտականությունն է մանրէները ոչնչացնել:

Ազիզ բեյ՝ բժիշկ

(Դռլտ. Ֆայիկ՝ Մարզվանի կառավարիչը) քաղաքի 13 հազար հայի կոտորել տվեց կացնով: ...Դիմեցի կառավարիչ Ֆայիկին ու ասացի. «Բժիշկ եմ, իսկ բժշկի և մսագործի միջև տարբերություն չկա... ի վերջո, բժիշկները զբաղված են մարդ արարածներին մորթոտելով: ...Խնդրում եմ ինձ թույլ տալ ներկա գտնվել այս վիրաբուժական գործողությանը... (հայերն առանց երկմտելու իրենց վիզը երկարում էին մարդասպաններին): Հնարավոր չէր չիլանալ մահվան հանդեպ նրանց արի կեցվածքով, վախի ամենանվազ արտահայտությունից զերծ վերաբերմունքով»:²

Խալիլ՝ երկրորդ պարագլուխ

Ընդհանուր բռնագաղթը կարող է վտանգել կայսրության գոյությունը: Հայերին բնաջնջելով՝ կարծում եմ, որ ավելի կծանրացնենք մեր վիճակը: Հաշտության բանակցություններում հավանաբար մեզ ավելի ծանր պահանջներ ներկայացնեն:³

Չավեն պարոիարքի տեսակցությունը Թալեաթի հետ 1915 թ. սեպտեմբերի 19-ին

Թալեաթ.-Հայերը իրենք պատճառ եղան իրենց այս վիճակին, անոնց ներքինը ամենէն ավելի զիտցողը ես եմ: Մենք ամեն բան է տեղեկութիւն ունինք:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 155:

2. Վանգենհայմի 7-ը հուլիսի, 1915 թ., թիվ 433 տեղեկագիրը՝ իթթիհադի ընդհանուր քարտուղար Մ. Շուքրիի վկայությունը: «Հայրենիք», Բոստոն, 24 հունվարի 1987 թ.: Տե՛ս Վ. Դադրյանի «Թուրք բժիշկների դերը Առաջին աշխարհահամարտին՝ հայերու ցեղասպանութեան մեջ» հոդվածը:

3. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւն, էջ 28:

Չավեն պատրաիրք.- Ընդունիմ թե ճիշտ են ձեր ըսածները, բայց կառավարութիւնը հայր մըն է և հոր մը պես պետք է պատժե:

Թալեաթ.- Այսպես չէ, երբեմն հայր է եւ երբեմն՝ ոչ. թե ժողովուրդը իր հայրութիւնը չընդունի եւ ռուսը իրեն հայր ընէ, այն ատեն կառավարութիւնը հոր մը պես չի վարուիլ... Աշխարհի եւ ոչ մի կողմ չի գտնուիր ժողովուրդ մը, որ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք պտտի եւ իր կառավարական գործերուն մեջ միջամտել խնդրէ: Այս բոլոր բաները եղան, ու ազգին ամբողջութիւնը բան մը չըրավ եւ լուրթեամբ հավանութիւն յայտնեց:

Չավեն պատրիարք.- Բայց վերջապես այս բաները քանի մը մարդու գործ են:

Թալեաթ.- Ոչ քանի մը, ոչ քանի մը հազարի եւ ոչ ալ քանի մը հարիւր հազար մարդու գործ են: Այսօր մեկ կուսակցութիւն մըն է, վաղն ալ ուրիշը կը ծնի, ոչ կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնա, գործը ընդհանուր համգամանք ունի: Այդ պատճառով անհրաժեշտ եղավ, որ այս ժողովուրդը իր բնակավայրէն հեռացուի եւ այլուր բնակեցուելով չեզոքացուի...¹

Սայիդ Հալիմը՝ վարչապետ, պատրիարքին

Կառավարութիւնը հայ ազգին բնաջինջ ընելու նպատակ չունի, միայն թե միջոցներ ձեռք առած է... ու այդ նահանգները հայերէն պարպե: Այս կարգադրութիւնը ձեզի ալ, մեզի ալ օգտակար պիտի ըլլա, որովհետեւ մինչեւ հիմա ռուսներն ու անգլիացիք ձեզ իբր գործիք կը ծառայեցնէին: Ես անցեալները ամերիկեան դեսպանին ալ ըսի. «Եթէ հայերը հանգիստ ըլլալ կուզեն, պետք է ռուսներն ու անգլիացիները մոռնան»:²

Թալեաթ

Մետեռնիխին՝ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան.

Գերմանացիները նույն համգամանքներում այլ կերպ չէին վարվի... (մենք) դաշնակիցներից մարդասիրության դասեր առնելու կարիք չունենք:³

1. Չավեն Արքեպս. Պատրիարքական յուշերս, Կահիրե, 1947, էջ 126-127: Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 264-265:

2. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 262-263:

3. Ֆ. Նանսեն Հայաստան և Մերձավոր Արևելք, էջ 276:

-Որքանոցի մը պետք չկա: Ջգացումներն անտեսելով զանոնք (որքերին) կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու համար ժամանակ վատնելու ատեն չէ: Դրկեցեք (անապատները) եւ իմացուցեք:¹

-Սրանից հետո 50 տարի Հայկական հարց չի լինի:²

Ջեմալ փաշան գերմանական հյուպատոս Լոյսվերգին

Անձամբ կցանկանալի հայերի վիճակն հնարավորին չափ քեթեացնել, բայց խիստ հրաման ունեն Կ. Պոլսից՝ թույլ չտալու հայերի համար նպաստամատույց ձեռնարկ գերմանական և ամերիկյան մասնակցությամբ, քանի որ թուրք կառավարության դեմ հայերի ներքին ընդդիմությունը դրանով լույս կարող է խրախուսվել:³

Բ. Դուռը Մեփեռնիխին

Թուրքական կառավարությունը թույլ տալ չի կարող հայերի համար նպաստի մատուցում օտարների կողմից, քանի որ դրանով հայերն արտասահմանի վրա հույս դնելու իրենց ձգտման մեջ խրախուսվելու են:⁴

Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ի ծածկագիրը

Կը լսենք, թե ժողովուրդն եւ պաշտոնեաներն ոմանք կարգ մը հայ կիներու հետ կամուսնանան: Ասիկա խիստ արգիլելով, կարեւորութեամբ կը յանձնարարեն, որ այդ կարգի կիները ջոկուելով առաքուին:⁵

-1915 թ. հոկտեմբերի ծածկագիրը

Ճամբուն ընթացքին ժողովրդին կողմէ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) դեմ կատարվելիք բոլոր ոճիրները կառավարութեան հասնիլ ուզած նպատակին իրականացման ծառայելուն համար, անոնց մասին օրինական հետապնդման տեղի չկա: Ջորի եւ Ուրֆայի կառավարութեանց ալ պետք եղած զեկուցումը եղած է:⁶

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 184:

2. "The Times", 29 սեպտեմբերի 1915 թ.:

3. Եօհաննես Լեփսիուս Հաղորդագրություններ, էջ 105:

4. Ն. տ.:

5. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 154:

6. Ն. տ., էջ 230:

Ծածկագիր Չոհրապի սպանության առիթով (4 հոկտեմբերի, 1915 թ.)

Մի շարք պարտադրող պատճառներով Պոլսի երեսփոխան Գ. Չոհրապի այստեղ մնալը հարմար չհամարելով, մա 6-րդ զորաբանակի հրամանատարության տրամադրության տակ էր ուղարկված: Ռազմական բարձր նախարարությունը հաստատում է Գ. Չոհրապ էֆենդու ճանապարհի պատահարի հետևանքով զոհվելու մասին Ուրֆայի մուքեսարիֆության և Եփրատի կայքի հրամանատարության կողմից կատարված քննությունների փաստաթղթերը (12. 09. 1915 թ., թիվ 514 գրությունով) նշված պակասները լրացնելու համար Հալեայի կայքի հրամանատարությանն են ուղարկված: Հիշյալ քննություններին հաստատ և վավերական հիմնավորում տալու համար շտապ ձեռք կողմից վստահելի մի պաշտոնյա նշանակեք և վերոհիշյալ քննությունները վերահաստատելով արագացնեք:¹

Պաշտոնատար Պարտիզակից

Հայ ժողովուրդն անվստահելի է, երկիրը պատերազմի մեջ է, քշմամին ռմբակոծում է Պոլսի դռները, ուստի, ռազմական նախագծուշական նկատառումներով, հարկ է համարվել հայերին հեռացնել ծովափնյա շրջաններից դեպի երկրի խորքերը՝ Բիլեջիկ, Էսքիշեհիր, Կոնիա:²

Հուսեյնը՝ Յոզղաքի դավաժոր, բռնագաղթվող հայերին

Գյավուրներ, ձեզնից ով իր մոտ դրամ կամ զարդեղեն ունի, թող մեզ հանձնի, այդպիսինը ներումի կարժանանա և իր սեփական տունը կվերադառնա: Սա պատվո խոսք է երդվում են նիքյահիս և սուրբ Ղուրանի վրա:³

Հաջի Գայան՝ չեթեյապեդ, բռնագաղթվող հայ հոգևորականներին ուղեկցող ոսրիկանին առաջարկում է մեկ մեջդից մինչև մեկ ոսկի գնով իրեն փալ հայերի քարավանը

Քարավանին ուղեկցող պաշտոնյան առարկում է, քանի որ «իրեն տրված հրամանով պարտավոր է եկեղեցականների արյունոտ շապիկները ցույց տալ իր վերադաս պաշտոնյային»:

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 385-386:

2. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 310:

3. Ն. տ., էջ 327:

Հաջի Գայա. «Նույն բանն ինքը կանի՝ քարավանին ուղեկցող պաշտոնյաների աչքի առաջ»:

(Քարավանը վաճառվում է 500 ոսկով: Բոլորին ոչնչացնում են և նրանցից կողոպտում են 100 հազար ոսկի):¹

Երզնկացի բուրբի խոստովանությունը

Երզնկայի կողմերում հայերի դեմ գործած արարքները ոչ Ղուրանն է ընդունում և ոչ էլ Շերիաթը: Երզնկայի կառավարիչ Մեհմուդ բեյը, հայերին կողոպտելով, 50 հազար լիրայի տեր դարձավ և այժմ էլ ի վարձ գործած վայրագությունների Կաստամոնուի կուսակալ նշանակվեց:

(Երզնկայի մերձակայքից շուրջ 30 հազար հայ բնաջինջ եղավ)... նույնիսկ կանայք ու երեխաները ողջ-ողջ թաղվեցին: Հարյուրավոր կանայք ու կույսեր նետվեցին Եփրատ գետը:

Հազարավոր տղամարդիկ սպանվեցին, կանայք ու աղջիկներ առևանգվեցին ու բռնաբարվեցին, իսկ երեխաները թուրքերին բաժանվեցին: ...Երկնքի վրեժխնդրությունն ուշ կամ շուտ մեզ հասնելու է:

1915 թ. սեպտեմբերի սկզբին սոսկալի ջարդ տեղի ունեցավ Էնկյուրիում: Սկզբում լրիվ կոտորվեցին տղամարդիկ՝ 500 հոգի...²

Ազմին՝ երիտթուրք պարագլուխ, Սերասպիայի թեմի առաջնորդին

Հայերի նկատմամբ կառավարության հետապնդած քաղաքականությունը փոխվել չի կարող: Կոնիայի հայերը թող գոհ լինեն, որ իրենք մոտակայքում աքսորվեցին, քանի որ մոտ օրերս լսելու եք, որ մյուս մահանգների հայերը կոտորված ու ջարդված են: Սա է կառավարության որոշումը: Ես էլ գիտեմ, որ Կոնիայի հայությունն անմեղ է, բայց ինչ անեմ, որ անհնար է փոխել կառավարության որոշումը:³

Իբրահիմ Կ. Պոլսի բանդի մահիկին տնօրեն, Աղդաբազարի հայերի հավաքում արտասանած ճառից

Նախ ներկայացնեմ ինքս ինձ: Ես չեթեապետ եմ և երկար ժամանակ գործել եմ Մակեդոնիայում: Ես եմ կատարել բուլղար ու հույն եկեղեցիների ու վանքերի բոլոր խուզարկությունները և հայտնաբերել եմ մեծ քանակու-

1. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմություն, էջ 173-174:

2. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 502:

3. Ն. տ., էջ 500:

քյամբ զենք: Ես էլ կոմիտեական եմ և ծանոթ եմ կոմիտեական գաղտնիքներին... ճանաչում եմ մաս մեծ կոմիտեականներին՝ լինեն դաշնակ, հնչակ քե այլք: Նրանց ղեկավարներից շատերը իմ հին ընկերներն են եղել, և նրանց հետ համագործակցել եմ, երբ մեր շահերը մույնն էին: Բայց այժմ նրանք դավաճանել են կառավարությանը, որի համար էլ մենք նրանց դեմ ենք: Մրանից առաջ ես այստեղ եկել եմ հնչակյանների հետ զենք բաժանելու ու զինվելու, քե ով զենք ունի: ...55 ռումբ ու 250 մաուզեր եմ ուզում, որ առանց այլևայլության պետք է վերադարձնեք... եթե դրանք հանձնեք, ձեզ որևէ վնաս չի հասնի, իսկ եթե թաքցնեք՝ իմացած եղեք, որ ամեն տեսակի չարիք թափելու եմ ձեր գլխին: Լիազորված եմ՝ ամեն ինչ անելու: Անշուշտ լսել եք, քե ինչեր կատարեցի Պարտիզակում՝ 300 հոգի՝ տղամարդ, կին լցրեցի եկեղեցին, ծեծեցի, չարչարեցի, գետնին պառկեցրեցի և սատկացնելու աստիճան ոսկորները ջարդեցի, մինչև որ մեջտեղ հանեցին իրենց զենքերը: ...Տեսեք, որ պարտիզակցիների վիճակի մեջ չընկնեք:՝

Մուստաֆա Աբդուլհալիգի 1915 թ. դեկտեմբերի 23-ի հեռագիրը ՆՊ նախարարությանը

Ըննութեան համար անցեալները Ռասա իւ Ալե գացող գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխնորդին տեղեկագրէն կը հասկացուի, որ մոյն տեղը դրկուած հայերը մինչեւ այսօր հոն թողուած եւ շենք շնորիք, տուն տեղ կազմակերպած են, եւ թե զանոնք պաշտպանող եւ անոնց այնտեղ հաստատուելին թույլատրողը Չորի կառավարիչ Ալի Սուատ պէյն է...

Ալի Սուատ պէյի ատոնց (հայերի) մասին ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը զարմանալի համեմատութեան մը հասած են: Պատմութեան մայելով, իր քով գտնուած կարգ մը (հայ) տղոց արդու-զարդը ինք իր ձեռքով կընն եւ անոնց ծնողներուն աղետին վրա կուլա ու կողբա եղեր: Այն կողմերը դրկուած հայերը այս կերպով ալլապես երջանիկ կենցաղի մը կարժանանան, եւ ասոր համար Ալի Սուատ պէյին երախտապարտ են:

Բայց որովհետեւ այդ կացութեան շարունակութիւնը Հալեպէն գաղթականներու առաքմանց ականա յետաձգման պատճառ պիտի դառնա, Չեր նախարարական բարձրութեան դիմելով յարմար կարգադրութիւն մը կը խնդրենք: (Ալի Սուատը պաշտոնանկ արվեց):²

1. Մ. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւն, էջ 267-268:

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 50-52:

Թալեաթ

-1915 թ. դեկտեմբերի 26-ի հեռագիրը.

Առհասարակ ամեն հաստատութեան, երկաթուղիի եւ ուրիշ շինութիւններու գործերուն մեջ ծառայող հայերուն ալ իրենց տարագրութեան վայրերը դրկուելին ոլորշուած եւ այդ մասին պատերազմական նախաբարութենէն բանակի հրամանատարութեանց տեղեկութիւն տրուած է: Արդիւնքը հաղորդեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 29-ի ծածկագիրը. Կը լսենք, թե օտար սպաներ, ճամբաներուն երկայնքը դիզուած ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) դիակները տեսնելով, կը լուսանկարեն: Այդ դիակները անմիջապէս թաղելնիդ եւ դիակները այդպէս մեջտեղ չի ձգելնիդ կարեւորութեամբ կը յանձնարարեն:

1916 թ. հունվարի 4-ի հեռագիրը Հալեպի վալիին. Հիւսիսէն գալիք հայերը այսուիտեւ առանց քաղաք կամ ավան մը հանդիպեցնելու շիտակե շիտակ իրենց տարագրութեան վայրը դրկուելին ընդհանուր կերպով կը յանձնարարեն:¹

Հալիլը՝ արգաթին գործերի նախարար, Գերմանիայի դեսպանության խորհրդականին

(Համաձայն եմ) բռնի կրոնափոխությունները պետք է դադարեցնել... սակայն անհնար է բռնի կրոնափոխվածներին իրենց նախկին հավատին վերադարձնել, որովհետև դա ծայր կտա նոր կրոնափոխությունների: ... Հենց որ պատերազմը վերջանա, հակառակ իրենց կամքի ու բռնությամբ կրոնափոխվածները որոշակիորեն հնարավորություն կստանան վերադառնալու քրիստոնեական հավատին՝ ճիշտ այնպես, ինչպես եղել է Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի հալածանքներից հետո:²

Աբդուլահադ Նուրիի 1916թ. հունվարի 10-ի հրահանգը

Ընդհանուր առաքման ենթարկուած հայերէն հազիվ հարիւրէն տասին իրանց տարագրութեան վայրերը հասած ըլլալին եւ միւսներուն

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 58, 148, 156:

2. FO, Turkei, Bd 46, 1917 թ. հունվարի 5-ի թիվ 17 տեղեկագիր:

ճամբաները անոթութեան, հիվանդութեան պես բնական պատճառներէ մեռած ըլլալնին յետ քննութեան հաստատուած է: Տակաւին ողջ եղողներու մասին խստութիւններ ցոյց տալով, նոյն արդիւնքին ձեռք բերելուն աշխատուիլը կը ծանուցուի:¹

Մուսաֆա Աբդուլհալիզի 1916 թ. հունվարի 11-ի ծածկագիրը Այն-թափի կառավարիչին

Կիմանանք, որ սվազցի եւ խարբերոցի հայերը կը գտնուին ձեր շրջանակին մէջ: Այդ կողմերը հաստատուելու առիթ մի տաք անոնց, եւ նախապէս հաղորդուած ծանոթ եղանակով հարկ եղածը ընելով, արդիւնքը հաղորդեցեք:²

Թալեաթ

Հայերի բռնագաղթը կազմակերպելով եւ վրեժ էի լուծում Սարիղա-միշում Էնվեր փաշայի պարտության համար:

Խուլուսիի՝ Բողազլյանի ժանդարմեական գնդի հրամանատար, 1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի հեռագիրը Կեսարիայի Յազի Չինի գիշերապահ կայանի հրամանատարությանը

Ձեր իրավասության սահմանում հայրենիքի դէմ մատնություններ անող մի շարք լրտես հայեր տեղահանված են կոտորելու իմաստով, իսկ գորաբանակի հրամանատարը նույն մերձակա շրջանից դիակները մինչև հաջորդ կեսօր հավաքելու հրաման է տվել: Բողազլյանի կայմական բնի հրամանով ժողովրդի միջոցով դիակները ծածկելու կարևորություն է հանձնարարվում:³

Ադանայի պեյրական որբանոցի տնօրէնը քրիստոնյա սաներին

Կամ պետք է ընդունեք իսլամական կրօնը, կամ էլ հեռանաք որբանոցից:

Թալեաթի 1915 թ. նոյեմբերի 18-ի ծածկագիրը Հալեպի կառավարիչին

Ամերիկեան կառավարութեան հրամանով, Պոլսոյ դեսպանատան վերջերս ըրած միջամտութենէն կը հասկացուի, թե կարգ մը տեղերուն

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 165:

2. Ն. տ., էջ 160:

3. Դիվան Երուսաղեմի, քիվ Մ 506:

մեջ ամերիկեան հիւպատոսները գաղտնի միջոցներով տեղեկութիւններ ձեռք կը բերեն: Թե՛ն պատասխանուած է, թե (հայ գաղթականներու) տարագրումը ապահով կերպով եւ հանգստութեամբ կը կատարուի, բայց որովհետեւ այսքանը բավական չէ զիրենք համոզելու, աշխատեցեք, որ քաղաքի, գավառներու եւ կեղղոմներու մոտ գտնուողներուն (հայերուն) առաքման միջոցին ուշադրութիւն գրավող դեպքերի տեղի չի տրուին: Ներկա քաղաքականութեան տեսակետով ամենակարեւոր է, որ այդ տեղերը շրջող օտարները համոզուին, թե (գաղթականներու) առաքումը իսկապէս լոկ տեղափոխութեան նպատակով մը կը կատարուի: Այս պատճառով կարելոր է առժամաբար, որ առ ի ցոյց, փափուկ վարմունք մը ցոյց տրուի եւ ծանոթ միջոցները (ջարդերը) գործադրուին յարմարագոյն վայրերու մեջ, իսկ այս մասին տեղեկութիւն տուող հետազոտիչ անձերը ձերբակալելնիդ եւ ուրիշ պատրուակներով պատերազմական ատեաններու յանձնելնիդ կարելորութեամբ կը յանձնարարեն:¹

Թալեաք

1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի հեռագիրը.

Հակառակ անոր, որ ծանոթ անձնավորութեանց կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամենէն ավելի աշխատիլ պետք է, կիմանանք, որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղեմի պէս կասկածելի տեղեր կը դրկուին: Ասանկ թոյլութիւն մը աններելի յանցանք է: Այդ կարգի խռովարարներուն աքսորավայրը անէութիւնն է: Կը յանձնարարեն, որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարեն:²

-1915 թ. դեկտեմբերի 9-ի հեռագիրը.

Ծանոթ անձնավորութեանց կողմէ իրենց դէմ գործուած արարքներուն մասին կառավարականպաշտոնատանց ուղղուած տրտմնջի եւ բողոքի հեռագիրները ընդունելուն մեջ անպատեհութիւն մը չկայ: Բայց անոնց քննութեամբ զբաղիլը ի զուր ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ: Բողոքներուն կը հաղորդեք, որ կորսնցուցած իրավունքնին իրենց տարագրութեան վայրերուն մեջ հետախնդեն:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 142:

2. Ն. տ., էջ 102-103:

-1915 թ. դեկտեմբերի 11-ի ծածկագիրը Հալեպի կուսակալին.

Կիմանանք, թե մեկ քանի հայ թերթերու թղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով կարգ մը եղերական դեպքեր ներկայացնող լուսանկարներ եւ թուրքեր կազմած եւ զանոնք տեղվոյդ ամերիկեան հիւպատոսին յանձնած են: Այս կարգի վնասակար անձերը ձերբակալելով փնտցուցեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 12-ի հեռագիրը.

Հավաքեցեք ու սնուցեք այն ուրբերը միայն, որոնք չեն կրնար յիշել գուլումը, որին ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացածները կարավաններուն ընկերացնելով ղրկեցեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի հեռագիրը.

Ընդհանուր առաքումներէն (դեպի անապատ) փրկուելու մտածումով իսլամութիւն ընդունիլ ուզող հայերուն հաղորդեցեք, թե անհրաժեշտաբար պետք է իրենց տարագրութեան վայրերուն մեջ իսլամանան:¹

-Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալափիչինին (1915 թ. ապրիլ)

Ընդունում եմ, որ գափառներում զոհվել են հազարավոր մարդիկ, և ոչ միայն հայեր, սակայն (ժխտում է) կանանց ու երեխաների նկատմամբ կիրառված դաժան արարքի փաստերը:²

-Նահանգներում շրջագայությունից վերադառնալուց հետո (1915 թ. դեկտեմբերի 18-ին) Մեյերնիխին

Վերջին կես տարվա ընթացքում ձեռնարկված հակահայկական անվտանգության միջոցառումներից տուժել են շատ անմեղ մարդիկ: Ծրագիրը ներկայումս մոտենում է ավարտին, և ամեն ինչ արվել է տարագրված ընտանիքներին հետագա բռնություններից, քաղցից և այլ դժբախտություններից պաշտպանելու համար... Նահանգական բոլոր իշխանություններին կարգադրված է հրապարակել, որ գերմանական կառավարությունը բոլորովին անմեղսակից է հակահայկական արարքներում, և որ Բ. Դուռն իր վրա է վերցնում ողջ պատասխանատվությունը:³

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 204, 146, 187, 212:

2. Austro-Hungarian Ministry Archives, Vienna (AHFM), Turkei, Berichte, 1915 թ. մայիսի 2, թիվ 352:

3. FO, Türkei 183, Bd 40, Վ. Մետերնիխի 18-ը դեկտեմբերի 1915 թ. նամակը Բեքման-Հովվեզին, թիվ 725:

-Հինգ օր անց գերմանական կառավարությանը հղած նուբայում ասվում էր

Հայերի նկատմամբ քաղաքականությունը Թուրքիայի ներքին գործն է, ուստի չի կարող արտաքին դիվանագիտության միջամտության առարկա դառնալ։¹

-Գերմանիայի ներկայացուցիչ Կալմանին (14 փետրվարի, 1917 թ.)

Մտադիր եմ բոլոր հարցերում հետևել նոր կուրսին ... արդեն տեղեկացրել եմ հայ համայնքի ղեկավարներին, որ անցյալ երկու տարիների ռազմական միջոցառումները պետք է վերացվեն։²

-1915 թ. նոյեմբերի 5-ի ծածկագիրը

Կիմանամք, թե Սըվազի, Մամուրեթ իւ Ազիզի, Տիարպեքիւրի, Էրզրումի մահանգներէն տարագրուած եւ ճամբուն ընթացքին իրենց ծնողներուն մեռած ըլլալուն հետեւանքով անոք մնացած ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) պզտիկները կարգ մը իսլամ ընտանիքներու կողմէ որդեգրութեան եւ սպասավորութեան կընդունվին։ Ձեր մահանգին մեջ գտնուող այդ կարգի տղաքը հավաքելով, տարագրութեան վայրերը (ամապատները) դրկելնիդ եւ յարմար դատուած կերպով ժողովուրդին այս մասին պետք եղած հրահանգները տալերնիդ իբր շրջաբերական կը ծանուցանենք։³

Թուրք սպա, որ առևանգել էր մի հայ աղջկա

(Թուրքերի) նպատակն է բնաջնջել հայերին՝ սկսած այն օրից, երբ Պողոս Նուբար փաշան Հայկական հարցը ներկայացնում էր եվրոպական կառավարություններին։ Կապիտուլյացիաների չեղյալ հայտարարելը օրինություն եղավ մեր նպատակների համար։ Եթե մեր նպատակը լիներ միայն հանցավորներին պատժելը, ժողովրդին պիտի խնայեինք։⁴

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, s. 218.

2. Ն. տ., էջ 317, 318:

3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 180:

4. Ե. Թ. Սկրտչյան Թուրքիոյ գեհեներն հայ ընտանիքի մը հրաշալի փախուստը, Ալեքսանդրիա, 1918, էջ 45:

Խալիլ փաշայի շրաբի գնդապետը Մոսկովի գերմանական հյուպատոսին (5 նոյեմբերի 1915 թ.)

Ինքը (Խալիլը) Մոսկուում էլ հայերին կոտորելու դիտավորություն ունի... Վաղը կամ մյուս օրն այստեղ սպասվում են Խալիլի գնդերը, որոնք հյուսիսային շրջաններում արդեն ջարդել են հայերին։¹

Սալիհ բեյ Գուրջիի զեկուցագիրը Թալեաթ փաշային հայերի հեղապնդումների վերաբերյալ (1915 թ., հոկտեմբեր)

Թուրքիայում հայերի հետապնդումը, որը պարզորոշ դիտվում է որպես հայերի կոտորած և դժբախտաբար այդ հանգամանքը պետք է ընդունի հանգամանքների յուրաքանչյուր գիտակ, բացատրվում է Թուրքիայի նեղ վիճակով։ Եթե Թուրքիան ուզում է կազդուրվել ներքին քաղաքականության հարցերում, եթե նա ընդհանրապես ցանկանում է մնալ կենսունակ, ապա պետք է ինչ-որ կերպ հեռացնել, վերացնել հայերին։ Պետք է ամսիջապես լուծել այսպես կոչված Հայկական հարցը, առանց որի Թուրքիան չի կարող մտածել իսկական ներքին վերակառուցման մասին։ Սակայն այն ուղին, որի վրա թվում է, թե կանգնել է կառավարությունը և որը, կարծես, բնութագրվում է որպես կոտորածներ և բռնության ակտեր, միանգամայն սխալ ուղի է։ Եթե նույնիսկ հայերի հանդեպ վերաբերմունքում անհնար լինի գտնել որևէ այլ ուղի, ապա արտասահմանի հետ հարաբերության ձևերը պետք է ուրիշ լինեն։ Չի կարելի այն ամենը, ինչ վերաբերում է Հայաստանին, արտասահմանում լուրջան մատնելով գլուխ հանել, այլ անհրաժեշտ է ընդունելի հաղորդագրությունների միջոցով արտասահմանին տեղեկատվություններ տալ այն ոգով, որոնցով հայերի հանդեպ գործողությունները ներկայացվեն միայն մարդասիրական լույսի տակ։ Ռուսաստանից սահմանի պաշտպանությունն ունի բավարար հիմք, որպեսզի բացատրվի Բարձր Հայքից հայերի բռնագաղթը, ներկայացվի որպես միջազգային-իրավական առումով սովորական և ընդունելի գործելակերպ։ Սակայն Կ. Պոլիսը պարտավոր է ամենից առաջ հայերի դեմ գործողությունները քննարկել այն տեսակետից, որ Վատիկանի հանդեպ Գերմանիայի հարաբերությունները ունեն բացարձակապես այլ բնույթ, որ Գերմանիան ակնհայտորեն մեծ նշանակություն է տալիս այն բանին, որպեսզի այդ հարաբերությունները զերծ

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, s. 191.

մնան հնարավոր բոլոր տարածայնություններից: Գերմանիայի քաղաքական հաշիվներում Պապը հանդիսանում է գործոն, դրա համար էլ հանուն Գերմանիայի շահերի հարկ է խույս տալ այն ամենից, ինչը կարող է գրգռել Պապին կամ Հայկական հարցում Գերմանիայի հակառակորդների մատնությունների հիման վրա նրան հարկադրեն գրավել մեր համար անցանկալի դիրքորոշում և արտահայտվել Թուրքիայում ճնշումների ենթարկվող քրիստոնյաների պաշտպանության օգտին: Չնայած հայերի դեմ բոլոր գործողությունների, անհրաժեշտ է ունակ քարոզչության միջոցով հիմքից զրկել մնացած հնարավորությունը, և ամենից առաջ շեշտել թուրքական կողմի լավ հարաբերությունները Պապի հետ: Այդ նպատակով շատ օգտակար է թվում, ինչպես այդ արեց Բեթման-Հոլվեգը ռայխստագի վերջին նստաշրջանում, թուրքական խորհրդարանում շնորհակալական խոսք ասել Պապին բարեգործական գործունեության համար, որը հավասարապես օգուտ է բերում բոլոր մարդկանց:

Ամեն դեպքում հարկ է խույս է տալ այն ամենից, ինչը կարող է դժվարացնել Գերմանիայի վիճակը Հայկական հարցում Պապի հետ հարաբերություններում: Նաև անհրաժեշտ է ժամանակին նախագգուշացնել հայերի կոտորածների կապակցությամբ հետագա սադրանքներն արտասահմանում, քանի որ մնացած բնության ահավոր հարցում Գերմանիան լինելու է առանձնակի դժվար վիճակում, որովհետև նա չի կարող հենց այնպես անուշադրության մատնել հայ քրիստոնյաներին: Բացի այդ, զգվելի գործողություններ կատարելու հենց ընթացքում այս կամ այն ձևով պետք է զգուշություն հանդես բերել:¹

Տեղեկագիր՝ հասցեագրված ՆԳ նախարարությանը

1915-ի դեկտեմբերին մենք գնացինք Դեր Ջոր՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել փախստականների վիճակը և հետաքննել այն անօրինականություններն ու չարաշահումները, որոնք տեղ էին գտել հայերի տեղահանման ժամանակ...

Մեր խնդրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղանք բացատրություններ պահանջելով մութեսարիֆներից՝ Դեր Ջորի սանջակի գրանցման հաշվառված մյուս հայերի մասին, որոնք այլ վիլայեթներից ու սանջակներից այստեղ էին բերվել, որտե՞ղ էին տեղաբաշխվել ու բնակեցվել, ինչպիսի՞

1. Կայզերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության Քաղաքական արխիվ՝ R 14 098, Ab 360, Konst/ Ankara 171, zu Ab 30 454

հանցագործություններ են կատարված հայերի դեմ ճանապարհին կամ նրանց հատկացված բնակավայրում: Ըստ մութեսարիֆի ներկայացրած տեղեկանքի՝ Դեր Ջորի սանջակում տարբեր վիլայեթներից ու սանջակներից ուղարկված 229 673 հայեր բաշխված են հետևյալ կերպ.

Սանջակի կենտրոնում 15 000 հայ

Անայի կազայում 3 000 հայ

Աբու Քեմալի կազայում 2 411 հայ

Աշհարայի կազայում 4 000 հայ

Սուարի մահիեում 331 հայ

Մուհնշի մահիեում 567 հայ

Կեսրեի մահիեում 323 հայ

Մերատի մահիեում 479 հայ

Քեֆքեթի մահիեում 62 հայ

Սեբկայի մահիեում 2 500 հայ

Բացի սրանից, մեզ նաև իրազեկ պահեցին, որ տասը օրվա մթերքը մի կողմ է դրված, կեսը՝ փողով, մյուս կեսը՝ մթերքով, հայկական այն քարավանների համար, որոնք շարունակելու են իրենց ճանապարհը՝ անցնելով Բայիդլիի և Սուարի մահիեների շրջակայքով, քանի դեռ գտնվում էին սանջակի տարածքում շարժվելով դեպի Մոսուլ՝ որպես իրենց բնակության գոտի: Քարավաններին ուղեկցում էին բավականին թվով պահակային զորամասեր դեպի Մոսուլի վիլայեթի Սինջար կազա անցնելու ճանապարհին:¹

Բայուր

Ժողովուրդը զանգվածներով տեղափոխվեց Հալեպի և Դիարբեքիրի կողմերը: Նրանք ուղարկվեցին քարավաններով, ժանդարմերիայի ուղեկցությամբ և իրենց սնունդն անձամբ պետք է հայթայթեին:²

Թալեաթի՝ 1916 թ. հունվարի 15-ի հեռագիրը

Կիմանանք, թե կարգ մը տեղեր բացուած որբանոցներուն մեջ ծանոթ անձանվորութեանց (հայերի) տղաքն ալ կընդունուին: Քանի որ կառա-

1. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2, էջ 220-221:

2. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi. Cilt III, 1914-1918, genel savasi, Kizim III, Türk Tarih Kurumu basimevi, Ankara, 1957, s. 6.

վարութիւնը անոնց ապրիլը վնասակար կը նկատէ, ըլլա իսկական նպատակը չհասկանալով եւ կամ զայն արհամարհելով, այդ տեսակ տղաքը սնուցանել եւ անոնց կեանքին յարատեւութեան աշխատիլը, ինչպէս նաեւ անոնց վրա գրաւը կառավարութեան բաղձանքին բոլորովին հակառակ գործել կը նշանակէ: Կը յանձնարարեն, որ այդ տեսակ տղաքը որբանոցները չընդունուին եւ անոնց համար յատուկ որբանոցներ հիմնելու ձեռնարկներ չըլլան:

-1916 թ. հունվարի 16-ի հեռագիրը

Կը լսենք, որ Ինքիլի, Այրանի շրջաններէն սկսեալ մինչեւ Հալեպ երկարող գիծերու ճամբաներուն երկայնքը, մեծագոյն մասը կին եւ պատիկներ, 40-50 հազար հայեր կը գտնուին: Ամենախիստ կը պատժուին այն անձերը, որոնք զինուորական առաքմանց համար մեծ կարելութիւն ունեցող այդ դիրքերուն վրա թշնամութեան համախմբման մը կազմուելուն պատճառ կըլլան: Հետեւաբար, Ատանայի կառավարութեան հետ բանակցելով, անմիջապէս, առանց Հալեպ հանդիպացնելու, հետիոտն իրենց տարագրութեան վայրերը դրկեցնէ այդ հայերը...

Ինքիլիի եւ Այրանի դէպքերուն վրա թողուած հայերէն (երկաթուղու) շինութեան մեջ ծառայողները մի դրկեք մինչեւ շինութեան ավարտումը: Բայց իրենց ընտանիքին հետ միասին բնակելին թոյլատրելի չըլլալով, զանոնք Հալեպի շրջակաները յարմար տեղերու մեջ առժամանակայ կերպով բնակեցուցէք: Մնացած կիներն ու պատիկները, նախորդ յայտարարութեան համաձայն շուտով դրկեցէք:

-Նոյնիսկ ոճրագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած հայերը բանտերը մի պահեք, իսկոյն առաջ (Դեր Զոր) դրկեցէք:¹

Ահմէդի՝ Այնթափի կառավարիչ, 1918 թ. հունվարի 18-ի հեռագիրը

Հաստատուեցաւ, որ մեր շրջանակին պատկանող Բում Գալեի մեջ յիշեալ նահանգներու ժողովուրդը ըլլալով միայն 500 հոգի կը գտնուին: Բում Գալեի գայմագամը կը յայտնէ, թէ ատոնք մեծ մասամբ կիներ եւ մանուկներ են, եւ թէ հաղորդուած ծանոթ եղանակով, պահապան քիւրտներու կողմէ դրկուած են՝ մեյ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով:²

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 186, 59:

2. Ն. տ., էջ 161:

Արդուլահադ Նուրի

-Հեռագիրը Բաքի գաղթականների առաքման պաշտոնատար Մուհարեմմին (1916 թ., հունվարի 20, թիվ 344)։

Բաքի մեջ ոչ մեկ հայու մնալը պիտի արտոնեք։ Գաղթականներու առաքման առթիվ ձեր կողմէ ցոյց տրուելիք խստութիւնն ու արագութիւնը միայն կրնան ապահովել այն նպատակը, զոր որ հետապնդենք։ Միայն թե պետք է ուշադրութիւն ընեք, որ ճամբաները դիակներ չմնան... փոխադրութեան միջոցներ հայթայթելով մի զբաղիք։ Գաղթականները հետիոտն ալ կրնան երթալ։

Այս օրերս մեզի դրկուած շաբաթական մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ։ Ատկէ կը հասկացուի, որ այդ մարդիկը (հայերը) հող չատ հանգիստ կապրին։

Գաղթականների առաքումը պետք չէ, որ ճամփորդութեան մը նմանի։ Բողոքի, ողբի կարեւորութիւն մի տաք։ Կուսակալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկութիւնները տրուեցան նաեւ գայմագամին։

Ջանք ըրեք։

-Հրահանգ.

Բաքի գազան հայ գաղթականներէն պարպելու առթիւ կատարուելիք խստութիւնները պատասխանատւութեան չպիտի ենթարկուին։

-1916 թ. հունվարի 23-ի ծածկագիրը

Անանկ ատեն մը, ուր պաշտպանութեան եւ սնունդի կարոտ հազարավոր իսլամ գաղթականներ եւ նահատակներու (ռազմաճակատում) այրիներ կը գտնուին, ապագային դարձեալ վնասակար դառնալէ զատ ուրիշ բանի չծառայելիք կարգ մը ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի)ձգած պզտիկներուն սնուցման համար ավելորդ ծախքեր ընելը յարմար չէ։ Ատոնք, տարագրութեան կարավաններուն ընկերակցելով, վիլայեթէն (Հալեպի) դուրս հանել եւ մինչև հիմա սնուցողներն ալ մեր վերջին զեկուցման համեմատ, Սըվազ դրկել։

-1916 թ. հունվարի 28-ի հեռագիրը

Յուրտերուն սաստկութեամբ շարունակած այս միջոցին որբերը որոշուած տեղը դրկելով, անոնց յավիտենական հանգիստը պիտի ապահովուի։¹

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 91-92, 97, 189, 192։

-1916 թ. փետրվարի 3-ի ծածկագիրը

Ճանոթ անձնավորութեանց (հայերի) խռովարար գաղափարներուն ու ձեռնարկներուն նկատմամբ քննութիւններ կատարելու եւ փաստաթղթեր ձեռք բերելու պաշտոնով Մուսթաֆա Նախլ էֆենտիի նախագահութեան տակ Ուրֆա դրկուած յանձնաժողովը նոյն տեղի պարտականութիւնը լրացնելէ ետք Ձեր նահանգին ենթակա Այնթափի եւ Քիլիսի կողմերն ալ քննութիւններ պիտի կատարէ: Հետեւաբար պետք եղած ջանքերը դիւրացնելու եւ արդիւնավորելու համար լավագոյն միջոցներ ձեռք առնեն:¹

Էնվերի և Թալեաթի պապասխանը գերմանական երեսփոխան Մ. Էրզրեթգերի հարցերին (1916 թ. փետրվարի 10-ին)

Էնվեր. Հայերի դեմ այլևս միջոցներ չեն ձեռնարկվի, իսկ քշված հայերը կրնակեցվեն փակ բնակավայրերում:

Թալեաթ. Հայկական եկեղեցիները կքացվեն: Բրիտոնյաների արտաքսումները կամ բռնությունները Սիրիայում բացառվում են: Հոգևոր ճեմարանները և ուսումնական հաստատությունները կարող են նորից բացվել, միայն թե դրանից չպետք է տուժեն Թուրքիայի պետական շահերը:²

Ա. Նուրիի 1916 թ. փետրվարի 26-ի ծածկագիրը

Տեղեկութեան համար կը հաղորդեմ, թե արհեստավորի հանգամանքով Սուրիա մեկնողները բացառութիւն ըլլալով, մինչեւ հիմա (ամապատները) դրկուած հայերուն հազիվ մեկ քառորդը տարագրութեան վայրերը հասած է: Մնացածները բնական պատճառներու բերմունքով, ճամբաները մեռած են: Կարգ մը պատճառներու հետեւանքով մինչեւ հիմա Հալեպէն չհանուողներն ալ շուտով դրկելու համար հարմար եղած միջոցները ձեռք առնուած են:³

Կեսարիայի մութեսարիֆի հայտարարությունը (31 հունվարի 1916 թ.)

Ով կընդունի իսլամական կրոնը, կներվի, ով չի ընդունի՝ կուղարկենք Սըվազ (այսինքն դէպի մահ):

1916 թ. փետրվարին Հալեպի բանվորական գումարտակը մահմեդականություն ընդունեց, որովհետև քաղաքի ոստիկանությունը պնդում էր. «Աքսորից ազատվելու, փրկվելու միակ միջոցը կրոնափոխվելն է»:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 215:

2. Wien, Dioseson, Archiw, Maria Emfangnis, Verein, 10 Februar, 1916.

3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 166:

Յոզղաքի կայազորի հրամանատար-ցեղապետ Սալիմի պաշտոնական վկայությունը հեղափոխության հանձնաժողովում 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ին

1915 թ. մայիսի 14-ի օրենքի երկրորդ հոդվածի տրամադրության համաձայն վերև հիշված (բանակների) հրամանատարները իրավունք ունենին, ռազմական անհրաժեշտության դեպքում, տեղահանել և ուրիշ տեղ փոխադրել գյուղերի և գավառների բնակիչներին անհատ կամ խմբերով, եթե տարակույս ունենային նրանց լրտեսության կամ դավաճանության հանդեպ:

Ռազմական նախարարության 1915 թ. ապրիլի 22-ի հավելյալ մի այլ հրամանով թույլատրվում էր գորակոչել 19 և 20 տարեկաններից բացի բոլոր նրանց, ովքեր ի վիճակի էին զենք կրել: Այս տրամադրությունը պիտի կիրառվեր մեծամասամբ այն վայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ են կազմում:

...1915 թ. մայիսի 5-ի գաղտնի հրամանով (հանձնարարվում էր հայերի մեջ) ... համոզում ստեղծել, թե նրանք, ովքեր հլու հպատակ մնան, որևէ չարիքի չեն ենթարկվի...

... 1915 թ. հուլիսի 18-ի ծածկագիր հեռագրով քաղաքացիական վարչության պաշտոնյաներն իրավունք չունեին միջամտել հասարակական կարգին ու կարգապահությանը և միայն զինվորական իշխանությունն էր դրա համար պատասխանատու:

Յոզղաք, Չորում գավառներում եղած կասկածելի և վտանգավոր հայերը տեղահանվելու էին... Կեսարիայի ճանապարհով դեպի իրենց ասորավայրը...

1915 թ. մայիսի 20-ի հրամանով պետք է ստեղծվեր լքյալ գույքերի հանձնաժողով, որը պետք է վաճառեր ընտանիքներով տեղահանված հայերի գույքերը և կալվածքները...

(Սկզբում գործում էինք համաձայն այս հրամանի), մինչև, երբ, ավա՞ղ, մի շարք անձինք, մանավանդ նրանք, ովքեր պարծենում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանն իրենց պատկանելով, և որոնք վայրկյան անգամ չհապաղեցին իրենց ընչաքղցությանը գոհացում տալու համար կատարել ապօրինություններ... Նրանք կեղծ ու հնարովի, պաշտոնական և անպաշտոնական տեղեկագրեր ուղարկեցին կառավարությանը՝ հայթայթելով բավարար պատճառներ հայերի հանդեպ

կիրառելու վերոհիշյալ որոշման տրամադրությունները... Նույն անձինք զորաբանակի և դիվիզիայի հրամանատարներին Նեջաթի բեյի միջնորդությամբ հայտնեցին, թե ինչ-որ երևակայական հայկական կոմիտե գոյություն ունի: Իշխանությունը տրամադրված էր սա իբրև իրականություն ընդունելու: Հետևաբար հրամայեցին հայերի մոտ զենքեր փնտրել: Սակայն գտան այն զենքերը, որոնք զենք փնտրող պաշտոնյաներն էին դրել այնտեղ: Վերջապես տրվեց հայերի տեղահանության հրամանը: ...Ժամդարմեական վաշտի հրամանատար Թևֆիկի հայ գյուղերի վրա արշավների ընթացքում բազմաթիվ հայեր սպանվեցին առանց որևէ պատճառի՝ պատրվակով, թե պատկանում են կոմիտեներին: Սակայն նա դրանով չգոհացավ: ... Այս արյունաբերուն... անցավ բոլոր սահմանները Սարը Համզայի դեպքերի ժամանակ, երբ 13 հայ սպանվեց և հինգը վիրավորվեց (որոնց էլ ձերբակալեցին)... Թևֆիկը... Չափանլըի մոտ սպանել տվեց այն հայերին, ովքեր բանտարկված էին...

Առաջին քարավանի առաքելու ընթացքում տեղահանված 472 հայեր սպանվեցին Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմեր բեյի հրամանով... Նա անգամ որոշեց ուղեկցել քարավանը և հանդգնեց նրանց (հայերի) միջոցով հասրակական փոս փորել Ինջե Չայիրում՝ տարագրվածներին կոտորելու և թաղելու համար... Բողազյանի նախկին կայմակամ, ժամանակավոր մուքեսարիֆ Քեմալ բեյը... և իր արքանյակները գործեցին ամեն տեսակի խժոժություններ և զարչելի արարքներ...

Այն քարավանը, որը բաղկացած էր 80 տարագիրներից և ուղարկվեց դեպի Կեսարիա ժանդարմների հսկողության տակ, հարձակման ենթարկվեց Ջալալ Դեյիրմենի մերձակայքում: 12 հոգի կարողացավ ազատվել: Հայտնի չէ, թե ինչ եղան մնացած 68 հոգին:

Բերեք հայկական գյուղից հայերը ցորեն էին տեղափոխում զինվորական տուրք վճարելու համար: Վերադարձին հարձակման ենթարկվեցին Դեդիկ և Ռադվանլը գյուղերի մերձակայքում: 15 հոգու դիակները գտնվեցին կոտորված Հակալի Չայիրի մոտերքը...

Կայմակամ Քեմալ բեյը, երբ Յոզղաթ հասավ... ժանդարմների հրամանատարի օգնական Նուման հանձնարարություն ստացավ կոտորելու Սորկուն գյուղի հայերին: Բաղաքապետարանի տնօրեն Ահմեդ էֆենդիի եղբայր Ռիզա Չաուշը հանձնարարություն ստացավ ջարդելու Մարայի շրջանի հայերին: Ջարդավայր նշանակված Կելլերի կոտորածները վատահիվեցին հետևյալ անձանց՝ Յոզղաթի որբերի տնօրեն Մեհմեդին,

Բաքրջի Հաջի Մահմուդին, Թեֆինգադե Աբդուլլահ Շեքիին, Ժանդարմեական գնդապետ Շուքրիին, Դադաստանլի Իսմայիլին, Ակթալ ավանի քաղաքապետ Ֆերիդին և Բողազլյանի դատավոր և ժամանակավոր կայմական Ալի Ռիզային: Տաշքինարի մերձակա ջարդավայրի տնօրինությունը նորից վստահվեց Շուքրիին, Իսմայիլին, Ահմեդ Չաուշին, Չապանլագդե Իսա բեյի որդի Դերվիշ բեյին: Բոլորն էլ իրենց պարտականությունը կատարեցին կատարյալ բարեխղճությամբ՝ հնազանդվելով իրենց վերադասերից ստացված հրամաններին: Չատ, Չակմակ, Տերգիլի, Կար Յակուբ և դեռ ուրիշ հայ գյուղեր, որոնց անունները չեն հիշում, գնդապետ Թեֆիկն ու իր օգնականները (այսինքն՝ չաուշներ՝ տասնապետներ, և չերքեզների անկանոն խմբեր) գործեցին զարշելի ոճիրներ, որոնց մասին լավ գիտի երկրի յուրաքանչյուր բնակիչ: Ժանդարմները շատ ավելի սարսափած իրենց կատարած ոճիրներից, քան պատիժներից, որոնց իրենք ենթակա էին, պահանջեցին, որ հրամանները գրավոր տրվեն: Պատասխանեցին, թե նրանք կկիսեն հայերին բաժին ընկած վիճակը, եթե երբևիցե պնդեին իրենց տեսակետը, և նրանք հարկադրված եղան կատարել այն, ինչ հրամայված էր:

Հետևաբար, հայերն ամենդ են և իրենց վերագրված ոճիրները չեն կատարել... Ես այս կարծիքը հայտնեցի դիվիզիայի հրամանատարին, որն այն ոչ միայն նկատի չառավ, այլև ինձ հրամայեց բնաջնջել հայերնիքի այդ դավաճաններին, իսլամի թշնամիներին, կոմիտեների կասկածելի անդամներին...

Հաջորդ ուրբաթ օրը, համաձայն կազմված մատրանների, հայերը հավաքվեցին և բանտ դրվեցին: Կիրակի առավոտյան, հուլիսի 26-ին, 472 հոգի առաջին քարավանով ուղարկվեցին Սեբաստիայի ուղղությամբ դեպի իրենց աքսորավայր՝ Ջորի գավառ:

Նույն օրը Էլմասյան հայ ընտանիքի ձիու կառքը նստելով՝ Նեջատի բեյը Չորում գնաց, այդտեղ էլ հայերի տարագրության համար անհրաժեշտ հրահանգներ տալու և տնօրինությունն ու վարչությունը վստահելու Միություն և առաջադիմություն ակումբի նախագահին և անդամներին:

...1915-ի հուլիսի 28-ին և օգոստոսի 4-ին երկու ուրիշ քարավան էլ ուղարկվեց, մեկը՝ 257 հոգուց, մյուսը՝ 99 հոգուց կազմված... Թեև Ջեմալ բեյը գործեց համաձայն ստացած հրամանների, սակայն Նեջատի բեյի մատնությամբ պաշտոնազրկվեց և Բողազլյանի կայմական Քեմալ բեյը դարձավ Յոզղաթի ժամանակավոր կայմական: Այդպիսով, Միություն և

առաջադիմություն կուսակցության անդամները, ինչպես նաև նրանք, ովքեր երազում էին չարաշահությունով հարստանալ, հասան իրենց նպատակներին և ցավալի ու մարդկային պատմության մեջ անմախաղեպ ոճիրներ գործեցին: Այնպիսի գարշելի արարքներ կատարեցին, որ հավատաքննության խժոժությունները սովերի տակ մնացին և արատավորեցին իսլամի պատիվն ու Օսմանյան կայսրության պատմությունը:

Յոզղաթի ժանդարմների հրամանատարը... Նեջատի բեյի գալուց հետո... պնդեց, որ Յոզղաթի հայերը կոմիտեների անդամներ էին: Նա անձամբ ղեկավարեց քարավանները...

Նեջատի բեյը... Բալկանյան պատերազմից հետո նշանակվեց Անկարայի կուսակցական պատասխանատու քարտուղար: ...Ընդհանուր զորակոչից օգտվելով՝ նա շարունակեց տարագրել հայերին: Հիմա նա շատ հարուստ է և 200 հազարից ավելի թրքական ոսկու դրամագլխի է տիրացել:

Նույնպես այստեղ էր, որ հայկական ողբերգության դավադիր գործերը կատարվեցին, այնպես որ Աիմեդ էֆենդին (Յոզղաթի քաղաքապետ) ճանաչվեց անկարայում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ամենաազդեցիկ անդամներից մեկը և հաջողացրեց Պոլսի համագումարին մասնակցել...

...Նախաքննիչ ատյանի նախագահ Համդե էֆենդին և ուրիշ շատերը... հատուկ առաքելությամբ Գելլեր ուղարկվեցին: Տաշ բինար և այլ տեղերում էլ նշանակված էին կոտորածների վայրեր և որտեղ դրամներ և արժեքավոր իրեր հավաքելուց հետո, ջարդի հրաման էր տրվում, և նրանք անձամբ էին ղեկավարում ջարդերը իրենց հավատարիմ ծառայությունը կուսակցությանը մատուցելու համար...

Գալով կայմական Քեմալ բեյին, Յոզղաթի ժամանակավոր մութեսարիֆ կոչվելուց հետո, սկսեց իր պարտականության կատարումը՝ հետևելով բնաջնջման քաղաքականությանը: Ամեն իրիկուն ավագ հաշվապահ Վեհիր էֆենդու տանը հրավիրում էր քաղաքապետարանի տնօրեն Աիմեդին, նախկին քարտուղար Մուստաֆա բեյին, Սաիդ բեյին և ուրիշ գործակիցների, որոնք մի քանի գավաթ կոնծելուց հետո որոշում էին հաջորդ օրվա իրենց անելիքները: Այսպես էր նա իրագործում կոմիտեի «Ազգային ձգտումները»:

Հանձնաժողովը հայերի տների իրերն էր գույքագրում և ապա դրանք մի սենյակի մեջ լցնելով՝ կնքում էր: Տեսնելով, որ իր ընկերները զբաղ-

ված են կահկարասիները իրար մեջ բաժանելով՝ քաղաքապետարանի նախկին նախագահի աները՝ Շուքրի բեյը, ծխախոտի նախկին տնօրենի տան մեջ բռնաբարում էր նրա հարսներին: Նույն մարտը հայերի տներինց գողացավ բազմաթիվ առարկաներ...

Ես աշխատանքից հեռացա: Դրանից հետո էլ բազմաթիվ զգվելի արարքներ տեղի ունեցան, օրինակ, տեղահանված կանանց մարմինների անճանաչելի մասերի խուզարկությունը՝ ոսկի փնտրելու պատրվակով: Կապիլե հանըմը, հաշվապահ Վեհիբ բեյի կինը, գործեց որպես մասնագետ խուզարկու: Նա իր խուզարկությունները կատարեց քաղաքից դուրս և քննեց տարագրված կանանց մարմիններն այն աստիճան, որ խուզարկեց կանացի անդամների ներսի մասերը՝ այնտեղ ոսկի փնտրելու պատրվակով: Այսպես, շատերը, քաղաքացի և գյուղացի՝ մաջախներով, դանակներով, փոքր կացիներով, բիրերով, ումանք ձիերի վրա՝ սվիններով ու զենքերով, իսկը շների նման, սպանդանոցի արյան հոտն առած, սկսեցին վազել և հետևել քարավաններին՝ կոտորածներին մասնակցելու համար: Ես վկայում եմ, որ այս բարբարոս և արյունալի արարքները կատարվեցին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների և նրանց պաշտոնյաների կողմից:¹

Փախստականներին օգնող ամերիկյան ծառայության ներկայացուցիչ դոկտոր Մակ-Կալան

«Մշակի» թղթակցի հարցին՝ «Արդյոք Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանը որևէ միջոցի չղիմե՞ց հայկական կոտորածներին վերջ դնելու համար և այդ նպատակով չղիմեց թուրքական կառավարությանը», պատասխանեց.

-Իհարկե, ամերիկյան դեսպանը ղիմել է Էնվեր փաշային և ձգտել է ազդեցություն գործել նրա վրա, բացատրելով, թե թուրքական կառավարությունը ինչպիսի վիթխարի պատասխանատվության է իրեն ենթարկում իր անխիղճ գործելակերպով: Սակայն Էնվեր փաշան նրան պատասխանել է. «Պարոն դեսպան, եթե այս պատերազմից մենք հաղթող դուրս գանք, այն ժամանակ ո՞վ կհամարձակվի մեզնից հաշիվ պահանջել կատարածի համար: Իսկ եթե պարտվենք, ապա կզիտակցենք, որ մեր վերջն արդեն եկել է, իսկ այդ դեպքում հայկական կոտորածներն առանձին դեր չեն խաղա մեզ համար:

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 574-577:

Ներկայումս եվրոպական պետություններն ավել քան զբաղված են պատերազմով. նրանց մի մասը մեր բարեկամներն ու դաշնակիցներն են, մյուսները՝ մեր թշնամիները, և նրանք բոլորն ամուսն են այն, ինչ կարող են: Մնում է Ամերիկան: Մակայն մենք գիտենք, որ դուք ի վիճակի չեք մեզ ինչ-որ բան անել: Անցել են այն ժամանակները, երբ դուք 2-3 մավ էլիք ուղարկում Բեյրութ կամ Ջմյուռնիա ցույցի համար, և մենք վախից հարկադրված էինք կատարել ձեր հրամանները:

Ներկայումս մի քանի տասնյակ թշնամի մավեր շրջապատել են մեր երկիրը, և մենք նրանց դիմադրում ենք: Այս պայմաններում ձեր 2-3 մավերը մեզ համար այլևս նշանակություն ունենալ չեն կարող: Իսկ եթե սպառնաք մեր դեմ գործեր ուղարկել, այդ դեպքում էլ մեզ որևէ լուրջ վնաս հասցնել չեք կարող: Մեր դեմ գործող 500 000 թշնամի գործերին լավագույն դեպքում կավելանա ևս 100 000, ինչը մեզ համար մեծ սպառնալիք չէ:

Հետևաբար, դուք իզուր եք ահաբեկող տոնով խոսում: Ավելի լավ է զբաղվեք ձեր գործերով և հնարավորություն տվեք, որ մենք էլ զբաղվենք մեր գործերով»:¹

Էնվեր փաշայի հայտարարությունը բուրք, քուրդ և արաբ երեւելիների ժողովում

Փաշաներ ու հերոսներ.

Յանուն Օսմանեան կայսրութեան, կողջունեմ հայրենիքի հերոս գավակներդ, որ իրականացնելով մեր ազգային իդեալը, հայրենիքը մաքրեցինք կեավուր էրմենիներէն: Անձամբ շրջեցա արեւելյան մահաճգները, Անատոլու, Արաբիա, Սիջագետք, աչքերովս տեսա ու կը վկայեմ բոլորիդ հայրենաւուր ծառայութիւնը:

Յավ է յայտնել, որ շատ վայրերու մեջ 8-10 տարեկանէն վեր կեավուրի լակոտներ ողջ ձգուած են, որդեգրուած կամ թրքացուած... Մեր միակ նպատակն է կեավուր հայերու սերունդը իսպառ ջնջել երկրագունդի վրայէն: Նմոյշի համար մեկ հատիկ իսկ հայ չձգել:

Այս պետք է ըլլա ամենուդ նշանաբանը...

Ուստի, պարտք կը դնեմ բոլորիդ վրա, երբ վերադառնաք ձեր շրջանները, ճիգ մը եւս ի գործ դրեք, որպէսզի էրմենի ճիսը աշխարհիս երեսէն ի սպառ ջնջեք, քեռքը չորցնեք եւ թախումը անհետացնեք:

1. «Армянский вестник», 916, թիվ 2:

Ամեն տեղ, որ այցելեցի, տեսա որ միջոցներում մեջ խտրություն չէ որում: Ապրիք: Քաղաքներ եւ գիւղեր կրակի տրուած, անհավատներուն աղոթատեղիները քանդուած, բնակչութիւնը տեղահանուած եւ կոտորուած ըլլալով, Օսմանեան հայրենիքը մաքրուած էր անօրէններէ: Մեր միակ նպատակն ալ, արդեն, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ երկիրը մաքրել այս անհավատներէն, Օսմանեան կայսրութիւնը դարձնել միաձույլ, միակերոն, միատարր, մեր գլխուն վերեւ չենք հանդուրժեր, որ կախուի Դամոկլեան սուր... Այդ սուրը օսմանեան կայսրութեան երկնակամարէն յափտեան խորտակուած է կեաւութիւնը համայնական բնաջնջումով...

Փառք, պատիվ բոլորիդ...

Վեհափառ կայսեր հաւանութեամբ եւ նախարարաց խորհրդի որոշումով աստիճաններու եւ պաշտոններու բարձրացում եւ պատուանշաններով վարձատրութիւն պիտի ըլլայ բոլոր անոնց, որոնք Օսմանեան ամենագոր կայսրութեան իրենց հաւատարմութեան ապացոյցը տուին...

Հիմա խոսքս ձեզի կուղղեմ, պատրաստուելու Հալեպի, Մոսուլի եւ մանավանդ Նիսեյայի շրջակայքը գտնուող հայերու հաշիվը վերջնականապէս մաքրելու...¹

Պէյսիի՝ գորահրամանարար, հրամանը

Նախ կը ձեռքակալեք Նիսեյայի մեր մթերանոցին պատասխանատու կեաւութիւնը... Չանոնք նեղը կը դնեք ու կը ստիպեք, որ խորհուրդ տան իրենց ազգակիցներուն հեռանալ Համզա աղայի հողերուն վրայէն եւ ապահովութեան համար ապաստանիլ զինուորական մթերանոցները... Մինչ այդ կը հասնին մեր ներկայացուցիչները, շարժման կը մղեն ջարդարար խումբերը, միւս կողմէ, կրակի կու տան քարիւղով օծուած մթերանոցները... Այսպէս գործելով, կը փակեն հաշիվը Նիսեյայի 12 հազար հայերուն...²

Չեմալ փաշա

Չնայած տվածս հրամաններին և հաղորդագրություններին, որ տարբեր վայրեր ուղարկված հայ ազգաբնակչությունը չենթարկվի ոչ մի ճնշման և վատ վարվեցողության, տեղեկանում եմ անախորժ ղեալքերի մասին, որոնք տեղի են ունեցել:

1. Շավարշան Մեծ եղեռնը հայոց, Բուենոս Այրես, 1987, էջ 467-468:

2. Ն. տ., էջ 477:

Ստորև մի քանի մանրամասնություն, որ ստացել են այդ մասին.

Հայերը ենթարկվել են դաժան վիրավորանքների և կամայականությունների այն ծառայողների կողմից, որոնց համձնարարված էր նրանց ուղեկցել:

Հայկական դպրոցների և որբանոցների աշխատակիցներն ու ուսուցիչները նույն վերաբերմունքին են արժանացել, ինչ տեղի բնակչությունը, փոխանակ ետ ուղարկվելին իրենց գավառները: Նրանցից ոմանց նույնիսկ չեն թողել վերցնելու իրենց զգեստները: Գետաբերանից կանայք կանչվել են այն պահին, երբ լվացք էին անում և նրանք ստիպված են եղել ճամփա ընկնել ոտաբորիկ՝ չկարողանալով նույնիսկ տանել իրենց լվացած սալիտակեղենը:

Որոշ ընտանիքների հայրեր ուղարկվել են իրենց կանանց և երեխաներից հեռու վայրերը: Փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով որոշ կանայք հարկադրված ազատվել են երեխաներից, որպես ավելորդ բեռ և թողել են նրանց ճամփին կամ ցանկապատի տակ, ոմանք նույնիսկ փորձել են վաճառել երեխաներին:

Թույլ չեն տվել բերել այն անասունները, որոնք գտնվել են բնակավայրից հեռու:

Նմանօրինակ վերաբերմունքը արատավորում է մեր ազգային պատիվը, ստվեր գցում օսմանյան անվան վրա: Հետևաբար իրավասու իշխանությունների ուշադրությունն են հրավիրել այս բոլորի վրա:¹

Թալեսաք

Ռազմական անհրաժեշտությունն էր հարկադրում հայերին հեռացնել իրենց երկրից: Միջազեռք փոխադրելու ժամանակ հարձակման ենթարկվեցին թուրքերի կողմից ու նրանց մի մասը սպանվեց:

1915-ի մարտին, Դարդանելի կոիվների ժամանակ, անհրաժեշտ համարվեց հեռացնել Պոլսի և մերձակայքի հայերին: Կռռավարությունը հրամայեց նրանց տեղափոխել Ջոն: Դժբախտաբար այդ միջոցները գործադրող պաշտոնյաները ծայրահեղություններ կատարեցին...

Մենք բարբարոսներ չենք: Այս ողբերգական իրադարձությունների մասին պատմություններն ինձ հարկադրեցին անցկացնել բազում անբուն գիշերներ:²

1. **Ջեմալ փաշա** Հայկական հարց, Երևան, 1927, էջ 50-54:

2. "Berliner Tageblatt", 4 մայիսի 1916թ., **Ռ. Պինոն** Հայերի բնաջնջումը, գերմանական մեթոդ, թուրքական գործելակերպ: Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1068:

Էնվերի և Ջենալի գրույցը Դամասկոսում

Ճեմալ դառնալով Էնվերին կըսէ.

-Այս ճամբան շինողները բոլորն ալ հայեր էին:

Էնվերի դեմքը կը մթագնի ու դառնութեամբ կը պատասխանէ.

-Ճեմալ, ես գիտեմ դուն հայ ժողովուրդին վրա կը գրաս, կը ցավիս անոր ենթարկուած վիճակին եւ այդ իսկ պատճառով կուզես սիրտս շարժել, զիս կակուղցնել: Բայց լավ գիտցիր, որ կը սխալիս, որովհետեւ այս ազգին զավակներէն եթէ մեկ հատ իսկ ողջ մնա, ան կընա մեր գլխուն փորձանք բանալ: Պետք չէ խղճահարուիլ, պետք է ջարդել անոնց մինչեւ վերջին... մարդը:¹

Ջենալ փաշան Գր. Թաքուլյանին

Ես նախապէս ծրագրուած հայկական ջարդերուն դեմ էի, սակայն ի՞նչ կընայի ընել, իմ դիմացս կային Թալեաթը, Էնվերը եւ ամբողջ իթթի-հադական ջոկիրը:

Երբ Թուրքիոյ բոլոր նահանգներուն հայութիւնը տեղահան ըլլալէ առաջ, այրերը հաւաքելով, ամալէ քապուրի ըսելով, կը տանեին, կը ջարդեին ձորերու մէջ եւ վերջն ալ անոնց ընտանիքները տարագրելով, առեւանգելով, քաշքշելով կը տանեին, կը ջարդեին, ես այդ օրերուն Ատանայի կուսակալ էի: Իմ կուսակալութեանս շրջանին Ատանայի մէջ բան մը պատահեցա՞վ: Նոյնիսկ Հանճոյ մէջ ձերբակալուած հնչակ-դաշնակ յեղափոխականները, որոնք վճռաբեկ ատենանին կողմէ մահուան դատապարտուած էին, ես անոնց մահաւճիտը ցկեանս բանտարկութեան փոխեցի:

Եթէ գիտենայի, որ այս սրիկաները հայ ազգին դեմ այսքան չարիք պիտի գործեն, Ատանայի մէջ կուսակալ եղած ատենս, կանցնէի հայոց կողմը իմ բանակովս և ռազմանիւթով ու միանալով եւ կազմակերպելով Հաճըն, Չեյքոն և Կիլիկիոյ այլ շրջանները, կընայի Կիլիկիայում անկախութիւն հռչակել: Սակայն ես ալ հայերուն նման շատ ուշ հասկցա սարքուած դավադրութիւնը: Էնվեր փաշան Դամասկոսի մէջ ինծի հետ տեսակցելէ ետք մեկնեցաւ Ստամպուլ, ան հեռագիր հեռագրի ետէէ ինծի կը հրահանգէր. «Ջարդեցեք հայերը, բնաջինջ ըրեք, ոչ ոքին խնայեցեք»: Ես այդ օրերուն մեկ միջոցի դիմեցի ազատելու համար հայերը իս-

1. Հ. Սահակեան Հայ դատը, էջ 40:

կական բնաջնջումէ: Մարդիկ դրկեցի զանազան գիւղեր եւ քաղաքներ պատուիրելով, որ հայերն իրենց անունը փոխեն եւ երբեմն ալ երեսանց կրոնափոխ ըլլան, որպէսզի ողջ մնան:¹

Մահնուդ բէյ՝ ջարդարար, չեքեապէր

Ես կարող եմ պարծենալ, արար աշխարհը կվկայի, որ կառավարութեանը շատ եմ օգնել ու հավատարմութեամբ կատարել նրա հրամանները: Հպարտ եմ ասել, թէ 4-500-ից ավելի գյավուրի այս ձեռքովս (աջ ձեռքը երկարելով) եմ սպանել:

...8 000-ից ավելի իմ ջանքերով և իմ հեծյալներով ենք այն աշխարհը ուղարկել...

...Մոտավորապէս երկու տարի առաջ Ռ-աս ուլ Այնի մեր ցեղակից կայմակամը մասնավորապէս ինձ կանչել էր, և ես ներկայացաւ: Ասաց, թէ ժամանակն է գործը սկսելու: Ահա վասիկ ասպարեզը բաց է: Պաշտոնական հրահանգ եմ ստացել գյավուրներին բնաջնջելու: Դու վստահելի անձ ես, հավաքիր քո քաջերին, ահա քեզ նմանկ Դեր Ջորի մութեսարիֆին: Հրամանները նրանից կստանաս և, հույս ունեմ, որ ինձ սպիտակեւրես կանես: Ամմիջապէս պատրաստվեցի ու 200 հեծյալներով հաջորդ օրը ճամբա ընկա Դեր Ջոր: Ինչ տեսնեմ, եղբայր, կարծես Մուշում կամ Վանում լինեինք, հայերն այստեղ հաստատվել էին այնպէս, ինչպէս իրենց տանը՝ խանութպանները նրանցից էին, վաճառականները՝ նրանցից, ուսուցիչները գյավուրներ էին, վերջապէս, ամեն ինչ գյավուրների ձեռքում էր: Դեր Ջորի նախորդ մութեսարիֆ շումը նրանց բոլոր դյուրություններն ընծայել էր...

Գյավուրներին սկսեցինք հետապնդել... քաղաքից դուրս եղած վրանների հայերին ջարդել: Ոստիկանությունն ինձ բոլոր լիազորությունները տվել էր և, կարող էի ամեն ինչ անել: Ամմիջապէս կամուրջից անցա ու պաշարեցի 10 հազար հայով բնակեցված վրանները իմ 200 հեծյալներով ու արար ուժերով, որոնց միայն ես էի հրամայում... Ամմիջապէս սկսեցինք խուզարկությունը... գնեք, դրամ, բոլոր տեսակի ապրանքներ, գեղանի կանանց հափշտակելու համար: Առաջին անգամը լինելով՝ չէի ուզում նրանց կյանքին կաշի: Հազիվ նրանց մոտեցել էինք... ատրճանակներով կրակ բացին մեր վրա... Ձենքի դիմեցինք ու չորս կողմից նրանց վրա կրակ բացեցինք:

1. Հ. Սահակեան, Հայ դատը, էջ 42-44:

Եկան մութսարիֆը, ոստիկանապետն ու ժանդարմները, որոնք մեզ օգնեցին... Չորս ժամ շարունակ կրակելուց հետո դեպի վրաններ իջանք սրերով, քրերով... Այդքան հարստություն, այդքան շքեղություն երբեք չէինք տեսել: Ծերեր, երիտասարդներ, կանայք, երեխաներ՝ բոլորը մեր ոտքի տակ էին... Այս աշխատանքը մեզ քանկ արժեցավ, որովհետև դժվար գործ էր մեկ առ մեկ կողոպտել, խուզարկել և գիշերվա մութին գեղանի կանայք փնտրել: Բայց ամեն ինչ հաջողությամբ կատարեցինք: Կես գիշերն անցել էր, երբ ետ քաշվեցինք, այստեղ դիզել էինք ամբողջ կոլուպուտը, որովհետև հաջորդ օրը մութսարիֆի ու ոստիկան մյուդիլիի հետ միասին հաշվելով՝ պիտի բաժանեինք: Կողոպուտի կեսը ինձ պետք է տրվեր, ու ես էլ մաս պիտի հանեի իմ հեծյալ ծառաներին: ...Ծառաներիցս մեկը... հետը բերել էր 5 կին-աղջիկ ինձ համար, շատ գեղանի էին: Նույն ժամանակ եկան իմ հեծյալների երեք հրամանատարները և ասացին, թե գլավուրները դեռ չմեռած իրենց ոսկիները կուլ էին տվել: Պետք է մարմինները հոշոտել՝ դրամները հանելու համար: Հավանություն տվեցի և առավոտյան այս գործը կատարեցինք...

Մնալով կանանց հետ՝ ես նրանց մոտեցա, զարշելիները սատանայի նման վրաս նետվեցին, ձեռներս բռնեցին ու բռնեցքներով հարվածեցին, անամոթները ուզում էին ատրճանակս հանել: Բարեբախտաբար ծառաներիցս մեկը ներս մտավ և ատրճանակը պարպեց կանանցից մեկի վրա, որը վիրավոր ցուլի նման մի հարված տվեց ամորձիներին: Ուշաթափ ընկա: Օգնության եկած ծառաներս չորս կանանց կապեցին: Վիրավորված կնոջը տվեցի ծառաներիցս մեկին, որպեսզի մինչև մեռնելը բուրքի ներկայությամբ բռնաբարի: Մի փոքր ուրախանալուց հետո խսիր բերին, նրա ծծերը կտրեցին և տվեցին ձեռքերը, ապա նրան խսիրի մեջ փաթաթեցին, միայն ոտքերը դուրս թողեցինք ու սկսեցինք խուտուտ տալ և այդպես կես ժամվա մեջ մեռցրինք: Մյուս չորսին կապված վիճակում բռնաբարեցի: Նրանցից վերջինը գլխով այնպես հարվածեց, որ քթիցս արյուն հոսեց: Դրանից հետո նրանք բռնաբարեցին ծառաներս: Գիշերը նրանց տարանք գետ: Գետի երկու ափերին կանգնած ծառաներս պարանը ձգում էին, երբ կանայք սուզվում էին և, նրանք վեր էին բարձրանում, և ապա թուլացնում ու, նրանք կրկին սուզվում էին և, այսպես երկար զվարճացանք, մինչև նրանք խեղդվեցին:

Լուսաբացին մեռած հայերի փորերը բացեցինք և ոսկիներ հանեցինք, ապա փոսեր փորեցինք, հայերի ոսկյա ատամներն էլ հանելուց հետո նրանց հորեցինք:

Խապուրից ծախս հետապնդում էինք մի մեծ բազմության: Այնտեղ էին Դեր Ջորի մուքեսարիֆն ու Ռաս ուլ Այնի կայմակամը: Ինձ հրամայեցին 2 000 գլավուրի տանել ու Իջաբին մայել: Երեկոյան տղամարդկանց կանանցից առանձնացրինք՝ թվով 500 հոգի, նրանց մերկացրինք ու մեկդի թաղեցինք: ...Կանանց ևս մերկացրինք, նրանց բերաններից ոսկի ատամները քաշեցինք... հետո սկսվեց բռնաբարությունն ու մահվան խաղը:

Մինչ մենք կողոպուտը ձիերի վրա էինք բեռնում, այդ նույն ժամանակ կանանց ու երեխաների աղաղակները օդն էին թնդացնում: Մանուկները վերև նետել ու գետին ընկած պահին ցցված սրի վրա ճիշտ բերողը, բռունցքի մի հարվածով մանկան զանգը փշրողը, մանկան վիզը կծելով՝ գլուխը կտրողը պարզևատրության էին արժանանում: Կանայք մանուկներից ավելի հուժկու էին: Չնայած նրանք շոգից, սովից ու ծարավից դալկացած էին, բայց մեր քաջերի ախորժակը մեծ էր: Ամեն ինչ զինվորական ձևով էր կատարվում: Հրամանները այնպիսի ներդաշնակությամբ էին գործադրվում, որ մեր քաջերի տակ գտնվող կանայք ապշահար հիանում էին: Ընթոստացողների ստիքները կտրում էին և շպրտում նրանց բերաններին և աչքերին: Այսպիսով, ընթոստացողը անպատվությունից չէր խուսափում, նույնիսկ եթե մեռներ:

Լուսնի լույսով և բացօթյա այսպիսի ժամերը ավելի քան հետաքրքրական են: Հղի կանայք էլ կային, որոնց համար դայակ էր պետք, իմ քաջերս այդ արհեստին էլ էին տիրապետում, սրի մի հարվածը բավական էր... մանկանը մոր փորից դուրս հանելու համար: Ամեն ինչ վերջանալուց հետո, ողջ մնացածներին զանազան չարչարանքներով սպանեցինք: Գալով տղամարդկանց՝ հրացանի հարվածներով մեր հետ առնելով, այդ վայրից երկու ժամից հեռացանք և ժամը 4-ին հասանք մի բաց դաշտ ու այնտեղ շաբք կանգնեցրինք զիշերվա լուսնի լույսով նշան բռնելու համար: 3 ժամ տևած մեր այս նշանառությունից ձանձրացած հրաձգությունից անցանք սրի և երբ համոզվեցինք, որ արդեն բոլորը մեռած են, մեր մոտ եղած երեք թիթեյա ամանների վառելիքը լցրեցինք նրանց դիակների վրա ու այրեցինք: Տեղում համբավավոր մի ընթրիք արեցինք, երգեցինք, պարեցինք այդ մարդկային լուսավորության բոցերի կողքին: Ժամը 9-ին մոտ էր, լուսավառությունը հետզհետե մարում էր: Լուսաբացին, երբ ձիերը նստած մեկնեցինք, տակավին բոցերը աղոտ լույսեր էին արձակում ու ճարպային հեղուկը արտի երեսով հոսում էր՝ չորացնելով ամեն բոյս:¹

1. **Կ. Գաբրիելան** Եղեռնապատում Փոքրոն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Բոստոն, 1924 կամ Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 540-550:

Հասանը՝ կառապան, Դ Վարուժանի ու նրա չորս ընկերների սպանության մասին

(Մի օր մեր տունը եկավ մեկը և) ինձ հրահանգեց, որ պարտավոր էի կառքովս գնալ գյուղից քառուրդ ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի տեղ ոստիկանության տրամադրության տակ: ...Հարկադրված հնազանդվեցի... Այնտեղ էր ոստիկանական պաշտոնյան մի ժանդարմի հետ, ինչպես նաև Պոլսից Չանկըրն աքսորված հինգ էֆենդիներ: Նրանցից մեկը երիտասարդ էր՝ սև մորուքով ու վառվռուն աչքերով... Ոստիկանական պաշտոնյան նրանց առաջարկեց իմ կառքը...

Թյունեից կես ժամ հեռավորության վրա էինք, երբ նույն անձը (որին Հասանը տեսել էր նախորդ օրը) հանկարծ մեր առջև տնկվեց: Ուղիղ դեպի կառքս եկավ, ձիուց իջավ, իմ ձիերի սանձից բռնած՝ ուզեց կառքը տանել ճանապարհից դուրս բլրի տակ՝ հեղեղատից գոյացած խոր ձորը...

Այդ թույնին մեր դեմ ցցվեցին չորս հոգի՝ մինչև ատամները զինված: Անծանոթը, որ թվում էր, նրանց պետն էր, մի նշան տվեց: Այդ մարդիկ... կառքից իջեցրին հինգ աքսորականներին, որոնց հրամայեցին իրենց ունեցած դրամները հանձնել: Բայց քանի որ նրանց ձեռները կապված էին, խուզարկելու գործը ստանձնեցին ոստիկանները, որոնք կողոպտեցին ամեն ինչ: ...Ոստիկանը մի քանի բառ շշմեցաց չեթեների պետի ակամջին... ու մյուս կառքը նստելով՝ (ոստիկանները) մեկնեցին: Ինձ էլ... արտոնեցին քաղաք վերադառնալ:

Գալով աքսորականներին՝ չորս չեթեների ու նրանց պետերի կողմից հրամայվեց իրենց հետևել:

...Չորամեջը կտրելով՝ անցան մյուս ափը, որտեղ փոքր անտառը զարդարում էր բլուրը: ...մարդիկ հարձակվեցին էֆենդիների վրա, նրանց զգեստները հանեցին և լրիվ մերկացրին...

...Այս խեղճ գոհերն առանձին-առանձին կապվեցին ծառին: ...հետո չեթեյապետն ու իր մարդիկ իրենց դաշույնները մերկացրին և սկսեցին դանդաղ ու հանգիստ նրանց մոտեցնել:¹

1. Հայկաշեն Տարեգիրք, Պոլիս, 1922 կամ Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 375-376:

Ճալիի Ռեֆրը Արայ

Չերքեզների, քրդերի և մյուսների նման հայերի արտաքսումը դեպի Սիրիայի խորքերը նուրագնելու էր արաբներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն, և՛ հող տրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով:¹

Ասրմ բեյ՝ թուրք սպա

Խարբերդից տեղահանված 60 հազար հայից Մոսուլ հասան 15 հազարը: Մնացածները ոչնչացվեցին ճանապարհին...

Մարդիկնից երկու քրդեր... ասացին, թե Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Մարդինի և Վարենշեխիրի բոլոր հայերը մորթված են:²

Հուսեին Քյազըմ բեյը՝ նպաստամատուցի հանձնաժողովի նախագահ, Դամասկոսի գերմանացի հյուպատոսին (30 մայիս, 1916 թ.)

(Այդ պաշտոնից հրաժարվելու է), որովհետև այլևս չի կարող գործել, իր կարգադրությունները ոչ միայն չեն կատարվում, այլև իշխանությունները դրան անգամ հակառակ են գործում...

Կառավարությունն իր տրամադրության տակ չնչին գումար է դրել, որով չի կարող հայերի ծով կարիքները հոգալ: Լրիվ վիստոված է և այլևս չի հավատում, թե վերին իշխանությունն իրապես ձգտում է օգնելու տարագրյալ հայերին: ...Երկյուղում են, որ նրանք ուզում են տարագրվածներին ոչնչացնել:

Թուրքական որբանոցի վարիչ

...Քրիստոնյա սաներին կամ պետք է խլամացնել կամ քողնել պաշտոնը: Աղջիկներին տվեցին տները (մահմեդականների), մահ՝ տղաների մի մասին: Մնացին միայն 14 տղաներ...³

1. F. R. Atay Zeytindagi, Istanbul, 1957, s. 79.

2. Կայզերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվ R 14 088, Ab 30 012:

3. J. Lepsius Rapport secret sur les massacres d'Arménie, p. 275

Տեղահանման Կեսարիայի գրասենյակի պարասխանատունը բռնազաղթվող հայերին

Չեմ ուզում, որ հայի նույնիսկ հոտն այստեղ մնա, գնացեք Արաբիայի ավերերն ու այնտեղ հիմներ Հայաստան։¹

Արդարադատության նախարարության ներկայացուցիչը հայերին

Այս կայսրությունում թե՛ մեզ և թե՛ ձեզ համար տեղ չկա, աններելի թեթևամտություն կլինի, եթե մենք չօգտագործենք այս առիթը ձեզնից ազատվելու համար։²

Երիտթուրքերի կենտրոնի անդամ

Օտարերկրացիները պետք է անհետանան Թուրքիայից՝ նախ հայերը, հետո՝ հույները, հետո՝ հրեաները և ամենավերջում եվրոպացիները։³

Բռնազաղթվող հայերին տեղափոխող քուրդ կառապաններ

Քաղաքից (Անկարայից) դուրս գալուց անմիջապես հետո հայերին սպանում էինք փայտով կամ ատրճանակով։ Նույնիսկ ամենակոփված մարդիկ առանց դողոցի չէին կարողանում մայել այդ ահավոր տեսարանին։ Թուրք երկու կառապաններ, չկարողանալով տանել այդ սարսափները, մեռան։⁴

Թուրքական հրամանատարության կոչերի հավաքածու

-Քաբիւլին թիթեղները պարպեցեք քածերում վրա, կոյսերը նշանածներում կապեցեք, հարսները՝ իրենց մարդոց, թող այդպես մեղրալուսին երթան երկինք, հոն զիրար վայելեն։

-Ծծկեր լակոտները փոսերու մեջ լեցուցեք ու հողով ծածկեցեք, գետին տակեն թող իրենց լեզուով կանչեն մայրի՜կ, մայրի՜կ...

-Չլղիկները այնպես մը մանրեք, որ ոչ մեկ մսավաճառ իր կեանքին մեջ ասանք «խըյմա» տեսած չըլլա։

-Լակոտ, քեզ պիտի որդեգրեն, տուն պիտի տանիմ եւ շանս կաթովը

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1071:

2. Ն. տ., էջ 1077:

3. Ն.տ.:

4. Ամերիկյան դիվանագետ Ջ. Դեոտեսի զեկուցագիրը Հ. Մորգենթաուին:

լիացնեմ, որպեսզի շուն մեծամաս, գիտնաս թե կեավոր յոշոտելուն մեջ ինչ հաճոյք պահուած է:

-Կացիմները տուեք տղոց ձեռքը, մայրերն ու հայերը կապուած բերեք անոնց առջեւ եւ թող մեկ հարուածով գլուխները զատեն մարմիններէ:

-Պաշարման շղթային բոլոր ոյժերը պատրաստ ըլլան, երբ ազդարար փողն հնչե, թնդանոթներն արծակլին և կեավորներու այս որջերը՝ Վան, Շապին-Գարահիսար, Ուրֆա, Մուսա տաղ, Ջեյթուն, Հաճըն, Ֆնտըճագ՝ հինգ վարկեանի մեջ հիմնայատակ կործանեն:¹

Ալի Իսհան փաշայի՝ քուրբական 5-րդ բանակի հրամանատար, ճառը քուրբ շէյխերի, արաբ և քուրդ ավադապետերի ժողովում

Յանուն Հինգերորդ զորաբանակի, բարի գալուստ կապետեմ Օսմանեան կայսրութեան հավատարիմ ցեղապետերուն, ավատապետներուն, արևելեան նահանգներու, Զիւրտիստանի, Արաբիոյ, Անատոլիւի, Միջագետքի և երկրի բոլոր ներկայացուցիչներուդ, այն մեծ ծառայութեան համար, որով իրականացուցիք հայրենիքը անհավատներէն մաքրելու նուիրական գործը:

Պատիվ բոլորիդ...

...Կը հրավիրեմ յարգոյ սեղանակիցներս՝ բարձրացնելու մեր առաջին բաժակը և ըմպելու կենացը Օսմանեան կայսրութեան գահակալ Նորին Վսեմութիւն սուլթան Ռեշատի, որուն ամենագոր բազուկին տակ բոլորդ գործեցիք ի փառս Ալլահին, անոր երկրավոր ներկայացուցիչին, որպեսզի Օսմանեան կայսրութեան հողերուն վրայէն բնաջնջուին անհավատները, հայրենիքի դավաճան էրմենի խնդրը կեավորները:²

Ոսպիկան Մսրոյի պարմածը

Երբ որ Տիվիրիկի հայութիւնը տեղահան ըրին, ես ալ իբրև ժանտարմա անոնց հետ էի: Տրիժան քուրտ աշիրեթին մոտերը որ հասանք, ժանտարմաները ժողովուրդին ըսին.

-Քուրտերը այս լեռները կտրեր են ձեզ կողոպտելու համար: Ձեր դրամները և զարդեղենները բերեք մեզի պահ տուեք, որպեսզի Արաբկիր հասած ատէն վերադարձնենք:

1. Շավարշան, Մեծ եղեռնը հայոց, էջ 411-412:

2. Ն. տ., էջ 466-467:

Յորենի դեզի պես ոսկեղեն և արծաթեղեն կուտակեցավ հոն: Երեք ջորի բեռնան զանոնք ու ետ, Տիվիրիկ դրկեցին: Հասանք Արաբկիր: Անկեց անդին անջրդի դաշտ մը կար: Ժողովուրդը ծարավէն հոն թափթփեցավ: Հայրանեանի կինը Արաբկիր չհասած ճամբան մեռավ: Շատեր թոյն ունեին իրենց քով ու անձնասպան կըլլային: Ես չէի երևակայեր, որ մահն ալ այդքան դիւրին է: Ժողովուրդին 1/4-ը հազիվ մնացած էր, երբ Մալաթիա հասանք: Այնտեղ ծանոթացայ թուրքի մը հետ, որ իր գոհարեղենները Սըվազ ծախելու կը տաներ: Հարցուցի անոր, թե ոսկի՞ց են ատոնք: Մարդը պատասխանեց.

-Եփրատի վրա մակույկավար էի: Հոն բերին Կարնո և Երզնկայի հայերուն մնացորդները: Կարավանը կանգ կառնէր գետափին վրայ: Տեսնելու բան էր անոնց խեղճութիւնը: Կարելի չէր, որ անկեղծ միսիւլման մը չիրճուէր ատոնք տեսնելով: Երբ սպաննելու ժամը գար, ոստիկանապետը կը հրամայէր, որ մնացած այրերը, ծերունիները մեկ-մեկ սիկար վառեն: Անոնք կը հնազանդէին: Յետո բոլորին ալ հրաման կընէր, որ աղոթեն: Աղոթքի պահուն կը գոռար «Աթէշ»: Ու ժողովուրդը շրթայող ժանտարմները կը սկսէին գնդակ թափել անոնց վրա: Բոլորը ինկած կը հռնդային: Այն ատեն ժանտարմներու հետևը սպասող խուժանը կը յարձակէր անոնց վրա, քարերով, մահակներով, կացիներով ու մանգաղներով: Քիչ վերջը դիակներուն ջարդուփշուր կոյտը ափունքին վրա սփռելով՝ կը սեցնէր զայն: Մենք, բազմաթիվ մակույկավարներ, ջուրին վրայէն այս բոլորը կը դիտէինք մեր սովորութեան համեմատ, մինչև որ մեր գործելու կարգը գար: Այդ բոլոր դիակները մակույկներով կը տանէինք գետին մեջտեղը ու կը թափէինք ջուրը: Այս գոհարեղենները, ահա, այդ դիակներուն վրայէն հավաքած են:¹

Ջարդարարի պապմածը

Անգամ մը կամուրջի վրա հայեր սուինահարելով գետը կը նետէինք, որովհետև մեկ հայը գնդակ մը չարժէր, ըստ հրամանի: Հայ մը շատ պաղատեցավ, որ ժանտարման զինք գնդակով սպաննեն և անոր քանի մը կարմիր ոսկի խոստացավ: Համաձայնեցան: Հայը ոսկիները վճարեց: Ժանտարման նորէն սուինով զարկավ ու գետը նետեց զայն: Թուրքերու քով ձեր գեղէն հարս ու աղջիկ կա:²

1. Ե. Քոչեան, Հողը փլավ մեր գլխուն (էջեր սարսափներէ), Փարիզ, 1986, էջ 74-75:

2. Ն. տ., էջ 97:

Թալեաթ

-1915 թ. նոյեմբերի 5-ի հեռագիրը Հալեպի կառավարչին

Տեղեկացել ենք, որ Սըվազի, Մամայեթ ու Ազիզի, Դիարբեքիլի և Էրզրումի մահանգներից տարագրված (և ծնողներին կորցրած) հայ երեխաները մի քանի մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրվել և ընդունվել են որպես ծառաներ: Տեղեկացնում ենք՝ ձեր գավառում եղած նման երեխաներին հավաքեք և ուղարկեք նրանց համար նախատեսված վայրերը...¹

-Բրիտանական պահպանողական գործիչ Օ. Հերբերտին (1921 թ)

Ինքը միշտ դեմ է եղել հայերի ոչնչացմանը... երկու անգամ բողոքել է այդ քաղաքականության դեմ, բայց մերժվել է գերմանացիների կողմից:²

-Նամակ Կարաբեքիրին (Բեռլինից)

Թանկագին իմ Կարաբեքիր փաշա, եթե ռազմական պատրաստություններդ լրիվ են, անցիր հարձակման: Կասկած չկա, որ Արևելքում ձեռք բերվելիք հաղթանակը Արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորին հետք կթողնի:³

-Հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ ես երեք ամսում շատ ավելի արեցի, քան Աբդուլ Համիդը 30 տարում:⁴

Հալիլ Մենթեշ՝ Թալեաթի կառավարության արտաքին գործերի նախարար

Այս տեղահանությունով չշահագրգռված շատ քիչ թուրք կա Անատոլիայում:⁵

Երկու թուրքերի զրույցը Ռումելիկին գյուղի մերձակայքում

Ծեր թուրքը կացին սրող պատանի թուրքին.

-Այդ ո՞ր կերբաս կացինով:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 180:

2. W. Christopher Armenia, The Survival of a Nation, New York, 1980, p. 233.

3. B. Kutay Karabekir Ermenitani nasıl yok etti, Istanbul, 1956, s. 27.

4. Յուշամատենան Մեծ եղեռնի, էջ 95:

5. H. Mentese'nin Hatıraları 4: "Maltaya Sürgünüm", Hayat, Tarih, Mecmuası 9/2, N 8, September, 1973, s. 22.

-Հաճի պապա, կերևի թե դուք տեղեակ չեք, թե այսօր ի՞նչ պիտի պատահի Ռումտիկինի հայերուն:

-Ոչ, տեղեակ չեմ,- պատասխանեց ծերունին:

-Երեկ մեր գիտապետը բոլոր երիտասարդները կանչելով՝ յայտնեց, որ գոց մամակը բացուեցավ և ըստ այդ մամակին հրահանգին՝ պետք է երթանք ու օգնենք ոստիկաններուն Ռումտիկինի հայերուն ոչնչացման գործին:¹

Ծեր սայլապանը բռնագաղթող հայ կնոջը

Այ կին, չէ՞ որ ձեզ մեռցնելու կը տանին, ինչ դրամ որ ունիս ինծի տուր, որովհետև այդ դրամն ալ ձերը չէ, ձեզմէ պիտի առնեն:²

Դեկի Օսման՝ քուրք գյուղացի

Առաջին կարավանը մեր գիտին մոտերը կոտորեցինք, ֆրն Տերեսին: Պապա-Եաղմուր գիտէն Ահմետ Չաուշը ժամտարմներուն պետ կարգուած էր, ան մեզ յստակ կերպով ըսավ.

-Մենք որեւէ գնդակ պիղի չարձակենք հայերու վրա: Դուք գործի անցեք կացիներով եւ զարկեք միայն անոնց գանկերուն:

Հայերը կուլային, բողոքի ձայն չկար, միայն անոնցմէ մեկը ըսավ.

-Սրիկաներ, խաբեբաներ, մի՞թե քաջութիւն է կապուած մարդիկ սպանելը:

Երբ մեր Հասանը սուրը բարձրացուց գլխուն զարնելու, ճարպիկ հայր Հասանին երեսին քրեց ու ոտքովը ուժեղ հարված մը տուավ անոր փորին: Բայց տեղնուտեղը զինքը կտոր-կտոր ըրին:

Մեր գործողութիւնը հազիվ տասնհինգ վարկեան տեւեց: Կապերը կտրելով սկսանք լաքերը հանել բավական դժվարութեամբ: Նախքան մեր ցրուիլը, ոստիկանապետը յայտարարեց, որ յաջորդ օր դարձեալ ներկա ըլլայինք Ռումտիկին, որպէսզի կոտորեանք երկրորդ կարավանը: Ահա այդ ձորը, ով որ կուգէ, թող բարձրանա և տեսնէ երկրորդ կարավանի քեաֆիրները:³

Մի խումբ քուրքեր, հայի ազարակից դուրս գալով, սասցին

-Այս այգիին տերը շաբաթ մը առաջ կախուած էր տանձի ծառէն, կախուած էր գլխի վրա, քարկոծուած ու սպաննուած:⁴

1. Հ. Եափուճեան Յիշատակարան Ռումտիկինի, 1967, էջ 161:

2. Ն. տ., էջ 167:

3. Ն. տ., էջ 171:

4. Ն. տ., էջ 172:

Մեհմեդի պատմածը

Այրերու վերջին կարավանը փոքր էր: Քանի մը պատանիներ, քանի մը այր մարդիկ ու քահանա: Երբ հասանք Տարլըի ձորը, փոսի մը եզերքը, ոստիկանապետը զիս լավ ճանաչելուն ըսավ:

-Է՛յ, դասապ Մեհմետ, գործի անցիր և շնորհքդ ցոյց տուր:

-Կատուն, երբ մուկ մը բռնե, նախքան բզբտելը,- պատասխանեցի ես,- անոր հետ կը զուարճանա:

Իմ այս սրամտութիւնս ուրախութիւն պատճառեց ոստիկանապետին ու ըսավ.

-Տե, ընտրե գուարճանալիքդ ու շնորհքդ ցոյց տուր:

Ես խումբէն դուրս հանեցի քեշիշը և Շիտիտենց Երանոսը և երդում ըրի, որ զիրենք պիտի չըսպաննեմ, եթե ըսածս կատարեն: Որպեսզի համոզուին, մենք միւսները սպաննեցինք և փոսը լեցուցինք, ապա Երանոսին դառնալով՝ ըսի.

-Դու ապուշ մարդ ես, եթե լավ բան մը երգես, վալլահ-պիլլահ փրկուած ես:

Երանոսը մերժեց և խնդրեց, որքան կարելի է զինք շուտով անդի աշխարհը ճամբեն: Ստիպեցի ու ան երգեց...

Քեֆիրին ծայրը իսկապես գեղեցիկ էր ու յուզիչ, սակայն Տարլըցի Ղասըմը... գերանդին քաշեց ու Երանոսին վիզը կտրեց:

Այս ժամանակամիջոցին քահանան, երկինք նայելով, մեզ համար անհասկանալի բան մը կը մոլտար:

-Ինչո՞ւ,- հարցուցի,- երկինք կը նայիս:

Քահանան անվախ կերպով պատասխանեց.

-Աստուծո կադոթեմ, որ քեզ շանքահարե:

Ես ծիծաղելով քեշիշին շալակը ելա ու ըսի.

-Եթե զիս մինչև զիւդ տանիս, կը փրկուիս:

Սակայն Ղասըմը կրկին մեջ մտավ: Լուցկի մը մոտեցուց քեշիշին մոտքին: Քեշիշը իր դեմքը փրկելու համար զիս շալակեն վայր նետեց ու երեսին վրա գետին պառկեցավ:

-Ա՛յ քեշիշ, վեր ել,- պոռացի, բայց արդեն քեշիշին սիրտը պայթած էր, մնաց տեղը: Շատերը չհավատացին, կարծեցին, թե սուտ մեռել կը ձևանա, սակայն Ահմետ չափուշը ըսավ.

-Վերջացուցեք, բավական է: Կացինի քանի մը հարուած տուեք և փոսը նետեցեք...

-Ես կատարել եմ,- (արդարացավ Մեհմետը),- մեր փեյդամայերին պատուիրանը, որ կըսէ. «Քեաֆիր սպաննողը կերթա գրավելու դրախտին ամենապատվավոր տեղերէն մեկը»:¹

Քեդրի բէյը՝ Պոլսի ոստիկանապետ, Մորզենթաուին

Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները Միութիւն և առաջադիմութիւն քոմիտեի գիշերայինն նիստերուն մեջ խորհրդակցութեան նիւթեր եղած էին: Չարչարանք տալու իւրաքանչիւր նոր մեթոտ ողջունուած էր իբր սքանչելի գիւտ մը, և նիստերուն կանոնավորաբար ներկա եղողները շարունակ իրենց միտքը կը տանջէին որեւէ նոր չարչարանք հնարելու ճիգով... նոյնիսկ սպանիական հավատաքննութեան արձանագրութիւնները և չարչարանքի ուրիշ պատմական յիշատակարաններ հետազոտած էին և որդեգրուած անոնց մեջ գտնուող բոլոր նիւթերը:²

Թալեաթը Մորզենթաուին

-Հայերը վստահելի չեն... գալով ձեր հայերուն, մենք ապագային կարևորութիւն չենք տար...

(Թալեաթը գգրոցից հանեց մի բուռ հեռագրեր).

-Ինչո՞ւ այդ դրամը մեզի չեք տար,- ըսավ քմծիծաղով մը:

-Ի՞նչ դրամ,- հարցուցի:

-Ամերիկայէն ձեզի հեռագիր մը կա, որով հայերու համար խոշոր գումար մը կը դրկուի ձեզի: Դուք անոնց յանձնելու չեք գայն: Մեզի՝ բուրքերուս, տուեք այդ դրամը, մենք ալ անոնց չափ ստիպողաբար պետք ունինք ատոր...

-Միութիւն և առաջադիմութիւն քոմիթեն խնամքով քննած էր խնդիրը (հայերի տեղահանութեան) բոլոր մանրամասնութիւններով և հետապնդած քաղաքականութիւնն ան էր, զոր պաշտոնապէս որդեգրած են... Պետք չէ, որ այն գաղափարը կազմ (վի) թե տարագրութիւնը հապճեպով որոշուած էին: Իրականութեան մեջ անոնք արդիւնք էին երկար ու խոհուն խորհրդակցութիւններու:

-Ազգերը չեն կարող անձնատուր լինել երախտագիտութեան, ատելութեան կամ սիրո զգացմունքների, գործելու միակ առաջնորդը պիտի լինի

1. Հ. Եսփուճեան Յիշատակարան Ռումտիկինի, 1967, էջ 176-178:

2. Ամերիկեան դեսպան Մորզենթաուն, էջ 255:

սառնարյուն քաղաքականությունը... Ռուսաստանը մեր մեծագույն թշնամին է, և մենք նրանից վախենում ենք: Այս պահին, երբ Գերմանիան հարձակվում է Ռուսաստանի վրա, եթե մենք ի գործու ենք նրան ուժեղ աջակցի տալ, այնպես որ նա որոշ ժամանակ անգոր դառնա մեզ վնաս պատճառելու, Թուրքիան պարտավոր է այդ աջակցին տալու... Սպանված յուրաքանչյուր իսլամի փոխարեն երեք քրիստոնյա ենք մեռցնելու...

-Մի օր ես կգամ՝ ձեզ հետ կքննարկենք Հայկական հարցը,- և հետո ցածր ձայնով թուրքերեն ավելացրեց,- Բայց այդ օրը երբեք չի գա:

Հետո հարցրեց. «Բայց դուք ինչո՞ւ եք այդքան շահագրգռված հայերով: Դուք հրեա եք, այդ ժողովուրդը՝ քրիստոնյա: Հրեաներն ու մահմեդականները լավ հարաբերությունների մեջ են: Ինչո՞ւ դուք չեք թողնում, որ մենք վարվենք այդ քրիստոնյաների հետ այնպես, ինչպես ցանկանում ենք»:

-Այս ժողովուրդը մերժեց զինաթափման մասին մեր առաջարկությունը: Հայերը դիմադրեցին մեզ Վանում, Ջեյթունում, Ուրֆայում և օգնեցին ռուսներին: Միայն մի միջոց կա, որով ապագայում կկարողանանք մեզ պաշտպանել նրանցից և դա հայերին տարագրելն է:

-Մենք նախ ընդունում ենք, որ տարբերություն չենք դնում անմեղ ու մեղավոր հայերի միջև: Բայց դա բացարձակապես անհնար էր, նկատի ունենալով այն, որ նրանք, ովքեր անմեղ են այսօր, վաղը մեղավոր կլինեն: Ես այսօր խոստացել էի գալ, ես կարող եմ բացատրել մեր դրությունը և ամբողջ Հայկական հարցը: Հայերի նկատմամբ մեր հակակրահը երեք հիմնական պատճառ ունի:

1. Նրանք թուրքերի հաշվին հարստացել են:

2. Վճռել են մեր նկատմամբ բռնության գործադրմամբ հիմնել անջատ պետություն:

3. Նրանք բացեփրաց օժանդակում են մեր թշնամիներին, Կովկասում օգնում են ռուսներին, և մեր անհաջողությունները բացատրվում են նրանց գործողություններով:

Հետևաբար մենք համզել ենք մի վերջնական որոշման, որ նրանց անգոր դարձնենք մինչև այս պատերազմի ավարտը:

-Ձեզ հետ այս հարցի մասին վիճելուց օգուտ չկա, քանի որ մենք հայերի 3/4-ի հարցը լուծել ենք (ոչնչացրել ենք): Այլևս հայ չկա Բիթլիսում, Վանում, Էրզրումում: Հայերի ու քուրքերի միջև այժմ ատելությունն այնքան ուժեղ է, որ հարկադրված ենք հայերի հետ հաշիվները մինչև վերջ մաքրել: Եթե մենք այդպես չանենք, հայերը վրեժխնդիր կլինեն:¹

Մորգենթաու

Այդ ժողովուրդի ձեռքում են տնտեսության շատ ճյուղեր: Նրանք են ամենաշատ հարկ վճարողները: Ի՞նչ կլինի ձեր վիճակը առանց նրանց:

Թալեսթ. Մենք չենք անհանգստանում դրա համար: Այդ բոլորը հաշվել ենք և գիտենք, որ վնասը հիմզ միլիոնից չի անցնի: Ես խնդրեցի, որ այստեղ գաք ձեզ տեղեկացնելու, որ մեր հայկական քաղաքականությունը բացարձակապես որոշված է և ոչինչ չի կարող փոխել այն: Մենք ոչ մի հայ չենք ուզում տեսնել Անատոլիայի որևէ վայրում: Նրանք կարող են ապրել միայն անապատում, ուրիշ ոչ մի այլ տեղ... Այո, մենք, կարող է, սխալ թույլ տված լինենք, բայց մենք երբեք չենք զոջա դրա համար:

Հայերի նկատմամբ մեր կատարածից հետո ոչ մի հայ մեր բարեկամը չի կարող լինել:

Ուզում եմ, որ կյանքի ապահովագրության ամերիկյան ընկերություններին պարտադրեք մեզ ուղարկել իրենց մոտ ապահովագրվածների լրիվ ցուցակը: Ներկայումս հայերը բոլորն էլ իրականում մեռած են, նրանց ժառանգներն էլ չեն մնացել այդ դրամը ստանալու: Ուստի այդ ամբողջ միջոցները մնում են պետությանը: Դրանց ժառանգորդը կառավարությունն է: Ասածս կատարելո՞ւ եք:²

Էնվեր. Հայերը բավականաչափ զարգացած էին, և լավ գիտեին, թե իրենց ինչ էր սպասվելու, եթե միանային մեր թշնամիներին: Երեք ամիս առաջ ես զգուշացրի հայոց պատրիարքին, որ եթե հայերը օգնեն ռուսներին, ես հնարավորություն չեմ ունենա կանխելու այն չարիքը, որ կհասնի նրանց: Իմ նախազգուշացումները արդյունք չունեցան, և հայերը սկսեցին ապստամբել և օգնել ռուսներին: Դուք գիտեք, թե ինչ պատահեց Վանում: Նրանք հսկողության տակ վերցրին քաղաքը, ռուսներ նետեցին կառավարական շենքերի վրա և սպանեցին մեծ քանակությամբ մուսուլմանների: Մենք գիտենք, որ ուրիշ վայրերում ևս նրանք կապստամբեին:

1. Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաու, էջ 280, 48, 104, 105, 121, 276, 280-284:

2. Ն. տ., էջ 281-284:

Միանգամայն ճիշտ է, որ ես հայերի դեմ ոչինչ չեմ ունեցել: Ես հիացել եմ նրանց մտավոր կարողություններով և ես ոչինչ ավելին չէի ուզի, քան այն, որ նրանք դառնային թուրք ազգի մի մասը: Բայց երբ նրանք դաշնակցում են մեր թշնամիների հետ, ինչպես այդ արեցին Վանում, ապա պետք է ոչնչացվեն: Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և Ամերիկան հայերին լավություն չեն անում, կարեկցելով ու աջակցելով նրանց: Ես համոզված եմ, որ եթե այս երկրները չաջակցեն հայերին, ապա նրանք կենթարկվեն ներկայիս կառավարությանը և կդառնան օրինապահ քաղաքացիներ: Մենք այժմ երկիրը վերցրել ենք մեր բացարձակ վերահսկողության տակ և ոչ մի ապստամբություն թույլ չենք տա:

Մորգենթաու. Ենթադրենք, ինչ-որ ասացիք ճիշտ է: Ինչո՞ւ չպատժել միայն մեղավորներին: Ինչո՞ւ բնաջնջել ամբողջ ազգը:

Էնվեր. Ձեր տեսակետը շատ ճիշտ է միայն խաղաղ ժամանակների համար, բայց պատերազմի ժամանակ չէինք կարող քննարկել ու պարզել: Մենք պետք է գործեինք արագ: Կարծում եմ, որ հայերը սխալ են վարվում՝ հույսը դնելով ռուսների վրա: Ռուսները իրականում ավելի կցանկանան նրանց տեսնել մեռած, քան կենդանի: Նրանք մույնքան վտանգավոր են ռուսների, որքան մեզ համար: Եթե նրանց հաջողվի ստեղծել անկախ պետություն Թուրքիայում, ապա Ռուսաստանի հայերը Ռուսաստանում ևս կփորձեն ստեղծել անկախ պետություն:

Հայերն իրենք են մեղավոր կոտորածների համար: Վանի մահանգից միայն 30 000 թուրք փախավ: Մնացածները սպանվեցին հայերի ու քրդերի կողմից: Պոլսում 70 հազար հայ կա և նրանց նեղություն չպետք է տրվի, բացառությամբ դաշնակցականներից և թուրքերի դեմ դավաճաններից... հայերի ջարդեր այլևս չեն լինի:

Մորգենթաու. Ես լուրջ չընդունեցի Էնվերի ասածները: Այն ժամանակ, երբ նա խոսում էր, կոտորածներ ու աքսորներ էին տեղի ունենում հայկական մահանգներում և շարունակվեցին ամիսներ ի վեր:

Ձեյթունում ամօթևան ու քաղցած հայերին օգնելու համար այդ շրջանը մեկնելու ամերիկացիների թույլտվության խնդրանքին Էնվերը պատասխանեց, որ դա կքաջալերի բոլոր հայերին ու կառաջացնի նոր խռովություններ:

Էնվեր. Թուրքիայում կա 28 միլիոն բնակիչ, նրանցից հայ է մեկ միլիոնը: Մենք չենք ցանկանում, որ այդ մեկ միլիոնը վրդովի բնակչության անդորրը:

...Հայերի դժբախտությունն այն է, որ նրանք անջատման կողմնա-

կիցներ են: Նրանք որոշել էին ունենալ իրենց անկախ պետությունը: Նրանք հավատում են ռուսներին և օգնում են նրանց այս պատերազմում: Հեղափոխություններում մեր փորձառությունն է մեզ վախեցնում: Երբ սկսեցինք հեղափոխությունը Թուրքիայում, մենք 200 հոգի էինք: Այդքան փոքր թվով կարողացանք իշխանությունը նվաճել: Եթե 200 թուրքեր կարող էին տապալել կառավարությունը, ապա մի քանի հարյուր ուշիմ ու կրթված հայեր ևս կարող են անել նույն բանը: Հետևաբար մենք որդեգրել ենք նրանց դիտավորյալ կերպով ցիրուցան անելու ծրագիր, որպեսզի չկարողանան վնաս հասցնել մեզ:

Ինչպե՞ս հաց հայթայթենք հայերին, երբ բավականաչափ հաց չենք կարողանում ճարել մեր իսկ ժողովրդի համար:

Այս պահին երկրի տնտեսական վիճակը կարևոր չէ: Միակ կարևորը հաղթանակն է: Եթե մենք հաղթենք, ամեն ինչ լավ կլինի, եթե պարտվենք, կկորցնենք ամեն ինչ:

Մենք չենք ուզում, որ ամերիկացիները կերակրեն հայերին... Եթե դուք՝ ամերիկացիներդ, սկսեք հայերին ուտելիք ու հագուստ բաժանել, ապա նրանք կմտածեն, որ ունեն բարեկամներ Միացյալ Նահանգներում: Այդ նրանց կմղի ապստամբության և, մենք էլ ավելի խստորեն կպատժենք նրանց: Եթե ձեր ստացած գումարը տաք մեզ, մենք կջանանք այն գործածել հայերին օգնելու համար:

Հայերը չպետք է իմանան, որ բարեկամներ ունեն Միացյալ Նահանգներում: Դա բացարձակապես կկործանի նրանց: Ավելի լավ է նրանք սովամահ լինեն և, ասելով այս, ես իսկապես մտածում եմ նրանց՝ հայերի, բարօրության մասին: Եթե նրանք համոզվեն, որ ոչ մի բարեկամ չունեն ուրիշ երկրներում, ապա Թուրքիան կճանաչեն որպես իրենց միակ ապաստանը և կդառնան հնազանդ քաղաքացիներ:

Մենք այս երկրի բացարձակ տերերն ենք: Երբեք մտադիր չեմ եղել մեղքը բարդել մեր ստորադասների վրա և պատրաստ եմ ստանձնելու ամբողջ պատասխանատվությունը տեղի ունեցած ամեն ինչի համար: Դահլիճը (կառավարությունը) ինքն է հրամայել տարագրությունը: Համոզված եմ, որ մենք այդ անելու իրավունքը լիովին ունենք, եթե հաշվի առնվի հայերի թշնամական վերաբերմունքը Օսմանյան կայսրության հանդեպ: Բացի դա, Թուրքիայի իրական ղեկավարները մենք ենք, և ոչ մի ենթակա աշխատող չի հանդգնի մման խնդիրներում գործել առանց մեր հրամանների...

Չեմ կարող հավատալ, որ թուրք զինվորը խոշտանգի հղի կնոջ:

Թույլ չենք տալու հայերին համախմբվելու այն վայրերում, որտեղ հնարավորություն ունեն դավ նյութել և մեր թշնամիներին օգնել: Այդ պատճառով նրանց տանում ենք այլ բնակավայրեր:

Խալիլ. Ընդունում եմ, որ կառավարությունը ծանր սխալներ է գործել հայերի հանդեպ իր վարմունքում, սակայն չարիքն արդեն կատարված է: Այժմ ի՞նչ կարող ենք անել: Չեր նման ես էլ ցավում եմ այն ծայրահեղությունների և չարագործությունների համար, որ գործադրվել են:

Ցանկանում եմ ձեզ ներկայացնել Բ. Դռան տեսակետը: Ընդունում եմ, որ այդ արդարացում չէ, բայց կարծում եմ, որ մեղմացուցիչ հանգամանքները պետք է հաշվի առնվեն օսմանյան կառավարությանը դատելուց առաջ:

Ես Վարդգեսին ասացի, որ եթե նրա ազգը իրապես տենչում է անկախ կյանքի, պետք է սպասի հարմար պահի: Թերևս ռուսները կկարողանան հաղթել թուրքական զորքերին և գրավեն հայկական բոլոր նահանգները: Այն ժամանակ կարող էի հասկանալ, որ հայերն էլ են ցանկանում ինքնավար լինել: Ինչո՞ւ չսպասել, ասացի Վարդգեսին, որ այդպիսի բարեբախտ ժամը գա: Նրան հասկացրի, թե թույլ չենք տալու, որ հայերը քիկունքից հարձակվեն մեր վրա, իսկ եթե նրանք թշնամական գործողություններ սկսեն մեր զորքերի դեմ, քիկունքում եղած բոլոր հայերի հարցը կլուծենք և այդ անելու մեր եղանակը լինելու է նրանց դեպի հարավի անվտանգ վայրեր ուղարկելը:

Մորգենթաու. Որովհետև մինչ այդ ոչ պակաս, քան 500 հազար հայ սպանվել էր, Խալիլին հարցրի. «Հարավային նահանգներում որքա՞ն մարդ օգնության կարիք ունի... մի քանի հարյուր հազար հոգի կա՞ն»:

Խալիլ. Կարծեմ կլինեն, բայց չեմ կարող ասել, թե քանի հարյուր հազար: Շատերը տառապանքներ կրեցին պարզապես նրա համար, որ էնվերը չկարողացավ զինվոր տրամադրել նրանց պաշտպանելու համար: Եղավ, որ նրանց ուղեկցեցին կանոնավոր բանակի զինվորներ և շատ լավ վարվեցին: Նրանցից մույնիսկ 40-ը գոհվեց հայերին պաշտպանելու միջոցին: Բայց մենք հարկադրված եղանք բանակում եղած ժանդարմներից շատերին հետ բերել և հանձնարարել ուղեկցելու հայերին: Ճիշտ է, որ այդ ժանդարմները շատ ողբալի ծայրահեղություններ գործեցին:¹

1. Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն, էջ 286-302:

Թալեսք

Շարունակելով որբերի արքորը նախատեսված ուղղությամբ դաժան սառնամանիքի պայմաններում, մենք նրանց հավերժական հանգիստը կապահովենք: Հետևաբար խնդրում ենք հաշվետվություն ներկայացնել կատարվածի մասին:¹

Մ. Աբդուլհալիզ` Բիթլիսի վալի

Թուրքիոյ ապագա գոյութեան համար հայկական գավառներու մեջ հայի անունը իսպառ բնաջինջ ընել պետք է:²

Թալեսքը «Բեռլինի փագեթլարի» թղթակցին

Հայաստանում տխուր դեպքեր կատարվեցին, բայց հիմա ես կարող եմ հանգիստ քնել: Մեզ մեղադրում են, որ տարբերություն չէինք դնում հանցավոր ու անմեղ հայերի միջև: Դա պարզապես անհնար էր, քանի որ նա, ով այսօր անմեղ է, վաղը կարող է դառնալ հանցագործ:³

Հիքմեթ Բայուր

Թուրքական իշխանությունները քիչ թե շատ անկիրք վարվեցին տեղահանման հարցում..., սակայն հեռավոր նահանգներում քրդերի և օժանդակ ջոկատների կողմից թույլ տրված ծայրահեղությունների, տիֆի, հոգնածության և սննդի բացակայության պատճառով տեղի ունեցավ հայերի զանգվածային կորուստ:⁴

Իսմայիլ Հազզը` երիտթուրք գործիչ

Ամեն մի հալածանք, անկախ այն բանից, թե բնակչության որ խավի դեմ է այն ուղղված, անցներեի հանցագործություն է: Անտարբեր անցնել դրա կողքով, նշանակում է հանցագործության մասնակից դառնալ: Հեռավոր ծայրամասերում սպանում են հայերին: Ամբողջ սրտով ես կարեկցում եմ մեր աղետոյալ հայրենակիցներին:⁵

1. A. Wegner A german eye-witness of the Armenian massacres. An open letter to Prezident Wilson, p. 28.

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 177:

3. "Interpress Magazin", Բուդապեշտ, 1985, թիվ 8:

4. Ն.տ.:

5. Ն. տ.:

Թալեաք

Սպանեցեք կեաւորները, ուր որ գտնեք, կին, մանուկ, հիվանդ մի խնայեք, որքան ալ անգթութիւն ըլլա, գոյութիւննին վերջացուցեք։¹

Բրուսայի թուրք պաշտոնաւարին

Որևէ ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին։ Մեր պարտքն է մինչև իրականացնել մեր նշած ծրագիրը և շարունակել երկրից քրիստոնյաների վտարումը։²

-Նրանցից (հայերից) ոչ ոքի կենդանի չթողնեք, առանձնապէս 5-7 տա-
րեկանից բարձր երեխաներին, հակառակ դեպքում նրանք հասակ կառ-
նեն ու կփորձեն վրեժ լուծել... Չխնայեք անգամ օրորոցի երեխաներին։³

-Չենք ընդունում, որ անգութ ենք եղել, բայց եղանք կորովի։ Պատե-
րազմական ժամանակներ ենք ապրում։⁴

-Հայերուն իրենց բնակավայրէն հանելով բանակին չկարենալ սպառ-
նալու և երկրին խաղաղութիւնը չկարենալ խանգարելու համար ուրիշ
վայրեր դրկուիլը քաղաքային և զինվորական իշխանութեանց կողմէ
տեսնուած ստիպողական պետքին համաձայն իբր կանխամիջոց կառա-
վարութեան կողմէ որոշուած ըլլալուն, այս որոշումին շուտափոյթ գոր-
ծադրութիւնը կարևոր է։ Իրականութեան մեջ, իր գոյութիւնը պաշտպա-
նելու համար պատերազմի դաշտերուն վրայ իր հազարավոր զավակնե-
րը գոհող և այս պահուն առանց ցեղի և կրոնի խտրութեան իր բոլոր
հպատակներէն հայրենիքին հանդեպ ամեն ժամանակ է ավելի աջակ-
ցութիւն ակնկալող կառավարութեան մը՝ զինքը ներսէն զբաղեցնող և կռ-
նակէն զարնելու աշխատողներուն հանդեպ այս որոշման յանգիլը և մի-
եւնոյն ժամանակ գործադրութեան մեջ չքերանալը, շատ բնական է, որ
իր օրինական իրավունքն է։ Ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գոր-
ծադրութիւնը կը հրահանգուի։⁵

1. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, էջ 242:

2. “С. Петербургский вестник”, 15 հուլիսի 1914 թ.:

3. A. Wegner An open letter to Prezident Wilson, p. 76.

4. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1069:

5. Մ. Ռ-իֆաք Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 119:

Այի Իհսան Սաբիս՝ զենեքալ

Պատերազմի հենց սկզբից ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի ընդունարանն ամեն օր լցվում էին ծիծաղելի հագնված մարդիկ, ովքեր Էնվեր փաշային պնդում էին «թուրանական ուղու», «թուրանական նվաճումների» մասին և ստանում պարզևատրուքյուններ ու առանձնաշնորհումներ...

Նախարարության հատուկ ֆոնդերից շտաբի պատասխանատու աշխատակիցներին վճարված միջոցները համեմատած այլ փողերի հետ, որոնք Էնվեր փաշան ծախսում էր այլևայլ նպատակներով, ավելին չէին, քան թեյափողը:¹

Ջեմալ փաշայի նամակը Թալեաթին

Ինձ տեղյակ են պահել, որ դուք մորից իմ դեմ առաջ եք քաշել մետաքսի և մահուղի մասին հարցը և այն աստիճանի համարձակություն եք ունեցել, որ այդ հարցը քննարկել եք ձեր դրածոների ու բարեկամների հատուկ ժողովում:²

ՆԳ նախարարության 1917 թ. հոկտեմբերի 23-ի հեռագրի պահանջը կապարելու վերաբերյալ Հալեպի զինվորական գծի կոմիսարությանը ուղարկված հեռագիր

Վիլայեթի կայարաններում մեջ գտնուող շոգեկառքերու պաշտոնեաներին և ծառաներին հայերուն անուանացանկը կազմել և ամեն մեկուն հարցաքննութեամբ ինքնութիւնը ճշտել և մինչև հիմա ոստիկանութեան կողմէ ինչպես ճանչցուած ըլլալը և անոնց ընտանիքի անդամներին և ազգականներին որոնք կան, ատոնց մասին ալ ձեռք բերուած տեղեկութիւնները անոնց անուններուն դիմաց արձանագրել և շուտով դրկելու մասին հոկտեմբերի 23, 1917 (1333) թուականներով և 503 ընդհանուր թիվ շրջաբերականով հաղորդուած էր, և պատասխանը տակաւին չէ ստացուած: (Ուստի) նախապես հարկ եղածը շտապով կատարել և իմացնել:³

1. A. Sabis Harp hatıralarım, Cilt I, İstanbul, 1943, s. 147.

2. A. Kuran Osmanlı imparatorlugunda ve Türkiye cumhuriyetinde inkilap hareketleri, İstanbul, 1959, s. 46.

3. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 183:

**Հյուսնիի՝ զինվորական գծի կոմիսարի փոխարինող, ծածկագիրը
Հալեպի նահանգապետին (19 մարտի, 1918 թ.)**

Պահանջուած տոմարը (հայերի ցուցակը) ներփակ կը ներկայաց-
նենք Ձեզի:

Հաջորդ օրը ստացվում է պատասխան

Հաղորդուած հրամանի համաձայն գործադրել և տոմարները համ-
նել ռստիկանութեան տնօրինութեանը:¹

Էնվեր

-Իհարկե, մենք պատժում ենք նաև բազմաթիվ անմեղ մարդկանց:
Բայց չէ՞ որ պետք է պաշտպանվել նրանցից, ովքեր կարող են մեղսագ-
ործ դառնալ:²

-Հայերի մնացորդներն այնպես պետք է ցաք ու ցրիվ անել երկրով
մեկ, որ հարկադրված լինեն թուրք տարրի հետ ձուլվել:³

Ճալիկ Ռիֆկի Աթայ՝ գրող, Թալեաթի օգնական

Էնվերը միշտ ասում էր. «Օրենքի բացակայությունն ամենալավ
օրենքն է, դա բացատրելով հետևյալ կերպ. «Գործը կանենք, այն չենք
ծախտոյի»:

Երբ Ձեմալ փաշան Սիրիայում էր, նրա մոտ է մտնում քիկնապահը և
ասում.

-Էֆենդի, ես բերել եմ օրենքը:

-Ի՞նչ օրենք:

-Դուք հրաման էիք տվել մի հարցի կապակցությամբ, մինչդեռ օրեն-
քով, որը ձեռքումս է, այն ձեր հրամանին համապատասխան կատարվել
չի կարող:

Ձեմալ փաշան անմիջապես հեռագրեց ռազմական մախարարու-
թյուն՝ պահանջելով իրեն հարկավոր ոգով օրենք ընդունել և ուղարկել
այդ օրենքի տեքստը:⁴

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 185:

2. Quelques documents, p. 161.

3. Յ. Տաշեան Հայ ազգային տարագրութիւնը գերմանական վավերագիրնե-
րու համեմատ, Վենետիկ, 1921, էջ 21:

4. F. Atay Zeytindagi, s. 96.

Ջենալ փաշան հայերին

-Մենք վերացնում ենք մեր ճանապարհից այն ամենը, ինչ խանգարում է մեր նպատակին հասնելուն: Դուք միշտ ռուսների հետ եք, դուք նրանց առաջապահն եք, իսկ ռուսները մեր ոխերին թշնամիներն են:՝

Իր շուրաբի պեյր գերմանացի Կրեսին (28 օգոստոսի 1917 թ.)

Հայերի հանդեպ խնդիրը կրոնական չէր, այլ քաղաքական: Թուրքիան մնանվում էր մի մարդու, որի վրա բոլոր կողմերից հարձակվում են և կյանքի մեծագույն վտանգի մեջ ընկածը պետք է, որ ամենախիստ միջոցների դիմեր: Յուրաքանչյուր երկրում ժողովուրդը, մանավանդ խռովահույզ ժամանակներում, կառավարության ձեռնարկած խիստ միջոցներից հեշտությամբ առաջ է անցնում և անկարգություններ է թույլ տալիս, որոնք արդարացում չունեն: Թուրքիայում այդպիսին էին հայերը: Թուրք կառավարությունը հայերի դեմ գործել է ոչ թե նրա համար, որ նրանք քրիստոնյա են, այլ որովհետև հայ են և պետության գոյությունը վտանգված էր:՝

Ալի Քենալի՝ ՆԳ նախարար, 1919 թ. ապրիլի 2-ի նամակը ռազմական դադարանի ընդհանուր դադարախազին

Հայերի տեղահանության առնչությամբ 1915 թ. մայիսի 1-ից մինչև 1917 թ. ապրիլը (ներքին գործերի) նախարարությունից կուսակալներից ուղարկված ծածկագիր հեռագրերի բնագրերը վավերացնելուց հետո ուղարկված են:

Անկարայի կուսակալությունից ուղարկված՝ կապի նախարարության կողմից համձնված մի պահարանում կան 42 կտոր հեռագրեր և մույն հարցի վերաբերյալ ունեցած ծածկագրերի պատճենները Կոնիայի կուսակալությունից ստացված փակ ծրարների հետ միասին Ձեր վսեմությանն ենք ուղարկում:

Այս հեռագրերի մեջ էր Թալեաթի հետևյալ ծածկագիրը. «Հայերի տեղահանությունն ավարտելու վերաբերյալ ընդհանուր հաղորդագրությունը մի շարք տեղերում ըմբռնվել է այնպես, թե այսուհետև ոչ մի հայ չպետք է աքաղվի: Այդ պատճառով, ինչպես հասկանում ենք, ծանոթ

1. Գ. Ահարոնյան Խոհեր 50-ամյակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 173:

2. J. Lepsius Raport secret sur. les massacres d'Arménie, p. 304.

վնասակար անձներից (հայերից) շատերը չեն հեռացված: Հայերի տեղահանության հետաձգման մասին հրահանգը նշանակում է, որ իրենց գտնված տեղերում պիտի մնան բոլոր նրանք, ովքեր մինչև այժմ չտեղահանվածներից կամ տեղահանման ենթակա եղողներից չեն: Այդ հրահանգը երբեք չի կարող նշանակել, թե հենց սկզբից կառավարության հանդեպ դավաճան վարքագիծ դրսևորած և կոմիտեների հետ գործակցող անձինք չպետք է քշվեն:

Կուսակալությունում կամ շրջակայքում, եթե մնան մարդիկ կան, ինչ պատճառով էլ նրանք բռնագաղթված լինեն, անմիջապես պետք է հավաքվեն և հսկողության տակ ուղարկվեն Դեր Զոր»:¹

Թալեաթի հուշերից

Աբդուլ Համիդի կամայական վարչությունը թե կենտրոնում, թե վիլայեթներում ստեղծել էր հատուկ մի խավ, որին պատկանողներն աշխատում էին առաջին հերթին ու առավելագույնս ապահովել իրենց շահերը, որի հետևանքներն ամբողջովին ծանրանում էին խեղճ ժողովրդի վրա: Նույն այդ մարդիկ իրար հետ կապված էին հավաքական շահերով: Պետության կենտրոնական մարմիններում նախարարները և պալատականները սերտորեն միահյուսված էին Ստամբուլի իրենց գործակիցների հետ և փոխադարձաբար օժանդակում էին միմյանց: Վիլայեթներում էլ հարուստներն ու երևելիները, նախարարների և պալատականների հետ սերտ կապեր ունենալով, շարունակում էին անարգել, շահագործել ժողովրդին: Այս խավի մի մասը կազմված էր ազգային փոքրամասնություններից: Հույները, բուլղարները, սերբերը, հայերը, արաբները, քրդերը և առնաուտները (ալբանացիներ) աշխատում էին երկակի օգուտ քաղել Թուրքիային դեպի անկում և մահ տանող Աբդուլ Համիդի կառավարության քաղաքականությունից...

Բուլղարները և հայերը իրենց անկախությունը եվրոպական միջամտությամբ ապահովելը պատճառաբանում էին Աբդուլ Համիդի վարչակազմի կամայականություններով:

Հայերն ու բուլղարները իրենց նպատակների իրագործման համար դիմում էին տարբեր միջոցների՝ հիմնական օրենքի պարզևած ազատության շնորհիվ իրենց համար ինքնավար կառավարում և, վերջապես, անկախություն ապահովել... Նրանք թուրքերին ներկայացնում էին որպես

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3117:

հիմնական օրենքին հավատարիմ և համերաշխ ազգեր, միաժամանակ եվրոպային ներկայանում էին թե հին և թե նոր կառավարության դեմ բողոքող և ճգնում էին ապացուցել, որ քուրքական վայրենությունները շարունակվում են:

Այնուամենայնիվ, չեմ ուզում ասել, որ իսլամ ժողովուրդը չի մասնակցել կոտորածներին: Իմ նպատակն է ապացուցել, որ այդ դրդումներն ու գրգռությունները հայերի և բուլղարացիների կողմից կատարվել են սոսկ քաղաքական նպատակներով:

Ռուսաստանը ուզում էր Ռումելիում իր հրամանների գործադրման պատրաստ Բուլղարիա, իսկ Անատոլիայում անկախ Հայաստան ստեղծել, Թուրքիան փոքրացնելով՝ նրան շրջափակման մեջ առնել և դրանով Ռուսաստանին սպառնացող ամեն տեսակի փորձությունները վերացնելուց հետո, նաև կտրել Կովկասի մուսուլմանների հետ քուրքերի հարաբերությունները: Դրանից հետո Ստամբուլի նկատմամբ իր ծրագրերի իրականացումը դյուրին էր լինելու: Երբ հայերը հասկացան այս ծրագիրը, սկսեցին հակում ցույց տալ դեպի այն Ռուսաստանը, որին երբեք չէին սիրել և Կովկասում ենթակա էին նրա բռնություններին: Նրանք կարծեցին, որ այլևս հասել է Թուրքիայից անկախանալու առիթն ու ժամանակը: Հնչակ, դաշնակ և ռամկավար հայ ազգային կազմակերպությունները միացան հայ պատրիարքարանին և Էջմիածնի կաթողիկոսի միջնորդությունով կազմեցին մի հանձնաժողով՝ Նուբար փաշայի նախագահությամբ: Ստամբուլում ռուսական դեսպանից Նուբարի հանձնաժողովի հրահանգներ ստանալը մեզ հետ հարաբերություններ ունեցող կոմիտեները թաքցնելու կարիքն անգամ չէին զգում: ...Այն ամբաստանությունը, թե ընդհանուր կենտրոնի անդամները, Միություն և առաջադիմություն կազմակերպության միջոցով մասնակցել են հայերի և հույների տեղահանմանը և այդ խնդրի մասին հրամաններ են տվել, ինչպես նաև Ստամբուլում (հայերին և հույներին) ձերբակալել են, իրականությամբ չի համապատասխանում...

Ընդհանուր կենտրոնի անդամներին վերագրված ոճիրներից է համարվում նրա անդամներից մեկի այս խնդրի շուրջը կուսակալների հետ գրավոր հարաբերություն ունենալու պնդումը: Բայց առաջ գնալով, ընդունեմք, որ կենտրոնի անդամներից մի քանիսն իսկապես մասնակցել են ընդհանուր նախճիրին: Տվյալ դեպքում այս անդամի ինքնուրույն գործած ոճրի պատճառով ինչպե՞ս կարելի է պատասխանատու համարել նման ոճրածին մտածումներ և գործեր արգելող ու մերժող մի ուրիշ անդամի:

Միութուն և առաջադիմություն կազմակերպությունն արդյոք զինված ուժ էր և իր անդամների վրա ազդելու համար անհրաժեշտ ուժը ունե՞ր...

Օսմանյան պետությունը ցանկանում էր Հայաստանում գործադրել ընդհանուր ու մասնակի բարենորոգում և արգելք հանդիսանալ այդ գործում օտար միջամտություններին: Չնայած դրան, Հնչակյան կոմիտեն կատարելապես համոզված էր, որ առանց անկախ Հայաստանի ստեղծման նրա բնակչությունը, որ պետության էլ պատկանելիս լինի, չպիտի կարողանար անվտանգության մեջ ապրել ու զարգանալ, և հայ ազգը չպիտի կարողանա պաշտպանել իր ազգային գոյությունը ներքին և արտաքին հարձակումներից: Այս նկատառումով կոմիտեն որոշել էր պաշտպանել այդ միտքը:

Հայերն այս պահանջները որպես ճշմարտություն ներկայացնելու համար պատմական ոչ մի իրավունք չունեն: Օսմանցիները արևելյան նահանգները չեն գրավել, իսկ հայերը Օսմանյան կայսրության կազմավորումից մինչև այսօր սահմանների ապահովման և (երկրի) անկախության խնդրում ոչ մի ջանք չեն գործադրել և ոչ մի ծառայություն չեն մատուցել: Օսմանցիներին ապավինած այս ժողովուրդը լավ ընդունելություն է գտել և միշտ հայրենակցի վերաբերմունքի արժանացել: Հայերը տեղավորվեցին ամբողջ երկրում: Եթե բացառություն համարվի քրդերի հարևանությամբ շրջանները, նրանք երկրի բոլոր կողմերում լավ վերաբերմունքի հանդիպեցին: Այս շրջաններում կառավարությունը չկարողացավ կարգը պահպանել, որի հետևանքով թուրք և քուրդ գյուղերի վիճակը չէր տարբերվում հայ գյուղերից: Անատոլիայում, զանազան նահանգներում և Ստամբուլում հայերը մյուս ազգերի համեմատությամբ ապրում էին ավելի անվիշտ ու երջանիկ կյանքով: Հայրենիքի բոլոր բարիքներից օգտվող այս ժողովուրդը երբեք չէր մասնակցում նրա վշտերին ու դժվարություններին: Երկրի թե՛ երջանկությունից, թե՛ տառապանքներից միշտ օգուտ էր ապահովում: Նրանք հայրենիքի համար ոչ մի պատերազմի չմասնակցեցին և հայրենիքի համար ոչ մի կաթիլ արյուն չթափեցին: Ընդհակառակը, պատերազմի ժամանակ շարունակում էին իրենց առևտուրը և, հանձնառուական գործերի մեջ մտնելով, շատ դրամ էին շահում, թե՛ վատ և թե՛ լավ օրերին ապրում էին հանգստության և անդորրության մեջ: Այս բոլոր շնորհների համար որպես շնորհակալություն, այժմ ուզում են մեծամասնություն կազմող բնակչությանը վճռել և անկախություն ձեռք բերելու համար պակել Օսմանյան հայրենիքի մի մասը:

Պատմությունը չի արձանագրել մեծանապետության մի այլ օրինակ:

Օսմանյան պետությունը 1914 թվականի հուլիսի 21-ին գորահավաք հայտարարեց: Նույն օրը արտակարգ գործունեություն էր նկատվում Դաշնակցության կոմիտեի Ստամբուլի կենտրոնում: Պետերը, իրար մոտ գնալով, ծածկագիր հրահանգներ տվին զավառների մասնաճյուղերին: Նման գործունեություն էր նկատվում նաև Հնչակ, Ռամկավար և Վերակազմյալների կոմիտեներում: Բարենդրոզման հարցի կապակցությամբ միաբանված բոլոր այս կոմիտեները հիմա արդեն աշխատում էին բոլորովին միանալ և հիմնավորել այդ միությունը:

Երբ ռուսներն անցնեին սահմանը, և օսմանյան բանակները սկսեին նահանջել, օգտվելով գոյություն ունեցող միջոցներից, ամենուրեք պետք է բարձրացվեր ընդհանուր ապստամբություն: Այսպիսով օսմանյան բանակը պետք է առնվեր երկու կրակի մեջ: Պետք է պայթեցվեին բոլոր պետական պաշտոնատները, անհրաժեշտ էր զբաղեցնել կառավարությունը ներքին խնդիրներում և հարձակվել գերմանական հաղորդակցության միջոցների վրա: Օսմանյան բանակի առաջանալու պարագային հայ զինվորները զենքերով պետք է հեռանային իրենց միավորումներից և հրոսակային (չեթ) խմբեր կազմելով՝ միանային ռուսներին:

Բանակի վարչությունը երկրի ներսում տիրող ընդհանուր ապստամբության պատճառով բոլոր կողմերում սկսեց գործադրել տեղահանումը: Այս պատճառով երկու ուժերի միջև սկսեցին իրական ներքին պատերազմի բնույթ ստացած ուժեղ բախումներ և կռիվներ: Թուրք ժողովուրդը և զինվորները համոզված էին, որ հայերը միացել են ռուսներին և նպատակ ունեն ոչնչացնել թուրք բնակչությանը և վերջ տալ թուրքական պետության անկախությանը: Երբ Անատոլիայի զանազան տեղերում սկսվեց տեղահանումը, Ստամբուլի հայերի մեջ և, մասնավորապես, կոմիտեներում տիրեց արտասովոր տագնապ: Հայ կոմիտեների վարչական կենտրոնը, այսինքն՝ արտաքին կազմակերպության ուղեղը գտնվում էր Ստամբուլում: Այս քաղաքը միևնույն ժամանակ կենտրոնն էր բոլոր տեսակի զինված շարժումների: Հետևաբար ընդհանուր շտաբը նախ և առաջ Ստամբուլում որևէ ապստամբության կարելիությունը խափանելու և նեցուկների պաշտպանությունը լավ կազմակերպելու նպատակով հրամայեց իր իրավասության տակ եղած ոստիկանական տեսչությանը ձերբակալել և պաշարման շրջանակից հեռացնել բոլոր այն անձերին,

որոնք առնչություն ունեն կոմիտեների գործունեության հետ: Այս հրամանը տրվելուց աչես, ոստիկանական տեսուչը այդ մասին տեղեկացրեց ինձ: Խնդրո առարկա անձերի մի մասը կովկասցի էր: Սրանք ամենքն էլ մի գիշերվա մեջ ձերբակալվելով՝ ուղարկվեցին Կոնիա: Ավելի ուշ, ուղարկված քննիչ հանձնաժողովի կողմից ստուգված է, որ Անկարայի ռազմական ատյան տանելու ժամանակ նրանք սպանվել են ոստիկանների կողմից: Այս կապակցությամբ ռազմական ատյանին հանձնված ոստիկանները դատապարտվել են զանազան պատիժների, նույնիսկ՝ մահապատժի:

Թե պաշտոնական քննությունների արխիվներից և թե ընտրական շրջաններից վերադարձող պատգամավորների տված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մի շարք անխիղճ, անբարոյական և ստոր մարդիկ ցանկացել են կացությունից անձնապես օգտվել և հեղինակ են դարձել շատ ոճրագործությունների: Պատասխանատվությունից վախեցնելով՝ ընդհանուր կուսակալները և կառավարիչները դեպքերը ներկայացրել են կարելի եղածին չափ անկարևոր և մասամբ էլ հանցանքը բարդել քուրդ ժողովրդի վրա: Պատգամավորների տված տեղեկությունները իրոք ողբերգական էին: Շատ գիշերներ չեն կարողացել քնել: Մի կողմից, քաղաքական մարմիններին հրամայեցի գործադրել անհրաժեշտ միջոցառումներ, մյուս կողմից, զինվորական իշխանություններից խստորեն պահանջեցի, որ ոճրագործությունների հեղինակները պատժվեն, իսկ ժողովրդին պաշտպանելու համար զինվորական ջոկատներ ուղարկվեն: Բացի դրանից, պետական համապատասխան ամենաբարձր մարմիններից՝ վճռաբեկ ատյանից, պետական խորհրդի անդամներից և քրեական դատարանի նախագահներից բաղկացած չորս քննիչ հանձնաժողով կազմելով՝ ուղարկեցի Անատոլիա: Այս հանձնաժողովները, բազմաթիվ պաշտոնյաների պաշտոնազրկելով, ռազմական ատյաններին են հանձնել: Քննությունների արձանագրությունների մի օրինակը հանձնաժողովի կողմից հանձնվել է Բարձրագույն Դռան, պատճենը պահվում է արխիվում:

Թե՛ տեղահանման և թե՛ ապստամբության պատճառով հայերը կորուստներ են կրել: Պետք է խոստովանել այս: Սակայն իրականություն է մաև այն, որ Արևելյան նահանգների մուսուլմանները ևս մեր հայ հայրենակիցների կողմից նույն չափով կորուստների են ենթարկվել:

Ըստ էության, զինվորական նախագծուչական միջոցառումներից բացի, այլ բան չեղող տեղահանումը, անխիղճ, աննկարագիր մարդկանց

պատճառով ստացել է ողբերգական կերպարանք: Ես նպատակ չունեմ քաջցնել այդ գործերի տգեղությունը: Պարզապես ցանկանում եմ ասել, կառավարությունը, Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի վարչական կենտրոնը այս գործերի հետ ոչ մի առնչություն չունեն:՝

Ձիա Շափիրը Թալեաթի մասին

Նա գլխավորապես օգտագործում էր Հազգը փաշայի (մատի վրա խաղացնել) և Սաիդ փաշայի (անվճռականություն և տատանվողականություն) տակտիկան... Լինելով կոմիտեական, իսկ հետագայում՝ մեջլիսի պատգամավոր, Թալեաթն ավելի շատ հայտնի էր իր վճռականությամբ և անխնայությամբ: Զբաղեցնելով պատասխանատու պաշտոն՝ նա վերածվեց լրջմիտ էֆենդու:

Նա կարող էր մարդկանց, եթե նրանց կարիքն ուներ, օգտագործել, իսկ ապա առանց երկմտելու հեռացնել ճանապարհից (ոչնչացնել):

Իմ անձնական արխիվում պահվող վերծանված գրառության բնօրինակները բավական ակնհայտ ցուցադրում են Թալեաթ փաշայի բնավորության այդ գիծը:

Ընկերության (երիտթուրքերի կառավարության) ֆիդայիների թվում էր ոմն Չերքեզ Ահմեդը: Այս արյունախումբը, լինելով կոմիտեական, կատարել է տարբեր գաղտնի հանձնարարություններ: Մի անգամ, վերևի հանձնարարությամբ, զիշերը Բաքրբոյուն նա զազանաբար սպանեց ընդդիմության ներկայացուցիչ Ջեքի բեյին: Քանի որ հանձնարարության հետքերը չհաջողվեց ոչնչացնել, գործը հասավ դատի ու հետաքննության: Չերքեզ Ահմեդն անհետացավ և մինչև հայերի տեղահանությունը այլևս ոչ մի տեղ չերևաց: Տեղահանության բուռն ընթացքում նա հանկարծակի մակերես դուրս եկավ և ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Դիարբեքիի վիլայեթի իրադարձություններին: Նրա դեմ այնքան զանգատ ստացվեց, որ փախավ Դամասկոս, սակայն այստեղ ձերբակալվեց Ջենալ փաշայի կողմից:

Այն ժամանակ Թալեաթ փաշան դեռևս մեծ վեզիրի պաշտոնը չէր զբաղեցնում: Ջենալ փաշան նրան ծածկագիր ուղարկեց հետևյալ բովանդակությամբ. «Այստեղ են եկել Չերքեզ Ահմեդը և նրա ընկեր Հալիլը: Հալիլի մոտ հայտնաբերվել է ավելի քան 1 500 լիր, երբ Չերքեզ Ահմեդի

1. ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարան: Կ. Պոլսում 1946 թ հրատարակված հուշերի թարգմանություն կամ "De Rud grosse" հանդես, 1948 թ.:

մոտ ոչ մի գլոշ չկար: Սրանից ևս եզրակացրեցի, որ վերջինս մասնակցություն չի ունեցել թալանին ու կողոպուտին: Ես լրիվ համոզված եմ, որ (հայերի) կոտորածին մասնակցել է բացառապես Դիարբեքի ճանապարհից անցած Ռեշիդի հրամանով: Դուք ի՞նչ եք կարծում, անհրաժեշտություն կա՞ Ահմեդին վերացնելու: Կամ կարելի՞ է բավարարվել միայն Հալիին մահապատժի ենթարկելով: Խնդրվում է պատասխանել ոչ ուշ, քան վաղը երեկոյան»:¹

Ջենափ, Շեհաբեդդինի «Գիշարիչ բռնունները» հոդվածից հաղված՝ տրված «Բեյամ Սարահ» պարբերականում

Թալեաթը կատաղի փառամուլ էր, երեսփոխանությունը չբավարարեց նրա փառասիրությունը, բավարար չեղավ նաև մախարարությունը, թերևս արհամարհեց եպարքոսությունը: ...Ամեն գնով ձգտեց ընդարձակել իր ազդեցության շրջանակները: Ցանկացավ, որ իր շուրջը կազմվի գովաբանողների օղակ, ստրկամիտների շրջանակ... Թալեաթի համար դրամը երբեք նպատակ չդարձավ, սակայն ոսկի և արծաթ սիրում էր, որովհետև դրանց փայլով հնարավոր էր երևալ: Նրա իդեալն էր երևալ, երևալ, միշտ երևալ, միշտ մի քիչ ավելի բարձրանալ... Այդ ստորածնի մեկնակետից մինչև հասած դիրքը միայն մի ուղղահայաց գիծ կա, չնայած դրան դեռ չի հազցել բարձրանալու: ...Թալեաթը հեշտությամբ ինքնախաբեությանն անձնատուր եղավ... իր դեմ այլևս չէր կարողանում պատկերացնել որևէ պատենշ... կարելի է ասել, որ Թուրանի բախտը որոշող դառնալն էր նպատակը: Ճիշտ է, քանի բարձրացավ, այնքան տեսանելի դարձավ, սակայն նրա տեսողության դաշտը չընդլայնվեց: ...Կարծեց արև է այն հորդեղ, որ շրջապատել է մեզ: Անկարող էր զանազանել կենսատու և կիզիչ ջերմությունները... առաքինություն էր այն ռճիրը, որն իր օգտին էր: Ճանաչում էր միայն այն օրենքները, որոնք ծառայում էին իր ցանկություններին: ...Լեզվով միշտ հանրային սեր էր, իսկ սրտում՝ միայն անձնական սեր: «Մեծ» էր համարում նրանց, ումից վախենում էր և վախկոտների մեջ արժանիք տեսնում: Թալեաթի համար ազգային եղբայրներ էին «մերքեզը ումումիի անդամները», իսկ հայրենիքն էին իթթիհադի ակումբները: Իր թշնամիները՝ իթթիհադի թշնամիներ, իթթիհադի հակառակորդն էլ ազգի թշնամիներ էին: Նախընտրում էր, որ

1. Z. Sakir Yeni tarihinde önemli devlet adamları, Talahat, Enver ve Cemal, İstanbul, 1944, s. 52-53.

պետությունն իր ձեռքերի մեջ մեռներ, քան բարգավաճեր ուրիշի ձեռքերում: Իր փառատենչությանը հագուրդ տալու համար Տրիպոլսում պատերազմ սկսեց, Բալկանյան պատերազմը սկսել տվեց, գրավեց ու գրավել տվեց Բաբը Ալին: ... Նա ոչինչ չէր. «Կոմիտեական էր»... չար տաղանդ ուներ, թակարդ լարելու, դարանակալ լինելու, հանկարծակիի բերելու ընդունակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբեբա տաղանդ: Թե իր անձնական և թե հասարակական կյանքում Թալեաթի հեմարանը, լծակը, ուժը, տոկոսությունը նույնն էր՝ բանսարկությունը: Շատ ստորին խավից բանսարկության շնորհիվ հասավ ամենաբարձր դիրքերին: Սակայն նրա ճակատագրի ծառը որքան բարձրացավ, այնքան ակնհայտ դարձավ, որ արմատներն աղբի մեջ են... նրա նպարքությունը յուրատիպ օձային արքայություն էր:

Հասկացել էր, որ նույնիսկ իրեն դատապարտողների աչքում «արհամարհված արձան» էր: Ինքը նույնպես զգացել էր, որ թե իր դիրքը և թե իր համբավը պատմության առջև իրեն մեղադրող վկաներ են լինելու: Նրա համար հույսը այլևս շնչարգելությունն էր: Ամեն մի հաջողության մեջ կար նրան սպասող անքնություն, որը որևէ այլ մղձավանջից շատ ավելի տառապանք պատճառող էր: Կյանքը նրա էությունը կրծող որդի էր վերածվել, այտերը վաղ խոռոչացած և մազերը ծերացած 40 տարեկան չղարձած: Ջգացվում էր, որ դագաղը չէր ուշանալու, որպեսզի չափի նրա իսկական հասակը: Հակառակ իր պաշտոնական փայլին, Թալեաթը դժբախտ կյանքով ապրեց: Ամեն ինչի արժանացավ, առանց որևէ բան վախելու: ...Շինծու ժպիտով անտաշ գորություն ցույց տալու համար այնքան բռնադատում էր ինքն իրեն...

Թալեաթն ուներ սատանայական գոռոզություն, որը ձգտում էր թաքցնել խորամանկության մտերմիկ ձևերի տակ: Նրա գոռոզության համար քաղաքական պարտությունն անհանդուրժելի հեռանկար էր: Չնայած դրան, զգում էր, որ յուրաքանչյուր քայլը իրեն մոտեցնում է այդ հավանականությանը...¹

Շերիֆ փաշան՝ Աբդուլ Համիդի նախարարներից, Թալեաթի մասին

Լինելով արտակարգ հարմարվող և երկերեսանի՝ նա մվաճեց Միություն և առաջադիմություն գաղտնի կոմիտեի իր համախոհների վստա-

1. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 468-472:

հուքյունը՝ հենց սկզբից դառնալով կոմիտեի գլխավոր առաջնորդը: Նրա ղեկավարության ներքո կազմակերպվեց Ֆեդանա կամ քաղաքական մարդասպաններ ընկերությունը: Երկրի ներքին քաղաքականության մեջ նա ներդրեց ահաբեկչության գաղափարը:

Հայկական հարցը Ջեմալ փաշայի «Հուշերում»՝ 2-րդ գլուխ

Ռուս դիվանագիտությունը շատ լավ հաշվի էր առնում այն հանագամանքը, որ Բուլղարիայի անկախություն ստանալուց հետո ինքն այլևս զրկվելու է Թուրքիայի ներքին գործերին խառնվելու առիթից: Եվ որովհետև ռուս կառավարությունը չէր ուզում այդ իրավունքը կորցնել, ուստի հենց դա աչքի առաջ ունենալով՝ Սան Ստեֆանոյում Թուրքիայի հետ կնքած դաշնագրի մեջ մտցրեց հայերի վերաբերյալ հատուկ մի հոդված, որը հետագայում փոքր-ինչ փոփոխված ձևով մտավ Բեռլինի դաշնագրի մեջ:

Եվ ահա սրանից հետո է, որ հայերի, քրդերի ու թուրքերի հարաբերությունները ծայր աստիճան լարվեցին: Օսմանյան պետության մեջ, ամենուրեք՝ թե՛ մեծ քաղաքներում և թե՛ ամենափոքր գյուղերում, առաջացան շատ լավ կազմակերպված հայ հեղափոխական գաղտնի կոմիտեներ:

Այս գաղտնի միություններն անընդհատ ջանք էին թափում զրգոելու հայերին քրդերի ու թուրքերի դեմ և պահանջում էին կազմել մի անկախ, առանձնաշնորհված Հայաստան, որը բաղկացած էր լիներու ոչ ավելի ոչ պակաս, քան Արևելյան Անատոլիայի վեց նահանգներից: Ինքընդուրեքյան հասկանալի է, որ թե՛ կառավարությունը և թե՛ թուրք ու քուրդ ազգաբնակչությունը լավ տեղյակ էին ռուսական այս բանասարկություններին:

Եվ որովհետև հայերն անկախ պետություն հիմնելու ձգտում ունեին, մի պետություն, որտեղ իրենք, չնայած քրդերի և թուրքերի թվական գերազանցությանը, պետք է նրանց վրա իշխեին, ուստի, հասկանալի է, որ սրանք էլ իրենց կողմից ամեն կերպ աշխատեցին ի դերև անել հայերի այդ ծրագիրը: Պարզ ասած՝ քրդերն ու թուրքերը շատ լավ ըմբռնում էին, որ այդ բոլորը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ ռուսների սարքած պատրվակ, որ պեսզի բացառապես քրդերով և թուրքերով բնակեցված Անատոլիայի մի խոշոր մասը իրենց ճանկը գցեն...

Նշանակալի է, որ ամեն անգամ, երբ Թուրքիան ձեռնամուխ էր լինում իր արտաքին կամ ներքին կյանքում որևէ կարևոր հարցի լուծմանը, Ռուսաստանն իսկույն հրապարակ էր հանում Հայկական հարցը: Այս անգամ էլ Աբդուլ Համիդ 2-րդն այս հարցը լուծեց նրանով, որ Ռուսաստանին մի շարք զիջումներ արեց:

1894-96 թվականներին հայերն ուժգին գործունեություն սկսեցին և ամենուրեք մեծ և փոքր ապստամբություններ առաջացրին: Հայկական խռովություններն այն աստիճան գրգռեցին այդ երեք, մինչ այդ գրեթե հինգ-վեց դար իրար կողքի խաղաղ ու հաշտ ապրող ազգերին, որ այժմ դրանք պատրաստ են հարձակվել միմյանց վրա՝ մեկը մյուսի արյունով ներկել Անատոլիայի հողը և նույնիսկ Կ. Պոլսի փողոցները:

Այն երկու-երեք տարիների ընթացքում, երբ տեղի էին ունենում այդ կոտորածները, հայերի ձեռքով սպանվեցին բազմաթիվ քրդեր ու թուրքեր. երկու կողմերն էլ իրար ոչնչացնելու գործում մրցման էին ելել: Եվ քանի որ ամեն տեղ հայերը թվով փոքր էին, ուստի, բնական է, որ թուրքերն ու քրդերը կոտորածի գործն ավելի հաջողությամբ էին առաջ տանում: Պարզ է, որ եթե հայերը մեծ թիվ կազմեին, նրանք ավելի շատ քուրդ և թուրք կկոտորեին:

Պետություն կառավարելու մասին իմ ունեցած հայացքներով ես զգվանքով դատապարտում եմ «հեղափոխությունը խեղդելու» նպատակով զանգվածային կոտորածների դիմելու համակարգը. այդ միջոցը, բացի այն, որ երկրին մեծ վնաս է հասցնում, միաժամանակ արատավորում է ժողովրդի պատմությունը...

Ինձ ասացին, որ «Մոհամադիե» կուսակցության կողմից Կ. Պոլսից Ադանա էին ուղարկված եղել որոշ մարդիկ, որոնք եկել էին թուրք ազգաբնակչությանը նախազգուշացնելու հայերի սկսելիք ապստամբության մասին: Այս լուրերի իսկության ապացույցներ, սակայն, ինձ չհաջողվեց գտնել:

1909 թ. ապրիլի սկզբին տրամադրությունների փոխադարձ լարվածությունն այն աստիճանի էր հասել, որ ամեն օր կարելի էր սպասել՝ ուր որ է, ազգաբնակչությունը իրար վրա հարձակում կսկսի: Ապրիլի 14-ին, վերջապես, Մուշեղ եպիսկոպոսի՝ հայերին տված հարձակման հրամանով, սկսվեցին «Ադանայի դեպքերը»:

Ադանայում, Տարսոնում, Համիդիեում, Երզնում, Դորտ Յոլում, Ացիբլիում, կարճ՝ հայերով բնակեցված բոլոր վայրերում տեղի ունեցավ այնպիսի մի կոտորած, որի մանրամասների նկարագրությունն իսկ սարսափ է ազդում: Կառավարությունը, որը նույնիսկ վիլայեթի գլխավոր քաղաքում իր կատարյալ անգործությունն ապացուցեց, կուրությամբ այն տեղը հասավ, որ, հայերի՝ մուսուլմանների վրա հարձակման առաջն առնելու նպատակով, շրջաններին ոտքի կանգնելու հրաման էր տրվել:

Աղանայի այս արյունահեղությանը զոհ գնացին 1/հազար հայեր և հազար ութ հարյուր հիսուն թուրքեր:

Վերջապես մենք էլ ակտիվ մասնակցություն ունեցանք համաշխարհային պատերազմում...

Երբեմն ինձ լուրեր էին հասնում, որ գաղթվող հայերը Մամուրեթ ուլ Ազիզի և Դիարբեքլիի վիլայեթներով անցնելիս բռնությունների էին ենթարկվում... Գաղթականական գործերը ղեկավարում էին քաղաքացիական մարմինները և, բանակը դրանցում ոչ մի մասնակցություն չունեին: Սակայն, քանի որ ինձ համար անհամդություն էր, որ իմ բանակի շրջանից անցնող հայերի նկատմամբ բռնություններ գործադրվեին, մի բան, որ տեղի էր ունենում մյուս շրջաններում, ուստի այդ մասին համապատասխան հրաման արձակեցի: Անդադար գանգատներ էին լսվում, թե քաղաքացիական իշխանությունները Բոզանտիի ու Հալեպի ճանապարհին չեն կարողանում գաղթող խմբերին բավականաչափ պարեն մատակարարել և այդ պատճառով էլ մարդիկ երկարատև ճանապարհորդության հետևանքով ամենախղճալի վիճակում են:

...Երբ ես համոզվեցի, որ տեղահանված հայերին Միջագետք արքունիք նրանց թշվառության է մատնելու, նպատակահարմար գտա նրանց մի քանի խմբի տեղավորել Բեյրութի և Հալեպի սիրիական վիլայեթներում: Դա ինձ հաջողվեց Կ. Պոլիս արածս եռանդազին դիմումներից հետո միայն և, վերջապես, ստացա ցանկացածս թույլտվությունը:

Այդպիսով ինձ հաջողվեց մոտ 150 000 հայ տեղավորել հիշյալ վիլայեթներում:

Ինչ վերաբերում է արքունի ընթացքում տեղի ունեցած անցքերին, ապա դա պետք է վերագրել այն խտացած ատելությանը, որ վաթսույոթնասուն տարիներ ի վեր գոյություն ունեի թուրքերի, քրդերի և հայերի միջև:

Անշուշտ, 1915 թ. տեղահանության ժամանակ հայերի նկատմամբ գործած հանցանքներն ամենայն իրավամբ զգվանք են առաջ բերում, սակայն այն բոլորը, ինչ որ արեցին հայերը թուրքերի և քրդերի դեմ, երբ ապստամբել էին, իրենց անխղճությամբ ու լրբությամբ, առաջինների արածներից հետո չէին մնում:

Կառավարությունը հայերի տեղահանությունը համարում էր թուրք և քուրդ ազգաբնակչության պաշտպանության, զորքի և Օսմանյան պետության քաղաքական գոյության տեսակետից միակ դրական ու կտրուկ

միջոցը, սակայն, մյուս կողմից, այս միջոցը թուրքերին և քրդերին հնարավորություն տվեց հանցագործության արհեստի մեջ վարժվելու: Մի՞թե հնարավոր չէր այս հարցն այլ կերպ լուծել, կամ մի՞թե չէր կարելի գաղթողներին կոտորածից փրկել:

Ընդունենք, որ Օսմանյան կառավարությունը մեկուկես միլիոն հայերի Արևելյան Անատոլիայի նահանգներից տեղահանեց և որ դրանցից վեց հարյուր հազարը մասամբ սպանվեցին, մասամբ էլ քաղցի ու թշվառության հետևանքով կորան:¹

Ջենալ փաշան Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին

Նախարարական ժողովի այս հարցի մասին ունեցած խորհրդակցություննց մեջ շատ աշխատեցայ, որ փոխանակ հայ ժողովուրդը ամբողջապես տեղահան և աքսոր ընելու, ամեն քաղաքէ միայն գրչի տեր, մտավորական ու հայ քաղաքական քոմիտեներու պետերէն 15-20 -ական հոգի աքսորել տրուի, ու հասարակ խեղճ ժողովուրդը խնայուի, սակայն կը ցավիմ ըսել, թե ձայնս լսելի ընել տալ չի կրցա:²

Աղանայի երկրորդ գործիչը 1915 թ. փետրվարին հայտարարեց

Հայոց գլխուն նոր փոթորիկ պիտի պայթի, որը պիտի գերազանցեցայդ պատահածները... Ջեթունի, Հաճընի, Տեորթեռլի, ինչպես նաև Ատանայի ամբողջ հայերը տեղահան պիտի ըլլան և հարստություննին պիտի գրավուի, նույնիսկ ձեր կիներն ու աղջիկները ձեզի չպիտի մնան:

Մորզենթաուի պապմածը

Մի անգամ մի ծեր թուրք ասաց իր տղային. «Տղաս, դու խոզեր տեսե՞լ ես: Մեկը սև է, մյուսը՝ սպիտակ, մեկը՝ մեծ, մյուսը՝ փոքր: Դրանք մեկը մյուսից տարբեր են, բայց դրանք բոլորը խոզեր են: Նույն բանը վերաբերում է քրիստոնյաներին: Մոլորության մեջ չընկնես, տղաս: Քրիստոնյաները կարող են հազնել գեղեցիկ զգեստներ, նրանց կանայք կարող են շատ գեղեցիկ լինել, նրանց մաշկը սպիտակ է և հարթ: Հայերը կառուցում են գեղեցիկ տներ: Բայց հիշիր, տղաս, այդ արտաքին շլացուցիչ փայլը

1. Ջենալ փաշա Հայկական հարցը, Երևան, 1927, էջ 21-28, 50-54:

2. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունն, Պեռլինեն դեպի Ջոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 103-104:

խաբուսիկ է, նրանք բոլորը խոզեր են»։ Այս թուրքի մտածելակերպը տիպիկ երիտթուրքական է։ Ըստ այդ կուսակցության ռասիստական, շովինիստական սկզբունքների՝ մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև հավասարություն չի եղել և չի կարող լինել, որ թուրք ռասան վեր է բոլորից և անպայման պետք է առանձնաշնորհներ ու մյուս ազգերի նկատմամբ իր հայեցողությամբ վարվելու իրավունք ունենա։ Բայց սա երիտթուրքերի քաղաքականության էությունն է, իսկ արտաքնապես նա իր նպատակն էր հռչակել ազատություն, առաջադիմություն և հավասարություն սկզբունքները։

Եվ ինչպես նշում է «Քարնթ հիստորի» հանդեսը. «Թուրք պարագլուխները, ներառյալ Թալեաթն ու Էնվերը, այցելեցին քրիստոնեական եկեղեցիներ, հետո գնացին հայկական գերեզմանատուն։ Հայ քահանաներն էլ իրենց հերթին այցելեցին թուրքերի մզկիթներ։ Էնվեր փաշան այցելեց մի քանի հայկական դպրոցներ, երեխաներին ասելով, որ քրիստոնյաների և մուսուլմանների հին պայքարն ավարտվել է և այս երկու ժողովուրդներն այժմ ապրելու են միասին, ինչպես քույր ու եղբայր»։

«Որ հայերը համակրում են Անտանտին, գաղտնիք չէ ոչ մեկի համար։ Եթե դուք ցանկանում եք իմանալ, թե ինչպես են ընթանում պատերազմական գործողությունները, նայեցեք որևիցե մի հայի դեմքին», նշում է թուրքական թերթը։ «Եթե նա ժպտում է, ուրեմն դաշնակիցները հաղթում են, եթե նրա աչքերը ցած են խոնարհված, ուրեմն գերմանացիների գործերը հաջող են»։

Մորգենթաուն · Կալիս է թուրքերի կողմից հայերի խոչտանգման բարբարոս մեթոդների նկարագրությունը

«Ժամդարմները անմարդկային տանջանքների էին ենթարկում հայ զոհին, մինչև նա ուշաթափվում էր։ Նրան ուշքի էին բերում վրան ջուր լցնելով և շարունակում կտտանքները։ Նրանք պատժի բազմաթիվ մեթոդներ գիտեին։ Թուրքերը մեկ առ մեկ պոկում էին զոհի թարթիչները, մորուքը, հանում էին ձեռքերի ու ոտքերի եղունգները, շիկացած աքցանով պոկում միսը և եռացրած ձեթ լցնում վերքերի վրա։ Այնուհետև բղավում էին. «Այժմ թող ձեր խաչը փրկի ձեզ»։

Այնուհետև Մորգենթաուն շարադրում է իր գրույցը Թալեաթի հետ։

«Ես հարցրեցի Կոնիայի հայերի մասին։ Բայց հազիվ էի սկսել, երբ Թալեաթի աչքերը փայլեցին, շրթունքները սեղմվեցին և կոպիտ պա-

տասխանեց. «Նրանք ամերիկացիներ են», և ապա շարունակեց. «Հայերին չպետք է վստահել: Բացի դրանից, մենք ինչպես որ վարվենք հայերի հետ, այդ Միացյալ Նահանգներին չի վերաբերում»:

Այս դեպքում նույնպես, ինչպես շատ ուրիշ դեպքերում, Թալեաթը խուսափողական դիրք գրավեց և թշնամական վերաբերմունք ցույց տվեց ամերիկյան ժողովրդին՝ դեպի հայերն ունեցած հետաքրքրության հանդեպ:

«Մի օր,- հանկարծ ասաց նա,- ես կգամ և ձեզ հետ կքննարկենք ամբողջ Հայկական հարցը,- և հետո ցածր ձայնով թուրքերեն ավելացրեց՝ բայց այդ օրը չի գա: Հետո հարցրեց. «Դուք ինչո՞ւ եք հետաքրքրվում հայերով: Դուք հրեա եք, այդ ժողովուրդը՝ քրիստոնյա: Հրեաներն ու մահմեդականները լավ հարաբերության մեջ են» (Այս ամբողջ հատվածը, որը ձեռագրով է, արդեն տպված է, այդ պատճառով էլ չեմ շարունակում):

Ասրաֆ՝ Դանկըրիի մուքեսարիֆ

-Հայերու հանդեպ կառավարական քաղաքականությունը աղեկ չեմ տեսներ, դարձեալ բաներ մը պիտի պատահին, նայեցեք, որ ժամ առաջ դուք ձեզ Պոլիս նետեք, նոր փոթորիկներու նշաններ կը տեսնեմ:

-Պոլիս նստող և հրամայողները մեզի ամեն ինչ տալէ վերջ, երբ օր մը նեղը մնան, և պատժի օրը գա, կը ձգեն կը փախչեն և զմեզ՝ ստորադաս պաշտոնեաներն, ոտքի ներքև կը թողուն: Ես 1909-ին Օսմանիեի կառավարիչ էի, երբ Ատանայի հայերու կոտորածը պատահեցավ, քիչ մնաց ինձ կախաղանի պիտի դատապարտեին, հազիվ օձիքս ազատեցի:

Ես աղեկ չեմ տեսներ կացութիւնը և չեմ ուզեր աս անգամ ուրիշներուն ձեռքը գործիք ըլլալ:¹

Հայ բռնազաղրվածների քարավանի պեղ

Ոչ ոք կրնա մեզմէ պահանջել զձեզ, զի համրանքով չտուին, որ համրանքով ուզեն... Սակայն դուք հայերուն պէս չպիտի սպաննուիք:²

1. Գրիգորիս Շ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դեպի Զոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 164, 165:

2. Ն. տ., էջ 164:

Մի քուրք Պալաքյանին

Եկայ խորհուրդ տալու, որ չերթաք Էնկիւրի... Էնկիւրիի կուսակալութեան մեջ արին կը վազե, ո՞ր պիտի կրնաք երթալ... իմ զավակս ոստիկան զինուորներու տասնապետն է: Եթե տղոս Էնկիւրիում տեսածները ու ինծի պատմածները Չեզի ըսեմ, կը խելագարիք պարզապես:¹

Յունուր՝ Չանկըրիի իթքիհադի պարասխանաբու քարտուղար, ոստիկանապետին

Եթե հայերու տուններուն մեջ գեմք չգտաք, գոնե չէի՞ք կրնար հետերնիդ մեկ քանի գեմք տանելով, մեկ երկու հայերու տան մեջ գաղտնապես ձգել, և ապա «ահա գտանք» ըսելով՝ ըստ այնմ ոստիկանական պաշտոնական տեղեկագիր պատրաստեիք... աս որքան անճարակ եք եղեր, և անգիտակից օրուան պետական քաղաքականութեան...²

Չանկըրիի զինվորական հրամանադարի հրամանը

Երեք օր պայմանաժամ կը տրուի Չանկըրիի հայ ժողովրդին, դեպի Տեր Ջոր մեկնումի պատրաստելու համար: Իւրաքանչիւր ոք ազատ է իր կիճն ու զավակները հետը առնելու կամ քաղաքը ձգելու: Փախչողները և պահուողները մահուամբ պիտի պատժուին:³

Քելեքյանի մահվան մասին պաշտոնական կարծիքը՝ արտահայտած Չանկըրիի Քեժիի քուրք Կնօրենի կողմից

...Քելեկեան էֆենտի Սեբաստիայ մօտ Գըզըլըրմաքի կամուրջէն անցած ատէն յանկարծ խելագարելով կամուրջէն գետը կը նետուի, և հակառակ հետևորդ ոստիկան զինուորներուն ջանքերուն կանյայտանա գետի յորձանքներուն մեջ:

Չանկըրիի կառավարչի որդին ասաց

Իթքիհադի կեդրոնական քոմիտեն սպաննել տուալ Քելեկեանը...⁴

1. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պետլինէն դեպի Ջոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 196:

2. Ն. տ., էջ 212:

3. Ն. տ., էջ 213:

4. Ն. տ., էջ 222:

Իբրիհադի հարյուրապետ

Տեսա՞ք, հին պատմական ազգ մը երկու ամսուան մեջ բնաջինջ ըրինք:¹

Թուրք կին

Անիծեալ ըլլան, ընողաց գտնողաց աշխարհ է: Անմեղ ժողովուրդը սպաննելու կը տանին: Եկող թշնամին ալ վաղը մեզի այսպես պիտի ընեն...²

Չորումի ոստիկանապետը հայ մարավորականների մի քարավանի մասին

Ասոնց պաշտոնաթուղթը լավ ոճով գրուած է, թող չվախենան, թե կը սպաննուին, միայն թե թող արթուն կենան միշտ... և թող գոհ ձգեն իրենց ուղեկից հսկող չաուշները և ցրուած չերթան ճամբան...: Եթե Յոզղատէն Պողազլեան և ապա Կեսարիա, երկարող ամենավտանգավոր ճամբան ողջ կարենան անցնիլ, ալ թող չվախենան...³

Շուրքի՝ Յոզղաքի ժանդարմերիայի հարյուրապետ

Մուրախաս էֆենտի ըսէ ժողովուրդին, որ զգացումով տարուելով՝ հանդիպած զանգերը ձեռք առնելով չհամբուրեն, որովհետև չեն գիտեր, թե քիչ մը հեռուն իրենց ի՞նչ բախտ կը սպասէ:

Թիւրք գիւղացիներու կողմէ ջարդուած հայերու ոսկորներն են ասոնք, որ 1915-ի օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներուն մեջ Պոլսէն եկած բարձր հրամանին վրա կոտորուեցան, (ձեռքով ցույց տալով) սա դեմի խոր ձորերին մեջ: Եվ թեպէտ ներքին գործոց մախարարին հրամանով՝ այս կոտորածներուն հետքը կորսնցնելու համար, մեծ փոսեր փորուելով ի մի հավաքուեցան և թաղուեցան անցեալ տարի հոկտեմբերին, սակայն ժողովուրդը հեղեղները, այդ փոսերը բանալով, ոսկորներն ու մասամբ ալ կազմալուծուած դիակները դուրս բերած են...

Այս ճամբան կը տեսնէ՞ս, բացի տարագրութեան սկիզբը, 1915-ի յուլիսին՝ չորումցիներու առաջին կարավանէն, դեռ այս ճամբէն ողջ անցնող չեղաւ...

1. Ն. տ., էջ 223:

2. Ն. տ., էջ 248:

3. Ն. տ., էջ 260:

Արդեն այժմ՝ գաղտիք մը չէ, մոտ 86 հազար հայեր ջարդուեցան, մենք ալ զարմացանք, որովհետև կառավարութիւնը ինքն ալ չէր գիտեր, որ Էնկիլդիի կուսակալութեան մեջ այսքան հոծ հայեր կը բնակին: Թեպետ այս թուին մեջ քանի մը հազար ալ շրջակա կուսակալութիւններէն գալով մեր ճամբաներէն անցնող հայեր կան, որոնք մասնավորաբար մեր ճամբաներէն անցուցին, որպէսզի անոնք ալ մաքրենք...

Թե՛ Պոլսոյ իթթիհադի կենտրոնական քոմիտէն և թե՛ ներքին գործոց նախարարութենէն հրամաններ եկան հայերը աքսորելու, կամ ավելի ճիշտ, բացատրութեամբ քաղաքներէն դուրս հանելով կոտորելու...

Երբ որ Եռզլատի քաղաքին բոլոր այրերը՝ ավելի քան 8-9 000 հոգի, իրենց առաջնորդով և քահանաներով ու աղաներով այս վայրերուն մոտակա ձորերուն մեջ ջարդեցինք, այս անգամ կարգը եկավ կիներուն... Էրիկ մարդոց կոտորուելէն երկու ամիս վերջ, քաղաքին մեջ կառավարիչ Քեմալ ըստ տեղական սովորութեան, մոմետիկ կանչել տուաւ, թե, «Ձեր այրերը ողջամբ Հալեպ ժամանած ըլլալով և տեղվոյն կուսակալին խնդրագիր տուած ըլլալով, որ իրենց ընտանիքները ևս Հալեպ բերուին... Մութեսարիֆը երեք օր պայմանաժամ կու տա, որպէսզի ամեն ոք երկար ճամբորդութեան մը համար պետք ունեցած անհրաժեշտ պատրաստութիւնը տեսնելով մեկնելու նշանին սպասե: Ով որ ինչ ուզե կրնա հետն առնել և վարձքը ով որ կրնա վճարել, ձիու կամ եզան կառք ու սայլ կրնա ունենալ, այս մասին կառավարութիւնը ամեն միջոց ձեռք առած է արդեն:

Կառավարութեան այս հրամանին դեմ անսաստողները և պահվողներն ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկուին: Ի գիտութիւն հայ ընտանիքներու ահա կը հաղորդուի...»:

Կարավանները առաջնորդելու պաշտոնը միշտ ինծի յանձնուած ըլլալով՝ կիներու այս կարավանին ղեկավարութիւնը ևս ինծի յանձնուեցաւ իբր այս վայրերուն ծանոթ ոստիկան զինուորներու հրամանատար մը: ...Երբ 6400է ավելի կիներու, աղջիկներու և երեխաներու այս մեծ կարավանը հետս առած և շրջաններէ բերուած 80է ավելի ոստիկան զինուորներով հասանք քաղաքէն 4-5 ժամ հեռու գտնուող այս դիմացի ձորին մեջ գտնուող երեք ջրաղացները... Հրաման տուի ոստիկան զինուորներու ենթասպաներուն, որպէսզի իջևանին այս տեղը: Միաժամանակ հրամայեցի 830է ավելի կառապաններուն և սայլապաններուն, որպէսզի հոս ձգելով ընտանիքները՝ իրենք դառնան իրենց գիւղերը:

Այս օրեր առաջ պատրաստուած կառավարական ծրագրին յամա-
ծայն, քաղաքէն 25-30 քուրք դայակուիներ բերել տալով՝ սկսանք ման-
րակրկիտ խիստ քննութիւն: Իւրաքանչիւր կին, աղջիկ ու տղա մի առ մի
խուզարկուեցան մինչև իրենց ներքնագգեստները, և հավաքեցինք
ասոնց բոլոր ոսկեղէն, արծաթեղէն, աղամանդեղէն զարդերն ու արժեքա-
ւոր իրեղենները, ինչպես նաև իրենց զգեստներուն երիզներուն մեջ ճար-
տարորեն կարած բոլոր հնչուն մետաղե ոսկիները: Ասոնք, ամենք ալ
խաբուելով, թե Հալեայ իրենց այրերուն քով կերթան, հետերնին առած
էին իրենց բոլոր արժեքավոր և դիւրատար ունեցածը, ինչպես նաև իրենց
թանկագին գորգերն ու կարպետները: Արդեն կառավարութիւնը ևս այս
նպատակով, «Հալեայ ձեր էրիկներուն պիտի երթաք» սուտը շինեց, որ ու-
նեցածնին հետերնին առնին...

Այնպես որ, կարճ ժամանակ վերջ զատ-զատ դեգեր կազմեցան հա-
րիւրավոր և հազարավոր կանացի ոսկի շղթաներով՝ ոսկի ժամացոյցնե-
րով, աղամանդեայ, և այլ ազնիւ ու թանկագին քարերով ընդելուզուած
քառամանեակներով, ապարանջաններով, օղերով, մատանիներով: Հա-
զարավոր հնչուն ոսկիներ գտանք կանանց զգեստներու մեջ կարուած:
Այս պատճառով ևս խուզարկութիւնը սկսավ այնքան երկարել ու դժուա-
րանալ, որ հարկ եղավ նոր խուզարկու կիներ բերել տալ քաղաքէն և կրկ-
նակի խուզարկութիւններով միշտ նոր զարդեղեններ և հնչուն ոսկիներ
գտան պահուած կամ կարուած ամենաթաքուն տեղերուն և զգեստի ու
ճերմակեղեններու ծալքերուն մեջ:

Եթե ամենքը ինծի մնար, ինչ աղեկ, բայց կաշիէ պայուսակները լցնե-
լով ու բերանները ևս կնքելով՝ քաղաք դրկեցի՝ մութեսարիֆին, բայց այս
առթիւ շատ գողութիւններ եղան: Կրնամ ըսել կառավարութեան ձեռքը
հազիվ ասոնց կեսը հասավ...

Այսպես, չորս օր, չորս գիշեր մանրագնին խուզարկութիւնը շարունա-
կելով, ամենքը իրենց բոլոր ունեցածէն մերկացնելէ և միայն իրենց վրա
հագած զգեստը ձգելէ վերջ, ամեն մեկուն հետիոտն ետ դարձուցինք
Եռզղատ քաղաքին ետևը գտնուող ընդարձակ սարավանդը, ըսելով, որ
կառավարութենէն ներուած ըլլալով նոր հրաման եկած է գիրենք կրկին
քաղաք դարձնելու համար, որով ուրախութեամբ և առանց դժկամութեան
հետևեցան մեր հրամանին...

Երբ չորս օր ու գիշեր խուզարկութեամբ զբաղուած էինք, Եռզղատի
տեղական կառավարութիւնը, ոստիկան զինուորներ դրկելով, շրջակա

բոլոր թուրք զիւղերը, յանուն սրբազան ճիհատի հրավիրած էր իսլամ ժողովուրդը՝ մասնակցելու կոռնական այս սուրբ պարտականութեան, որոշելով օրը և տեղը:

Ուստի երբ որ որոշեալ տեղը հասանք, մեզմէ առաջ և որոշեալ օրը կանխելով՝ բոլոր շրջակայքէն փութացած էին գալ, հավաքուել այս տեղը:

...Ուստիկան զինուորներու միջոցով յայտարարել տուի ներկա իսլամ ժողովրդեան, թէ իրենց կնութեան առնելու պայմանով ով որ գեղեցիկ կույս աղջիկներէն կամ հարսներէն զատել կուգէ, կրնա անմիջապէս ընտրել, սպանդի միջոցով ընտրութիւն ընելը արգիւտել է:

Ասոր վրա հազիվ 220-250 աղջիկներ ու հարսներ զատուեցան ներկա ժողովուրդէն և ուստիկան զինուորներու կողմէն...

Պատերազմի շրջան է հիմա, գնդակը սուղ է. այլ իսլամ ժողովուրդը այս սպանդին վազած ատեն իր զիւղերէն ձեռքը ինչ որ ինկած էր, կացին, սակր, մանգաղ, մահակ, բրիչ, բահ, ասոնցմով հանդիպածին զարկավ գետին փռեց, վերջապէս ինչ որ ուզեց՝ ըրավ...

...Ես նուիրական և սրբազան պարտականութիւնս կատարեցի Աստծո, Մարգարեիս և Խալիֆայիս առջև... ...շէյխ ուլիսլամը հայերը իբր մեր պետութեան դավաճանող բնաջինջ ընելու «Ֆեթվան», ասոր գործադրութիւնը հրամայած էր... իսկ ես ալ իբր զինուորական պաշտոնյա թագավորիս հրամանը գործադրեցի... ամեն անգամ ըրածիս նման, այս պատմած կոտորածէս վերջ ալ, «փոսթս» գետին փռելով, նամագս ըրի և փառք տուի Ալլահին ու Մարգարեին, որ արժանի ըրավ զիս իմ ծերութեան այս օրերուն սուրբ ճիհատին անձամբ մասնակցութեան...

Գերմանիան մեզ հասկըցուց, թէ ցորչափ օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մեջ հպատակ ուրիշ ցեղերը մեզի բաղդատմամբ 20 տոկոսի համեմատութեան չհասցնենք, ազատելիք չունինք մեր գլխուն եկած շարունակական փորձանքներէն:

Անատոլուի մեջ կոտորուած և տեղահան եղած հարիւր հազարավոր հայերու տուներուն խոհանոցի պղնձեղենները ամիսներով Եոզղատեն Էնկլիրի երկաթուղի դրուելու համար հարիւրավոր կառքերով և սայլերով ես էի փոխադրողը: Այս անհատնում պղնձեղենները իսկույն Գերմանիա փոխադրուեցան զենք շինուելու համար: Ասքե զատ, լքուած ու կողոպտուած հարիւրավոր եկեղեցիներու ու վանքերու բոլոր մեծ ու փոքր գանգակները Գերմանիա դրկեցինք Քռուփի գործարանին մեջ թնդանոթ ձուլելու համար...

...Փրկութիւն չկա ձեզ ալ, ամենքդ ալ պիտի մեռնիք, միայն թե ես կանաւարութենէն հրահանգ ունիմ, կարելին ընելով, ձեր և ձեր ետևէն եկող Գասթնոնուիի հայերու կարավանները ողջ անցնելու այս տեղերէն, ուրկէ ոչ մի մեծ կարավան ողջ անցած է դեռ... յիմար չըլլաս կարծելու, թե Տեր Զորի և շրջակա անապատներուն մեջ տարագրուած հայերը ողջ պիտի ձգուին, անոնք ալ վերջ ի վերջո պիտի բնաջնջուին...¹

Թուրք ժանդարմի պատմածը

10000է ավելին շրջանակներէն հավաքուած բուրք խուժան մը «Ալլահ, Ալլահ»... պողոտունքներով կը յարձակի եոզղատցի 6 400է ավելի անտեր ու անպաշտպան կիներուն, աղջիկներուն վերայ. գոռում գոչումը, աղէկտուր ճիչերը, և կացիներով, ուրագներով, սակրներով և այլ այս կարգի զենքերով խուժանը այնքան կատաղորեն կիյնա իր ամենդ զոհերուն վրայ, որ խժալար այս աղմուկը մինչև 1,5 ժամ հեռու շրջակա գիւղերը կը լսուին...

Երբ սպանդը կը լրանա, ապա կը սկսին բոլորովին մերկացնել հազարավոր սպաննուած և յոշոտուած այս զոհերը՝ զգեստները հետերնին տանելու նպատակով: Այս դիակապտին կը մասնակցին հետզհետե ոճրին վայրը շրջակա գիւղերէն փութացող բուրք կիներ, և շատերը իրենց ծծկեր կամ մեկ քանի տարու երեխաները գրկերը կու գան...²

Շուքրի

Իթքիհադականներին այս ըրածը «հայերի տեղահանութիւնը» առաջինն ավելի խոհեն ճամբա էր, որովհետև եթե հայերը ջարդել ուզեինք սուլթան Համիտի օրով եղածին պէս, այն ատեն մենք ալ շատ զոհեր պիտի ունենայինք: Ինչպէս հայերը Ատանային մեջ 1909-ին ըրին, փողոցներուն մեջ չինուած պատնէշներու ետև և քարաշեն տուններուն մեջ ամրանալով, դիւրավ չպիտի ուզեին անձնատուր ըլլալ, այլ զենքով պիտի դիմադրեին: Տես, Շապին Գարահիսարի և Ուրֆայի մեջ հայերը ամիսներով զբաղեցուցին կատավարութիւնը: Միթե այս ձևը ավելի գործնական չէ՞ր, ձեզ աքսոր պիտի տանինք ըսելով՝ նախ զինաթափ ըրինք և

1. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան, Հայ գողգորան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պետլինէն դեպի Զոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 369-385:

2. Ն. տ., էջ 285:

ապա ճամբայ հանելով, առանց որևէ փոքր մը իսկ ընդդիմութեան մաքրեցինք... իսկ եոզղատցի կիներուն գալով, եթէ քաղաքին մեջ ասոնց գործը մաքրել ուզեինք, իրենց մոտը գտնուած ոսկեղէն, արծաթեղէն և գոհարեղէն իրենց բոլոր զարդերը կոյուղիներու մեջ պիտի նետեին կամ փծացնեին, որպէսզի մեր ձեռքը չիյնային...

Թեպետ մոռց ցայդ յիշել, որ «տեղահանութեան ժամանակ էլ» աղամանդեայ շատ զարդեղեններ մեր խուզարկումներու միջոցին կլլած էին: Սակայն թուրք զիւղացիները, մանավանդ կիները օրերով նեխած հազարավոր այս դիակներուն մեջ շրջելով փորձաքնները պատռեցին և բավական զարդեղեններ գտան...

(Յոյց տալով կոտորված հայերի իրար վրա թափուած դիակները)... այս տեսած դիակները սպաննել տուած է Պողազլյանի կայմակամ Քեմալ, երեք գիշեր այս գիւղը գալով և իբր գործավար զինուոր հոս գտնուող բոլոր այրերը և կիները ընդամենը 28 հոգի սպաննել տուած է խուժանին և ձգած, մեկնած է...¹

Թուրք հոջա

Ե՞րբ պիտի դառնան մեր դրացի հայերը աքսորէ, ինչո՞ւ այսքան ուշացան մեր դրացիները: Սուլթան Համիտն իսկ, երբ հայերը պատժեր, քանի մը ամիս վերջ «աֆուշահանն» կը շնորհեր: Այս ճեռն թիւրքերը ինչո՞ւ հայերուն դեմ սկստուած այս հալածանքը դեռ չվերջացուցին, երկիրը ավերակ դարձալ...

Մեր վզին կապը գերմանացիին տուինք... Ա՛խ, ե՞րբ պիտի լսենք, Ալլա՛հ, որ Թալեաթն ու Էնվերը շանսատակ ըրեր են... Այս խեղճ ազգին (թուրքին) գլխուն փորձանք չմնաց, որ չբերեին... անիծեալ ըլլան...

Առաջ հին վարչակարգի ժամանակ մեկ սուլթան Համիտ կար, հիմա հարիւր հատ սուլթան Համիտ ունինք մեր գլխուն... Հայերը մեր երկրին աղն էին, անոնք գնացին:²

1. Գրիգորիս Մ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պետլինէն դեպի Զոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 300-304:

2. Ն. տ., էջ 343-345:

Թուրք գյուղացի

Քաղաքներն ու գիւղերը բնակիչներէն դատարկուեցան, և մնացած քանի մը էրիկ մարդիկն ալ ռազմաճակատ կը տանին, ասոնք ալ լմնցնելու համար... այո ձեզ լմնցուցինք, բայց մենք ալ լմնցանք:

Թուրք ծերունին հայերին հարվածող սպիկաններին

Աստուծմէ չվախեցողներ, ասոնք արդեն լմնցած են, պատառ մը հա՞ց ալ չեք ձգէր, որ իրենց դրամով գնեն և ուտեն... այս մեր ըրածները մեզի չպիտի մնան:¹

Հյուսնի՝ քուրք իրքիհաղական սպա

Դուք, հայերդ, շունէն ալ ցած արարածներ եք, դեռ երես ալ ունիք և գթութիւն կը սպասեք, ազգի և պետութեան թշնամի գարշելիներ... Եթե քաղաքին մեջ տեղ ալ ըլլա, դարձեալ չեմ թույլատրեր, որ քաղաքին մեջ գիշերեք... դե գնացեք Տեր Զորի անապատները և հայկական անկախ պետութիւն հոն հիմնեցէք:²

Թուրք պաշտօնավար

Պոլսէն խիստ հրաման կա՝ չօգնել հայ կարավաններուն... ասոնք մեռնելու կը տարուին... ավելորդ է անոնց օգնութեան հասնիլ... որչափ շուտ մեռնին, այնքան շուտ կազատին: Մեռնելու կերթաք, ձեր գոյքերը հետ տանիք, ի՞նչ պիտի ընեք... եթե հոս չձգեք, քանի մը օր վերջ ուրիշ տեղ մը ձեռքերնուդ պիտի առնեն... ավելորդ տեղը ինչու յոգնութիւն յանձն կառնիք:³

Աղանայի ռազմական հիվանդանոցի քուրք հիվանդ զինվորը հայ բուժքույրին (1918 թ.)

Աստծո պատիժն է, որ ես այսքան հայ աղջիկներ սպաննեցի և հիմա ալ հայ աղջկան մը օգնութեան կարոտ եմ...

Քույրս, ես քո օգնութեանդ արժանի չեմ, ձգէ, որ շանաստակ ըլլամ: Եթե զիտեմայիր, թե ի՞նչ խժոժութիւններ գործած եմ հայ կիներու հանդեպ, ինձմէ պիտի փախչեիր:⁴

1. Ն. տ., էջ 340-341:

2. Ն. տ., էջ 410-411:

3. Ն. տ., էջ 122:

4. Ն. տ., էջ 200-201:

Կադրի փաշա

Գիտեմ, որ երրորդ բանակի տեղակայված շրջաններում կառավարության հրամանով ամբողջ արու բնակչությունը սպանված է:¹

Կոպորածներից հեկո հայկական նահանգներում եղած մահմեդականի վկայությունը

Բիթլիս քաղաքում ոչ մի հայ չկա: Հայկական տուները այրուած ու քանդուած են: Ոչ մի եկեղեցի կանգուն է: Ս. Կարմրորակ վանքը գորանցի է վերածուել...

Մուշ քաղաքը ավերակներու մի կոյտ է: Հագիվ 15 հայ տուներ կան, որ վերադարձել են: Հացթուխներ են և կոշկակարներ: Հայոց թաղը ամբողջութեամբ այրուած է: Եկեղեցիները քանդուած են: Առաքելոց վանքը կիսակործան դրութեան մեջ է: Ս. Կարապետը կիսաքանդ է: Չքանդուած մասը ծառայում է իբրև գորանոց: Սասունում հայի նշոյլ չկայ: Կան հատ ու կենտ իսլամացուածներ: Մ. Աղբերիկի վանքը դեռ կանգուն է, որտեղ կան երկու աբեղաներ... Քանիցս հռչակավոր բռնակալ Մուսա բեկը փորձել է վանքը քանդել... Վանքում կան մոտ 40 հայ որբեր և այրիներ միանգամայն անյոյս դրութեան մեջ:

Վարդենիս գիւղում է բնակվում քուրդ Մուսա բեկը: Նրա մոտ ծառայում են մի քանի հայ մշակներ: «Ծառայութեան» մեջ են նաև եօթը հայ օրիորդներ և կիներ... Նրանց անունները անգամ քրդացուած են: Այս գիւղում նույնիսկ հայկական գերեզմաններն են քանդուած: Թե քիւրտերի և թե քիւրքերի մոտ կան բավական թիվով իսլամացուած հայ կանայք և երեխաներ: Տիգրանակերտ, Սղերդ և Հագո քաղաքներում հայութեան հետքն անգամ չի մնացել:

Վան քաղաքում կան 1 000-ի չափ հայ կանայք, ծերունիներ և որբեր...

Խլաքը և Բուլանըիւր ավերակների են վերածուել... Քրթանցոց և մոտկանցոց մեջ կան բավական թուով հայեր՝ ողբերգական վիճակի մատնուած:²

Վարչապետ Սալիդ Հալիմը խորհրդարանում ներկա չեղող հայ երեսփոխանների մասին (15 նոյեմբերի, 1915 թ.)

ՆԳ նախարարութիւն պաշտոնագրով մը կը հաղորդէ, որ անցեալ երեսփոխանական ժողովի նստաշրջանին ներկա չեղող երեսփոխաններ-

1. Material sur Beurfeiling Schieksais der Armenier mi jahre 1915-16, Basel, p. 18.

2. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան, հատոր Բ, էջ 272:

րեն Էրզրումի երեսփոխան Վարդգես և Իսթանպուլի երեսփոխան Չոքրապ էֆենտիները Տիարպեքիի պատերազմական ատեանն պահանջուած էին և Տիարպեքի դրկելու ընթացքին Չոքրեզ Ահմետի չեքեյախումբին մաս կազմողներուն կողմէ սպաննուած էին: Մարդասպանները Դամասկոսի պատերազմական ատեանին կողմէ մահապատժի ենթարկուած են...

Արդնի երեսփոխան Ստեփան (Չրաճեան) էֆենտիի այսօր ողջ չըլլալու մասին տեղվոյն իշխանութիւնը հաղորդած է մեզի...

Վանի երեսփոխան Վռամեան (Արշակ) էֆենտին Վանի ապստամբութեան ընթացքին Պիթլիսի շջակայքը սպաննուած է:¹

Դոկտ. Ռեշիդը գնդապետ դը Նոկալեսին

Ջարդերու հրամանները եկած էին ՆԳ նախարար Թալեաթէն. «Այրե, գարկ, մեղցուր... աքսորներուն և բնաջնջման բարոյական և նիւթական պատասխանատուն ես եմ»:²

Հայիլ՝ Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար

Հայերը պետք է իրենց մեղադրեն սեփական դժբախտության համար: Եթե նրանք հնազանդ լինեին և իրենց մտավոր կայրություններով օգնեին Թուրքիային, ապա քուրքերը նրանց չէին կոտորի: Պատերազմի սկսվելուն զուգընթաց սկսվեց նաև կոտորածը: Երիտթուրքերը հայերին նայում էին որպես Թուրքական կայսրության արժեքավոր մաս: Փաստն այն է, որ քուրքերը հայերի կարիքն ունեին: Երկրի առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում և որպես ֆերմերներ, հայերը մեծ արժեք էին ներկայացնում: Խորհրդարանում մեծ թվով հայեր կային, կային նաև մի քանի սեփականատերեր ու նախարարներ: Համարյա բոլոր փոխնախարարները հայեր էին: Հեղափոխությունից հետո ամեն ինչ գնում էր իր հումով և, երիտթուրքերը հուսով էին, որ վերջապես գտել են հարցի լուծումը: Բալկանյան պատերազմը ստիպեց հայերին կրկին առաջ քաշել առանձնանալու գաղափարը:

Երբ սկսվեց պատերազմը, մենք ճշտորեն գիտեինք, թե հայերն ինչ են անելու: Մեծ թվով ռուսներ, հրացաններ, ռազմամթերք և փող էր բերվել

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան քուրքը, էջ 388-389:

2. Nogales Rafael de View jahra unter dom Halbmond, s. 147 կամ Հ. Ղազարեան Ցեղասպան քուրքը, էջ 390:

երկիր: Ես այդ ժամանակ նախագահում էի խորհրդարանում և շատ էի սիրում հայերին: Ուստի կանչեցի նրանց ներկայացուցիչներին և հարցրեցի, թե ինչ են մտադիր անելու: Ջրույցի վերջում ասացի նրանց, որ ես կհամակրեմ նրանց այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք առաջ չքաշեն անջատողական գաղափար:

-Պարոններ, ես լիովին հասկացա ձեր մտադրությունը և, հուսով եմ, որ դուք էլ հասկացաք մերը: Ձեր գործն է պայմանավորվել Անտանտի հետ, բայց իմացեք, որ Օսմանյան կառավարությունը կղիմի ամենադաժան գործողությունների, եթե դուք գործեք թուրքերի դեմ: Ձեր պլանները կազմեք այնպես, որ կարողանաք հանդիպել Անտանտի պետություններին մաքուր ձեռքերով: Դուք կարող եք ազատ գործել, և ես ձեզ հաջողություն եմ ցանկանում, բայց իմացեք՝ մենք դեռ չենք պարտվել և, ձեր կողմից ամենաամենշան վտանգավոր շարժումը դժբախտություն է բերելու բոլոր հայերի գլխին:

Հնայած այս գգուշացմանը, երբ ռուսները ներխուժեցին Փոքր Ասիա, հայերը ապստամբեցին: Թուրքական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ մեկուսացնելու հայ առաջնորդներին: Հայերի արտաքսումը թուրքական կառավարության համար վիթխարի կորուստ է: Բայց ի՞նչ կարող ես անել: Մենք պատերազմի մեջ էինք և առաջին հերթին հարկավոր էր անվտանգ դարձնել մեր երկիրը:¹

Ջրույց Էրզրումի սրճարաններից մեկում հայի և բուրքի միջև

Հայ- Էրզրումի մասին ես տարբեր համարում ունեի, անցեալի մեջ փայլուն շրջանները բոլորած է...

Թուրք- Այո, հայերուն ժամանակը այդպես եղած է: Բայց ի՞նչ ընենք, եղբայր, Էրզրումը վերաշինելու համար հայե՞րը բերենք...Մեկ մըն ալ սա քոմիթաճի Անդրանիկ... մեկը կա եղեր ժամանակին, այդ ավագակը այս կողմերը թուրք չէ ձգած, ջարդեր է...

Հայ- Բայց կըսեք, թե հայ ալ չկա աս կողմերը:

Թուրք- Ոչ, ոչ, չկա: Սա դիմացը եկեղեցի մը ունեին, հիմա ախտոյի և միգրանի վերածուած է... քանդեր ենք բոլորը, պտղատու ծառերն անգամ կտրեր վառեր ենք... որպեսզի հայոյ հետք չմնա...²

1. "Literary digest", 11 նոյեմբերի 1916 թ.:

2. Հ. Սահակեան Հայ դատը, էջ 90:

Իսմեթ Ինենյուն Պողոս Նուբարին (1923 թ., Լոզան)

Դուք հոս եկած եք Թուրքիայէն հայկական հողերը պահանջելու: Հո-
ղերը նուէր չեն տրուիր, այլ գոռով կառնուին: Պատմութեան անիվը այ-
սօր ի նպաստ թուրքերուն կը դառնա: Ո՞վ գիտե, միգուցե օրին մեկը քա-
ղաքական պայմանները ձեզի նպաստավոր ըլլան, և մենք կորսնցնենք
այն հողերը, գոր դուք կը պահանջեք:¹

***Մեհմեդ Չեզին՝ երիտթուրք գործիչ, լրագրող, գերմանական քերթե-
րից մեկուն 1919 թ. մայիսին տպագրված հոդվածում, անդրադառնա-
լով Հայկական հարցի վերաբերյալ Իսմայիլ Հազգի մի հոդվածին,
գրում է***

Մենք գիտենք, որ Իսմայիլ Հազգը բեյը միայն Թալեաթ փաշայի հետ
չէ, որ յարաբերում է սերտորեն: Նա յարաբերում է նաև դոկտոր Նազըմի
և Հալեայի նախկին կուսակալ Պետրիի հետ: Յայտնի է, որ հայկական
ռըբերգութիւնը կազմակերպողները և գործադրողները, ինչպես նաև
իրենց անցանկալի նկատուած թուրքերին մեջտեղից վերացնողները,
այս երեքն են: Պոլսոյ կառավարութիւնը չալիտի ուշանայ նրանց արժա-
նի պատիժը տնօրինելու: Բերլին գտնուող իթթիհատականները վերջերս
սկսել են իրենց ընկերավարական յայտարարել: Սապահետտիին է, որ
հազիվ կարողացավ իթթիհատականների հալածանքներից ազատուել:²

Գիշերանոցի մէջ փաթաթված Մազհարը՝ Անկարայի վալին, գոչեց.

-Օ՛, ներեցե՛ք, ես ինչպե՞ս կարող եմ անմեղ մարդկանց կոտորելու
հրաման արձակել. Էշրաֆը չի ընդունիր, ներեցեք:

Սալունիկի Աթրֆը դուրս է քաշում գրպանից մի թուղթ և ցույց տալով
գոչում.

-Այդ դեպքում կուսակալը ես եմ, ո՞ր է Գալա գիւղի հոճա Գարա-
Մահմետը:

-Էնկիւրիի 1200 և Աթանոս գիւղի 350 հայերը միասին, - գոչում է Աթրֆը:
Հազարապետ Հալո.

-Հագուստները հանեցեք անվնաս պահելու համար, մարմինները
ծածկեցեք:³

1. Ն. տ., էջ 207:

2. Մ. Թեհլիրեան Վերյիշումներ, Կահիրե, 1956, էջ 253:

3. Ն. տ., էջ 317:

Ա Նուրիի հեռագիրը (7 մարտի 1916 թ)

Ստացուած տեղեկագիրներ՝ կը հասկացուի, որ մինչև հիմա Պապի և Մեսքենեի շուրջը 35 000, Հալեայի առաքման վայրը (Գատլըք) 10 000, Տիքսիի, Ապուհարրարի և Համանի շրջանակին մեջ 20 000, Ռաս ուլ Այնի մեջ 35 000, ընդամենը 95 000 հայեր ալյևայլ պատճառներէ մեռած են:¹

Թուրքական տեղեկագիրը Խարբերդի վիլայեթից տեղահանված հայերի թվի վերաբերյալ (նշվում է 74 206 թիվը)

Վիլայեթում հայերուն թիվը 60 000 պետք է ընդունիլ: Թեև ըլլա նահանգին մեջ, ըլլա անոնց քշուած տեղերուն մեջ, ինչպես նաև դրացի նահանգներէն քշուած հայերը, որ այս նահանգներէ անցած են, կառավարութեան ուժերուն դիմադրած և ապստամբած ըլլալով՝ մեկ մասն ալ ընդհարումների միջոցին բնաջնջուած է, որով տարագիրներուն թիվը ավելի կը պակասի: Վիլայեթին մեջ տարագրութեան գործը վերջ գտած է: 52 000-ը արդեն դրկուած է, 14 000 ալ դրկուելու վիճակին մեջ են:²

Բուրսայի վալիի հեռագիրը

Տարագրուած հայերու թվի մասին մանրամասնություններ չունինք... Հայերու ընդհանուր գումարը՝ 66 482:

Թահսիսի՝ Իզմիթի սանջակի մուքեսարիֆ, հեռագիրը

Տարագրութիւնը որոշուած բոլոր հայերը արքաորուած են:³

Թալեաթ

Հրահանգ (20 փետրվարի 1916թ.)

Բանակի հրամանատարութեանց կողմէ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) զինուորական տարիք ունեցողները զինուորական ծառայութեան մեջ գործածելու պետք ցոյց կը տրուի: Մտածելով, որ կարելի չալիտի ըլլա ատոնք պատերազմական գոտիները դրկել և քաղաքին մեջ մնալնին ալ ներելի չէ, արտոնենք, որ իրենց ընտանիքները ընդհանուր առաքումներու հետ քշուելու պայմանով՝ ատոնք քաղաքէն դուրս ճամբա և

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 169:

2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 121:

3. Ն. տ., էջ 160:

կամ ուրիշ շինութեանց մեջ գործածուին: Այդ մասին պատերազմական նախարարութենէն բանակի հրամանատարութեանց մասնավոր հրահանգ ղրկուած է: Հետևաբար, բանակցելով՝ յիշյալ հրահանգին համաձայն գործեցեք:¹

-Գերմանացի լրագրողին

Հայերը Ռուսաստանում և Թուրքիայում քարոզում են քաղաքական գաղափարներ, որոնք կարող են իրագործվել միայն մի պայմանով՝ եթե կործանվի քուրքական կայսրությունը:

Պատերազմի սկզբում Փոքր Ասիայում տեղի ունեցավ համահայկական հանձնաժողով, որում որոշվեց, թե Կովկասի հայերը զենք կվերցնեն և հանդես կգան Ռուսաստանի օգտին, իսկ քուրքահայերը որոշ ժամանակ կգրավեն սպասողական կեցվածք: Այդ մասին իմանալով՝ հարցրեցի մի քանի հայերի և, նրանք չքողարկեցին իրենց դավաճանական պլանները՝ այն արդարացնելով լոկ Թուրքիայի հիմար քաղաքական կուրսով:

...Կայացված խուզարկությունները հայերի տներում հայտնաբերեցին զենքերի և ռումբերի պահեստներ: Այդ ժամանակ հայերի արտաքսումը Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներից դարձավ ռազմական, ազգային և պատմական անհրաժեշտություն: Արևմտյան նահանգներից հայերի արտաքսման հարցը որոշվեց, երբ Դարդանեյի վրա դաշնակիցների հարձակման հետևանքով ակնհայտ դարձավ կառավարության նստավայրը Կ. Պոլսից այլ վայր տեղափոխելու անհրաժեշտությունը: Հայ «բռնագաղթվածները» արևելյան նահանգներից Միջագետքի ճանապարհին հարձակման ենթարկվեցին քրդերի կողմից և նրանց մի մասին վերջինները կոտորեցին: Քրդերը դրա համար խիստ պատծվեցին: Ես ցավում եմ, որ բռնագաղթման գործը հանձնարարվել էր մի վարչության, որն իր բարձրության վրա չէր, որի հետևանքով կարող է տեղի ունեցած լինեն լուրջ միջադեպեր: (Ապա Թալեաթը, ձեռներն աչքերին տալով, կարծես թե ցանկանում էր քշել ահավոր հուշերը):²

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 162:

2. “Армянский вестник”, 1916, 23

Ա Նորիի ծածկագիրը (7 մարտի 1916 թ.)

Պատերազմական նախարարութեան հրամանով զինուորական կայաններու կողմէ հավաքուելով սնուցուած ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) մանուկները, պատրուակելով թե զաղքականներու պաշտոնատանց կողմէ պիտի սնուցին, համախումբ վիճակի մեջ, առանց կասկածի տեղի տալու, փճացնել ու տեղեկացնել:¹

Ջենալ փաշայի պարասխանը գերմանացի դիվանագետին (29 մարտի 1916 թ.)

Հայերի վիճակը, որքան հնարավոր է, կաշխատեն թեթևացնել, սակայն Կ. Պոլսից դրամական օգնության փոխանցումներին ամեն մի գերմանացու և ամերիկացու մասնակցությունը հայերին օգնելու գործում խանգարում է, քանի որ այն կուժեղացնի հայերի դիմադրությունը թուրք կառավարությանը: Այդ դիմադրությունը կարող է թուլանալ, եթե հայերն այլևս հույս չդնեն արտաքին օգնության վրա:

Խալիլ փաշայի ցուցմունքը՝ տրված Կ. Պոլսում անգլիացի սպային

Հակառակ կնքված համաձայնության, հայերն ընթոստացան բանակի կովի շրջաններում, վտանգեցին քիկունքի մեր մատակարարումները և նույնիսկ ցանկացան առաջին գծից էլ անցնել: Այդ պատճառով հրամայեցի, որ բնաջնջեն բանակի շրջանում եղած հայկական զինված չեթներին, իսկ հայերին տեղահանեին հեռավոր շրջանները: Տեղահանության ընթացքում շատերը մեռան: Դրանց թիվը 300-ից շատ է, թե քիչ, ճշտել չկարողացա:²

Չիա Գեոքալիի ցուցմունքը դադարանում

Պետք չի զրպարտել մեր ժողովրդին: Թուրքիայում տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի կոտորած, այլ թուրք-հայկական բախում: Մեզ հարվածեցին քիկունքից, և մենք էլ պատասխանեցինք նույն ձևով:³

1. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, էջ 196-197:

2. Գ. Լազեան Հայաստան և Հայ դատը հայ և ռուս հարաբերութիւններու լոյսի տակ, Երևան, 1991, էջ 249:

3. B. Simsir Malta Sürgünleri, Ankara, 1985, s. 83.

Հյուսամերդին Էրթուրք՝ հայրուկ կազմակերպության ներկայացուցիչ

Երբ ծագեց առաջին աշխարհամարտը, դաշնակների ու հնչակների կամավորական ջոկատները, որոնք ռուսական բանակի ավանգարդում էին, Էրզրում և Վան քաղաքներում կազմակերպեցին թուրքերի կոտորած: Ի պատասխան դրան, Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը ձևավորեց մարտական ջոկատներ, որպեսզի ընդդիմանա հակառակորդին: Եթե խոսքը գնում է հանցագործության մասին, ապա պատասխանատվությունը դրա համար պետք է կրեն երկու կողմերը:¹

Պաշտոնական կարծիք

Հայերը դրան արժանի էին: Հարյուրամյակներ շարունակ նրանք օսմանյան տան ծածկույթի տակ օգտվել են այնպիսի ազատությունից հավատի ու մշակութային գործունեության ասպարեզում, ինչը գոյություն չի ունեցել արևմտյան ոչ մի երկրում: Նույնիսկ պատերազմների ժամանակ նրանց հանգիստը չի խանգարվել, քանի որ նրանք բանակում չեն ծառայել: Զբաղվել են առևտրով և մեծ եկամուտներ են վաստակել: Իսկ թուրքերի գավակները զոհվել են ռազմաճակտում, որպեսզի հայերը լավ ապրեն:²

Ֆալիհ Ռիֆիկ Աթալ

Հայերի դեպորտացիայի ժամանակ Անատոլիայի քաղաքների և ավանների շատ թաղամասեր հրո ճարակ դարձան... Հայերի ու հույների հետ միասին աշխույժ կյանքն ու բարեկեցությունը երկար ժամանակ լքեցին Անատոլիային:³

Որբանոցների թուրքական հանձնաժողովի անդամի հայտարարությունը (5 նոյեմբերի 1916 թ.)

Որբերը պետք է փոխադրվեն Կոնիայի նոր մեծ ազգային (թուրքական) որբանոց: Բնականաբար այնտեղ ընդունելու են թուրքական անուններ և կրթվելու են իբրև թուրք:⁴

1. Hüsamettin Ertürk İki Devrin Ped Re Arkası, İstanbul, 1964, s. 306.

2. Em. Tümg İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, T. C. genelkurmay Yayını, Ankara, 1984, s. 163.

3. F. R. Atay Gankaya-Atatürk'ün Dogumundan Ölümüne Kadar, İstanbul, 1980, s. 450.

4. Material sur Beurfeiling des Schieksaisder Armenier im jahre 1915-16, Basel, Heft 1-2 ff, p. 298.

Իսմայիլ Հազզըն «Bejanul Hakk» քերթում գրեց

Հալաժանքները, որ ուղղված են խաղաղ բնակչության դեմ, բարբարոսական են ու անխիղճ... Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններ են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչը ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Մինչդեռ մենք, որպես իսկական հայրենասերներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ Եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի տոսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորմաբար հալածում են: Նրանց կյանքը, ունեցվածքը և պատիվը մշտապես վտանգի տակ են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում:¹

Շերիֆ փաշայի հողվածը «Ժուռնալ դը Ժնևի» 1915 թ. սեպտեմբերի 18-ի համարում

Եթե կա մի ցեղ, որն իր հավատարմությամբ, ծառայություններով, իր պետական գործիչներով ու պաշտոնյաներով նվիրված է եղել երկրին, խելքով, որ նրանք դրսևորել են բոլոր բնագավառներում... և մոտ է կանգնած մեզ՝ թուրքերիս, ապա դա հայերն են: ...Եթե հիմա պատկերացնես, որ մի այդպիսի բարձրատաղանդ ժողովուրդ, որը կարող էր դառնալ Օսմանյան կայսրության նորոգման գործընթացում ամենաբարերար ֆերմենտը, կանգնած է պատմությունից վերանալու, ոչ միայն ճնշվելու, այլև ոչնչացվելու կետում, ապա անգամ ամենաանզգա մարդու սրտից արյուն կկաթի: Ես կուզենայի սրանով այդ զոհաբերված և մեռնող ազգի անունից վրդովմունք արտահայտել նրա դահիճների հանդեպ և իմ անսահման կարեկցամբը՝ նրանց զոհերին... Որքան են զգուշացրել նրանց Միություն և առաջադիմություն կոմիտեից, որի սև հոգին ճանաչում են: Գոհնե Աղանայի ջարդերը, որոնք կազմակերպված էին կոմիտեի հրամանով, պետք է դաշնակցականներին իրականության հողին վերադարձնեին:

1. J. Lepsius, Der Turkenherrschaft, Potsdam, 1930, s. 239.

Մեծ վեզիրի 1917 թ. հունվարի 20- ի հայտարարությունն ավստրո-հունգարական դիվանագետին

Թուրքիան մի անգամ... ստիպված կլինի ամբողջ աշխարհի առաջ պատասխանելու հայերի նկատմամբ իր վարվելակերպի պատճառով թշնամիների անընդհատ կշտամբանքներին... պետք է անընդհատ շեշտել, որ այն միջոցառումների պատճառը, որոնց դիմելու համար Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ուներ, այլև հանգամանքների բերումով ստիպված էր, ռուսների, ինչպես նաև անգլիացիների և ֆրանսիացիների մեքենայություններն էին, այնպես որ ամբողջ պատահածի մեղքը սրանց վրա է ընկնում...¹

Էնվերը Լեփսիուսին

Իմ վրա եմ վերցնում պատասխանատվությունը այն բանի համար, ինչ տեղի է ունեցել երկրում:²

Թուրքիայի գյուղատնտեսության նախարարության հրամանը

Հայերին, որ դավանանքի էլ լինեն, այնպես տեղաբաշխել, որ ոչ մի տեղ ազգաբնակչության 5 տոկոսից ավել չկազմեն:³

Ադրիանապոլսի իշխանությունների հայտարարությունը

Կատարված դեպքերի համար պատասխանատվություն չենք կրում, որովհետև գործում ենք Կ. Պոլսից եկած հրամանով:⁴

Խալիլ բեյ

Այն եղանակը, որով գործել է կառավարությունը, սխալ է:⁵

Ջավիդ բեյ՝ նախարար

Հայերի հալածանքը... նախկին կաբինետի միաձայն վրիպումն էր... քաղաքական տեսակետից մեծ սխալ էր ամբողջ ազգեր հալածելն ու բնաջնջել ցանկանալը:⁶

1. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 20 Jauner, 1916, N 6/P. A.

2. J. Lepsius, Der Todesgangf, Potsdam, 1930, s. XIII

3. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 13 August, 1915, N 66/P. B

4. Wien HHSTA PA XII 463 Adrianopel, 29 Oktober, 1915, Z 95/P

5. Wien HHSTA PA XII 463 Adrianopel, 10 Marz, 1916, N 21/P. B

6. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 24 Marz, 1917, N 25/P. B

Էնվերը Մեդեոնիխի մասին

Մետեոնիխը հուսահատության է հասցնում կառավարությանը հայերի մասին իր պատկերացումներով. մա իրեն ամբողջովին նվիրել է հայկական գործին: (Էնվերի պահանջով Մետեոնիխը հետ կանչվեց դեսպանի պաշտոնից):¹

Սայիդ Հալիմ

Թուրքահայաստանի տեղահանումը ռազմական տեսանկյունից լիովին հիմնավորված է եղել, միայն խայտառակություն է, որ դա առիթ է ծառայել զազանությունների համար... չեմ հասկանում Հայաստանի սահմաններն այդքան նեղ գծելու կառավարության ցանկությունը: Ընդհակառակն, այն պետք է բավական մեծ լիներ թուրքահայերին ձգելու համար, որպեսզի նրանք հնարավորին չափ մեծ թվով դեպի այնտեղ ձգտեն և ազատեն կայսրությունը իրենց ներկայությունից:²

Թաներ Ակչամ թուրք պապմաբան

Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում հարկեր հավաքելու և դասալիքներ հետապնդելու պատրվակով հարձակումներ էին տեղի ունենում գյուղերի վրա, կատարվում թալան և տեղական բնույթի սպանություններ: Այս գործողություններում գլխավոր դերը հատկացվում էր քրդերից կազմված համիդիե զնդերին և Թեշքիլաթ-ը մախսուսե կազմակերպությանը, որի շտաբն արդեն գտնվում էր Էրզրումում: Ոչ հեռավոր ապագայում դրանք իրականացնելու էին հայերի զանգվածային կոտորածներ: Թեշքիլաթ-ը մախսուսե կազմակերպության մեջ հիմնականում մտնում էին բանտերից ազատվածները, ինչպես նաև մահմեդական փախստականները Բալկաններից ու Կովկասից...

Պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին այդ կազմակերպության ստորաբաժանումների կողմից իրականացրած թալանն ու սպանություններն այնպիսի ծավալների հասան, որ մի շարք վիլայեթների նահանգապետերը սկսեցին զանգատվել և պահանջեցին կառավարությունից վերջ դնել այդ խայտառակություններին...

1915 թ. փետրվարի հրամանով բոլոր հայ զինվորականները զինաթափվեցին և նրանցից կազմվեցին բանվորական գումարտակներ: Օգ-

1. Wien HHSTA PA III 172 Berlin, 18 August, 1916, N 102/P. B

2. Wien HHSTA PA X157 Jenikoj, 20 August, 1918, N 72/P. C.

տագործելով ճանապարհաշինության և բեռների փոխադրության մեջ՝ այս գումարտակները կամ զոհվեցին քաղցից ու ցրտից, կամ ֆիզիկապես ոչնչացվեցին: ...Շատ վիլայեթներում ձերբակալությունները սկսվեցին ապրիլի 19-ին և շարունակվեցին մինչև մայիսի 19-ը: Մի շարք տեղերում ձերբակալվածներին հրապարակային մահապատժի ենթարկեցին մնացածներին ահաբեկելու համար: Այս ամենը մեկ նպատակ ուներ՝ մինիմումի հասցնել հայ բնակչության դիմադրությունը բռնազաղթին: Նույն այդ ժամանակ բոլոր հայերին արձակեցին պետական ծառայությունից, արգելեցին նրանց տեղափոխությունները երկրի ներսում:

Հայ ազգաբնակչության զինաթափման հարցը դրվել էր դեռևս մինչև պատերազմի սկսվելը... գեներ փնտրելու, հարկեր հավաքելու և դասալիքներ հատմաբերելու պատրվակով իրականացվեցին նախադեպը չունեցող թալան ու սպանություններ: ...Ոչնչացման էին ենթակա նաև ոչ հայ այն պաշտոնակատարները, որոնք տեղերում չէին ենթարկվի բռնազաղթի որոշմանը: Բռնազաղթի մասին պաշտոնական որոշումն ընդունվեց 1915 թ. մայիսի 27-ին... Սակայն հայերի աքսորը սկսվեց դեռ մարտին: Օրինակ, սկսած մարտի 15-ից Մարաշի և Ադանայի վիլայեթների հայ բնակչությունը զանազան պատրվակներով բռնազաղթվեց մասամբ Կոնիա, մասամբ էլ Դեր Ջորի անապատը Իրաքում:

Բռնազաղթի և կոտորածների ձևերն ու եղանակները տարբեր շրջաններում տարբեր էին: Մի շարք տեղերում բնակչությանը նախազգուշացնում էին երկու ժամ առաջ, մինչդեռ ուրիշ տեղերում տալիս էին հնգօրյա ժամկետ: Սակայն, որպես կանոն, այդ ժամկետները ձևական էին: Որոշ տեղերում հայերին թույլ էին տալիս իրենց հետ վերցնել իրեր, սակայն եղան շրջաններ, որտեղ արգելվում էր նրանց ունեցվածքի առուծախը, և նույնիսկ եղան մահմեդականներին մահապատժի ենթարկելու դեպքեր, ովքեր համարձակվել էին հայերից գնելու անշարժ սեփականություն... Նրանք, ովքեր իրենց հետ վերցրել էին թանկագին առարկաներ, դրանով միայն արագացրին սեփական մահը...

Որպես կանոն տղամարդիկ ոչնչացվեցին մինչև բռնազաղթի սկսվելը: Իսկ այնտեղ, որտեղ «զտումը» նախապես չէր կատարվել, առաջին իսկ կանգառին տղամարդկանց առանձնացնում էին կանանցից և երեխաներից ու սպանում՝ գործադրելով ամենատարբեր եղանակներ: Բնաջնջմանը... մասնակցել են նաև զինվորական ստորաբաժանումներ (հատկապես ժանդարմները) և քաղաքացիական բնակչությունը:

Մայիս-հունիս ամիսներին, ավարտելով բռնագաղթը արևելյան վիլայեթներից, սկսվեց հայերի աքսորը Արևմտյան Անատոլիայից և Թրակիայից... Առաջին նշանակավայրը Հալեպ քաղաքն էր Սիրիայում: Այստեղ կենդանի հասածները կենտրոնացվում էին համակենտրոնացման ճամբարներում: Մահվան այդ ճամբարներից կենդանի դուրս գալը հրաշք էր համարվում: Այստեղից նրանց ուղարկում էին երկու ուղղությամբ՝ հարավային Սիրիա, կամ արևելյան Միջագետք, այսինքն՝ Արաբական անապատ... Սա հավասարազոր էր մահվան: Անապատում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարները ավելի շուտ պետք է դառնային գեղեզմանատներ:

...Այնպիսի կարևոր որոշում, ինչպիսին է մի ամբողջ ժողովրդի գաղթը մի վայրից մյուսը, ընդունվել է բանավոր և գործադրվել է շատ ավելի վաղ, քան կկազմվեր գրավոր փաստաթուղթ...

Դրա հետ միասին, նույնիսկ բռնագաղթի վերաբերյալ որոշում ընդունելուց հետո էլ թուրքական իշխանությունները իրենց դեսպաններին տված հրահանգներում շարունակում էին համառորեն պնդել, որ «դեպոտացիայի մասին լուրերը լրիվ գրպարտություն են»:

Հայերի դեպոտացիայի ընթացքում տեղ գտած չարաշահումների և ապօրինությունների փաստերն ուսումնասիրելու համար ռազմական նախարարությանը կից ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի գործունեությունը շարունակվեց մինչև 1918 թ. վերջը: Մեղավոր ճանաչված պաշտոնատար անձանց գործերը հանձնվեց դատարան: Մեղադրյալների ընդհանուր թիվը կազմեց 1 397 մարդ, որոնցից շատերը կամ դատվեցին բանտարկության, կամ մահապատժի ենթարկվեցին:

...Հագիվ թե հրեաների զանգվածային ոչնչացումը գերմանացիներին տնտեսական ու քաղաքական որևէ օգուտ բերեց: Հայերի գենոցիդի դեպքում գործը բոլորովին այլ է: Այս ակցիան թուրքերին խոստանում էր որոշակի օգուտներ: Դրա արդյունքով նրանք ստացան կարևոր առավելություններ: Այլ կերպ ասած, հայերի ցեղասպանությունն իրականացվեց ոչ թե հանում վերացական գաղափարախոսության, այլ բավականին շոշափելի օգուտների: (Սակայն) այս ակցիան տնտեսական առումով Թուրքիային 150-200 տարով հետ չալրտեց: Դրա պատճառած տնտեսական ավերածությունը կատաստրոֆիկ էր:¹

1. Т. Акчам, Турецкое национальное “Я”..., Москва, 1995, стр. 102, 103

Ահմեդ Ադաև՝ պանթուրքիսպ

Այս գործում թուրքերը մի մեղադրանք չէ, որ շահել են, քանի որ նրանցից առաջ գերմանացիները նման գործեր կատարեցին իրենց հպատակ լեհերի նկատմամբ: Գերմանացիները պարտադրեցին թուրքերին գործադրելու հայաջնջումը, ասելով, որ եթե մենք չգործադրենք հայասպանությունը, Գերմանիան սուլթանի հետ դաշնակցություն չի կնքի:¹

Յազդի էֆենդու՝ օսմանյան բանակի 44-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հիսնապետ, հուշագրություններից

...Երևում է, որ Վանում վտանգը մեծ չէ, դրա համար էլ (Տիլսիզիում) մեզ հանգիստ են տալիս... Տեղի կառավարությունը, տեսնելով զինվորների գալը, սկսեց իր ուժերն ու կարողությունը ցուցադրել:

Քաղաքում հարյուրից ավելի հայեր էին բնակվելիս եղել: Երեկ երեկոյան նրանցից 70-ին «մաքրել են»: Առավոտյան դեռ այդ գործը դեռ շարունակվում էր: Բոլոր հայերը տրորվեցին (ոչնչացվեցին): Ջինվորներից մեկը, որ քաղաք էր գնացել, վերադարձին պատմում էր, թե հայերի դիակներն ընկած էին խառն ի խուռն, որը՝ երեսն ի վեր, որն էլ՝ ամբողջ մարմնով փռված՝ հոգեվաքքի մեջ էր:

Մի ժանդարմ ինձ ասաց, որ փոքր երեխաներին մահմեդականացնում են, երիտասարդ աղջիկներին իրենց են վերցնում, իսկ տղամարդկանց ու ծերերին կոտորում են: Սղերդում կոտորել են 2 000 հայ: Սղերդի ժանդարմները անցյալ օրը վերադարձել էին: Ասել է, թե եկել էին մաքրագարդելու: Դիարբեքիում էլ են կոտորում: Աստված իմ, արժանի արա վայելելու մեր հաղթանակի հրճվանքը:

Այսօր ճանապարհին հանդիպեցինք երկու ժանդարմների, որոնք տանում էին 40-50 հայ կանանց, տղամարդկանց և երեխաների: Ուտաբքիկ էին ու լալիս էին: Հաց էլ չուներին: Մարդ ցավում է՝ նման բաներ տեսնելով: Բայց ցավել պետք չէ: Անպիտաններն ամբողջությամբ միկրոբներ են: Թող հանուն հասարակական անվտանգության՝ սրանք էլ գնան... թող գնան տեսնելու իրենց ցանկացած անկախությունը: Ժանդարմներին հարցրիմք՝ ո՞ր եք տանում սրանց: Պատասխանեցին, թե մի քիչ տեղ էլ պիտի տանենք և ապա բոլորին սպանելու ենք: Հանդիպեցինք նաև մի հայ կնոջ դիակի, որին անփութությամբ գցել էին ճանապարհի մեջտեղը:

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 282:

...Բիթլիսից երեք ժամ հեռավորության վրա ենք: Ճանապարհին մինչև 40-50 հայերին հանդիպելը տեսանք բահ ու բրիչավորների: Նրանք փոսեր էին փորում, իսկ մյուսներին էլ մեկ-մեկ, երկու-երկու ուղարկում էին Մարգո փաշայի մոտ:

...Առավոտյան ճամփա ենք ընկնում: Մեկնելուց առաջ տեսա, որ տղաները ճանապարհին մի հայ երեխայի էին կենդանի թաղել: Նրա գլուխն ու ձեռները հողից դուրս էին թողել ու քթից ու բերանից արյուն էր հոսել:

Ճանապարհի երկարությամբ հոսող ջրի ափին հանդիպեցինք ևս չորս հայի դիակի: Նրանցի մեկի մարմինը, առնանդամն ու ամորձիքները չափազանց ուռել էին, մեկն էլ նստատեղում խոշոր պաշար ուներ (երևի վախից), մյուսներն էլ զանազան տեսակ այլանդակություններ ունեին: Բոլորի մարմիններն էլ ծածկված էին բազմաթիվ վերքերով: Մի այնպիսի զգվելի տեսարան էր, որ անհնար է նկարագրել... Առանց իմանալու, կուշտ-կուշտ խմեցինք դիակներով լցված ջրից: Չես հասկանում, թե ինչու դիակները թողնում են բաց և ապականում մթնոլորտը:

...Դարձյալ գարշահոտություն է զգացվում: Նայում ու տեսնում ենք մի ուրիշ դիակ՝ լրիվ սևացած. մարդկանց լրիվ մերկացնում են և ապա սպանում: Մի քիչ էլ ենք առաջանում և բանակատեղի մոտ եղած փոսում տեսնում ենք մի ուրիշ դիակ:

...Բիթլիսում եղող հայերին դեռ չեն կոտորել: Հավանաբար մեզ հենց դրա համար են բերել:

...Մի հայ երեխայի հարցրի. «Ինչո՞ւ (հայերը) տներից դուրս չեն գալիս»:

-Սպանում են,- պատասխանեց տղան:

-Դու սպանվել ուզո՞ւմ ես,- կրկին հարցրի երեխային:

-Դու այդ բանը ուզո՞ւմ ես, որ ես ուզեմ,- պատասխանեց գուլպա վաճառող երեխան:

(Հաջորդ օրը քաղաքից վերադառնալիս) իմացա, որ մեզ մոտ եղած հայ զինվորներին էլ պահանջել են: Վաշտում եղածներին տարա: Մի-րանը համբուրեց ձեռքս և ասաց. «Էֆենդի, իրավունքդ ինձ հալալ արա»: Նրանց հանձնեցի ամբոթյուններ կառուցող գումարտակին: Չափազանց ողբերգական տեսարան էր, խուզարկում էին նրանց գրպաններն ու ծոցերը և ինչ գտնում՝ վերցնում էին: Մի քանի հեծյալ ժանդարմներ էլ եկել էին մեզ մոտ: Սրանք հայ զինվորներին իբր Բիթլիս պիտի տանեին, բայց Ագրայիլի նման սպասում են: Դեպի մահ են գնում հայ զինվորներ:

որ: Մեր թամբագործին ուղարկել էի քաղաք: Դժվար թե նա կարողացած լինի իր կյանքն ազատել: Հայերը, իրենց խանութները բաց թողած, փախչում են: Ժանդարմները բացում են հայերի տների դռները, ներսում եղածներին դուրս են անում և հավաքում մի հրապարակում: Հավաքվածները ժանդարմների հսկողության տակ են: Մարդիկ որևէ դիմադրություն ցույց չտվեցին: Վերջապես Բիթլիսն էլ մաքրվեց: Մեր կիսաբաժնում 200 հայ զինվոր կար, նրանք էլ մաքրվեցին: Առաջին օրը, երբ գնացի Բիթլիս, կառավարությունը հայտարարել էր, թե բոլորն իրենց խանութները բացեն: Այդ հայտարարությունից հետո հայերը խանութները բացեցին ու սկսեցի առևտուր անել: Հնազանդ ժողովուրդ, իմանալով հանդերձ, որ մեռնելու է, այնուամենայնիվ, կանոնավոր առևտուր է անում: Սա հույսի աշխարհ է՝ չէ որ կարող է մտածել. «Գուցե ազատվե՞մ»: Կուսակալը հմտորեն որսում է այս հոգեբանությունը, ասելով. «Գուցե կառավարությունը ձեզ ների: Իսկ ես ձեզ 60 տոկոսով վստահեցնում եմ, որ եթե հավատարիմ մնաք, կազատվեք: Եկող զինվորներից մի վախեցեք, նրանք պատերազմ են գնալու»: Այսպես ասելով՝ (հայերի ձրի աշխատանքով) զորանոցներ է կառուցել տվել, իսկ հետո, մարդկանց մեջ իսկապես վստահություն է ներշնչել ու նրանց բոլորին կոտորել:

(Դատվաճում) բոլոր հայերին կոտորել են հենց գյուղում: Ես հանդիպեցի հեռագրատան տեսուչին: Նա հայտնեց. «Կարճկանի 86 գյուղերից 11-ը եղել են քրդաբնակ, իսկ մնացածները՝ լրիվ հայաբնակ: Բոլոր հայերին կոտորել են, որոնց թվում եղել են զենք բռնելու ընդունակ 1 600 հոգի: Քրդերից դժգոհ են»: ...Այսօր Բիթլիսից նոր լուր ստացվեց, որ հայերի տների դռները ջարդելով՝ բռնությամբ ներս են մտնում: Կանայք խելագարվում են: Քաղաքում «դռ՝ւն, դռ՝ւն» է եղել, քաղաքը շրջապատված է և ոչ ոքի թույլ չեն տալիս Բիթլիս մտնել:

...Անցնում ենք Մշո դաշտի ջրառատ ձորերով: Այստեղ-այնտեղ ընկած են անհամար դիակներ: Մի տեղ տեսա՝ դիակները ոչխարի հոտի նման խիտ-խիտ փռվել էին գետնին: Մի զգվելի զարշառատություն բռնել էր օդը, ձորերն անհամար դիակներով լիքն էին: Շատ տարօրինակ էին ցերեկով տեսած դիակները՝ ոմանք ոչխարի նման գլուխը հետ շրջած՝ տարբեր ձևերով լրիվ մերկ ընկած էին: Նրանց մարմինները արևի տակ սևացել էին:

Այսօր ես կովի բռնվեցի թշնամու՝ հայերից կազմված, մի հեծյալ խմբի հետ, որը ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց: Երևի եկել էին՝ իրենց

գաղթականներին տանելու: Երեկ երեկոյան նրանք մեզմիջ ծախ գտնվող գյուղից փախցրել էին իրենց գաղթականներին և թողել էին Սիփանի ստորոտում, իսկ այսօր եկել էին այնտեղից նրանց տանելու:

...Մուշում հայերը հարձակվել էին հիվանդանոցի վրա, բայց մի գումարտակ շրջապատել է նրանց և բոլորին կոտորել: Ս. Կարապետի շրջանում շուրջ 10 հազ. հայեր են եղել: Գումարտակը թնդանոթով նրանց էլ է մաքրել:¹

Մշեցի թուրք Ալի աղայի պալամաժը

...Այս առավոտ ես, Հաջի Հալի էֆենդին և Բաղուլ էֆենդին ձիեր հեծանք և գնացինք Ալիշխան գյուղը... Գյուղը լեցուն էր ժանդարմներով, որոնք մեզ ասացին, թե 350 հայեր իրենց պարագլխի հետ փակված են մարագում... Մենք բարձրացանք մի փոքր տան տանիքը և սպասեցինք, թե այդ ամենն ինչով է վերջանալու: Կես ժամ անց զինվորական բժիշկը 150 ժանդարմների ուղեկցությամբ մոտեցավ մարագին, բացեց դուռը և հրամայեց դուրս հանել հայերին: Նրանք բոլորը շոթայված էին ու միմյանց կապված... Նրանց բերեցին ու շարեցին կալատեղի կենտրոնում: ...Սաստիկ գունատ, մեռելատիպ դեմքերով նրանք նայում էին մերք գետնին, մերք ժանդարմներին... Պատրաստ կանգնած ժանդարմները (ազդանշանով) կրակ բացեցին և սպանեցին բոլորին:²

Թուրք պաշտոնապար

Համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարին... եկանք անգլիացիների օրինակով, որոնք մույն ձևով էին վարվում բուրերի հետ Հարավային Աֆրիկայում:³

Քարոզ-կոչ մզկիթներում Սարիղամիշի ճակատամարտից հետո

Այդ նրանք (հայերը) դավաճանեցին մեզ: ...Նրանք ոտի հանեցին ռուսներին: Մահ հայերին: ...Մահ:⁴

Թուրք պաշտոնապար

Հայեր, մենք ամեն ինչ զիտեինք, իսկ այժմ ամեն ինչ ապացուցվեց: Այս երկրում կամ մենք ենք իշխելու, կամ դուք ու ռուսները:⁵

1. «Մի թուրք սպայի հիշատակարանից», Թիֆլիս, 1917:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219:

3. Der Prozess Talaat Paschas. Berlin, 1921, s. 56-57.

4. “Армянский вестник”, 1916, N25.

5. “Армянский вестник”, 1916, N26.

Բեդրի բեյ

Կառավարությունը որևէ ճշգրիտ կասկած մը չունի, բայց կը վախենա, որ բան մը տեղի չունենա և խոհեմության համար է, որ այս ձերբակալությունները տեղի ունեցան:¹

Հայդար Ջենալի՝ քուրք բժիշկ, նամակը ներքին գործերի նախարարությանը

Վսեմաշուք տեր.

Երբ հայոց խնդիրը կքննվի, կտեսնեն, որ ամբողջ պատասխանատվությունը միշտ կուսակալներուն և հրամանատարներուն կվերագրվի: Հայոց վրա ի գործ դրված խժոժությունները կրնան կարճատես քաղաքական ըմբռնումներու գեշ հետևանքներ ըլլալ:

...Նվաստիս ձեզի հաղորդելիքը հայոց վրա գիտականորեն ի գործ դրած վայրագություններն են:

...Պատասխանատուներուն հանդեպ պետք եղածը տնօրինելը «Խժոժութ քննիչ հանձնաժողովին» պատվին ու խղճին կը հանձնեն: 1915-ի դեկտեմբերին Երզնկայի մեջ 3-րդ բանակի բժշկապետ Թևֆիք Սալիմի հրամանով, թիֆուսէ վարակուած հիվանդներէն առնուած արիւնը առանց «inactive» ընելու և բժշկականորեն միայն փորձի կենդանիներուն վրա ներելի եղող գիտական փորձերը՝ գաղթեցնելու սահմանուած անմեղ հայերուն կներարկվին և այդ պատճառով շատ մը խեղճ հայեր հիվանդանալով կմեռնին: Ներարկումները կատարուած ատեն՝ զոհերը խաբած են, հավաստելով, որ հիվանդութիւնէ գերծ կացուցանելու համար է: Այս փորձը կատարողը՝ Օսմ. Բժշ. Վարժարանի «Anatomic Patholog»-ի ուսուցիչ Համտի Սուատ՝ «Զինուորական բժիշկ» թերթին մեջ իր փորձերը հրապարակած պահուն՝ փորձերը սպանուելու դատապարտուածներուն վրա կատարած են կըսեր, իսկ նուաստս՝ հիշյալ ուսուցչին սպանիչ փորձերուն ենթականերուն հայ ըլլալէն զատ ուրիշ հանցանք չունենալուն մոտէն վկան է: Այս խնդրին մոտէն տեղեակ են այն ժամանակ Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցի բժշկապետ դոկտոր Բեֆետ բեյը և իրեն մոտ աշխատող երկու հայ բժիշկներ, նույնպէս Երզնկայի Կարմիր Մահիկի բժշկապետ Սելահետտին պեյը:

1. Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիոս, Տեղեկագիր, Բեյրութ, 1965, էջ 228:

Ահավասիկ նվաստու, ոչ միայն քաղաքական, այլև գիտականորեն հայերուն վրա ոճիրներ կատարած ըլլալը հայտնելով, այս մասին պետք եղած բացատրութիւնները տալու պատրաստ եմ:

Տոքթ. օբերաթոր Հայտար Զեմալ:¹

Դոկտոր Սեյահեղդիհի նամակը «Թիւրքէ Սթամբուլ» թերթին

Երեկ օբերաթոր Հայտար Զեմալ պեյի կողմէ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած բաց աղերսագրին մեջ իբրև վկա ցոյց տրուած ըլլալս տեսա:

Երզնկայի կեդրոնական հիվանդանոցին մեջ կատարուած այդ դեպքերուն դժբախտաբար բոլորովին տեղեակ ըլլալով, խնդիրը ավելի լուսաբանելը՝ խղճի պարտք կը համարեմ... Արդարև, մարդկութեան ու բժշկութեան համար ամոթալի եղող այս դեպքերուն, երբ բուն պատասխանատուները մեկ առ մեկ երևան հանուին, պարտավորուած թուրք բժշկութիւնը մեծ բեռն ազատած կըլլայ:

1915-ի հազարամեկ դժվարութիւններով Երզնկան ապաստանող հայերէն մաս մը ախտոէն ոչխար գատուելու պես սեքյաթէն առնուելով Երզնկայի կեդրոնական հիվանդանոցը կը դրկվին և հռն, մանրէաբանութեան մեջ միայն հնդկախոզի և ճագարի պես կենդանիներուն վրա փորձվելիք գործողութեանց ենթակա կըլլան: Այսպիսով շատ մը հայեր մեռնելով հանդերձ... խնդիրն ալ բոլորովին անլուծելի մնացած է... Որեւէ օգուտ չունեցող մեթոդ մը՝ միայն հայերու հանդեպ կիրարկվի, ի՞նչ կը նշանակէ: Անոնց կեանքին՝ կենդանիի մը կեանքին չափ իսկ կարևորութիւն չի տրվող խեղճ հայերը այս առիթով ալ զոհված են: Կը կարծեմ, որ թիֆուսի բռնուած հայերէն առնուած արիւնը «inactive» ընելէ վերջ հիշեալ ուսուցիչը «presentive» Կառնո կուսակալ Թահսիմ բեյին ներարկած է:²

«Ալեմդար» թերթի 1918 թ. հունվարի 8-ի հոդվածը

Իթքիհադ և թերագզրի կառավարութեան օրով՝ խիղճ, բարոյական, պատիվ, վերջապես բոլոր սրբութիւններուն ինչ աստիճանի արժեք ունենալը, երբ նկատի առնուի ընդ. պատերազմի տարիներուն հայերու վրա ի գործ դրված ոճրագործութիւններուն և անգթութիւններուն ինչքան վատ մտածումներուն տակ տեղի ունեցած ըլլալը կը հատկացուի: Միայն այն

1. "Türkce Istanbul", 23 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

2. "Türkce Istanbul", 24 դեկտեմբերի, 1918թ.:

պարագան, որ այդ ատեններում ոչ մեկ անհատի կատարած վայրագութիւններում հաշիվը կհատուցեր, կարծել տուած էր, քե ամենեւն մարդու ըրածը հավետ անպատիժ պիտի մնար:

Ահա այս մտայնութեամբ էր, որ Երզնկայի մեջ հայերու վրա բծավոր ժանտատենդի մասին փորձեր կատարվեցան: Մեր ըսածը հայտարարելու համար ունինք բավականաչափ փաստեր. ինչպես հայերու տարագրութեան, ջարդին և կողոպուտին պատճառ եղողները, նույպես ալ այս գործին մասնակցողները պատասխանատու են: ...ճշմարտութիւնը ոչ քե օրաթերթերու սյունակներու մեջ, այլ դատարանի առջև երևան պիտի ելն:

Մուսաֆա Նեղիմ Արդուլ Համիդի քարտուղարներից

Հալեպում սկսեցին վատ լուրեր ստացվել: Մի օր էլ փողոցում տեսա մարդկանց մի հոտ՝ բաղկացած ծերերից, երեխաներից, հիվանդներից, որոնք մեծ դժվարությամբ էին քայլում՝ շրջապատված բիրերով, սվիններով, մտրակներով զինված ոստիկաններով: Շատերի ոտքերը ուռած էին և տանջանքով էին քայլ գցում: Այդ նույն քարավանի մի շարք անդամներ մտել էին հիվանդների թերեր ու նրանց պարզապես տանում էին քաշկոտելով: Մոտեցա ոստիկաններից մեկին ու հարցրի.

-Ովքե՞ր են սրանք:

-Հայ գաղթականներ:

-Որտեղի՞ց են գալիս:

-Սեբաստիայից:

-Ինչի՞ հետևանք է այս տարագրությունը: Սեբաստիայի կողմերում դեռ պատերազմ չկա: Բացի դա, բրի, մտրակի ուժով են գնում տարագիրները: Դա ի՞նչ է նշանակում:

Նույն պահին հանդիպեց մի բարձրաստիճան զինվորական: Տեղի ունեցավ հետևյալ խոսակցությունը:

-Սրանք գաղթական են, գալիս են Սեբաստիայի կողմերից: Նման գաղթականությունը չհասկացա: Ի՞նչ կա Սեբաստիայում:

-Սրանք գաղթական են: Սեբաստիայում ոչինչ չկա:

-Այդ դեպքում ինչի՞ց է առաջացել տարագրությունը:

-Հայերին իրենց երկրից հանում են. կառավարությունը նրանց ուրիշ կողմ է ուղարկում:

-Լավ, պատճա՞ռը:

-Խռովարարութիւնով են զբաղվել...

-Որտե՞ղ են խռովություն բարձրացրել:

-Ամեն տեղ:

Հասկացա: Հավանաբար ինչ-որ մի տեղ 2-3 զինվոր զառանցել են ու պատրվակ փնտրող կառավարությունն էլ դա պատճառ է համարել գո-
ղության ու ռժրագործության առաջ նոր դռներ բանալու համար: Ակներև
էր, որ պաշտոնյաները, ոստիկանները, քաղաքապահ զորքերը ջանալու
էին օգտվել այդ պատճառներից ու պատրվակներից, որովհետև առաջին
դեպքերի (1894-96 թթ. ջարդերի) համը բերաններն էր մնացել:

Երբ տանս մոտ հասա, հանդիպեցի մի նոր բազմության, երկու կա-
նայք մտել էին մի հիվանդ պառավի թևերը և ջանում էին նրան քայլեց-
նել: Կանանցից մեկի գրկում երեխա կար, որը կմախքացած էր: Չորս
երեխաներ էլ լալով ու ողբալով գնում էին նրանց կողքից, որոնցից փոք-
րը՝ վեց, իսկ մեծը՝ 10 տարեկան կլիներ:

(Պառավի պատմածից):- Մենք տիգրանակերտցի ենք, անունս Մա-
րիամ է: Այս երկու կանայք դուստրերս են, սրա անունը Աննա է, իսկ մյու-
սինը՝ Ազնիվ: Սրանք էլ Աննայի երեխաներն են: Տիգրանակերտում լավ
կյանք էինք վարում... Մի օր էլ հանկարծ քաղաքապահ զորքերը մեր
տուն խուժեցին և երկու փեսաներիս տարան: Մի ժամ անց նորից եկան
ու մեզ էլ տարան, թույլ չտվեցին, որ հետներս անկողին, գոնե վերմակ
վերցնեինք: Մի քիչ դրան ունեինք, մեկ էլ դուստրերիս հարսանեկան ոս-
կիները կային, վերցրեցինք, թաքցրեցինք ու ռոտով ճամփա ելանք: Տիգ-
րանակերտից այստեղ քայլելով եկանք: Ճանապարհին ոստիկանները
դրամն ու ոսկին խլեցին, միաժամանակ փչացրեցին զավակներիս պա-
տիվը: Պետք է գնայինք մինչև Դեր Ջոր, կաղալով թերևս կարողանայինք
քայլել ևս մեկ-երկու օր, որից հետո անապատում մեռնելու էինք:

Երկու օր անց մեռավ մոր գրկի երկամսյա տղան: Մյուսները մեզ մոտ
մնացին մինչև վերջին ժամանակներս: Դրանից հետո սկսեցին ամեն մի
տարագիր խմբից 8-10-ական ծեր, հիվանդ, երեխա վերցնել:

Չարմանալով զարմանում էինք, երբ ունկնդրում էինք նրանց զլխով
անցած դարձածի և նրանց վրա գործադրված կեղեքումների ու անզգա-
մությունների չափի ու աստիճանի մասին տարագիրների պատմություն-
ները:

...Տարագիր խմբերում շատ սակավ էին տղամարդիկ: Տղամարդ բոլո-
րովին չկար խարբերդից ու Սեբաստիայից եկածների մեջ:

Սեբաստիայից կուսակալ դահիճ դասակարգի ամսիրտ, այլանդակ

Մուամմեր փաշան կոտորել էր տվել Սեբաստիայի հայ բոլոր տղամարդկանց: Իսկ Խարբերդի կուսակալը իրենց ընտանիքներից զատել էր տղամարդկանց և, Խարբերդի ու Մալաթիայի միջև գտնվող Քեռնուր-խան կոչված վայրը տանելով, գնդակահարել ու դիակները Եփրատն էր նետել:

Մի օր անցնում էի հալեպի... շուկայով, տարագիր մի խումբ խառն ի խումբ նստած ու ցրված էր եկեղեցու պատի տակ: Ոչ մեկի երեսին մի գրամ արյուն, ոչ մեկի մարմնի վրա մի գրամ միս չէր մնացել: Բոլորն էլ քաղցից հասել էին կենդանի մեռյալների վիճակի:

Մոտ 30 տարեկան մի երիտասարդ նստած էր գետնին, մի ծնկին պառկած էր ծեր, իսկ մյուսին՝ երիտասարդ կին, գիրկը մեկ տարեկան երեխա կար: Թե կանայք և թե երեխան մեռած էին, իսկ երիտասարդը հոգին ավանդելու վրա էր: Կանանցից մեկը նրա մայրն էր, մյուսը՝ կինը, երեխան էլ որդին էր:

Առևտրական գործով գնացել էի Բեհիսնի, վերադարձա մավակով-ինձ պատմեց քաղաքական տեղակալ Ասըմ բեյը: Մինչև Էբուհիհրեյե գալս մի բաժակ ջուր խմել չկարողացա՝ Եփրատը լցված էր մարդկանց դիակներով: 8-10-ական հոգու պարանով կապել ու նետել էին գետը: Մեռելների մեջ կային կանայք ու երեխաներ: Բոլորին ասացի, որ մի քանի տարի ձուկ չուտեն: Ոստիկանների գործած անզգամությունները նկարագրել չեմ կարող: Դրամ պահանջելով՝ չարաչար ծեծում էին կանանց և, թիվ չկար ծեծից մեռնողներին: Տեսա մի կնոջ, որ երկու ոսկի էր կուլ տվել: Երբ դրամը չեմ գտել, ճեղքել եմ փորը ու կատարյալ անտարբերությամբ ստուգել ստամոքսն ու աղիները...

Դեր Ջոր ուղարկելու համար ճանապարհ եմ հանում 50-60 մարդու:

Ես նման մի խմբի հանդիպեցի: Ուղեկցող ոստիկանները տարագիրներին ասում էին.

-Դուք Դեր Ջոր եք գնալու: Բնականաբար այնտեղ մատնվելու եք քաղցի ու թշվառության: Եթե այդ փորձանքներից ուզում եք ազատվել, դարձեք մահմեդական:

Խեղճերը համակերպվում էին: Գյուղից մի քանի հոգևորական եմ բերում, նրանց բոլորին մահմեդական դարձնում, թլպատում եմ ու ասում.

-Դուք մահմեդականացաք և եթե մեռնեք, արքայություն եք գնալու, մանավանդ մարտիրոսացածներն անպայման դրախտ եմ գնում: Դրա համար էլ ձեզ պետք է մարտիրոսացնենք:

Ու բոլորին սպանեցին:

Անթիվ դարձան այդ սրտամորմոք եղեռները,- շարունակում է Մ. Նեդիւնը:- 500 մետր հեռավորության վրա գտնվող մի տեղից տուն էի վերադառնում: Հալեալի բանուկ Բաբ էլ Ֆարաջի փողոցում տեսա 19 դիակներ: Մեռել էին քաղցից, տանճանքներից ու ոստիկանի ճոկանից: Ամեն օր քաղաքապետարանի կառքերը ցրվում էին փողոցները մեռել հավաքելու: Նրանք թաղվում էին առանց կրոնական արարողության: Նետում էին փոսերի մեջ իրար վրա: Նաև եղան զգված հուսալքվածներ, որոնք նետվեցին այդ փոսերն ու ողջ-ողջ թաղվեցին:

Ձինվորական հրամանատարությունը ստեղծել էր աշխատատեղեր բռնագաղթվածների, մասնավորապես կանանց ու աղջիկների համար: Օրը 12 ժամ աշխատանքի դիմաց նրանց տրվում էր մեկական զինվորական հաց, սակայն քաղցի ու Դեր Ջոր ուղարկվելու ահից բոլորը ստիպված էին աշխատել այդ դժոխսային պայմաններում: Չնայած դրան այս դժբախտները հանգիստ չունեին: Ձինվորական ու ոստիկանական սպաները, հիսնապետերը, նույնիսկ շարքային զինվորները անընդհատ այցելում էին աշխատանոցներն ու փնտրում գեղեցիկ կանանց, աղջիկներին ու ձգտում էին նրանց ձեռք գցել:

Էյուբ բեյի, Աբդուլահ բեյի անունները, որոնք երկուսն էլ տարագիրների առաքման հանձնախմբերի պաշտոնյաներ էին, զարհուրանք էին սփռում: Որ հայը սրանց հանդիպեր, իր մահը աչքն էր առնում:

...Հունվար ամիսն էր, մի ցուրտ առավոտ, օդը ծակող ու կծու էր, որևէ կերպ չէիր տաքանա: Գործով մտա կայմականի տունը: Միասին գնացին կառավարական պաշտոնատուն: Բակից ներս մտնելու վրա էինք, երբ երկուսս էլ շփոթվեցինք, սառեցինք ու մեխվեցինք տեղում: Պատի տակ կծկվել էին 22 տղա ու աղջիկ, փոքրիկ երեխաներ, որոնցից փոքրը վեց, իսկ մեծը հազիվ 10 տարեկան լիներ: Դռնչունի մման աղմուկ էր բարձրանում այդ զանգվածից: Մեջքների եղած պատռված հագուստները նույնիսկ պատանքի չափ չէին պաշտպանում նրանց հալումաշ եղած վտիտ մարմինները: Ահա թե ում իրավունք ունեին անվանել կենդանի դիակներ: Սրանք Հալեալի աշխատանոցի հայ կանանց երեխաներն էին: Մայրերի ու քույրերի աշխատանքի ժամերին նրանք մնում էին փողոցներում: Կառավարությունը նրանց հավաքել էր տվել և այդ ցրտին առանց հագուստի, ոտաբոբիկ ուղարկել էին կառավարչատուն: Եղլերի Ջիսդի Շիզուր գյուղաքաղաք պիտի գնային: Ճանապարհին խոտ անգամ չգտնելով՝ հող էին կերել:

...Իմ տկար գրիչը անգործ է նկարագրել Դեր Ջորի դեպքերն ու նախ-
ծիրները, որոնց նմանը չի տեսնված և չի էլ տեսնվի պատմության գրքե-
րում: «Ներման արժանացաք» ասելով՝ Եփրատի համդիպակաց ափն
անցկացնել 40-50 հազ. դժբախտների և անմեղ վայրերում կոտորել, փո-
սը գցել 10 հազարից ավելի երեխաների, նավթ լցնել ու այրել- սրանք
երևակայության մեջ չտեղավորվող ոճրագործություններ են:

Դեր Ջորում երկրի բոլոր մասերից հավաքվել էին շուրջ 160 հազ, հռ-
զի: Տարակույս չկա, որ այստեղ հասած 160 հազ. հայերը տասնապա-
տիկ անգամ ավելի շատ են եղել, երբ վտարվել են իրենց օջախներից:
Քաղցը, թշվառությունը, ճանապարհի տառապանքները հալեցրել էին
նրանց շարքերը:

Դեր Ջոր ուղարկվելու համար Հալեպ բերված բռնագաղթյալները
քաղաքի ծայրամասի Գառլըկ անունով մի վայրում բանտարկվում էին:
Այս քաղաքը նման էր այն տեղերին, որտեղ մսավաճառները սպանդա-
նոց տանելուց առաջ ժամանակավորապես փակում էին ոչխարներին:
Գառլըկ մտնող թշվառը պետք է հույսը կտրեր կյանքից:¹

Նայիմ բեյ՝ թուրք պաշտոնապար, Հալեպի գաղթական գրասենյա- կի ծառայող

Հայոց եղերական տարագրութեան և սպանութեան խնդիրը, որ թուրք
անունը մարդկութեան յավիտենական անեծքին արժանի կը դարձնե,
անանկ զարհուրելի դեպքերէն ոչ մեկուն կը նմանի: Թուրքիոյ ընդարձակ
հողամասին որ անկիւնն ալ որոնուի, որ ամենամութ խորշն ալ խուզար-
կուի, ամենաանգութ կերպով խողխողուած հազարավոր հայու դիակներ
և կմախքներ պիտի գտնուի:

Ես տակավին գաղթականներու առաքման գործով չէի զբաղվեր, Բես-
իւ Այն՝ Բեժիի քարտուղար էի: Գիւղին դեմը, գետնի եզերքը թափուած
հարիրավոր կիներէ և մանուկներէ բաղկացեալ թշուառներու կարավան
մը տեսա: Ասոնք ամեն օր, առավոտուն, զիւղ գալով կը մուրային: Ոմանք
ալ ջուր կը կրեին և կը ջանային ապրիլ այն պատառ մը հացով, որ կը յա-
ջողեին ձեռք բերել:

Տակավին ամառ էր: Ժայռերու և ծմակներու մեջ, կամ հողակոյտի մը
ճեղքերու խորը կրնային պատսպարուիլ: Բայց երբ ձմեռը վրա հասավ,

1. Մ. Նետիմ Մեծ եղեռն ու իմ վկայութիւնները, էջ 84-116:

այլևս շարունակ գիշերվան խոր լռութեան մեջ կը լսուեին ցուրտէն և անոթութենէն հոգի տուողներու հեծեծանքները...

...Եղերական բան մըն էր անոնց մահը, բայց անհունապես ավելի հոգե-
հոյս տեսարան մը կը դառնար, երբ շուներ կը յոշոտեին անոնց դիակները:

Ատոնք Սըվազի, Տիարպէքիի, Խարբերդի թշուառ հայ գաղթական-
ներու մնացողներն էին: Հինգ-վեց նահանգներու մոտավորապես մեկ մի-
լիոն բնակչութիւնը տեղահան կըլլար: Մինչև որ իրենց քստորավայրը
գային՝ յուրաքանչյուր կարավանէ հազիվ 100-150 կիներ ու տղաք կը
մնային, ինչ որ կապացուցաներ, թե անոնք կոտորուելու կը բերուին...

...Մինչդեռ Բես իւլ Այն կը գտնուէի, աչքովս տեսնելով հանդերձ չէի
հասկցած այն ոճիւրներուն նպատակը: Անոնց բնույթն ու հոգին ետքէն
կըրցա ըմբռնել: Հասած ծածկագիրները քանի կարծանագրեի, դող կու-
գար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով ու ձագուկներով, մահուան դատա-
պարտուած էր:

Արդեն, երբ փոխուեցավ պետական խորհրդոյ այն որոշումը, որ տե-
ղահան եղող հայոց համար բնակավայր կը սահմաներ Հալեպի Մաարա,
Պապ և ուրիշ գավառները, և «հայոց բնակավայր Խապուր գետին (Տեր
Ջորի մոտ) շրջանակն է», իր իմաստով հրահանգներ տրուեցան, սկսայ
ըմբռնել, թե խնդիրը պարզ տուած մը չէ, ավելի զարհուրգին բան մը պի-
տի դառնայ:

Ստանալով հայերի բռնագաղթի վերաբերյալ ՆԳ նախարարութեան
հրահանգը՝ Հալեպի գաղթականութեան գրասենյակի պետ Աբդուլահատ
Նուրիի մոտ խորհրդակցություն տեղի ունեցավ: Մասնակիցների խո-
սակցութեան միւթը հայերու բնաջնջման ձևն էր: Էյուպ պէյը (նույն գրա-
սենյակի տեսուչ) համարձակ փճացման կողմնակից էր: Բայց Ա. Նուրի
պէյը, որ շատ խորամանկ մարդ մըն էր, մերժեց այդ գաղափարը: Իր
կարծիքով, լավագոյն էր հայ գաղթականները գրկանքի և ձմրան սաստ-
կութեան ենթարկել և այդպիսով մեղցնել, ինչ որ ապագային՝ անոնց
բնական մահուամբ մեռած ըլլալուն թեզը պաշտպանելու և զորացնելու
պիտի ծառայեր: 10-15 հազար հայ գաղթականներ, մեկ կետի վրա հա-
մախմբուելով, անշուշտ շուտով գրկանքի, անոթութեան և հիվանդութեան
պիտի ենթարկուէին: Յետոյ յանկարծ, երբ զանոնք տեղահան ընէին,
ավելի առաջ քշելու համար, բնականաբար մարդիկը չպիտի կրնային
փոխադրութեան միջոց ճարել, պիտի ստիպուէին քալել, և պիտի իյնային
ճամբաներուն երկայնքը:

Վերջապես իր կարծիքը յաղթանակեց:

Մինչև այն ատեն Հալեպի մեջ ժամտարմաները գաղթականներու գործերուն չէին միջամտեր: Բայց ժամտարմաներու պաշտոնատուին ալ սկսավ ոստիկանատանը գործակցիլ: Շուտով մեծ գործունեութիւն մը ծայր տուավ Հալեպ: Կադմայի մեջ, Քիլիսի շրջանները և Հալեպի շուրջը խոնուած գաղթականները մաս առ մաս Ազքերին և անկէ Պապ կը դրկուեին: Իրոք մտածածնուն պես ալ եղավ: Անոթութենէն, ցուրտէն, հիվանդութենէն ամեն օր հարիւրավոր անձերու մեռնելուն լուր կը հասներ մեզի: Էյուպ պէյ Ազազ գնաց: Վերադարձին խնդալով պաշտոնատուն եկավ: Կը պատմեր, թէ ինչպէս վրանները այրած էր: Թիֆլիսը չորս դին կայրեր, կը մրրկեր: Գայմագամը, գաղթականներու առաքման պաշտոնյաները ամեն օր մահուան տեղեկագիրներ կը դրկէին: ...

Օր մը ըսի Ա. Նուրի պէյին. «...Գաղթականներու առաքումը քիչ մը մեղմացնենք, որովհետև մահը բովանդակ Միջագետքի կը սպառնայ...»: Նուրի պէյ խնդաց. «Տղաս,- ըսավ,- այս կերպով երկու վնասակար տարրեր մեկանց կը փճացնենք: Հայերուն հետ սատկողները արաբները չեն: Գե՛շ է: Թրքութեան ապագային ճամբան կը հարթուի»:

Սկիզբները Հալեպի գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան մեջ գոյութիւն ուներ մասնավոր յանձնաժողով մը, որուն միջոցով տեղի կունենային գաղթականներու առաքումները (դէպի Կոնստանտնուպոլիս): Քանի այս գործը այդ յանձնաժողովի ձեռքը մնաց, գաղթականները մասամբ զերծ էին կեղեքումէ և հարստահարութենէ: Կառավարութիւնը հասկանալով, որ այդ կերպով իր հետապնդած նպատակը չպիտի իրականանայ, կուսակալ (Պեքիր Սամի) հրաժարեցնելով անոր տեղը դրկեց իր նպատակներուն շահուած Մուստաֆա Ապտիլիպիզ պէյը: Այս մարդը հայոց թշնամի մըն է, և կը ջանար յանուն թրքութեան բնաջինջ ընել հայ ազգը: Իր կողմէ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան հաղորդուած հրամանները այնքան խիստ էին, որ կարելի չէր բացատրել: ...Նուրի պէյ չափազանց ուշիմ և ի բնէ անգութ մարդ մըն էր, և մասնավորաբար հայոց դեմ լեցուած էր թշնամութեան զգացումով: Նրբահմար անգթութեան մարմնացում մը: Հայոց աղետն ու թշուառութիւնը իրարու յաջորդող մահուան տեղեկագիրները այն աստիճան կը հրճուեցնէին զինքը, որ կը զզլսեր՝ պարելու աստիճան: Որովհետև այդ ամենը իր հրամաններուն արդիւնքն էին: Կառավարութիւնն անոնց ապրիլը չուզեր, կըսեր: Կը պատմեր, թէ երբ այս պաշտոնին կոչուեցավ, Հալեպ մեկնելու պահուն ներքին գործոց

նախարարութեան խորհրդականը իրեն յանձնարարեց, որ չմեկնած անգամ մը տեսնեն Թալեաթ փաշան: Նուրի պէյ կերթա Բ. Դոտ: Փաշայի մոտ քանի մը հիւրեր կային:

-Ե՞րբ պիտի մեկնիս,- կը հարցնէ:

Յետոյ, տեղէն ելլելով, զինքը պատուհանին մոտ կը տանի և ցած ձայնով կըսէ.

-Անշուշտ, գիտես, թե ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսնելիք գործը. այլևս այդ անիծեալներուն (հայերին) Թուրքիոյ մեջ ապրիլը չպիտի տեսնեմ...

Նոր ու սարսափելի հրաման մը, որ Հալեպ հասեր էր ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ամեն ազատութիւն կուտար իրենց (գաղթականութեան գրասենյակի աշխատողներին):

...Գաղթականներու առաքման գործողութեանց միայն մեկ մարդու թողութիւն նպատակը սա էր, որ խժոժութիւններ ի գործ դրուելու համար տրուելիք հրամանները կարելի եղածին չափ գաղտնի մնան, շատ մարդիկ չիմանան, և ոճիրը կատարուի լռելեայն, առանց տարածայնութեանց տեղի տալու:

Արդեն Հալեպէն քայլ մը առաջ գացողներուն համար ապրելու յոյսը այլևս գոյութիւն չունէր: Գալըքէն սկսեալ մինչև Տեր Ջոր երկարող բովանդակ գիծը թշուառութեան բոյն մը, գերեզմանոց մը դարձած էր: Գաղթականներու առաքման համար նշանակուած պաշտոնեաներին վստահելիներու պատուիրած էր, որ մահ պատճառող ամեն տեսակի խժոժութեանց գործադրութենէն ետ չկենան:

Որովհետև երբեմն կուսակալութեան և գաղթականներու տեսչութեան շրջանակի ուղղուած բողոքագրեր կուգային զանազան պաշտոնեաներու դէմ: ՆԳ նախարարին ուրիշ մը հեռագիրը կը յանձնարարէր, որ այդ կարգի բողոքագրերը ընդունուին, բայց նկատի չառնուին: (Սրա հետևանքը հանդիսացավ այն, որ) ճամբաներուն վրայ ընտանիքն ու զավակները մոթքուած, աղջիկը ձեռքէն բռնի առնուած, պատիվը աղարտուած թշուառ մը, երբ ճամբուն վրա ավանի մը հանդիպելով կուգեր հեռագրով մը իր ողբալի վիճակը պարզել և օգնութիւն հայցել, հեռագրական պաշտոնեաները զինքը կը յանդիմանէին, թե ինչու այդ ոճով հեռագիր տալ կուգէ:

... Բայց մահապարտներու բողոքներ էին այլևս ատոնք, գերեզմանէն եկած ձայներու կնմանէին: Կառավարութիւնը այդ ձայներէն կը վախճար, զանոնք լսելը իրեն համար տանջանք մըն էր, չէր ուզեր լսել: Երբ

դեպի Բես իւլ Այն երկաթուղիով կը կատարվեր գաղթականներու առաքումը, գայմագամ Եուսուֆ Ջիյա պեյ ծանոյց, թե այլևս Բես իւլ Այնի մեջ հայ զետեղելիք տեղ չէ մնացած, թե ամեն օր 5-600 գաղթական կը մեռնի, թե ո՛չ ողջերը դեպի ավելի վար դրկելու, ոչ ալ մեռելները քաղելու ժամանակ կը գտնեն: Ե. Ջիյա պեյը կը պաղատեր, ար այլևս դադրի դեպի Բես իւլ Այն գաղթականի առաքումը:

Հետևյալ իմաստով պատասխանեցաւ իրեն. «Առաքումները փութացուցեք, այդ պարագային մեկնելու վիճակին մեջ չեղողները քաղէն քանի մը ժամ անդին կիման կը մեռնին, և գավառակը թե ողջերն և թե մեռելներն ազատ կըլլայ»:

Տեղվոյն առաքման պաշտոնեային և գայմագամին վերջին տեղեկագիրներն կը հասկացուէր, թե չորս ամսուան միջոցին 13-14 հազար հայ անոթութենէ և հիվանդութենէ մեռած է:

...Ապտիւլահատ Նուրի պեյ գաղթականներու առաքման պաշտոնեան՝ Ատիլ պեյը, նեղելով հասկցաւ, թե հոն գտնուող հայերու դեպի անապատ առաքման հակառակողը նույն ինքը Տեր Ջորի կառավարիչ Սուատ պեյն է:

Նուրի պեյ, Հալեպ դարձին, իրողութիւնը տեղեկացրեց կուսակալ Ապտիւլահատ պեյի, որ անմիջապէս ծածկագրով հրամայեց Ալի Սուատ պեյին. «Հազարավոր հայերու Բես իւլ Այնի մեջ թողուած ըլլալը կառավարութեան սրբազան նպատակին անհամաձայն պարագայ մըն է, քչեցեք զանոնք այն տեղէն»:

Ալի Սուատ պեյ պատասխանեց. «Փոխադրութեան միջոցներ չկան, որպէսզի կարենամ ժողովուրդը տեղահան ընել: Եթե հետապնդուած նպատակը զանոնք սպաննել է, այս բանը ոչ կըրնամ ընել, ոչ ալ ընել տալ»:

Բես իւլ Այնի չեչեններէն հրոսակախումք մը կազմուեցաւ, իբր թե այդ տեղի գաղթականները ճամբորդութեան միջոցին յարձակումներէ զերծ պահելու համար: Այդ հրոսակախումքը զինուեացաւ: Պահապանի անունը կրող այդ մարդիկը, սակայն ճամբան գաղթականները կողոպտելու, սպաննելու պաշտոն ունեին:

Բես իւլ Այնի եղերական դեպքին հրամանը ուղղակի Հալեպէն տրուեցաւ: Այս հրամանը այն հրոսակախումքին պետերուն տրուած էր: Անոնցմէ մեկ քանին Հալեպ եկան և կուսակալ Մ. Ապտիւլհալիզ պեյի հետ տեսնուեցան: Անոնց վերադարձէն 4-5 օր ետքը՝ Բես իւլ Այնի գայ-

մագամը ծածկագրով իմացուց անոնց հասած և հրահանգները ընդունած ըլլալը:

Երբ Մաարայի, Պապի և Հալեպի շրջակայ գիւղերուն մեջ նախապես բնակեցուած հայերը քշելու հրաման եկավ, գայմագամներու այն աստիճանի անգութ հրամաններ տրուեցան, որ կարելի չէր արցունքը զսպել՝ զանոնք կարդալով:

Հալեպէն հրաման կը տրուէր ժանդարմներուն, որ աշխատին ճամբաներուն վրա անոթի ու ծարավ ձգելով կարելի եղածին չափ պակսեցնել գաղթականներուն քիվը:

Մուհարրեմ պէյը Պաղտատի նախորդ ոստիկանութեան տնօրէնն էր... իրեն յանձնուած գործը շատ կարևոր էր և որպէսզի ընչաքաղցութեան հետևանքով ներողամտութեամբ չվարուի, 150 ոսկի ամսական կուտային իրեն: Այս մարդը շատ մեծ առաքումներ ըրավ: Մինակը պատճառ եղավ, որ հազարավոր հայեր ամենամոռորմ կերպով մեռնին ճամբաները: Ա. Նուրի պէյ այս անողորմ մարդուն գործակից տուաւ ծիավոր ժանտարմներու հարիւրապետ մը...

Այս հարիւրապետը, հետը առած 5-10 ժանտարմներով, ամեն տեսակի ոճիրներ գործելէ չքաշուեցաւ:

Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մեջ տեղահան պիտի ըլլային: ... Ամեն պարագայի մեջ այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգնէր: Եղանակը ծմեռ, ոտքերնուն մինչև գլուխնին մերկ, այս վիճակին մեջ ճամբայ հանուելով, ճամբաներուն եզերքը կ'յնային կը մեռնէին: Պապէն մինչև Մեսքենէ ճամբուն երկայնքը, արտերը հայու դիակներով լեցուեցան: Իրենց դիակներուն վրա ափ մը հող անգամ չէր ծածկուէր: Դիակներուն մեջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կառավարութիւնը իրար անցաւ...

Մեռելներուն քանակութիւնը ամեն տասնհինգ օրը անգամ մը ծածկագրով կը տեղեկագրուէր Պոլիս: Ասիկա ալ կապացուցանէ, թէ գաղթականներու ընդհանուր տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտոնատունը բոլորովին ոճրամիտ նպատակով մը հաստատուած էր:

Կառավարութիւնը կը պահանջէր, որ հային կեանքն ու պատիվը փճացուին: Այլևս անոնց համար ապրելու իրավունք, գոյութեան իրավունք չէր մնացած:

Թիֆլիսին սաստկացած մեկ պահուն Հալեպի մեջ գաղթականների առաքումը այն աստիճան սաստկացաւ, որ ոստիկաններն ու ժանտարմ-

ները տուներեն քաշքշելով դուրս կը հանեին և խոզ կապելու պես չուաններով կաշկանդելով կը քշեին Աստուածմէ գատ ուրիշ ապավեն չունեցող խեղճ հայերը...

Մեսքենէ դրկուեցայ: Մեկնած ատենս Էյուպ պեյ զիս կանչեց.

-Նայիս էֆենտի... Մեսքենէ դրկուած առաքման պաշտոնեաներուն ոչ մեկէն օգուտ տեսանք: Դուն գործի մեջ գտնուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես, նայե, որ այդ մարդիկը (հայերը) ողջ չձգես: Իհարկինքու ձեռքովդ սպաննե: Ասոնք սպաննելն ալ զուարճութիւն մըն է:

Մեսքենէի և Ապուհարրայի միջև գտնուած Տիբսի կոչուած կայքը ամենէն կարևոր եղեռնավայրերէն մեկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննվեին և գետը կը նետուեին: Մեսքենէի մեկ ծայրէն միւսը կմախքներով լեցուած էր, պարզապէս ոսկորներու արտի մը երևոյթը ստացած էր:

Մի միայն Հալեպէն Բես իւլ Այնի և Մեսքենէի ճամբով 200 000 հայ դրկուեցաւ և այս խոշոր քաղաքականութեան հազիվ 5-6 հազ. հոգին կըրցած են ողջ մնալ: Մանուկները Եփրատի մեջ նետելով մեռցուցին: Կիները զանազան ճամբաներու վրա, ժանդարմներու և ժողովուրդին խժոժութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուիմով կամ հրազենով սպաննուեցան:

Այս ոճիրը գործադրուած ատեն Թալեաթ փաշա մեկ կողմէն իր անպարտութիւնը ապահովող փաստաթուղթերը կը փնտռեր, ասոնց կազմութեան ու կարգադրութեան համար պաշտոնեաներ յատկացուցած էր և պետական գանձէն դրամներ կը ծախսեր: Իբր թե հայերու տուներէն գտնուած քանի մը զենքի, հրացանի լուսանկարներ հանել տալով՝ իր ոճիրը չքմեղացնել կուզեր: Ավա՛ղ... եթե զենքերու գոյութիւնը խտովութեան ու ապստամբութեան նշան է, ուրեմն Թուրքիոյ բոլոր մասերը ապստամբութեան վառարաններ պետք է ըլլան: Որ թուրք զիւղը որ երթաք, հարիւրավոր մարքիններ, մավզերներ պիտի գտնեք:¹

Քաղվածքներ «Յուշամարեան Մեծ եղեռնի» գրքից

Կարինի թուրք բերդապան. Անհնար է, որ հայ զինվորները իրենց թուրք ընկերների վրա կրակած լինեն: Հայերը միշտ ուղղափառապաշտ եղան՝ քիկուրքում էին օգտագործվում:

Թուրք սպա (Տրապիզոն). Տեղահանության հրամանը ստանալու օրվա երեկոյան 40 հայ ծովը նետվեց և 500 հայ զինվոր սպանվեց: Բռնագաղթվածները սպանվում էին Ջևիզիկ վայրում, նրանց նետում էին Դե-յիրմեն գետը:

Թ. Նշանլի՝ թուրք չեթեական. Աստծոյ պատժից վախենալու կարիք չունեն: Այս ձեռքովս 150 հայ եմ սպանել և, ինչպես տեսնում եք, ողջ-ա-ռողջ եմ մնացել:

Մի այլ չեթեական՝ բանտից ազատված հանցագործ. Այս դաշույնով մեկ օրում 60 էրգրումցի եմ սպանել:

Իշխանությունները թուրքերին հավաքում էին մի տեղ, զենքեր ու ածելիներ նրանց ցույց տալիս ու ասում. Այս զենքերով հայերը կառավարությանն էին տապալելու, իսկ ածելիներով մեր մայրերի, կանանց ու աղջիկների ստիճաններն էին կտրելու:

1918թ. «Վաթիթ» թերթում տպագրվեց Հալեպի և Կոնիայի նախկին վալի Ջեյալ բեյի մեծ հողվածը ցեղասպանության մասին, որը 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին արտատպվեց Կ. Պոլսի «Լե Ռենեսանս» թերթում «Չարաշուր պատմական» վերնագրով:

Հատվածներ այդ հողվածից

Բոլոր կողմերից սկսվեց հայկական տարագրությունը: Տարբեր կետերի հասնող քարավանները նախապես ուղարկվում էին Կոնիա, սակայն շուտով ստացանք նրանց Տեր Չոր ուղարկելու հրահանգը:

Խռոստովանում եմ, որ չէի հավատում, թե այս հրահանգները և գործողությունները կմիտեին հայության բնաջնջումը: Չէի կարող երեակայել, թե մի կառավարություն, պետություն կարող էր այսպես բնաջնջել իր հպատակներին, իր մարդկային դրամագլուխը, որը երկրի զլխավոր հարստությունը պիտի համարվեր: Եվ կարծում էի, որ այս միջոցառումները թելադրված էին հայությանը պատերազմական անհրաժեշտության բերումով ժամանակավորապես ռազմադաշտային շրջաններից հեռացնելու ցանկությամբ: Ահա սրա համար հեռագրով դիմեցի ներքին գործերի նախարարին՝ նրանից նյութական հատկացումներ պահանջելու գաղթական հայերի բնակեցման համար՝ հատուկ հյուղակներ կառուցելու ծրագրով:

Հատկացումների փոխարեն ինձ մոտ ուղարկվեց «Գաղթականների տեղավորման պատասխանատու» տիտղոսը կրող, սակայն իրականում հայության զանգվածային տարագրությունը կազմակերպելուն կոչված մի անձ... Երբքին գործերի նախարարին ուղղված անձնական մամակս հետևյալն էր ասում. «Հայությունը մեր բնակչության կարևոր մասն է կազմում: Հանրային հարստության մոտ քառորդը նրա ձեռքում է գտնվում, ինչպես նաև երկրի ամբողջ տնտեսական նախաձեռնության կեսը: Նրան բնաջնջել՝ կնշանակի շատ մեծ վնաս հասցնել կայսրությանը, վնաս, որ դարերով կարելի չափտի լինի դարմանել: Եթե աշխարհի մեր բոլոր թշնամիները հավաքվեին և մտածեին մեզ վնասելու ձևերի մասին, ավելի վնասակար արարք չափտի կարողանային գտնել»:

Ձեռան այս խնդրով Պոլիս է գնում, բայց այստեղ ևս՝ «Դժբախտաբար, ոչ ոք չուզեց ինձ լսել»:

Մայրաքաղաքից վերադառնալիս խորհրդարանի մի երեսփոխան նրան փոխանցում է կոմիտեի անդամներից մեկի խոսքերը. «Այս միջոցառումը վճռված էր Կենտրոնական կոմիտեի կողմից երկար քննարկումներից հետո և հետևաբար չէր կարող վերանայման ենթարկվել, որ այս ձևով իրականացված տարագրությունը կազմում է ազգային իդեալի բաղկացուցիչ մասը և ինձ մնում էր զոհել իմ անձնական տեսակետները այդ իդեալին»: Խոսակիցս իր կողմից ավելցուց, որ եթե շարունակեի հակադրվել ընդունված տեսակետին, պիտի հեռացվեի պաշտոնիցս:¹

Կասպեմուռուի մահմեդական ազգաբնակչության դիմումը կուսակալ Ռեշիդին

Շրջակա մահմանականներից հայերն իրենց կանանց ու երեխաների հետ հանվում են լեռն ու սպանվում են սպանդանոց քշված անասունների նման: Մենք մնան բան մեր շրջանում չենք ուզում: Մենք վախենում ենք Աստծոյ բարկությունից: Կառավարությունը չի կարող ապօրինություններով ու բռնություններով կանգույն մնալ: Մեր մահանգում մնամօրինակ դեպք չպետք է տեղի ունենա:²

1. Ս. Թեհիրեան Արդարահատոյց, Բեյրութ, 1981, էջ 359-360:

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 278-279:

Իհսան բեյ՝ ներքին գործերի նախարարության հասցույթ դիվանի պեյ

Երբ ինքը Քիլիսի կառավարիչն էր, Պոլսից Հալեպ ուղարկված Աբդուլահադ Նուրի բեյն աշխատել է համոզել իրեն, թե տարագրության նպատակը բնաջնջումն է, թե ինքը տեսնվել է Թալեաթ բեյի հետ և անձամբ է ստացել բնաջնջման հրամանը, և սրանում է երկրի փրկությունը։¹

Երբ «Թաաֆիրի էֆրեսարի» նախկին խմբագիր և Հալեպում Աժան-սի հեռագրների տպագրիչ Ազեահ բեյը հարցնում է Ջորի մուքեսարիֆ Չեքի բեյին, թե արդյո՞ք 10 000 հայ է սպանել, նա պատասխանել է

Ես պատվախնդիր մարդ եմ։ Տասը հազարն ի՞նչ է, բարձրացրո՛ւ, մեծացրու թիվը։²

Ջեմալ բեյ՝ Կոնիայի նախկին վալի, ցուցմունք դատարանում

Թեև աշխատել եմ պաշտպանել Կոնիայի հայությանը, սակայն դուկտ. Նազըմի կողմից ուղարկված երեսփոխան Ալի Ռիզա էֆենդին բարեկամաբար խորհուրդ է տվել՝ չհամատել այն խնդիրներում, որոնց մասին իթթիհադի կենտրոնն արդեն որոշում է կայացրել երկար քննարկումներից հետո։³

Դիարբեքիի թուրք ուսուցչի պատմածը

Բրուսայի իշխանությունները տեղի հայերին հայտնեցին, թե կառավարությունը որոշել է բոլորին ուղարկել Մոսուլ և Դեր Ջոր և, որ մեկնումը տեղի է ունենալու երեք օր հետո։ Նրանք վաճառեցին իրենց ունեցվածքից այն ամենը, ինչ կարող էին, սայլեր ու բեռնասայլեր վարձեցին ընտանիքներն ու բեռները փոխադրելու համար և նշված ժամանակին ճանապարհ ընկան։ Երբ ահագին հեռացել էին բնակեցված տեղանքից, կառապանները իրենց տրված հրահանգի համաձայն լծից արձակեցին ձիերին և դժբախտ աքսորյալներին լքեցին անապատում։ Գիշերը

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 277 կամ Դատական գործ, թիվ 1, էջ 15:

2. Դատարանի դիվան, կարգաթիվ թիվ 6, փաստաթուղթ թիվ 14, նաև կարգաթիվ թիվ 11, փաստաթուղթ թիվ 1 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284-285:

3. Հարցաքննության թղթապանակ, էջ 7 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284-285:

նրանք վերադարձել ու թալանել էին վերջիններիս: Նրանցից շատերը մահացան սովից ու սարսափից: Մյուսներին կոտորեցին ճանապարհին, և այդ մարդկանց լույս փոքր մասը հասավ Դեր Ջոր:¹

Շեֆեր բեյ, որին հանձնարարված էր հայերին կոտորել

Ես ուղեկցում էի աքսորված հայերի մի քարավանի: Երբ Դիարբեքի-րի սահմաններից դուրս էինք եկել և սկսեցինք գնդակահարել նրանց, առջևս հայտնվեց մի քուրդ: Չեղքերս պատելով համբույրներով՝ նա աղաչեց, որ իրեն տամ իր հավանած մի տասնամյա աղջկա: Ես դադարեցրի հրաձգությունը և ժանդարմներից մեկին կարգադրեցի բերել աղջկան: Նրան հրամայեցի նստել ու ասացի. «Մենք քեզ կհանձնենք այս մարդուն, և կյանքդ կփրկվի»: Մի ակնթարթ անց տեսա, թե նա ինչպես նետվեց մահվան դատապարտվածների կողմը: Ես նորից կարգադրեցի դադարեցնել կրակը և բերել աղջնակին: «Չէ՞ որ ես քեզ մեղք եմ գալիս, - ասացի ես, - ուզում եմ փրկել քո կյանքը: Ինչո՞ւ խառնվեցիր նրանց: Գնա այս մարդու հետ, նա քեզ հետ կվարվի, ինչպես իր աղջկա»: Նա պատասխանեց. «Ես հայի աղջիկ եմ, ծնողներս ու ազգականներս նրանց մեջ են, որոնց շուտով կսպանեն: Չեմ ցանկանում ուրիշ ծնողներ ունենալ և չեմ ուզում նրանցից հետո ապրել նույնիսկ մեկ ժամ»: Նա սկսեց հեկեկալ: ...Ես բաց թողի նրան: Տեսա, թե ինչպես նա շատ գոհ վազեց հոր ու մոր մոտ և նրանց հետ միասին գնդակահարվեց:²

Քաղվածքներ Լեփսիուսից

Թուրք զինվորն ու ժանդարմը Երզնկայի կոտորածի մասին

Դա սարսափելի էր:

Այստեղից տասը ռուպեի ոտքի ճամփա հեռվում ենթադադար էր արել Բայբուրդից աքսորվածների մի մեծ քարավան... Նրանց (հայերին) մեկը մյուսի հետևից ոչնչացնում ու նետում էին կիրճի անդունդը, (բղավելով). «Սպանե՛ք, սպանե՛ք, գալիս եմ»... բոլոր գյուղերում բռնաբարում էին կանանց, և ինքը նույնպես ուզում էր բռնաբարել մի աղջկա... Զախջախում էին երեխաների գլուխները, երբ նրանք լաց էին լինում կամ խանգարում էին առաջ ընթանալ... Այստեղ երեք մերկ աղջիկների դիակներ էին ընկած: Ես դրանց թաղեցի, որպեսզի բարի գործ արած լինեի:

1. Faiez of Dhocein, Témoignage d'un Arabe musulman..., p. 39.

2. Ն. տ.:

Երզնկայի հյուրանոցի տեր. Կ. Պոլսում որոշում է ընդունված, որ այս (հայ) կանայք ու երեխաները պիտի մեռնեն:

Խարբերդի մութեսարիֆ. Հայ երեխաները պետք է մեռնեն իրենց ազգի հետ:¹

Սեբաստիայի ճանապարհին մի քուրք ասաց

Այստեղ կանգնել եմ, որ սպանեն անցնող հայերին և արդեն սպանել եմ 250 հոգու... հայերն արժանի են դրան, քանի որ նրանք բոլորն իշխանականներ են... հեռախոսով հրաման էի ստացել սպանել ճանապարհի մեր (գերմանուհի բուժքույրերի) երկու ուղեկիցներին: Այդ երկու մարդը և նրանց կառապան հայը պետք է սպանվեն:

Թուրք ժանդարմ, որն ուղեկցել է 3000 հայ կանանցից ու երեխաներից կազմված քարավանը

Բոլորը զոհվեցին, բոլորը մեռած են... Այն, ինչ արվում է հիմա (բռնագաղթը)՝ դա լավագույն եղանակն է: Նրանց պետք էր ստիպել, որ տառապանք կրեին, և, բացի այդ, դիակները տեղ չէին թողնի մեզ՝ մուսուլմաններիս համար: Դրանք զարշառախություն կտարածեին:²

Ալաֆուար Իբրահիմի պարմածը

Հայերուն տեղահանելու մասին Պոլսէն եկած հրամանը շատ խիստ և ստիպողական էր այս մտքով՝ անխնա կոտորել բոլոր այր մարդկանց՝ 14էն մինչև 65 տարեկան, իսկ երեխաներին, ծերերուն և կիներուն չդիպչել, այլ աշխատիլ իսլամացնել:³

Հեռագիր Ադանայի նահանգապետից

Գոհունակությամբ կարող եմ հայտնել, որ համաձայն կառավարության մտադրության, ինչպես այստեղ, այնպես էլ Մարաշի սանջակում հաջողվել է լրիվ փոխել (ազգաբնակչության ազգային կազմի) տոկոսա-

1. "New York Times", 12 դեկտեմբերի 1915 թ.:

2. J. Iepsius Treatment of Armenians in the ottoman Empire 1915-1916, London, 1916, p. 248-250.

3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 106:

յին հարաբերությունը: Իմ վիլայեթը մաքրված է քրիստոնյա տարրերից: Եթե երկու տարի առաջ վաճառականների ու արհեստավորների 80 տոկոսից ավելին քրիստոնյաներ էին, այժմ 95 տոկոսը կազմուի են մահմեդականները և միայն 5 տոկոսը՝ քրիստոնյաները:¹

Թուրքի պատմածը Բաղեշից Մուշ ճանապարհին իր տեսածի մասին

2 300- ի չափ կիներ ու երեխաներ... կը քշեին մտրակներու տակ: Անոնք, որ ոտքի վրա չէին կրնար կենալ, տեղն ու տեղը կը սպանուէին: Շատ մը կիներ, չկրնալով հետերնին տանել իրենց զավակները, զանոնք լքեցին ճամբուն եզերքը, անանկ որ հազիվ քիչ մը հեռացած, 400-500 փոքր երեխաներ լքուած մնացին ճամբուն վրա, մեկէն մինչև 4-5 տարեկան: Կարավանը դեռ Երըշտեր չհասած, Սլեման Անպաշին, ձերբակալուած 4-5 հայերու կոնակը մեկ-մեկ թիթղ քարյուղ բեռնցնելով, զինուորի մը հսկողութեան տակ, դրկեց Երըշտեր: Յետոյ ժանդարմներէն իմացա, որ այդ ամբողջ բազմութիւնը՝ այնտեղի մարագներու մեջ լեցնելով՝ վառած են: ... Սլեման Օնպաշին հրամայեց 15-ի չափ քոլոսիկցի քիւրտներու և մեկ քանի տղոց, որ չամբուն վրա լքուած երեխաներու համար մեծ հոր մը փորեն և այդ փոքրիկները հավաքելով մեջը լցնեն և հողով ծածկեն: Չիս ալ դրկեց անոնց հետ: Ամբողջ պզտիկները տեղ մը հավաքեցինք, բավականին խորունկ փոս մը փորեցինք: Քոլոսիկցի պատռն սկսավ մանկիկները շարել այդ փոսին մեջ և իր իսկ ձեռքով կոշտ-կոշտ հողեր խաթել անոնց բերանները, որպէսզի շունչ չկըրնային առնել ու խեղդամահ ըլլային: Այսպիսով, այդ անմեղ երեխաները բոլորն ալ խեղդամահ եղան: Իսկ անոնք, որ հինգ տարեկան էին և դժուարով կը խեղդուէին, կամ բերաննին չէին բանար, քարով կը կոտորեա անոնց ատամները և հող լցնելով՝ բռնամահ կըներ: Վերջն ալ, հողով ծածկեցինք այդ փոսը...

Երբ գիւղ վերադարձանք, տեսանք, որ Երըշտեր գիւղի վրա (Խասս գիւղէն հինգ քիլոմէթր հեռու) թանձր մուխ մը կը բարձրանար: Մեկ-երկու ժամ յետոյ հայ կիներն ու երեխաները տանող ժանդարմները ետ դարձան:²

1. Wien HHSTA PA XI 275, Kostantinopel, 27 Februoar., 1917, N 47.

2. Ս. և Մ. Բդեաններ Հարազատ պատմութիւն Տարոնոյ, Կահիրէ, 1962, էջ 569:

Այլ Ֆուադ Էրդենիի՝ բանակի զեներալ, հուշերից քաղվածքներ

1915 թ. ապրիլին գլխավոր հրամանատարությունից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ արևելյան Անատոլիայում ամենուրեք ապստամբություններ են բռնկվում: Կառավարությունը որոշում է ընդունել դեպորտացիայի մասին, համաձայն որի՝

1. Դեպորտացիան իրականացվելու է Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի, Սըվազի, Մամուրեք ու Ազիզի, Դիարբեքլիի, Բիթլիսի, Ադանայի (բացառությամբ Ադանա քաղաքը) և Հալեպի (բացառությամբ կենտրոնի) վիլայեթներից:

2. Հյուսիսային վիլայեթներից բռնագաղթվածները բնակեցվելու են Ջորի սանջակում և Մոսուլի վիլայեթի հարավում, իսկ Ադանայի, Հալեպի ու Մարաշի վիլայեթներից բռնագաղթվածները՝ Սիրիայի հարավում ու հարավ-արևելքում:

3. Բնակեցման վայրերը գտնվելու են երկաթգծերից ոչ պակաս, քան 25 կմ հեռավորության վրա:

4. Բռնագաղթվածներն իրենց հետ պետք է վերցնեն արժեքավոր իրերը:

Չորրորդ բանակի հրամանատարությունը դեպորտացիայի խնդրում հետևյալ տեսակետն էր պաշտպանում.

1. Յուրաքանչյուր առանձին վերցրած հայ մեր քաղաքացին էր հանդիսանում: Մի շարք շրջաններում նրանք կազմում են ազգաբնակչության վտանգավոր մեծամասնությունը: Դեպորտացիայի նպատակը հենց այն է, որպեսզի վերացնի այդ վտանգը, մեծամասնությանը վերածելու անվտանգ փոքրամասնության:

2. Գործողությունը (դեպորտացիան) սկսվելու է ծովափից (Սև ծովի) և աստիճանաբար ընդգրկելու է ներքին շրջանները:

3. Տեղափոխության և նոր վայրերում բնակեցման ժամանակ քարավանների անվտանգությունն ապահովվելու է: Արգելվելու են վրիժառության, անձնական հաշիվներ մաքրելու դեպքերը:

4. Գաղթականները բնակեցվելու են միայն կյանքի համար նորմալ պայմաններ ունեցող շրջաններում:

5. Չեն բռնագաղթվելու հաշմանդամները, ծանր հիվանդները, հղի կանայք և նրանց խնամակալները:

Չորրորդ բանակը բռնագաղթվածներին բնակության վայր ընտրեց Համա, Հավրան, Քերեք սանջակների քաղաքները և գյուղերը, ինչպես նաև Հալեպից հարավ և մասամբ արևմուտք ընկած շրջանները...

Ջենալ փաշան Բեհաեդդին Շաքիրից ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր. «Մենք Տրապիզոնից, Էրզրումից, Սըվազից, Բիթլիսից, Մամուրեթ ու Ազիզից և Դիարբեքիրից բռնագաղթվածների 95 տոկոսին ուղարկել ենք Մոսուլի վիլայեթի հարավը, իսկ դուք, ինչպես պարզվում է, նրանց ուղարկում եք Հալեպ...»:

Պատասխան հեռագրով Ջենալ փաշան սպառնաց Բ. Շաքիրին, որպեսզի նա այլևս հեռագիր չուղարկի: Իսկ գլխավոր հրամանատարի տեղակալին ուղղված հեռագրում գրեց. «Ես նման մահանգապետի և հրամանատարի չգիտեմ: Ինչո՞ւ է այդ անձը խառնվում այս գործերին»...

Հարյուր հազարավոր մարդկանց վերաբնակեցումը հազարավոր կիլոմետր հեռավորության վրա ընկած շրջաններում, առանց նախապատրաստության և կազմակերպման, ինչ որ բանվոր հիշեցնում է ժողովուրդների գաղթը հին ժամանակներում: Կովկասյան, իրաքյան և սիրիական ռազմաճակատներում կռիվող բանակների քիկունքային ապահովման աղբյուր հանդիսացող շրջանները դարձան զանազան համաճարակների տարածման հրապարակներ: Պայմանները, որոնցում ապյում էին վերաբնակեցվածները, ավելի քան բարենպաստ էին խոլերայի և բծավոր տիֆի տարածման համար: Նրանք իրենց ճանապարհին տարածում էին այդ հիվանդությունները, և համաճարակը հասավ կանոնավոր բանակի զինվորներին:

Հետևանքն այն եղավ, որ զոհերի թիվը ազգաբնակչության և զինվորների շրջանում ավելի փոքր չէր, քան բռնագաղթվածների շրջանում...

Մենք հրահանգավորման նպատակով գտնվում էինք Ջեբել-Դրուզի լեռներում: Մի անգամ երեկոյան գնացինք ամայացած գյուղը: Ի պատիվ Ջենալ փաշայի վրանները զարդարված էին դրոշակներով: Փաշային ծափահարություններով ընդունող բնակչության մեջ մենք տեսանք մերկ, հյուծված, կմախք հիշեցնող մարդկանց: Նրանք լուծ ու էին ծափահարում: Դրա համար նրանք ուժ չունեին: «Ուլքե՞ր են այս մարդիկ», - հետաքրքրվեցի ես ու իմացա՝ տեղահանվածներ էին...¹

1. Ali Fuad Erden Birinci Dünya Harbinde suriye hatirlari, Cilt I, Istanbul, 1954, s. 120-123.

Հալիդե Էդիպ Ադվար՝ գրող, հասարակական գործիչ

-Հայտարարություն Կապագրված քուրքական «Վազրթ» քերթի 1918 թ. հոկտեմբերի 21-ի համարում

Այն օրերին, երբ մենք գորեղ էինք, աշխատեցինք քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին, միջնադարյան եղանակներով բնաջնջել... Այսօր մեր ազգային կյանքի ամենատխտոր և սև օրերն ենք ապրում: Ամերիկան և Անգլիան մեզ համարում են մի պետություն, որն իր անմեղ հայատակներին ու զավակներին է կոտորել:¹

-Թուրքերն ապացույց տվին, որ իրենք անկարող են քաղաքակիրթ կառավարություն կազմել:²

-Հեռագիր Մուսթաֆա Քեմալին (10 օգոստոսի 1919 թ.)

Իբրբիհադի արածը (ջարդերը) ամբողջական և լրիվ չէր, որի հետևանքով փոքրամասնությունները շարունակում են գոյություն ունենալ և խաղաղության դաշնագրի հռչակածներն ինչպիսին էլ լինեն, քրիստոնյա փոքրամասնությունները շարունակելու են մնալ: Նրանք վայելելու են օսմանյան քաղաքացիների առանձնաշնորհումները և հենվելով օտար երկրների՝ եվրոպական որևէ ուժի վրա, միշտ էլ դժվարությունների պատճառներ են առաջացնելու և տարեցտարի մեր անկախությունից ինչ-որ բան կորցնելու ենք հօգուտ այդ փոքրամասնությունների:³

-Նորվեգացի լրագրողին քեմալական շրջանի մասին

Մենք վտարեցինք մեր հույն հայատակներին, ամեն ինչ արեցինք նրանց արմատախիլ անելու համար: Հայերի հետ մենք անում ենք նույն բանը: Նպատակին հասնելու համար մենք դիմում ենք միջնադարյան եղանակներին... Կառավարիչները, պրեֆեկտները, պաշտոնատարները, որոնք օգտվում են բացարձակ իշխանությունից, այսօր էլ կատարում են զարշելի հանցագործություններ... կատարվում է հանցագործ ոճրագործություն... Անկարայում գործում են քրիստոնեական փոքրամասնություններին վերացնելու կազմակերպություններ:⁴

1. «Ժամանակ», 22 հոկտեմբերի 1918:

2. "La Renaissance", 22 դեկտեմբերի 1918:

3. M. G. Kemal A speech, October, 1927, Leipzig, 1927, s. 84.

4. Paul du Veou La Passion de La Cilicie, 1919-1922, Paris, 1954, p. 54.

Թուրքական կառավարության կարծիքը (1919 թ.)

Միություն կազմակերպության մեղքը, որը մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման ու կողոպուտի այդ ներքին քաղաքականությունը, ակնբախ է: Նրա պարագլուխները պատկանում են մարդկության ամենամեծ հանցագործների շարքին:

...Թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խորնարիում է հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: Դա նա անում է տխրությամբ՝ հայ ժողովրդի և ամոքով՝ իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորություններ է իրականացնում, որոնք հետևանք են այդ իրադրության: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվություն, որ կապված է իր անարժան դեկավարների գործողությունների հետ և նրանց չի ճանաչում...

...Թուրքերն իսկապես սպանել են հայերին, կոտորածներ կազմակերպել, կողոպտել և ավերել նրանց տները:¹

Թուրք Կարինից

(Կարինում հայ ընտանիքը փորձում է իր կահկարասիները վաճառել: Թուրքը չնչին գին է առաջարկում, հայն առարկում է): Հետևում է թուրքի պատասխանը. «Դուք գիտեք, որ ես դրանք առանց վճարելու եմ տանելու տունս: Դուք քիչ անց դրանք ձգելու եք ու հեռանաք»:²

Թուրք ոստիկան

Երբ քարավանը կանգ է առնում ճանապարհին մահացածին քաղելու, տեղահանվածներին հրամայում է.

-Ելեք, մի մեռածի համար չենք կարող քարավանը կանգնեցնել:

Հայեր.- Էֆենդի, մենք կաթուղիկ ենք...

Ոստիկան.- Զեֆիր օղլու, ի՞նչ կաթուղիկ, ի՞նչ բան, աղբը չոր ու թաց ունի՞, բոլորը մույնն են:³

Թուրք գյուղացին բռնազաղթվածներին

Երեխաներին տվեք, վաղը այստեղից քշվելու և բոլորդ սպանվելու եք: Երեխաները մեղք են, տվեք մեզ:⁴

1. The Turko-Armenian Question. The Turkish Point of View, Costantinople, 1919, p. 84.

2. Մ. Տեքմենճեան Արեան հետքերով, Անթիլիաս, 1960, էջ 9:

3. Ն. տ., էջ 14:

4. Ն. տ., էջ 16:

Թուրքը հայ տղային

Մեզ տղա է պետք: Քրդին ասացինք մի տղա գտնի, բերի: Դու հիմա մեր զավակն ես: Իսլամություն պետք է ընդունես... Սրանից հետո անունդ Հասան է:

(Յույց տալով ճանապարհին թափված բազմաթիվ դիակները, շարունակում է). «Հասան, տես իսլամ չեղողների վիճակն այս է, մրանք քյաֆիրներ են, մի նոր քարավան էլ է գալու, որ սպանենք»...

...Լեռան կողի այն բույսերի ճյուղը տեսնո՞ւմ ես: ...Երբ բոլորին (հայերին) վար նետեցինք, նրանցից մի աղջիկ այդ ճյուղից բռնեց և կախվեց: Վերևից քարերով նշան բռնեցինք, քար քարի ետևից նետեցինք, մինչև որ աղջկա գլուխը պատռեցինք:¹

Նույն թուրքը

Ահմեդ չաուշը Սևերիկից եկել է, գյուղերում ապաստանած հայերին հավաքում են, որ սպանեն...²

Մի այլ թուրք

Ահմեդ չաուշը եկավ մեր գյուղ, հավաքեց հինգ հայ կին: Հետը մի թուրդ էլ վերցրեց և գյուղից գնաց: Ահմեդ չաուշը քրդին հրամայեց այդ կանանց սպանել:³

Ահմեդ չաուշի երկխոսությունը չորս տարեկան երեխայի հետ

-Դու ո՞ր ազգին ես պատկանում:

-Ես հայ եմ:

-Հայրդ ու մայրդ ի՞նչ եղան:

-Տաճիկները սպանեցին:

-Երբ մեծանաս, դու տաճիկ սպանելո՞ւ ես:

-Այո, երբ մեծանամ, ես էլ եմ սպանելու:⁴

1. Մ. Տեղբմենեան Արեան հետքերով, Անթիլիաս, 1960, էջ 9:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ., էջ 58:

4. Ն. տ., էջ 61:

Թուրքացված փոքրիկ տղա

Ես ժամանակին կեավոր էի, ինձմէ փոքրիկ եղբայր մըն ալ ունեի, իսկան մայրիկիս հետ գիւղին վերի ժայռերը բարձրացանք, մայրիկս ինձ դանակ մը տուաւ և ըսաւ. «Այս դանակով եղբորդ գլուխը կտրէ, որ լալ իսկան եղած ըլլաս և անոր աղվոր ուտելիքները միայն դու վայելես»:

Կտրեցի եղբորս գլուխը: Ժայռէն վար նետեցինք զայն ու տուն վերադարձանք:¹

Մահմեդականի պարմածը

Մի անգամ... 2 000-հոգանոց քարավան են բերում, բոլորը ձիերով ու ջորիներով: Հարուստ քարավան էր: Մեր չառուշը սրանց առաջնորդում է Եփրատի ափերը: Մի լեռնոտ վայրում նրանց գրաստներից իջեցնում են և խուզարկություններ սկսում: Խուրջիները լցվում են ոսկիներով ու զարդեղենով: Քարավանից անջատում են 20-25 աղջիկ, խուրջիների հետ անվտանգ տեղ դնում և մի ժանդարմի պահակ նշանակում, իսկ իրենք մնացած ժողովրդին մի քիչ հեռացնում են ու սկսում ջարդել: Փակված աղջիկներից մեկը ժանդարմին զբաղեցնում է, իսկ մյուսները վերցնում են խուրջիները և միասին նետվում Եփրատ:... Քիչ անց ջրի երեսին երևացին դիակներ ու դատարկ խուրջիներ:²

Թև ֆիկ Չովդար՝ Թալեաթի կենսագիր

Իթքիհադը երկդէմ կազմակերպություն էր. այն բացի լեզալ կառույցներից ուներ նաև անլեզալ օղակներ, ինչը Թալեաթին հնարավորություն տվեց ապահովել ճեմիյեթի ապօրինի գործունեությունը:³

Ահմեդ Ռիզայի նամակը խորհրդարանին

Անմախաղեպ և անօրեն ոճիրները գործվել են նախորդ կառավարությունների կողմից արաբ , հայ և հույն հայրենակիցների դէմ, և պահանջում են անհապաղ ոճրագործներին դատի տալ: ...Միայն այս կերպ վարվելով ներկա կառավարությունը ապացույց կտա, թե զիտն իր խոստումները հարգել:⁴

1. Մ. Ավետիսեան, Հայ ազատագրական... յուշամատեն, էջ 148:

2. Ն. տ., էջ 64:

3. T. Govdar Tallat Pasa. Bir Örgüt usta sinin yasam Öyküsü, Ankara, 1984, s. 190, 210

4. «Ազատամարտ», 26 նոյեմբերի 1918 թ.:

-Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ հայերը դաժանորեն սպանվեցին։¹

(Առաջին աշխարհամարտի տարիներին) ես պաշտպանեցի հայերին։ Նրանք, ովքեր նույնիսկ բռնություն անմեղ էին, միևնույնն է, ոչնչացվում էին հենց միայն այն պարզ պատճառով, որ հայ էին։²

Ռեշիդ Ալիֆը՝ երեսփոխան, 1918 թ. խորհրդարանում հայտարարեց

Մինչ խոնարհաբար կընդունեի պետության նախագահի պաշտոնս, ի գարմանս ինձ, պատահաբար աչքիս ընկավ պաշտոնական հրամանների կապոցին։ Հրամաններից մեկը ՆԳ նախարարության հրամանն էր բռնագաղթի մասին։ Մյուսը խիստ գաղտնի շրջաբերական էր ուղարկված իթթիհադի կենտրոնի կողմից։ Այն նշում էր երթուղիները, գավառների ստորաբաժանումները և հորդորում շարունակել ի կատար ածելու չարագույժ պլանը։ Դրա մղումով ելուզակներն անցան եռանդուն գործողությունների, որոնց հետևանքը դարձան հրեշավոր կոտորածները։³

Ահմեդը Չոհրապի և Վարդգեսի սպանության մասին

Ոչ միայն Վանը և շրջակայքը Բաաբայի սուրբ հողին վերադարձրեցի, այնպես որ այնտեղ նույնիսկ մեկ հատիկ հայ գտնել չես կարող... սպանեցի հայ երեսփոխաններ Չոհրապին ու Վարդգեսին։ Չոհրապին բռնեցի գետին տապալեցի, ոտքերիս տակ առա և մի մեծ քարով գլուխը ջախջախեցի՝ մինչև որ մեռավ։⁴

Շեֆիկ՝ Բուլանըխի կառավարիչ

Հոջա Իլյասը (Մուշից խորհրդարանի պատգամավոր) քրիստոնյա աղջիկ բռնաբարելու անսամձ մարմաջ ուներ։

Հոջա Իլյասը Դիարբեքիի երեսփոխան Ֆեյզիի պարծենկոտությա-

1. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 3-րդ գումարման 5-րդ նստաշրջան, 2-րդ նիստ, հ. 1, էջ 9:

2. Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Beyin Antlari, Istlari, İstanbul, 1988, s. 58.

3. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 3-րդ գումարման 5-րդ նստաշրջան, հ. 1, էջ 123:

4. A. Refik (Altınay) İki komite- İki Kital, İstanbul, 1919, s. 38-39.

նը, թե ինքը 600 հայի վանքում սպանել է տվել, պատասխանել է. «600-ը ինչ է, ես Մշո համայն ժողովրդին արմատախիլ արեցի»:¹

Մ. Արիֆի՝ ՆԳ նախարար, ճառը օսմանյան խորհրդարանում (1918 թ.)

Ներկա պայմաններում կառավարությունը միայն մի բան կարող է անել՝ տարագրվածներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: ...Դրա գործադրման եղանակ կա և այդ եղանակը ձեր կարծածի չափ ոյություն չէ:

Տարագրվածները վերադառնալով այդ բնակավայրերում կարող են օթևան գտնել, տաք ճաշ ուտել: Կառավարությունը կողմնակից է այս գործն աստիճանաբար կատարել, աստիճանաբար քանդված գյուղերը նորոգել, դրանք կրկին բնակելի դարձնել, ինչը ոչ կառավարության և ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշ կարողության սահմաններից դուրս է: Ուստի վերականգնման այս խնդիրը պետք է թողնել ժամանակին:

Պարոմներ, այս ժամանակավոր օրենքը մեր ներկա ժամանակին անհարկի օրենք է, և ես այս բարձր ժողովից խնդրում եմ, որ որպես հրատապ խնդիր, այս օրենքը շուտափույթ չեղյալ համարեք: ...Դրանից ավելի հոռի և մեր դարի ոգուն հակոտնյա շատ օրենքներ կան (որոնք բռնություն էլ պետք է չեղյալ հայտարարվեն):²

Մեհմեդ Էմին՝ Տրապիզոնի երեսփոխան

Այո, այս օրենքի կիրառման ընթացքում երկրում մի շարք ոճիրներ գործադրվեցին: Ես արդեն հայտարարել եմ, որ քանի դեռ կառավարությունը չի խոստանա, որ կապահովի երկրում կատարված բոլոր ոճիրների հետաքննությունը և պատասխանատուներին պատժելու գործը, ես այդ կառավարությանը վստահության քվե տալ չեմ կարող... Երկրում գործած ոճիրների հետաքննությունը և պատասխանատուներին պատժելը օրինականության և արդարության պահանջն է, ու թե՛ ժողովը և թե՛ ազգը լրիվ համաձայն են այդ պահանջին: Այո, պարոնայք, ես էլ եմ ասում, որ մեր կառավարական մարդիկ շատ ընտանիքներ կանանցով ու երեխաներով ջարդեցին և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին: Որքան հայ է այսօր պակասում: Եթե նկատի ունենանք նրանց նախապատե-

1. S. Aksin Istanbul, Hükümetleri ve milli Mücadele... son Mesrutiyet (1919-1920), Istanbul, 1992, s. 354.

2. Վ. Տադրեան Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, Մասաչուսեթս, 1995, էջ 15:

րազմական ժամանակի 1 200 000 թիվը, որից հանած վերապրողների թիվը, մնացած բոլորը ոչնչացվեցին ու սպանվեցին, նրանց ունեցվածքն էլ ավարի տրվեց: Այս հարցում որևէ կասկած լինել չի կարող: Ես էլ ցանկանում ու պահանջում եմ, որ հանցավորները պատժվեն:

(Խորհրդարանը տարագրության մասին այս օրենքը անվավեր համարեց):¹

Մեհմեդ Էմին

Ջևդեթ բեյը Դեր Ջորի մերձակայքում ավերել տվեց բռնազաղքված հայերի վրանային ավանը և զազանաբար ոչնչացրեց 70 հազ. հայ: Ղեր Ջորի և Ռաս ու Այնի միջև ընկած տարածքներում գայլերի ու թռչունների հոշոտումներից ավելացած հայերի ոսկորներից բլուրներ առաջացան:

Հայերից շատերի տները քանդել են, ավերել, մեծ ու փոքր, ծեր ու երեխա՝ բոլորն էլ մեռած են...

Այս մեծ ոճիրին մասնակցած պաշտոնյաներին պետք է պատժել:²

Վանի թուրք պապզամավոր

Իթքիհադը թաքուն գրգռում էր մահմեդական ժողովրդին, որպեսզի հարձակվեն քրիստոնյա ժողովրդի վրա:³

Ռիզա Թեֆիկ՝ կրթության նախարար

Տուժածների վնասների հատուցումը հրատապ խնդիր է, մենք չենք կտրի այն ճյուղը, որի վրա նստած ենք:⁴

Շերիֆ փաշա՝ պեդական խորհրդի նախագահ. Նախ պետք է պատվով դուրս գալ խաղաղության բանակցություններից և ապա միայն ապահովել երկրին պատկանող տարրերի և տարբեր ազգությունների իրավունքները:⁵

1. «Ժամանակ», (Կ. Պոլիս), 21 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2. «Ժամանակ», 27 նոյեմբերի 1918 թ.:

3. Ibrahim Asrasin Hatiralari Yeni Istikbal 21 ապրիլի 1965 թ.:

4. Վ. Տատրեան Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, էջ 18-83:

5. Ն. տ.:

Մեհմեդ Էմին. Նախկին, մասնավորապես Թալեաթի, կառավարությունները վատ գործեր շատ են կատարել, և մենք այդ մասին չորս տարի լռել ենք և լռել ենք ճշմարիտ տեղեկատվության բացակայության հետևանքով: Իսկ ներկայումս այդ հարցում շտապելը վտանգավոր է:

Նկատում եմ, որ մեր գործընկերները, հույն հայրենակիցներն ու հայ խորհրդականները մեծ տարողությամբ արդարություն են պահանջում և իրավունք ունեն... Եկեք նրանց պահանջները քննենք և հետամնացություն չդրսևորենք...¹

Հասան Ֆեհմի՝ Սինուպի պարզամավոր. Խոսքերդ հետ առ:²

Մեհմեդ Էմին Ոչ, հետ չեմ առնի, դա իմ անձնական կարծիքն է:³

Իլյաս Սամի՝ պարզամավոր Տարոնից, փարոնահայության ջարդերի կազմակերպիչ. Պարոններ, այս խնդիրը մարդասպանությամբ, թե՞ արյունալի բախումների խնդիր է: Այս հարցը ձեր ներկայությամբ պիտի պարզաբանեն: Թուրքերը հանցավոր հայտարարվեցին, ամբողջ ազգը հանցավոր որակվեց... այդ բոլորը զրպարտություն են:⁴

Մեհմեդ Էմին. Անձամբ եմ ստուգել, Օրդու կազայի կայմակամը, հայերին նավակները լցնելով՝ Սամսոն ուղարկելու պատրվակով, ծովը թափել տվեց: Լսեցի, որ (Տրապիզոնի) կուսակալ Ջեմալ Ազմին նույն բանն է արել: Չմայած երեք տարի զբաղվեցի, սակայն կուսակալի դեմ որևէ բան անել չկարողացա: Ասացին պատերազմական գոտի է:⁵

Մեհմեդ Էմին՝ բանաստեղծ. (Կոտորածները կատարվել են թրքության անունով) Քալ լիցի, հանուն զուլումի է եղել, անիծում ենք զուլում անողներին:⁶

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

4. Ն. տ.:

5. Ն. տ.:

6. Ն. տ.:

Իլյաս Սամի. Բայց չէ՞ որ տեղահանություններն ու զուլումները որոշակի արարքների հետևանք էին...

Աչքովս եմ տեսել, որ հայ հայրենակիցներին ջարդելու և ոչնչացնելու քաղաքական հրամանին (1895 թ.) գործադրման համար վարչական միջոցներ ձեռնարկելու հատուկ հրահանգներ ստացած մուքեսարիֆը... խարազանը ձեռքին արգելում էր ժողովրդին (կոտորել): ...Մյուս կողմից սակայն նշան էր անում՝ «Արե՛ք, արե՛ք»: Միակ մարդիկ, ովքեր արգելք հանդիսացան այդ նախնիքին, իսլամի կրոնավորներն ու իմաստուններն էին...

Ես, ձեռքս կրծքիս դրած և լրիվ համոզված ասում եմ, որ մեր ոչնչացված, տեղահանության և արտաքսման ենթարկված հայրենակիցների 80 տոկոսն անմեղ մարդիկ էին, որոնք զոհ դարձան տգիտությամբ ընդունված որոշման:

...Անմեղ ժողովրդի դեմ գործադրված զուլումների կապակցությամբ նողկանքս արտահայտելով՝ պահանջում եմ, որ (դրանց հեղինակները) խստորեն պատժվեն...

Գեղամ էֆենդին (Տեր-Կարապետյան) գրում է, թե «Մուշը թնդանոթային ումբակոծությամբ պատժվեց»: Այո, թնդանոթով պատժվեց: Ահա նման ումբակոծություններով է, որ, հանուն ամբողջ մահմեդական և ոչ մահմեդական հավաքականությունների, երկիրն ավերակների վերածվեց:¹

Մուստաֆա Արիֆը՝ ՆԳ նախարար, ընթերցեց սուլթանի հրովարտակը (21 դեկտեմբերի 1918 թ.) խորհրդարանը ցրելու վերաբերյալ և ասաց

Հայերի դեմ գործադրված ոճիրների պատճառով մեր երկիրը վերածվեց վիթխարի սպանդանոցի:²

Ալի Մոլլայի՝ արդարադատության նախարար, հայտարարությունը խորհրդարանում (25 նոյեմբերի 1918 թ.)

Ներկա կառավարությունը մի ելք ունի՝ պատժել կառավարության ամբողջ կազմը՝ սկսած վիլայեթներից: Կոտորածին մասնակցած հասարակ ժողովուրդը պիտի դատվի հասարակ դատարանների կողմից աս-

1. Վ. Տատրեան Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, էջ 18-83:

2. "La Renaissance", 22 դեկտեմբերի 1918 թ.:

տիճանաբար, երբ նրանց դեմ դատ բացվի, քանի որ շատ ոճիրներ իրականացվել են ամբոխների կողմից պաշտոնյաների հովանավորությամբ և մեղսակցությամբ:

Տարագրության ընթացքում ջարդ անողները կամ ջարդին մասնակցողները՝ լինի կուսակալ թե զինվորական, սովորական անձանց նման դատվելու են պարզ դատարաններում:

Իսկական հանցագործները դատվելու են բարձր կարգի դատարաններում, որոնց վրա կառավարությունը որևէ իշխանություն չպետք է ունենա:

Պաշտոնատարների վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան կառավարությունում և Պետական խորհրդարանում. կառավարությունը գտնում է, որ նրանց պետք է դատել արտակարգ դատարաններում, իսկ Պետական խորհուրդը՝ սովորական (շարքային) դատարաններում:¹

Մ. Արիֆ՝ ՆԳ նախարար

Աղոտ լույս է սփռվում հայերի դեմ գործված վայրագությունների վրա, վայրագություններ, որոնք առաջացրին ամբողջ մարդկության զայրույթը: Մեր երկիրը մեզ հանձնվեց՝ վերածված մի հսկայական սպանդանոցի...

Մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ներշնչված ավազակությունով, տարագրությունն իրականացրին այնպիսի ձևով, որ նույնիսկ ամենահանդուգն և արյունաբերու ավազակներն այդպես չէին վարվի...

Հրամայելով հայերին Դեր Ջորից աքսորել, կառավարությունը չէր մտախոզվել նրանց արաբական ցեղերի մեջ տեղավորելու և նրանց համար սնունդ հայթայթելու խնդիրներով:

Ի՞նչ էր կառավարության նպատակը...

Ուզեցին բնաջնջել (հայերին) ու բնաջնջեցին: Չի կարելի թաքցնել, որ (բնաջնջման) որոշումը տրվեց կենտրոնական կոմիտեի ազդեցիկ անդամների և գործադրվեց կառավարության կողմից...

Նրանք նախընտրեցին բնաջնջել հայերին:²

1. «Ժամանակ», 28 նոյեմբերի, 1918 թ.: "La Renaissance", 10 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2. "La Renaissance", 14 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Օսմանյան կիսապաշտոնական «Ալեմդար» քերթը գրում է

Ի՞նչ են տեղահանությունն ու կոտորածը: Մի քանի գաղափարապաշտ հայրենասերների կողմից մի հիմար ծրագրի գործադրություն...

Բնաջնջման այս քաղաքականությունն իրականացվեց կոտորածներով ու կոդուպուտներով:

Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն և գործադիր մարմինը՝ նախարարների խորհուրդը, ինչպես նաև պաշտոնյաները, ամենավերևից մինչև ամենաստորագիծը պատասխանատու են:¹

Հասան Ֆեհմի՝ երեսփոխան

(Հայերի բնաջնջումն ազգին ազատեց գալիք վտանգներից): Դուք զիտեք, որ բռնագաղթի հարցերի շուրջ աշխարհով մեկ աղմուկ են բարձրացրել, և մեզնից յուրաքանչյուրին փակցվել է մարդասպանի պիտակ:

Մինչև այս ամենի տեղի ունենալը մենք նախապես գիտեինք, որ ողջ աշխարհն անբարյացակամ կարծիք է կազմելու և զգվանք ու ատելություն է տածելու մեր նկատմամբ: Ինչո՞ւ ենք ինքներս մեզ թույլ տալիս կրելու մարդասպանի պիտակ:

Դրանք գործողություններ (կոտորածներ) են, որ կարող են տեղի ունենալ միայն հրամանով ինչ-որ բանի անվտանգությունը պաշտպանելու համար, իսկ այդ բանը շատ ավելի թանկ է, քան մեր սեփական կյանքը՝ դա մեր հայրենիքի ապագան է:²

Ֆուադ բեյի՝ խորհրդարանի անդամ, մեղադրանքները Սայիդ Հալիմի և Թալեաթի կառավարություններին

1. Առանց պատճառի և անժամանակ ձևով պատերազմին մասնակցեցին:

2. Պատերազմ սկսելու պատճառների մասին խորհրդարանում սուտ ու սխալ հայտարարություններ կատարեցին:

3. Զորահավաքից հետո և մինչև պատերազմի սկսվելը համաձայնական տերությունների կողմից եղած պատվաբեր և շահեկան առաջարկները մերժեցին առանց Գերմանիայից երաշխավորություն ստանալու և

1. "La Renaissance", 14 և 22 դեկտեմբերի 1918 թ., "Vakif", 13 դեկտեմբերի 1918 թ., «Ժամանակ», 25 դեկտեմբերի 1918 թ.:

2. T. B. M. M., 1-ին գումարման 1-ին նստաշրջան, հ. 1, էջ 177:

պատերազմին մասնակցելուց առաջ կայսրության համար որևէ շահ ապահովելու:

4. Պատերազմական գործողություններն ապիկար մարդկանց հանձնեցին, ռազմավարության սկզբունքներին չհամապատասխանող հիմար ձեռնարկումներ կատարեցին և անձնական շահերի համար հայրենիքի կենսական շահերը մխեցին:

5. Մարդկային օրենքներին և, մասնավորապես, խորհրդարանի ոգուն հակառակ ժամանակավոր օրենքներ հրատարակեցին և երկիրը ռժիրների թատերավայր դարձրեցին:

6. Ռազմագիտության հետ առնչություն չունեցող, հետևաբար թաքցնելու որևէ պատճառ չունեցող եղելություններին տեղյակ չպահեցին՝ պարզապես իրենց դիրքերը չխախտելու նպատակով: Մի օր էլ առանձին պատճառով թշնամուն տվեցին ռոմակոխ անելու հայրենիքը և նվիրական հայրենիքի մի մասի ապագայի հարցում ազգին պարզաբանումներ չտվեցին:

7. Պատերազմի տարիներին, մասնավորապես Ռուսաստանի կազմալուծվելուց հետո, համաձայնական տերությունների կողմից քանիցս կրկնված հաշտության առաջարկումները մերժեցին և դրանով ազգին ու հայրենիքին հասցրին այսօրվա ցավալի վախճանին:

8. Պատերազմի պատճառած դժվարություններում, փոխանակ միջոցներ գտնել ժողովրդին օգնելու, մի քանի մարդկանց համար հարստություն ապահովելու դիտավորությամբ զեղծումների դոմեր բացեցին:

9. Անտանտի և ապօրինի ռազմական և քաղաքացիական զորաբնություն հաստատեցին և եվրոպական մամուլի մուտքը կայսրություն արգելեցին:

10. Երկրում իրարանցում առաջացրին՝ կյանքի, ինչպես նաև պատվի վրա հարձակվող մի շարք հրոսակախմբերի օգնելով:¹

«Ալեմդար»

Միայն ռազմական դատարաններն ի վիճակի չեն արդարություն ապահովել, քանի որ վերջին 5-6 տարում գործադրված խժժություններն աներևակայելի են:²

1. «Ժամանակ», 26 նոյեմբերի 1918 թ.:

2. "La Renaissance", 12 մարտի 1919թ.:

-Թալեաթն ու Էնվերը աշխարհակալության սրիկաներ ու արյունարբուններ են։¹

Յեղասպանության հանցագործներին դատելու համար Կ Պոլսում ստեղծվեց 3, իսկ վիլայեթներում 10 ռազմական դատարան

1-ին շրջան. Անակարայի և Կասթեմունուի մահանգ և Պոլսի առանձին անկախ գավառ:

2-րդ շրջան. Տրապիզոնի մահանգ ու Սամսոնի գավառ:

3-րդ շրջան. Բուրսայի մահանգ, Էդիրնեի մահանգ և Չատալջայի գավառ:

4-րդ շրջան. Այդընի կամ Ջմյուտնիայի մահանգ, Չանակկալեի գավառ և Կարասիի առանձին անկախ գավառ:

5-րդ շրջան. Կոնիայի մահանգ, Էսքիշերիի, Կարահիսարի, Կեոթահի-այի և Ամատոլիայի գավառներ:

6-րդ շրջան. Սեբաստիայի մահանգ, Կեսարիայի և Յոզղաթի գավառներ:

7-րդ շրջան. Դիարբեքիի և Խարբերդի մահանգներ:

8-րդ շրջան. Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի մահանգներ:

9-րդ շրջան. Ադանայի մահանգ և Մարաշի գավառ:

10-րդ շրջան. Ուրֆայի, Այնթափի և Ջորի գավառներ:²

Ահմեդ Ռիզան, 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ն, բացելով օսմանյան պառլամենտի նիստը, հրապարակեց հայտարարություն

Սկսած պատերազմին մեր մասնակցությունից մինչև Թալեաթ փաշայի կաբլինետի անկումը կառավարության կողմից գործած սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների, անձի ապահովության, կալվածքների և շենքերի բռնագրավումների և բոլոր օսմանցիների նկատմամբ մեծան հարստահարություններ ու ոճիրներ գործած լինելու համար պահանջել էի, որ ընդհանուր դատախազությունը հանրային իրավունքների ամուրով դատ սկսի, և ժամ առաջ ոճրագործները երևան հանվեն և արադարադատությանը հանձնվեն:³

1. "La Renaissance", 11 հունվարի 1919 թ.:

2. "La Renaissance", 13 հունվարի 1919 թ.:

3. «Ժամանակ», 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Մուսա Քյազիմ՝ շեյխ ուլ իսլամ

Իմ կարծիքը մի հարցոցեք և ինձնից քվեարկել մի պահանջեք, կուսակցությունն այդպես է ուզում և այդպես էլ լինելու է։¹

Պոլսի թերթերը խորհրդարանի մասին

-Խորհրդարանն իր հերթին եղել է երիտասարդ թուրքերի մեղսակիցն ու գործակիցը։

Մեղսակից, այն լուծյամբ, որ գիտակցաբար պահպանեց ամենազգվելի ոճիրների գործադրման ընթացքում, չնայած տեղյակ էր այդ ոճիրների կազմակերպմանը, որոնք տեղի ունեցան իրենց (երեսփոխանների) աչքի առջև։

Գործակից, որովհետև երեսփոխաններից շատերը անձամբ վարեցին կոտորածները։

Նրանք քվեարկեցին մի շարք ժամանակավոր, անօրեն, եղեռնագործ օրենքների օգտին։²

-Տարիներ շարունակ այս երեսփոխանական ժողովը թույլատրեց, որ գործվեն պատմության մեջ աննախադեպ կոտորածներ, կողոպուտներ, գողություններ ու ապօրինությունների մի անհամար շարք։³

-...Մի ժողով, որ նշանավոր է ամեն մի առաջարկությամբ իր տված հավանությամբ՝ նույնիսկ Ներսիսի ժամանակներից սկսած գոյություն ունեցած ամենաոճրագործ առաջարկներին։⁴

Երեսփոխանների մասին

Հայերը կոտորվեցին, նրանք ծափահարեցին,
Հույները տարագրվեցին, նրանք ծափահարեցին,
Արաբները բնաջնջվեցին, նրանք ծափահարեցին։⁵

1. "Takvim-i Vekai", թիվ 3596:

2. "La Renaissance", 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:

3. "La Renaissance", 24 դեկտեմբերի 1918 թ.:

4. «Արիամարտ», 23 դեկտեմբերի 1918 թ.:

5. Ն. տ.:

-Մեր երկրի նախկին ղեկավար ծերակուտականները և երեսփոխանները պետք է անապատ քշվեին և այնտեղ քավեին իրենց մեղքերը:

Ամենից անտրամաբանականն է խոսել, երբ մարդ պիտի լռի ու լուռ մնալ, երբ պետք է խոսի:¹

Սայիդ Մուլլա բեյի՝ արդարադատության նախկին նախարար, խոստովանությունը երիտթուրքերի դատավարությունում

Ինչքան մարդ են սպանել իրենց սեփական ձեռքով պետական քարտուղարի օգնականը և նույնիսկ երկիրը ղեկավարող նախարարները: Նրանց լկտիությունն այնտեղ էր հասել, որ երբ կատաղում էին, ապա ժողովներում միմյանց նկատմամբ օգտագործում էին «կատիլ» է հանցագործ պիտակը: Ջրուցակիցն առարկում էր, ասելով. «Եթե ես մեկ մարդ եմ սպանել, ապա դու՝ հարյուրների, հազարների, այսինքն իսկական հանցագործը դու ես...»:

Հայերի և հույների կոտորածը կատարվել է դեռնմենների ձեռքով, քանի որ ցանկանում էին նրանց տեղը բռնել և տեր դառնալ նրանց հարստությանը:²

Մուսրաֆա Էդիպի՝ Սելեկիայի նախկին մութեսարիֆ, հայդարարությունը (10 փետրվարի 1919 թ.)

Երիտթուրքերի կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը ասել է. «Թեև (կառավարության) հրամանը արտաքուստ հայերին արտաքսելու մասին էր, սակայն Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի վարչության, ներքին գործերի նախարարության նպատակը հայերին բնաջնջելն էր...»:³

Ալի Ռիզա՝ մեծ վեզիր

Յուրաքանչյուրը կհաստատի այն իրողությունը, որ կառավարությունը սեփական նախաձեռնությամբ որոշում է ներկայացրել արդարադատության ղեկավարությանը կազմակերպելու օրենքով նախատեսված անհրաժեշտ հետաքննություններ ու պատժամիջոցներ նրանց հանդեպ, ով-

1. "La Renaissance, 7 փետրվարի 1919 թ.:

2. «Փեյամ» (Կ. Պոլիս), 17 օգոստոսի 1922 թ.:

3. «Յուսաքեր», 1965 թ., բացառիկ, էջ 21:

քեր, օգտվելով պատերազմից (ինչպես մահ ուրիշ հանգամանքներից ելնելով), կազմակերպեցին հայերի ու հույների բռնագաղթն ու կոտորածը։¹

Դամադ Ֆերիդ՝ մեծ վեզիր

Անհապաղ պետք է որոշում կայացնել պատժելու համար բոլոր մեղավորներին, որոնք համայն մարդկության թշնամանքին են արժանացել։²

Ահմեդ Ռեշիդ՝ ներքին գործերի նախարար

-Լինելով Հալեպ նահանգի գեներալ-կառավարիչ՝ իմ իրավասությունների շրջանակներում քննադատեցի 1909 թ. Ադանայի հայ անմեղ զոհերի կոտորածը...

Կարող եմ միայն ավելացնել, որ Ամատուլիայի և Կիրիխանի հայերը ոչ միայն չեն հարձակվել, այլև նույնիսկ չեն փորձել իրենց պաշտպանել անսպասելի հարձակումներից։³

-Բոլոր այս հանցագործությունների պատասխանատուները և դրանց կազմակերպիչները հայտնի են։ Նրանց պարագլուխները դեռ գտնվում են Գերմանիայում...

Հայ ազգը դարձավ դրանց բռնի գործողությունների զոհը։⁴

Մուստաֆա Արիֆ (Դեյմեր)՝ ներքին գործերի նախարար

Մենք նախարարությունում հաշվառեցինք և ուսումնասիրեցինք իրփիհադականների հակահայկական գործողությունների զոհ դարձած հայերի թիվը։⁵

1. Excerpted from Prof. M. Tayyib Gökbilgin Milli Mücadele Baslarken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 135.

2. Excerpted from Fuad Ali Türkgeldi Görüp Isittim (The things I saw and heard), 2nd ed. (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1951), p. 197.

3. C. Tarihier Gördüklerim-Yaptıklarım 1890-1922, s. 107.

4. Excerpted from Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Baslarken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 213.

5. Excerpted from Nor Gianle, 13 December, 1918.

Ալի Քենալ՝ ներքին գործերի նախարար

-Հայոց ցեղասպանության ժամանակ իրականում ոչնչացվել է 800 000 հայ:¹

-Կառավարությունը ձգտում է մաքրել արյունոտ անցյալը:²

Մյունիք (Ակայա)՝ Էրզրումի նահանգապետ

Վտարանդիների պահակախմբերը ենթարկվեցին իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բ. Շաքիրի կողմից տրված թալանելու և կոդայուտի իրավունքին:³

Հալիլ Կաթ՝ Արևելյան ոսգմանակարի կորպուսի հրամանատար

Ես բոլոր զենքերով մինչև վերջին (հայ) մարդը երկրի երեսից ջնջելու եմ....

(Ոչնչացել է) 300 000 հայ... Կարող է լինել ավելի կամ պակաս: Ես չեմ հաշվել...⁴

Ֆալիհ Ռիֆկի (Աթայ)

Երբ քննարկում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների Հայոց ցեղասպանության և հալածանքների խնդիրը, ես նույնպես նմանություն տեսա դրա և ցեղասպանության միջև: Լատինա-հունական դարձվածքների համադրումով այդ բառը լայն կիրառում ունի: Միաժամանակ կեղծիք համարեցի պնդումը, թե այն իրոք տեղի է ունեցել...

(Հայկական հարցի լուծման համար) հարկ էր գտնել երկրնտրանքներ: (Ազգի անունը) ինչո՞ւ ենթարկել խայտառակվելու վտանգի: Մ. Քենալը նույնպես դեմ էր ցեղասպանությանը:⁵

1. Excerpted from Le Meniteur Oriental, 13 March, 1919, Ikdan, Vakit, 15 March, 1919, and Haolisat, 17 March, 1919.

2. Excerpted from Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Baslarken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 55.

3. Excerpted from Mümri's 14 December, 1918, telegram to the Inquiry Commission.

4. Bitmeyen Savas, Istanbul, 1972, s. 241, 274.

5. "Dunya", 17 դեկտեմբերի 1967 թ.:

Ժամանակի քուրդական մամուլ

Եթե այսօր խժոժությունների համար պատասխանատու հեղինակներին նկատմամբ չկիրառեմք արժանի պատիժներ, ապագա սերնդին կխաթարենք ու կապականենք... Հարկ է այս շատ կարևոր գործում ամենից առաջ դասակարգել հանցագործությունները.

1. Իսկական հեղինակները:

2. Նրանք, ովքեր առաջինների քիկունքում քաքնված գործեցին: Միություն և առաջադիմություն կենտրոնի ազդեցիկ անդամները, նահանգային ակումբների նախագահները...

3. Նրանք, ովքեր գաղտնի կազմակերպությունների մեջ էին, ինչպիսիք են կրտսեր սպաներն ու բանտերից ազատ արձակված սրիկաները:

4. Այն երեսփոխանները, ովքեր չքողոքեցին, ովքեր հավանություն տվին ոճիրներին ու մասնակցեցին կողոպուտին:

5. Հրատարակիչները, որոնք ծափահարեցին բոլոր ոճիրներն ու արարքները... և որոնք հանրային կարծիքը մոլորեցրին ամեն տեսակի խաբեություններով ու ստախոսություններով...

6. Նրանք, ովքեր շահաբեր գործեր հետապնդեցին առևտրի քողի տակ...

7. Մի լեզուն փաշաներն ու բեյերը, ովքեր շրջապատեցին ավարառուներին և եղան նրանց քծնողներն ու խնկարկուները:¹

«Միմբեր»

Պատմության հանդեպ մեր դեկավարների մեծ ու աններելի պատասխանատվություններից մեկն էլ երևան եկավ հայ ազգի նկատմամբ նրանց հռոի ընթացքի մեջ: Եթե նույնիսկ հնարավոր լիներ հայությունը վերացնել աշխարհի վրայից, արդյոք վնասից բացի, օգուտ կլինե՞ր:

«Հասիդաս» քերթը Դիարբեքիրի կուսակալ դոկտոր Ռեշիդ բեյի վայրագությունների մասին

50 հազարից ավելի կանանց, տղամարդկանց, պատանիների, անմեղ ժողովուրդ սպանեց, 300 հազ. ոսկի և զարդեղեն կողոպտեց:

1. "La Renaissance", 19 դեկտեմբերի 1919 թ.:

«Քյոյլու» (Իզմիր)

(Թուրք ազգը) սպասում է՝ որպես սովորական ոճրագործ և մարդկության թշնամի դատապարտվեն բոլոր նրանք, ովքեր պատերազմ հայտարարեցին, հայերին ու հույներին տեղահանեցին, սպանեցին ու թալանեցին... Օսմանյան պետությունը միայն այս եղանակով կմաքրվի:

«Զաման»

Իշխանության այս հափշտակիչները, այս արյունաբքումները հասարակական օրինականության դեմ գործած ոճիրներից բացի, կատարեցին հրեշային խժոժություններ, կոտորածներ, տեղահանություններ:

Այս իսկական ոճրագործներին ներում չնորհելը նշանակում է ավելի ստորանալ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև...

...Մենք որդեգրեցինք բնաջնջման քաղաքականությունը, որը մյուս տարրերի նկատմամբ գործադրեցինք մեծագույն բռնաբարությամբ ու այնպիսի կատաղությամբ հետապնդեցինք այն քաղաքականությունը, որ ուզեցինք իրականացնել տարագրության, կոտորածների ու հափշտակության միջոցով:¹

«Սաքահ»

Ասում են, թե բոլոր թուրքերը մասնակցել են Միութենականների գործած ոճիրներին և զզվելի պղծումներին: Եթե թուրքերն այդ արարքներին մեղսակից չեն եղել, ապա զոհն սրտանց հավանություն են տվել:²

«Ալեմդար»

Մենք դատապարտված ենք մի ոճիրով և վարակված ենք մի անբուժելի հիվանդությամբ, որ ժամտախտից սոսկալի է...

Մարդկությունը տատամսում է մեզ մոտենալ, մինչ մենք ուզում ենք, որ նա մեզ ձեռք երկարի...

Դրա համար հաստատեցինք ռազմական արտակարգ դատարան հանցավորներին պատժելու համար...³

1. "La Renaissance", 12 փետրվարի և 4 մայիսի 1919 թ.:

2. "La Renaissance", 5 հունվարի 1919 թ.:

3. "La Renaissance" I և 4 մայիսի 1919 թ.:

«Սաբահ» քերթի խմբագիր Ալի Քեմալը բանավիճելով «Յենի Գյուհի» խմբագիր Յոնաս Նադիի հեկո՝ գրեց

Աշխարհը զիտե, և սա է ճշմարտությունը, որ հայերի կոտորածները կազմակերպվեցին Կենտրոնական կոմիտեի հրամաններով: Այս հրամանները (տեղերը) հաղորդվեցին առանձին պատվիրակների միջոցով և գործադրվեցին ավագակների՝ նույն այդ Կենտկոմի հսկողության տակ:

Այս բանը երևան հասնելը մի՞թե թուրքերին ու թրքության դատին ծառայել չէ: Ուզում ես, որ հեռու մնա՞նք այս բանն անելուց և մենք էլ նույն ամբաստանության տակ ընկնե՞նք:¹

«Թուրքչե Սպամբուլ»

Այս ճշմարտությունները (կոտորածները) շատ բիրտ են, բայց պետք չէ, որ կրկին ու կրկին վերհիշվեն:

Այստեղ չեմ ցանկանում վերամբաստանել միայն Միութենականների: Նրանց անվանք ինչպես ցանկանում եք, սակայն այն մարդիկ, որոնք տարբեր անունների տակ նույն մտայնությանն են ծառայում և ընթանում են բռնության ուղիով, կարող են լույս հասնել միևնույն օրհասական արդյունքին...

...Թուրքերի բոլոր միացյալ ջանքերը չեն կարող ծածկել այն ոճիրները, որոնք ճնշում են թրքության ուսերը...

Ի՞նչ պետք է անենք...

Ներսիսյան պիտի խնդրենք:

Պետք է ասե՞նք, թե հայերն են, որ ջարդեցին թուրքերին... Սակայն ուրիշ երկրներում օրենքն ու խիղճը չեն թույլատրի, որ անմեղը այդպես ամբաստանվի, նրա կինն ու զավակները մորթվեն, որպեսզի մենք կարողանանք այդպիսով ինքներս մեզ անմեղ դարձնել Եվրոպայի աչքում:

Վանում կեղեքիչ ոճիրներ գործեցին մի քանի անհատներ, և կառավարական ուժը պարտավոր էր բնաջնջել միայն այս ոճիրների հեղինակներին, մինչդեռ մեր կառավարությունը որոշեց ջարդեր կատարել, մորթել տվեց մարդկային զանգվածներին, կողոպտել տվեց նրանց ունեցվածքը և հրապարակեց լքյալ գույքի օրենքը, այսինքն՝ բռնագրավելու այն կալվածքները, որոնք հնարավոր չէր հափշտակել: Այսպիսով մեր կառավարությունը պաշտոնական բնույթ տվեց չարագործությանն ու հափշտակությանը:

1. "La Renaissance" 15 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Մեր՝ բուրբերիս, կողմից առաջ քաշված պատճառաբանությունները, համաձայն որոնց, Վանում հայերն են մեր վրա նախահարձակ եղել և, որ մենք Անատոլիայում փոխվրեժի դիմեցինք, գոհացում կարող է տալ միայն նրանց, ովքեր «զգացմունքայնությամբ» և ոչ թե գիտական և իրավական տրամաբանությամբ են գործում:¹

Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության հայտարարությունը

Ստույգ է, որ մի քանի հայեր օգնեցին մեր թշնամուն և մի քանի հայ ղեկուսատուներ բուրբ ազգի դեմ ոճիրների գործեցին:

Սակայն բուրբական կառավարության պարտականությունն էր ձերբակալել ոճրագործներին և միայն այս վերջիններին պատժել:

Հնարավոր չեղավ այդպես վարվել (կառավարությունը պետք է գործեր ոչ թե որպես թշնամի, այլ որպես բարեկամ): Նա այդ շրջանի հայերին տեղափոխեց մի այլ տեղ:

Սակայն հրոսակապետը կարող է ամեն ինչ անել, որովհետև ավագակապետ է...

Կառավարությունը պետք է հետապնդի միայն հանցավորներին: Շատ ցավալի է, որ մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ավագակային ոգով տոգորված, տեղահանման օրենքն այնպես կիրառեցին, որ ամենահանդուգն արյունաբերու ավագակները այդպես վարվել չէին կարող:²

-Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վայրենությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենն անպատիժ է մնալու:

Հենց այդ մտայնությունն էլ մղեց բռնավոր տիֆի պատվաստանյութի հետ կատարված փորձեր իրականացնելուն Երզնկայում:

Եթե այդ գործին ձեռնամուխ լինեն ձեռնհաս ու հեղինակավոր անձինք, ապա ճշմարտությունը երևան կհանվի: Այդ գործում էլ, ինչպես տեղահանության, ջարդերի ու կոդուպուտների հարցում, կան մեղավորներ...

Մեղավորները հայտնի են:

Եթե մեկը կա, որը ցանկանում է հովանավորել հանցագործներին,

1. "La Renaissance", 1 մարտի և 22 հունիսի 1919 թ.:

2. "Vacit", 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:

թող այնքան սպասի, մինչև որ իշխանության գլուխ անցնի Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կառավարությունը:¹

-Սրանք այնպիսի ոճիրներ են, որոնք ամենևին էլ առանձին-առանձին քննության կարիք չունեն: Դրանք ոչ միայն հայտնի են, այլև ապացուցված, չիթաճիներից շատ քչերը չեն մասնակցել տարագրության և ջարդերի իրականացմանը: Նրանք հավասարապես ոճրագործ են, իթթիհադի հետ ձեռք ձեռքի տված մասնակցեցին (հայկական) տարրերի եղեռնին: Նրանք, ովքեր գործիք դարձան և նրանք, ովքեր պարտավոր էին խոսել, բայց լռեցին՝ ոճրագործ են: Ոճրագործ են ջարդերի մեծ ու փոքր պաշտոնատարներն ու նրանց հրամայող բորենիները: Խոսքը վերաբերում է նախարարությանը, խորհրդարանին և նրանց գերագույն ղեկավար իթթիհադին:²

-Կախեցին, սպանեցին, աքսորեցին, մորթեցին և միաժամանակ հայերին մորթել, աքսորել և սպանել տվեցին: Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև սպանելու հրաման արձակեցին և սպանեցին: Երկրի ներսում վարչական վայրիվերումներ ստեղծեցին, ազատության, կյանքի, սեփականության և պատվի վրա հարձակում գործող չեթեներին օգնեցին և տեղի ունեցած աղետներին մեղսակից եղան:³

«Հապիսաք»

Կոտորածների հեղինակները կառավարությանը ստիպեցին պատրաստել և հրապարակել տեղահանության օրենքը և իրականացնել կոտորածը: Եթե նրանք դատարանի առաջ հանվեն, Օսմանյան կայսրության ժողովուրդը կկարողանա քաղաքակրթված աշխարհից արդարություն պահանջել:⁴

Ահմեդ՝ սպա

Գիշերը զինված մարդիկ ինձ արթնացրին, հանձնեցին մի կնքված ծրար, որը պարունակում էր հայերի տեղահանության հրամանը:

1. Les persecutions contre les medecins armeniens. Pendant la guerre generale en Turquie, Istanbul, 1919, p. 7, 20-25.

2. «Ալիք», 28 մարտի 1985 թ.

3. Jemal Katay Teskilat-i Mahsuses, s. 72.

4. "La Renaissance", 1919 թ., N127:

Իմ հրամաններին ենթակա քաղաքացիական մի պաշտոնյա նշանակեցին: Ինձ տրված էր իրավասություն՝ խնայելու այդ պաշտոնյայի կյանքը և կամ նրան սպանել, եթե իմ հրամաններին չհնազանդվեր:

Մույն իրավունքը տրված էր զինվորական հրամանատարին, որն իմ վերադասն էր, սա կարող էր ինձ մեղցնել, եթե ես չկատարեի նրա հրամանները: Այսպես էր դրությունը՝ բարձրագույն հրամանատարությունից սկսած մինչև ամենաստորագրյալ սպան:

Հրամանը բացարձակ էր և իբրև զինվորական ես հնազանդվեցի:¹

«Խսիրլալ»

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց ամենաբարձր աստիճանի անասնական և անբարոյական ոգի:²

«Թաաֆիրի էֆրյար»

Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը չմտածեցին, որ մի օր հաշիվ են տալու այն բոլոր ոճիրների համար, որոնք գործվեցին Թալեաթ փաշայի կառավարության կողմից... նույնիսկ, եթե պատերազմից հաղթանակով դուրս գային:³

Արդուլ Մեջիդը՝ քազաժառանգ, «Մորնինգ պոստը» թերթի թղթակցին հայտարարեց

Կոտորածներն ամենաանցնջելի արատներն են, որոնք մեր ազգին ու ժողովրդին նսեմացրին:

Կոտորածը Թալեաթի և Էնվերի գործն էր:

Բնաջնջման գործը սկսելուց առաջ Էնվերին հարցրի, թե կոտորածի ծրագիր ունեին:

Նա պարզորոշ պատասխանեց, թե այս մասին վճռական որոշումներ կային, որոնք իրենց ծրագրի մաս էին կազմում...

Եթե Գերմանիան ուզեր, կարող էր այդ սպանդներն արգելել, բայց այս ուղղությամբ ոչինչ չարեց:⁴

1. "La Renaissance", 1919թ., N127:

2. "La Renaissance", 22 հունիսի 1919 թ.:

3. "La Renaissance", 15 դեկտեմբերի 1918 թ.:

4. "La Renaissance", 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

-Ես ամաչում եմ հայկական կոտորածների համար, որ կատարվեց պատերազմի տարիներին, բայց մաս պետք է պնդեմ, որ դրանք տեղի ունեցան ներկայիս սուլթանի և ընդհանրապես ամբողջ (թուրք) ազգի կամքին հակառակ: Դրանց դրդեցին ոչ հայրենասեր նախարարները, որոնք, ենթարկվելով Գերմանիային, չէին ուզում կորցնել իրենց պաշտոնները:՝

«Ալեմդար»

Եթե Բայազետի հրապարակը ոճրագործների կախաղաններ չտեսնի, Փարիզը մեր պետության և ազգի դատապարտման վայր կդառնա:՝

«Սաբահ» բաց նամակ արդարադատության նախարար Փիրզադե Իբրահիմ բեյին

Երիտասարդ թուրքերի հրոսապետների ժողովատեղի կենտրոնում կայացած որոշման համաձայն չէ՞ր, որ բանտերից ազատել տվեցիր ամենասարսափելի ոճրագործներին մի նպատակով՝ հայերին իրենց օրինական բնակարաններից արտաքսելու և, հակառակ բացարձակ ամենելության, նրանց վայրագությամբ բնաջնջել տվեցիր:

Մի՞թե դու չէիր, որ կազմակերպեցիր ամենավայրագ ոճրագործներին, վայրենի հրոսակներին, որոնք Պոլսի կենտրոնական բանտի կալանավորներ էին՝ միաժամանակ հրաման ուղարկելով գավառներ (նույն բանը անելու):

Մի՞թե ոճրագործների այս հրոսակախումբը չէր, որ կազմվեց ու կազմակերպվեց վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազի գրասենյակում, արդարադատության նախարարության գրասենյակին կից:

Մի՞թե դու չէիր, որ նշանակեցիր ընդհանուր դատախազ, և մի բարձրաստիճան սպա ռազմական նախարար Էնվերի կողմից չկանչվե՞ց արյունարբու ոճրագործների հրոսակներ կազմակերպելու:

Մի՞թե մի բժիշկ պաշտոն չստացավ, քո ցանկության համաձայն, քննելու և որոշելու ոճրագործների ֆիզիկական կարողությունները բնաջնջման բարբարոսական գործի համար: Մի՞թե այս հրոսակախմբի կազմակերպումը շաբաթներ չտևեց:

Նույն շրջանում բանտի արյունարբու ոճրագործները ամեն օր չէի՞ն գալիս հավաքվում (արդարադատության պալատի) գավիթում, ճիշտ այն

1. "New York Times", 27 նոյեմբերի 1918 թ.:

2. "La Renaissance", 16 ապրիլի 1919 թ.:

տեղը, որը գտնվում է ատյանի և ընդհանուր դատախազի խորհրդակցություների և ամբաստանությունների սենյակի միջև:

Մի՞թե դու չեիր, որ քո տիրոջ՝ Թալեաթի հետ համաձայնեցնելուց հետո, հրամաններ և հրահանգներ տվիր անձնակազմերի տնօրեններին՝ անմիջապես պաշտոնազրկել հայ պաշտոնյաներին, ինչպես նաև դատավորներին այն տեղերից, որտեղից հայերը պետք է արտագաղթվեին՝ արագացնելու և ապահովելու համար արտաքսումն ու բնաջնջումը...

Մի՞թե դու չեիր, որ հրճվում էիր հայ դատավորների և հայ ժողովրդի սպանդի տեսարանի առջև, որ գործադրվում էր կացնի, ուրազի և բրիչի հարվածներով:¹

«Սաբահ»

Բացարձակապես հաստատված է, որ կոմիտեի (իթթիհադի) կառավարությունը ծրագրել էր ամբողջ ազգի բնաջնջումը:

-Շատ բնական է,- գրում է մի թուրք,- որ այսպես էր լինելու, որովհետև արդարադատության նախարարը բանտերից ազատ արձակեց արյունաբերու մարդասպան ոճրագործներին: Այս մարդասպաններից կազմված հրոսակախմբերն արդարադատության նախարար Իբրահիմ բեյն ինքը կազմակերպեց....

Արդարադատության նախարարը և իր գործակիցները, արդարադատության վերաքննիչները և վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազների փոխանորդներն ու հանձնաժողովների անդամները չարագործ ճճ-րագործների պաշտպաններն էին:²

«Թաաֆիրի Իֆթյար»

...Ֆրանսիացիներն իրենց քնդանոթներով, գնդացիներով ու հրացաններով այնքան գերմանացի չեն սպանել, որքան թուրքերը՝ հայ...

Իթթիհադական պարագլուխների ձերբակալությունն ամենայն գնահատության է արժանի, արդարև, ի՞նչ կա ավելի ուրախալի, քան տեսնել արդարադատության ձեռքը հանձնված հայրենիքի դավաճաններին, որոնք երկիրը տարան դեպի անկման խորխորատները, ոտնակոխ արե-

1. "La Renaissance", 19 հունվարի 1919 թ.:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 256:

ցին նրա արժանապատվությունը, բռնաբարեցին պատիվները, խոշտանգեցին, կոդոպտեցին, մի խոսքով գործեցին ամեն տեսակի գազա-նություններ։¹

Ջենայի՝ Յոզղաթի նախկին կառավարիչ, ցուցմունքը հեղաքննիչ հանձնաժողովին (12 դեկտեմբերի, 1918 թ.)

Տեղահանվող, աքսորվող հայերը ձերբակալվեցին։ Այդ ժամանակ Քենալ բեյը, որպես ժամանակավոր մութեսարիֆ, Յոզղաթ եկավ։ Նա իրեն պարտավորված չհամարեց քննություն կատարել, և կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ, առանց խտրության, աքսորվեցին ու տարագրվեցին։ Նույն նպատակի համար հրամանատարը՝ գնդապետ Թևֆիկ բեյը, տեղացի չերքեզներից հրոսակներ (չեթե) կազմակերպեց...

...Յոզղաթ քաղաքից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ քարավանները կոտորվեցին և բնաջնջվեցին ոստիկանների, հրոսակների և ժողովրդի կողմից...

...Եվ նրանց ունեցվածքն ու արժեքավոր իրերը թալանի տրվեցին։ Ամբողջ ժողովուրդը գիտե, որ Քենալ բեյը, ոստիկանության հրամանատար Թևֆիկ բեյը և Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը համատեղ գործելով կազմակերպեցին հայերի բնաջնջումը։²

Վեհիբ բեյը Յոզղաթի զորքերի հրամանատար Սալիմ բեյի պաշտոնազրկման մասին

Քենալ բեյը կանչել էր և առաջարկել ստորագրելու հայերի մահավճիռը, որը պետք է ուղարկվեր Գեյլեր։ Սալիմ բեյը մերժել էր, որի պատճառով Քենալը նրան սպառնացել էր կախաղան հանել։ Մի քանի օր հետո Նեջաթի բեյը Չորումից եկավ ու Սալիմ բեյին պաշտոնազրկեց անել տվեց։³

Հեղաքննիչ հանձնաժողովի հարցերն ուղղված ռազմական նախարարությանը

Զանի՞ գորամասից էր բաղկացած Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն, որը Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի անդամ Բ. Շաքիր բեյի վարչության և հրամանի տակ էր գտնվում։

1. "La Renaissance", 15 դեկտեմբերի 1918 թ. և 22 հունիսի 1919 թ.:

2. «Ժամանակ», 6 մարտի 1919 թ.: Դիվան Երուսաղեմի, քիվ Մ 494- Մ 492:

3. "La Renaissance", 20 փետրվարի 1919 թ.:

Յուրաքանչյուր գործնառ քանի՞ վաշտից ու ջոկատից էր բաղկացած: Ո՞ր թվականին և ո՞ր բանտերից ազատվեցին դատապարտված ոճրագործները: Եվ յուրաքանչյուր բանտից քանի՞ ոճրագործ ազատ արձակվեց:

Քանի՞ բարձրագույն և քանի՞ կրտսեր սպաներ, այսինքն՝ քանի՞ գնդապետ, փոխգնդապետ, հրամանատարներ, հարյուրապետեր ու հիսնապետեր էին հրամայում ոճրագործների գնդերին: Ի՞նչ էր նրանց անունները: Ո՞վ էր պաշտոնապես հրամայել և հրահանգել նրանց պաշտոնի կոչելն ու ոճրագործների կազմակերպելը:¹

Ռազմական դատարանի ընդհանուր դատախազի կարծիքը Ռադիբեյի տված ցուցմունքների մասին

Կուսակալի պաշտոնին Աթլֆ բեյի անցնելուց հետո (հայերի) տեղահանության և կոտորածի հրամանը տրվեց ու գործադրվեց...

Նենիգի և Օրտակյոյի միջև 15-20 բաց կառքեր էին հայերին տեղափոխում: Ոստիկանության գործակալը և մի պաշտոնյա ձիու փակ կառքով գնում էին առջևից:

Լսելով դրամատան տնօրեն պարոն Շնորհքյանի ձեռքակալության մասին... (Ռադիբեյ) ու Անկարայի կուսակալության խորհրդի անդամ Մուֆտի էֆենդին գնացին խնդրելու Աթլֆ բեյին՝ ազատելու նրան: Սա պատասխանեց. «Իմ վերադասից հրաման ունեմ: Նա (Շնորհքյան) էլ պետք է մեկնի: Հայերը չպետք է ապրեն»:

Հաջորդ օրը Շնորհքյան էֆենդին արքունից ու սպանվեց ուրիշ բազմաթիվ հայերի հետ... (դրանից) մեկ օր առաջ նա (Ռադիբեյ) տեսակցություն ունեցավ ոստիկանության տնօրեն Բեհաեդդին բեյի հետ, որը շրջապատված էր անբարոյական, վատահամբավ և կասկածելի անձանցով և նրանց հրահանգներ էր տալիս հաջորդ օրը կոտորվելիք խմբի վերբերյալ:

Անկարայի և Յոզղաթի միջև, Յոզղաթի ավանից մինչև Շեհգեր գյուղը լեռան կողքին (Ռադիբեյը) տեսավ հայերի դիակներ՝ զարշահոտ և նեխված նետված գետերի մեջ՝ արդեն փտած ու կտոր-կտոր եղած...

Յոզղաթում Խարիտզադե Հյուսնիի (ծերանոցի) կանանց հարկաբաժնում տեսան... մի ծեր կնոջ, որի գլուխը կապված էր: Վերքը դանակի հարվածից խորացել էր: Կինն ասաց. «Տղամարդկանցից հետո ճանապարհի հանվեցին կանայք: Ավանի մոտ ավազակի կերպարանքով 15-20

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 555:

տղամարդ կտրեցին ճամբան և ջարդեցին»։ Միայն ինքը կենդանի մնաց։ Երբ ուշքի եկավ, տեսավ, որ դիակների մեջ է գտնվում։ Թաքնվում է ցորենի դեզերի մեջ։ Եվ գիշերը թաքուն քաղաք է գնում ու ապաստանում Հյուսնի բեյի տանը։

Անկարայի կուսակալ Մազհար բեյը համաձայնվել էր նույն մահանգի մախլին ոստիկանապետի հետ, որ ձգձգեն Պոլսից եկած հրամանի կատարումը հայերի տեղահանության առնչությամբ։ Պոլսից Աթըֆ բեյն Անկարա ուղարկվեց հատուկ քննություն կատարելու համար, սակայն նրա առաքելության բուն նպատակն էր՝ Մազհար բեյին բերանացի հաղորդել հայերի կոտորածի հրամանը։

ՆԳՆ-ից ստացված հրամանները չհասկանալ ձևացրեցի, պատմել է հազարապետը։ Գիտեինք, որ ուրիշ մահանգներում տեղահանությունն ավարտվել էր, մինչդեռ ես դեռ չէի սկսել։

Աթըֆ բեյը վրա հասավ, ինձ հաղորդեց հայերի տեղահանության, կոտորածի և բնաջնջման վերաբերյալ ՆԳՆ բերանացի հրամանը։ Ես նրան ասացի. «Ո՛չ, Աթըֆ բեյ, ես կուսակալ եմ, այլ ոչ թե չարագործ ավազակ։ Աթոռս թողնում եմ, եկ տեղս և ինքդ գործադիր կոտորածի հրամանը...»

Որպես իր ծառայությունների վարձատրություն Աթըֆ բեյը Կաստամունու ուղարկվեց և այնտեղ այնպիսի բաներ կատարեց, որ նույնիսկ Ռեշիդ փաշան չի արել։

Անկարայի, Յոզղաթի և Կըրդեհրի հայերի կոտորածը շատ բացահայտ իրականացվեց...

Հայերի տեղահանության ընթացքում Բեհանդդին բեյը գործել էր նրանց վրա եղած գոհարեղեններն ու իրերը չհավաքելու կանոնին հակառակ։

«Ինչո՞ւ վերցրիր» հարցին նա պատասխանեց. «Նրանց տեղահանությունից կես ժամ անց հողի տակ էին թաղելու, դրա համար էլ գոհարեղենը վերցրի հանձնաժողովին հանձնելու համար»։

Հետագայում նա պաշտոն ստացավ Սամսոնի հայերի տարագրության ծառայությունում։

Բիթլիսի հայերի կոտորածը ղեկավարել է Բիթլիսի կուսակալ Մուստաֆա Աբուլխալիզ բեյը։ Այդ է վկայում Մուստաֆա Թուրան բեյը, որն Անկարայի ոստիկանապետ լինելուց առաջ նույն թվականին (1915 թ.) Բիթլիսում էր...

Ջարդված հայերի քեները հաստ պարաններով կապողները Անկարայի երեսփոխան Թախթի փեսան էր, խորհրդի անդամ Շեսետդդին էֆենդի-ի հետ: Նրանք այդ արեցին բանտում: Ժամդարմի և ոստիկանի ներկայությամբ հավաքեցին հայերի մատանիները, ունեցած դրամները... Ապա բշվառներից խլեցին ֆեսերը, կոշիկները և զգեստների մի մասը և զրեթե մերկ վիճակում նրանց բանտից հանեցին վաղ առավոտյան և 300 հոգու քեները իրարու կապած, ուղարկեցին դեպի սպանդ...¹

Ռիֆաթ բեյի՝ Յոզղաթի ավագանու ներկայացուցիչ գրավոր վկայությունը (1 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Թևֆիկ բեյն իր պաշտոնավարության ընթացքում ներկայացել է որպես Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կոմիտեի ներկայացուցիչ... և հոխորտանքով հայտարարել է, թե ինքն է ձգել կախաղան հանված Դամադ Սայիդ փաշայի պարանը: Երբ կառավարությունը հայերին աքսորելու հրաման արձակեց, այս մարդն իր շուրջը հավաքեց ոճրագործների և հրոսակների ռիմակ և սկսեց իր հրոսակային, չեթեական գործունեությունը...

Սկզբում Թևֆիկ բեյը Յոզղաթի հայերին 15-75 տարեկան այր մարդկանց Յոզղաթից երեք ժամ հեռավորության վրա գտնվող Տաշ Բունար գյուղն աքսորեց, կացիմներով սպանել տվեց, նրանց ամբողջ զարդեղենը և ինչքերն իր տուն փոխադրել տվեց: Կոտորածը տեղի ունեցավ վայրենի աղաղակներով:

...Կեսարիա աքսորելու պատրվակով հավաքեց 1 800 կին, աղջիկ, երեխա, նրանցից գեղեցիկներին առանձնացրեց քրդերի ու չերքեզների համար, բոլոր զարդեղենները կողոպտեց և տանելով Բողազլանի մոտ գտնվող Գեյլեր գյուղի մերձակայքը՝ նրանց կացիմահար անել տվեց, դիակները զցել տվեց Կարասու գետը, իսկ տրամադրության տակ եղած աղջիկներին բաժանեց հրոսակներին: Այդ աղջիկները ներկայումս ապրում են: Յոզղաթի 8 500 հայերին այս ձևով մեղցնելուց, նրանց հարստությունը կողոպտելուց հետո Թևֆիկ բեյը մեկնեց շրջակա գյուղերը: Ողջ աշխարհը գիտի, որ նա մտավ Գում Գույու գյուղը, 150 ընտանիքի և ավելի քան 650 մարդու՝ հլու-հնազանդ հայերի, հրո ճարակ արեց, ամեն տեսակի վառելանյութ հավաքեց և հավաքել տվեց, լցրեց տների շուրջքողոքը և այրել տվեց Գում Գույու հայ գյուղը: Ողջ մնացած անմեղ մանուկ-

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 251-Մ 253:

ներին դաշունահար անել տվեց: Նաև փնտրեց ու գտավ այս ու այն տեղ ապաստան գտած հայ կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին: Շանապարհին սրանց էլ ոչխարի մման կտոր-կտոր անել տվեց: Այս գյուղերի հայերն առանց դիմադրության հանձնվեցին և վզերը ծռած՝ ասացին. «Մեզ սպանիր, սակայն խնայիր, ներիր այս կանանց ու մանուկներին»: Այս խոսքի վրա գազանաբարո (Թևֆիկը) նրանց հրացանի բռնել տվեց:

Ազդադմադեմի և Բողազլյանի բազմաթիվ հայկական գյուղերի տներն ու բնակիչներին այրելուց հետո, այս հրեշը գնաց Տերգիլի և Չաթ գյուղերը: Այս գյուղերի հայերը ևս հանձնվեցին առանց դիմադրության և կոտորվեցին:

Հարևան գյուղերի իսլամ ժողովրդի պատվիրակությունը, այլևս չկարողանալով հանդուրժել երկինք բարձրացող ճիչն ու աղաղակները, Թևֆիկ բեյին ասաց. «Ինչ որ անում ես, դեմ է իսլամի օրենքին: Թևֆիկ բեյ, մեզ էլ սպանիր, բայց խնայիր կանանց ու երեխաներին»:

Թևֆիկ բեյը իր ձիու ոտների առաջ ծնրադրած աղաչող այս մարդկանց պատասխանեց. «Դուք խոչընդոտում եք իմ գործին» և դուրս քաշեց ատրճանակը ու վիրավորեց այս մարդկանցից շատերին ու շարունակեց վայրագ կոտորածը:¹

Խուլուսիի՝ Բողազլյանի ժանդարմեական վաշտի հրամանատար, հաղորդագրությունը սպորագրված 1915 թ. փետրվարի 23-ին

1915 թ. փետրվարի 15-ին Բողազլյանից 36 հայեր չորս ժանդարմների հսկողության տակ արքսորվել են Բողազլյանի Յազչեղերի գյուղը: Իհսան Չաուշը՝ Բողազլյանի ժանդարմեական կայազորի հրամանատարը, գիշերվա ժամը 3.30-ին յոթ ժանդարմների հետ գյուղ է գալիս և կապում է նրանց թևերը ու տանում Յազչեղերի...

Սրանցից (հայերից) 11 հոգի կարողացան կտրել իրենց պարանները և փախչել, մյուս 25-ը սպանվեցին...

Չորս ժանդարմներ այնտեղ մնացին մինչև առավոտ, փոս փորեցին և քաղեցին ջարդված հայերին...²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 469:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 272 և Մ 298:

Թև ֆիկ բեյի՝ Յոզղաթի ոսպիկանապեզ, հարցաքննությունը

Նախագահ- Անկարայի զինայրերի գնդի հրամանատարին տեղեկություն ըսած ես, թե Մատենի շրջանում հայ հրոսակներ կան: Դու՞ն հո՞ն գնացիր մութեսարիֆի հրամանով և հո՞ն գտար միայն կողոպուտ և գողություն թույլատրված այնտեղի գայմագամի կողմէ:

Յոզղաթի բանտէն 57 դատապարտյալներ և արգելափակման տուժն ալ 8 մարդասպաններ ազատ արձակված են, և ասո՞նք, այսինքն 67 ոճրագործներ դրկվեցին Չորում (կոտորածներ) կազմակերպելու համար:...

Չորումէն Յոզղաթի վրայով Նեճաթի Սեբաստիայէն Ղանի պէյը հեռագրելով կանչեց և անկէ պահանջեց, որ անհրաժեշտորեն կարգադրութիւն ընէ ապահովելու համար վերև հիշուած հայերու հավիտենական հանգիստը (այսինքն սպանեն):...

Ավելի քան 1 500 հայեր կոտորված են Պողազլյանի զորակայքի 14 հուլիս 1915 թուակիր և 18 թուահամար, զորաբաժնի 14 հուլիս 1915 թուակիր և 169 զորաբաժնի հեռագիրներու համաձայն:...

«Անո՞նք տարագրվեցան իրենց աքսորավայրերը»... Չէ՞ նշանակեր, որ անո՞նք ջարդվեցան և բնաջնջվեցան:...

Ուզո՞ւն Հաճիի եղբայրը Շյուքրի, ճերիտգատե Հյուսնի, զինայրերու տասնապետ Իպրահիմ հրոսապետ նշանակվեր են:

Տասներկու տարեկանէն վեր մանչերը հավաքած և զանո՞նք դրած եք կառավարութեան բանտին և նկուղներու մման վարին հարկերու մեջ:...

Հայերը քանիակա՞ն իրարու հետ կապված էին, երբ զանո՞նք տեղահան կընէիք: Ապացույց կա, որ զանո՞նք երկերկու իրարու հետ կապած էիք:...

«Մեր մայրերը մեզ ծնած են այս օրվան համար», հրոսակախմբերը ժողովուրդին այսպէս կը պողային քաջալերելու համար, որ միանային իրենց:¹

Հարցեր՝ ուղղված Ֆեյսազ բեյին

Կոտորածն ու բնաջնջումը սկսելու համար սովորություն եք ունեցել զենքի պայթյունով ազդանշան տալ: Գեւլերի ձորում հայերի կոտորածից ու բնաջնջումից առաջ դու անձամբ զենք պայթեցրիր և կոտորածը սկսվելու ազդանշան տվիր: Գեւլերից հայ տղամարդկանց ու կանանց

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 324:

տարաք Յարիշի ձորը: Այնտեղ կանանց բաժանեցիք և տարաք ուրիշ ուղղությամբ: Ինչո՞ւ կանանց այլ ուղղությամբ տարաք: Երբ ճանապարհով հայ տղամարդկանց էիք տանում, դու ասացիր Տեր Ակոբին. «Ձեր կյանքի վերջը հասել է: Հրաման է եկել ձեզ ջարդելու: Ահա այստեղ է հրամանը: Այժմ աղոթիր և պատրաստվեք մեռնելու»....¹

Հարցեր՝ ուղղված Կեսարիայի 15-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շահաբեդդին բեյին

1915 թ. հուլիսի 26-ի թիվ 320 հեռագրով թույլտվություն ես խնդրել տեղահանելու նաև զինվորական գնդերի և աշխատավորական վաշտում աշխատող հայ զինվորներին:

1915 թ. օգոստոսի 11-ի թիվ 263 հեռագրով բանակի հրամանատարին հայտնել ես, որ Յոզղաթի մութեսարիֆն էլ Ակդաղմադենի կայմականին հրահանգներ է ուղարկել հայ զինվորների ընտանիքներին էլ տեղահանելու մասին:

1915 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 293 հեռագրով բանակի (հրամանատարությամբ) հայտնել ես, որ Յոզղաթից տեղահանված հայերն իրենց ընտանիքների հետ լրիվ կոտորված և բնաջնջված են Յոզղաթի և Բողազլյանի ճանապարհների վրա...

1915 թ. օգոստոսի 13-ի թիվ 1561 հեռագրով բանակի (հրամանատարությամբ) հայտնել ես, թե Յոզղաթից Բողազլյան արքոված 130 հայեր կոտորվել են Ջևիզլի խանի և Կազալի խանի միջև Բողազլյանի ժանդարմեական գնդի կողմից:

1915 թ. օգոստոսի 17-ի թիվ 923 ծածկագրիցդ՝ հասցեագրված բանակի հրամանատարությանը, հասկացվում է, որ անձերին (տարագրվող) ուղեկից ես դարձրել փախստականների մի խումբ, որովհետև հեռագրում նշում ես, որ նրանցից հինգ հոգի սպանվել է ուղեկիցների կողմից: Դեռ ավելին, հայտնում ես, որ 40 փախստական հայեր կոտորված են Գելլերի մոտ փարախի մեջ:

1915 թ. օգոստոսի 9-ի թիվ 261 հեռագրով նաև տեղեկացնում ես, թե Բենյամին մոտ Կայա Ալթը վայրում մի տանն ապաստանած 10 հայերին ձերբակալելու համար այդ տունը հրդեհվել է...

1. Դիվան Երուսաղեմի թիվ Մ 330:

1915 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 263 հեռագրով հայտնում ես, թե վերը նշված հայերը շնչահեղձ եղան ու մեռան:

1915 թ. հուլիսի 23-ի թիվ 207 հեռագրով հայտնում ես, թե Բողազլյանից և շրջակա գյուղերից 3 660 հայ կոտորված են:¹

Շաքիր բեյի՝ Յոզղաթի երեսփոխան, վկայությունը հեղափոխության հանձնաժողովին (5 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Ձեմալ բեյի փոխարեն ժամանակավոր մութեսարիֆ եկավ կայմալան Ձեմալ բեյը...

Մինչև Յոզղաթ գալը մա արդեն տեղահանել էր Բողազլյանի գավառակի հայերին և նրանց կոտորել ու կոտորել էր տվել: Դահիճ է: Գալուց ամմիջապես հետո մա ստիպեց տեղահանել հայերին՝ երեխա, պատանի, կին, ծեր: Նա կարճ ժամանակում տեղահանեց բոլոր հայերին և ի վերջո, համաձայն լուրերի, բոլորին ջարդել տվեց Յոզղաթի մերձակայքում իր գործակալների միջոցով:

Ժողովրդին (թուրք) հրամայեց կողոպտել հայերի անտեր մնացած ինչքերը և ունեցվածքները: Լսեցի, որ հարբեցող էր: Մասնակցել էր տնտեսական պաշտոնյա՝ հաշվապահ Վեհիբ բեյի տան գինարբուքներին: Խորհրդակցության և գինարբուքների ընթացքում մա ասել է. «Ես Բողազլյանի հայերին կոտորեցի և փոխմութեսարիֆ դարձա: Այստեղ էլ Յոզղաթի հայերին կկոտորեն և մութեսարիֆ, թերևս մա կուսակալ դառնամ»: Ես լսել եմ այս խոսքերը:²

1918 թ. դեկտեմբերի 8-ին վեց երևելի թուրքեր՝ Օսման Նուրի, Հասան Հուսեյն, Մեհմեդ Ալի, Ալի Մուրթուզա, Ահմեդ և Իբրահիմ Հաքք, Մազհար բեյի ղեկավարած և սուլթանի հրամանով սպեղծված հեղափոխության հանձնաժողովին գրեցին

Կեսարիայի շրջանում հազարավոր ամմեղ հայ մանուկներ ջարդելուց հետո Խուլուսի էֆենդին այժմ մեր գավառի ոստիկանության հրամանատարն է: Ինքն էր, որ նրանց (հայերի) գոհարեղենը և չգնահատված ունեցվածքը կողոպտեց: Այս եղելությունը հաստատված է նախորդ կառավարության կողմից և վերոհիշյալ Խուլուսին Կեսարիայի ռազմա-

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 271- Ս272:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 494:

կան ատյանի կողմից դատապարտվեց միայն երկու ամսվա բանտարկության: Ապա ազատ արձակվեց:¹

Ջեմալ բեյի՝ Յոզղաթի նախկին մուքեսարի՝, ցուցմունքը Մազհարի գլխավորած Հեդաքննիչ հանձնաժողովում (12 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Տեղահանությունը սկսվեց: Առաջին քարավանն ուղարկեցինք: ...Կառավարությունը հանձնարարեց երկրորդ քարավանը ուղարկել Կեսարիայի ճանապարհով: ...Այս անգամ հրաման եկավ, որ տեղահանվածների մոտ եղած դրամները վերցրեք: Դրանք վերցնում էինք և կանոնավոր հանձնում հատուկ մարմնին և արձանագրում:

Այդ միջոցին տեղահանությունը սկսվեց Չորումում: Մենք նույնպես զբաղված էինք: Օգոստոսի 5-ին հեռագիր եկավ՝ ես պաշտոնանկ եղա: Քեմալը տեղս եկավ:

Ընդհանուր դատախազ.- Քանի որ ժողովուրդը ուղարկվում էր հսկողության տակ, նրանց մոտ եղած դրամն ինչո՞ւ էին առնում: Թնդանոթ տեսե՞՞լ են այդ կողմերում:

Ջեմալ.- Չեթեն կարո՞ղ է թնդանոթ բերել: Թնդանոթն այնտեղ ի՞նչ գործ ունի: Այն գրպան չի դրվի...

Լսել էի, որ մի շարք չեթեններ պատրաստվել էին կոտորել հայերին...

Ընդհանուր դատախազ.- Դատապարտվածների (թուրք) մի մասին ազատ են արձակել: Արդյո՞ք դրանք են եղել ռճիր գործողները, թե՞ հատուկ մարմինները կազմված էին հայերի բնաջնջման համար:

Ջեմալ,- (Իմ ժամանակ) նրանք օգտագործվեցին ռազմաճակատներում: ՆԳ նախարարությունից հրահանգ եկավ՝ հանձնաժողով ստեղծել և տեղահանվողների դրամը և նրանց մոտ եղած առարկաները վերցնել ու հանձնել հանձնաժողովին:

Տեղահանության սկզբից գործը կատարվեց զինվորական իշխանությունների միջոցով: Իմ պաշտոնանկությունից մի օր հետո այն հանձնվեց քաղաքացիական իշխանություններին:

Կարդացվեց Էնկլորիի կուսակալության հեռագիրը ուղղված Ջեմալ բեյին, որում ասվում էր, թե բժիշկներին, փաստաբաններին, մտավորականներին և կոմիտեների անդամներին և նրանց հետևող կասկածելի անձանց բոլորին տեղահանեք և Ջոր ուղարկեք...²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 289:

2. «Ժամանակ», 6 մարտի 1919 թ.:

**Քեմալ բեյի վկայությունը Պուսի հեղափոխության հանչնաժողովում
(15-16 դեկտեմբերի 1918 թ.)**

(Բողազլյանի գավառակում) մոտավորապես 7-8 հազար ոչ իսլամներ կային...

Հարց. Ե՞րբ և ո՞ր այդ հայերը տեղահան եղան:

Պատասխան. Դեր Ջոր տարագրվեցին 1915 թ. հուլիս և օգոստոս ամիսներին ստացված հրամանի համաձայն: ...Հայերին Դեր Ջոր տարագրելու հրամանը Յոզղաթի կառավարչատանն է... Տարագրության հրամանները այնքան շատ են, որ անհնար է դրանք մտաբերել...

Գիտեմ, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթ բեյը Յոզղաթի հայերի տեղահանությունից առաջ կուսակալ Աթըֆ բեյին տեղահանության առնչությամբ բանավոր գաղտնի հրամաններ է հաղորդել: Յոզղաթի միութենականների հետ, ինչպես նաև նույն կուսակցության պաշտոնյաների, մասնավորապես ժանդարմների հրամանատարի հետ, որը կուսակցության Յոզղաթի կոմիտեի անդամ էր, ժողովներ անցկացրեց... Բողազլյանի հայերի տեղահանությունից առաջ: Տարագրության ընթացքում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Կեսարիայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը Բողազլյան եկավ:

...Նեջաթի բեյի բերած... հրահանգները հայերի տեղահանության հետ էին կապված...

Իմ պաշտոնավարության ժամանակ տեղահանված հայերի թիվն ավելի մեծ էր, քան իմ նախորդի օրոք տեղահանվածներինը, քանի որ նախորդս գյուղերի հայերին չտեղահանեց:

Թե՛ Յոզղաթի գավառում և թե՛ Բողազլյանի գավառակում չտեղահանված հայեր մնացին: Նրանք բաժանվեցին մահմեդական գյուղերի վրա: Նրանց թիվը չեմ հիշում...

(Չտեղահանված) տղամարդկանց թիվը փոքր էր, մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին: ՆԳՆ հրամաններ էր ուղարկել նրանց բաժանելու մահմեդական գյուղերի վրա: Հրամանով 5 տոկոս էր (95 տոկոս մահմեդական, 5 տոկոս հայ), սակայն այս տոկոսը չկատարվեց... Գյուղերում բավարար տներ չկային:¹

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 489- Մ 494:

Այի-Քենալ՝ լրագրող, ՆԳ նախարար

Չորս հինգ տարի առաջ երկրին մեջ կը գործադրուի պատմութեան մեջ եզակի, աշխարհաստան ոճի մը: Նկատի ունենալով ոճի հսկայական չափն ու ծավալը, անոր հեղինակները այսպէս հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք: Ջարդուղները եթէ 600 000-ի փոխարեն 300 000, նոյնիսկ 200 000 կամ 100 000 ըլլան, հարիւր, հինգ հարիւր, նոյնիսկ հազար ոճագործ չափտի կրնային բնաջինջ ընել այսքան մարդ: Արդեն ապացուցած իրողութիւն մըն է, որ այս եղեռնը ծրագրուեցաւ իթթիհադի ընդհանուր կեդրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը: Մասնավոր կազմակերպութիւններու, մեկ քանի նախարարութիւններու և նախարարներու կողմէ ոճին ծրագիրը կազմուելէն յետոյ, կանոնավորաբար ի գործ դրուեցաւ կուսակալներու և կուսակալութիւններու կողմէ: Այդ արդարութեան համդեպ հեզնութիւն մը չէ՞ արդեօք մեկ կողմ նետել մեծ ու պզտիկ ոճագործներու բազմութիւն մը և ձերբակալել միայն ընդամենը Տիարպեքիի, Սըվազի, Խարբերդի կուսակալները և քանի մը մանր մունր պաշտոնեաներ:

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և Միություն ու առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնի անդամների դավաարությունը (1919 թ. ապրիլ-հունիս)

Մեղադրական եզրակացություն.-Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնը միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրությանը և ծրագրին համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրամաններով: ...Կոմիտեն, նրա իսկական դեքը մեղադրվում է օրինազանցության, չարաշահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած հանցագործությունների չափը:

1. «Սաբախ», 28 հունվարի 1919 թ. կամ 4. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 245:

...(Երիտթուրքերի պարագլուխները) ձգտեցին օգտագործել առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատեցին ահաբեկչությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ բանակամությամբ...

Ռազմական գործողությունների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն, այն գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր Ստամբուլում ստեղծված Հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ Բեյը, կուսակցության կենտրոնի անդամներ Աբդֆ և դոկտ. Նազըմ Բեյերը...

(Այդ կազմակերպության) գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության համար առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաեդդին Շաքիրը Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի ղեկավարներին տվել էր իր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոմեքենաներ, դրամական մեծ գումարներ և անհրաժեշտ զինամթերք...

Որոշակի շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև Միություն և առաջադիմություն կուսակցության տեղական կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները... սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցվածքն այրել և շատերին տանջամահ անել: Չնայած ահաբեկման սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, տուժեցին նաև այլ տարրեր ու մեծ թվով թուրքեր:

...Հայերի տեղահանության ընթացքում... տեղի ունեցած հանցագործությունները... ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխատեսված իրականացվել են վերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով... Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված Թեշ-

քիլաք-ը մախսուսեն... Բացառապես զաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ զաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտկոմի անդամներ դոկտ. Նազըմը, Բ. Շաքիրը, Աթըֆը, Ռ-իզան և հասարակական անվտանգության մախ-կին տնօրեն Ազիզ բեյը: Սրանցից Բ. Շաքիր բեյի կենտրոնը էրգրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղեկավարում էր արևելյան վիլայեթների ու-ծերը...

...Խալիլ, Նազըմ, Աթըֆ և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միդիատ Շյուքրի բեյին ուղղված թիվ 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ ... Էնվեր բեյի հորեղբայր Խալիլ փաշան... նույնպես ընդգրկված է եղել Թեշքիլաք-ը մախսուսեի մեջ, որ այդ կազմակերպությունը ներ-քին կապ է ունեցել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է Իզմիթի քաղաքագլխին Խալիլ բեյի ուղար-կած թիվ 67 հեռագրով, որում ասվում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին: (Ար-ձանագրություն թիվ 10, փաստաթուղթ թիվ 4):

Դիարբեքիրում տեղի ունեցած խոշտանգումներն ու կոտորածնե-րը տեղի են ունեցել Թալեսթ բեյի դղյամա՞ք: (Արձանագրություն թիվ 8, փաստաթուղթ թիվ 1):

...Տեղահանությունը ռազմական կամ կարգապահական միջոցա-ռում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ...

(Երիտթուրքերի կենտկոմը) համագործակցել է ներքին գործերի մա-խարարության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում... Բան-տերից դուրս բերված հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվում էին Թեշքիլաք-ը մախսուսեի մեջ: ... (Այդ հրոսակախմբերը) ստեղծված էին տեղահանված (հայերի) քարավանները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալեսթ, Էնվեր և Ջենալ բեյերի անմիջական հրամաններով ու զի-տությամբ... (արձանագրություն թիվ 11):

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆրզ Մեհմեդ բեյի ցուցմունքով բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին, Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով, խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության առնչությամբ, երբ ինքը հայտնել է Թալեաթ բեյին, վերջինս ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել (Տրապիզոնի) վալի Ջեմալ Ազմիի նկատմամբ...

...Էրզրումից Քոլիի ճանապարհով ուղարկված հայերի քարավանները կոտորածի են ենթարկվել կենտկոմի անդամ Բ. Շաքիր բեյի կազմակերպած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների կողմից:

...Տեղահանվածները կոտորվել են քուրդ Սլոյի ավագակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր կուսակցության Չանկրիի նախկին պատասխանատու քարտուղարը:

...Նրանք, ովքեր քննադատել և չեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիք դավաճաններ, իսկ Բեհաեդդինի մման ակտիվ գործիչներն արժանացել են չափից ավելի հովանավորության:

...Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկագիր է ստացել Բ. Շաքիր բեյից, որում նշված է եղել, որ հայերի տեղահանությունը շատ անհրաժեշտ է: (Արձանագրություն թիվ 2, էջ 13):

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ժողովում նախագահը թաքրիր է ներկայացրել Թալեաթ բեյին, որում նկարագրված էին հայերի հանդեպ գործադրված դաժանություններն ու կոտորածները: Նա պահանջել է դատաքննության ենթարկել կուսակցության մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների... Թալեաթ բեյը մի կողմ է չպրտել այդ թաքրիրը...

Վեհիբ փաշայի վկայությամբ (արձանագրություն թիվ 7, էջ 3) հայերի հանդեպ վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտկոմի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև այլևայլ գազանությունների իրականացման համար Բ. Շաքիր բեյը 3-րդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մար-

դասպաններ և անձամբ ղեկավարել դրանք: Նույնիսկ պետության ղեկավարներն են ենթարկվել Բ. Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: 3-րդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնությունների, խարդավանքների և բանսարկությունների մտահղացողը նույնպես եղել է Բ. Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքվածների մի մասը եղել են մահապատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արմախում ժանդարմներ...

Սուլեյման Նազըֆ բեյը Բաղդադից Դիարբեքիր գալիս սահմաններձ շրջաններում դիակների գարշահոտությունից փակել է քիթը:

...Անկարայի նախկին վալի Մագհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմակամներին, որովհետև նրանք դեմ են եղել տեղահանությանը...¹

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների դադավարության մեղադրական եզրակացությունից

Հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարագրվողների քարավանները ենթարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահկարասին կողոպտվել են: Եվ այդ (արարքները) երկիրը հասցրել են ծայրաստիճան խռովահույզ և տագնապալի վիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և արգելել այդ կոտորածներն ու կոռուպուտները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը պաշտոնից հեռացրել է այն վալիներին և մութեսարիֆներին, որոնք սեփական պատասխանատվությամբ հրաժարվել են գործադրել այդ տեղահանություններն ու կոտորածները: Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, բնաջնջելը և ունեցվածքի հափշտակությունը մտահղացվել և իրագործվել է կուսակցության այդ գաղտնի խմբավորման արմախում (մարդկանց) կողմից:

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հանցանքներից մեկն էլ կենտկոմի մտահղացմամբ և որոշմամբ կազմված տեղահա-

1. "Takvim-i Vekai", 1919, N 3540.

նության օրենքն էր, և դրա գործադրման հետևանքով Օսմանյան կայսրության բոլոր կողմերում առաջ եկած ողբերգությունը: Լիովին ապացուցված է, որ արևելյան բոլոր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանությունը կյանքի էր կոչվել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավար անդամներից կազմված Թեշքիլաթ-ը մախսուսե հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Բ. Շաքիր բեյն էր: Իսկ խնդրի լուծման համար Բ. Շաքիր բեյն օգտագործել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազորներին և քննիչներին:

(Հայերի) տեղահանության ընթացքում մի շարք վիլայեթների վալիների հատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նույնպես կուսակցության կենտկոմի մի քանի անդամների չարանենգ մտահղացումների արդյունք է...

Լիովին ապացուցված է, որ (կայսրության) բոլոր տարրերի միջև փոխադարձ դիսակալության խստացումը բխել է կենտկոմի ընդունած որոշումներից և գաղտնի գործարքներից:¹

Սամի բեյի՝ ընդհանուր դադախագ, մեղադրական խոսքից հաղված՝ արդասանած 1919 թ. փետրվարի 5-ին Յոզղաքի հայերի կոտորածների դադախարության ժամանակ

Արդարությունը պետք է լիովին գործադրվի քաղաքակրթության դեմ ուղղված այս դեպքերի (ջարդերի) հեղինակների դեմ, որպեսզի սրբվեն նույն արյունոտ արատները, որոնք ուզեցել են քսել ամբողջ (թուրք) ժողովրդի ճակատին և իրենց ամբողջ մերկությամբ ներկայացնեն հասարակությանը...

Սա (տեղահանությունը) ընդհանրապես ամենամեծ պատիժն է, որը երկրի տնտեսությանը պատճառած մեծագույն վնասների հետևանքով իրականացվում է որպես վարչական և պատժողական միջոց միայն կասկածելի, վատթար և վտանգավոր անձանց հանդեպ...

Սրանից բացի, իրենց (պաշտոնատարների) ձեռքի տակ եղած մի շարք ստոր մարդկանց գործիք դարձրեցին և տարագրություն

1. "Takvim-i Vekai", 1919, N 3571

այն աստիճանի ամոթալի և եղերական վիճակի հասցրեցին, արանհմար է մարդկային լեզվով պատմել մանրամասները: Խեղճերի ունեցած անգամ հացի դրամը բռնությամբ վերցրին...

Այս ցավալի արարքները, որ տեսանկյունից էլ դիտվեն՝ հանցագործություն են, և հրամայողները, գործադրողները, և պատճառ հանդիսացողները պետք է հանձնվեն այս դատարանին...¹

Ռազմական արյանի նախագահը Անկարայի կուսակալին հեռագրեց (22 փետրվարի 1919 թ.)

Բողազլյանի ժանդարմերիայի պետ Մուստաֆա էֆենդու կողմից 15-րդ գորաբաժնին 14 հուլիսի, 1915 թ. 18 թվահամարը կրող ծածկագրի վերլուծությունից հայտնի դարձավ, որ 1 500-ից ավելի ջարդվածների անուները կրող տետրը գորաբանակից վերցնելն ու առաջին թղթատարով մեզ ուղարկելը պարտադիր կերպով խնդրում ենք:

Տետրն իսկապես կար և ուղարկվեց Կ. Պոլիս:²

Շահաբեդդինի Անկարայի գորաբանակի հրամանատարին ուղարկած ծածկագիրը (23 հուլիսի, 1915 թ.)

Պատիվ ունեմ Ձեզ հայտնելու, որ համաձայն գորակայքի պետի հեռագրի մինչև հիմա Բողազլյանի կայմակամի հոգածությամբ Բողազլյանում և շրջակայքում երեք հազար վեց հարյուր վաթսուն (3 660) հայեր կոտորված են:³

Արդարացնելով Քեմալին՝ թուրք հեղինակները գրում են

Հրամանը գալիս էր բարձրագույն հեղինակությունից՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընդհանուր կենտրոնից: Ոչ ոք չէր կարող դեմ կանգնել այդպիսի հրամանին:⁴

1. «Ճակատամարտ», 6 փետրվարի 1919 թ.:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 266:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 255:

4. Պատմող Հուսամեդդին Էրթուրք, գրող Սամիհ Հաֆիզ Թանսու Երկու շրջանների վարագույրի հետևում, Ստամբուլ, 1964 թ., էջ 297:

Ռազմական դատարանի նախագահը 1919 թ. փետրվարի 4-ին գրեց

Էլեքճիեր գյուղում և նրա շուրջը՝ Բողազյանի գավառի Գեյլեր գյուղի մեջ և Յոզղաթի գյուղերից Թաշքինարում ու նրա շրջակայքում հայերը կոտորված ու բնաջնջված են, և նրանց գույքերն ու գոհարեղենները հափշտակված ու կողոպտված են։¹

Մուլեյման Ֆայիդի՝ Մամուրեթ ու Ազիզի կայազորի հրամանատար, խոստովանությունը ռազմական ատյանում

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մահմուդ Քեամիլ փաշայից ստացել և իր մոտ պահում է բազմաթիվ հեռագրեր, որոնք հրամայում են բնաջնջել հայերին։²

Լեոնի՝ Յոզղաթի կառավարիչ, տեղեկագիրը տեղի հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին՝ ուղարկված ռազմական դատարանին (10 փետրվարի 1919 թ.)

1915 թ. մայիսին... նոր կազմակերպության մեջ Թեշքիլաթ-ը ճեղքվելով արձանագրվելու համար 68 հոգի՝ մարդասպաններ, ոճրագործներ, գողեր, ավազակներ ազատ արձակվեցին Յոզղաթի բանտից ու հանձնվեցին զինվորական կենտրոնին և բանակի հրամանատարի հրամանով ուղարկվեցին Չոքում։

Կատարված հետաքննությամբ հաստատվեց, որ սրանց չվերցրին ոստիկանության շարքերը։ Բանտի տնօրինությունը և մատյանները հաստատում են, որ այս գործողությունը տեղի ունեցավ, երբ (պաշտոնատարների հանձնաժողովը բանտից հանվածներին) բժշկական քննության ենթարկեց և կուսակցության անդամ գրանցեց։ Սա հաստատված է իրենց (այդ պաշտոնյաների) ստորագրություններով...

Ժամդարմների գնդի քարտուղար Ահմեդ բեյը, Սելեկիայի նախկին կառավարիչ և (Յոզղաթի) երևելիներից Աբդուլ Ջեբբարզադե Էդիպ բեյը վկայում են, թե Նեջաթի բեյն առաջարկել է բնաջնջել հայերին... թե (նա) ասել է, որ տեղահանությունն իր որոշակի նպատակն ունի, բայց կենտրոնը (կուսակցության) և ՆԳ նախարարը հրամայել են արմատապես բնաջնջել (հայերին), ինչը միանգամայն հայրենասիրական պարտականություն է։³

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 307:

2. "La Renaissance", 20 ապրիլի 1919 թ.:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 534:

Ռազմական դադարանում

Նախագահ.- Միություն և առաջադիմություն կուսակցության մի շարք ղեկավարների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած տեղահանությանը և կոտորածին, եթե մասնաճյուղերը օժանդակություն ցույց չտային, ապա այդ ծավալի ողբերգություն տեղի չէր ունենա:

Ջուհդի բեյ.- Այդ արարքը ոչ թե Միություն և առաջադիմություն կուսակցության, այլ կառավարության կողմից է կատարվել: Այն իրականացվել է համաձայն տեղահանության կանոնադրության:

Նախագահ.- Օրենքով կատարված գործողությունների համար ոչ մեկին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրականությունն այն է, որ տեղահանության քողի տակ կոտորած են սարքել: Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվության ենք ենթարկում:¹

Երիտթուրքերի դադավարության 1920 թ. ապրիլի 14-ի նիստի արձանագրությունից

Հատված Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներից մեկի՝ Յուսուֆ Ռիզայի հարցաքննությունից, որը վերաբերում էր վրացական պատվիրակության հետ անկախ Վրաստան ստեղծելու վերաբերյալ երիտթուրքերի բանակցությանը.

Դատարանի նախագահ.- Ինչպիսի՞ն էին լինելու (այդ պետությունը) ստեղծելու պայմանները:

Յուսուֆ Ռիզա բեյ.- Վրացիները մեր տրվելիք զենքերով Կովկասում ապստամբելու և Ռուսաստանի նահանջի գլիծը կտրելու էին, ավերելու էին երկաթուղիները, զենքի պատրաստման և ռազմամթերքի պահեստները օդ էին հանելու:

Նախագահ.- Այդ ժամանակ Թուրքիան պատերազմ հայտարարե՞լ էր:

Յուսուֆ Ռիզա բեյ.- Ո՛չ:

Նախագահ.- Ուրեմն ձեր (իթթիհադի) կենտրոնն արդեն որոշել էր պատերազմի մեջ մտնել, քանի որ դուք դեռ պատերազմ չհայտարարած, անցել էիք ռուսական սահմանը:²

1. "Takvim-i Vekai", 28 հունիսի 1919 թ.:

2. Ա. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, էջ 125-126:

Յուսուֆ Աիզա

Իմ կարծիքով, գոյություն է ունեցել մի Թեշքիլաթ-ը մախսուսե, որը կազմակերպվել է ռազմական մախարարության հրամանով և գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես թշնամու գտնված շրջաններում: ...Մյուս՝ երկրորդ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, կազմներում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի ստեղծած խմբերը կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ... Օրինակ, հայերին գյուղերից հավաքելու և տարագրելու խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավականացնում: ...Բանակը ժանդարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որևէ գյուղի տեղահանության համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ ձեռնահաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա անվանում էին Թեշքիլաթ-ը մախսուսե...

Այնտեղ, որտեղ դրանք ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների (իշխանությունների) կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարներն անպաշտոն խառնվել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթի գործեր են եղել:¹

Ռազմական դատարանի մախազահ.- Գիտե՞ք, որ Բեհաեդդին Շաքիր բեյի շրջագայությունից հետո սկսվել են (հայերի) տեղահանությունն ու կոտորածները:

Աիզա բեյ.- Ես հետագայում իմացա այդ մասին:

Նախագահ.- (Ջենալ բեյին) Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն ձեր տրամադրության տակ եղած ժամանակ զինվորական կազմակերպություն է եղել, մինչդեռ դուք դրանը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտոնյաներին, Խալիլ փաշայի կողմից Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղարկված հեռագրերը... պարզորոշ ցույց են տալիս, որ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի և կենտրոնական կոմիտեի միջևնեքին կապ է գոյություն ունեցել: (Քարտուղարը կարդում է);

«Միդհատ Շյուքրի էֆենդիին.

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3554:

Հարգելի եղբայր.

Իզմիթի, Բրուսայի, Բանդրմայի, Բալքեսիրի և այլ վայրերի պատասխանատու քարտուղարների միջոցով մեկ շաբաթվա ընթացքում հատուկ մարդկանց գաղտնապես հավաքելու մասին խնդրվում է տեղեկություն տալ:

13 նոյեմբերի 1914 թ., Ազիզ, Աբդֆ, Նազրմ, Խալիլ»:

«Իզմիթի մութեսարիֆությանը.

Հարյուր չեթեներին ճամփու դրեք զինվորների անվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին նախարարությունից հրաման է տրվելու:

16 նոյեմբերի, 1914 թ., Խալիլ»:¹

Միդհատ Շյուքրիի՝ երիտթուրքերի կենտրոնի քարտուղար, ցուցմունքը դադարաւանում

...(Տեղահանությունը) տեղի է ունեցել զինվորական նկատառումով, ինչ որ պատերազմական գործողությունների հետ է կապված... Կոտորածի հարցում կենտրոնն ու բոլոր ընկերներս լրիվ դեմ էինք: Ես անձամբ այդ մասին զեկուցեցի ՆԳ նախարարությանը... իմ զեկույցին տրվեց հետևյալ պատասխանը. «Ստույգ հանձնաժողով եմ ուղարկել, վստահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերբակալվեցին և հանձնվեցին ռազմական ատյանին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվել»...²

Կովկասյան ժողովուրդների շրջանում խռովություն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր (Կովկաս) ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուն տիրապետող մահմեդականների...

...(Տեղերը) հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ նամուսի տեր, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հեղինակություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ՆԳ նախարարությունը մութեսարիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ:³

Ձիա Գեոքալի

(Կոտորածների) իսկական եղելության մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չէր հասնում, շատ քեթև լուրեր էին գալիս... կենտրոնի անդամներն

1. "Takvim-i Vekai", 8 մայիսի 1919 թ., թիվ 3549:

2. Հ. Փափազյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 77:

3. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3557:

անձամբ դիմում էին ՆԳՆ կամ էլ մյուս նախարարներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի:

Այդ (կոտորածների) լուրերն առնելուց հետո բոլորն էլ անիծում և ասելությամբ էին խոսում դրանց մասին...

Բազմաթիվ անգամ բողոքել ենք նախարարներին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ (կոտորածների իրողությունը քննող) հանձնաժողովները ուղարկվեին:¹

Ահմեդ Ջևադ՝ Սրամբուլի նախկին պարեպ, Հայրուկ կազմակերպության անդամ

Կամավորների ջոկատներ կազմակերպվելուց հետո, ռազմական նախարարության հրահանգով դրանք ենթարկվում էին բանակի հրամանատարությանը: Իմ պաշտոնավարությունից առաջ մի քանի խմբեր գնացել էին Կովկաս... զինվորական ծառայության հետ առնչություն չունեցողների ընտանիքներին այստեղ ոռճիկ էր հատկացվում... Բազմաթիվ հրամաններ կան, որ (այդ խմբերը) մեկնելուց հետո բոլորովին թղթակցություն չունենային այստեղի հետ... մի քանի ջոկատներ, իբր թե բանակում ծառայելու համար սպաների ու զինվորների հետ (հանձնվել են վալիների իրավասությանը)... Նրանք զինված էին ռազմական նախարարությունից, բանակի շտաբից հատկացված զենքերով:²

Աթոֆ բեյ՝ Անկարայի նախկին պարզամավոր, Հայրուկ կազմակերպության ղեկավարներից

...Սահմանամերձ վիլայեթների վալիները, այդ թվում՝ Տրապիզոնի և Էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մասնաճյուղերի անդամները:³

(Հանձնաժողովի համար պաշտոնատեղ էր վարձված Նուրի Օսմանիեում, «Թասվիր-ի էֆքյար» տպարանի դիմաց, թիվ 32 տանը: (Կազմակերպության ծախսերի գումարները) մի քան անգամ ստացել ենք ազգային պաշտպանության նախարարությունից: Ավելի շատ ստանում էինք ռազմական գաղտնի հաստատությունից:⁴

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3547:

2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3548:

3. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3548:

4. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3557:

Ռազմական դատարանի 1919 թ. ապրիլի 27-ի նիստի արձանագրությունից

Թեջքիլաթ-ը մախսուսեի վերաբերյալ կարևոր մաս կազմող հեռագրերը, փաստաթղթերը, ինչպես նաև ընդհանուր կենտրոնի բոլոր թղթերը և գումարները փախցրել են: Եվ մույնիսկ ընդհանուր անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը Թալեաթի հրաժարականից առաջ (15 սեպտեմբերի 1918 թ.) պաշտոնատանը եղած կարևոր տեղեկագրերը, հաղորդագրությունները պարունակող թղթածրարները իր հրաժարականից հետո վերցրել ու չի վերադարձրել: Այդ մասին պաշտոնական տեղեկություն ստացանք ներքին գործերի նախարարությունից, նաև ձեռք բերեցինք գրավոր վկայություններ, որոնք հաստատում են կարևոր փաստաթղթերի գոյությունը:¹

Ռազմական դատարանի լսումներից (4 մայիսի 1919 թ.)

Նախագահ.- Իթքիհադ վե Թերաքքը Ջեմիյեթը Թեջեդդյուդ կուսակցությանը փոխանցելու ժամանակ ընդհանուր կենտրոնին պատկանող բոլոր արձանագրություններն ու զանազան փաստաթղթերը այդ կենտրոնի անունից հանձնվեցի՞ն Թեջեդդյուդ կուսակցությանը:

Միդիատ Շուքրի.- Իհարկե, էֆենդի: Բայց հետո իմացա, որ դուկտ. Նազըմ բեյը դրանք վերացրել է:

Նախագահ.- Իթքիհադ վե Թերաքքը կուսակցությունը զավառներում ինչպիսի՞ պաշտոնատարներ ուներ:

Ջիա Գեռքալի.- Սկզբում կենտրոնական մարմիններն էին տեղերում ներկայացուցիչներ ընտրում: Հետո քննիչներ նշանակվեցին:

Նախագահ.- Ջեմիեթի կամ կուսակցության տոմարներն ու կարևոր արձանագրությունները հանձնվեցի՞ն Թեջեդդյուդ կուսակցությանը:

Ջիա Գեռքալի.- Բնականաբար հանձնվեցին... Ես, Ձեր ծառան, ընդհանուր քարտուղարից (կուսակցության) իմացա, որ դուկտ. Նազըմ բեյը ջեմիեթի պատմության վերաբերյալ փաստաթղթեր է ուզել և մա էլ (քարտուղարը) ասել է. «Շատ լավ: Վերցրեք»... Բայց բանտ ընկնելուց հետո իմացա, որ բոլոր թղթերը միասին տարել են սնդուկով՝ առանց ջոկելու:

1. Հ. Պազարեան Ցեղասպան բուրքը, էջ 59:

Իսմեթ Ինենյու՝ Էնվերի խորհրդական

Փոխգնդապետ Հուսամեդդինը, որ նախարարության շենքում ուներ առանձին բաժանմունք, որտեղ Նուրը Օսմանիե կենտրոնից բացի հավաքվում էին ցեղասպանության վերաբերյալ բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը, պատմել է. «Թեշքիլաթի և մյուս բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը տարել, պահել եմ Ստամբուլում Ֆաթիհի մզկիթի թաքուն սենյակի մի անկյունում»:¹

Մուսա Քյազիմ Շեյխ ուլ Իսլամ

Մենք այդ (կոտորածների) մասին լսեցինք: Դրանց բոլորին առարկելով՝ հավանություն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սայիդ Հալիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն (Թալեաթին) ո՞վ տվեց այդ արտոնությունը. մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սայիդ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը հավանաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղածը վերջացած է արդեն... Միայն տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին»: Բավականին ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ (հայերին) ընտանիքներով տեղահանում են ու քսոթում այս ու այն կողմ... Մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ. «Այդ բոլորն անհրաժեշտություն է»:²

Աբդուլ Ղանի՝ երիտթուրքերի կուսակցության Էդիրնեի պաշտասխանապետ քարտուղար

Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնի մեջ էի, ինձ մոտ եկան մի քանի ծանոթ հայեր և պատմեցին տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Մերոնց մի մասին տարան, մյուսներին մույնպես տանելու են» ասելով՝ ինձնից օգնություն խնդրեցին... միասին գնացինք վիլայեթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի» հետ, որ անմեղ մարդիկ են և խնդրեցի նրանց շտեղահանել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց համար ես էլ եմ մտախոգ, բայց հրամանը խիստ է և վերաբերում է բոլորին»:

Տեղահանությունը կատարվում էր օրենքի հիման վրա... Այն գործադրվում էր տվյալ վիլայեթի վալիի կողմից, անգամ ոստիկանության և ժանդարմերիայի միջոցով...

1. «Իքի Դեմիին փերդե Արքասը» կամ **Հ. Ղազարեան** Ցեղասպան թուրքը, էջ 61:

2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3573:

...Տեղահանության համար հատուկ օրեր էին նշանակում և մարդկանց զգուշացվում էր, որ 10-15 օր անց ենթարկվելու են տեղահանության: ...Էդիրնեում այդպիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպես ասացի, մի առավոտ նկատեցինք, որ տեղահանություն է կատարվել: ...Տեղահանությունը տեղի էր ունեցել մի գիշերվա ընթացքում...

...Տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց:

Ինքն՝ Աբդուլ Ղանը, Էդիրնեի դատարանի տվյալներով բազմաթիվ հայեր սպանել և բնաջնջել տուած է. այդ ոճիրներուն զուգընթաց բռնագաղթի վրա ալ մեն ձգեցուքիւն բանեցուցած է և տարագրութեան ընթացքին՝ զինեալ չեթներու կողքին շրջած է և փոլիսներու կայաններէն և պահականոցներէն տարագրուած հայերու դրամները կողոպտելու համար հրաման ըրած է. Գազագեան եղբայրներուն 100 հազ. ոսկի արժողութեամբ մթերանոցի ապրանքները իր ծառային՝ Խայրուլահիին 1 000 ոսկի չնչին գնով փոխանցած է: Էդիրնեի շրջանին մեջ միւս իր ընկերակիցներուն ալ ամենէն ոչինչ զինելով լքեալ գոյքեր փոխանցած է:¹

Մուսաֆա Նազըմ բեյ՝ երիտրուքերի պարագլուխների դատաւարության դատախազ

Բարբարոսաբար իրականացված կոտորածները, անարգ չարաշահումները, դժբախտաբար, նույնպես պատկանում են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտկոմին, նրա պլենումներին և Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի գործունեությանը: Եվ այս անձնավորությունները (երիտրուք ղեկավարներ) դատի են տրվում ոչ թե նախարարի պաշտոնում գտնվելու համար, այլ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության մեջ ղեկավար դիրք ունենալու և կենտկոմի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների և չարաշահումների հետևանքով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրտադ չէ բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարության գլուխով:²

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., քթ. 3859, 3596: Հ. Ղազարեան Յեղասպան բուրքը, էջ 253:

2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., քիվ 3540:

Ռազմական արյանի նախագահի 1919 թ. փետրվարի 8-ի հեռագիրը Յոզղաթի կառավարչին

...Յագույ Հոջան Կարա-Բեյկ գյուղի 250 հայ ընտանիքներին ազատելու համար նրանց մահմեդականացրել էր և երբ Յոզղաթի փոխմութեսարիֆ Քեմալ բեյը ցանկություն էր հայտնել նրանց էլ բնաջնջել, Հոջան առարկել էր, թե իսլամական օրենքով թույլատրելի չէ նրանց կոտորել, (Քեմալը) պատասխանել է. «Դուք նրանց իսլամացրիք Շերիաթի օրենքով, ես էլ նրանց գլուխները կկտրեմ և կտրել կտամ քաղաքացիական օրենքով»: Արդարև, բոլոր տղամարդկանց, ինչպես նաև արգասաբեր Կեռհնէ ավանի Էնաս գյուղի ուրացող հայերը Թամիշի Չիֆթլիկի ձորի մեջ ջարդել տվեց և (ղիակները նետեց) գետակի մեջ: Նմանապես ջարդել տվեց Ինջիրլի գյուղի բողոքական 70 ընտանիքների:¹

Ջևադ բեյի հարցաքննությունը (քաղվածք)

Դատարանի նախագահ.- Ասում եք, թե Թեշքիլաթը մախսուսեն կախում ուներ զինվորական պաշտոնությունից: Եթե այդպես լիներ, զինվորական պաշտոնատունը ստիպված էր լինելու վճարել դրանց ծախսերը... (մինչդեռ) ՆԳ նախարարությունն էր հրաման տալիս, (իթթիհադի) կենտրոնն էր հրաման տալիս: Դուք էլ գիտեք, որ ռազմական նախարարության գործերին միջամտություն չի կարող լինել...

Սակայն (ընդհանուր կենտրոնի) տված ինչ-ինչ հրամանները հակառակ են ՆԳՆ տված հրամաններին...

Մեկը, ռճրագործներին բանտերից ազատելով, ուզում էր նրանց օգտագործել այս գործերում, մյուսը հակառակ կարծիքն էր արտահայտում...

Ընդհանուր կենտրոնը միայն միջամտողի դերում չի մնում, այլ գործի մեջ է մտնում՝ այսպես արեք, այնպես արեք...

Ընդհանուր կենտրոնի թելադրանքով պատասխանատու պատվիրակները կարծիք էին արտահայտում կամ թելադրում էին:

...Թեշքիլաթը մախսուսեի համար կարգադրությունները եղել են ՆԳՆ-ից:²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 291:

2. "Takvim-i Vekai", 14 մայիսի 1919 թ.:

Ընդհանուր կենտրոնի կողմից պատասխանատու պատվիրակներ և պատասխանատու քարտուղարներ են ուղարկվել Անկարա, Կաստամունու, Յոզղաթ, Երզնկա, Տրապիզոն, Սեբաստիա և ուրիշ շատ տեղեր, որտեղ նրանք վալիներին, մութեսարիֆներին ինչ-ինչ գաղտնի հրամաններ են հաղորդել։¹

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարներն... իրենց դիվային ծրագրերն իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով։²

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մասնակցություն են ունեցել և նույնիսկ հիմնական դեր են խաղացել (տեղահանության և կոտորածի) խնդրում։ Օրինակ, Բ. Շաքիր Բեյը, դոկտ. Նազըմ Բեյը... իրականում իրենք են կազմակերպել (կոտորածները)... Դրանց կենտկոմի իրազեկության վերաբերյալ բավական թվով գրավոր ապացույցներ կան... Պարզվում է, որ այստեղի (Կ. Պոլսի) կենտրոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանություն են տվել այդ գործի (կոտորածների) իրականացմանը...

(Երիտթուրքերի) համագումարում եղած 300 հոգին բոլորն էլ այս մտքին են եղել...

Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու քարտուղարներին պետք է հանցագործ համարել...

Կենտրոնական կոմիտեն (Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի) զինելու համար տվել էր իր համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ էր արձակել։ Այդ բոլորն առկա են փաստաթղթերում։³

Պարմաբան Թայիբ Գեոքքիլզինը պնդում է. «Պատմության ողջ ընթացքում թուրքերի հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը շատ վաղուց աննշան փոքրամասնություն են կազմել»։⁴

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3549:

2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3540 կամ 4. Փափազյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 49:

3. "Takvim-i Vekai", 1919թ., թթ. 3547, 3554:

4. Ն. տ.:

Յուսուֆ Բայուրը հայերի տեղահանությունը որակում է որպես լույս տալիս առկա միջոց թուրքական բանակի թիկունքը «հայկական ապստամբությունից» ապահովելու համար, որ նրանց նկատմամբ կիրառված «պատժիչ միջոցառումները» հետևանք էին հայկական խռովությունների և ոչ թե հայերի բնաջնջման կառավարական ծրագրի մշակման ու գործադրման:¹

Էմվեր Ջիա Քարալը գրում է. «Դաշնակից տերությունների հետ համագործակցելով՝ հայերը թուրքերի դեմ քաղաքացիական պատերազմի ճակատ բացեցին: Դրանում դաշնակիցները շահագրգռված էին, քանի որ հայկական հարցը նրանց համար պատրվակ էր հայերին զինելու, թուրքերին թիկունքից հարվածելու և այդ եղանակով կարճ ժամանակում պատերազմն ավարտելու համար: Թուրքերը ձգտում էին պաշտպանել պետության գոյությունը, կանխել հայերի համագործակցությունը դաշնակից պետությունների հետ՝ հայերին էվակուացնելով ռազմական գոտիներից»:²

Այնուհետև Քարալը գրում է. «Բացարձակ ճշմարտություն է, որ երկու կողմերից էլ թափվել է շատ արյուն այն պատճառով, որ հայերի կողմից ցույց է տրվել զինված դիմադրություն, իսկ զգալի թվով հայեր կյանքից զրկվել են հիվանդությունների, ցրտի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ նրանք դիմել են վրեժխնդրական գործողությունների, մի բան, որ չէր կարող հավանության արժանանալ թուրք ժողովրդի կողմից»:³

Քարալը գտնում է, որ իր բերած փաստերը «օգնում են հաստատելու, թե ինչու ցավալի մախաձեռնությունները չեն կարող մեկնաբանվել որպես հայ ազգի սպանություն», իսկ այդ փաստերն են հնչակյան կոմիտեի փարիզյան կենտրոնի որոշման մի մախազիժ, որն ավարտվում է «Կեց-ցե Հայաստանը» կոչով և մի թուլեցիկով, թե «հասել է ժամը, երբ հայերը պետք է ազատվեն օսմանյան կեղեքումից»:⁴

Ի. Ջ. Օզբայան բռնագաղթի պատճառը համարում է «հայ ազգաբնակչության» խռովարար վարքագիծը, որը հրահրվում է Ռուսաստանի

1. "Takvim-i Vekai", 1919թ., քթ. 3547, 3554:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ., էջ 15-16:

4. Ն. տ.:

կողմից: «Երբ, ցավոք, պատերազմական իրավիճակ հայտարարվեց Օսմանյան կայսրության և այլ երկրների խմբի միջև, որին պատկանում էր իմպերիալիստական Ռուսական կայսրությունը, հայկական կոմիտեները, առանց որևէ պատճառի և հակառակ ամեն մի քաղաքականության ու ողջամտության, գտան, որ իրենք պատերազմական վիճակի մեջ են այն պետության հետ, որին իրենք պատկանում էին... Այդ իսկ պատճառով կայսրական կառավարությունը որոշում ընդունեց ոչնչացնել հայկական այդ կոմիտեները և ցրել նրանց ղեկավարներին: Որոշումն ի կատար ածվեց սկսած 1915 թվականի ապրիլի 15-ից, զորակոչ հայտարարելուց զրեթե ինը ամիս հետո»:¹

Ստում է: Հայ երիտասարդության կոտորածը սկսվել էր դրանից առաջ: Սուտ է նաև նրա այն պնդումը, թե ապրիլի 24-ին լոկ ցրվել են հայկական կոմիտեներն ու նրանց ղեկավարները, իրականում ձերբակալվել ու ոչնչացվել է 600 հայ մտավորական:

Ֆահրի Բեյենը գրում է. «Թուրքական բանակի թիկունքում ծայր առած հայկական ապստամբության կազմակերպմամբ կառավարությունը հրաման արձակեց՝ հայերին ճակատային գծից հեռացնելու և նրանց Սիրիա և Իրաք ուղարկելու մասին»:²

Նա դժգոհում է, որ հայերի սպանության մասին խոսում են, իսկ մահմեդականներինը՝ ոչ:

Թյուրքկայա Աթայովի «Թռուցիկ հայացք հայկական հարցի վրա» (անգլերեն) գրքույկում հեղինակը պնդում է, թե հայերը հանդես էին գալիս պատերազմող կողմ՝ Ռուսաստանի կողքին, հետևաբար նրանք սահմանից պետք է հեռացվեին- «տեղափոխվեին»:

Ամերիկյան հյուպատոս **Օսկար Կայզերը** 1915 թ. հուլիսի 28-ի թվակիր գեկուցագրում գրում է. «Գերմանացի դեսպանն ինձ ասաց, որ ինքը չի կարծում, որ հայերը կարող են վերադառնալ Տրապիզոն նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո»:³

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

Թևֆիկ փաշա՝ նախկին մեծ վեզիր

Միայն այդ ճանապարհով (միջազգային համաձայնագրով ստեղծելու) Եվրոպան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հայաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները, այլև խորապես ցավում ենք դրանց համար: Մենք այժմ դատում ենք նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում:¹

Մուսրաֆա Քեմալի՝ զեներալ, ցուցմունքը (27 հունվարի 1919 թ.)

Փաշաները, որոնք իրագործեցին անասելի և աներևակայելի ոճիրներ և որոնք երկիրը հասցրեցին ներկա վիճակին, իրենց անձնական շահերի համար նորից հրահրում են խռովություններ: Նրանք սկզբնավորեցին ամեն տեսակի բռնարարք, կազմակերպեցին տեղահանություններ և ջարդեր, նավթով այրեցին ծծկեր երեխաներին, ծնողների ներկայությամբ բռնաբարեցին կանանց և դեռահաս աղջիկներին, կապկպեցին, վիրավորեցին և բաժանեցին երիտասարդ աղջիկներին իրենց հայրերից ու մայրերից, բռնագրավեցին նրանց անշարժ ու շարժական գույքը, կանանց ողբալի վիճակում աքսորեցին մինչև Մոսուլ՝ կատարելով ամեն տեսակի բռնություններ: Նրանք նավերի վրա բարձեցին հազարավոր անմեղների և ծովը նետեցին: Մուսնետիկների միջոցով նրանք հռչակել տվեցին, որ օսմանյան կառավարությանը հպատակ ոչ մահմեդականները պարտավոր են հրաժարվել իրենց հավատից և ընդունել իսլամը: Նրանք պարտադրեցին դավանափոխությունը, ամբողջ ամիսներով քաղցած քայլել տվեցին ծերերին և ստիպեցին կատարել տաժանակիր թշխատանքներ: Նրանք կանանց նետել տվեցին անտանելի պայմաններում գտնվող հասարակաց տներ: Դեպք, որ աննախադեպ է որևէ ազգի պատմության մեջ:²

Դաւրարանի նախագահը Քեմալին

Արդյո՞ք տեղեակ ես, թե Եռզրատեն 130 հայեր կոտորված են Պողազլյանի գավառակին մեջ Շեվիզլի խանի և Նաջթ խանի միջև:

Դու և ակումբը (երիտթուրքերի տեղական) անձամբ հաստատեցիր վաճառական Աթանեսեանի տան մեջ, որ տեղահանութեան պատրվակով սպաննվեցավ...

1. "New York Times", 13 մարտի 1919 թ.:

2. Paul du Veou La Passion de La Cilicie, 1919-1922, p. 54.

...Դուռն առանց փարա մը վճարելու գրավեցիր անոր տունն ու կարասիները:

Մինչև 23 հուլիս 1915 թուականը Պողազլյանի և շրջակայ գյուղերեն դուռն 3 660 հայեր կոտորել տուած էս. գորաբաժնի հրամանատար Ճեհապետտին պեյի կողմէ գորաբանակի հրամանատարին դրկուած 23 հուլիսի 1915 և 207 թուահամար ծածկագիր հեռագրին մեջ գրուած է:

Այս թիվը հազիվ մինչև 23 հուլիս 1915 թուականը կոտորված հայերու թիվն է:¹

Թուրք պաշտոնատարի վկայություն

Բժիշկ Քեչյանի կինը աղաչեց ինձ, որ ի նպաստ իրեն բարեխոսեմ: Խնդրեցի հեռագրատան տնօրենի օգնությունը: Նախ մերժեց, ապա համաձայնեց կնոջն ազատել, եթե ընդունի մահմեդականություն և ամուսնանա իր եղբոր հետ:²

Սաադեդդինի՝ Յոզղաթի մութեսարիֆ, Քեմալ բեյի դապաապաշպան, ելույթը դատարանում (5 փետրվարի 1919 թ.)

Այս մեղադրյալներն արժանի են ներողամտության, քանի որ նրանք կատարել են հրամաններ: Առաջին հերթին պետք է պատժել նախարարներին, կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնատարներին ու նրանց մեղսակիցներին, այնուհետև, անցկացնելով համապատասխան քննություն, պարզել նրանց ենթակա անձանց դերը... Հայերին վտարելու հրամանը հավանության է արժանացել նախարարների խորհրդում և օրինականության ուժ է ստացել սուլթանի կայսերական մի իրադեռով:³

Մ. Ռիֆաթ՝ Յոզղաթի ավագանու ներկայացուցիչ

Երբ կառավարությունը հայերին աքսորելու հրաման արձակեց, այս մարդը (Թևֆիկ բեյը) իր շուրջը հավաքեց ռճրագործների ու ասպատակների ռհմակ և սկսեց իր հրոսակային (չեթեական) գործունեությունը...

Այս հայտարարությունս հաստատում եմ և ձեզ կներկայացնեմ, թե ինչպես Յոզղաթի 35 հազ. հայեր կոտորվեցին և, ինչպես նրանց ամբողջ հարստությունը կողոպտվեց: Սկզբում Թևֆիկ բեյը Յոզղաթի հայերի 15-75

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 239- Մ240:

2. "La Renaissance", 20 փետրվարի 1919 թ.:

3. «Ժամանակ», 6 փետրվարի 1919 թ.:

տարեկան այր մարդկանց Յոզղաթից երեք ժամ հեռու Տաշ Բունար գյուղը արքսորեց, նրանց կացիներով սպանել տվեց: Կոտորածը տեղի ունեցավ վայրենի աղաղակներով...

Մամի բեյի՝ Յոզղաթի արտակարգ ուղեգրական դատարանի գլխավոր դատախազ, հայտարարությունը

Նախ հարկ է ճշտել, որ շատ փոքր էր թիվը այն թուրքերի, որոնք իսկապես դեմ էին հայերի կոտորածին:

Ոչ մի թուրք չէր կարող և չի կարող արդար դատել և արդարությունը անկողմնակալ գործադրել:

Թուրքական կառավարությունը անկեղծորեն չէր ուզում արդարացի դատել կոտորածի պատասխանատուներին, այլ ուզում էր ճնշման տակ, հատկապես դաշնակիցներին ցույց տալ, թե Թուրքիայում դեռևս արդարություն գոյություն ունի...

Դաշնակիցները ևս, որոնք ճնշում էին գործադրում թուրքական պետության վրա, իրապես համաձայն չէին, որ դատվեին բոլոր թուրք պատասխանատուները, այլ միայն մի քանի գլխավոր անձինք պատժվեին՝ օրինակ լինելու համար: Ռազմական դատարանի այն անդամները, որոնք իրոք անկեղծորեն ցանկանում էին ոճրագործների նկատմամբ արդար օրենքը կիրառել, վախի ու սպառնալիքի տակ էին, ինչպես զորավար քուրդ Մուստաֆա փաշան, որը բանտարկվեց իր հանդգնության համար, որովհետև խստորեն հարցաքննել էր նախարար Ավնի փաշային:

Ընդհանրապես դատարանների անդամների վրա ամեն տեսակի ճնշումներ էին գործադրվում հանցագործներին պատասխանատվությունից փրկելու դիտավորությամբ և կառավարությանն ու երկրի ազդեցիկ ուժերին շատ հաճախ այդ հաջողվում է:¹

«Թաավիրի Էֆքյար» օրաթերթ

Չկարողացանք որևէ կերպ արդարադատություն կիրառել մեր երկրի աղետի համար պատասխանատու այն հեղինակների հանդեպ և ոչ էլ հասկացանք, թե քանի դեռ նրանք անպատիժ են, մենք չենք կարող ներկայանալ իբրև ազգ, իբրև քաղաքակիրթ պետություն:

1. **Պրիկեր** Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, էջ 305-308:

Դամադ Ֆերիդ փաշան, որը վարչապետի պաշտոնում հաջորդեց Թևֆիկ փաշային, վերջինիս մամ ինքն էլ չկարողացավ գործել, արդարություն և հզորություն դրսևորել, արդարություն գործադրելու մեջ հետևողականություն հանդես բերել: Նա ձեռքակալեց մի մեծ խումբ անձանց, ապա ազատ արձակեց և դրանով դաշնակիցներին ներշնչեց, թե մեզանում արդարության կիրառումը վճռական բնույթի պահանջ չէ և թե ինչ կատարվեց, պարզապես աչքերին փոշի ցանելու համար էր:¹

Մեղադրական ակտ

1919թ. փետրվարի 15-ին Կ. Պոլսում սկսվեց երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարների դատավարությունը: Նման դատավարություններ տեղի ունեցան մահ Տրապիզոնում ու Խարբեռքում:

«Մենք ի գիտություն ընդունեցինք ռազմական դատարանի գլխավոր դատախազի եզրակացությունը, ինչպես մահ հետաքննության հիման վրա ստեղծված փաստաթղթերն ու դատական գործերը Սայիդ Խալիլ փաշայի՝ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի նախագահ... ինչպես մահ գլխավոր խորհրդի անդամներ Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի, Ի. Շաքիրի... և «Հատուկ կազմակերպության» կենտրոնական ապարատի անդամներ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի, դոկտորներ Նազրմի, Աթըֆի ... և այլոց վերաբերյալ»:

Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած էր երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը լեզալ էր և հանդես էր գալիս պաշտոնապես, մյուսը գաղտնի էր, գործում էր հրամանների հիման վրա...

Կան ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ Կոմիտեն ... մեղադրվում է մի շարք սպանությունների, թալանի և անօրինականությունների մեջ...այդ Կոմիտեի վերը նշված ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը հաստատված է: Հանցագործությունները, որոնց մեջ նրանք մեղադրվում են, հիմնավորվում են ստորև բերված փաստերով:

1914 թ. հուլիսին ընդհանուր զորահավաքից անմիջապես հետո, որ հայտարարվեց Կոմիտեի ղեկավարներ Էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի կողմից... օգտվելով, որ Եվրոպայում մտքերը զբաղված են համաշխարհային պատերազմով, ձգտեցին չլուծված հարցերը լուծել կոպիտ ուժի միջոցով...

1. "La Renaissance", 30 մայիսի 1919 թ.:

Դրա համար նրանք կայսրությունը ներքաշեցին համաշխարհային պատերազմի մեջ... Որպեսզի իրականացնեն իրենց գաղտնի պլանները, նրանք ակտիվացրին գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը, ստեղծեցին «Հատուկ կազմակերպություն»՝ կազմված բանտերից բաց թողնված հանցագործներից, որոնք գործում էին հատուկ հրամաններով ու հրահանգներով... Գործակալներին ու անդամներին մեծ գումարներ բաժանվեցին...

Դոկտ. Բ. Շաքիրը երիտթուրքերի ղեկավարներին տրամադրեց ծածկագրերի բանալիները, նրանց տրամադրության տակ դրեց շատ դրամ, ավտոմեքենաներ և ավերածության միջոցներ և այդպիսով գաղտնի աջակցում էր Մլախյուն և առաջադիմություն կոմիտեի ղեկավարներին:

Այդ կոմիտեի ցուցումներով մահանգներ ուղարկված նրա որոշ անդամներ, ինչպես նաև կոմիտեին ենթակա առանձին պաշտոնյաներ մասամբ հարստանալու հնարավորության գալթակողությամբ, մասամբ էլ վախից դղրված, որոշ հանցագործների օգնությամբ ձեռնամուխ եղան ազգաբնակչության թալանի, կոտորածների, տների հրդեհման, գողության և խռտանգումների...

Ամենաշատը տուժեցին հայերը, բայց շատ տուժածներ կային նաև բուրքերից:

...Տարբեր տեղերում և տարբեր ժամանակաշրջաններում հայերի բռնագաղթի ժամանակ կատարված հանցագործությունները մեկուսացված և լուկա գործողություններ չէին: Դրանք մախապես մտածված էին և կազմակերպված վերը նշված անձանցից կազմված կենտրոնական օրգանի ցուցումներով կամ բանավոր հրահանգների միջոցով:

Թիվ. 67 հեռագիրը, որ... Խալիլ բեյը հասցեագրել էր Իզմիթի մահանգապետին, հաստատում է, որ ցուցմունք էր տրվել բանտերից հանցագործներին ազատելու և նրանցից ոմանց ավագակախմբապետեր նշանակելու մասին:

Թիվ 68 հեռագրում, որ տրվել է 1914 թ. մոյսեմբերին... նշվում է, որ ավերածությունների սարքավորումները հանձնված են «Հատուկ կազմակերպությանը»... Բայց կատարված հետաքննությունից հետևում է, որ «Հատուկ կազմակերպությանը» պատկանող փաստաթղթերի զգալի մասը և կոմիտեի կենտրոնական վարչության բոլոր փաստաթղթերն ու գործերը գողացված են...

Այն փաստը, որ Դիարբեքիրում կոտորածներն ու զազանությունները կատարվել են Թալեաթի (փաշայի) հրահրմամբ, հաստատվում են Ջորիի

մահանգապետ Ալի Սուադ բեյի կողմից Թալեաթին հասցեագրված ծածկագիր հեռագրով... Ներքին գործերի նախարարության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը Քիլիսայի կայմականն էր Կ. Պոլսից Հալեպ գործուղված, Ա. Նուրի բեյը հայտարարեց, որ բռնագաղթի նպատակը ոչնչացումն է (հայերի) և ավելացրեց, որ ինքը կապերի մեջ է եղել Թալեաթ բեյի հետ և անձամբ նրանից է ստացել ոչնչացումների մասին հրամանը, և որ նա փորձում էր իրեն համոզել նաև այն բանում, որ այդ է երկրի փրկությունը:

...Բրուսայում կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բեյը... Գանգրից Բոլ հեռագիր է ուղարկում, որպեսզի հայտնի, որ բռնագաղթման ենթակա մարդկանց թիվը Անկարայի վիլայեթում հասել է 61 հազարի և որ այդ բռնագաղթը օգտակար է Բոլի ապագա հաջողության համար: Սա վկայում է այն մասին, որ Բոլից, որը չէր մտնում ռազմական գործողությունների գոտու մեջ, բռնագաղթը հանդիսանում էր ոչ թե ռազմական միջոցառում, այլ լուկ Կոմիտեի ցանկությունների կատարում...

Խարբերդի գեներալ-մահանգապետը իր հերթին հայտնում է, որ բոլոր ճանապարհները լցված են կանանց ու երեխաների դիակներով... Բ. Շաքիր բեյի հեռագիրը, որ հասցեագրված էր Նազըմ բեյին, բովանդակում էր. «Այդտեղ ուղարկված հայերին ոչնչացրե՞լ եք: Ոչնչացված կամ գաղթեցված են միա՞յն վնասակար անձինք, որոնք ենթակա են գաղթեցման: Եղբայր իմ, ինձ այդ մասին հայտնե՞ք ճիշտը»: ...Այս փաստաթուղթը վկայում է այն մասին, որ «Հատուկ կազմակերպության» նպատակը հայերի ոչնչացումն էր...

Նոյեմբերի 20-ին ուղարկված հեռագրում... հայտնվում է, որ հանցագործներն ու ավազակները հանդիսանում են «Հատուկ կազմակերպության» կադրերը... կան ապացույցներ և համապատասխան փաստաթղթեր, որոնցից հետևում է, որ այդ ավազակախմբերը ստեղծվել էին գաղթականների քարավանները ոչնչացնելու և կոտորածներն իրականացնելու համար: Որ սպանությունները կատարվել են Թալեաթ բեյի, Ջեմալի և Էնվեր բեյի հրամանով, երևում է Դիրաբեքիրի, Խարբերդի, Ուրֆայի և Ջորի մահանգապետերին ուղարկված ծածկագիր հեռագրից, որը հրամայում էր ճանապարհներին մնացած դիակները չզցել փոսերն ու գետերը, ինչպես նաև այրել գաղթվածների հագուստները... Մի այլ հեռագրում, որ Դիրաբեքիրի մահանգապետին հուլիսի 18-ին ուղարկել էր...

Ջենալ փաշան, խոսվում է այն մասին, որ դեպի հարավ Եփրատի բերած դիակները, հավանաբար հայերի մարմիններ են... Մի այլ հեռագրում, ուղարկված Ջենալ փաշային, ասվում է. «Եփրատը քիչ է կապված մեր վիլայեթին: Դիակները հավանաբար Էրզրումի ու Խարբերդի վիլայեթներից են: Նրանք, ովքեր այստեղ են բերվում մեռած, գցվում են լքված խոր քարայրները և կամ, ավելի հաճախ, այրվում են... Ջորի նահանգապետ Սալիխ Ջեքի բեյը՝ «Զո մասին ասում են, որ դու սպանել ես տասը հազար հայի» հարցին պատասխանեց. «Պատիվ եմ ունեցել: Ես չեմ բավարարվել 10 հազարով...»: Մալաթիայի նահանգապետին Խարբերդի գեներալ-նահանգապետի հրամանը պարունակող ծածկագիր հեռագրում ասվում է. «Չնայած կրկնակի հրամանի, հայտնում են, որ ճանապարհներին մեծ թվով դիակներ կան... ներքին գործերի նախարարությունը հասկացրել է, որ այս գործը արհամարհող պաշտոնյաները խստորեն կպատժվեն և, որ բոլոր դիակները, որոնք գտնվում են ձեր սահմաններում, պետք է հողի մեջ մտցվեն...»:

Ներքին գործերի նախարարությանը սեպտեմբերի 15-ին ուղարկված հեռագիրը հայտնում է այն մասին, որ Դիարբեքիից գաղթեցված հայերի թիվը հասել է 120 հազարի...

3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Մ. Բյամիլի ստորագրած հեռագիրը նախազգուշացնում է, որ ցանկացած մահմեդական, որը փորձի պաշտպանել թեկուզ մեկ հայի, կկախվի իր տան դիմաց, իսկ տունը կայրվի...

Կա Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հ. Մուհամեդ բեյի ցուցմունքը Սև ծովում հայերին խեղդելու մասին...

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ժողովում Թալեաթ բեյին հեռագիր են տալիս, որում հաղորդվում էր հայերի նկատմամբ կատարված զազանությունների մասին... Թալեաթ բեյը մակագրում է. «Կցել գործին»: Ինչպես վկայում է Վեհիբ փաշան, հայերի գնդակահարումն ու ոչնչացումը, նրանց ունեցվածքի թալանն ու բռնագրավումները կատարվում էին Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի կենտրոնական ապարատի որոշումների հիման վրա, և Բ. Շաքիր բեյը 3-րդ բանակի շրջանում այդ աշխատանքի համար վարձում և ուղարկում էր մսագործներ:

Ս. Նազիֆ բեյը «Բադդադից Դիարբեքի» գնալիս հարկադրված փակում էր քիթը քայքայված դիակների հոտի պատճառով...

Երբ Կ. Պոլսում Ջենալ փաշան Թալեաթին և Նազիմին ակնարկեց բռնագաղթի անհրաժեշտության մասին, վերջիններս պատասխանեցին, որ գաղթի անհրաժեշտության և օգտակարության մեջ համոզված են: Նազիմ բեյը նույնիսկ հայտարարեց, որ այդ միջոցառումը կլուծի արևելյան հարցը...»:

Մալխի՝ Յոզղաթի կայազորի հրամանապար, վկայությունից բաղ-վածքներ

Պատերազմական նախարարության 22 Ապրիլ 1915 թուակիր ուրիշ հրամանագրի մը համաձայն արտոնած է զինուորագրելու 19 և 20 տարեկաններէն գատ ամեն անոնք, որոնք կարող են զենք կրել: Այս տրամադրութիւնը պիտի կիրարկուի մեծ մասամբ այն տեղերը, որտեղ հայերը կարևոր թիվ կը կազմեն...

Քաղաքացիական վարչութեան պաշտոնեաները 18 հուլիս 1915 թ.... ծածկագիր հեռագրի համաձայն իրավունք չունին միջամտելու հանրային կարգի ու կարգապահութեան մեջ և թե զինուորական իշխանութիւնը առանձին պատասխանատու է անոր...

Առաջին կարավանի առաքումի ընթացքին 472 տեղահանված հայեր սպանվեցան Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմեր պեյի հրամանով...

Այն կարավանը, որ բաղկացած էր 80 տարագիրներէ և դրկվեցավ դեպի Կեսարիա զինայրերու հսկողութեան տակ, հարձակում կրեց Ճալաք Տեյիլմենի մոտերը: 12 հոգիներ հաջողեցան ազատիլ...

Չինայրերու հրամանատարի օգնական Նուման պաշտոն ստացավ Մորկուն գիւղի հայերը կոտորելու: ...Ռիզա չաուշը պաշտոն ստացավ Սարայի շրջանի հայերը ջարդելու: Ջարդավայր նշանակված Քելլերի կոտորածներուն պաշտոնները վստահվեցան հետևյալներուն (թվում է ազգանունները)... Ամենք ալ իրենց պարտականութիւնը կատարեցին՝ կատարեալ խղճամտութեամբ հնազանդելով իրենց մեծավորներէն ստացած հրամաններուն: Չաթ, Չազմազ, Թերզիլի, Գարա Եագուպ և դեռ ուրիշ հայ զիւղեր, որոնց անունները չեն հիշեր, գնդապետ Թեֆիզ և իր օգնականները (այսինքն՝ չաուշներ, տասնապետեր և անկանոն չերքեզներու խումբեր) գործեցին գաղջելի ոճիրներ, բան մը, զոր երկրի ամեն մի բնակիչ լավ գիտէ:

Հետևաբար հայերը անմեղ են և չեն գործած իրենց վերագրված ոճիրները:

Նեճաթի պեյը հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի ակումբում ցուցումներ տվեց լքեալ գոյքերի հանձնաժողով ստեղծելու մասին, նա գրպանից մի թուրք հանեց և ցոյց տվեց, որ սա այն հրահանգներն են, որոնցով պետք է ղեկավարվել: Ապա հայտնեց, որ ոչ ոք կրնար հակառակիլ բարձրապատիվ կառավարութեան կողմէ տրված ուղղության, որ է նաև կուսակցության ուղղությունը...

...Ամեն անգամ Եոզղատ գալուն, քաղաքապետարանի տնօրեն Աիմետ էֆենտիի տունը հյուր կըլլար: Ամոր հետ միասին Նեճաթի պեյ կարգադրություններ ըրալ և լուծեց բոլոր հարցերը... Ըստ որում այդ Աիմետը միաժամանակ երիտթուրքերի տեղի կազմակերպության ղեկավարն էր: Պոլսոյ համագումարին մասնակցել հաջողեցրեց: Նրա և Նեճաթի հրավիրած գաղտնի ժողովներում «հայկական ողբերգության դավադիր գործերը կարգի դրվեցին»: Ըստորում, Քելլերի կոտորածավայրում ջարդերի կազմակերպումը անմիջականորեն ղեկավարում էին երիտթուրքերի տեղական կոմիտեի անդամները:¹

Երիտթուրքերի կառավարության ղեկավարության և Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենդկոմի անդամների դադաւարության դադաւալմիորը (8 մարտի 1919 թ.)

Քաղվածքներ.

...Մեզ բոլորիս խաղաղություն, անվտանգություն և արդարություն բերող սահմանադրություն մտցնելու հարցում հայ ժողովրդի գործադրած ջանքերը և ունեցած խոր համոզմունքը ճիշտ չհասկացան և սկսեցին առաջ քաշել (հայերի) նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառաբանությունները, երկպառակություններ ու ռիսակալություն սերմանել ոչ թուրք տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերեցին մահմեդական ժողովուրդների շրջանում: ...Կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պարագլուխների կողմից:

...Վերոհիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության իրավական դեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 574-Մ577 կամ **Գրիկեր** Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, էջ 345-364:

փաշան, նախկին ռազմական նախարար, այժմ զինվորական շարքերից վտարված էնվեր փաշան, նախկին ծովային նախարար, մույնպես զինվորական շարքերից վտարված Ջենալ էֆենդին և նախկին հանրակրթական նախարար դոկտ. Նազըմ էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները:...

Այսպիսով, լիովին բացահայտված է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև...

Օրենսգրքում առկա... հողվածների հիման վրա Թալեաթը, Էնվերը, Ջենալը և դոկտ. Նազըմը դատապարտվում են մահվան, իսկ Ջավիդը, Մուստաֆա Շերիֆը, Մուսա Բյազիմը՝ 15-ական տարի ժամկետով աքսորի:¹

Երիտթուրքերի տեղական կազմակերպությունների ղեկավարների դատավարություն

Դատավճիռ.

...Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունն ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կոդուպտ:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարանները, ակումբի վերածելով, կահավորել են լքյալ գույքերով... (Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարները) մասնակցել են տեղահանություններին, կոտորածներին և հափշտակված, կոդուպտված ապրանքներով դիզել են հսկայական հարստություն... նպաստել և օժանդակել կենտկոմի ծրագրի կատարմանը և իրենց մասնաճյուղերում հավաքագրված մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և կոդուպտել նրանց ունեցվածքը: Զբաղվել են հարստահարությամբ և տիրացել նրանց լքյալ գույքին:

Երբ Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանության դեմ, պնդել է. «Ես ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախի», իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ մույն Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի նախաձեռնությամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղը նշանակվել է Աթըֆ բեյը, որը և եռանդագին իրագործել է տեղահանությունը և պատճառ դարձել ողբերգական իրադարձությունների:

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3374 և թիվ 571:

Այս ձևով էլ Միդիատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստության համար հեռացնել է տվել պաշտոնից Բալուի մութեսարիֆի տեղակալ Ալի Իլմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանության ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուկտ. Միդիատ բեյը ժողովուրդին հռչակել է, ասելով, որ «հայերին չենք ուզում» և նրա հրահանգով, և ներգործությամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանությունը:

Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիավիճակում հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ստեղծած Թաշքիլաթ-ը մախսուսեի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարներն իրենց մասնակցությամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:¹

Մահապարիժ Բաբերդի տարագրության առթիվ Քաղվածքներ.

Բաբերդում բռնագաղթը ղեկավարելու համար ուղարկված էր Նեջափի էֆենդին, իր տրամադրության տակ ունենալով 30-40 հոգի: Բաբերդում հացի գործարանի աշխատակից, իսկ ապա առևտրական դարձած Հասան օղլու Էոմերը դատարանում վկայություն տվեց. «Բաբերդի աշխատանքային վաշտի սպաներից երկրորդ տեղակալ Քեֆալի օղլու Քեաժիֆը... և Էլխազ օղլու Սաբիտը ու մի շարք անձանք անձինք քարավան առ քարավան հայերին թշվառ վիճակում տարագրեցին և, տարագրվողները երկու ժամից վերադարձան: Նույնիսկ քարավաններում եղած հայ երեխաներին էլ հետները բերել էին... այդ մանուկները 1-5 տարեկան էին: Ճանապարհներին տարագրված հայերի մոտ եղած իրերն ու դրամները կողոպտելուց հետո, նրանց սպանել են»:

Մի այլ վկա՝ Ալի էֆենդին, ցուցմունք տվեց. «Մեկ գիշերվա ընթացքում, առանց նախազգուշացնելու, կայմական Նուսրեթ բեյի հրամանով, ոստիկաններով ու ժանդարմներով, գոռում-գոչյունով, առավոտ վաղ, առանց մարդկային որևէ զգացմունքի, բոլորին տարագրել են: ...Եվ Բաբերդի հայերին (15 օրում) ուղարկել էին տարագիր քարավանները: Նրանց ուղեկցում էին ժանդարմներ, զինվորներ, բաշիբոզուկներ, և Ալի էֆենդին լսել է, որ նրանց ճանապարհներին սպանել են: Նրանց մեծ մասի սպանված լինելու մասին ինքը լիակատար համոզված է: Նուսրեթ բեյը շուրջ 150 փոքրիկ աղջիկ և տղա որբերի լցրել է Բին Բաշի խան կոչ-

1. "Takvim-i Vekai", 1920 թ., թիվ 3772:

ված վայրը և թուրք ժողովրդին տեղյակ պահել, որ գնան, իրենց հավանած տղաներին և աղջիկներին ընտրեն ու զենն: հետագայում նույն ինքը՝ Նուսրեթ բեյը, իսլամների մոտ գտնվող (հայ որբերին) հավաքել տվեց ու տարագրեց»:

Բաբերդի նախկին կայմական Ջիյա բեյը վկայեց. «Բաբերդի տարագրությունը և ջարդը կատարողները եղան այնտեղ եկած Սաադի բեյը, որը ծերակուտական Ահմեդ Ռիզա բեյի քրոջ որդին և ծերակույտի քարտուղարներից մեկն է...»:

Էրզրումի ժանդարմական գնդապետ Աղիլ բեյը վկայեց, որ Բաբերդի հայերի տարագրողը Էրեն Քեոյում այսօր կառքերով գրոսնող Մ. Նեֆատի էֆենդին է, որը 24 ժամում ժողովրդին դուրս հանել տվեց և Բաբերդից երկու ժամ հեռավորության վրա, Դեյիրմեն կոչված վայրում, Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի զինվոր- չեթենների հետ հարձակվել ու սպանել է նրանց: Ինքը, պաշտոնի բերումով հետաքննություն է կատարել... և տվյալները ուղարկել է վալի Թահսին բեյին:

Նուսրեթը «...տեղյակ լինելով այդ բոլոր ողբերգական իրադարձություններին, դրանք արգելելու համար քայլ անգամ չանելուց բացի, վերը նշված վկայությունները իր վերադաս մարմիններին նույնիսկ հաղորդելը հարկ չհամարեց և Երզնկա ուղարկած անձանց համար էլ ստացական չունենալու մասին լռեց, իսկ հարցաքննության ժամանակ ասել է, թե առաջին քարավանը պաշտոնագրով է ուղարկել Երզնկա, բայց այդ գրությունների պատասխանները չի ստացել: Այն հարցին, թե ինչու դրա դեմ չի բողոքել վալիին, պատասխանել է. «...Այդ ժամանակ արդեն ամեն ինչ վերջացած էր»»:

Ժողովուրդը նրան անվանում էր «Երկաթե ճանկերով կառավարիչ»:

«Նուսրեթը Բաբերդի տարագրությունն ավարտելուց անմիջապես հետո պաշտոնում առաջ է քաշվում ու նշանակվում Երզնկայի փոխկառավարիչ, որից հետո՝ Արդնիի մութեսարիֆ: Երբ հեռավոր վայրերից տարագրված հայերը, ճանապարհների բազմատեսակ դժվարություններից ու թշվառություններից հետո ուժասպառ, հազիվ հասել էին Արդնի, Նուսրեթը, լսելով, որ նրանք երկու կամ երեք օր խանութում են մնալու... բոլորին մի ճանապարհի շինության վրա չարաչար աշխատեցրեց... Բայց այդ չարչարանքով աշխատող զոհերին օրավարձ անգամ չտվեց: Արդնիի մութեսարիֆի պաշտոնում էլ կենդանի մնացած հայ անչափահաս պատանիներին ու մանուկներին՝ «Դիարբեքիր պետք է ուղարկվեն»

ասելով, հանձնել է Տիգրանակերտի արյունոտ լալի դոկտ. Ռեշիդի վայրագություններին: Արդնիից հետո... նշանակվել է Ուրֆայի անկախ մութեսարիֆ և երկրի տարբեր կողմերից հասած 15-20 հազար հայ տարագրյալների դեմ կատարել է ողբերգական արարքներ: Այստեղ ևս պաշտոնի բարձրացում ստանալով՝ շարունակել է ոճրագործների հետ գործակցելը, ինչը, փաստորեն, կատարելապես հաստատված է:

Նուրեթ բեյը հայտնել է, թե «հիմամբ էր ստացել, որ որևէ հայ կենդանի չպետք է մնար, այլապես սպառնում էր մահապատիժ»:

Բաբերդի կառավարչատան գանձապահ Հովակիմ էֆենդու ընտանիքը մահմեդականություն էր ընդունել և զերծ մնացել տարագրությունից... Նուրեթը, նրանց տուն գնալով, պահանջել է, որ աղջիկները իրեն հանձնվեն և սպառնացել է, որ մերժման դեպքում ընտանիքը տարագրվելու է: Նկատի ունենալով, որ տարագրության ժամանակ, համաձայն հասած լուրերի, պետք է ենթարկվեն տարագրյալներին բաժին հասած զազանություններին՝ ջարդվեն ու բնաջնջվեն, կինը, դուստրերը և քույրը թույն են խմում և մեռնում, իսկ Հովակիմ էֆենդին ու իր որդին կախվում են»:

Նուրեթը Արդնիում բռնաբարել է դեռահաս Նոյեմին ու նրա քրոջը՝ Ֆիլոմենին:

«Նուրեթի հետ... Նեջատի էֆենդին ևս, Բաբերդի հայերին տարագրելու պատրվակով, նրանց սպանել է և ունեցվածքները կողոպտել...»:

Նրանք երկուսն էլ մահապատժի դատապարտվեցին:

«Նաև մեկ օրվա ընթացքում 20 հազ. ժողովուրդ՝ Էրզրումից տարագրված հայեր և Բաբերդում ու Արդնիում մույն արարքների համար մեղադրվող ու անուցներով հիշված 26 անձանց համար էլ օրենքին համապատասխան հետապնդում կատարելու վերաբերյալ միաձայն որոշում կայացվեց»:

Սակայն թուրք մեծապետականությունը դրա հետ հաշտվել չէր կարող: Դատավճռից 15 օր անց իշխանությունները սկսեցին ձերբակալել վճիռներ ստորագրած թուրք դատավորներին: Զ. Կարաբեքիրը, Հայաստանի վրա հարձակման օրերին, 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին ձերբակալեց պատերազմական ատյանի դատավոր Մուստաֆային ու իր ընկերներին, իսկ դեկտեմբերի 7-ին նրանց դատավարությունը սկսվեց, որի հիմքում ընկած էր վերը նշված Նուրեթի վերաբերյալ վճիռը: Նուրեթին ներկայացված մեղադրանքներն ու նրա մասին դատավճիռը չեղյալ հայտարարվեց, իսկ դատողները դատվեցին:¹

1. «Թերջուման հաքիքաթ», 5 օգոստոսի 1920 թ.:

Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածի դադարավարություն

Ջենալ Ազմի բեյը, ինչպես Մլոթյուն և առաջադիմություն կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանները իրականացնելու գործում... (ինչը) նրանց համարձակություն է տվել անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, ամառակ անձանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թե ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանության ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված չեթների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը, այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել են բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով, հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և բռնաբարել: Այնուհետև, ամիսներով ճանապարհներին քարշ տալուց հետո, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հյուծված տառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ (ողջ) մնացածներին Էրզինջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում: Այնուհետև ծովային ճանապարհներով այլևայլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով մատցրել են նավերը և ծովի խորքերը տանելով... զգել են ջուրը և բոլորին խեղդամահ արել: Այս դատավարության վերջին միստում պարզվեց և, մենք բոլորս համոզված ենք, որ կողոպուտն ու կոտորածը մտահոգացվել է ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր և խիստ կազմակերպված:

Կանանց ու երեխաների մի մասին թողեցին Տրապիզոնի հիվանդանոցներում ու դերվիշների տներում, իբր պաշտպանելու համար... իսկ ապա նրանց բաժանում էին բոլոր նրանց, ովքեր կցանկանային վերցնել որպես տան ծառայող կամ որպես կին: Հիվանդանոցներում մեծ տարածում ստացան բռնաբարությունները:¹

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3616:

«Մեղադրյալ Ջենալ Ազմի բեյը, Տրապիզոնի նախկին վալին, գաղտնի հրահանգներ է տալիս, իսկ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի Տրապիզոնի վիլայեթի պատասխանատու Նալիլ բեյը համագործակցել է նրա հետ... հրահանգների կատարման ժամանակ, Նալիլ բեյի արտահայտած կարծիքներից ոգևորված, Ջ.Ազմի բեյը ձեռնարկեց անհրաժեշտ միջոցներ հայերի եղեռն ու ոչնչացումը ըստ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացնելու համար:

...Գաղթվածների քարավաններին որպես ուղեկցողներ նշանակելով փչացած ու հանցագործ մարդկանց, դրանց միանում էին մի քանի ոստիկաններ, որոնք հակված էին համագործակցելու մնացած մարդկանց հետ: (Իշխանությունները) գաղթվող հայերին զրկեցին պաշտպանությունից:

Հենց որ քարավանները քաղաքներից հեռանում էին, անմարդաբնակ վայրերում կանանց առանձնացնում էին տղամարդկանցից: Ապա նշված հանցագործներից կազմված ավազակախմբերը... հարձակվում էին նրանց վրա, թալանում, խլում նրանց անձնական իրերը, խոշտանգում, բռնություն սպանում: Իսկ խեղճ կանանց տանում էին ուրիշ տեղ, որտեղ խլելով զարդերը, փողը և հագուստը, բռնաբարում էին:

Ապա նրանք քարավաններին հարկադրում էին ամիսներ շարունակ քայլել այնպիսի քայլքով, որ տեղահանվածները լրիվ և վերջնականապես հյուծվեցին: Եվ այդպիսով նրանցից մեծ թվով մարդիկ մեռան սովից, ծարավից ու հյուծվածությունից, իսկ (ողջ) մնացածներին Էրզիջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր... Քաղաքում մնացած կանանց և, նույնիսկ, աղջիկներին, խմբերով հավաքած, նստեցնում էին մավերը իբր ծովով այլ վայրեր ուղարկելու: Բայց հենց մավերը կորչում էին տեսողությունից, այդ կանանց ու երեխաներին լցնում էին ծովը...

...Դիարբեքիի, Սվասի և Տրապիզոնի շրջանների հայերը ուղարկված են Մոսուլի և Դեր Էլ Ջորի շրջանները, ապա նրանք ինչ են անում Ատալեում»:

Եվս մի դատավարության մասին, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում 1921 թ. հունիսի 2-3-ին: Դատում էին հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանին: Դատարանը նկատի ունենալով, որ Կ. Պոլսի զինվորական դատարանը ճիշտ է վարվել, որ վճռել է մահվան դատապարտել Թալեաթ փաշային ու նրա համախոհներին, արդարացրեց Ս. Թեհլերյանին, որը նույն Բեռլինում ի կատար էր ածել Ստամբուլի դատավճիռը:

Հանդես գալով Թեհլերյանի այդ դատական պրոցեսում գերմանացի գիտնական և հոգևորական Ի. Լեպսիուսը հայտարարեց. «Համընդհանուր բռնագաղթի մասին որոշումը ընդունել էր երիտթուրքերի կոմիտեն: Այդ մասին հրամանը տվել էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան (ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հետ միասին): Հայերի բռնագաղթը իրականացվեց երիտթուրքերի հատուկ կազմակերպության միջոցով... Բռնագաղթի ենթարկվեց մոտ 1,4 մլն հայ...Թալեաթ փաշայի ստորագրած հրամանում կան այսպիսի խոսքեր. «Բռնագաղթ ոչնչացում է»:

...Բռնագաղթվածների միայն 10 տոկոսը հասավ արքսրավայր: Մնացած 90 տոկոսը սպանվեց ճանապարհին: Բացի ոստիկանների կողմից վաճառված կամ քրդերի փախցրած կանանցից ու աղջիկներից, մնացած բոլորը մեռան քաղցից և հյուծվածությունից.... Միջագետքի անապատներում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարներում հավաքված հայերը աստիճանաբար բոլորն էլ ոչնչացվեցին սովից ու խոշտանգումներից: Մարդկանց մեծ խմբերի քշում էին անապատ և սպանում:

Դատական պրոցեսներ տեղի ունեցան, վճիռներ արձակվեցին: Տարբեր ժամանակներում սպանվեցին 20-րդ դարի առաջին գեներալի կազմակերպիչներն ու ղեկավարները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Քեմալը, Սաիդը, Շաքիրը: Բայց մինչև օրս էլ թուրքական իշխանություններին հաջողվում է դիվանագիտական զանազան խաղերի, ահաբեկման, ստի, կեղծիքի ու կաշառքի միջոցով թույլ չտալ, որ միջազգային մասշտաբով ընդունվի ու դատապարտվի հայկական ցեղասպանությունը:

Բայց մենք համոզված ենք, որ կգա մի օր, երբ ոչ միայն աշխարհի մյուս ժողովուրդները, այլ նաև թուրք ժողովուրդը իր զայրույթի խոսքը կասի մարդատյաց այդ քաղաքականության ու նրա իրականացնողների, նրանց գործի ժամանակակից ստորացնողների ու շարունակողների հասցեին, բոլոր նրանց հասցեին, որոնք պղծելով միլիոնավոր անմեղ գոհների հիշատակը, կեղծում են պատմությունը, կաշվից դուրս են գալիս գլխի վայր շուտ տալու հայ, թուրք և օսմանյան տիրակալության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների պատմությունը, խաբելու համաշխարհային հասարակական կարծիքը»:

Քաղվածքներ Խարբերդի դադավճից

Իթքիհաղ վե Թերաքքը կուսակցության ընդհանուր կենտրոնի անդամներից դոկտ. Բեհաեդդին Շաքիր բեյը, որպես Թաշքիլաթ-ը մախսուսեի

նախագահ Կ. Պոլսից Տրապիզոն, Էրզրում և շրջաններ է գնացել, բանտերում եղած ոճրագործների խմբերն ազատ է արձակել և նաև այլ չարագործ անձանցից կազմակերպել է չեթեական խմբեր, դրանց գլուխն անցած՝ հայերի բռնազաղթի ժամանակ հանկարծակի հարձակվելով՝ սպանություններ և խուզարկություններ է գործել տվել զանազան վայրերում... Խաբեության կամ տգիտության հետևանքով նրանց միացել են մի շարք այլ անձինք ու պաշտոնատարներ: Երբեմն բանավոր, երբեմն էլ գրավոր՝ ծածկագիր հեռագրերով զաղտնի հրահանգներ են պատրաստել և ուղարկել, որոնք իրականություն են դարձրել այդ արարքները: Նրանք Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի անդամների միջոցով բնաջնջել ու սպանել են հայերին:

Հիշյալ Բ. Շաքիր բեյը Խաբեբեդում Իթթիահադ վե Թերաքքը կուսակցության պատասխանատու քարտուղար փախստական ռեսնեցի Նազրմ բեյին ծածկագիր-հեռագիր է ուղարկել... որի թվականն է 21 ապրիլի 1915 թ. և որում բառացիորեն ասված է. «Այդտեղից տարագրված հայերի հաշիվը մաքրվելու է: Դրանց սպանելու և բնաջնջելու հանգամանքների մասին տեղյակ պահեք: Թե լոկ քաղաքից դուրս են հանվում և ուղարկվում»:

Վերոհիշյալ եղանակով ուղարկված ծածկագիր-հեռագրից բացի, Իթթիահադ վե Թերաքքը կուսակցության ընդհանուր կենտրոնի անդամների վերաբերյալ գտնված թղթածրարի մեջ վավերագրերի շարքում կա նաև հետևյալը. «Մարդիկ սպանող մսագործներ հավաքագրողը և ղեկավարը եղել է Բ. Շաքիրը»:

Բ. Շաքիրը Էրզրումից Անթալիայի կառավարիչ Սապար Սամի բեյին ծածկագրել է. «Էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Դիարբեքիրում, Սըվազում, Տրապիզոնում և շրջաններում նույնիսկ մեկ հայ չթողնելու պայմանով Մոսուլ և Ջուր են ուղարկվում: Դուք Անթալիայում այդ ուղղությամբ ի՞նչ եք անում»:

Վերոհիշյալ ոճրագործներից Բ. Շաքիր բեյի արարքները քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածին է համապատասխանում: Համաձայն 181-րդ հոդվածի մահվան է դատապարտվում:¹

Դիարբեքիրի վիլայեթի կոպուրածների վերաբերյալ Ռազմական դատարանի արչանագրությունից

Դիարբեքիրից բռնազաղթված հայերի թիվը 120 հազարի հասնելը, որը նշված է ներքին գործերի նախարարությանը 1915 թ. սեպտեմբերի

1. "Takvim-i Vekai", 1920 թ., թիվ 3771:

15-ին վալի Ռեշիդի ուղարկած ծածկագիր-հեռագրում, բավարար է նկատելու, թե այդ գործն ինչ ծավալ ու ահավորություն ունի:¹

Իզզեթ փաշա

(Էնվերը և նրա ընկերները) փառասեր, եսասեր էին... հայրենասիրությունից զուրկ և սեփական գրպանները լցնելուն հետամուտ ոճրագործներ:²

Հ. Էրթուրքը՝ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի գնդապետ, «Երկու շրջանների վարագույրների հեղինակ, որը 1966 թ. հրատարակվեց երկրորդ անգամ, Քենալ բեյի մասին գրում է

Թուրք ազգի այս հերոս զավակը թշնամու կողմից գրավման գոհ դարձավ, կախաղան հանվեց: Նրա հիշատակը հավերժ կապրի թուրք ազգի սրտում:³

Կոտորածների հրամանը զալիս էր բարձրագույն հեղինակությունից՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընդհանուր կենտրոնից: Ոչ ոք չէր կարող դեմ կանգնել նման հրամանին:

Քենալը ՆԳՆ այսպիսի ծածկագիր էր ստացել. «Հարկ է 24 ժամում տարագրել զավառում բնակվող հայերին: Նրանց բնակավայրը պետք է լինի Սիրիան: Հենց որ այս ծածկագիրը ստանաք, տեղյակ պահեք»:

Միութենականները (երիտթուրքերը) խիզախ ծնված մարդիկ էին և երդվել էին քաջաբար մեռնել...⁴

Սադի Գոչաս՝ ժամանակակից թուրք պարմաբան

Կառավարական անմեղ պաշտոնյաներից մեկն էր Քենալ բեյը՝ Բողազլյանի կայմակամը: Նրա վերջին խոսքը վկայում է, որ նա շիտակ մարդ էր և բարի օրինակ ծառայեց բոլորին:⁵

«Թերջուման», 31 մարտի 1977 թ.

Չինադադարից հետո երկու անմեղ կայմակամներ՝ Նուսրեթ և Քենալ բեյերը Պոլսում կախաղան հանվեցին:

1. "Takvim-i Vekai", քիվ 3534 և քիվ 3540:
2. Izzet Pasa Memoirs, Leipzig, 1927, p. 77, 294 կամ Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 50:
3. H. Erturk Iki devrin perde arkasi, Istanbul, 1964, s. 301.
4. Ն.տ., էջ 220-301:
5. S. Kocas Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, Ankara, 1967, s. 202.

Դամադ Զերիդ փաշայի՝ Թուրքիայի վարչապետ, ճառը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում (11 հունիսի 1919 թ.)

Պատերազմի տարիներին ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կենդանի հետաքրքրություն դրսևորեց այն հանցագործ արարքներին, որ կատարել են թուրքերը: Ինձնից հեռու է ձգտումը խեղաթյուրելու չարագործությունները, որոնք մշտապես սարսուռ են առաջացնում: Ես չեմ ցանկանում մեղմացնել այդ ողբերգության հեղինակների մեղքերը: Իմ նպատակն է աշխարհի օգնությամբ նույն այդ աշխարհին ցույց տալ, թե ովքեր են հեղինակներն այդ հրեշավոր հանցագործությունների...

Թուրքիան սգում է իր բազմաթիվ հայրենակից քրիստոնյաների սպանությունների առթիվ...

Հարյուր հազար դժբախտներ մինչև օրս քափառում են Փոքր Ասիայի խորքերում՝ առանց ապավենի ու գոյության միջոցների: Նրանք եթե նույնիսկ վերադառնան իրենց տները, կկանգնեն անելանելի վիճակի առաջ, քանի որ քրիստոնեական ու մահմեդական բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ քանդվել ու անհետացել են երկրի երեսից: Եվ չնայած իրավիճակի բարդությանը, նոր կառավարությունը քայլեր է արել այդ ալեկոծությունների հետևանքները վերացնելու համար: ...Մնում է միայն հերքել այն կարծիքը, թե կատարված բռնությունները ռասայական ընդհանրում էին կամ կրոնական մոլեռանդության բռնկում:

Երիտթուրքերի մեծ դատավարությունը Կ. Պոլսում հաստատեց կոմիտեի ղեկավարների պատասխանատվությունը... պատերազմի և արևելքի ողբերգական իրադարձությունների խնդիրներում: Այդ դատավարությունը օսմանյան ժողովրդի պատվի վերականգնում էր:¹

Մադրք Շահիդ

Հայերի վերջին կոտորածը նախապես մտածված էր, ծրագրված ու կարգադրված սուլթանի կողմից:²

Ահմեդ Ռեֆիկ՝ թուրք պարմարան

Նա ականապես է եղել Էսքիշեհիրի հայոց տեղահանությանը 1915 թվին և իր «Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր» գրքի առաջին մասը նվիրել է այդ վիշակների հայերի ողբերգությանը

...Պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա: Այս հրոսակախմբերը բանտերից դուրս բերված

1. "La Renaissance" 20 հուլիսի 1919 թ.: "Journal de Geneve" 18 սեպտեմբերի 1915 թ.:

2. Հ. Փափազյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 7-8:

մարդասպաններից ու հանցագործներից էին կազմված: Սրանք ռազմական նախարարության մարզահրապարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով Կովկասի սահմանն էին ուղարկվում: Հայերի նկատմամբ բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել:

(Հայերի) այս փոքրիկ խումբը բավական տխուր տեսարան էր ներկայացնում:...Բոլորն էլ խեղճուկրակ գյուղացիներ էին: Կայարանի ճաղերի առջև, տարեց մի կնոջ կրծքին փաթաթված, վզները ծուռ նստել էին կապուտաչյա, շիկահեր 5-6 տարեկան մի աղջիկ, կողքին էլ մի տղա երեխա: Հետաքրքրվեցի: Չինվորականի ընտանիք էր, հորը բանակ էին տալիս, մայրը մահացել էր:

Հարցրի աղջկա անունը.

-Սիրանուշ:

Արտաքսվել էին անգամ տեղաշարժում թոքախտով պառկած, հոգեվարքի մեջ գտնվող հիվանդները, հաշմանդամն ու խելացնորը, գոտկատեղից ներքև անդամալույծ ողորմություն խնդրողները: Գրեթե յուրաքանչյուր օր Էսֆիշեհիի հայկական գերեզմատանը՝ առջևից քահանա, հետևից՝ մի քանի աղքատ ընտանիքներ, կամ երեխաներից մեկին էին քաղում, կամ էլ տարեց հայերին:

Անատոլիայի լայնատարած հարթավայրերում, ընդարձակ ու ցանված դաշտերում... երեխաներից բացի, ոչ մի կենդանի շունչ չէր երևում... Մի կողմից հայերը տեղահան էին արվում, իսկ մյուս կողմից թշվառ ժողովուրդը սովամահ էր լինում:

Սոված ու տկլոր զինվորներով լի գնացքները շարան-շարան մեկնում էին ոճրագործության վայրերը: Վերստին հազարավոր ընտանիքներ սոված էին մնալու, հազարավոր անմեղներ ոտաբորիկ, ցնցոտիների մեջ իրենց սնունդը ապահովելու էին խոտ ճարելով...

Կայարանի շրջակայքում գտնվող հայկական գեղեցիկ տներն ամբողջովին դատարկ էին...

...Հայերի Վանի կոտորածն ու ռազմական գործողությունների ծավալման խնդրում իբրև խաչընդատ նրանց հանդես գալը հարմար առիթ ստեղծեց իթքիհադականների կողմից իրենց ազգային նկրտումների իրականացման համար... իթքիհադականները ցանկանում էին իսպառ ջնջել հայերին և այս ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը: Ենթադրելով, թե օր օրի մոտենում է հայերի փրկությունը, Անատոլիայի

արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերածեցին կոտորածների...

...Էսքիշեհիրի շրջակայքում արդեն առաջացել էր 20-հազարանոց մի ճամբար...

Ամենից ռիսերին թշնամին նրանց (հայերի) համար Կենտրոնի ներկայացուցիչն էր: Պատահում էր, որ...տղամարդկանց հավաքել տալով՝ գրպաններից վերցնում էին փողերը...

Հազարավոր ընտանիքներ սովի էին մատնված՝ փող, ուտելու և խմելու ոչ մի բան չկար: Ի վերջո, որոշվեց վաճառել իրերը... Սովը զնալով տարածվում էր, ցուրտը՝ ուժգնանում:

Ի վերջո, մի օր չարաբաստիկ մի հրաման եկավ՝ Էսքիշեհիրը ևս պիտի դատարկվեր: Եկավ Կենտրոնի ներկայացուցչի գործելու ժամը: Փողոցների ծայրերին ժամապահներ էին հսկում: ...Հաջորդ օրը Էսքիշեհիրցիները ձեռքներին մեկական կապոց, վերարկուներ, նստեցին անասուն տեղափոխող վագոններ: ...Նրանք ուղղություն վերցրին դեպի Կոնիայի հարթավայրերը շրջապատող լեռները,... այրվող անապատները, դեպի սով, աղքատություն, թշվառություն...¹

Ռեֆիկ Խալիդի «Հուլիսի հուշերը»

(Իթքիհադի լիդերները) մի ժամանակ վիթխարի կարողության քար ու հող տակնուվրա արած, սերմի փոխարեն թույն ցանած, անձրևի փոխարեն փորձանքներ տեղացրած, հունձքի փոխարեն չարիք հնձած, կալի տեղ անիրավություններ էին դիզել: Նրանց սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խմածները՝ արյուն, արտասուք, շնչածները՝ վառողի ծուխ, արդարությունը՝ կախաղան, եղբայրությունը՝ տարագրություն, հավասարությունը՝ սպանություն և ազատությունը՝ բանտի խորխորատներն էին: Ավելի քանդեցին, քան կառուցեցին, մեկին բարիք էին անում, 5 000-ի հոգին էին կրծում, մեկի կյանքն էին փրկում, 5 000 անմեղների արյունն էին ծծում, մի բարիքի դիմաց հազար չարիք հասցնում: Ժամանակ եղավ, որ մեռածների ոսկորներով ապարանքներ կառուցեցին: Բարձրերը որբերի մազերով լցրեցին և սենյակներն արյան քողերով զարդարեցին: Սովյալների ճիչը նրանց համար երաժշտություն էր: Որբերի արցունքները գավաթները լցրեցին և նահատակների վերջին շունչը համադամի տեղ օգ-

1. A. Refik İki komite-İti Kital, İstanbul, 1919. **Ա. Ռեֆիկ** Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997, էջ 9, 13, 26, 29, 30, 34 -37, 41, 48, 49:

տագործեցին... թղթի տեղը կյանքեր ոչնչացրեցին, ֆիշի փոխարեն մահ սփռեցին, դրամի տեղ հոգի առան... Նրանց զբոսավայրը ռազմաճակատներն էին, տեսածները՝ մահաասփյուռ վայրերը... տեսարանները՝ ռժիրներ, կարդացածները՝ մահավճիռներ... իսկ ծրագրերը՝ դավադրությունն ու ընդհանուր ջարդը։¹

**Հալվածներն ունյն հեղինակի «Պարոններ, դեպի ո՞ր» հոդվածից՝
նվիրված երիտթուրք լիդերների փախուստին**

Պարոններ, դեպի ո՞ր...

Բարձր լեռներին կրակոտ աչքերով, սուր ժանիքներով, մազերը փուշ-փուշ, որպես քաղցած գայլ են շրջում, պահապան չունեցող հայերի վրա են հարձակվում, ոչխարներ են բզկտում, չորս կողմերը արյուն ու ոսկոր դիզելով՝ կշտացած փախչում են իրենց որջերը, հավանաբար հովիվը տեսավ, շները սկսեցին հաչել:

Կշտացած գայլեր, դեպի ո՞ր...

Խփեցին, կոտորեցին, քանդեցին, սպանեցին, այրեցին և մեր դիակները հրապարակ նետելով՝ օձերի մման փախան, երբ թշնամին մեր տուներ մտավ, կորան:

Ձինված, արյունն աչքերիդ առած փաշաներ, դեպի ո՞ր:

Դուք ոչ թե նախարար, այլ ավազակապետներ էիք, դուք ոչ թե պետ, այլ ելուզակներ էիք, դուք ոչ թե կուսակալ, այլ խռովարարների պետներ էիք...

Հենց որ «մահ» էիք ասում, շարք-շարք կախաղաններ էին պատրաստվում, հենց «այրեցեք» էիք ասում, բոցեր էին բարձրանում, հենց «հարձակում» էիք ասում, գունդ-գունդ ժանդարմներ էին վազում: Ձեռներումդ՝ բանտերի բանալին, մեջքերիդ՝ կախաղանի պարաններ, ուսերիդ՝ կախաղաններ, նահանգից նահանգ շրջեցիք... Հինգ տարի է, ամենուրեք մարդկանց դիակներից ագռավների խնջույքներ սարքեցիք, նրանց երեխաների մտով կերակրեցիք, արծիվներին զգացրեցիք մարդկային մսից: Ընդդիմադի՞ր է՝ ցած նետեք, հրապարակագի՞ր է՝ խփեք գլխին, թո՞րք է՝ դեպի մահ առաջնորդեցեք, հո՞ւյն է՝ դրամ ուզեք, հա՞յ է՝ գլուխը կտրեք, արա՞փ է՝ կախաղան հանեք...²

1. «Վահդետ», Հալեպ, 8 հուլիսի 1928 թ.:

2. Մեվլան Չաղե Ռեֆաթ Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը, Էջ 186-189:

Հ Բայուր՝ պատմաբան

(Հայերի բռնագաղթը) բացառապես ստիպողական միջոց էր, որը նպատակ ուներ ապահովելու թուրքական բանակի թիկունքը հայկական ապստամբության (դեպքում)...

Մեր նպատակն է ցույց տալ, որ այն ժամանակվա մեր թշնամիների առաջ քաշած պնդումները, թե թուրքերը առանց պատճառի տեղահանում էին և նույնիսկ ոչնչացնում, կեղծիք է:

Ո՞վ սկսեց առաջինը... Որովհետև մի բան է ասել՝ թուրքերը ոչնչացրին հայերին և միանգամայն այլ բան, եթե թուրքերի գործողությունները ներկայացվեն որպես պատասխան, ճիշտ է չափից ավելի դաժան պատասխան հայ ապստամբներին:¹

Հայիկ Էդիպ

Պատերազմի ժամանակ Թալեաթի հետ մտքեր փոխանակելու ժամանակ այդ սպանդի (հայկական ջարդեր) հեղինակին առաջարկեցի քննարկել Հայկական հարցը...

Երկու գործոններ, որոնք մարդուն մղեցին տվյալ ձևով բնաջնջելու, և այդ անել իր համախոհների կողմից առաջարկված սկզբունքներով՝ նյութական շահադիտությամբ...

Գաղափարների միջև հարաբերությունները շատ ավելի բարդ էին, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր հարգել մյուսներին, եթե նույնիսկ համաձայն չէր նրանց հետ:

Թալեաթն այդպիսի մարդ էր...²

Սուաթ Փառլար՝ թուրք գործիչ

Ցեղասպանության մախապատրաստական աշխատանքներն ու գործողությունները նշանակեցին՝ հարձակումներ հայկական գյուղերի վրա, սպանություններ ու թալան, բանտարկյալների հանդեպ խստագույն պատիժներ Կովկասից ու Բալկաններից եկած մահմեդական փախստականների կողմից...

Ձորակոչված հայ զինվորականների զինաթափումներն ու ձերբակալությունները հաջորդ փուլն էին...

1. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi, Cilt III, Ankara, 1959, s. 40, 35.

2. Memoirs of Halide Edip, New York, 1926, p. 387.

Ահաբեկելու նպատակով ձերբակալվածների մի մասը տարբեր շրջաններում մահապատժի ենթարկվեց: Նպատակը հայ ժողովրդին գլխատելն ու զինաթափելն էր անգամ մինչև պատերազմական գործողությունների սկսելը: Չենք փնտրելու, զինահավաքի և դասալիքների բռնելու պատրվակով Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի հատուկ խմբերը իրականացրին բազում վայրագություններ: Այդ ընթացքում վայրագ բռնություններն ու թալանը դարձել էին առօրյա երևույթ ու հրամայական:¹

Հանդ Օնգյորեն՝ քուրք գործիչ

Հայերի բռնազաղթի ժամանակ տեղի ունեցան սպանություններ ու կոդուպուտներ, որոնք սանձազերծվեցին կազմակերպված ձևով և իրականացվեցին Հատուկ կազմակերպության միջոցով: ... Ֆալիհ Ռիֆի Աթային, լսելով բանակի կողմից իրականացված սպանությունների և մարդասպաններից կազմված ջոկատների գործողությունների մասին, բողոքի ձայն բարձրացրեց:²

Մ. Էմին

Այն, ինչ հայերի նկատմամբ կատարվեց, ռազմական պահանջների հետ համաչափ չէր... դա սարսափելի արարքների մի տխուր գլուխ է, որոնց դիմում են Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդները իբրև միջոց ըմբստությունները ճնշելու և միասնականություն ապահովելու համար: Տարագիրները, որոնց մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին, ենթարկված էին կլիմայական և աշխարհագրական ծանր պայմաններին, ինչպես նաև ապրելու միջոցների բացակայությունը, տարագիրների տառապանքները սահմանված չէին միայն այնպիսիներով, որոնք անխուսափելի էին սոսկ ռազմական անհրաժեշտությամբ կամ գոյություն ունեցող ընդհանուր իրավիճակով: Առաջին հերթին ավանը կամ գյուղը ամբողջ շարժական ունեցվածքով լքելու կամ դրանք վաճառելու համար տրամադրված ժամանակը շատ կարճ էր, որոշ դեպքերում այդ ժամանակը մեկ կամ երկու օր էր միայն: Երկրորդ, տեղահանվածները ոչ միայն անպաշտպան էին հրոսակախմբերի հարձակումներից, որոնք անխուսափելի էին, այլև Հատուկ կազմակերպությունը, որ ստեղծվել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության երկու ազդեցիկ անդամների աջակցությամբ, մի

1. Osmanlı Günümüze Gizli Devlet, Istanbul, 1996, s. 91.

2. "Nokta", 21-27 Juli, 1996.

շարք դեպքերում, ուղղակի գործնական դեր ունեցավ հարձակումների ու ջարդերի կատարման գործում: Երբորդ, տարագրության համար ընտրված վայրը մասամբ անապատ էր և անկարող ապահովելու մեծաքանակ մարդկանց, ովքեր զով լեռներից էին եկել՝ անցնելով անասելի դժվարությունների միջով: Տեղահանությունները կոչված էին լինելու ռազմական նկատառումներով ժամանակավոր միջոց, բայց մի շարք ազդեցիկ թուրք քաղաքագետների համար դրանք կոչված էին բնաջնջելու Թուրքիայում եղած հայկական փոքրամասնությունը, Փոքր Ասիայում ցեղային միատարրություն ստեղծելու համար...

1917 թ. թշնամական քարոզչության ուժեղացման և տեղահանության դեմ հանդես եկող մի շարք բարձր պաշտոններ գրավող, նույնիսկ կառավարության կազմում եղած անձանց ճնշումների պատճառով, կառավարական հանձնաժողով ստեղծվեց տեղահանության վայրագություններն արձանագրելու համար, բայց կառավարության մեջ տեղահանության կողմնակից անձանց ավելի ազդեցիկ լինելը ամբողջ խնդիրը վերածեց ավելի շատ ձևականության, քան անկեղծորեն փորձ արվեց պարզելու իրական վիճակը: Նրանք, ովքեր պնդում էին «բնաջնջման քաղաքականության վրա», գիտեին, հասարակական դատապարտման են ենթարկվելու, միաժամանակ հավատալով, որ ի շահ ազգի իրենց անձնական զոհողությունը կարող է ճանաչվել միայն շատ հեռավոր ապագայում:¹

Էսադ Ուրաս

Առաջին ըմբոստությունը նորից Չեյթունում ծագեց:

...Հայերը, Չեյթունի կենտրոնում ժողով գումարելով, որոշեցին զորակոչին չմասնակցել և զենքերով լեռը բարձրացան:

...Բիթլիսի և Վանի մահանգներում սկզբում հայերը թեև զինվորագրվեցին, բայց հազիվ զենք ստացած, թշնամու կողմն անցնելով՝ հրոսակախմբեր կազմեցին և սկսեցին զինվորների, ժանդարմների դեմ կռվել:

Իսկ բանակի թիկունքին հարվածելու համար Սեբաստիան ամենահարմար կենտրոնը լինելով՝ մախապես կազմակերպված ու զինված էր... Գրեթե բոլոր մահանգներում հայկական բացահայտ կամ գաղտնի խլրտումներն ու շարժումներն անպակաս էին:

Հայերի կողմից Վանի գրավման հետևանքով Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Բայազետի, Չեյթունի և Սըվազի շրջաններում ծայր առած ըմբոս-

1. A. E. Yalman Turkey in the World War, New Haven, 1930, p. 320.

տությունների և հարձակումների պատճառով կառավարությունը բանակին պաշտպանելու մտադրությամբ կարիք զգաց անցնելու գործողությունների:

...Ազատ գործող կուսակցությունների կենտրոնները հարկադրեց փակել, նրանց ղեկավարներին ու անդամներին ձերբակալել:...

Հայ նահատակների թիվը 600 000, 800 000, մույնիսկ մինչև մեկ միլիոն ցույց տալու փոխարեն, եթե կա իրականություն, հետևյալն է՝ ռուսական զավթումների ընթացքում հայ հրոսակների, կամավորական վաշտերի միջոցով կոտորված իսլամ բնակչության թիվը դրանից շատ ավելին է և գաղթի, ըմբոստությունների ընթացքում էլ մեռնողների թիվը մույնն է՝ այդ իրականությունն արևելյան նահանգների բնակչության մեծ մասի բնաջնջված լինելն է:¹

Դոդան Ավսիզյու

Քրիստոնեական տարրերի վերացումը կատարվեց ռազմական նախարարությունում տեղի ունեցած և ամիսներ տևած քննարկումների արդյունքների հիման վրա:

Ենվեր փաշան բանակի սպայական կազմը համալրեց հաստատական երիտասարդ սպաներով, որոնց իթքիհադը վստահում էր: Նրանք կրթվել էին Ստամբուլում և քաջատեղյակ էին իրավիճակին:...

Հարյուր հազարավոր հայեր շատ կարճ ժամանակահատվածում և մեծ զանգվածներով քշվեցին ու վռնդվեցին Անատոլիայի սահմաններից հեռու:

Հատուկ կազմակերպությանն էր վստահված այդ գործը, և իթքիհադականները մշակեցին և իրականացրեցին այս սիստեմատիկ բռնագաղթը, որը նպատակ ուներ արմատապես լուծելու Հայկական հարցը և, որի մասին հրահանգը, անկասկած, ստորագրված ու հաստատված էր գերմանացիների կողմից: Իթքիհադի կենտկոմի նիստերում Բեհաեդդին Շաքիրը պաշտպանում էր բռնագաղթի քաղաքականությունը: Բռնագաղթի նախապես հաստատված միջոցառումները բավականին անվտանգ էին ներկայացնում բռնագաղթվածների վիճակը:²

1. E. Uras Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, p. 615-617.

2. Milli Kurtuluş Tarihi Cilt III, İstanbul, 1974, s. 1114, 1135.

Ս. Սամիհ

Հայկական գյուղերի վրա հարձակումներն ու խժոժությունները տեղի ունեցան նաև Սարիղամիշի ճակատամարտից առաջ: Արդեն 1914 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին հայ տղամարդկանց օգտագործում էին որպես քաշող ուժ: Բ. Շաքիրը կոտորածներ կազմակերպելու համար էրգյում և Մուշ մեկնեց 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբներին... Սարիղամիշի ճակատամարտի օրը համիլիե գորքերն արդեն շրջապատել էին Ալաշկերտի բնակավայրերը և սկսել էին հայ ազգաբնակչության կոտորածը: Եվ հունվարի կեսին ռուսները եկան... մահմեդականները, վախենալով քրիստոնյաների դեմ իրենց չարագործությունների համար պատժվելուց, ընտանիքներով լքեցին իրենց գյուղերը և կառավարության օգնությամբ հաստատվեցին Մանազկերտի և Բուլանըլիի գյուղերում:¹

Ու եկե՛ն

(Երիտթուրքերը) անարդարության և գուլումի պատմություններում Արդուլ Համիլի հաջորդներն են:

Ս. Այդեմիր

Նազըմ բեյը կրում է ամենաարյունահեղ արարքների պատասխանատվությունը և մարմնավորում է մեր կայսրության ամենախավար շրջանի արյունոտ դեպքերը:²

Դոդան Ավշի Օղլուն

Տեղահանությունները կյանքի են կոչվել իթքիհադի վերին մարմիններում Բ. Շաքիրի կողմից: Դրանց իրականացումը հանձնարարված էր վստահելի իթքիհադականներին և Հատուկ կազմակերպությանը:³

Ահմեդ Քուրան

Իթքիհադականները երկիրն անիշխանության վերածեցին... չանսալով նահանգների որոշ ապակենտրոնացմանը, որից օգտվողն անտարակույս Թուրքիան էր լինելու...

1. ԳԱ ինֆորմացիոն բյուրետեն, 1983, թիվ 3, էջ 18:

2. S. Ajdemir Suyu arayan again, Istanbul, 1979, s. 273.

3. Dogan Archi Ogiium Milli kurtulus tarihi, s. 125.

Պետության գործերը որոշվել են իթթիհադի գաղտնի ժողովներում... և ոչ մի անգամ գաղտնի ժողովներից չեն կարողացել ձերբազատվել: Նրա ղեկավարներից յուրաքանչյուրն իրեն նախարարի տեղ էր դնում: Երկրի բոլոր նահանգներում և մասերում մեկական հսկիչ -քարտուղարներ էին տեղադրել...

Բանակն իրենց հրամանի տակ էին վերցրել...

Սեփական երկիրը պաշտպանելու հարցով մտախոզվելու փոխարեն «Թուրք յուրդ», «Թուրք օջախ» շարժումներով ուրիշներին փրկելու մասին մտախոզվեցինք... զրգոեցինք հարևան երկրները...

Սրանց (իթթիհադի) ծրագրերին չհետևողները Թուրքիայում որակվեցին «վաթան խայինի», քինախնդրության որոմ ցանկեց... Ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերած (իթթիհադական իշխանությունների) վերաբերմունքը մեզ մղեցին փնտրելու սուլթան Համիդի օրերը...

Իթթիհադի կենտկոմի աչքում բուլղարները, սերբերը, հույներն ու հայերը երկրի թշնամիներ էին, իսկ արաբը, ալբանացին և քրդերը՝ հայրենիքի թշնամի...

Աղանայի կոտորածների համար հայերը պատասխանատու չէին, հանցավորն իթթիհադն էր, որ կանխարգելիչ միջոցներ չձեռնարկեց...

Էնվեր փաշան Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի խմբեր ստեղծեց: Նրա նպատակն էր բոլոր մահմեդականներին մի դրոշի տակ համախմբել և Զիա Գյոքալփի մտքերը իթթիհադին ներարկել, նոր քաղաքականությունով զբաղվել տալ և ուժեղացնել պանիսլամիզմն ու պանթուրքիզմը: Որքան դժվար էր առաջ տանել պանիսլամիզմը, նույնքան անհնար էր պանթուրքիզմն իրականացնելը...

Բայց երբեմն Թալեաթ փաշայի հասցեին այնքան գովեստներ է շռայլվում, որ մարդու նախանձն է զրգովում... Մարդիկ մոռանում են՝ նա էր պատճառը, որ Օսմանյան կայսրությունը պատմության գիրկն անցավ...¹

«Արլըն» քերթը 1963 թ. օգոստոսի (թիվ 8) համարում տպագրված «մեր պեպության սև էջը» հոդվածից

Գերմանամետ Իթթիհադ վե Թերաքք-ը կուսակցության պարագլուխների ցուցումով օսմանյան պետության տարածքում բնակվող ավելի քան մեկ միլիոն հայեր 1915 թվին զազանաբար ոչնչացվեցին, իսկ հար-

1. B. Kuran Osmanli imperatorlugunda ve Türkiye cumhuriyetinde inkilap hareketleri, Istanbul, 1959, s. 475, 479, 538, 539, 591.

յուր հազարավոր հայեր էլ հարկադրված եղան թողնելու հայրենի երկիրը և ցրվել աշխարհով մեկ: Աբդուլ Համիդի թագավորության շրջանում նույնպես հայկական ջարդեր տեղի ունեցան: Հայերը մշտապես ապրել են օսմանցիների լծի տակ: 1915 թ. գեմոցիդը Թուրքիայի պարտության ամենախայտառակ էջերից մեկն է...

Այսօր խուճուռայի գեներալները համարձակվում են ժխտել գեմոցիդի բուն փաստը, չնայած դրա իրողությունը հաստատողների թվում են կենդանի մնացած ականատեսներ, հարյուրավոր փաստաթղթեր: Հետադիմական գրողներն ամեն կերպ աշխատում են արդարացնել հայերի ցեղասպանությունը: Դրանով նրանք ապացուցում են, որ ժառանգներ են հանդիսանում էմվերների ու թալեաթների և միաժամանակ հրահրում են հայկական ահաբեկչություն:

«Հուրիեթ» (15 հուլիսի 1978 թ.), «Եթե հայ ես, պիտի մեռնես» վերնագրով հոդվածից

Ձինվորական ծառայությունը որպես ուսուցիչ ես անց եմ կացրել արևելյան Անատոլիայի լեռնային գյուղերից մեկում: Գյուղի, ինչպես նաև շրջակա բոլոր գյուղերի խոսակցական լեզվում շատ էին օգտագործվում հայկական բառեր...

Գյուղի որոշ ծեր բնակիչներ, որոնց հիշողության մեջ դեռևս կենդանի էին անցած ժամանակների իրադարձությունները, պատմում էին ահավոր բաներ հայկական կոտորածներից: Լինելով անգրագետ և հետամնաց մարդիկ, նրանք փառաբանում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության, հատկապես Էմվեր փաշայի հակահայ քաղաքականությունը, հպարտությամբ ու ոգևորվածությամբ էին հիշում զանգվածային կոտորածները, որոնց իրենք անմիջական մասնակցություն են ունեցել: Լսելով նրանց պատմածները, թե ինչպես են իրենք մի խումբ հայերի պառկեցնելով աղյուսե պատի տակ և այն փուլ տվել պառկածների վրա, մեր մազերը բիզ-բիզ էին կանգնում, զարմանում ու ամոթահար էինք լինում...

Այդ ինչպե՞ս կարող է պատահել, ինչպես կարող էին այդ պատկառելի ծերերը մանկական ժպիտը դեմքերին այդպես գազանաբար հաշվեհարդարի ենթարկել նրանց, որոնց հետ դեռ երեկ որսի են գնացել, վերանորոգել են գյուղատնտեսական գործիքներ, աշխատանքի ժամանակ նրանք են զիջել իրենց եզները և Երզնկայի դաժան ձմռանը նրանց օթևան են տվել Քեշիշի լեռներում: Հարցի պատասխանը մենք փորձեցինք գտնել այս մարդկանց սոցիալական խորը հոգեբանության մեջ:

Սալահի Սոնիել

Կառավարությունը տեղահանված հայերի քարավանների պահպանությունը վստահեց ոչ զինվորականի, որոնք սովորաբար դատապարտյալներ էին՝ բանտից ազատ արձակված այս նպատակի համար։¹

«Ջումհուրիեթ» (17 ապրիլի 1965 թ.)

Բնականաբար հայերը հանձինս այդ դեպքերի տեսնում էին ջարդ, իսկ թուրքերը՝ ինքնապաշտպանություն:

Ալիկ՝ ադրբեջանցի պալմաբան

Ձևականորեն «դեպորտացիայի» մասին օրենքը նախատեսում էր ազգաբնակչության տեղափոխություն այն շրջաններից, որոնց սպառնում էր ռուսական բանակը, իրականում այն գործադրվեց մահ Կենտրոնական Անատոլիայում և Ստամբուլում բնակվող հայերի դեմ:... «Դեպորտացիայի» մասին օրենքը հայրենի վայրերից քշված 1,5 միլիոն հայերի համար նշանակեց զանգվածային ոչնչացում:

«Դեպորտացիան» իրականացվում էր զինվորական իշխանությունների ամնիջական հսկողության ներքո: Քանի որ այն իրականացվում էր հապշտապ, հայերի ուեցվածքը պետական մարմինները, ինչպես մահ գերմանացի սպաները, ձեռք էին բերում չնչին գնով, իսկ շատ դեպքերում այն պարզապես թալանվում էր: Որովհետև տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները բռնագաղթվում էին անջատ, հազարավոր ընտանիքներ մույնիսկ իմանալ չէին կարող իրենց հարազատների ճակատագրի մասին:

Այդ դժբախտները, զուրկ սննդամթերքից ու բժշկական օգնությունից, խմբերով տեղափոխվում էին լեռնային կիրճերով դեպի «հատուկ ճամբարներ» Սիրիայում և Սիջագետքում: Մեծամասնությունը ճանապարհին զոհվեց քաղցից, ծարավից, հիվանդություններից, ինչպես մահ ավազակային հարձակումներից, իսկ նրանք, ովքեր հասան ճամբարները, զոհվեցին համաճարակներից...

Շատ թուրքեր դատապարտում էին երիտթուրքական դեկավարների հակահայ քաղաքականությունը: ...Թուրք աշխատավորները իրենց կարողությունների սահմաններում ձգտում էին խանգարել կառավարության սևհարյուրակային քաղաքականությունը, օգնություն ցույց տալ բռնա-

1. «Հայրենիք», 23 հունվարի 1987 թ.:

գաղթված բնակչությանը: Օրինակ, 1915 թ. ամռանը հայերի աքսորի դեմ հանդես եկավ Էրզրումի թուրք ազգաբնակչությունը: Իսկ Տրապիզոնի թուրք բնակիչները իրենց տներում թաքցրեցին բռնազաղթող հայերին:

Ազգային հարցում երիտթուրքերի գործելակերպից մեկը հանդիսանում էր ազգային փոքրամասնությունների միջև թշնամության բորբոքումը: Օրինակ, նրանք սադրանքի ենթարկեցին և թունավորեցին քրդերին հայերի և հայերին քրդերի դեմ: Հայերի դեմ գործողություններում որպես պատժիչ ուժ օգտագործեցին երիտասարդ քրդերից ձևավորված համիդիե հեծելազորային «գվարդիաների», ինչպես նաև տարբեր ազգությունների հանցագործ տարրերից կազմված ջոկատները:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ոչնչացվեց ավելի քան մեկ միլիոն հայ: Կենդանի մնացածները փրկվեցին լույ արտասահման փախչելու շնորհիվ...

(Հատուկ կազմակերպությունը) ստեղծվել էր կենտկոմի նախաձեռնությամբ ռազմական նախարարության մասնակցությամբ Բալկանյան երկրորդ պատերազմի վերջին օրերին:

Համաշխարհային պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելուց հետո այս կազմակերպության իրավունքներն ու գործունեության շրջանակները մեծ չափով ընդլայնվեցին: Թե ինչպիսի նշանակություն էր տալիս Իթթի-հադ վե Թեարզզըն այս կազմակերպությանը, կարելի է դատել նրանով, որ նրա կազմի մեջ մտել էին Նազըմը՝ որպես կուսակցության կենտկոմի, Խալիլ փաշան՝ որպես գլխավոր շտաբի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև մի շարք այլ նշանավոր երիտթուրքեր՝ Սուլեյման Ասքերի բեյ, Աբդֆ բեյ, Ազիզ բեյ և ուրիշներ:

Ձևականորեն Հատուկ կազմակերպությունը ստեղծվել էր «հայրենասիրական զգացմունքները միավորելու» համար, սակայն իրականում նրա առջև դրված էին միանգամայն այլ խնդիրներ: Ահմեդ Ռեֆիկը, հիմնվելով իր դիտարկումների վրա, նշում է, որ Հատուկ կազմակերպության ջոկատների կարևորագույն պարտականություններից մեկը «դեպորտացիայի» մասին խայտառակ օրենքի կադարման հաջողության ապահովումն էր: Այս նպատակով ռազմական նախարարությունը նրանց համար կազմակերպել էր հատուկ ուսուցում:

Թուրք մի այլ պատմաբանի՝ Ջիա Շաքիրի խոսքերով, պատերազմի առաջին օրերին երիտթուրքերը բանտերից ազատեցին և Հատուկ կազմակերպության տրամադրության տակ դրեցին հարյուրավոր հանցագործների: Դրանից բացի, այդ կազմակերպությունն իր գործունեության

մեջ ներառելով էմիրադոմների՝ Ռումելիայից ու Կովկասից: Հատուկ կազմակերպությունը պետք է իրականացներ ոստիկանական-լրտեսական գործունեություն երկրում ու արտասահմանում՝ Իթքիիադ վե Թերազզըի թշնամիներին թույլ չտալու ակտիվ մասնակցություն ունենալու պետական գործերին:

Հատուկ կազմակերպության ստեղծման գործում Թալեաթ և Էնվեր փաշաները գործում էին միասին, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր այն ենթարկել իր շահերին: Ի վերջո, երիտթուրք երկու լիդերները հանգեցին յուրատիպ փոխզիջման՝ կուսակցության կենտրոնը, որը դեկավարում էր Թալեաթ փաշան, նշանակեց Հատուկ կազմակերպության ջոկատների ղեկավարներին, իսկ ռազմական նախարարությանը, որը գլխավորում էր Էնվեր փաշան, պատկանում էր վճռական խոսքը կազմակերպության ծրագրի և գործունեության ոլորտների որոշման գործում:¹

Նազրմ Հիքմեթ

Բայց ինչպես չգայրանալ, երբ հիշում ես,
թե ինչպես է ցնցվում իր հարազատ հողը
մի խումբ սրիկաների ոտքերի տակ:²

Ալի Սիրմենի «Ի՞նչ ենք անելու» հոդվածը «Չումհուրիեթ» թերթում

...Եթե մեր բարձրաստիճան ղեկավարները ասեն. «Այո, ցեղասպանություն եղել է, բայց մենք չենք հայերին սպանել, այլ հայերը մեզ սպանեցին», սա համոզիչ չի լինի: Ընդհակառակը, ավելի ծանր հակազդեցության պատճառ կդառնա...

Առանց մերժելու Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մեր հպարտությունը, մյուս կողմից էլ պաշտպանելով Օսմանյան կայսրության դեմ հիմնված մեր հանրապետությունը, կարող ենք ասել, որ այս նյութերը վիճելի են, դրանք պետք է մանրակրկիտ քննել: Միայն թե այս ճշմարտությունը մի մոռացեք: Գերմանացիներն անգամ, որ ամենամեծ ցեղասպանությունը կատարեցին, ներվեցին, երբ նացիստները սրբվեցին, վերջացան պատմությունից: Այսօրվա թուրք ժողովուրդը ինչո՞ւ պետք է պատասխանատու լինի օսմանցիների կոտորածի համար:

1. Г. З. Алпез Турция в период правления Младотурок, Москва, 1972, стр. 276-278, 288-289.

2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 423:

Բայց որպեսզի սա անել կարողանալ, պետք է մտածողությունը փոխվի, պետք է փոխենք մարդկային իրավունքներին անհարիր մի կառույց, իրականացնենք այնպիսի տեսակետներ, որոնք հավասարապես պաշտպանունակ լինեն ժամանակակից ամեն մի մարդու համար: Հայկական հարցի լուծման գործում ամենակարևորը պետք է լինի այսօրվա Թուրքիայում տիրապետող մտածողության վերանայումը:¹

Բ Էջևիրը՝ վարչապետ, 1988 թ. հանդես գալով ԱՄՆ-ի Բերկլիի համալսարանում, հայտարարեց

Մտքերում հարցեր են ծնվում՝ ցեղասպանություն կատարվե՞լ է, թե՞ ոչ, դա օսմանյան պետության ցանկությունո՞վ է, թե՞ ոչ: Բոլոր դեպքերում պատասխանատու համարվում է օսմանյան պետությունը: Սակայն այս պահին իմ և օսմանցու միջև ի՞նչ նմանություն եք գտնում: Թուրքիայի հանրապետությունը ստեղծվել է օսմանյան վարչակարգի դեմ ապստամբության միջոցով:²

Սեշիլ Արգյուն՝ պատմաբան

...Գաղթի ընթացքում մի շարք տխուր դեպքեր եղան: Գաղթող հայերի վրա հարձակումներ էին գործում, բազմաթիվ հայեր սպանվում էին, այսինքն՝ ջարդ տեղի էր ունենում, սակայն ոչ միակողմանի... Հայերը պետությունից պարտվել էին և դատապարտվել էին տեղահանության: Թուրք ժողովուրդն էլ ձգտում էր այդ տարածքներին տիրանալ... Գաղթող հայերի վրա մերթ հարձակվել են պաշտոնյաները, մերթ՝ մահմեդական բնակչությունը, մերթ էլ՝ քուրդ հրոսակները: Հայերը հետիոտն զնում էին հարյուրավոր կիլոմետրեր և այդ այն օրերի ծանր պայմաններում: Սովից ու հիվանդություններից ևս մեռնողներ եղան... Պատճառներից մեկը մահ 30 տարվա թշնամությունն էր, որ կուտակվել էր՝ հայերն ու թուրքերը բացարձակ թշնամիներ էին դարձել, մանավանդ Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ թուրքերը կորցրեցին տարածքները Բալկաններում... Հարյուր հազարավոր թուրքեր հարկադրված էին այդ տարածքներից Անատոլիա գաղթել... Նրանք համակված էին դիսի զգացմունքով: Այսինքն՝ կոտորածների մասին պետության հրաման չի եղել: Սակայն նույնիսկ հոգեբանական ազդակներով, տեղահանված քրիստոնյաների քարավանների վրա հարձակումներ էին գործում թուրքերն ու քրդերը...

1. «Արարատ», 15 հուլիսի 1988թ.:

2. «Արարատ», 10 մայիսի 1988 թ.:

Հալեպի կուսակալ Բեքիր Սամի բերյ տեղահանության օրենքն անվանեց «խելառ օրենք» և չէր ուզում այն կիրառել...

Ձանգվածային աքսորը լավ պայմաններում չէ, որ տեղի ունեցավ, և շատ հայեր մեռան:

Այդ օրերին Հ. Մորզենթաուն դիմում է Թալեաթին՝ մեկ միլիոն հայի տարագրելու Ամերիկա: Թալեաթ փաշան համաձայնվում է, սակայն ասում է. «Մենք, այսինքն՝ թուրքական կառավարությունը, ի վիճակի չենք դրա նյութական ծախսերը ստանձնել»: Փոխադրական ծախսերից հրաժարվում է նաև ամերիկյան կոնգրեսը: ...Եթե նպատակը հայերի տեղահանությունն էր, ապա օսմանյան կառավարությունն ինչո՞ւ էր նման բանակցություններ վարում... սպանված հայերի թիվը պետք է եղած լինի 300-500 հազար մարդ:

Կոտորածին մասնակցել են նաև պետական պաշտոնյաները, բայց ոչ հրաման կատարելու, այլ վրեժի ու ոխի թելադրանքով:

Այն, ինչ անվանվում է «տեղահանություն կամ աքսոր», նշանակում է բռնագաղթ, տարագրություն, այսինքն՝ հայերը պետության կողմից բռնի միջոցներով գաղթվեցին, քշվեցին իրենց բնակավայրերից...

Նախ, 1915 թ. փետրվարի 25-ին բանակի հրամանատարությունը հրաման է հրապարակում, համաձայն որի՝ հայերն այլևս բանակում զտնվել չեն կարող... Ապրիլի 18-ին կառավարական որոշմամբ 16-55 տարեկան հայ տղամարդկանց արգելվեց արտասահման մեկնել և արտասահմանից Թուրքիա գալ:¹

Մ. Շուքրուն. Նազըմը Բ. Շաքիրի հետ ի վիճակի էին պաշտոնագրկել տեղական լիազորներին: **Քուչուկ Թալեաթի ցուցմունքը.** Նազըմը գործում էր այն վիճակներում, որտեղ Հատուկ կազմակերպությունը զորավարություններ էր անցկացնում:² **Նազըմ.** Միլիոնավոր հանցագործություններ են կատարել հայերի դեմ: “Morning post. Մ. Այդեմիր. Նազըմը կուսակցության պատժիչ ձեռքն էր... Նրա անձն արյունահեղության մեջ ամենամեծ պատասխանատվությունն է կրում: **Մահամերձ քուրք խարբերդի հիվանդանոցում.** Պիտի ջանամ շուտով աղեկնամ, որպեսզի վերադառնամ և օգնեմ կեավորները սպաննելու և անոնց կիները բռնաբարելու:³ Թուրքը միսիոներ է հմանին. եթե 20 տարի է վերջ ապստամբութիւն մը ծագի, հանցանքը ձերն է: Դուք 6 000 ոճրագործներու (հայերի) կը

1. «Հուրիեթ», 27 ապրիլի 1987 թ.:

2. "The Orient", 7 մայիսի 1919 թ.:

3. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1986 թ., թիվ 6:

պահեք ձեր քով: Թուրքերուս համար ատիկա մեծ մտահոգութիւն մըն է, նոյնիսկ այն քիչ կամ քանի մը համեստ որբերը, որոնք կապրին:¹

Թուրք ժանդարմը Մ. Յակոբսոնին. Ինչո՞ւ են սրանց (հայերին) դրամ ու ուտելիք տալիս, սրանք գնում են լեռները մեռնելու:² **Թուրք սպա.** 1915 թ. օգոստոսին... Մշո մերձակայքի մի գյուղում տեսա, թե ինչպես թուրք ժանդարմները 500 հայի, մեծամասամբ կանայք ու երեխաներ, հավաքեցին մի ախոռում և փակեցին: Կտուրի անցքից (երդիկից) ժանդարմները ներս գցեցին բոցավառվող ջահեր: Բոլորը կենդանի այրվեցին: Չմոտեցա, բայց տեսա բոցերը և լսեցի խեղճ զոհերի ճիչերը:³ **Թուրք սպա.** Մշո դաշտում սկզբում եղել է 800 գյուղ, յուրաքանչյուրը 200-300 տնով և բոլորը լի հայ բնակչությամբ: Նրանց սպանողներն արդեն սպանվել են... իսկ փախչողներն ապաստանել են ձյունոտ լեռներում: Այսօր Քոռ Հուսեյին փաշան սպանել է 40-50 հայ... Էշրեֆի հրոսախումբն էլ մեծ անձնագոհություն դրսևորեց: Այնպես, որ Աիլաթը թողնում ենք թշնամու (հայերի) դիակներով ծածկված:⁴ **Ալի Ֆուադի՝ Կոմիտասի ծննդավայրի կառավարիչ, պատասխանը հայերին տեղահանելու վերաբերյալ Թալեաթի 3-րդ հեռագրին.** Ոճրի գործիք չեմ կարող լինել: Դուք եկեք և տեղահանությունը գործադրեք:⁵ **Էսքիչեհիրի ոստիկանապետը Ենոք Արմենին.** Ջանըմ, այս որքա՞ն ջանք ապրելու... չե՞ք հասկնար կոր կառավարութեան միտքը... հասկցեք, պիտի երթաք... կոտորվեք:⁶ **Ահմեդի պատմածը 55 հայ տղամարդկանց ջարդի մասին.** Երբ մոտեցանք վանքին (Առաքելոց), Քյամիլ էֆենդին մատեց մի բարձր քարի վրա և հրամայեց կրակել: Մենք 200 հրացանի փողերն ուղղեցինք և կրակ բացեցինք շղթայված հայերի վրա: Նրանք իսկույն օձի նման գալարվեցին, փաթաթվեցին իրար, դարձան մի գունդ ու փռվեցին գետնին: Մոտեցանք ստուգելու... Այդ պահին նրանցից մեկն ազատվեց պարանից ու փախավ դեպի Սգրայի ձորը: Անբողջ գորքը կրակելով ընկավ նրա հետևից...⁷

Կեսարիայում հայտնաբերվել է Թալեաթի մեծ թվով ծածկագրերի կապոց: Ահա դրանցից մի քանիսը. 12 մայիսի, 1915 թ.

Հայկական գյուղերը դատարկվելուց անմիջապես հետո տեղեկագրել նրանց անունը, բնակչության թիվը և ուղարկված վայրի անունը: 8 հունի-

1. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1986 թ., թիվ 6:

2. Ն. տ.:

3. Fo 371/3668/1228/1210201:

4. Սի թուրք սպայի հուշերից. Թիֆլիս, 1917 թ.:

5. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 612:

6. Ն. տ., էջ 614:

7. Ե. Կարապետյան Հուշագրություններ (ձեռագիր):

սի. տեղացի ժողովուրդը չպետք է խառնվի լքյալ գույքերի գործերին: **9 հուլիսի.** Հայերի... դպրոցներն իրենց եղած վիճակով... հանձնել այդ վայրերում տեղավորվելիք մահմեդականներին: **10 հունիսի.** Հայերի տեղավորման ժամանակ պետք է նրանց... իրարից անջատ տեղեր բաժանել և արգելել հայկական դպրոց բանալ, այլ ստիպել, որ իրենց երեխաներին ուղարկեն պետական դպրոցներ... Նրանց տեղավորած բնակավայրերը պետք է իրարից առնվազն հինգ ժամ հեռավորության վրա լինեն և չունենան իշխող և ինքնապաշտպանության համար հարմար դիրք: **29 հունիսի.** Որոշված է, որ հայերը Հալեայի մահանգից արևելք և Քիրկուկի գավառում և Սիրիայի մահանգի արևելքում հաստատվեն, ուստի այլևս Ջորի գավառ հայ չուղարկել, որովհետև լցված է և բնակչության 10 տոկոսից հայերի քիվն անցել է: **10 հուլիսի.** Հայերից դատարկված գյուղերի երկրագործությունն ու տնտեսական կյանքը հասցնել բնականոն վիճակի, խստորեն հետապնդել ու կատարել մեր առաջադիմության համար անհրաժեշտ, մահմեդական գաղթականների բնակեցման գործը: **15 հուլիսի.** Քանի որ շատ մահմեդականներ բնակվում են մեկուսացված փոքրիկ գյուղերում, ինչը բացարձակապես անհարիր է մահմեդական տարրը բազմացնելու և նրա առևտուրն ու արհեստները զարգացնելու մեր սկզբունքին, ուստի նման գյուղերի մահմեդական ժողովրդին պետք է խմբովին հաստատել հայերից դատարկված 100-150 տուն ունեցող գյուղերում: **29 հուլիսի.** Կոնստանդուլ և Անկարայում ստեղծված են հայկական բնակավայրերում մահմեդականներ բնակեցնելու կենտրոններ: Կոնստանդուլից գաղթականներն ուղարկվում են Ադանա և Դիարբեքիր, իսկ Անկարայից՝ Մեքաստիա, Կեսարիա, Խարբեթլի:¹

Թալեաթի ևս մի քանի հեռագրեր. 23 հուլիսի. Չեր վիլայեթի սահմաններում գտնվող հայերին ուղարկել նրանց համար նախատեսված շրջանները: Կաթոլիկները պետք է դուրս մնան տեղափոխման այդ գործընթացից: **25 հուլիսի.** Որոշված է, որ հայերը պետք է երկրի ներսը տարվեն: Այդ նպատակով խնդրվում է անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել արգելելու ձեր շրջանի բանվորական վաշտերում եղած հայ զինվորների կողմից կարգ ու կանոնի խանգարումը... **2 օգոստոսի.** Արգելվում է տեղափոխել հայ պատգամավորներին ու նրանց ընտանիքներին: Հրաժարվեք բողոքական հայերին աքսորելուց (ովքեր դեռ տեղահանված չեն) և հայտնեք մեզ աքսորվածների քիվը, և նրանց մասին, ովքեր դեռ մնում են

1. Ա. Գալֆայան Չոմախլու, Նյու Յորք, 1930, էջ 131-133, Ա. Ալպոյաճեան Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937, հ. Բ., էջ 1453-1455:

վիլայեթում: Առանց թվականի. Ձինվորականների ընտանիքները, բողոքականներն ու կաթոլիկները, ովքեր դեռևս չեն տեղահանվել, արհեստավորները, որոնց տեղական իշխանությունները թույլատրել են մնալ, բանվորները, ովքեր աշխատում են ժողովրդի կողմից պահանջարկ ունեցող ապրանքներ արտադրող գործարաններում և նրանք, ովքեր աշխատում են երկաթուղիների վրա ու կայարաններում, ինչպես նաև նրանց ընտանիքները, չպետք է տեղահանվեն: 15 տարեկանից բարձր տղաներն ու ամուսնացած կանայք ընտանիքի մեծերից կախված չեն համարվում:¹

1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին հաստատվեց Լքյալ գույքերի կանոնադրությունը

1.1915թ. մայիսի 27-ի օսմանյան օրենքի համաձայն այլ վայրեր տեղափոխված անձանց գույքերը, դրամական միջոցները և պարտքերը տնօրինում է այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը:

2.Այդ անձանց շենքերն ու եկեղեցական հողերը գրանցվելու են բարեգործական հաստատությունների նախարարության վրա:

3.Լքյալ գույքերի վաճառքից ստացված, ինչպես նաև տարագրվածների գումարները հանձնաժողովների նախագահները պահեցնում են տալիս տնտեսական նախարարությանը:

(4-8 հողվածները սահմանում են տեղահանվածների պարտքերի գանձման կարգը, 9-րդ հողվածով հայերի հողերը կարող են բաժանվել ներգաղթողներին):²

Ք. Կարաբեքիր. Հատուկ կազմակերպության ղեկավար կոմիտեի մեջ մտնում էին Մ. Շուքրին, Ջիա Գյոքալփը, Բ. Շաքիրը, Նազըմը, Ռուսուհըն, Հիմին, Ռզգան, Քյուչուկ Թալեաթը և Աթոֆը... Բ. Շաքիրը միտք ուներ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մեջ հավաքել 40 հազար մարդ... նա անժամանակ և անփորձ արձակվածներով դեպի Արդահան շարժվելով և այնտեղ եղած թուրքերին էլ ոտի հանելով՝ ժողովրդի ոչնչանալու պատճառ եղողներից մեկը հանդիսացավ:³ **Ռեշիդ՝ Դիարբեքիրի վալի.** Երկու հավանականություն կա... կամ հայերը թուրքը պիտի մաքրեն կամ թուրքերու կողմէ պիտի մաքրագործուին: Այս երկընտրանին ընելու անհրաժեշտութեան առջև երկար ատեն չվարանցեայ: Թրքութիւնը հաղթեց բժշկու-

1. S. Sonyel Beleg lerin isiginda Ermani tehcirleri, "Belleten", 1972, N141, FO N91335523.

2. "The Orient", 13 հոկտեմբերի 1915 թ.:

3. K. Karabekir, Kitab, s. 28-29.

քեան դեմ: Փոխանակ թույլ տալու, որ անոնք մեզ բնաջնջեն, մենք զանոնք կը բնաջնջենք՝ ըսի... Բայց այս գործը տեսայ ոչ անձնական հպարտութեամբ գոհացում տալու, ոչ ալ գրպանս լեցնելու համար: Տեսայ, որ հայրենիքը ձեռքէ կելլէ, իսկոյն աչքս գոց առաջ նետուեցայ՝ համոզուած, որ յօգուտ ազգիս կը շարժիմ... Եթէ այս ընթացքիս հետևանքով մեր պատմութիւնը զիս պատասխանատու նկատէ՝ այժմէն կընդունիմ:¹

Թալեաթի հուլիսի 22-ի հեռագիրը. Մի շարք վայրերից ստացված լուրերով... լքյալ գույքերի ու ունեցվածքի աճուրդի ժամանակ պաշտոնատարներին ոմանք ի հաշիվ իրենց չվճարված աշխատավարձերի կամ էլ որոշ ամսավճարով դրանք փորձում են վերցնել: Պետական պաշտոնատարների կողմից նման գործերին միջամտելը տեղի կտա զեղծումների և ամբաստանությունների, ուստի լքյալ գույքերի և ունեցվածքի առուծախի մեջ գնորդի դերում պաշտոնատարներ չպետք է լինեն:² **Մ. Շուքրուն Ռոսլերին.** Երևում է, դուք չեք հասկանում մեր մտադրությունը: Մենք ուզում ենք Հայաստան առանց հայերի: **Մ. Շուքրուն Բաստենդորֆին.** Հասել է հայերի հետ տևական կոնֆլիկտը մեկընդմիջտ լուծելու ժամանակը հայերին բնաջնջելու միջոցով: **Մալեհ Ջեքի.** Ես անխտիր կոտորել եմ հայերին՝ սկսած ծծկեր երեխաներից մինչև 70-80 տարեկանները: **Թուրք բարձրաստիճան զինվորականը Ալեքսադրեթի գերմանական փոխյուպատոսին.** Մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի կեսերը հենց միայն Հալեպից մոտ 300 հազար հայեր են տեղահանվել և ուղարկվել դեպի հարավ ու հարավարևելք: **Քերիմ Ռեֆի՝ Ռասուլ-Այնի կազայի ենթատնօրեն.** Ինձ ենթակա տարածքում հայ գաղթականների շարասյուների ոչնչացումը ի կատար է ածվել համաձայն հրամանի: **Հասանի՝ սպա, վկայությունը.** Հայոց որբերին բռնությամբ հավատափոխ էր անում նաև Դամասկոսի վալի Թահսին, որն այստեղ էր տեղափոխվել Էրզրումից: **Մուլեյման Նազիֆ՝ հրապարակախոս.** Հայ ժողովրդի բնաջնջումը կդառնա Թուրքիայի պարտության ամենասև եջը: **Բռնագաղթի թուրք լիազոր.** Այս անգամ մենք հայերի հետ հաշիվները կմաքրենք, ինչը վաղուց էինք ուզում:³

1. «Արև», 27 հուլիսի 1965 թ. կամ **Հ. Նազլեան** Յուշեր, Բեյրութ, 1960, հ. Ա, էջ 629:

2. **Ա. Գալֆայան** Չոմախլու, էջ 132:

3. Երիտթուրք գործիչների մասին մեջբերումները տե՛ս **Vahan N. Dadrian** The Naim Andobian documents on the World War I destruction of ottoman Armenians: The Anatomy of a genocide. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 18, N 3, august, 1986, ps. 311-360.

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ**

Իթրքիստանի համագումարի հանգնարարությունը թուրքական պապ-վիրակությանը զինադադարից հետո

Թույլ չտալ, որ օսմանեան հողերը փոխանցուին դաշնակիցներուն, արաբներուն և հայերուն: Օսմանեան պետութիւնը պաշտպանել դաշնակիցներու պահանջած անդամահատումէն: Պատժել փրկել իր այն անդամները, որոնք Ոճրադատ ատեաններու առջև հանուած են:¹

Վեհիբ փաշայի՝ թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար, հեռագիրը Էրզրում (26 հունվարի 1918 թ.)

Թիվ 4 խառը հանձնաժողովի անդամները, տեսնելով 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսի և 5-րդ թուրքեստանյան դիվիզիայի շտաբների տեղաշարժը և վտանգ զգալով հայկական հրոսակների կողմից, միաձայն որոշել են ուղարկել անհրաժեշտ քանակությամբ զորք, պաշտպանելու տեղական բնակչության անվտանգությունը:²

Վեհիբ փաշա

-Թուրքական մարզերում մահմեդական բնակչության կյանքի անվտանգության համար առաջ են շարժվելու, մինչև որ շփման մեջ մտնեն ռուսական զորքերի հետ: «Հայկական ազգային զորքերին զորք չի համարում»:³

-Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց են տվել, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները:⁴

1. Մուսա Բրենս Անպատիժ ցեղասպանութիւն մը, Հայասպանութիւնը, Բեյ-րութ, 1969, էջ 54:

2. ՎՊԿՊԱ, 1818, ց. 2, գ. 45, ք. 152:

3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները:

4. И. Х. Баграмян Мои воспоминания, Ереван, 1979, стр. 88.

Ի Բերկուկը՝ բուրքական բանակի գնդապետ, «Մեր գործողությունները Հյուսիսային Կովկասում համաշխարհային պայտեռազմում (1918) և 15-րդ դիվիզիայի մարտական գործողությունը» աշխատության մեջ գրում է

1918 թ. գարնանը Բրեստ Լիտովսկի պայմանագիրն այլևս չէր բավարարում մեր կառավարությանը: Կառավարությունը պահանջում էր, որպեսզի մեր զորքերը զրավեն ռազմավարական կարևոր կետեր Կովկասում, հատկապես երկաթուղիներ՝ թույլ չտալով Վրաստանի և Հայաստանի կողմից Կովկասում մեր զորքերի գործողությունների ազատության ոլրև սահմանափակում: Մեր կառավարությունն իր այդ պահանջները ներկայացրել է վերջնագրի ձևով:¹

Էնվերը Բաքվի վրա բուրքական բանակի շարժվելու առնչությամբ

Ես չեմ կարող կանգնեցնել իմ նախաձեռնությամբ և օգնությամբ սկսված ռազմական գործողությունը, որը նպատակ ունի օգնության հասնել մահմեդական ժողովրդին Հյուսիսային և Արևելյան Կովկասում:²

Ռուշտում՝ բուրքական բանակի փոխգնդապետ

Ձալթելով Բաքում՝ հայ բոլշևիկների զորքերը շարունակեցին առաջխաղացումը մինչև Շամախի և Քյուրդամիրի բնագծերը: Նրանց ագրեսիայից չկարողացան փրկվել նաև Լենքորան, Սալյան և Դուբա քաղաքները...

Գերմանացիները կովկասյան քաղաքականության հարցում օսմանցիների համար դաշնակիցներ չեն եղել... Նրանք չեն ցանկացել, որպեսզի նավթով ամենահարուստ և մեծ քաղաք Բաքուն լինի միայն օսմանցիների ձեռքում:³

1. ՀՀ ՊԿՊԱ «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում 1914-1920 թթ. իրադարձությունների մասին» հավաքածու:

2. В. Ф. Лудгувевит Турция в годы первой мировой войны, стр. 218.

3. Ռուշտում Կովկասյան 5-րդ հետևակային դիվիզիան Բաքվի ուղիներով առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, Անկարա, 1934: ՀՀ ՊԿՊԱ, «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում...», էջ 24:

Վեհիբ փաշայի հեռագիրը իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշային

Աղբյուրների իսլամական անկախ կառավարության պահանջով Ղազախի վրայով Գյանջա է ուղարկվում ուժեղացված հավաքական զինախումբ՝ մահմեդականներին փրկելու բոլշևիկյան ագրեսիայից: Այդ զինախմբի հեծելազորը խնդիր ունի պաշտպանելու Ղազախ-Գյանջա տեղամասը: Ղարաքիլիսայում և Ջալալօղլիում իսլամական բանակի կարիքների համար պատրաստված են զենք և զինամթերք:¹

Ռուչոու

Հայերին գրավոր զգուշացում արվեց՝ անհապաղ հավաքել զենքերը և հանձնել թուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կգնդակահարվեն նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեր զենք... իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերն ենթարկվեցին հրետանային ռմբակոծության:²

Արշուրա (1920 թ.)

Պետք է ոչնչացնել Հայաստանը, զոր դաշնակիցները կուզեն իբր թուրք կանգնեցնել երկու եղբայր հատուածներուն, Անատոլուի և Կովկասի թրքութեան միջև:³

Ռեուֆ

Եթե հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն, թող այդ տունը ստանան իրենց բարեկամներէն:⁴

Սիմեդ Ջևդեք

Հայոց ազգային տան գաղափարը միանմունքին է. Թուրքիոյ մեջ ապրելու համար հայերը օրինակ պիտի առնին հրեաներէն, որոնք այն-

1. Ռուչոու Կովկասյան 5-րդ հետևակային դիվիզիան Բաքվի ուղիներով առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, Անկարա, 1934: ՀՀ ՊԿՊԱ, «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում...», էջ 5:

2. Ն.տ., էջ 31, 32:

3. Ն. տ.:

4. Ն. տ., էջ 132:

քան երջանիկ կապրին՝ չպահանջելով և ոչ մեկ ազգային առանձնաշնորհում: Իսկ եթե չեն ուզեր մեր հետ ապրիլ, թող երթան Արժանքին:¹

Ռիզա Նուրին ամերիկացիներին

Մենք ձեզի հաց կու տանք, դուք անոնց հող տուեք:²

Ջելալ Նուրի

Երբ Հայկական տան մասին կը լսեմ, կոնակի վրա կ'ինկնամ մինտա-րին և տասը վայրկեան անդադար կը խնդամ:³

Էնվերի գաղտնի հրամանը (27 փետրվարի 1918 թ.)

Ոչնչացնել ամբողջ հայ ցեղը:⁴

Էնվեր

(28 օգոստոսի, 1918 թ. հանդիպում հայկական պատվիրակության հետ: Հայաստանին չի վստահում, որովհետև թուրքերի մահաճիզ դեպքում հայերը խորանալու են մեր տարածքը):

...Դաշինք կ'ընենք Թուրքիայի հետ և չեզոքությունից հրաժարվելով, կովեք Թուրքիայի թշնամիների դեմ, պաշտպանեք երկաթուղիները և թուրքերի թիկունքը: Հակառակ դեպքում Հայաստանի տարածքին վերաբերող որևէ հարց չի քննարկվի և ընդառաջ չենք գնա, որպեսզի հայ գաղթականները վերադառնան իրենց տները:⁵

Բ. Ջևանշիր՝ Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար

Այսօր ինձ մոտ էր Թաղիանոսովը: Ես նրան ասացի, որ հանուն հայերի շահերի ինձ մոտ չերևալ և չմիջամտել: Երբ խոսում եմ հայերի հետ, իմ մեջ բարձրանում է այնպիսի չարություն, որ ինքս ինձ չեմ հասկանում և դա, իհարկե, վատացնում է հայերի վիճակը...

...Ես այս նախարարություն եկա միայն նրա համար, որպեսզի հաշվեհարդարի ենթարկեմ հայերին:⁶

1. Ն. տ., էջ 133:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

4. Վրաստանի կուսարխիվ, ֆ. 2914, գ. 503, թ. 19:

5. Ն. տ.:

6. «Кавказское слово», 1918, N262.

Հայդարով՝ Տրապիզոնի բանակցություններում Թուրքիայի պապ-վիրակության անդամ

Խոսել պետական սահմանների անխախտելիության մասին, ինչպես նաև Անդրկովկասի սահմաններում ժողովրդի իքնորոշման մասին, թուրքական կառավարության կողմից՝ տրամաբանական հետևողականությանը կարող է հարց հարուցվել՝ ինչո՞ւ Անդրկովկասի Սեյմի հաշտության պատվիրակության անդամները չեն կարծում, որ երկրամասի ժողովուրդների մեջ ինքնորոշման միտում կարող է դրսևարվել թուրքական կայսրության սահմաններում, և այդպիսով Օսմանեան կայսրության կողմից այդպիսի հայդաղղումը չի կարող թվալ գուրկ իրական մտքից ու բովանդակությունից։¹

Հաջինսկի՝ Ադրբեջանի պապվիրակության անդամ

Ինձ համար մի բան պարզ է, որ թուրքերին կարևոր է մեր անկախության հռչակումը... և Կարսից, Արդահանից, Բաթումից հրաժարվելը։²

«Իկդամ» (7 օգոստոսի 1918 թ.)

Կովկասը մեր կյանքն է, մեր հոգին։ ... Թուրք կառավարությունը չի կարող և պետք չէ, որ անտարբեր նայի, որ Կովկասը ենթարկվի ուրիշ քաղաքական և տնտեսական ազդեցության։

«Թանին» (14 օգոստոսի 1918 թ.)

Կովկասը գրավելը և նվաճելը ոչինչ չարժե Թուրքիայի համար, այն պետք է, որպեսզի Թուրքիան անձեռնմխելի պահի իր ամբողջությունը և պաշտպանի սահմանները։

Թալեաթ

Ղարաբաղի տեղաբնակ թուրքերը սար են բարձրանում, և այդ պատճառով անհնար է այդ երկիրը տալ Հայաստանին։³

Ահմեդ Էմին

Եթե մենք ցանկանում ենք պաշտպանել հայերին, ապա ոչ թե նրա համար, որ նրանց սիրում ենք, այլ նրա համար, որ այդ գործողություննե-

1. Հ. Ավետիսյան Հայկական հարցը 1915 թ., Երևան, 1997, էջ 114:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 9, թ. 101:

3. Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 290:

րին մղում են մեր շահերը: Թուրքիան հնարավորություն կունենա հաշտության վեհաժողովում հայտարարել, որ անցյալը հանդիսացել է կործանարար քաղաքականության արդյունք... Գործունեության համար անկախ և պատասխանատու Հայաստանը մեզ համար վտանգ չի ներկայացնում, մենք միշտ կարող ենք հաշիվ պահանջել մեր դեմ դրսևորված թշնամական յուրաքանչյուր քայլի համար: Եթե այդպիսի գործողություններ տեղի ունենան, ապա ավելի հեշտ կլինի հաշիվները մաքրել անկախ Հայաստանի հետ, քան արտասահմանյան պետությունների հովանավորության տակ գտնվող հայերի հետ... Այսպիսով, քաղաքական առումով Հայաստանը (անկախ) մեր տրամադրության տակ կլինի:¹

Վեհիք փաշա

Քանի որ սուլթանական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև խաղաղության դաշինք կնքված է, ապա հայկական գործերի գորացրումը բնական է, ուստի ոչ մի կարիք չկա, որ հայկական գործերը նույնպես օգտվեն օսմանյան ճանապարհներից ու խճուղիներից:²

Մուրսեյ փաշայի հեռագիրը Ա. Գյուլիսանդարյանին (3 օգոստոսի 1918 թ.)

Եթե դուք համաձայնվեք քաղաքը՝ Բաքուն, հանձնել առանց կովի, այդ դեպքում, առանց ազգի ու կրոնի խտրության, ամբողջ ազգաբնակչության իրավունքները կպաշտպանենք: Մասնավորապես հայերին քույր կտրվի և կերաշխավորվի անարգել փոխադրվել Բաքվից Հայաստան... իսկ եթե քաղաքը չհանձնվի... այն ժամանակ թե՛ վնասների և թե՛ թափված արյան պատասխանատվությունը կընկնի ձեզ վրա:³

Խան-Խոյսկուի հեռագիրը Խալիլ փաշային

(Շնորհավորում են) Թուրքերի քաջարի զավակների ձեռքով խոշոր կենտրոնը (Բաքուն) վերցնելու առթիվ, որը հանդիսանում է երկրորդ Ստամբուլը թուրք աշխարհի համար և որը կարող է ապահովել Բաքվի ու Ադրբեջանի ապագա քաղաքական ու տնտեսական բարեկեցությունը:⁴

1. «Վաքըթ», 3 սեպտեմբերի, 1918 թ.:

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 105:

3. «Վեմ», 1935, էջ 116-117:

4. «Աзербайджан», 1918, թիվ 1:

Պատում է Ա. Վամբերին

Համիդն ասաց. «Հայերու խելքը շուտով գլուխնին պիտի բերեմ: Իրենց գլխուն հարված մը տալով մոռցնել պիտի տամ յեղափոխութեան գաղափարը... Գրեթէ հարկադրուած եմ այդ արմատական միջոցները ձեռք առնել ի ներկայութեան այն անդուլ հալածանքին եւ թշնամութեանը, զոր քրիստոնեայ աշխարհը ցոյց կուտայ: Ռումանիան և Յունաստանը առնելով Եվրոպան Թուրքիոյ ոտքերը կտրեց: Պուլկարիոյ, Սերպիոյ եւ Եգիպտոսի կորստով անոր ձեռքերը կտրեցին, եւ հիմա այս հայկական յուզումով կուգեն մեր ամենէն կենսական մասերը՝ մեր աղիւնները խլել մեզմէ: Այս պիտի ըլլար ամբողջական կործանումը եւ մենք բոլոր մեր գորութեամբ դեմ պիտի դնենք ատոր»:¹

«Իկդամ» (23 սեպտեմբերի 1918 թ.)

Թուրքերի նպատակն է տիրել ամբողջ Կովկասին, պարսկական Ադրբեջանին, Թուրքեստանին և առասպելական թոշումի թեկն հառած հասնել մինչև Չինաստան, կիրգիզների բուն երկիրը, մոնղոլների ու սարքերի աշխարհը, թուրք-թաթարական Կասպից ծովի ափին ստեղծել թաթարական Ադրբեջան պետություն՝ Բաքու մայրաքաղաքով... Եվ Հայաստանը խեղդել իր անձուկ օդակում:

Ջելալ-Բայար՝ քաղաքական գործիչ

Կովկասում մենք ունենք երկու դիվիզիա: Վերջին ժամանակները գենք բաժանվեց Ադրբեջանին և Հյուսիսային Կովկասի մուսուլմաններին: Էնվեր փաշան պլանավորում էր կովկասյան կամավորներով մեր դիվիզիաներն ուժեղացնելուց հետո ջախջախել Հայաստանը և Կովկասում, ուր չեն կարող հասնել Համաձայնական պետությունները, ստեղծել ժամանակավոր կառավարություն:²

Թուրքական «Միլլի» հեռագրական գործակալության 1918 թ. օգոստոսի 16-ի հաղորդագրությունը

Կարսի, Բաթումի և Արդահանի պատվիրակությունը... երեկ ընդուն-

1. Ա. Չոպանեան Լումա, 1906, թիվ 4, էջ 77-79, թիվ 5, էջ 72-92:

2. Российский центр хранения и изучения документов новой истории, ф. 544, оп. 3, д. 15, л. 54

վեց Մեծ Վեզիրի կողմից, որին ներկայացվեց հանրաքվեի արդյունքները՝ նշված մարզերի 19 տարեկանից բարձր ամբողջ բնակչությունը ներկայացնող 87 048 ձայներից 85 124-ը պահանջել են այդ երեք մարզերը վերադարձնել մայր երկրին (Թուրքիային):¹

Էնվեր

Հայերը միշտ էլ եղել են և քանի դեռ կան, կլինեն մեր թշնամիները, հանգիստ չեն թողնելու մեր անատոլիական մահաճգները և ավելի լավ է նրանց հիմնովին բնաջնջենք մահ Կովկասում, ինչպես այդ արվեց Թուրքիայում:

Կովկասում փոքրիկ Հայաստանը պատճառ է դառնալու, որ միշտ ձգտի ընդարձակել իր սահմանները և Թուրքիայի համար հավիտենական վտանգի վերածի: ...Մենք մի արատ ունենք, որ պիտի մաքրենք... (Դա) հայերից Թուրանի ճանապարհի մաքրումն ու թուրքական միության ապահովումն է:²

Խալիլ փաշայի հայտարարությունը Երևանում (31 օգոստոսի 1918 թ.)

Մենք՝ թուրքերս... մի իդեալ ունենք և ուզում ենք այն իրականացնել: Մենք ցանկանում ենք վերամիավորվել մեր հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ, և դրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքներն իրար կապող ճանապարհի ուրիշների տրամադրության տակ չլինի:

Խան-Խոյսկին 1918 թ. Գանչակում Նուրի փաշայի զորքերին դիմավորելու ժամանակ

Վերջապես Ադրբեջանի թրքությունը հասնում է իր նպատակին՝ մտնում է իր սիրելի օսմանյան խալիֆի գիրկը: Վերջապես իրականանում է համայն մահմեդականության դարավոր իդեալը՝ համախմբում սուլթանի կանաչ դրոշի տակ: Թուրք ազատարար զորքերին սրտատրոփ սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարստանի թաթարներն ու կիրգիզները, Անդրկասպյան երկրի սարքերը, խիվազիները, բուխարացիները, և վերջապես, Աֆղանստանն ու հարուստ Հնդկաստանը: Կեցցե՛ օսմանյան բանակը: Կեցցե՛ միավորված մահմեդականությունը:³

1. "Arbeiter Zeitung", Վիեննա, 18 օգոստոսի 1918 թ.:

2. «Շարժում», 7 հունիսի 1985 թ.:

3. Գ. Անարոնյան Խոհեր հիսունամեակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 172:

Թալեաթը հայկական պարավիրակությանը (20 հոկտեմբերի 1918թ.)

Քանի մը ժամ ետք ես պիտի ձգեմ իշխանությունը. մենք յաղթված ենք, ես ձեզ կը նախանձեմ, դուք յաղթողներու բանակին մեջն եք, իսկ մենք պարտուածներու հետ ենք և շատ բան կը կորսնցնենք: Բայց ձեզ բան մը պիտի ըսեմ՝ երբեք մի մոռնաք, որ ապագան անյայտ է և դեռ ով գիտե ինչեր կընան պատահիլ: Ես ճակատագրապաշտ եմ, դուք երիտասարդ դիվանագետ եք, միշտ սպասեք վերջին վայրկեանին, երբեք չստորագրեք թուղթ մը երեկոյեան, երբ ան պիտի երթայ վաղը առավոտեան, ով գիտե ինչ կընայ պատահիլ գիշերվայ ընթացքին:¹

Խալիլ փաշան Բաքումի բանակցությունների ժամանակ

Տրապիզոնի բանակցություններէն յետոյ տեղի են ունեցած բախումներ և արիւնահեղութիւն Թուրքիոյ և Անդրկովկասի գորքերուն միջև: Ուստի մեր յայտարարութեանց բնույթը և հիմքը արդեն փոխված են, հետևաբար ես չեմ կարող թույլ տալ, որ մեր ներկա բանակցութեանց իբրև միակ հիմք ծառայե Պրեստ-Լիթովսկի դաշնագիրը:²

Ջենալ փաշայի հայտարարությունը Բաքումում

Աղբեջանցիք թուրքերու սիրելի եղբայրներն են և թուրքերը ազատելու են զանոնք... Թուրքերու և վրացիներու միջև, ճիշտ է, եղած են անցողակի թիրիմացութիւններ, բայց ինքը վստահ է, թե ապագային անոնք չի պիտի կրկնվին այլևս և շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ համեարաշխ գործակցութեան մը գետինը մշակել...

Թուրքերու վեճը հայերու հետ հին է, և հայերը ոչ մեկ քայլ կընեն հաշտվելու համար թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ հայերու նոր դժբախտութեանց:³

Քեհանդդին Շաքիր

Ես հայերու ազնիվ թշնամին եմ... Հայերը կանգնած են մեր համախալամական և համաթրքական սրբազան իդեալներու իրականացման ճամ-

1. Ա. Խատիսյան Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 93-94:

2. Ն. տ., էջ 52:

3. Ն. տ., էջ 55:

բուն վրա, և մենք անխուսափելիորեն կը բախվինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է և դուրս է մեր անձնական զգացմունքներէն ու տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնել մեր ճամբուն վրայէն այն ամենը, ինչ որ արգելք կը հանդիսանայ մեր ազգային սրբազան իդէալներուն: Եվ յետոյ, դուք միշտ ռուսներուն հետ եք, իսկ ռուսները մեր ռիսերին բշտամիներն են: Պատմական բշտամիները: Մտածեցեք այդ մասին, փոխեցեք ձեր հոգեբանությունը և կողմնորոշումը: Դուք բշտամի եք և ես ալ բշտամի եմ, բայց մենք ընկերակիցներ ենք:¹

Թալեաթը Ա. Խալիսյանին

Էնվեր փաշան կը գտներ՝ քանի որ հայերը եղած են և պետք է միշտ ըլլան մեր բշտամիները և հանգիստ չպիտի թողուն մեր Անատոլիոյ նահանգները, ավելի լավ է, որ հիմնավորապէս բնաջնջուին անոնք նաև Կովկասի մեջ, ինչպէս եղած են Թուրքիոյ մեջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մեջ պատճառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները և դառնայ յավիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է քեկուզ այն պատճառով, որ այսպէս թե այնպէս, երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ և անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի ավելի լավ է, որ անոնց գոհացում տրվի, որովհետև եթե նույնիսկ 100 000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզ հանգիստ չպիտի տան երբեք: Եվ վերջապէս փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կըլլանք Հայկական հարցը և այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդածողովին:²

Խալիլը Տրապիզոնի բանակցություններում հայկական պարպի-րակությանը

Ես և Վեհիբ փաշան կոմիտեում (երիտթուրքական) ներկայացնում ենք չափավոր, հաշտարար թև, Թալեաթ և Էնվեր փաշաներն ուզում են լրիվ ոչնչացնել հայկական հողը: Օգնեցեք մեզ մեր դիրքն ուժեղացնելու: Բոլոր զինւմներն արեք, մեզ հնարավորություն տվեք գալու Ջուլֆա-Պարսկաստան երկաթուղիով և թույլ տվեք մեզ գնալու Բաքու և Հյուսիս՝ Ղարաբաղիսա-Եվլախ ճանապարհով:³

1. Ն. տ., էջ 82:

2. Ն. տ., էջ 72:

3. Ն. տ., էջ 55:

Թալեաք

Մեր թշնամիները ռուսներն էին, բայց երբ անոնք իրենց հրացանները կը պարպելին մեր զինվորներուն վրա, անոնց փամփուշտները կը դիպչէին մեր զինվորներուն ոտքերուն: Իսկ երբ սկսեցան կրակել թրքահպատակ հայերը, իրենց հայրենիքի դավաճանները, այն ատեն փամփուշտները կը դիպչէին մեր զինվորներու սրտին:¹

-Արտաքին նկատումները մեզ թույլ չեն տար, որ ազատութիւն տանք գաղթականներուն վերադառնալու մեր գրաված շրջանները: Տեղական մահմեդականները չեն ուզեր զանոնք տեսնել, ես չեմ կախող երաշխավորել անոնց կեանքը: Թող անցնի ժամանակ մը, հանգամանքները թերևս կը փոխվին: Եվ յետոյ, չէ՞ որ հայերը դեռ պատերազմ կը մղեն մեզի դեմ: Պաքուի մեջ անոնք կազմակերպած են բանակ մը և կը կռվին տակավին, ինչպես նաև Ջանգեզուրի մեջ Անդրանիկը կը շարունակե պատերազմիլ մեր դեմ:²

-Մենք չենք կարող մտածել սահմաններու ընդարձակութեան մասին, որովհետև ես յաջողեցայ ընել այն, ինչ որ կենսական անհրաժեշտութիւն է Թուրքիոյ համար: Ես և իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաստանը և ատով գոհացում տվինք հայերու ազգային ձգտումներուն և լուծեցինք Հայկական հարցը: Միևնույն ժամանակ մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրա, և ունեցանք երկու յաջողութիւն.

ա) ստեղծեցինք Հայաստանը և

բ) անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը:

Միայն այդ գնով է, որ համաձայնեցանք հաշտվիլ հայկական հանրապետութեան գոյութեան հետ: Արդ, ինչպե՞ս կարելի է այժմ պահանջել, որ նոր հողամասեր կցենք Հայաստանին: Չէ՞ որ այդ չենք կրնար ընել առանց դիպչելու հին ու նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արդահանը և Պաքումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրկը:³

1. Ա. Խատիսյան Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 82:

2. Ն. տ., էջ 83:

3. Ն. տ., էջ 85, նաև B. Lewis Emergence of Modern Turkey, London, 1962, p. 339.

Հուսեյին Ջահիդ

Թուրքիոյ մեջ պատերազմէն յետոյ հազիվ թէ 6 միլիոնէն ավելի թուրքեր կը մնան: ...Մեզ պետք են կենդանի ուժեր, և հայերը պետք չէ, որ ճամբան փակեն դեպի մեր եղբայրները... (Ջանգեզուր- Ղարաբաղ և Ախալքալաք-Բորչալու ճանապարհներից) մեկն ու մեկը պետք է բաց մնա մեզ համար:¹

Վեհիբ փաշայի ֆերմանը Բաթումի պայմանագիրը ստորագրելու առնչությամբ (4 հունիսի)

Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Գանձակի և Երևանի միջև վերականգնելու համար շրջանառութեան մեջ պիտի դրվին յատուկ գնացքներ, որոնց մեջ պիտի գտնվին թուրք սպաներ: Այդ սպաները իրենց ձեռքը պիտի ունենան Վեհիպ փաշայի ֆերմանը, զոր պիտի կարդան թուրք-թաթարական բնակչութեան՝ ամեն տեղ յայտարարելով, որ այլևս հաշտութիւն է ու արգիլված է թշնամական վերաբերում ցույց տալ դեպի հայերը, կարգիվի նաև այսուհետև սպանել հայերը:²

Բ. Շաքիրը և Նազըմը Ա. Խալիսյանին

Դուք ամեն տեղ մեր դեմ կը գործէք, կը զինեք ամբողջ Եվրոպան ու Ամերիկան մեր դեմ, անողորք կերպով կը ձգեք մեր վարկը: Եվ եթէ մենք ձեզ ֆիզիկապէս կոչնչացնենք, դուք ալ կը սպանեք մեզ բարոյապէս՝ բան մը, որ շատ ավելի ծանր է մեզ համար:³

Էնվեր

Դուք կըսեք կոտորած, բայց չէ՞ որ պատերազմի ժամանակ ալ մարդիկ կը սպանվին և շատ ավելի մեծ արիւնահեղութիւններ կը կատարվին, որոնց համար ժողովուրդները արձաններ ալ կը կանգնեցնեն իրենց զորավարներուն: Չէ՞ որ ըստ էութեան նույն է խնդիրը: Պատերազմի մեջ քնդանոթներով ու հրացաններով կը սպանեն, իսկ այստեղ սուրերով և սվիններով: Արդիւնքը նույնն է՝ մարդոց սպանութիւնը: Ինչո՞ւ փարիսեցիութիւն ընէ: Թուրքիոյ մահացու վտանգ մը կը սպառնար հայերէն, որոնց սպանութիւնը հավասարազոր է թշնամիներու սպանութեան պատերազմի մեջ:⁴

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ., էջ 89:

3. Ն. տ., էջ 90:

4. Ն. տ., էջ 91:

-Լավ պիտի ըլլար, եթէ Հայաստանը իրեն համար թագավոր ընտրեր ավատրիական իշխան մը, Վրաստանը՝ գերմանական իշխան մը, իսկ Ադրբեջանն ալ թրքական իշխան մը: Այս երեք թագավորութիւններն ալ կարող էին շատ ամրանալ իրենց արքայական տուներու շնորհիւ:

Ռաուֆը Տրապիզոնի բանակցություններում (մարտ 1918 թ.)

200 տարուց ի վեր ցարիզմի դեմ մղված բոլոր պատերազմները մեր երկրների համար ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատագիրները ավելի ու ավելի էին կապվում միմյանց այդ ընդհանուր փառավոր պատմութեան ընթացքին... կովկասեան և թուրքական ժողովուրդներն այժմ կազմված են միևնույն կյոններից և միևնույն ազգերից և ունեն գրեթէ միևնույն պատմութիւնը...

(Անդրկովկասեան) պատվիրակութիւնը բաղկացած է Սեյմի պատվիրակներից... յիշեալ պետութեան (Անդրկովկասի) կազմակերպութիւնը չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրավունքին և... այդ պետութիւնը դեռ յայտարարութիւն չի արել իր անկախութեան մասին... Կովկասեան հանրապետութեան անկախութեան ճանաչումը հնարավոր կը լինի միայն մի առանձին կերպով Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք դաշնագրի մեջ, իսկ մման դաշնագրի բանակցությունները կարող են սկսվել այն ժամանակ միայն, երբ Անդրկովկասի պատվիրակութիւնը հրաժարվի Բաթումի, Կարսի և Արդահանի սանջակների վրա ունեցած յավակնութիւնից: Ինչ վերաբերում է Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման և Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ թուրքական ներքին խնդիր է և չի կարող քննութեան առնվել...¹

Մ. Վեհիբ փաշայի հեռագիրը Կովկասում ոռոսական բանակի հրամանապար Լեբեդիևսկուն (25 փետրվարի 1918 թ.)

Ռուսաստանի փառապանծ հանրապետութիւնը, համաձայնվելով պարպել Բաթումիի, Կարսի և Արդահանի շրջանները, հենց նոր այդ մասին ստորագրեց հաշտութեան դաշինք: ...Ես այս պահուս ստացա իմ սպարապետից մի հրաման, որի հիման վրա խնդրում եմ ձեզ ամենակարճ ժամանակում դատարկել յիշեալ շրջանները:²

1. Մ. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, քեյրութ, 1958, էջ 81:

2. Ն. տ., էջ 83:

Մ. Վեհիբ փաշայի հեռագիրը

Այսօր ստացված տեղեկությունների հիման վրա, ձերդ գերազանցության հեռանալուց յետոյ, Էրզրումում և քաղաքի շրջակայքում տեղի են ունեցել անհաշիվ զագանություններ հայերի կողմից, այդ պատճառով... հարկադրանքի տակ ենք, ըստ կարելիության, շուտ ազատելու սպառնալիքի ներքո գտնվող շրջանները: Այս առթիվ խնդրում են... որևէ ձևով յայտարարել այդ բռնավորներին, որ նրանց դիմադրությունը կարող է հանգեցնել խիստ ճնշումների և անսպասելի արդյունքի:¹

Ռեուֆ բեյի հեռագիրը անդրկովկասյան պապովիրակության նախագահ Չխենկելիին (13 ապրիլի, 1918 թ.)

(Ռպեսզի Անդրկովկասը կարողանա մասնակցել հաշտության բանակցություններին) անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարեն իր անկախությունը:²

Ռասուլ Չաղեի առաջարկը սեյմում (13 ապրիլի, 1918 թ.).

Հրավիրել բուրքական գործերին բուլշևիկների դեմ պայքարելու համար, քանի որ Սուխումին ու Բաքուն տառապում են ինքզինքը խորհրդային իշխանության գաղափարների ջատագով համարվող ավազակների լծի տակ:³

Բաքումի բանակցություններում օսմանյան պապովիրակության 1918 թ. մայիսի 26-ի վերջնագիրը

Հարիւր հազարավոր բուրքեր ու մահմեդականներ Բազվում և շրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպես կոչված յեղափոխականների արհմոտ լծից, և անուղղելի աղետը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է ավելի ու ավելի անխուսափելի... ոչ մի կառավարություն չի կարող դիտել անտարբեր աչքերով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրա անպատիժ կերպով աճեն նման ոճրագործություններ, և կը գիտակցեք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարության դրությունն առանձնապես փափուկ է Կովկասը ծվատող անիշ-

1. Ն. տ., էջ 85:

2. Ն. տ., էջ 293:

3. Ն. տ., էջ 294:

խանութեան հանդեպ, որովհետև այդ վերաբերում է նոյնպես և առավելաբար ապահովութեանը մի ազգաբնակչութեան, որ ցեղի ու կրոնի ամենասերտ ազդեցութիւնն ունի կայսրութեան բնակչութեան վրա: Միս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարութեանը դնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելիոյն շուտ, դեպի պատերազմի ուրիշ ռազմաբեմ գորքի ազատ փոխադրութիւնը ապահովելու անհրաժեշտութեան առջև:¹

***Մեհմեդ Ալիի՝ Երևանում Թուրքիայի ներկայացուցիչ, գրությունը
ՀՀ ռազմական նախարարին (24 նոյեմբերի 1918 թ.)***

Օսմանեան կայսրութեան գլխավոր սպայակոյտի պետը հրամայում է ինձ հաղորդելու ձեզ, որ Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից դուրս մնացող և թուրք զորքերի կողմից գրավված հողամասերը պետք է (հայերից) դատարկվեն վեց շաբաթվա ընթացքում:²

***Խան Թեկինսկու՝ Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչը
Հայաստանում, հեռագիրը իր կառավարությանը (10 ապրիլի 1919 թ.)***

Լուրերի համաձայն անգլիացիք Կարսը յանձնել են հայերին, պատրաստվում են յանձնել նաև Շարուր-Նախիջևանը... եթե դա ճիշտ է, կարծում եմ, անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Ադվանիստանի, Մալայան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականութեանը, նոյնպես և Հաշտութեան վեհաժողովին ընդդեմ անգլիացիների ցանկութեան՝ մի քանի միլիոն մահմեդականներին ենթարկել կես միլիոն հայերին:³

Զիաթխանովի՝ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար, հեռագիրը Խան Թեկինսկուն (6 մայիսի)

Անյապաղ կապ հաստատեցեք Կարսի կառավարութեան հետ: Յոյց տվեք նրան ամեն տեսակի ազգակցութիւն: Իմացեք, թե ինչի կարիք ունի: Հեռագրեք մեզ, որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնենք:⁴

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բեյրութ, 1958, էջ 295-299:

2. Ն. տ.:

3. Ն.տ.:

4. Ն. տ.:

Քարվի կառավարության մայիսի 18-ի հեռագիրը

Եթե տեղական բնակչությունը կարող է կանգնեցնել հայկական զորքերի յառաջխաղացումը, այդ ուրախութեամբ կընդունվի Ադրբեջանի կողմից, մանավանդ որ Ղարաբաղի հայերը, հակառակ մեզ աջակցելու համար Ղարաբաղ եկած անգլիացիների ներկայութեան, կտրականապես ընդդիմանում են Ղարաբաղում Ադրբեջանի իշխանութեան հաստատմանը:¹

Թեկինսկու հեռագրերը (10 մայիսի)

Յետաձգեցեք Հայաստանի երկաթուղիների համար նավթ ուղարկելը, որովհետև Նախիջևանի շրջանում դեպքեր են սպասվում:

...Անհրաժեշտ է Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել Նախիջևանում: Գործը կազմակերպելու համար անյապաղ պետք է դրամ բաց թողնեք: Իմ ձեռք առած միջոցների շնորհիվ Շարուրը, Նախիջևանը և Օրդուբադը արդեն միացել են մեկ ազգային խորհրդի մեջ, որը մշտական յարաբերութեան մեջ է ինձ հետ:²

11 հունիսի

Շարուր-Նախիջևանի շրջանների մոտ 6 000 կիսականոնավոր զորք՝ ձիավորով, քնդանոթով ու գնդացիներով, ռազմունակութեամբ յետ չեն մնում հայերից... Պատերազմական գործողությունների ժամանակ զինված ուժերի թիվը կարող է հասնել 10 000-ի:

...Ոչ մի ֆուստ նավթ ու մագուր բաց չթողնեք Հայաստանին: Մեր զորքերի երևալը սահմանների վրա խուճապ կը ձգե հայերի մեջ, կուժեղացնեն դասալքությունը և կը բարձրացնեն մահմեդականների ոգին... Եթե ուզում եք օգտվել թուլեից, ձեռք առեք շտապ և վճռական միջոցներ:³

14 հուլիսի

Բոլիք Վեդիի դրությւնը լուրջ է... Մահմեդականներին կարող է ազատել Ադրբեջանի զինված միջամտությունը...⁴

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

4. Ն. տ.:

1 օգոստոսի

Հայկական զնդերը փախչում են կամ ոչնչանում...

Մահմեդականները դեռ չեն ցանկանում զրավել Երևանը... պետք է անյապաղ պատերազմ յայտարարենք:¹

3 օգոստոսի

Անհրաժեշտ է, որ Ադրբեջանը երկու շաբաթվա ընթացքում մաքրե Ջանգեզուրի հաշիվը և զորքերը առաջ քաշե մինչև Ղամաբլու:²

Հասկեխ Ուսուպրեկով համաշայնագիրը՝ ստորագրված Բաքվում օգոստոսի 29-ին

Շարուր-Դարալագեազի և Նախիջևանի գավառներում պիտի հաստատվի չեզոք շրջան...

Հայաստանի կառավարութիւնը պիտի գործադրե իր ամբողջ ազդեցութիւնը հանգստացնելու համար հայ ազգաբնակչութեանը չեզոք շրջանում և Ջանգեզուրում...

Հայաստանի և չեզոք շրջանի սահմանը պիտի լինի այն տեղը, որը կոչվում է Գալլի Դրունք:³

«Հարավ-արևմտյան Ադրբեջանի» ներկայացուցիչների հուշագիրը Հասկեխին (9 սեպտեմբերի)

Սուրմալուի, Վեդի Բասարի, Միլիստանի, Շարուրի, Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջաններն իրենց համարում են անբաժանելի մասն Ադրբեջանի:⁴

Ադրբեջանի կառավարության հայտարարությունը

1918 թ. յունվարից սկսած, նախքան թուրքերի գալը Երևանի նահանգ, հայերը քանդեցին ավելի քան 300 գիւղեր՝ կոտորելով այդ գիւղերի մահմեդականների մեծ մասին... Հայկական վարչութիւնը օգոստոսի 17-31-ը կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել է ջարդել ու կոտորել Էջ-

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բեյրութ, 1958, էջ 295-299:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ., էջ 305-306:

4. «Ադրբեջան», Բաքու, 1919 թ., թիվ 176:

միածնի, Սուրմալուի, Երևանի և Նոր Բայազետի գավառների մինչև 50 գիւղի մահմեդականների։¹

Աղբբեջանի կառավարության հայտարարությունը

(Ղարաբաղում Աղբբեջանի) ընդհանուր նահանգապետութիւն հաստատելու որոշումը ոչ մի դեպքում չի խախտում Հայաստանի հողային իրավունքները։ Ընդհակառակը, Հայաստանի կառավարութեան բողոքը մենք համարում ենք խախտում մեր գերիշխանութեան և մեր ներքին գործերին միջամտելու փորձ։²

Ռասուլ Զադե

Ղարաբաղը, մեր հայրենիքի այդ սիրուն վայրը, ազատվեց մեր յամառ դրացիների ոտնձգութիւններից, որոնք ջլատում էին մեր տնտեսական կեանքը և, մեր ջրերի վերին հոսանքը բռնելով՝ ուզում էին մեզ նեղ դրութեան մատնել։ Առանց տեղի տալու ավելորդ արիւնահեղութեան՝ հայ ժողովուրդը բռնեց հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը և ընդունեց Աղբբեջանի գերիշխանութիւնը։

Նախիջևանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապէս «Հախշը-Ջիհան» (աշխարհի զարդանկար) է և անբաժան մասը Աղբբեջանի. շնորհիվ իր հերոս և անձնվեր զավակների հայրենասիրութեան, օգտվեց ապստամբելու իրավունքից, միանալու համար հայրենիքին, որից բաժանվել էր խաբվելով։ Նախիջևանը իր սահմանից դուրս չալտեց բռնագրավող Հայաստանի բանակը։

Գալով Զանգեզուրին, որ ցավ է դարձել մեզ համար, և մեջտեղը կանգնած է՝ սպառնալով մեր նպատակներին, կարող ենք յոյս ունենալ, որ նա էլ մոտ ժամանակում կը դրվի անվնաս դրութեան մեջ, և որ Առտարա գետից և Սամուրի կամուրջից սկսած մինչև Արաքս գետն ու Ջուլֆայի կամուրջը կը բացվի անարգել մի ճամբա։³

Խալիլ բեյի՝ Օրդուբադի շրջանի զինվորական կառավարչի հայտարարությունը (8 օգոստոսի 1919 թ.)

Մեր սահմաններում գտնվող հայ գիւղերը, եթե կցանկանան հպատակվել մեզ, պետք է յանձնեն զենքերը...

1. «Աշխատավոր», 27 սեպտեմբերի, 1919 թ.։

2. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 313։

3. «Աղբբեջան», Բաքու, 28 օգոստոսի, 1919 թ.։

Աղբբեջան-քեմալականների միջև 1920 թ. ապրիլի 15-ին Էրզրումում կնքված պայմանագիր

Աղբբեջանի կառավարությունը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդային Ռուսաստանին և Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի միջև մերձեցումն իրականացնելուն: Անհրաժեշտության դեպքում ինքն էլ է յարում այդ միութեանը:

...Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն վճռականորեն խոստանում է, որ այն դեպքում, երբ Հայաստանը յարձակում գործե Աղբբեջանի վրա, և Աղբբեջանի կառավարությունը վճռականորեն խոստանում է, որ եթե Թուրքիայի արևելյան շրջանները տրվեն և միացվեն Հայաստանին, այս երկու դեպքում էլ համաձայնության եկած կողմերը պաշտպանելու են միմյանց շահերը և գործելու են որպես միացյալ բանակ:²

Թուփիքաշև՝ Աղբբեջանի նախագահ

Աստուածային շնորհով կրցած եմ հասնիլ իմ նպատակիս՝ տեսնել բոլոր մահմեդականներու խալիֆը և բոլոր թուրքերու փատիշահը: Ատեն մը առաջ դուք ընդունեցիք թուրքի փոքր պետության՝ Ադրպեյճանի պատուիրակությունը և զիջանեցաք ըսելու. «Ադրպեյճանցիները իմ նախասիրեալ զավակներս են»: Մենք՝ ադրպեյճանցիներս, կը յիշենք այդ պատիվը... և այիտի ապրիմք իսլամներու խալիֆային և օսմանցի թուրքերու փատիշահին՝ մեր մեծ եղբոր շնորհիվ:³

«Իսլամական հանրագիտարան»

Երևանի հայերը և շրջակայքի հայությունը օտարամուտ են: Բնիկ տեղացին թուրքն է, որ տեղահանուած ու փոխանակուած է: Հետևաբար, Երևան մաս կը կազմէ Թուրքիոյ...⁴

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 335-336:

2. Ն. տ., էջ 447-448:

3. Գ. Ահարոնեան, Խոհեր հիսնամեակի ավարտին, 1915-1965, Բեյրութ, 1966, էջ 172-173

4. Ն. տ., էջ 177:

Ք. Կարաբեքիր

Մեր, Ադրբեջանի և բուլղարիկների միջև կնքված պայմանագրի հիման վրա, մեր մեծ թվով սպաներ, բժիշկներ և պաշտոնեաներ գնացել են Ադրբեջան: Բուլղարիկները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողություններ սկսել հայկական սահմանների վրա՝ հայերի դեմ, Կիլիկիայի սահմաններում՝ ֆրանսիացիների դեմ: Դադստանում կազմված կանաչ բանակը՝ Էնվերի, Նուրիի և Խալիլի ղեկավարությամբ, պետք է աշխատի ապրիլի սկզբներին մտնել Բագու: Ադրբեջանական զորքերը պետք է ցույց տան կեղծ-խաբուսիկ դիմադրություն, որպեսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների հանդեպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ադրբեջանական զորքերը պետք է առիթ որոնեն ընդհարվելու Հայաստանի հետ և Անատոլիայում գտնվող թիւրք զորքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները և սկսեն ռազմական գործողությունները Հայոց Հանրապետության դեմ:¹

Ռազմական խորհրդի 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ի նիստը Էրզրումում

Ռազմական խորհուրդը դիմեց Կարաբեքիրին հետևյալ հարցով՝ ինքն ունի՞ր բավական ուժ և հավատացա՞ծ է, որ քեմալական բանակը կատարեալ յարդուրին կունենա:

Ք. Կարաբեքիրի տրամադրության տակ գտնվում է 4 դիվիզիա, որից երկուսը՝ Ռեմզիի հրամանատարության ներքո: Դիվիզիաներից իւրաքանչիւրը բաղկացած է 8-9 հազար ասկերից, որոնց կաջակցեն մակքիւրդ և թիւրք հրոսախմբերը...

Այնուամենայնիվ Մ. Քեմալի համար դեռ մնում էր մի մութ կետ՝ Հայաստանի դեմ յարձակվելու դեպքում պետք է գիտնալ, թե ինչ դիրք կը բռնե Վրաստանը... Մ. Քեմալը ծածկագիր ուղղիտյով դիմեց Բագու, որտեղ գտնվում էր թուրքական պատվիրակությունը... Բագուից Անգորա ստացվող հետևյալ լալոնական պատասխանը. «Ճանապարհը բաց է»...

Ռեմզին անմիջապես իր 13 գորաբաժնի գլուխն անցավ և սեպտեմբերի 19-ին դիմեց դեպի սահման... (Կարաբեքիրը... ծածկագրեց Բաքու):

«Բանակը պատրաստ է գործողությունները սկսել»:

Սեպտեմբերի 23-ին դիմեցին յարձակման:²

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ.:

Խալիլը Արամ Մանուկյանին Երևանում (1918 թ.)

-Արամ ջան, ասացի, որ մենք պետք է փախչենք... Բայց մի բան... ինձ անձնապես մտահոգում է... վախենում եմ, թե մեր փախուստի ժամանակ հայերը կոնակից մեզ սպանեն:

-Հայերը փախչող զինվորին կոնակից չեն սպանի,- պատասխանեց Ա. Մանուկյանը:

-Այնքան բան է պատահել, որ հայերը կարող են շփոթել լավը վատի հետ: Ես եղել եմ միշտ ձեր բարեկամը: Դու գիտես այդ,- ասաց Խալիլը,- բայց կարող եմ ինձ էլ ուրիշների պես նկատել և սպանել... Պիտի խնդրեի քեզանից, որ 2-3 հայ տալիք, որ ինձ առանձնապես առաջնորդեին մինչև Էրզրում և ասեին. «Սա մեր բարեկամն է, պետք չէ նրան ձեռք տալ»:¹

Ռեուֆ բեյը հայերին

Դուք միշտ հակված եք դեպի ռուսները և դրա համար պիտի ջնջենք հայերին: Եթե դուք՝ հայերդ, շարունակեք Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգնությանը դիմել, մենք չենք երաշխավորի նաև մնացած հայերի անվտանգությունը:²

Ռեուֆ բեյը հեզմանքով Հ. Քաջազունուն

Մենք ինչպե՞ս չվախենանք ձեզնից՝ հայերից: Թուրքիայում այլևս ոչ մի հայ չկա, իսկ դուք դեռ պլաններ եք քաշում Թուրքահայաստանի մասին:³

Վեհիյը փաշա (1918 թ. մայիսի 27ին)

Հայ գործը հիանալի կռիվեց... ըստ Շեքի փաշայի նա նման կռիվ չի տեսել տաճկական ոչ մի գորաճակատում, չնայած մեր ուժերին (10 հազար կանոնավոր զորք, չհաշված կամավոր հրոսակներին, իսկ հայերը՝ 7 000) ու տեխնիկական առավելություններին, կռիվը չորս օր տևեց: Այդ կռիվը զանազան խորհրդածությունների մյուս է դառնում, որ Կովկասում դուք (հայերդ) բռնելու եք Բուլղարիայի տեղը:⁴

1. Արամ Ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 505:

2. Протоколы заседаний Бакинського национального комитета. ՀՀ ԶԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 315:

3. Мелик-Каракозов Г. Воспоминания, 1918 г., стр. 25.

4. ՀՀ ԶԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 241:

Հ. Բայուր

Էնվերը պատրաստվում էր իրեն հռչակել Ադրբեջանի սուլթան:¹

Մուհամմեդ 6-րդ

Եթե ինքն այն ժամանակ սուլթան լիներ, ոչ մի այդպիսի բան (հայերի կոտորածներ) տեղի չէր ունենա... մնան հանցագործությունները և միևնույն հայրենիքի զավակների փոխադարձ ոչնչացումը ցնցեցին ինձ... (ինքը) կարգադրել էր հետաքննություն անցկացնել և խստորեն պատժել հրահրողներին... Սակայն տարբեր փաստեր խանգարեցին իմ հրամանների լրիվ կատարմանը: Այժմ գործը մանրագնին ուսումնասիրվում է, արդարադատությունը շուտով կասի իր խոսքը, և մենք այլևս երբեք չենք տեսնի այդպիսի սարսափելի իրադարձությունների կրկնություն...²

Ջևդեթ Քերիմի «Դասախոսություններ անկախության համար մղված պայքարի մասին» գրքից

Գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացած էր Արևելյան ռազմաճակատի վրա, քանի որ այստեղ հաջողությունը նշանակում էր ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը, որ թարախապալարի նման շարունակում էր մնալ մեր երկրի մարմնի վրա:³

Խառ-Մամեդով

Թուրքական գործերի առաջխաղացումը և նրանց կողմից վիճելի մարզերի գրավումը պետք է դիտել ոչ թե որպես դրանց նվաճում, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում...⁴

Ռասուլ Չադե

Բոլորը հույս էին դրել Թուրքիայի վրա: Միակ ուժը, որն ի վիճակի էր փրկելու ազգը այդ ծանր դրությունից՝ Թուրքիան է: Այդ եղբայրական ազգը կգա և մեզ կփրկի քշմամու ձեռքից:⁵

1. H. Bayur XX y.y. Türklüğün Tarih ve akun Siyasi, Ankara, 1974 Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 140:

2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 160:

3. Мустафа Кемаль Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, стр. 314

4. ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 140:

5. ՀՀ ԲԿՊԱ, ֆ. 11, գ. 29, ք. 591:

«Վարք» քերթ

Մեր գլխավոր նպատակը Անդրկովկասի սահմանագծերի պահպանումն է, Ռուսաստանի և մեր միջև այնպիսի ամուր պատմեջի ստեղծումը, որը կարողանա կատարել բուֆերի դեր՝ ի դեմս նորաստեղծ անդրկովկասյան անկախ պետությունների:¹

Վեհիք փաշա

Մենք հայերին մատների վրա կխաղացնենք այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեզ զինվորներ են հարկավոր ճակատի համար, իսկ հետո քրդերի ու թաթարների օգնությամբ նրանց կստիպենք խեղդվել այդ տոպրակում, որում նրանք նստած են:²

Զ. Կարաբեքիր

Որպեսզի երկրում ամուր խաղաղություն ապահովենք, առաջին իսկ պատեհ առիթով որպես պատանդ պետք է գրավենք մույնիսկ ամբողջ Հայաստանը... ինչ էլ որ լինի, պետք է հայերի ու հույների հետ հաշիվները մաքրենք... իմ որոշումը հետևյալն է... Եթե որևէ կողմից մեր շրջանի վրա հարձակում գործվի, ապա պատասխանատվությունը բարդել Հայաստանի վրա:³

Կարաբեքիրի հեռագիրը Անկարա (1918 թ. ապրիլի սկզբներ)

Մոտ օրերս ես հաղորդելու եմ այն մասին, որ Հայաստանը ջնջված է աշխարհի քարտեզից:⁴

Բեռլինում Թուրքիայի դեսպանի հայտարարությունը

(Հետագայում) հնարավոր է Կովկասի ժողովուրդներին միավորել մի բուֆեր պետության մեջ և... Կասպից ծովից արևելք ընկած տարածքներում ևս ստեղծել թուրքական անկախ պետություն:⁵

1. “Грузинская республика”, 18-ое ноября, 1919 г.

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, ք. 79:

3. Karabekir Pasa Birinci Kafkas Kclordusonum 334 senesindeki harekati ve meshundaki hakkinda general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti, Erzurum, 1919, s. 22

4. Ե. Սարգսյան Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 138:

5. Документы Германии, док. 11, стр. 40-41

Ռասուլ Չադե

Պիտի գա օր մը, երբ այս առունները միանալով պիտի կազմեն ուժեղ դաշնակցութեան մը գետը: Եվ մեր աչքին առջև կը կենդանանա 1871-ի գերմանական պետութիւններու միութիւնը: Թուրք աշխարհը այդ երջանիկ իդեալին հասնելու համար պետք է անցնի հանգրվաններէն մեկէն, որ է կովկասեան ազգերու միանալը ռուսական տիրապետութեան դեմ... Միութիւն Թուրքիայի հետ ապակեղորոնական կապով:¹

Ալի Հայդար Էմին

Մեր նշանաբանն է՝ լեզուի միութիւն, երկրի միութիւն: Երբ թուրքիացի թուրքճիները «միանանք» կըսեն, չեն ուզեր իրենց երկրին սահմանակից թուրք պետութիւններ ստեղծել անոնց հետ միայն իբրև դաշնակից ապրելու համար:²

Չիա Գեռքալի

Թուրքիոյ մեջ Աստուծո սուրը «խալք»ին,
Աստուծո գրիչը թուրքճիներուն ձեռքն է:³

Ք. Կարաբեքիր

Արիականներու հոս գալէն առաջ, մշակոյթ մը հիմնել կարողացող օրտոհացիներու իսկապէս թուրանցի ըլլալն ու 11-րդ դարուն թուրքերուն այս կողմերը հաստատովի սկսած ատեն, հայերուն իրավական դրութեան վաղուց ի վեր վերջ գտած ըլլալը կը փաստվին պատմական տվեալներով: Երկար պատմութեան մը ընթացքում արյունի, հոգիի և բարոյականի կապերով այս վայրերը անքակտելի կերպով գոյված են մեր ժողովրդին: Այս վայրերուն մեջ մեր ժողովրդին տիրապետութեան միայն զինվորական չըլլալով՝ անոր մշակոյթային հիմ ունենալն ալ կը փաստվի մինչև այսօր կանգուն կեցող հուշարձաններով: Այս առնչութեամբ՝ քանի մը աղոթատեղիներէ զատ հայերու պատկանող ոչ գիտական և ոչ ալ մշակոյթային հաստատութիւններ կան:⁴

1. Շահան Նաթալի Թուրքերը և մենք, էջ 167-168:

2. Ն. տ.:

3. «Յառաջ», 2 ապրիլի, 1927 թ.:

4. K. Karabekir Istiklal harbimiz, Istanbul, 1969, s. 44.

Կարաբեքիրը 1919 թ. ապրիլի 19-ին այցելում է հիվանդ Մ. Քեմալին ու նրան ասում

Ես վաղը Էրզրում կը մեկնիմ: ...Ազգին փրկութեան բանալին արեւելքն է: ... Պարզ է, ծրագիրս-կազմութեունը ազգային կառավարութեան մը, և արեւելյան նահանգները գրավելու պատրաստվող Հայաստանը մեզի համար խաղաղութեան լավ գրավական մը ըլլալուն համար՝ ձեռք անցնել զայն... իմ ուխտս պայքարի է մինչև ու ամայի լեռան գագաթը դառնալ իմ գերեզմանս:

Քեմալը պատասխանեց. «Լավանամ՝ ձեզի օժանդակել կաշխատիմ...»:

Ժամանակակից բուրքեր

-Անցյալներում Մարդիկում սպանված երեխաների դիակներ տեսանք: Մեղք են. խղճի ու պատվի ձեր անձնավորությունը, որի երակներում թուրքի արյուն է հոսում, չի կարող ընդունել այս արյունահեղությունը:¹

- Թ. Էվրեն՝ Թուրքիայի նախկին նախագահ

Հայերը առաջին համաշխարհայինի տարիներին դավաճանեցին և թուրքերին թիկունքից հարվածեցին՝ միանալով ռուսներին: Դրա հետևանքը եղավ որոշ հայերի հարկադրական տեղափոխությունն ուրիշ վայրեր: ...Տեղահանվող հայերի մեջ զոհեր եղան: Ահա այս զոհերն են, որ ներկայացնում են իբրև ցեղասպանություն... իսկական կոտորած կատարել են հայերը, որոնց զոհ գնացած անմեղ մարդկանցով գերեզմանները հայտնաբերվել են Էրզրումի շրջակայքում:²

- Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարություն

Տեղահանությունը ցեղասպանության հետ նույնացնել, կնշանակի պատմության առաջ մեծ հանցանք գործել:³

-Օսմանյան արխիվների բացելն առանձնակի նշանակություն չունի, քանի որ խնդրո առարկայի (հայերի կոտորածների) մասին փաստաթղթ-

1. TACC, "Атлас", 30 июня, 1987 г.

2. Ն. տ.:

3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 19 օգոստոսի 1987 թ.:

քերը 1918 թ. իրօքիհաղականների Նուրի Օսմանիե ակումբից փախցվել և հրկիզվել են:¹

- «Թերջուման»

Օսմանյան արխիվների փաստաթղթերը դասավորելու գործը հանձնարարված է ոչ թե մասնագետներին, այլ նախկին դեսպաններին ու պաշտոնաթող բարձրաստիճան սպաներին: Վավերագրերը նրանց հանձնվում են այդ նյութերի հետ վարվելու սեփական քմահաճույքով:²

- Մ. Յըմազ՝ Թուրքիայի նախկին վարչապետ

Ոչ մի կառավարություն չի կարող փոխել հայերի պնդումների (կոտորածների իրողություն) նկատմամբ քաղաքականությունը, քանի որ հասարակությունը դրան հիվանդագին է վերաբերվում:³

1926 թ. Արաթուրքի դեմ կազմակերպված մահափորձին նվիրված մի քուրքի հեղինակած հողվածաշարից

Ողբերգությունը կատարեալ ընելու համար, յիշենք նաև ընդհանուր պատերազմի տարիներու զանգուածային տեղահանություններն ու հալածանքները, ինչպես նաև ժողովուրդի մը մտավորական ընտրանիի ձերբակալումներու վախճանը այն եղերական պայմաններու տակ, անմեղ եւ անդատապարտ մարդոց վերապահուած այնքան կսկծալի վախճանը:

Շարժանկարի ժապավենի մը պես կը տողանցեն պատմութեան աչքերուն առջեւ այս ցավալի դրվագները, որով նախապես տրված ու ծրագրված հրահանգի մը համաձայն, 11-24 ապրիլ 1915-ին եւ այլ թվականներու մեջ, հասարակ ոճրագործներու մման կը ձերբակալեին հայ մտավորականութեան պատկառելի ներկայացուցիչները... առանց հաշվելու գավառի մտավարականութիւնը եւ յառաջադեմ ժողովուրդ, որոնք ծաղկեցուցել էին իրենց բնական տեղերը իրենց պարկեշտութեամբ, ստեղծագործ ոգով, աշխատասիրութեամբ...

Այաշի, Չանդըրըի բանտերը կը յորդեին այսպիսի ձերբակալեալներով, որոնցմէ շատեր անդարձ կը բաժանվեին եւ սեւ շղարշ մը կիջնէր այս ողբերգութեան վրայ:⁴

1. «Միլլիեթ», 28 հոկտեմբերի 1987 թ.:

2. «Հորիզոն», 23 նոյեմբերի 1987 թ.:

3. ТАСС, «Атлас», 23 января, 1989.

4. «Ալիթ», 23 ապրիլի 1989 թ.:

Համդուլլահ Սուրիի ճառը Անկարայում «Թուրք օջախների» կենդրոնական պալատի հիմնադրման ժամանակ (21 մարտի 1927 թ.)

Թուրք օճաղըն հրապարակ եկավ իբրև հակազդեցություն միս տարբերու մասնավոր վիճակին...

Թուրք օճաղըն օսմանեան հայրենիքին վրա երևցավ իբրև սեղմուած բռունցք մը, ու թրքական դատը թուրք օճաղըին միջոցով միս դատերուն մեջ մտավ և դիրք բռնեց...

...Կեցած կետէս կը տեսնեմ առանց պահանջի, պարզ կտուր մը, այն, որուն տակ հավաքուեցավ Թուրքիոյ ազգային Մեծ ժողովը... Այս կտուրին վերև նոր դրոշ մը ծածանեցավ: Այդ դրոշը Ասիա առաջին անգամ կը տեսներ, դրոշ մը, որ ազգայնութեան գաղափարը կը խորհրդանշեր: Տասնվեց տարի առաջ գրականութեան, գիտութեան և գաղափարի գետնին վրա ծնված ազգասիրութիւնը այդ դրոշակով քաղաքական ասպարեզ մտավ...

Թուրք ազգայնականութիւնը պատմութեան արձանագրած ամենէն գորավոր գաղափարական պայքարներէն մեկն է: Այս հոսանքը, ամեն արգելք խորտակելով, ամեն դժվարութիւն գլելով, արիւնոտ ճամբու մը վրայէն քալելով, առաջ անցավ: Ու յուզուած սրտով կը տեսնենք, թե անիկա այսօր թուրք վեհապետութեան մը ձևը առած է ու հայրենի հողերուն վրա թրքական պետութիւն մը դարձած է...

Այսօրուան սերունդին վրա ալ պարտականութիւն կը ծանրանա թուրք լեզուէն դուրս եղող բարբառներու առաջ բերած տարբերութիւնները մեջտեղէն վերցնելով, քաղաքական միութեան վրա բարոյական միութիւն հիմնելու:¹

Իսմէթ Ինենյուի ճառը

Ներկայիս կը բոլորենք ազգայնականութեան շրջան մը: Ազգութեան գաղափարը միայն անկեղծ ազգասերներու միտքին մեջ գոյութիւն ունեցող գաղափար մը չէ, այլ ծրագիր մը, որ շարունակ կիրագործուի և որ կը նմանի արեան շրջանի մը, որ կեանքին բոլոր մայր երակները պատած է:²

1. «Յառաջ», 2 ապրիլի 1927 թ.:

2. Ն.տ.:

Ալի Էմիր

Ուրեմն վերին Ատրպեճանը նախ իր անկախությունը պիտի ապահովե եւ յետոյ Թուրքիոյ հետ պիտի դաշնակցի:

Ատրպեճանցիները ոչ միայն որևէ փափակ չունին ապրելու իբրև խորթ եղբայր տարացեղ և տարակրոն վրացիներուն և հայերուն հետ, ոչ միայն անոնց ջերմ տենչանքն է օր առաջ միանալ իրենց ցեղակից և կրոնակից թուրքերուն, այլև զուտ գործնական տեսակետէ, անհրաժեշտ կը նկատեն փան-թուրքական ծրագրերուն յաջողութիւնը: Միայն Միջերկրականէն Արալ և Բալխաշ երկարող խիտ-թուրքական ուժեղ դաշնակցութիւն մը կըրնայ ըլլալ բավական գորավոր պատուար ռուսներուն դէպի հարավ հոսումին դեմ և երաշխավորել Ատրպեճանի գոյութիւնն ու ազատութիւնը:

Ատրպեճանցիներուն ծրագիրն է նախ իրենց միացնել պարսկական Ատրպատականը, յետոյ Կովկասը վերածել Մեծագոյն Ատրպեճանի մը:¹

Խանք Ինենյուի հայդարարությունը Լոզանում

Քրդերը թուրքեր են:²

«Վատիկ» քերթը (Էրզրում) «Թուրքիզմ և Քուրդիզմ» առաջնադրում գրեց (6 հոկտեմբերի, 1923 թ.)

Յուրաքանչյուր ոք, ով բնակվում է Թուրքիայի սահմաններում, անկախ իր հավատից ու համոզմունքներից, համարվում է թուրք:

Ք Արաքուրք (1937 թ., նոյեմբերի 16-ին)

Երկրի արևելքի բնակչությունն ամբողջությամբ կազմված է թուրքերից:³

Աբբուլաք՝ Թուրքիայի վարչապետ (1989 թ.)

Մենք մեր սահմանադրությունն ընդունել ենք միայն մեկ ազգի գոյությամբ: Թուրքիայում մեկ ազգ կա: Դա այն մարդկանց ամբողջությունն է, որ կոչվում է թուրք ազգ:⁴

1. Չարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 166:

2. Ն. տ.:

3. I. Besikci Dogu Anadolunun Düzeni, II Baski, Istanbul, 1970, s. 301.

4. Թուրքական հեռուստատեսություն, 23 դեկտեմբերի 1989 թ.:

Քաղվածք քաղաքական կուսակցությունների մասին 1983 թ. ընդունված օրենքից

Քաղաքական կուսակցությունները չեն կարող պնդել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում կան փոքրամասնություններ: ...Քաղաքական կուսակցությունները չեն կարող հետապնդել այնպիսի նպատակ, որը սպառնում է ազգի ամբողջականությանը, այսինքն՝ ձգտել Թուրքական Հանրապետությունում առանձնացնել փոքրամասնությանը՝ պահպանելով ու զարգացնելով որևէ լեզու կամ մշակույթ, բացի թուրք լեզվից և թուրք մշակույթից...¹

Մ. Քեմալի 1919 թ. հուլիսի 13-ի նամակը ռազմական նախարար Տերիդ փաշային

Իմ մեջ ոչ բարոյական, ոչ ֆիզիկական ուժ չեմ գտնում ընդունելու Ձերդ Մեծության առաջարկությունը այստեղից մեկնելու վերաբերյալ, քանի որ ներկա պահին չեմ կարող լքել արևելյան վիլայեթների բնակչությանը, որը լսելով, թե նրանք (հայերին) խոստացել են Հայաստան, հուզված ու անհամգիստ վիճակի մեջ է: ...Էրզրումի համաժողովում (1919 թ. հուլիս) որոշվեց սահմանների հարցը: Համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո մեր երկրի կարևոր շատ մասեր բռնազրավեցին թշնամիների կողմից: Ելնելով իր նյութական իրական հմարավորություններից՝ մեր ազգը պիտի նշեր այնպիսի սահմաններ, որոնք կարող էր պաշտպանել սեփական ուժերով: Համաժողովը որոշեց այդ սահմանները: Որպեսզի հեշտ լինի նրանց պաշտպանելը, մա գտավ՝ ազգային սահմանները նրանք են, որոնք որոշվել են 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարով: ...Արևելյան սահմանները ներառելու էին երեք սանջակները (Կարս, Արդահան և Բաթումի)...

Սահմանները որոշելիս մենք ղեկավարվել ենք ոչ միայն ռազմական նկատառումներով: Դա ազգային սահման է: Այն անցկացվել է որպես հենց ազգային սահման: Չպետք է կարծել, որ մեր ազգային նոր սահմաններում բնակվում է մահմեդական ժողովուրդներից միայն մեկը: Այստեղ բնակվում են և՛ թուրքեր, և՛ չերքեզներ, և՛ ուրիշ մահմեդականներ: Սակայն մեր նոր սահմանները ազգային են համարվում, քանի որ նրանում համատեղ բնակվում են եղբայր ազգեր, որոնք բոլորը տոգորված են համերաշխության ոգով...

1. Загоров Истина, истина, истина, София, 1987, стр. 149.

...Մայրաքաղաքի և Անատոլիայի միջև խզման պատճառը ոչ մեր կոմիտեն էր, ոչ ազգը, որին մենք ներկայացնում ենք: Ընդհակառակը, այդ խզման պատճառը նախկին կառավարության ապօրինի գործունեությունն էր: Այդ նա համաձայնվեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշումների հետ՝ ընդարձակ, ինքնուրույն Հայաստան ստեղծելու մասին, որում ընդգրկվելու էին նաև մեր արևելյան նահանգները և օսմանական համայնքից վերցնելով ևս 2-3 վիլայեթներ, որպեսզի ազգային սահման համարվի Տավրոսի լեռնաշղթան:

...Հանրահայտ է, որ ինչպես հույներն ու հայերը, այնպես էլ Անտանտի տերություններն Անգլիայի գլխավորությամբ և Ֆերիդ փաշայի պաշտոնաթող կառավարությունը, որն այդ տերությունների համար զենք էր, ընտրել էին մի մեթոդ՝ իթթիհադիզմի մեջ մեղադրել օրինավոր ազգային շարժման բոլոր մասնակիցներին... Իրականում ոչ մեր գործունեությունը, ոչ մեր ազգային կազմակերպությունը ընդհանուր ոչինչ չունեին իթթիհադիզմի հետ:

...Այսպես, Սըվազի համաժողովի առաջին իսկ նիստում, մինչև մտքերի փոխանակությանը անցնելը, բոլոր պատվիրակները հերքով անհատապես երդում տվեցին ու երդվեցին, որ չեն ձգտի Միություն և առաջադիմություն կուսակցության վերականգնմանը... Բացի դա, նկատի ունենալով այդ հարցի կարևորությունը, մենք բոլոր հարմար առիթներով, հատկապես արտասահմանցիների հետ զրույցների ժամանակ, կատարում ենք անհրաժեշտ հայտարարություններ ու բացատրություններ ենք տալիս...

...Սակայն մենք սկզբունքորեն սխալ ենք համարում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հանդեպ դրսևորել միայն թշնամություն, որը քաղաքական նպատակներով բորբոքվում է ոչ մահմեդական տարրերի ու Անտանտի տերությունների կողմից: Մենք, ինչպես և ամբողջ ազգը, գտնում ենք, որ գլխավոր մեղավորը ոչ թե երիտթուրքերն են, այլ միայն նրանց փոքր մասը, մարդկանց այն ոչ մեծ խումբը, որոնք իրենց վատ կառավարմամբ ու չարաշահումներով երկիրը կանգնեցրին կործանման եզրին: Մեր ու ժողովրդի համար հենց այս մարդիկ են հանդիսանում իսկական հանցագործները:

...Հասկանալի է, մեծապես ցանկալի կլիներ, եթե մեր երկիրը պատերազմին չմասնակցեր, որը բերեց անլուր դժբախտություններ և ունեցավ ծանրագույն հետևանքներ, սակայն պատերազմին չմասնակցելը գործ-

նականում անհնար էր, քանի որ դա կնշանակեր վարել զինված չեզոքության քաղաքականություն, այսինքն՝ նեղուցների փակում: Մինչդեռ մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը, Ստամբուլի ռազմավարական նշանակությունը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանը հանդես եկավ Անտանտի տերությունների կողմում՝ այս ամենը թույլ չտվեցին մնալ սպասողական վիճակում: (Զինված չեզոքության համար) մենք չունեինք անհրաժեշտ միջոցներ՝ փող, զենք, արդյունաբերություն: Անտանտի տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, մեզ ոչ միայն փող չտվեցին, այլև զավթելով մեր ռազմանավերը՝ մեր ժողովրդից պոկեցին 7 միլիոն լիր, որը հավաքվել էր նավատորմի շինարարության համար: Անտանտի տերությունների հայտարարությունը, որը տրվեց պատերազմ հայտարարելու պահին, պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելուց չորս ամիս առաջ, թե նրանք որոշել են ամբողջությամբ Օսմանյան կայսրության հաշվին ստեղծել Հայկական Հանրապետություն, և հատկապես նրանց խոստումը (համաձայն բուլշևիկների կողմից հրապարակված գաղտնի արխիվների) ցարական Ռուսաստանին տալու Ստամբուլը, հանդիսանում են ակնհայտ ապացույց այն բանի, որ Անտանտի դեմ պատերազմին մեր մասնակցությունն անխուսափելի էր:

...Անգլիական ներկայացուցիչը Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության անունից մեր կառավարությանը (Ալի Ռիզա փաշայի) բողոք ներկայացրեց: Նա պահանջում էր. առաջին, որ մենք դադարեցնենք ռազմական գործողությունները դաշնակից բանակների, այդ թվում՝ հույների դեմ, երկրորդ, որ մենք վերջ դնենք Թուրքիայում հայերի տեղի ունեցող կոտորածին: Եթե այս երկու պայմանները կատարվեին, նա խոստանում էր մեզ թողնել Ստամբուլը...

...Որ մեր երկրում վերջ տրվեր հայերի կոտորածին, հիմքից գուրկ էր: Մեր երկրի տարածքը բոլորին հայտնի է: Ռ՞վ կասի, որտե՞ղ են տեղի ունեցել կամ տեղի ունենում հայերի կոտորածներ: Ես չեմ ուզում խոսել համաշխարհային պատերազմի ցավալի իրադարձությունների մասին...

...Անգլիացիները, մի կողմից, ձգտում էին հայկական կոտորածների մասին նոր զրպարտիչ հերյուրանքով անկայունացնել մեր միջազգային դրությունը, իսկ մյուս կողմից, կառավարությանը և պատգամավորների պալատին իշխանագուրկ անելով, ցանկանում էին մեր երկրում առաջ բերել քաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որպեսզի Ստամբուլը զավթելու նրանց մտադրության համար պատրվակ ստեղծվի:

...Հայ և հույն խաղաղ բնակչության նկատմամբ մեր սկզբունքային վերաբերմունքը միշտ արտահայտվել է հետևյալ դիրքորոշումով՝ եթե Անատոլիայում բնակվող հայերն ու հույները չընդդիմանան մեր միջոցառումներին ու ազգային ձգտումներին, նրանք կունենան երջանիկ ու ապահով կյանք ու որևէ հետապնդման չեն ենթարկվի: Եվ չնայած Կիլիկիայում և մեր արևելյան սահմաններից այն կողմ հայկական կանոնավոր և ոչ կանոնավոր զորքերը հարձակումներ են գործում մեր ցեղակիցների և կրոնակիցների վրա ու նրանց նկատմամբ հանցագործություններ թույլ տալիս, քաղաքակրթության կողմից մեր վրա դրված առանձնակի կարևոր նշանակություն ունեցող պարտքի մղումով, Անատոլիայում բնակվող հայ խաղաղ բնակչությանը զերծ պահեցինք բոլոր տեսակի հետապնդումներից: Այն օրերին, երբ արտաքին աշխարհի հետ Անատոլիայի կապը խանգարվել էր, մենք հայրենիքի բարձրագույն շահերի պահպանմանն ուղղված ընդհանուր միջոցառումների հետ միասին, նախատեսել էինք նաև միջոցառումներ հայ ազգաբնակչությանը պաշտպանելու համար և իշխանության օրգաններին համապատասխան հանձնարարականներ էինք ուղարկել:¹

Արևելյան ռազմաճակատում զործերի վիճակի մասին պառլամենտի հարցապնդման պատասխանը (1920 թ. օգոստոսի 14-ին)

Մայիսի 30-ին և հունիսի 4-ին Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարը կոմիսարների խորհուրդ մտցրեց երեք առաջարկ՝ առաջին, ապա-հովել Էրզրումում գտնվող մեր պատվիրակության շտապ մեկնումը Մոսկվա՝ Կարս-Բաքու գնացքով, երկրորդ, միջոցառումներ ձեռնարկել դադարեցնելու Հայաստանի մահմեդական բնակչության կոտորածը և երրորդ, քանի որ հայկական բանակը հարմար պահին կփորձի գրավել Էրզրումը, մեր զորամասերը պետք է գրավեն Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերով մեզ անցած երեք սանջակները, ինչպես նաև Սարիղամիշի և Սողանլուի լեռնաշղթան՝ դրա անցումներով, որպեսզի հայկական բանակի դեմ ունենանք շահեկան դիրքեր: Այդ երեք առաջարկությունն էլ, մանավանդ երրորդը, դարձավ կոմիսարների խորհրդի քննարկման առարկա և հավանության արժանացավ: Չոր բարձր ժողովը արդեն լիազորություն տվել է կոմիսարների խորհրդին հարմար պահին այդ երեք սանջակները գրավելու մասին: Դրա հիման վրա գլխավոր

1. Кемаль, Ататюрк. Избранные речи и вступление, Москва, 1960, стр.

հրամանատարի առաջարկությունն ընդունվեց և հունիսի 13-ին մենք հրամայեցինք Արևելյան բանակի հրամանատարությանը սկսել ռազմական գործողությունների նախապատրաստությունը: 10 օր անց, հունիսի 16-ին, երբ բանակը զբաղված էր այդ նախապատրաստություններով, Մոսկվայից վերադարձավ մեր պատվիրակության անդամներից մեկը: Նա իր հետ բերեց ձեր բոլորիդ ծանոթ Չիչերինի՝ Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի նամակը, ինչպես նաև խորհրդային ուրիշ գործիչների մասնավոր և պաշտոնական այլ նամակներ ու երկտողեր...

(Չիչերինի նամակում) ասվում էր, որ Հայաստանի, Իրանի և Թուրքիայի միջև սահմանների հարցը կարող է լուծվել դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով՝ Ռուսական խորհրդային կառավարության միջնորդությամբ: Մյուս երկտողերում և նամակներում այդ հարցը ավելի մանրամասն էր լուսաբանված:

Այս բոլորից, համենայնդեպս, ակնհայտ էր դառնում, որ խորհրդային կառավարությունը հայերի վրա մեր հետագա հարձակումը համարում է աննպատակահարմար ու անցանկալի: Քանի որ մեր կողմից նշված երեք սանջակների ցանկացած կետի գրավումը չպետք է դիտվեր որպես հարձակում Հայաստանի վրա, մենք խոչընդոտ չտեսանք, որպեսզի սկսենք ռազմական գործողությունները, որոնց կապակցությամբ արդեն համապատասխան որոշում ընդունված էր: Դրա համար էլ մենք հրաման տվեցինք Արևելյան ճակատի հրամանատարին ռազմական գործողությունները արագորեն շարունակել: Սակայն մի քանի օր անց մի պաշտոնական հաղորդագրությունից իմացանք, որ Կարսից գնացքով գալիս է ռուսական դեսպանը: Այդ կապակցությամբ մենք մեր Արևելյան բանակին հրամայեցինք կանգնեցնել ռազմական գործողությունները, այն հաշվով, որ դրանք վերսկսվեն ռուսական դեսպանության և արդեն էրզրումում գտնվող մեր պատվիրակության միջև կապերի հաստատումից հետո: Դա հունիսի 20-ն էր: Այդ է պատճառը, որ մենք կանգնեցրինք մեր Արևելյան բանակի հարձակողական գործողությունները:

«Ճառ արդասանած Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության 3-րդ համագումարում (1927 թ. հոկտեմբերին)»

...Հայկական ջարդերի վերաբերյալ պնդումներն անկասկած չէին արտացոլում իրերի իսկական վիճակը...

...Հենց հայերն էին կերտողներն այն վայրենության, որն իր նախադեպը չունի պատմության մեջ:¹

-Հայերի նոր կոտորածներ պետք չէ կազմակերպել:²

-Նամակ սուլթանին (Էրզրումի համագումարի օրերին)

Ազգային շարժումը ծայր առավ մվիդական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին չզոհաբերվելու նպատակով:

-Նամակ Սփամբուլի կառավարությանը (17 նոյեմբերի 1919 թ.)

Ազգը բովանդակ աշխարհին հայտարարել է իր հաստատականությունը՝ իր իրավունքներն անձամբ պաշտպանելու, քանի որ Էրզրումի և Սրվազի համագումարների որոշումներով վճռված է ոչ մի թիզ հող չտալ Հայաստանին:

-Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը հանձնելով Բ Կարաբեքիրին՝ հանձնարարեց

Մաքրել, հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ:

-Հայտարարություն 1920 թ. վերջին

Մենք որոշեցինք, որ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի և Արդահանի վրա հարձակվելը ևս հարցի լուծում է դիվանագիտական ճանապարհով: Այդպես էլ մենք վարվեցինք:

-Նամակ Ալի Ֆուադին (14 սեպտեմբերի 1920 թ.)

Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային:

-Նամակ Թալեաթի տիկնոջը՝ Հայրիե Թալեաթին

Թալեաթ փաշայի դեմ որևէ թշնամություն չունեմ: Առաջին աշխարհամարտում մեր մասնակցության համար նրան հանցավոր չեմ համարում, հարկադրված էին պատերազմի մեջ մտնել: Անկախության պատե-

1. М. Кемаль Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, стр. 13.

2. А. Тяркова Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916, стр. 71.

րազմի ժամանակ, մեր թիկունքից խփել ջանացող փոքրամասնություններին տեղափոխելով, փաշան մեզ մեծ օգուտ տվեց:

-Խալիլ փաշային

Քո ծառայություններից ցանկանում ենք օգտվել Արևելյան ճակատում: Օրինակ, մեր և բուլղարիկների միջև ուղի հարթել և այդ միջոցով հարաբերություններ հաստատելուց հետո բուլղարիկներից զենք, ռազմամթերք և դրամական օգնություն ստանալ: Նախքան զինադադարը Կովկասի մեր բանակների գործողություններին մասնակից էիր: Այն ժամանակից ի վեր մոտիկից ենք ճանաչում բուլղարիկներին: Անատոլիային այնտեղից ձեր կազմակերպած օգնությունն ավելի թանկարժեք կլինի, քան մի այլ վայրից:

-Հայրաբարություն Ազգային ժողովում

Մեր ներկայիս աղետների պատճառներից մեկն էլ մեր նախորդ դեկավարների անիրականամալի ծրագրերն էին: Նրանք երազեցին հիմնել ընդարձակ կայսրություն՝ միավորելով մահմեդական ազգերը և թուրանական ցեղերը: Դրանից ծագեցին պանիսլամականությունն ու պանթուրանականությունը: Այս երազներն էին, որ մղեցին իթթիհադին մասնակցելու առաջին աշխարհամարտին: Սրանք իդեալներ էին ամպերում:¹

-Իմպերիալիստները կազմակերպեցին կոտորածներ Մարաշում, կործանեցին թուրքական այդ հին քաղաքը, սպանեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց:²

-Ք Կարաբեքիրին (20 մայիսի 1920 թ.)

Պետք է ձեռնպահ մնալ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության վրա վաղաժամ հարձակումից:

Քրիստոնեական աշխարհը, հատկապես Ամերիկան, կտրամադրվեն մեր դեմ՝ մնան հարձակումը դիտելով որպես հայերի մի նոր ցեղասպանության փորձ ու հնարավորություն:³

1. Զարեվանդ Պանթուրանիզմ, էջ 140-141:

2. С. И. Арапов Воспоминания советского дипломата, Москва, 1960, стр. 106.

3. Excerpted from **Kazim Karabekir**, *Istiklal harbimiz* (Our War of Independence), Istanbul, Türkiye Yayınevi, 1969, p. 663

-Ձրույց Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչ գեներալ Հարրորդի հետ (22 սեպտեմբերի 1919 թ.)

Հայերի զոհերի թիվը հասավ 800 000-ի: Դատապարտում են այդ ջարդերը:¹

-Հայտարարություն 1920 թ. ապրիլի 24-ին

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի դեմ կատարած ցեղասպանությունը խայտառակություն էր:²

-Ֆրանսիական թերթի թղթակցին

Իթքիհադի պարագլուխները մեղավոր են հայերի նկատմամբ կատարած հանցագործություններում:

Այդ իթքիհադականները և նրանց մեղսակիցները արժանի են կասադանի:

Ինչու՞ են դաշնակիցները դանդաղեցնում բոլոր այդ սրիկաների մահապատիժը:³

Թուրքիայում բնակվող յուրաքանչյուր ոք ոչ միայն իրեն թուրք պիտի անվանի, այլև անպայման խոսի թուրքերեն: Ադանայում արտասանած ճառում (իսկ այդ քաղաքում 20 հազար հայ ու հույն էին բնակվում ու խոսում մայրենի լեզվով) Քեմալը զայրացած ասաց. «Իսկ դա ի՞նչ հետևանք կարող է ունենալ: Մարդկանց այդ ամբողջ խավը մեր դեմ է... այդ տարրերին պետք է դարձնել իսկական թուրքեր»:

-Դիարբեքիրից Ստամբուլ, Թրակիայից Վան միայն թուրքեր են:

1. Excerpted from "Raut Orbayin Hatiralari", Yakin Tarihimiz 3, 32 (4 October, 1962), p. 179.

2. Excerpted from Atatürkün Söyler ve Demecler, 1918-1938, (The Speeches and Statem ents of Atatürk), vol. I, (Istanbul, Insitute for the Study of the History of the Turkish Revolution, 1945).

3. Excerpted from MauricsPrax, "Constantinople", Lectures pour fous (March 1920), p. 829. Prax was the correspondent of the French newspaper Petit Parisien. For the English version of postion of the interview,, see Current History 12 (May, 1920), p. 334-336.

-Լոզանի պայմանագիրն այն փաստաթուղթն է, ... որը վճռականորեն վերջ է դնում լայնորեն մտածված այն դավադրությանը, որը դարերի ընթացքում ձևավորվել էր թուրք ազգի դեմ, մի դավադրություն, որը հույս ունեին իրականացնել Սևրի պայմանագրի միջոցով:

-Իմ պաշտոնական զինվորական կարգավիճակը խանգարում է ինձ մասնակցություն ունենալ իմ ժողովրդի պայքարին հանուն հայրենիքի ամբողջականության և թույլ չտալ, որ նա զոհ դառնա հայերի ու հույների ոտնձգություններին:¹

-Երիտթուրքերի ընկերության անդամները իրենց երկրի հայրենասերներն էին:²

Շվեյցարական լրագրող Էմիլ Հիլդերբրանդի հարցազրույցը Մ. Քեմալի հետ, որը լույս է տեսել «Լոս Անջելես իզգամինըր» օրաթերթի 1926 թ. օգոստոսի 1-ի համարում

...Նախկին երիտթուրքական կուսակցության այդ մնացորդները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք զանգվածաբար անգութ զազանությամբ բռնեցին իրենց բնակավայրերից ու ոչնչացվեցին, այդ թափթփուկները շարունակում էին համառել հանրապետական կառավարման օրոք: Նրանք մինչև օրս էլ շարունակում էին ապրել կողոպուտի, թալանի ու կաշառակերության միջոցով, բռնամաքար վերաբերվելով օգտակար աշխատանքի մեջ ներգրավվելու և իրենց ապրուստը արդար քրտինքով վաստակելու ամեն մի գաղափարի:

Ընդդիմադիր կուսակցության քողի տակ այս տարրը, որ ժողովրդի կամքին հակառակ երկիրը ներքաշեց Մեծ պատերազմի մեջ և պատճառ դարձավ, որ թուրք երիտասարդության արյան գետեր հոսեն Էմվեր փաշայի հանցավոր փառասիրությանը հազուրդ տալու համար, այդ տարրը, ընդդիմադիր կուսակցության անվան տակ փոքրոգիաբար փորձեր կատարեց իմ և իմ կառավարության անդամների կյանքի դեմ:

1. Yakin Tarih Ansiklopedisi, Cilt 12, Istanbul, 1990, s. 27.

2. Sina Aksin Jön Türkler ve Ittihat ve Terakki, Istanbul, 1987, s. 192.

Հազար՝ զնդապեդ, զեյթունցիներին

Հիմա ձեր վիճակն անհույս է, որովհետև ներկայումս, մեր հերոս հրամանատար Մուստաֆա Քեմալ փաշան, նյութապաշտ Եվրոպայի քաջալերանքով, օրեցօր մեծ հաջողություններ կունենա... օտարներու խոստումներուն չհավատա՞ք, մեզի ալ, ճիշտ ըսելով, վստահիլը բավական դժվար է: Մեր և ձեր միջև տարբերությունը միայն այն է, որ մենք մեծամասնություն ըլլալնուս համար դուք ստիպված եք ենթարկվելու մեզ: Մեծ ձուկերը, կըսեն միշտ, կուլ կուտան պզտիկ ձուկերը:¹

Ֆալիհ Ռիֆկի Աթայա

Երբ Համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց և անգլիացիները որոշեցին պատասխանատվության կանչել հակահայկական միջադեպերի մեղավորներին, բոլոր նրանք, ում այդ վերաբերում էր, միավորվելով ավազակախմբերում, զինվեցին:²

Բ Օրան՝ պարմաբան

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ու ընթացքում զանգվածային կոտորածների դեպքերը, որոնք տեղի էին ունեցել երկրի արևելքում ազգաբնակչության մեծամասնության ու փոքրամասնության միջև բախումների ընթացքում և, որոնք որպես կանոն ավարտվել են մեծ կոտորատներով փոքրամասնության շարքերում, ազգաբնակչությանը վախեցրել էին հայերի կողմից հնարավոր վրեժխնդրությամբ և Հայկական պետություն ստեղծելու հեռանկարով:³

Իթքիհադիստների հանցագործություններին մեղսակից լինելը և հայերի ունեցվածքի յուրացնելը, որոնք բռնագաղթվել էին երկրորդ սահմանադրության հռչակումից հետո, վախեցրեց այս խավի (հարուստ) ներկայացուցիչներին և դարձան Անկարայի կառավարության հետ նրանց միավորման գլխավոր պատճառը:⁴

1. Լ.Նորաշիտիյան Չեյթունը 1914-1921 թթ., էջ 179-180:

2. Falih Rifki Atay Gankaya, Atatürk'ün Dogumundan Olümüne Kadar, Istanbul, 1980, s. 450.

3. B. Oran Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Disi Bir İnceleme, s. 146.

4. Ն. տ., էջ 146:

Դ. Ավիսիողլու

(Էրզրումի իրավունքների պաշտպանության) ընկերության անդամներ դարձան երիտթուրքերի կենտկոմի անդամ Հիմին, որը մեծ հարստություն էր կուտակել հայերի բռնազաղթի շնորհիվ, Էբուլսինդլիլի Ջաֆարը (մույնպես երիտթուրք) և Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի անդամ Դելի Հալիդը, ովքեր կարևոր դեր խաղացին հայկական և վրացական կոտորածներում:¹

Էրզրումում Աթաթուրքին ամենամեծ օգնությունը ցույց տվեց իթթի-հադականների կամավորական ջոկատի հրամանատար Քյուչուկ Քյազիմը... Սրվազի կոնգրեսի անցկացման օրերին, երբ միջոցառումներ էին ձեռնարկվում Ալի Հալիբի զորքերի դեմ, հրաման ստանալով շարժվելու Սրվազի վրա, (քեմալականները) օգնություն խնդրեցին Խալիս Թուրդաթից: Ինչպես Քյուչուկ Քյազիմը, այնպես էլ Խալիս Թուրդուքը մեղադրվում էին հայերի զանգվածային ջարդեր կազմակերպելու մեջ և թաքնվում էին լեռներում:²

Թալեաթի նամակը Մ. Քեմալին Բեռլինից

Անատոլիայում սկսված քեմալական շարժումը հրաշք է: Բեռլինում գտնվող բոլշևիկյան դեկավարներից ոմանք գերմանական կառավարության օգնությամբ կարողացել են ազատվել: Նրանցից հավաստիացում են ստացել, որ բոլշևիկյան կառավարությունը պետք է օգնի Անատոլիայի ազգային շարժմանը: Բոլշևիկյան կառավարությանն այս խնդրում համոզելու նպատակով Էմվեր, Ջեմալ փաշաներին և Ազմի բեյին Ռուսաստան ուղարկեցի:³

Ջեմալ փաշայի նամակը Մ. Քեմալին Մոսկվայից (հունիս, 1920 թ.)

Ռուսները ձեզ մոտ դեսպան են ուղարկում: Իլավա անունով այդ դեսպանը, ասում են, որ պատվավոր ու լուրջ անձնավորություն է: Բոլոր դեպքերում շատ են ցանկանում, որ Դուք էլ Ռուսաստան դեսպան ուղարկեք: Սրանց կարծիքով անհրաժեշտ է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև

1. D. Avcioğlu Milli Kurtulus Tarihi, Cilt III, Istanbul, 1979, s. 118.

2. Ն. տ., էջ 1181:

3. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 42.

գինակցության հատուկ դաշինք կնքել: Միայն անհրաժեշտ են համարում լուծել մեկ հարց: Դա էլ Հայաստանի սահմանների խնդիրն է: Ռադեկն ասում է, որ մինչև Անտանտի անդամները կազատվեն անգլիական ճնշումից, ժամանակավորապես ձևավորենք մի Հայաստան: Դրանով Հայկական հարցը, որին Եվրոպայի մեր բարեկամ աշխատավորական կուսակցությունների կողմից մեծ նշանակություն է տրվում, առայժմս կլուծվի և աշխատավորական կուսակցություններն այլևս պատրվակ չեն ունենա մեր վրա հարձակվելու: Այս հարցը քննարկման անհրաժեշտություն չունի: Սակայն համոզված եմ, որ Ռադեկի արտահայտություններում քննարկման արժանի քաղաքական հարցեր կան: Չե՞ր կողմից այստեղ ուղարկվելիք դեսպանն այդ մասին պետք է որոշակի հրահանգներ ունենա: Այդ հարցը լուծելուց հետո ռուսները հարկադրված կլինեն մինչև վերջ մեզ հետ լինել: Նույնիսկ Ռադեկն է ասում. «Եթե Հայկական հարցը լուծելու լինեք, ձեզ ցույց տրվող մեր օգնության ուժն ու կարևորությունը հարյուր անգամ կավելանա»:¹

1920 թ. մայիսի 8-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ընդունեց

Բռնագաղթին մասնակցելու մեղադրանքով բանտարկության դատապարտվածներին ազատելու մասին որոշումը:²

Ջեմալ Կադրինի՝ Այնթափի մուքեսարիֆ, հայտարարությունը ֆրանսիացիներին (1921 թ.)

Ես ազգությամբ թուրք եմ. եղել եմ քեմալականների հետ և նրանց մտադրություններն ու ծրագրերը լավ գիտեմ: Նրանց միտքն ու գործն է քանդել, կործանել ու բնաջնջել: Քեմալականները չեն խնայել... նույնիսկ իրենց ազգակիցներին՝ կոտորել են, չարչարել, ջարդել, իսկ երբ վաղը տիրանան այս երկրին, ի՞նչ սոսկալի աղետներ են բերելու այդ խեղճ ու թշվառ հայերի գլխին...

Օսմանյան օրենքները ուժեղ օրենքներ էին, դրանք պաշտպանում էին փոքրամասնությունների իրավունքները: Սակայն, դժբախտաբար, աշխարհը գիտե, որ դրանք չէին հարգվում, և հայերը միշտ կոտորվել են..

1. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 49. Գ. Լազյան Հայկական հարց, էջ 245-246:

2. M. Gologlu Ucuncü Mesrutiyet 1920, Milli Mukadele Tarihi, Ankara, 1970, s. 172.

Նրանք (քեմալականները) հայերին կամ իրենց համար վնասակար համարվող տարրերին իբր գորակոչում են Անատոլիայի խորքերը և ոչնչացնում: ... Ասում են պատերազմական դրություն է և հայերի այստեղ բնակվելը վնասակար է: Խեղճերին տարագրում ու ոչնչացնում են:¹

Ադանայի թուրք պարվիրակները գորավար Դյուֆոնհին

Մենք Քեմալի ու նրա չեքեների արյունարբու գազան լինելը ձեզնից լավ գիտենք և նաև գիտենք, թե նրանք այսուհետև ինչպիսի գազանություններ են գործելու:²

Ս. Ուսարյուն գեյ

Ժողովրդի հանդեպ բռնության գազանային քաղաքականությունը Թուրքիայում շարունակվում է արդեն հարյուրամյակներ: Այդ տեսակետից քեմալականները, գրավելով իշխանությունը, գերազանցեցին նույնիսկ արյունարբու սուլթաններին: Նրանք հանդես են գալիս որպես ամենակատաղի շովինիստներ, ազգային փոքրամասնություններին ենթարկում բռնի թուրքացման: Քեմալականները հայրենի վայրերից բշտում էին լազերին, կազմակերպում քրդերի զանգվածային սպանություններ, կոտորեւն հայերին... Քեմալականները՝ քաղաքական սպանությունների այդ խումբը... անփոփոխ է թողել սուլթանների պետական մեքենան:

Բ. Օրան

(Ազատագրական) պատերազմը մղվում էր ոչ թե զավթիչների, այլ ազգային փոքրամասնությունների դեմ... Իրավունքների պաշտպանության ընկերություններ ստեղծվեցին հենց այն շրջաններում, որտեղ գոյություն ուներ վտանգ հայերի և հույների կողմից:³

«Բոսֆոր» թերթ (Մարամբուլ 1920 թ.)

Մ. Քեմալն այլևս չի կարող հավակնություն ունենալ, թե ինքը պաշտպանում է բացառապես թուրքական տարածքները... Մ. Քեմալը էմվերի քաղաքականության շարունակողն է:⁴

1. ԳԱԹ, ֆ. Ա. Զոպանյան, ք. 7, մաս 1, գ. 3338, ք. 1-2:

2. Ն. տ.:

3. B. Oran Atatürk Milliyetçiligi, Resmi İdeoloji Disi Bir İnceleme, s. 146

4. “Бюлетень народного комиссариата иностранных дел РСФСР”, 1921 г., N 57,

Օմեր Քյազըմ պատմաբան

Անգորայի քեմալականները և Սալոնիկի երիտթուրքերը ինքնությամբ իրար նման են, նույն մտադրությունն ունեն, նույն ձգտումները, նույն նպատակներն են հետապնդում, նույն տակտիկան են գործադրում և նույն միջոցները գործածում...

Անգորայի մարդկանց մեծ մասը հին անդամներ են Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի և իրենք են, որ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամենաշար գործունեությունը դրսևորեցին: Անգորայի ամբողջ վարչակազմի կադրերը, մանավանդ գործինը, ընտրում են երիտթուրքերից: Կառավարության անդամներից մեծ մասը երիտթուրքեր են... Մ. Քեմալի հիմնած կուսակցության նախագահ Սերիֆ Բեյը Թալեաթի մերձավոր համախոհն էր... հազարավոր հայերի դահիճը... Նա հիմա, ինչպես ասում են, Անգորայի կառավարության սյունն է:

«Թուրքիան բուրքերին», ահա այն լոգունգը, որը ժամանակին եղավ իթթիհադականների խանդավառ անդամների գաղափարաբանությունը և որն այսօր նորից ազգայնականների դևիզն է... Թուրքիան շարունակում է ներշնչվել միևնույն ազգայնականական մարտաշունչ սկզբունքներով: Թուրքիայի տարածքի վրա բոլորը պետք է իրենց տեղը գիջեին բուրքերին...¹

Խալիլ փաշա

Ի՞նչ են մեզ համար արաբները: Թողնենք այդ անիծյալ անապատը անգլիացիներին և զնանք Թուրքեստան: Այնտեղ ես կստեղծեմ մի կայսրություն իմ փոքրիկ (որդու)՝ Չինգիզի համար:²

Էնվերը Կարաբեքիրին

Կովկասում... մենք համացեղակիցներ ունենք, որոնք անհամբեր սպասում են բուրքերի վերադարձին:³

1. O. Kiazim L'aventure kémaliste. Elle est un danger: pour l'Orient, pour l'Europe, pour la paix, Paris, 1921, pp. 35-40, 42.

2. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, ք. 7, էջ 116:

3. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, ք. 4, էջ 43-44:

Հայ գաղթականների հարցով Ազգերի լիգային Թուրքիայի պատասխանը

Թյրքական կառավարության աչքին հայ գաղթականներու ճակատագիրն ու «լքեալ գոյքերն» հարցը չեն իյնար պամանագրուած պարտականութանց սահմաններուն մեջ, որովհետև հայ փախստականները չեն կրնար հավասարապես ձուլուիլ այն փոքրամասնութեանց մեջ, որոնք այժմ կապրին իր հողերուն վրա և, հետևաբար, անոնք չեն կրնար օգտուիլ դաշնագրին փոքրամասնութեանց վերաբերեալ յոյրածններէն:¹

«Ենի Սաբահ» (24 մարտի 1948 թ.)

Ահմեդ Էմին Յալմանը «Վակըտ» թերթի 1919 թ. օգոստոսի 4-ի համառում առատածեղնորեն թուրքական հողերը նվիրում է Հայաստանին, ասելով, թե Հայկական Հանրապետությունը չի կարող տեղավորել մեր երկրի հայերին, հետևաբար պետք է մի որոշ չափով հողատարածք կցել նրա սահմանին, որպեսզի հայերը տեղ դառնան ազգային հայրենիքի, և մենք ընդմիջտ ազատվենք Հայկական հարցից և դրան առջվող մեքենայությունների աղմուկից:

1919 թ. օգոստոսի 26-ին մույն թերթում Ա. Էմին Յալմանը գրեց. «Հետևյալ կերպ է հնարավոր լուծել Մերձավոր Արևելքի հարցը, որը չլուծված է մնում մինչև օրս.

1. Վերանայել Հայաստանի սահմանը, տեղավորել այդ շրջանի գաղթականներին և երկրի մյուս մասերում եղած հայերին ասել, թե այլևս նրանք իրենց հայրենիքն ունեն, ցանկացողները կարող են այտեղ գնալ»:²

Ալի Ֆուադ

Թալեսթ փաշայի սպանողին ազատ արձակելուց հետո հասկացավ (Էնվերը), որ Իթթիհատ վե Թերազգըի դեկավարները միայն Մոսկվայում կարող են ապաստան գտնել:³

1. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, թ. 4, էջ 161-162:

2. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 220.

3. Ն. տ., էջ 222:

Էնվերի նամակը Մ. Քեմալին (16 հուլիսի 1921 թ.)

Բարբվում եղած ժամանակ (1920 թ., ամառ) Բյազիմ փաշա եղբորս և ձեզ գրած նամակում, նրա և ձեր այնքան ցանկացած ձևով տեղյակ դարձա, որ ռուսները Հայաստանում որևէ գործողություն չեն կատարելու: Մինչդեռ եթե արևելյան ճակատը ստացվեր, հայերը ուժեղանալու էին և միակ ելքը՝ ունեցած ուժերով հարձակվելն էր, ինչպես այդ եղավ Համաշխարհային պատերազմի ավարտին: Այլապես, նրանք հարձակվելով, մեզ ճգնելու էին: Այդպիսով, շարժման դեմ կառավարությունը ձայն չէր հանելու՝ ձեզ ասել էի:

Երբեք ի պաշտոնն չեմ գործել, և իմանալով, որ Լոնդոնից ոչինչ չի ստացվի, հանձնարարեցի, որպեսզի ռուսներից առավելագույն օգուտ ապահովենք: Խալիլ (փաշայի) հետ անհատապես Կարախանի և Չիչերինի վրա ճնշում գործադրելով երեք մահանգները (Կարս, Արդահան, Օլթի) և ավելին՝ Իգդիրի գավառը մեզ թողնելու ուղղությամբ աշխատեցինք:¹

Խալիլ փաշա

Բուշեխների համար մեզնից ավելի լավ դաշնակից անհմար է երևակայել...

Ծովով զենք, ռազմաժողով ուղարկեցի (Ռուսաստանից) և անձամբ 100 հազար ձուլածո ոսկի հանձնեցի Կարակենտում գտնված դիվիզիայի հրամանատար Ջավիդ բեյին:²

Ալի Ֆուադ

Չիչերինը Բեքիր Սամի բեյին առաջարկեց. Նախկին հայկական մահանգներից՝ Բիթլիսից, Վանից ու Մուշից, որոշ մասեր տալ Հայաստանին, որը չի կարողանում հանգիստ շունչ քաշել: Նույնիսկ ազգաբնակչության փոխանակության շուրջ էին խորհրդակցել: Այս ամենն Անատոլիայի կառավարությանը բացատրելու համար Խալիլ փաշան մեկնել էր Անատոլիա...³

1. Ն. տ., էջ 233-234:

2. Ն. տ., էջ 137:

3. Ն. տ., էջ 70:

Քեթիր Սամի բեյը պապասխանում է. Թուրքիայում ոչ մի ժամանակ հայկական նահանգ գոյություն չի ունեցել:¹

Ազգային մեծ ժողովի 1920 թ. սեպտեմբերի 2-ի հանձնարարականը
Ադրբեջանի հետ կապ հաստատելու և Հայաստանին կատարված իրողության առջև կանգնեցնելու խնդիրը պետք չէ կապել Մոսկվայի հավանության հետ: Պետք է օգտվել առաջին իսկ առիթից:²

Նայիմ Ջևադ՝ իսլամական բանակի ղեկավարներից

Կարաբեքիր փաշան Խալիլ փաշայի, Նարիման Նարիմանովի և բոլշևիկյան բանակի հրամանատարությանը հասցեագրված նամակ էր գրել: Այդ նամակով ջատագովում էր բոլշևիկների հետ համագործակցության անհրաժեշտությունը: Կատարած ծառայությունների համար Խալիլ փաշային շնորհակալություն էր հայտնվում: Դրանից բացի, թնդանոթի, զենքի և ռազմամթերքի փոխադրության ժամանակ օգտագործելու նպատակով Ադրբեջանի միջից ճանապարհի բացելու անհրաժեշտությունը պարզաբանող երեք նամակ ստացա Կարաբեքիր փաշայից: Այս երեք նամակներն էլ հանձնեցի հասցեատերերին:

Ապահովեցի, որպեսզի օգոստոսին թուրքական և բոլշևիկյան բանակներն իրար միանային, ապա համաձայն ստացածս հրահանգների, աշխատեցի Խալիլ փաշայի հետ, որպեսզի երկու բանակների կապն ապահովվի նաև երկաթուղով, և Հայաստանը դրան ընդդիմանալ չկարողանա: Այս նպատակով գնացիք Մոսկվա: Էնվեր փաշան արդեն այնտեղ էր:³

Ռիզա Նուրի՝ երիտթուրք գործիչ

(Մոսկվայից օգնություն ստանալու համար) հարմար գտան, որ ես գնամ Մոսկվա Յուսուֆ Քեմալի հետ... Ներկայացանք արտաքին գործեր վարող Չիչերինին, մեր խնդրանքը ներկայացրինք: Մեզ լսեց և վերջում ասաց.

1. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 70.

2. Ն. տ., էջ 78:

3. «Յուսաբեր», 25 սեպտեմբերի 1926թ.:

-Նախ Վանը տվեք հայերին և ապա եկեք խոսենք:

Նման բանը մեզ համար անհնար էր: Յ. Քեմալ բեյին առաջարկեցի գնալ Ստալինի մոտ... Համաձայնվեց և տեսակցություն խնդրեցինք: Մի քանի օր անց դրական պատասխան ստացանք:

Մեզ մի քանի թույլեղություններ տրամադրվեցին և մանվածապատ շանապարհներ-
բով ու թաղերով տարան: Վերջապես մտանք մի սենյակ, որի մեջտեղում
մի սեղան կար, փայտե աթոռ և ընկեր Ստալինը, որ նստած էր շապիկով:

Ստալինը հարցրեց, թե ինչու ենք եկել և ինչ ենք ուզում: Մենք տեղյակ
պահեցինք խնդրին:

-Շատ լավ,- ասաց նա,- մեր նպատակն էլ նույնն է՝ ձեզ օգնել, միայն
թե իմանանք, թե որքան եք ուզում...

-Տասը միլիոն ռուբլիով,- ասացի:

-Ոչ, այդքան չի լինի:

-Հինգ միլիոն:

-Ոչ:

-Երեք միլիոն:

-Մեկ միլիոն ռուբլի թող ձեզ տան:

Ստալինի մոտից գնացինք Չիչերինի մոտ: Նրան հաղորդեցինք
Ստալինի խոսքերը: Նա նորից պահանջեց, որ Վանը հայերին տանք և
նոր ներկայանանք իրեն:

Ի՞նչ անեինք: Եթե ձեռնունայն վերադառնայինք, մեր վիճակը շատ
տխուր էր լինելու:

Յ. Քեմալին առաջարկեցի նոր տեսակցություն խնդրել Ստալինից: 5-
6 օր անց հրավեր ստացանք...

Ասացինք, թե Չիչերինը պահանջում է նախ Վանը հայերին տալ և
մերժում է դրան հատկացնել:

Ստալինը հեռախոսով ռուսերեն խիստ լեզվով ինչ-որ բան ասաց Չի-
չերինին: Մեզ էլ ասաց. «Գնացեք, ստացեք դրամը»:

Նորից ներկայացանք արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինին: Մեկ
միլիոն ռուբլիով կեսը, այսինքն՝ 500 հազար ռուբլի մեզ ուղեկցող դա-
գախ հեծյալի հետ մինչև սահման բերեցինք և հանձնեցինք Քյազիմ Կա-
րաբեքիր փաշայի ուժերին:¹

1. «Մարմարա», 27 սեպտեմբերի 1952 թ.:

Հայիդի՝ պարզամափոր Ադանայից, հայդարարությունը թուրքական խորհրդարանում (1924 թ. ապրիլին)

Հայ ազգի երջանկությունը և ապագան թուրքերի ձեռքում է։ Ուշադրության առնելով թուրքական գործիչների փաղանգի սպանությունը, հայկական կոմիտեների դավադրությունները, ամենդ Ջեմալ (փաշայի) սպանությունը և մյուս երևույթները, որոնք փաստորեն ուղղված են թուրք ազգի դեմ՝ այդ ամենի համար կարելի էր ոչնչացնել հայ ժողովրդին։¹

Ֆերիդ փաշա՝ ուզմական նախարար

Վիլսոնի ծրագրի վերաբերյալ ի՞նչ, դրսի միջամտություն... մի ազգ, որը կովում է հերոսաբար, ստրուկ լինել չի կարող։

...Մենք համոզված ենք, որ նյութական առումով Թուրքիայի տարածքում անկախ Հայաստանի ստեղծելն անհնար է։ Մենք համաձայն ենք, որպեսզի տեղի ունենա ազգաբնակչության փոխանակում և սահմանների մասնակի փոփոխություն հոգուտ Հայաստանի...

Մենք ո՛չ Եգիպտոսի և ո՛չ էլ Կիպրոսի հարցերը չենք բարձրացնում, բայց նաև չենք կարող որևէ մեկին զոհել Կ. Պոլիսն ու Անատոլիան։

Սաֆեդին բեյ՝ լիբերալ-համաչայնական կուսակցության ղեկավարներից

Մենք չենք մասնակցել հայերի վերաբերյալ հարցերի քննարկմանը։ Այդ հարցերը կարելի էր բարեկամաբար լուծել... Մեր կուսակցությունը միշտ էլ քննադատել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ։

Մ. Քեմալի նամակը քուրդ ցեղապետներին (1919 թ. օգոստոսին)

Դուք երբեք չեք համաձայնվի, որ ձեր հայրենիքի (Արևմտյան Հայաստանի) սրբազան հողը հայերը ոտնահարեն։²

«Վակըք» բերք (7 մարտի 1925 թ.)

Այնտեղ, որտեղ երևում է թուրքական սվինը, Քրդական հարց լինել չի կարող։

1. “Вечерняя Москва”, 15 апреля, 1924 г.

2. V. Askun Sivas kongresi, Istanbul, 1963, s. 127.

Չ. Գյուրսել՝ Թուրքիայի նախագահ

Արևելյան նահանգները Թուրքիայի դուռն ու ամրոցն են, և դրանք կորցնելը շատ կոժվարացնի Թուրքիայի գոյատևումն Անատոլիայում:¹

Ջևդեթ Սունայ՝ Թուրքիայի նախագահ

Արևելյան նահանգներում քրդերը գուցե և բնակչության 100 տոկոսն են կազմում, բայց Թուրքիայի տարածքում քրդական պետություն հիմնելու նրանց երազը երազ էլ կմնա, ինչպես որ Մեծ Հայաստան ունենալու հայերի երազանքը: Թող քրդերը հեռանան Թուրքիայից: Իսկ ո՞ր: Ուր ուզում են: Թող գնան Իրան, Պակիստան, Հնդկաստան: Թող դիմեն ՄԱԿ-ին՝ իրենց համար Սև Աֆրիկայում ազգային տուն հատկացնելու խնդրանքով: Թող հեռանան, քանի դեռ թուրք ազգը չի զայրացել: Քանի որ, երբ մենք զայրանում ենք, առյուծ ենք դառնում: Թող քրդերը մեր մասին հայերից հարցնեն:²

«Դրոշակ», 1991 թ., մարտ

1990 թ. սեպտեմբերի 23-26-ին Օզալը բանակցություններ է վարում ԱՄՆ-ում հետևյալ հարցերի շուրջը. ա) «ապահովել առևտրական գործակցության ծավալումը», այսինքն՝ ԱՄՆ-ի դռները բաց պահել թուրքական ապրանքների համար, բ) երաշխիք տալ, որ «Հայկական բանաձևը» այլևս ԱՄՆ-ի օրենսդիր օրգանների քննարկման նյութ դառնալ չի կարող, գ) Թուրքիային ու Հունաստանին ցույց տրվող օգնությունը 7*10-ի փոխարեն դարձնել հավասար, դ) քրդերին, մասնավորապես Իրաքի քրդերին, երես չտալ և այլն: Այս այցի կապակցությամբ Արևմուտքի թերթերը գրեցին. «Թուրքիան Պարսից ծոցի ճգնաժամով փորձության ենթարկվեց և ցուցադրեց, որ պատրաստ է թե ՄԱԿ-ի և թե արևմտյան աշխարհի կողքին գործելու ուժի և ծավալապաշտական հակումների միջոցով համաշխարհային խաղաղությունը վտանգող արկածախնդրության դեմ պայքարող երկրների հետ»:

Իսկ թուրքական թերթերը գրեցին. «Արևմուտքը իր քաղաքական հետամտություններով է շարժվում, մասնավորապես Միջին Արևելքին

1. "Le monde diplomatique", օգոստոսի 1971 թ.:

2. София-пресс, Объектив, 1989 г., N3.

առնչվող զանազան շահախնդրություններով: Ցանկանում է, որ Իսրայելի, Եգիպտոսի և Թուրքիայի մման երկրների ստրատեգիական դիրքը և ուժը օգտագործվի: Թուրքիան պետք է գործիք դառնա նման խաղերի, մանավանդ նկատի պետք է ունենալ, որ արաբական աշխարհը, չնայած իր ներքին որոշ հակասություններին, վաղը կարող է վերագտնել իր կրոնա-քաղաքական միությունը: Եթե Օգալը Մոսուլի և Քիրկուկի մման գոտիներում հաճույքով է շարժվում, ապա նման շահագրգռությունները կարող են շատ քանակ նստել Թուրքիայի վրա»:

Այդ վարքագիծը նկատի ունենալով Թուրքիան թուրք-ամերիկյան 1985 թվի համաձայնագիրը, որի ժամկետը լրանում էր 1990 թ. սեպտեմբերին, համաձայնվեց միայն մեկ տարով:

Այստեղ երկրորդական դեր չխաղաց մաս այն, որ «Հայկական բանաձևը» «իր իմաստով և քաղաքական կարևորությունով 1980-1990 թվերի համեմատությամբ շատ ավելի լուրջ իմաստ ու բնույթ է» ստացել: «Հայաստանի ներքին կյանքում հիմնարար շրջադարձեր են տեղի ունենում, անկախության վերահաստատումը Հայաստանի ներքին կյանքում նոր հեռանկարներ կարող է բացել: Մերձակա ժամանակներում Հայաստանի անկախ Հանրապետությունը կարող է դառնալ ՄԱԿ-ի անդամ և իր ներկայացուցիչները ունենալ այնտեղ: Արևմտանվորպական երկրները բացահայտ տրամադրություն են ցույց տալիս «ցեղասպանությունը» որպես անժխտելի իրողություն ճանաչելուն, հետևաբար հատուցելու և իրավատիրական պահանջները քննարկման նյութ դարձնելուն»:

«Հայաստանի ներքին վայրիվերումները, ուշ թե շուտ Թուրքիայի համար նոր հարցեր պիտի ստեղծեն, ամենևին չենք հավատում, որ մեր սահմանամերձ շրջանների մերձակա տարածքներում տեղի ունեցող փոփոխությունները բարի դրացիության ուղիով են զարգանալու:

Պատրանք չունենանք, որ Բուշի խոսքերին հետևելով կարող ենք լուծել մեր հարցերը: Երբ կիպրական և Էգեյական հարցերում ԱՄՆ-ն հօգուտ Թուրքիայի որևէ մի քայլ չի կատարում, կարելի՞ է հուսալ, որ հայկական ու քրդական հարցերում կանգնելու է Թուրքիայի կողքին»:¹

«Հուրիներ» սեպտեմբերի 3-ին գրել է, որ Հայստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Թուրքիայի համար «փորձանքի» ճշանակություն ունեն, քանի որ ՄԱԿ-ի մեջ Հայաստանի մտնելը այդ կազմակերպություն-

1. «Ջումհուրիեթ», 5 սեպտեմբերի 1990:

նում կվերածնի հայ-թուրքական հարաբերությունների հին ու նոր շատ հարցեր: «Հարցը գլխացավի պիտի վերածվի, երբ Հայաստանը անկախ պետություն դառնա և տեղ գրավի ՄԱԿ-ում:

Դժվար է կանխատեսել, թե Հայաստանի ղեկավարությունը Թուրքիայի նկատմամբ ինչ դիրք է բռնելու, երբ ամբողջական անկախության հասնի, բայց ծանոթ ենք հայ ժողովրդի զգացմունքներին: Հայաստանի խորհրդարանը անցյալ տարի հայտարարեց իր 1921-ի համաձայնությունը վիճելի: Արդեն երկար ժամանակ է, որ հայերը հետամուտ են այս խնդրին...

Այս կացության առջև Թուրքիան չի կարող ձեռնածալ մնալ, հարկադրված ենք մոտիկից հետաքրքրվել, հետևել դեպքերի զարգացմանը և քաղաքական իրադարձությունները քննարկել Միջին Արևելքի հարկադրանքների լուսյի տակ:

...Թուրքիան սպառնալիքների դեմ հանդիման է գտնվում հյուսիսային, արևելյան և հարավային սահմանների վրա»:

Օ. Մեթեն՝ քուրք լրագրող

Ես գնացի Թունջելի, որը նախկին Դերսիմն է: Անցա այդ անմարդաբնակ, ամայացած երկրամասով, զրուցեցի բնակիչների հետ... Նրանք կառավարական որևէ այլ չինովնիկի չէին տեսել, բացի հարկահավաքներից ու ժանդարմներից: Այստեղ չկան ո՛չ արհեստներ, ո՛չ հողագործություն, ո՛չ առևտուր: Ես տեսա միայն դժբախտ, թշվառ մարդկանց, որոնց ամբողջ կյանքը կապված է այժմեությունից հետ: Թունջելին ապրում է 15-րդ դարում և ոչինչ չգիտե 20-րդ դարի բարբերի մասին... Կառավարությունը Դերսիմից վերցնում է, բայց նրան ոչինչ չի տալիս:¹

Ք. Օզալ՝ Թուրքիայի նախագահ

Նախ հեշտ չէ ջոկել՝ ով է քուրդ և ով քուրդ չէ: Իմ հարազատ քաղաք Մալաթիայում՝ երկրի արևելքում, մենք որևէ տարբերություն քրդերի ու քուրքերի միջև չէինք դնում, իսկ քրդերը խոսում էին քուրքերեն: Ի դեպ, Թուրքիայում քրդերը փոքրամասնություն չեն համարվել: Չէ որ Թուրքիան ստեղծվեց աշխարհագրական հարևանության և ոչ թե կամավոր միության բազայի վրա և ոչ թե ինչ-որ ռասայական սկզբունքներով: Հիշեք

1. В. Никитян Курды, Москва, стр. 407.

Աթաթուրքի հայտնի նշանաբանը, որը ասում է. «Երջանիկ է նա, որ իրեն կարող է թուրք համարել», այլ ոչ թե «նա, ով թուրք է»: Ինչո՞ւ: Որովհետև Թուրքիայում միշտ եղել են այլ լեզվախմբերի ներկայացուցիչներ՝ չերքեզներ, վրացիներ, լազեր, բայց պաշտոնական լեզուն միշտ նույնն է եղել՝ թուրքերենը:

Ի դեպ, քրդերենը պաշտոնապես ընդունելու լուրջ պահանջ չի եղել: Բոլոր այդ պահանջները ծնվել են քաղաքական ագիտացիայով և ոչ թե մշակութային պահանջմունքներով: Դուք գիտե՞ք, թե իրար հետ ինչ լեզվով են խոսում քուրդ ահաբեկիչները: Թուրքերեն: Թուրքերենն ու քրդերենը դժվար է զանազանել: Քրդերի հետ կապված խնդիրների ու դեպքերի մեջ գրեթե միշտ խառնված են եղել արտասահմանցիները: Մոտավորապես այնպես, ինչպես Օսմանյան կայսրության հայերը գտնվում էին ռուսների ազդեցության տակ: Արևելյան Անատոլիա ռուսական բանակի ներխուժումը Հայկական հարցը հասցրեց իր ապոգեյին:¹

Ժամանակակից թուրք պապմաբաններ

Է. կարալ. Բացարձակ ճշմարտություն է, որ երկու կողմերից էլ թափվել է շատ արյուն, որովհետև հայերը զինված դիմադրություն են ցույց տվել, իսկ զգալի թվով հայեր կյանքից զրկվել են հիվանդությունների, ցրտի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ դիմել են վրեժխնդրական գործողությունների, մի բան, որ չէր կարող հավանության արժանանալ թուրք ժողովրդի կողմից:²

Ի. Օզքայա. Երբ աշխարհամարտը սկսվեց, հայկական կոմիտեներն, առանց որևէ պատճառի և հակառակ քաղաքական ողջամտության, գտան, որ իրենք պատերազմական վիճակում են այն պետության հետ, որին պատկանում էին... Այդ իսկ պատճառով կայսրական կառավարությունը որոշում ընդունեց ոչնչացնել հայկական այդ կոմիտեները և ցրել նրանց ղեկավարներին: Որոշումն ի կատար ածվեց սկսած 1915 թ. ապրիլի 15-ից:³

1. «Մոնդ», 27-28 նոյեմբերի 1988 թ.:

2. E. Z. Karai Armenian Question 1878-1923, Ankara, 1975, p. 15-16.

3. C. I. Ozkaya Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple tout en servitude, Istanbul, 1976, p. 234-235.

Ֆ. Բելեն. Թուրքական բանակի քիկունքում ծայր առած հայկական ապստամբության պատճառով կառավարությունը հրաման արձակեց հայերին ճակատային գծից հեռացնելու և նրանց Սիրիա և Իրաք ուղարկելու մասին:¹

Էսաթ Ուրաս. Պատմության օրրան հանդիսացող Անատոլիան անհիշելի ժամանակներից ի վեր եղել է թրքության մայր հայրենիքը:²

Դայիբ Գյոքբիլգին. Ամբողջ պատմության ընթացքում թրքության հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր չնչին փոքրամասնություն էին կազմում:³

Անկարայի համալսարանի ուսանողներ

Թուրքիայի քաղաքացին մարդ է, որն ամուսնանում է շվեյցարական քաղաքացիական օրենսգրքով, մեղադրվում է իտալական քրեական օրենսգրքով, դատվում է գերմանական պրոցեսուալ կոդեքսով, կառավարվում է ֆրանսիական վարչական օրենսգրքով և թաղվում իսլամի ծեսերով:⁴

Արաբուրքի «Թուրքական պապության հիմնական ուղղություններ» աշխատության առաջաբանից

Մեր նախնիները, որ մեծ տեղություններ են ստեղծել, դարձան նաև մեծ քաղաքակրթությունների ստեղծողներ: Մեր պարտքն է հետազոտել, ուսումնասիրել և թուրք ժողովրդին ու ողջ աշխարհին պատմել այդ մասին:⁵

1. F. Belen XX yuzuilde Osmanli devlet, Istanbul, 1973, s. 243.

2. E. Uras Tarihte Ermeniller ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 126:

3. T. Gökbilgin Milli mücadele baslarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine, Ankara, 1959, 19-31. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 127:

4. Васильев Город над Босфором, стр. 26.

5. Türk tarihinin ana hatlari, Istanbul, 1930.

Ս. Ինան

Մարդկության բարձր քաղաքակրթության օրրանը կարող էր լինել և եղել է երկրագնդի միայն մեկ կետ՝ Միջին Ասիան։ Պատմական հեռավոր այդ դարաշրջանում երկրագնդի բոլոր անկյուններում ապրել են երկայնագլուխ մարդիկ։ Միջին Ասիայում առաջացել է մի ուրիշ ռասա, որը և փաստորեն ստեղծել է նեոլիթի մշակույթը։ Հենց նրանք էին, ուր առաջին անգամ յուրացնելով հողագործությունը և անասնապալտությունը, մարդկության առաջ բացեցին մետաղի դարաշրջանը։ Նրանք խոսել են մեկ ընդհանուր լեզվով՝ թուրքերենով։ Այս ռասան Միջին Ասիայից վերաբնակեցվեց տարբեր վայրերում՝ իր հետ տանելով բարձր մշակույթ։ Նա բարձր մշակույթ է տարել Իրան, Հնդկաստան, Փոքր Ասիա և Եվրոպա։ Այդ ռասայի մի ճյուղն էլ խեթերն են, այսինքն՝ պրոթորքերը, որոնք բնակություն հաստատեցին Անատոլիայում։¹

Հ. Չեմբել

Խեթերը, շումերները, եգիպտական և էգեյան քաղաքակրթությունները մեկ շղթայի օղակների նման ձգվում են Ալթայից։²

Էսադ բեյ

Թուրքերն են առաջինը վառել համաշխարհային մշակույթի ջահերը։ Գրչության ստեղծման մասին պատմության դասագրքում կարդում ենք. «Այն ստեղծվել է թուրքերի կողմից նախապատմական ժամանակաշրջանում և տարածվել է ամբողջ աշխարհում»։³

Մուզեֆեր՝ Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության ընկերության քարտուղար

Գիտական վերջին տվյալները համընկնում են մարդկային երկու կատեգորիաներն ընդունելու հետ՝ նկատի ունենալով գանգի ձևը։ Նրանցից մեկը վերագրվում է Կենտրոնական Ասիայի սարահարթին։ Այս շրջանում ծագում առած անհատները միշտ անվանվել են թուրքեր, որոնք լեոնների հետ մարտի բռնվելով՝ հիմք դրեցին մետաղի դարաշրջանին։

1. Turk tarihinin ana hatlari, Istanbul, 1930, s. 48.

2. Ն. տ., էջ 201:

3. Tarih Istanbul, C I, 1932, s. 55.

Երբ մարդկությունը դեռ տգիտության մեջ էր, թուրքերն ընթանում էին Աստծո հավատի ուղիով: Թուրքական զանգվածները շարժվելով՝ նվաճեցին Չինաստանը, Ճապոնիան, Հունաստանը: Թուրանական ծովը հասավ Իտալիայի ափերին, հասավ մինչև Բալթիկա, Իռլանդիա և իսլանդիա: Անցավ Ֆինլանդիայով, որի ազգաբնակչությունն ընդունում է իր թուրքական ծագումը: Ոչ մի վտանգ չկարողացավ կանգնեցնել նրա շարժումը: Թուրքերը թափանցեցին Ֆրանսիա, Ալբերին ու Գալերին անուն տվեցին: Պատմական փաստ է նաև այն, որ էարոսկները ծագել են թուրքական ցեղերից մեկից: Քաղաքակրթությունը սկզբնավորվել է Կենտրոնական Ասիայում, որին թուրքերը դարձրին մյուս ժողովուրդների սեփականությունը:¹

Ս. Սուրեյյա

Մինչև 20-րդ դարը քաղաքակրթությունը միայն մահմեդականներին էր պատկանում: Եվրոպացիները այն գողացան մահմեդական աշխարհից ու յուրացրեցին, իսկ մահմեդականներն իրենց անհոգության հետևանքով որոշակի ժամանակահատվածում նրանցից հետ մնացին:²

Թ. Օզալ

Մեր հայրենակից Հոմերոսն էր, որ Ք. ա. 9-րդ դարում Անատոլիայում նախաձեռնեց այն, ինչը հետագայում կոչվելու էր «Հունական հրաշք»...

Հոմերոսի արվեստն անհնար է բացատրել այդ շրջանի հունական մշակույթի մակարդակով: Այն ավելի ցածր էր, քան անատոլիականը, հետևաբար Հոմերոսը ոչ թե հունական, այլ անատոլիական, այսինքն՝ թուրքական մշակույթի ծնունդ է:³

Ք. Արաքուրք

Թուրքերը Անատոլիայի հնագույն բնիկ ժողովուրդն են: Անատոլիական բոլոր քաղաքակրթությունների մեջ առկա է թուրքերի մասնակցությունը: Անատոլիայի ժամանակակից թուրք ժողովուրդը ոչ միայն մշակույթի, այլև ցեղային առումով հանդիսանում է հին Անատոլիայի ժառանգորդը:

1. W. Churchill The World Crises, Barselona, 1944, p. 260.

2. S. Süreyya Cihan iktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931, s. 18.

3. W. Churchill The World Crises, Barselona, 1944, p. 210.

**Թուրքիայի բնակիչ և թուրքերեն խոսող հայերի պատասխանը
«Ինչո՞ւ հայերեն չեք խոսում» հարցին**

Վտանգավոր է, թուրքերի աչքում թշնամի կդառնանք:¹

Եալչըն Բեկչեն՝ «Ջումհուրիեթ» թերթի լրագրող

Տոդո Պայազետի և Վանի միջև ճամբի վրայ նոյնիսկ մեկ թեյարան չկայ... Վանա լճի շուրջ ծառ չգտնելը մարդու մեջ տարօրինակ զգացումներ է առաջացնում... (Վանում) Իպրահիմ Թաթսենի մի երեժտութիւնը, որ սփռվում է ամենացածր ձայնով, օտարականներին զարմացնում է և նրանք հարց են տալիս. «Ինչո՞ւ է այս երաժշտութիւնը. ուրարտական է»:

Աղթամարի ցուցատախտակներից ոչ ոք չի հասկանում հայ արվեստի գլուխգործոցներից համարվող եկեղեցու հայկական գործ լինելը:²

«Միլիեթ», 20 մայիսի 1989 թ

Արևելյան Անատոլիայի և Կարսի պատմական կարևորագույն կոթողներից Անիի ավերակներն անուշաղբության պատճառով օրեցօր փլուզվում են:

«Ենի գազեթե», 9 ապրիլի 1965 թ

Անկախութեան պատերազմէն Անատոլուի մեջ հայերը թուրքեր ջարդած են: Եթե այդ ջարդերու հակակշիռը հանենք, հայերը պարտական կմնան թուրքերուն...

«Ջումհուրիեթ», 9 ապրիլի 1965 թ

Ճիշտ է, կես դար առաջ, դարձեալ դաշնակներու և հնչակներու գրգռութիւններով, ցավալի դեպքեր պատահած են թուրքերու և հայերու միջև, և հայոց չափ թուրքեր ալ տառապալից օրեր ապրած են: Այս բոլորը, սակայն, իրենց մեղքերով ու ցավերով պատմութեան փոխանցուած են ներկայիս: Այլևս իմաստ չունի այդ հին էջերը քրքրել և մոխիրները խառնշտկել:

1. «Արարատ» թերթ, 5 ապրիլի 1989 թ.:

2. «Ալիք», 18 օգոստոսի 1985 թ.:

«Չումհուրիեք» 17 ապրիլի 1965 թ

Մենք Սևրի դաշնագիրը ջնջեցինք ճակատէ ճակատ, արիւն քափելով, և անոր մնացորդները մինչև Միջերկրական քշեցինք ու մաքրագործեցինք: Ահա թե ինչու կը խնդանք և կանցնինք՝ երբ Սևրի իրավունքներէն կը ճառեն մեզի:

«Հուրիեք» 5 մայիսի 1985 թ

Ամերիկացները պարտավոր են հայերին լավ ճանաչել և պետք է իմանան, որ նրանց չի կարելի վստահել:

Ք Էվրեն՝ Թուրքիայի նախկին նախագահ

Հայերն այդքան կոտորածներ են կազմակերպել և հիմա վեր են կացել ու այնպիսի աղմուկ են բարձրացնում և այնպես են ներկայացնում աշխարհին, թե ոչ թե մենք՝ թուրքերս ենք կոտորվել, այլ մենք ենք նրանց կոտորել: Բռնություններ և ջարդեր կատարողները հենց հայերն են: Դրանով հանդերձ, թուրք ազգը լռակյաց տարել է այդ բոլորը, ջարդերի շուրջ աղմուկ չի բարձրացրել...¹

«Գյունեշ» 13 ապրիլի 1983 թ

Ապրիլի 24-ը որպէս մարդկության նկատմամբ ցեղասպանության օր հայտարարելը հայերի համար կնշանակի ոչ միայն բարոյական հաղթանակ... այլև հայերն այն կօգտագործեն քաղաքական նպատակներով... կօրինականացնեն իրենց դատը...

«Թերջուման» 12 օգոստոսի 1982 թ

Պաշտպանողական միջոցների փոխարեն մենք պետք է հրապարակենք միլիոնավոր գրքույկներ, որոնցում հայերի բոլոր գազանությունները պետք է ցույց տրվի փաստաթղթերով:

«Գյունեշ» 3 հունվարի 1983 թ

Երբ հայերը տեսնեն, որ ահաբեկչությունը տգեղացնում է իրենց դատի դեմքը, կսկսեն այդ դատն առաջ տանել քաղաքական միջոցներով,

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 9 հուլիսի 1986 թ.:

մեծ պետությունների օգնությամբ: Եվ թուրքը, որ մինչև օրս այդ դատի կապակցությամբ իր խելքը գլուխը չի հավաքել... ուշքի է գալու:

«Թերջումանի» քրթակիցը հայաբնակ Վաքվլը գյուղի մասին

Գյուղացիներն իրենց անվանում են «քրիստոնյա թուրքեր»: Գյուղի դպրոցը թուրքական է, եկեղեցի չկա, գյուղացիների մեծ մասը հայերեն չգիտի, թուրքացված են նրանց անուններն ու ազգանունները: Թուրքիայի գավառներում «յան» վերջավորությունով ազգանուն չկա: Հայերը բռնությամբ իսլամացվում են:¹

Թ. Օզալ

Հայերը բազմաթիվ գրքեր ու գրքույկներ են հրատարակել և հաջողացրել են աշխարհին համոզել ցեղասպանության հարցում... Ոչ ոք իրավունք չունի պահանջելու Թուրքիային պատկանող թեկուզ մի բուռ հող կամ դատապարտել Թուրքիայի Հանրապետությանը:

«Միլիեթ», 10 հունվարի 1985 թ

Սխալ չի լինի, եթե ասենք, որ Հայկական հարցում որևէ քաղաքականություն չունենք... Մինչդեռ հայերը վերջին տասը տարվա ընթացքում քարոզչության ասպարեզում, բառիս բուն իմաստով, մեզ ոչնչացրեցին:

Թուրքական ընդհատակյա «Մեր ջայնասփյուռը» ռադիոկայան (30 հունիսի, 1987թ.)

...Գերմանացիների գործակիցներ հանդիսացող Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների հրահանգով ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր, որոնք բնակվում էին օսմանյան սահմաններում, բարբառոտաբար սպանվեցին, իսկ հարյուր հազարավորներ վնդվեցին իրենց հողերից:

Ա. Հունեյն

Ինչպես ապացուցում է Ժամանակակից գիտությունը... Նոյի ջրհեղեղը ... տեղի է ունեցել 7 500 տարի առաջ... Շատ աղբյուրների վկայությամբ թուրքալեզու ժողովուրդների պապերի պապ Նուզը (Նոյը) եղել է

1. «Զարթոնք», 24 հունիսի 1985 թ.:

աստղագետ: Նա նախապես գիտեր, որ այդ իրադարձությունը (ջրհեղեղը) տեղի էր ունենալու: ...Հեռատես գիտնականը ելք էր որոնում և նախապես նավ պատրաստեց: ...Երբ սկսվեց ջրհեղեղը... նա իր նավի վրա վերցնում է մոտ 80 մարդ, սննդամթերք և յուրաքանչյուր տեսակից երկու կենդանի: Ջրի մակարդակի բարձրանալու հետ միասին բարձրանում է նաև նավը... Սակայն հետո փոթորիկի հետևանքով նավը բախվում է լեռան աննկատ գագաթին և վնասվածք ստանում: ... Վթարի ենթարկված նավի ուղևորները պատասպարվում են «Ալ գարագ» լեռան գագաթին, որը ջրից դուրս էր մնացել... իսկ ջրի հետ քաշվելու հետ միասին վար իջան... Ահա թե ինչու աշխարհում Նոյի անվան հետ առնչվող ամենաշատ տեղանունները Ադրբեջանում են: Դրանց թվում են մոյի դամբարանը և Նախիջևանի հին մասում հնագույն բերդը, ինչպես նաև Նախիջևանի ամենահին անունը՝ Նուզխբան...

Մերձակա ժայռերի վրա փորագրված են զանազան քարտեզներ: Դրանցից մեկի վրա մեզ հաջողվեց կարդալ «Օգուզ» բառը, որը, ինչպես հայտնի է, հանդիսանում է Արաքս գետի հին անուններից մեկը:¹

Ա. Թուրքեշ՝ թուրք քաղաքական գործիչ, ֆաշիստ

Ո՛վ թուրք, գործիր:

Արդեն մերը չեն Ռումելիան (այսինքն՝ Բուլղարիան, Հունաստանը և Հարավսլավիան), Հունգարիան, Սիրիան, Իրանը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Տրիպոլիսը, Թունիսը, Ալժիրը, Դրիմը և Կովկասը... Գործիր ինչպես գորշ գայլը: Թող վերածնվեն երբեմնի ժամանակները... Թող Թուրքիան գերիշխի բոլորի վրա... Սա վիթխարի Թուրքիան է՝ մինչև Թուրանը:²

Իսմեթ Ինենյու (1930 թ.)

Միայն թուրքական ռասան իրավունք ունի հաստատելու էթնիկական իրականություն իր երկրում:³

1. «Մովետական Նախիջևան», 1966, մայիս:

2. «Յոն» հանդես, 21 մարտի 1962 թ.:

3. Загоров Истина, истина, истина, София, 1990, стр. 151

Ջենալ Գյուրսեյ

Եթե աղ անուղղելի թուրքերը (քրդերը) չխաղաղվեն, բանակը չի տատանվի կրակել և ոչնչացնել նրանց քաղաքներն ու գյուղերը: Այդ արյունալի գործողության հետևանքը կլինի ոչ միայն նրանց խռովությունների, այլև քուրդ ժողովրդի վերացումը:¹

Ջ. Գյուրսեյ (1960 թ. Դիարբեքիրում)

Քրդեր չկան, բոլորը թուրք են... ամբողջ արևելքում բնակվում են միայն թուրքեր:²

Թ. Օզալ (1980 թ.)

Քրդեր և հայեր գոյություն չունեն:³

«Միլլի Յոլ» (1967 թ., թիվ 42)

Մենք՝ թուրքերս, այս հողերը վերցրել ենք մեր արյան գնով ... Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ մեզ հայերը դավաճանեցին, քրդերը, ապրելով իրենց անմատչելի լեռներում, խույս տվեցին մեր զայրույթից: Հակառակ դեպքում նրանք այդ նահանգներում ոչ թե մեծամասնություն, այլ փոքրամասնություն կկազմեին... Թուրքական հողի վրա իրենց պետությունը ստեղծելու նրանց երազանքը երազանք էլ կմնա, ինչպես ... հայերի երազանքը Մեծ Հայաստանի մասին: Թող նրանք հեռանան... քանի դեռ չեն ոչնչացվել:

1982 թ. ընդունված Սահմանադրության 66-րդ հոդված

Յուրաքանչյուր ոք, ով Թուրքական պետության քաղաքացի է, թուրք է:

«Ենի զազեթ Իսրամբուլ դեյլի» թերթ (25 նոյեմբերի 1967 թ.)

Թող հայերը հիշեն, որ ապրում են Պոլսում և փոքրամասնություն են: Թերևս... ներկայումս ցեղասպանություն կատարելը հեշտ չէ, բայց և այնպես որևէ դեպք կարող է մթնոլորտը հեղաշրջել, որից հետո Պոլսում հայ գտնելն անհնար կդառնա:

1. Загоров, Истина, истина, истина, София, 1990, стр. 151.

2. «Հուրիեթ», 25 հոկտեմբերի 1960 թ.:

3. Загоров, Истина..., стр. 151.

Միացյալ Նահանգների քուրդ ուսանողների 1965 թ. հայտարարությունը

Թուրքը, զենքին ապավինելով, դեռևս քանի՝ միլիոն անիծված հայի սրի քաշելու հարմար պահի է սպասում:

Անիծյալ հայերին աշխարհի երեսից պետք է մեկընդմիշտ մաքրենք:

Դա մեր սրբազան Մարգարեի պատգամն է:

Ո՛վ իսլամական աշխարհ, լավ գիտցիր, քանի դեռ հայ թվառականներն աշխարհի երեսից մաքրված չեն, երկրագունդը խաղաղություն և ազատություն չի ունենա:

Հանուն Մուհամեդի սիրո, յուրաքանչյուր թվառական հայի սպանելու համար արքայության եք արժանանալու:

Շատ շուտով ձեր Հայաստանն էլ գերզմանոցի ենք վերածելու... Աստված հայ ազգի ճակատագիրը քուրքի ափի մեջ է դրել:

66 հազար պոլսահայեր մեր ձեռքում պատանդներ են, մորթելու ոչ-խարներ:¹

«Միլիեթ» (26 օգոստոսի, 1986 թ.)

Չկա ոչ մի հարևան պետություն, որին Թուրքիան տարածքային պահանջ չներկայացնի:

«Թերջուման»-ը 1988 թ. ռամազանի առիթով հրատարակված իր հավելվածում գրում է

Հնդկաստանի բնակչության երակներում հոսում է քուրքական արյուն:

Թուրքերի բացատրական բառարանից

Թուրք.- Ժողովրդի անուն, որը հին ժամանակներում բնակվում էր Միջին Ասիայում: ...Այժմ այդ ժողովուրդը բնակվում է Բալկաններից մինչև Չինաստան:

«Թերջուման» (1987 թ.)

Օրակարգի մեջ են քուրքական 16 պետություններ (Թուրքիայի նախագահի պալատի դրոշակին կախված էր 16 աստղ)...

1. София-пресс, Западная пан тюркизма, София, стр. 47.

Հայրգելի նախագահը հարցրեց թուրքական պատմության մասնագետներին, թե իսկապե՞ս գոյություն ունեն թուրքական 16 պետություն: Նրան բացասական պատասխան տվին, որովհետև դրանց թիվը ավելի շատ է: Դրանից հետո նախագահը այդ պետությունների դրոշակները, որոնք կախված էին իր աշխատասենյակի խորքում, հանեց:

Ամեն առավոտ թուրքական բանակն արթնանում է հեյրեյալ երգի հնչյունների տակ

Կայծակներ ստեղծող ցեղի շավիղն ենք,
Փոթորիկներ ցույց տվող նահատակների երդումն ենք,
Որևէ ուժ չի կարող կասեցնել այս մրրիկ ազգին:¹

«Թուրքիե» (23 հուլիսի 1989 թ.)

Պետք է ստեղծել արտաքին թուրքերի նախարարություն: Թուրքիան 150 միլիոն ճնշված թուրքերի հույսն է:

«Բողբուրդ» թերթ (1942 թ.)

Ո՞վ ենք մենք: Մենք գորշ գայլեր ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Գորշ գայլերի թուրքիզմը: Ո՞րն է գորշ գայլերի հավատամքը: Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգն ուրիշ ցեղերից կամ ազգերից առավել են: Ո՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը: Թուրքական արյունը...

Պատերա՞զմ: Այո, պատերազմ, եթե հարկ լինի:

1971 թ. Պոլսում լույս տեսավ Սուրեյա Ադեմիրի ինքնակենսագրական վեպը, որում զեպրեղված են հեյրեյալ չափածո տողերը

Մենք ուզում ենք իշխել արար աշխարհին,
Մեր Չուկետոն է թուրք հայրենին,
Մեր Քեաբեն է բարձր և պայծառ Թուրանը,
Պահեստի սպաներ, ոտքի՜, ուղին նշմարվում է,
Ահա, տեսեք, գնում ենք Կովկաս,
Թուրանն է մեզ սպասում:²

1. «Հայրենիք» թերթ, Բոստոն, 13 մայիսի 1987 թ.:

2. **Չաբեվանդ** Միացյալ անկախ Թուրանիա, էջ 58:

Ֆ. Թիմուրբաշիի՝ բուրք գիտնական, «Մեծ Թուրքիայի աչքերով» հոդվածից

Թուրք ազգն իր ամբողջ պատմության ընթացքում միշտ ցուցադրել է մեծ ազգի և մեծ պետության հատկություններ: Համաշխարհային տիրապետության ամբողջ աշխարհում նոր կարգեր ստեղծելու և այդ կարգերը ղեկավարելու մասին միտքը միշտ մեր ազգի համար իդեալ է եղել... Մեր ժամանակի ազգային իդեալն է Մեծ Թուրքանի ստեղծումը:¹

«Միլիթ» (ղեկավարներ 1988 թ.)

Մեզ համար էլ ավելի կարևոր է աղբյուրաբանական վերջին ցույցերին բուրքական դրոշակների ներկայությունը:

«Չումհուրիթ» (27 հունվարի 1989 թ.)

Ամբոխը համաթրքության կարգախոսներով կառավարությունից «օժանդակություն» և «գործակցություն» էր պահանջում հօգուտ աղբյուրաբանների: Աղբյուրաբանական դեպքերը կյանքի են կոչել համաթրքության կարգախոսներին:

Ա. Թուրքեշ

Բոլոր սպիտակամորթ մարդիկ ծագել են բուրքերից:

Թուրքական «Մեր չայնասպիյուրը» ռադիոկայանի 1987 թ. հունիսի 30-ի հաղորդումը

Իր վերջին նիստում Եվրոպական խորհրդարանը մույնպես բանաձև ընդունեց Հայկական ցեղասպանության մասին: Թե՛ պրեզիդենտ Բ. Էվրենը և թե՛ վարչապետ Թ. Օզալը, այս հարցի շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացրին՝ այն ներկայացնելով որպես Թուրքիային նվաստացնող բանաձև: Սակայն նրանք գոնե մեկ անգամ չասացին, որ այդ սև արատը Թուրքական Հանրապետության կողմից չի գործադրվել: Այդպիսով, նրանք պարտադրեցին, որ Թուրքիան կրի մեղադրանքն այն արարքների, որոնք կատարվել են Էնվերի ու Թալեաթի նմանների... կողմից:

1. «Թերջուման», 1 դեկտեմբերի 1977 թ.:

...Իրականում գերմանացիների գործակիցները հանդիսացող Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների հրահանգով ավելի քան 1, 5 միլիոն հայեր, որոնք բնակվում էին Օսմանյան կայսրությունում, բարբարոսաբար սպանվեցին, իսկ հարյուր հազարավորները թշվեցին իրենց հողերից:

...Օսմանյան իշխանության օրոք տեղի ունեցած Հայկական ցեղասպանությունը ընդունելով՝ մենք ոչ թե կորցնում, այլ ձեռք ենք բերում հաղթանք մեր նկատմամբ:

Հուսեյին Չահիդ՝ քաղաքական գործիչ

Կարելի է ասել, որ այդ սպանությամբ (Թալեաթի) հայկական կոմիտեները նրանից վրեժ լուծեցին ցեղասպանության համար: Սակայն հայերի բռնազաղթը մտահոգացած ու իրականացրած մարդիկ դրանով փրկեցին Թուրքիան, այդ այն դեպքում, երբ գեներալի պատասխանատուների սպանությունը չի վերածնել հայերի իղձերը... Դեպքորտացիայի վերաբերյալ որոշումը սարսափելի, սակայն երկրի համար ծայր աստիճան անհրաժեշտ որոշում էր, և ...Թալեաթն ու նրա ընկերները դրան գնացին միմիայն... հանուն երկրի բարեկեցության ու փրկության:¹

«Հուրիեթ», 1989 թ. հունիս

Մեզ ցավ է պատճառում, որ հաճախ (արտասահմանյան) երկրների հետ հարաբերություններում գտնվում ենք ներողություն խնդրող գործընկերոջ վիճակում: «Թուրքիա» բառը մարդկանց մեջ ընկալվում է «խաշտանգում»...

Բայց ինչո՞ւ մենք որպես ազգ չենք կարողանում մեր վրայից հանել «խաշտանգող» պիտակը:

Ջ. Գյուրբան- գորահրամանավար

Ուզենք թե չուզենք... «հայոց ցեղասպանության» վրա հիմնված Հայկական հարց գոյություն ունի: Դժբախտաբար այդ հարցը միջազգային անդրադարձեր ունեցել է և արդեն Թուրքիայի Հանրապետության համար գլխացավ է դարձել... Նշված հարցը գոյություն չունեցող կամ ոչ

1. Hüseyin Cahit Talat pasa, Yakin Tarimiz, Cilt I, s. 89.

կարևոր համարելը (ակնարկում է Օզալին) քաղաքական հերոսության ճանապարհի է հարթում և դրանով էլ լրջության և պատասխանատվության կմդի մեր պետական այրերին:՝

Ք. Էվրեն (17 հոկտեմբերի 1985 թ.)

«Թուրքիայի համար գոյություն ունի երեք սպառնալիք: Դրանցից առաջինը կոմունիզմի վտանգն է, որը երկար ժամանակ կախված է Թուրքիայի վրա»: Մեկ օր անց Չանքրում պրեզիդենտը հայտարարեց. «...Հենց այդ կոմունիստներն են, որ երազում են բնակչությանը իրենց կողմը գրավելով երկիրը մասնատելու մասին և չեն խուսափում անգամ հայերի հետ համագործակցելուց»:

Չանքրում ունեցած ելույթում Ք. Էվրենն ասաց. «Նրանց համար հայրենասիրություն ասած բանը գոյություն չունի: Նրանք ասում են, թե ինչո՞ւ ենք զենք գնում, ինչո՞ւ ենք ինքնաթիռաշինական գործարաններ հիմնում, ինչո՞ւ ենք ռազմանավեր, տանկեր գնում: Նրանք ամեն ինչին հակառակ են... Նրանց համար արյունն անգամ նշանակություն չունի, չեն ընդունում «քուրքական արյուն» հասկացությունը: Նրանք ասում են, որ արյունը համամարդկային է, ի՞նչ է նշանակում «քուրքական արյուն»:

Այո, այսօր քուրքական պաշտոնական քաղաքականության մեջ նորից հնչում է պանքուրքական արյան պաշտամունքը, այսինքն՝ վերադարձ դեպի երիտթուրքերի շովինիստական-ռասիստական մարդատյաց քաղաքականություն: Թուրքական բանակի 1986 թ. ձմեռային ռազմախաղերի ավարտին նվիրված արարողության ժամանակ Էվրենն ասաց, որ ի տարբերություն Առաջին համաշխարհային պատերազմի, «այսօր մեր բանակը կարող է ճեղքել այս լեռը (Արարատ) և մյուս կողմն անցնել..., որովհետև այսօր այն համալրված է զինվորական լավագույն միավորումներով և լավ վարժեցված է»:²

Թուրքական կառավարությունն աշխատում է նաև գիտական հիմնավորում տալ իր տարածապաշտական ձգտումներին: Այդ նպատակն էր հետապնդում 1986 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված «Թուրքագիտական հետազոտությունները և Թուրքիան» միջազգային գիտաժողովը: Հոկտեմբերի 13-ին գիտաժողովի աշխատանքի արդյունքներն ամփոփ-

1. «Դրոշակ», 1989 թ., թիվ 1-2:

2. Թուրքական հեռուստատեսություն, 13. 10. 1985:

վեցին թուրքական հեռուստատեսության կազմակերպած «Կլոր սեղանի» ժամանակ: Գլխավորողի մասնակիցների վկայությամբ՝ քննարկման հիմնական նյութը «թուրքաբնակ ռեզիդենի արևելյան» հատվածում, այսինքն՝ Սովետական Միությունում, բնակվող թուրքական ծագում ունեցող ժողովուրդներն էին: Նրանց կարծիքով՝ ԽՍՀՄ-ում թուրքալեզու ամձանց թիվը կազմում է շուրջ 50 միլիոն: Իսկ «Մարայքոսնայից մինչև Չինաստան և Յակուտիա տարածքում այն անցնում է 140 միլիոնից: Եկող դարի սկզբներին այդ բնակչության թիվը կհասնի մոտավորապես 200 մլն-ի: Հետևաբար, նշում էին նրանք, մենք զբաղվում ենք շատ կարևոր և բազմամարդ մի էթնիկական խմբավորման ուսումնասիրությամբ: Անշուշտ, դրա կարևորությունը չի բացատրվում միայն այդ խմբավորման բազմամարդությամբ: Այն կարևոր է նաև պատմական, կուլտուրական, հոգևոր և քաղաքական տեսակետներից: Այս շրջանը աշխարհի ասպագայում կարևոր դեր է զբաղեցնելու: Մարդկության ճակատագիրն այստեղ է որոշվելու: Նման աշխարհագրական դիրքի պատճառով առաջիկա 10 տարում... թուրքերը ակտիվ դեր են կատարելու մարդկության պատմության զարգացման մեջ»:¹

«Իմ խալիֆայական մի խոսքը,- գրել է Համիդը,- բավական է սրբազան պատերազմ սկսելու համար... կգա մի օր և բոլոր հավատացյալները մեկ մարդու պես ոտքի կկանգնեն փշրելու անհավատների շղթաները: Անգլիական տիրապետության մեջ գտնվող 85 միլիոն, հոլանդական գաղութներում գտնվող 30 միլիոն և Ռուսաստանում ապրող 10 միլիոն մահմեդականները բոլորն էլ այն ժամանակ կմիանան: Չգիտե՞մ, որ 250 միլիոն մահմեդականներ ամեն օր աղոթում են ավաիհն՝ իրենց աչքերը դեպի խալիֆան դարձնելով, որ մարգարեի ժառանգն է»: Աբդուլ Համիդի կարծիքով, փոքր ազգերին բարենորոգումներ շնորհելը նշանակում է «կայսրությունը կործանել» և «ինքը ուխտում է իրեն հաջորդող սուլթաններին, որ նրանք պատերազմեն հայերի անկախության դեմ»:²

Սուլթանին ու նրա քաղաքականությանը փոխարինելու եկան երիտթուրքերը: Նրանք թուրքական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներն էին և համառորեն իշխանության էին ձգտում, իշխանություն, որը պետք է

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 13. 10. 1986:

2. Եազեման Ք. Աբդուլ Համիդ 2-րդ Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 571:

դառնալով նրանց տնտեսական ու քաղաքական շահերի իրականացման միջոց: Բայց քանի որ այդ բուրժուազիան թույլ էր, իսկ երկրի տնտեսական կյանքը գտնվում էր հույների, հայերի և հրեաների ձեռքին, այդ պայմաններում ձևավորվեց ոչ թե թուրքական բուրժուական մագիոնալիզմը, այլ թուրքական մեծապետական շովինիզմը, թուրքերի ազգային բացառիկության հոգեբանությունը: Երիտթուրքերը սիրում էին ասել, որ թուրքերը 400 ձիավորով կարողացան հիմնել աշխարհաժապալ կայսրություն: Եթե հավատանք երիտթուրքական պարագլուխներին, նրանք ձգտում էին տապալել «անազնիվ, ազահ և ստոր միապետին» Աբդուլ Համիդին, որովհետև նա «տուր ոտին չէր դնում մեծ Թուրքստան ստեղծելու համար»:¹

Երիտթուրքերի կուսակցության հիմնադիրներից Թեմոն քննադատում էր սուլթանին, որովհետև նա «թուրք ժողովրդին չէր հրավիրում պատժելու հայերին»:²

Երիտթուրքերի կուսակցությունը, - գրում է այդ կուսակցության մախլիկն գործիչներից մեկը՝ Մ. Ռիֆաթը, - ձգտում էր «թուրք տարրին օսմանցի մյուս տարրերի նկատմամբ տիրապետող դարձնել, նրա համար բացառիկ դիրք ապահովել, մնացած տարրերին ձուլելով կամ բնաջնջելու միջոցով Օսմանյան միությունը քանդել և նրա տեղը նոր թուրքական պետություն հիմնել...»:³

«Ես, - գրում է Ջեմալ փաշան, - մախ և առաջ օսմանցի եմ, իսկ դրանից հետո ես երբեք չպետք է մոռանամ, որ մահ թուրք եմ: Իմ հաստատ հանգումունքն է, որ թուրքն օսմանյան պետության հիմնաքարն է. Օսմանյան միությունն է, որ ամրացնում և հիմնավորում է թուրքական քաղաքակրթության և մշակույթի զարգացումը»:

Ուրեմն, Օսմանյան միությունը ստեղծելու համար պայքարը գլխավորն էր երիտթուրքերի քաղաքականության մեջ: Իսկ բոլոր նրանք, ով-

1. Петросян Ю. Младотурецкого движение. Москва, 1971, стр. 183-194.

2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ, 1, Ե. 1980, էջ 120:

3. Ռիֆաթ Մ. Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհադի հայաջինջ ծրագրերը, Բեյրութ, 1966, էջ 103:

քեր այդ միությունն ստեղծել էին ուզում, նրանց «ուշադրությունը պետք է ուղղված լինի թուրքերին բարձրացնելու, նրանց թիվը ավելացնելու և նրանց գոյության հնարավորություն ապահովելու մեծ պարտականություն վրա»:¹

Երիտթուրքերի Սալոնիկի կազմակերպությունը 1911 թ. հոկտեմբերին ընդունեց հետևյալ հակամարդկային բանաձևը.

1. Համաձայն բնության օրենքների ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերի կեր դառնան:

2. Կոտորելը ազնվականության ցասումն է ստոր ցեղերի դեմ, որոնք ղիտվել են որպես անարգ թշնամի:

3. Եթե որոշվել է ջարդերի ծրագիր, այն պետք է գործադրվի ամբողջությամբ՝ առանց որևէ մեկից ազդվելու և առանց տարվելու զգացմունքային ազդեցություններով: Սա անգթություն չէ, այլ գերադաս տարրի ոգու արտահայտություն:

4. Ռ-ազմական անհրաժեշտություն է ժողովուրդների կոտորածը՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության:

5. Թշնամի ցեղի երեխաներին կոտորելն ազգային պաշտպանության կանխարգելիչ միջոց է:

6. Իրենց մայրերի արգանդներում իսկ այդ երեխաները ապրելու անարժան են՝ որպես աստվածամերժ շառավիղներ:

7. Կայսրության գոյությունը կախված է երիտթուրք կուսակցության ուժից և բոլոր հակամարտ գաղափարների ճնշումից:²

1918 թ. սեպտեմբերին Խան Խոյսկին գրել է. «Աղբրեջանը վերջապես հասել է իր նպատակին և թուրքական ժողովուրդների մեկդարյա իդեալը՝ միություն սուլթանի դրոշի տակ, իրականություն է դարձել: Վոլգայի թաթարները, Անդրկասպյան սարթերը, ուզբեկները, կիզիկները և Խիվայի ու Բուխարայի բնակիչները Կենտրոնական Ասիայում մեծ հույսով են սպասում թուրքական ազատագրական բանակին»:³

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Վեհիբ փաշան հայկական պատվիրակությանը հայտարարեց. «Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը Թուրքիային արևմուտքից արևելք է քշում: Մենք հեռացանք Բալկան-

1. **Ջեմալ փաշա** Հայկական հարցը, Եր., 1927, էջ 17:

2. Ն. տ., էջ 18:

3. **Ահարոնեան Գ.** Խոհեր 50-ամեակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 172:

ներից, կհեռանանք նաև Աֆրիկայից, բայց մենք պիտի տարածվենք դեպի արևելք, այնտեղ է մեր արյունը, մեր կրոնն ու լեզուն: Եվ սա տարերային ձգողություն ունի. մեր եղբայրները Բաքվում են, Դադստանում, Թուրքեստանում և Ադրբեջանում: Մենք պետք է ճանապարհ ունենանք դեպի այնտեղ: Եվ դուք՝ հայերդ, կանգնած եք մեր ճանապարհին: Պահանջելով Վանը՝ դուք կփակեք մեր ճանապարհը դեպի Պարսկաստան, պահանջելով Նախիջևանն ու Չանգեզուրը՝ դուք մեզ համար արգելք կհանդիսանաք իջնելու Քուտի հովիտը և Բաքու-Կարսն ու Ախալքալաքը կփակի մեր ճամփան դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզ ճանապարհ տաք: Ահա թե որտեղ է մեր հիմնական վեճը: Մեզ պետք է երկու ճանապարհ, որոնք մեր բանակներին հնարավորություն կտան շարժվելու և պաշտպանվելու: Մի ճանապարհը՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախն է, որն անցնում է դեպի Գանձակ, մյուսը գնում է Շարուր-Նախիջևան-Չանգեզուրով Քուտի հովիտ: Դուք կարող եք մնալ դրանց մեջտեղում, այսինքն՝ Նոր Բայազետի և Էջմիածնի շուրջը»:¹

Իսկ Էնվերը գտնում էր, որ «հայերը միշտ էլ եղել են և քանի դեռ կան, կլինեն մեր թշնամիները, հանգիստ չեն թողնելու մեր անատոլիական նահանգները և ավելի լավ է նրանց հիմնովին բնաջնջենք նաև Կովկասում, ինչպես այդ արվեց Թուրքիայում: Կովկասում փոքրիկ Հայաստանը պատճառ է դառնալու, որ միշտ ձգտի ընդարձակել իր սահմանները և դառնալ հավիտենական վտանգ Թուրքիայի համար»:

Եվ ապա՝ «Կայսրությունը պետք է մաքրել հայերից ու լիբանանցիներից: Առաջիններին մենք կոչնչացնենք սրով, երկրորդներին՝ սովով»:²

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին նա նշեց. «Պողպատյա բանակների տեր Գերմանիան մեզ թիկունք կկանգնի ոչ միայն Մակեդոնիան, այլև Կովկասն ու Եգիպտոսն էլ երիտթուրքերի տաիրապետության տակ առնելու և Թուրքիան աշխարհի ամենահզոր կայսրության վերածելու»:³

1. **Խատիսեան Ս.** Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթեք, 1930, էջ 70:

2. «Շարժում», 07. 10. 1935:

3. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, Եր., 1985, էջ 13:

«Մենք մի արատ ունենք, որ պիտի մաքրենք»՝ դա «հայերից թուրանի ճանապարհի մաքրումն ու թուրքական միության ապահովումն է»:¹

Ջենալ փաշան հայերին հայտարարել է. «Մենք վերացնում ենք մեր ճանապարհից այն ամենը, ինչ խանգարում է մեր նպատակին հասնելուն: Դուք միշտ ռուսների հետ եք, դուք նրանց առաջապահն եք, իսկ ռուսները մեր ոխերիմ թշնամիներն են»:²

Այդ նույն օրերին դուկտ. Նազըմը բացականչեց. «Ո՛վ թուրք, տեսնում եմ, որ բախտիդ արևը պիտի ծագի. Թուրանի ճամփան բացվելով լույսերն աչքեր պիտի շլացնեն»:³

Երիտթուրքերի այս ցնորամիտ երազանքները տարածվում էին ամենուր և հայտնի էին շատերին: Այդ մասին օտարերկրյա դեսպաններն իրենց կառավարություններին զեկուցագրեր էին գրում: Այսպես, օրինակ, Շվեյցարիայում Ֆրանսիայի դեսպանը 1918 թ. ապրիլի 18-ին գրել է իր կառավարությանը. «Մենք ձեզ արդեն հայտնել ենք այն մեծ հույսերի մասին, որ տաժում է Օսմանյան կայսրությունը Ռուսաստանի ժառանգությունների նկատմամբ և այն փորձերի մասին, որպեսզի նախկինում ցարական տիրապետության տակ ապրող թուրք ժողովուրդներին միացնի Կ. Պոլսին: Ռուսաստանում, 1918թ. փետրվարի 20-ի համարում գրել է «Թերջուման վի հակիքաթ» թերթը, գոյություն ունի թուրանական աշխարհը, որ տարածվում է մինչև Հիմաստանի և Աֆղանստանի սահմանները, ընդգրկելով Կասպից ծովը, և որի ազգաբնակչության 90 տոկոսը մերձենում է թուրքական ռասային:

Այս պլանները տվյալ փուլում ավելի կոնկրետ վերաբերում են Կովկասին և Դրիմին: Թուրքիային Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների զիջումը նրա համար դարձավ առաջին քայլը իր նպատակների իրականացման ճանապարհին, և այս իրական հաջողությունը ոգևորել է նրան իր եսասիրական պլանների հետագա զարգացման համար...»:⁴

Երիտթուրքերը, կազմակերպելով հայերի ցեղասպանությունը, միաժամանակ նպատակ ունեին տիրանալու նրանց ունեցվածքին և օգտագործելու այն ինչպես ռազմական ծախսերը, այնպես էլ մահմեդական

1. "Be Ori ent", 21.09.1914.

2. Ահարոնեան Գ. նշվ. աշխ., էջ 175:

3. Ռիֆաթ Մ. նշվ. աշխ., էջ 22:

4. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, Եր., 1980, էջ 40-41:

քաղցած բնակչությանը բավարարելու համար: Երիտթուրք գործիչ Նա-
յիմ Բեյը գրում էր. պատերազմը նոր էր սկսվել, երբ «Թուրքիայում ծայր
առան քաղցն ու թշվառությունը: Այս թշվառներին (թուրքերին) խաբել,
կշտացնել էր պետք, և այդ կարող էին անել հայերի թողնելիք ապրանք-
ներն ու դրամը: Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիլի, Մամուրեթ ու Ազիզի,
Սվազի նահանգներում հայերի ջարդ ու կողոպուտ սկսվեց: Այս զբաղ-
մունքը ժողովրդին ամեն ինչ մոռացնել էր տալիս»:¹

Կ. Պոլսի «Բոզբուրդ» թերթը 1942 թվականի մարտի 5-ին գրել է. «Ռ՞վ
ենք մենք: Մենք գորշ գայլեր ենք: Ռ՞րն է մեր գաղափարախոսությունը:
Գորշ գայլի թուրքիզմը: Ռ՞րն է գորշ գայլերի (թուրքերի) հավատամքը:
Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգը ուրիշ ցեղերից կամ
ազգերից առավել են: Ռ՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը, թուր-
քական արյունը: Արդյո՞ք թուրքն ի ծնե գերազանց է: Թուրքը գերազանց
է ի ծնե»: «...Գորշ գայլերը պանթուրքի՞ստ են: Այո: Գորշ գայլ թուրքերի
սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետությունը 60-միլիոնանոց
ազգ դարձած: Ի՞նչ պետք է լինի քո արդարացումը (խնդիրը) դրա հա-
մար: Գորշ գայլերը վաղուց են հռչակել «արդարությունը չի տրվում, այլ
բռնազորավում է» սկզբունքը: Պատերազմ: Այո, պատերազմ, եթե անհի-
րաժեշտ է...»:²

1960 թ. լույս տեսած «Թուրք ջիլիյե Գիրիշ» գրքում կարդում ենք.
«Թուրքիայի 20-միլիոնանոց դինամիկ համախմբումը և հյուսիսի ու
արևելքի 30 միլիոններին (թուրքական ցեղերին) երկար զսպել հնարավոր
չէ: Եթե թուրքիզմն ու Թուրքիան պիտի ապրեն, ապա պետք է առանց
ժամանակ կորցնելու միանան և կազմեն 60-միլիոնանոց թուրք ազգ»:³

1985 թ. ապրիլի սկզբներին պաշտոնական այցով Վաշինգտոն ժա-
մանեց Թուրքիայի կառավարության նախագահ Թ. Օզալը: Այդ այցելու-
թյան նպատակներից մեկը Հայկական հարցի շուրջ ԱՄՆ-ում ծավալ-
ված շարժումների ու քննարկումների խափանումն էր: Եվ դա Օզալին
հաջողվեց: Այցելության ժամանակ նա հանդիպումներ ունեցավ Ռեյզա-
նի, Շուլցի, Բուշի, Ուայմբերգերի և այլ պաշտոնական անձանց հետ:
Նրանք բոլորը Օզալին հավաստիացրին, որ «հայերի հարցի վերաբեր-

1. Անտոնեան Ա. Մեծ ոճիր, Բեյրութ, 1977, էջ 240:

2. Ահարոնեան Գ. նշվ. աշխ., էջ 177-178:

3. Ն. տ., էջ 179:

յալ կոնգրեսի վերջին ժամանակների ընդունած որոշումների առթիվ Թուրքիայի անհամագստությունը հասկանալի է: Մենք ամեն ինչ կանենք այդ որոշումները վերանայելու համար»:¹

Օգալն իրավացի էր. նա լավ էր ճանաչում ԱՄՆ-ի քաղաքական լիդերներին: Եվ իսկապես, երբ 1985 թ. դեկտեմբերի 10-ին կոնգրեսում նորից քննարկման դրվեց «Հայկական բանաձևը», Շուլցը կոնգրեսին մի նամակ հղեց, որով հիշեցնում էր, թե ինչ ծանր հետևանքներ կունենա այդ բանաձևի ընդունումը, իսկ Ռեյգանը կոնգրեսմեններին հավատացնում էր, որ այդ բանաձևի ընդունումը կվճարի Արևմուտքի անվտանգությանը:²

1986 թ. հուլիսի 9-ին Թուրքիայի պրեզիդենտ Զ. Էվրենը, Էրզրումի մոտ գտնվող Ալաջաքյոյու բնակավայրում, հանդիսավորությամբ բացեց 1918 թ. «հայ ավազակների» կողմից սպանված 278 թուրքերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը: Թուրքական հեռուստատեսության կարծիքով, այդ թուրքերը «սպանվել են դոկտոր Ազարևի, գնդապետ Մորելի և Անդրանիկի հրամանատարության ներքո գտնվող ավազակների կողմից... Սպանված թուրքերի հագուստներն այրված են, լաթերը՝ կպած կմախքներին, դրանց կողքին հայտնաբերվել են Ղուրաններ, թուրքերի կողմից օգտագործվող զարդեր, գլխաշորեր, արծաթյա դրամներ և կանացի հյուսած մագեր»:

Դեռ նախորդ օրը, հանդես գալով Իզդիրում, նախագահն ասաց. «Իզդիրի շրջանի բնակչությունը տարբեր ժամանակներում բազմիցս ենթարկվել է հայերի կազմակերպած ջարդերին: Հայերն այդքան կոտորածներ են կազմակերպել և հիմա վեր են կացել ու այնպիսի աղմուկ են բարձրացնում և այնպես են ներկայացնում աշխարհին, թե ոչ թե մենք՝ թուրքերս ենք կոտորվել, այլ մենք ենք նրանց կոտորել: Բռնություններ ու ջալդեր կատարողները հենց հայերն են: Դրանով հանդերձ, թուրք ազգը լռակյաց տարել է այդ բոլորը, ջարդերի շուրջ աղմուկ չի բարձրացրել և կարիք էլ չի զգացել աշխարհով մեկ այդ մասին գոռալու: Ջարդերը գրքերում են մնացել: Բայց քանի որ հայերն այլ երկրներում հուշարձաններ են կառուցում՝ նվիրված թուրքերի կողմից կոտորված հայերին, հետևաբար մենք կկառուցենք ավելի մեծ հուշարձաններ, քան հայերն են կառուցում»:³

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 19. 10. 1985:

2. «Մարմարա», 11. 12. 1985:

3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 27. 08. 1966:

Ալաջաքյոյում Էվրենը հայտարարեց. «Թուրքերը պատմության ընթացքում երբեք չեն միջամտել տվյալ վայրի բնակչության կրոնին, լեզվին ու սովորույթներին, իրենց հետ այդ վայրերն են տարել մարդասիրություն, արդարություն, լուսավորություն և գիտություն: Թուրք ազգը ոչ մի ժամանակ ջարդ չի կատարել...

Թուրքերը պատմության ընթացքում լավ հարաբերություններ են ունեցել հայերի հետ, սակայն հայերը միշտ էլ դավաճանական նպատակներ են հետապնդել թուրքերի նկատմամբ՝ ընդմիշտ վառ պահելով այդ ստոր նպատակները... Հայերը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքական զորքերը պարտության մատնվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմում, ոտքի ելան, պնդելով, թե այս հողերը իրենց են պատկանում, փորձեցին տիրանալ տվյալ տարածքին... Սակայն երբ դա հայերին չհաջողվեց, նրանք սկսեցին կոտորածներ կազմակերպել...»¹

Հաջորդ օրը Էվրենը, ելույթ ունենալով Էրզրումում, ասաց. «Երբ Թուրքիան ընկնում է ընդվզումների մեջ, երբ խախտվում է ազգի միասնությունն ու համերաշխությունը, զուգահեռաբար նկատելի է նաև հայերի հողային պահանջների աճը: Սակայն ազատագրական պատերազմից հետո հազարավոր զոհերի արյան գնով ձեռք բերված մեր սահմանների ներսում մենք չենք կարող թույլ տալ մեկ այլ պետության կազմավորում: Եթե նրանք կարող են, ապա թող զան և հողերը վերցնեն»:

Թուրքիայի ղեկավարներն ահա այսպես, իրականությանը ճիշտ հակառակ են ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն ու 1915 թ. ցեղասպանությունը:

Հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի վրա զանգվածային հարձակումը արդի Թուրքիայում, իրոք, դարձել է պետական քաղաքականություն: Այն խնդիր ունի ոչ միայն ժխտելու հանրահայտ փաստը, որ Արևմտյան Հայաստանն է եղել հայերի բնօրրանը, այլև մերժելու, որպես էթնիկական միավոր, հայ ժողովրդի գոյությունը:

1982 թ. Անկարայում, պրեզիդենտ Էվրենի հովանավորությամբ, լույս տեսավ արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի պատրաստած «Հայկական հարց. ինը հարց, ինը պատասխան» գրքույկը, որ Արևմուտքի գրեթե բոլոր լեզուներով տպագրվեց ու տարածվեց աշխարհի շատ երկրներում: Այն նախատեսված է հարցին անտեղյակ ընթերցող լայն շր-

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 09. 07. 1966:

ջանների համար և կառուցված է փաստերի կամայական ընտրության և մեկնաբանության վրա:

Գրքույկում երրորդ հարցը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Թուրքերը դալերի ընթացքում ձգտե՞լ են հայերին հավատափոխել և հարստահարել»: Հետևում է կեղծիքներով լի պատասխանը.

«Հաստատելու համար Օսմանյան կայսրության դեմ ցեղասպանության իրենց մեղադրանքը, հայ պրոպագանդիստները հայտարարում են, որ թուրքերը միշտ վատ են տրամադրված եղել ոչ մահմեդականների և, հատկապես հայերի նկատմամբ... Դեռ ավելին. հայերը փորձում են աղճատել թուրքական ինքնությունը՝ ստեղծելով տպավորություն, որ իսլամի ու քրիստոնեության միջև պայքար միշտ եղել է, որպեսզի ժամանակակից քրիստոնյա աշխարհին հեշտությամբ ընդունել տան հակաթուրքական պրոպագանդան»: Մինչդեռ օսմանցիները «վերացրին հայ եկեղեցիների, վանքերի վրա բյուզանդացիների դրած բոլոր հարկերը: Դրա փոխարեն սելջուկները հայ փոքրամասնությանը հնարավորություն տվեցին, որ հայերը համայնքի ներքին գործերը ղեկավարեն իրենց հայեցողությամբ, ներառյալ կրոնական և կրթական գործը: Եվ երբեք հայերն ու ոչ մահմեդական մյուս փոքրամասնությունները իսլամի դեմ չեն գործել: Ավելին, հայ հոգևոր առաջնորդները միշտ էլ շնորհակալություն են հայտնել...

Հայ համայնքը զարգանում և բարգավաճում էր շնորհիվ այն ազատության, որ տալիս էր նրան սուլթանը: Նրանք շահեցին սուլթանների վստահությունը ու դաավեցին կայսրության «հավատարիմ համայնքներին» շարքը»:

Թուրքական «Թերջուման» թերթը մույն միտքը հետևյալ կերպ է հրամցնում. «Մերձավոր Արևելքի և Բալկանյան ժողովուրդները հիշում են, թե ինչով վերջացավ արդարության ու հավասարության մարմնացում հանդիսացող թուրք օսմանների դեմ պայքարը: Նրանցից շատերը մինչև օրս դեռ չեն ազատվել ոստիկանությունից, դաժան բռնությունից և սովետական բռնությունից... իր 600-ամյա պատմության ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը երեք մայր ցամաքների ժողովուրդներին ապահովել է խաղաղ կյանք և նրանց պաշտպանել արտաքին թշնամուց: Այս պատմական ճշմարտությունը թող հիշեն հայերը, հույները, հրեաները, սիրիացիները, աքադեստիցիները, Միջին Արևելքի, Բալկանների ժողովուրդները և արդի Թուրքիայի սխալ դաստիարակված թուրքերը»:

1971 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Զեմալ Օզկայայի «Հայ ժողովուրդը և թուրք ժողովրդին ստրկացնելու փորձերը» գիրքը, որտեղ կարդում ենք. «Երբեք որևէ պարտված, հնազանդ ժողովուրդ, որևէ էթնիկական կամ կրոնական փոքրամասնություն այդպիսի արտոնություն չի ունեցել աշխարհի որևէ երկրում»: Որպես փաստարկ նա վկայակոչում է այն, որ Աբդուլ Համիդ 2-րդը իր առաողջությունը «վստահում էր հայ բժիշկներին»: Հեղինակի կարծիքով՝ հայերն ավելի լավ վիճակում էին, քան թուրքերը և «բարենորոգումներն ավելի շատ թուրքերին էին անհրաժեշտ, քան հայերին»:

Մի քանի մեջբերումներ կատարենք նաև թուրքական ռադիոհաղորդումներից, մասնավորապես «Հայկական թղթապանակ» արաբերեն հաղորդաշարից: «Թուրքիայում ամենաարտոնյալ ազգային փոքրամասնությունը,- ասված է այդ հաղորդաշարում,- երկար ժամանակ եղել են հայերը... բոլոր հայերը առանց բացառության ապրում էին բարեկեցիկ կյանքով և առանցքային պաշտոններ էին գրավում առևտրում ու արվեստում... Բացի այդ, հայերը թուրքերին անզնախատելի ծառայություն են մատուցել ազգային երաժշտության, թատրոնի և նույնիսկ թուրքական լեզվագիտության ստեղծման գործում»:¹

«Հայերի հասարակական և տնտեսական վիճակը, համեմատած թուրք բնակչության վիճակի հետ,- ասված է հաղորդաշարի 1984 թ. ապրիլի 8-ի թողարկման մեջ,- շատ ավելի լավ էր: Բայց գաղութատիրական պետությունները, որոնք հարմար առիթ էին փնտրում օսմանյան պետության ներքին գործերին միջամտելու համար, հրապարակ նետեցին Հայկական հարցը»: «Հայկական հարցը արհեստականորեն առաջ քաշեցին օսմանյան պետության նկատմամբ գաղութատիրական նպատակներ ունեցող պետությունները» (ապրիլի 22-ի թողարկումից):

«Հայերն օգտվում էին բոլոր իրավունքներից, որոնք նախատեսված էին մահմեդականների համար, դրան գումարած որոշ այլ առավելություններ... (հայկական) համայնքը, ընդունելով օսմանյան մշակույթն ու կյանքի ձևը, «հավատարիմ ազգ» կոչումը ստացավ... Մինչև 1877- 1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Հայկական հարց գոյություն չի ունեցել» (ապրիլի 29-ի թողարկումից):

«Ռուսաստանի հրահրումները պատճառ դարձան, որ Թուրքիայում բնակվող հայերի մեջ զավթողական ոգի առաջանա... հայկական շարժումների նպատակն էր Արևելյան Անատոլիան (Արևմտյան Հայաստանը) միացնել Ռուսաստանին» (մայիսի 27-ի թողարկումից):

1. ՀՍՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1984, թիվ 5, էջ 25:

Հայերը, եթե հասկանալին, թե Թուրքիան իրենց համար ինչպիսի դրախտ է, «ապա ամեն օր իրենց աղոթքներում կփառաբանեին թուրքերին, որովհետև այնպիսի ազատություն ու հանգիստ կյանք, ինչպիսին նրանք ունեցել են և ունեն Թուրքիայում, աշխարհում ոչ մի տեղ գտնել չեն կարող»¹

Ա. Դեվիորմանի «Հայկական կոմիտեականները ընդդեմ թուրքերի» գրքում կարելի է կարդալ հետևյալը. սուլթան Համիդը համիլդե գնդերը ստեղծեց Սասունի «15 հազար մահմեդական բնակչությամբ հայ կոմիտեականներից» պաշտպանելու համար: Նա «մեղմ քաղաքականություն» էր վարում, որի հետևանքով հայերի հարձակումներից տուժում էին «խեղճ թուրքերը»:

Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու գաղափարը ռուսների դիտավորությունն էր՝ իրականացնելու Օսմանյան կայսրությունը քրիստոնյա պետություններով շրջապատելու և նրան «ռուսների ճնշման տակ գտնվող մահմեդականներից կտրելու» քաղաքականությունը:²

Հակառակ պատմական իրականության, թուրքական մի պաշտոնական փաստաթղթում, սևով սպիտակի վրա գրված է. «Այն ժամանակվա մեծ կայսրություններից միայն Օսմանյան կայսրությունն էր, որ հպատակների նկատմամբ ճնշումներ չէր գործադրում: Ավելին, նա ճանաչում էր կրոնական համայնքների լրիվ ինքնավարությունը... արդյո՞ք ծիծաղելի չէ մեղադրել օսմանցիներին, որ իբր նրանք ճնշում էին հրեաներին, հույներին և հայերին, այն ժամանակ, երբ օսմանցիները ճանաչել էին նրանց ինքնորոշման, սեփական լեզվի ու մշակույթի օգտագործման, սեփական դպրոց և մանկապարտեզ ունենալու իրավունքը և երբեք չեն միջամտել նրանց գործերին: Օսմանյան կայսրությունը չէր ճնշում ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությամբ և չէր աշխատում հարկադրել նրանց ընդունելու իսլամը... Մինչև իր անկումը Օսմանյան կայսրությունը եղել է այն անկյունը, ուր օրևան են գտել աշխարհի բոլոր հալածվածները»:³ «Արդարև, (հայ) գյուղացիները,- գրում է թուրք պատմաբան Օ. Նուրին,- տանջվում էին, ողբում, սակայն խաղաղության, հանգստավետության և

1. «Հուրիեթ», 26 սեպտեմբերի 1927 թ.:

2. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1977, թիվ 3, էջ 8:

3. Ն. տ., 1982թ., թիվ 5, էջ 30:

առևտրի վարժված մարդիկ, հատկապես պետական պաշտոնական տների բազմաթիվ ծառայողներն ու պաշտոնատարները, երբեք չէին գանգատվում»:¹ Ռուս լրագրող Գ. Ն. Դիկը, 1891 թ. դիմելով իր թուրք գործընկերոջը, գրել է. «Հայկական հարցում ճիշտ կողմնորոշվելու համար, ամենից առաջ, երևակայական գրգռողների մասին հեքիաթի փոխարեն, պետք է գլխից դուրս շալտել հայ ռայայի նկատմամբ օսմանցիների կարծեցյալ «մեծահոգությունը» և հայերի ահավոր «սև երախտամոռությունը»»:

«Ավելի քան 600 տարի, Փոքր Ասիայում թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո, բազմաշարժար հայ ժողովուրդը..., այդ իսկպես որբ ժողովուրդը, գտնվել է թուրքերի իշխանության տակ, բութ հուսահատությամբ տանելով կոտորած, բռնություն և հարստահարություն, որի համար հաճախ նրան մախատում են պատմության կողմից երես տված ժողովուրդները: Հետագայում ոռոգելով հողը, որտեղ հանգչում են իր անթիվ նախնիների աճյունները, ծանր հառաչելով իր անդորձհեղեղյան չուրի վրա, որի բնապատկերը կարելի է տեսնել եգիպտական վանքերի զարդաքանդակներում, հայերը աղաչում էին թուրքերին միայն մի բան, որպեսզի փաշաներն ու վայրենի գազանները ձեռք չտային իրենց կամանց ու երեխաներին, իրենց ողորմելի փշրանքներին, որ ձեռք էր բերվել հողագործի ծանր աշխատանքով»:²

Նրանք կրկնում են թուրքական պատմաբանների այն թեզը, թե մինչև 1877 թ. Հայկական հարց չի եղել, որովհետև հայերը կայսրության մեջ ապրել են ազատ և լիիրավ կյանքով: «Հայերը,- կարդում ենք նրանց գրքում,- ազատ էին տնօրինելու իրենց սեփական կյանքը, ինչպես սուլթանի մյուս բոլոր հպատակները: Հայերն ունեին փաստական ինքնուրույնություն: Թուրքերի ու քրդերի վիճակը ավելի լավ չէր, քան հայերինը: Եվ եթե կային տնտեսական ու սոցիալական պրոբլեմներ, ապա դրանք ոչ թե հետևանք էին հայահալած քաղաքականության, այլ առաջ էին գալիս բյուրոկրատիայի և խռոշոր հողատերերի ինքնագլխությունից»:

Հայտնի իրավաբան-միջազգայնագետ Լ. Ա. Կամարովսկին թուրքական վարչակարգն անվանել է «ամեն տեսակ ստի և բռնության խորհրդանիշ»: «Կ. Պոլսի գրավումից հետո,- գրել է «Լը Նորդ» թերթը

1. Սաֆրաստյան Ս. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասում մյուս դաշնակիցների մասին, Ե., 1972, էջ 172:

2. “Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году”. М. 1896, стр. 387.

1892 թ. հունիսին,- անցել է 4,5 հարյուրամյակ, քաղաքակրթության փոր-
րագույն իսկ հետք չթողնելով ասիական քոչվորների ժառանգների վրա:
Ինչպիսին նրանք եղել են 6 դար սրանից առաջ, երբ Թուրքեստանի լեռ-
ներում ու հարթավայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին թալա-
նի միջոցով, այդպիսին էլ նրանք մնացին մինչև օրս, երբ կոտորում ու
խեղդում են հազարավոր քրիստոնյաների, որպեսզի տիրանան նրանց
ունեցվածքին»:

«Արտասահմանյան երկրներից,- շարունակում է թերթը,- միայն Ռու-
սաստանը ճիշտ պատկերացում ուներ այդ հանցագործ պետության մա-
սին. նախկին քոչվորների դաժանության ու գազանությունների մասին
նա իմացավ իր կրոնակից եղբայրներից, ոյրոք թուրքական չարագոր-
ծություններից փախել էին նրա պաշտպանության տակ... Թուրքիան չի
փոխվել և հարազատ է մնացել իր նախկին բարբարոս ավանդներին...
Թուրքիան 19-րդ հարյուրամյակի այս վերջին տարիներին մնացել է այն
նույն սոցիալական, բարոյական, մտավոր և կառավարող վիճակում, որը
նա ձեռք բերեց 1300 թվին, երբ... բարբարոս հորդան հիմնավորվեց Կա-
րա-Կիսառի մոտ...»:

Այժմ մի քանի փաստերով ցույց տանք հատկապես հայ ժողովրդի
ծանր վիճակը Օսմանյան կայսրությունում:

16-րդ դարի օսման պատմագիր Փեչևի Իբրահիմը նկարագրել է թուր-
քական գազանությունները Արևելյան Հայաստանում 1551-1554 թթ.: Երբ
թուրքական բանակը առաջ շարժվեց Նախիջևան և Սյունիք, գրում է
Փեչևին, նրա անցած ճանապարհը ավերակի վերածվեց: «Բնակչու-
թյունն այն աստիճանի էր ցրվել ու ոչնչացել, որ մարդու հետք անգամ չէր
մնացել»:

«Ամսահման էր նաև թալանված ու կողոպտված բազմատեսակ թան-
կագին ապրանքների քանակը: Արտաքինից արծաթի մման մարմին ու-
նեցող նորաբողոք սիրեկան տղաների, նորահաս և վարդանման երես
ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկների, անմման և չքնաղ, գեղատեսիլ ու
մանկամարդ հարսների թիվը հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտա-
հայտել...»:

Սուլթանի անձնական քարտուղար Իսմեթ փաշան, պետական գան-
ձարանից օտարերկրյա մի ֆիրմայի տուգանք վճարելու համար, գրպա-

նում է 650 հազ. ֆրանկ, պետությանը հասցնելով 2,2 միլիոնի վնաս: Երբ սուլթանին այս փաստը հայտնի դարձավ, նա իր հիացմունքը հայտնեց Իսմեթ փաշային այդ ճարպկության համար: Հետագայում, երբ Իսմեթը Թուրքիայից փախավ, իր հետ տարավ մեքենայությունների ու զանազան խարդախությունների միջոցով դիզած 15 միլիոն ֆրանկ հարստություն: Գանձարանից 10 միլիոն ֆրանկ էր կողոպտել պետական գույքերի նախարար Մելիամեն:

Ֆինանսների և հասարակական աշխատանքների նախարար Զինհի փաշան կաշառքի նվազագույն չափ էր սահմանել՝ 500 հազ. ֆրանկ: Միայն Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունից նա կորզել էր մեկ միլիոն ֆրանկ:

Շուվային նախարարության աշխատողները զբաղված էին նավատորմի թալանով ու սպեկուլյացիայով: Վաճառքի էր հանվում ամեն ինչ՝ սկսած «կոչումներից, պաշտոններից, հումքից, վերջացրած շոգենավերի ծխնելույզներով»: Գնումներ կատարելու և պատվերներ տալու համար նախարարությանը հատկացված միջոցների 9/10-ը յուրացվում էր:

Կաշառակերությունից հատկապես տուժում էր բանակի մատակարարումն ու սպասարկումը: Իսկ բանակը կայսրության կյանքում վճռական գործոն էր: Զինված ուժերին ամեն տարի հատկացվում էր 100 միլիոն ոսկի, բայց, չնայած դրան, զինվորը թշվառ վիճակում էր: Այդպես էլ չհաջողվեց բանակը վերակառուցել: «Թուրքական բանակը,- գրում է գերմանական ռազմական մասնագետ Մոթկեն,- այդ ռուսական պարեգոտն էր, ֆրանսիական կանոնադրությունը, բելգիական զենքը, հունգարական թամբը, անգլիական սուրը, բացի գլխարկից, որ թուրքական էր»:

Մոթկեն բերում է բանակի վերակացուի օրինակը, որը Եդեսիայում միայն մի քանի ամիս աշխատեց, բայց պաշտոնավարության այդ կարճ ժամանակը բավարար էր մեծ հարստության դիզելու համար: Երբ նա այլ վայր աշխատանքի մեկնեց, ապա 1000 ձիու կարիք ուներ այդ հարստությունները տեղափոխելու համար:

«Կաշառքը,- շարունակում է Մոթկեն,- սովորություններից ավելի օրինական դարձավ: Ստորադաս պաշտոնյան չէր կարող մոտենալ վերադաս պաշտոնյային առանց որևէ նվեր տալու: Դատարանում դատախազի նվիրական պարտականությունը վճիռ արձակելը չէր, այլ նրա անձնական կամքը, անշուշտ, միշտ օրենքին և արդարությանը հակառակ... Բայց կայսրության ամենամեծ կաշառակերը սուլթանն էր: Կուսա-

կալության (պաշտոնի) վաճառքը, թեև սուլթանի համար եկամուտ էր, սակայն ինքնին անմարդկային էր: Կուսակալության (պաշտոնը) գնող փաշան այն հարյուրապատիկ տուկոսով վճարել էր տալիս խեղճ ժողովրդին... զանձած հարկերի հարյուրից միայն տասն էր կառավարության դրամարկլը մտնում»:¹

Զուլումի տարիներին ականատես գրող Խ. Ուշագըլգիզը գրում է. «Ամբողջ երկիրը, վիլայեթներից մինչև կազաներ, ներսից ու դրսից ուտում էին որդերը: Երկրի բոլոր հարստությունները կառավարությունը ուղղում էր պալատի անկուշտ երախը: Ծառաներն ընտրվում էին դավաճաններից, նախարարները՝ գողերից, ստոր մարդկանց ու սրիկաներին շնորհվում էին բարձր պաշտոններ, շքանշաններ էին կախվում համագեատներից, որոնց ներսում կեղտից բացի, ոչինչ չկա...»:²

Գյուղացին թալանվում էր, կորցնում իր ունեցվածքը, ընկնում պարտքի տակ: Բիթլիսի Ջրհոր գյուղն ուներ 60 տուն, որից միայն 5-ը պարտք չուներ: 30 ընտանիքներ պարտքի դիմաց կորցրել էին իրենց հողերի կեսը, իսկ 25 ընտանիք ամբողջապես հողագուրկ էր դարձել: Գյուղացու թալանին ամենաեռանդուն մասնակցություն ունեին վաշխառուները, իսկ վաշխառությունը տարիների ընթացքում դարձել էր մահմեդականների մենաշնորհը:³

Մ. Մակբուլը նշում էր, որ բոլորի համար պարտադիր հարկերից բացի, քրիստոնյան պետք է մուծեր նաև հետևյալ լրացուցիչ տուրքերը.

-գլխահարկ, որը կոչվում էր «ստորացնող» և զանձվում էր տվյալ տարին ապրելու (գոյություն ունենալու) իրավունքի համար,

-հատուկ հարկ զինվորական ծառայության դիմաց... Այս հարկը զանձվում էր արական սեռի երեք ամսականից բարձր բոլոր հպատակներից,

-ժամանակավոր նպատակների համար հատուկ հարկեր, որոնք, սակայն, այլևս երբեք չէին վերացվում: Օրինակ, 1867 թ. քրիստոնյաների վրա հատուկ հարկ դրվեց, որպեսզի վճարվի Անգլիայում սուլթանի ուղևորության ծախսերը: Մեկ տարի ժամանակով նշանակված այդ հարկը 90-ական թվականներին դեռ գոյություն ուներ,

1. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1984, թիվ 7, էջ 46-47:

2. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1983, թիվ 3, էջ 21:

3. Պողոսյան Հ. Սասունի պատմությունը, Եր., 1975, էջ 124:

–երբեմն քրիստոնյաներին հարկադրում էին նախապես վճարել 1-2 տարվա հարկերը, խոստանալով, որ տվյալ տարիների համար այլևս հարկ չեն հավաքի: Սակայն այս խոստումները երբեք չէին կատարվում:

Էրզրումում Անգլիայի հյուպատոս Կ. Լյոյը 1890 թ. հոկտեմբերի 2-ին գրում է. «Հայ ազգաբնակչությունը ներկա ժամանակում հարկ վճարել չի կարող քրդերի կողմից թալանվելու պատճառով...»

...Քրիստոնյաները հարևան քրդերի գործողությունների հետևանքով հասցվել են աղքատության, որոնք թալանել ու այրել են նրանց հունձքը, և չեն կարող մուծել իրենց հարկերը... Սա զարմանալի չէ, եթե նկատի ունենանք, որ կառավարական հարկերը վճարելուց հետո գյուղացուն բաժին է մնում իր հունձքի միայն 30 տոկոսը»:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը 1876 թ. նոյեմբերի 6-ին տպագրեց մի հոդված՝ Տրապիզոնի հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործադրած բռնությունների մասին՝ «այնպիսի մի բարբարոսություն, որ միայն փարավոնների ժամանակներում է գոյություն ունեցել»:

Վարչական պաշտոնների վաճառքը, պաշտոնատար անձանց առանց աշխատավարձի թողնելը, հարկերի հավաքումը կապալով տալը, հարկերի գանձման բարբարոս մեթոդներն ու նրանց չափերի կամայական փոփոխությունները, հատկապես հայ ազգաբնակչության համար, ստեղծել էին արտակարգ ծանր վիճակ: Բայց, ինչպես նշում են մասնագետները, պետության կողմից օրինականացված հարկերը միայն աննշան մասն էին կազմում կամայական հարկումների, որոնցով «տեղական իշխանությունները սիստեմատիկաբար հարկադրում են բնակիչներին»:

Կարինում անգլիացի հյուպատոս Էվերստը գրում է. «Միայն համբերությամբ, վախով և բնակչության տարբեր խավերի միջև սերտ կապերի բացակայությամբ կարելի է բացատրել, որ արևելյան սանջակներն անցյալ տարի հարկերը գանձելիս մի մարդու պես չապստամբեցին կառավարության դեմ... այդ դժբախտներին ամենաանգութ կերպով հետապնդում էին հարկահանները՝ նրանց բանտ էին նետում, երբ նրանք ի վիճակի չէին լինում հարկեր վճարել...»:¹

Մի շարք կազմներում հարկերի գանձման իրավունքը գնած ընկերությունը «մտադիր է այս տարի ևս, անցյալ տարվա պես, հացահատիկը ձմռանը վաճառել աներևակայելի բարձր գներով... Անասնակեր չլի-

1. Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 319:

մելու պատճառով մեծ քանակությամբ ոչխարներ սատկեցին: Չնայած դրան, սատկած ոչխարների առաջիկա տարվա հարկը անխնայորեն գանձվում է»:

1880թ. Բ. Դռան հրամանով արգելվեց «Հայաստան» բառի օգտագործումը: Մեկ տարի անց ցուցում տրվեց «արմատախիլ անել ազգային գրգռման արմատները», բռնագրավել ու ոչնչացնել Վարդան գորավարի և Հայաստանի ավերակների վրա սզացող կնոջ նկարները: Բանտ էին նետվում միայն այն բանի համար, որ համարձակվել էին վաճառել հայ թագավորների գերեզմանների նկարները: Բռնագրավվում էին և այրվում այն զրքերը, որոնցում կար «Հայաստան» բառը, արգելվեցին հայկական օրացույցը, հայկական ներկայացումները, հայերեն դասախոսությունները: Նույնիսկ «սուրհանդակ» բառը հապավվում էր սուր-հան-դակ և կասկածելի էր թվում: Արգելվեց նաև Կիլիկիա և մի շարք այլ հայկական տեղանունների օգտագործումը: Հայկական նոր դպրոցներ, եկեղեցիներ և այլ հաստատություններ բացելու համար պահանջվում էր սուլթանի հրովարտակը, որին սովորաբար հարկ էր լինում սպասել 5-10 տարի:

Օտարերկրյա մի լրագրող Կ. Պոլիս է գալիս և անմիջապես այցելում ոստիկանատուն: Նա ոստիկանին խնդրում է ասել, թե Թուրքիայում ինչը կարելի է գրել և ինչը՝ չի կարելի: Ոստիկանը պատասխանում է. «Ամեն ինչի մասին կարող եք գրել՝ օղի, ջրի, նույնիսկ Պոլսի շների մասին կարող եք ճառել, բայց միայն մի պայմանով, որ նրանց հավաքել չառաջարկեք: Անշուշտ, նորին վսեմության մասին կարող եք ներբողներ հյուսել... Արգելված է, սակայն, նոր վարդապետության մասին խոսել և օգտագործել այն մատնանշող բառեր... գգուշանալ մանավանդ «Մակեդոնիա», «Հայաստան» բառերից...»:

Կազմակերպվեցին խուզարկու ոստիկանների ջոկատներ, որոնք, եթե մեկին որոշել էին ձերբակալել, նրա տունը խուզարկելու ժամանակ անկյուններից մեկում աննկատ երգարան էին գցում, և դա բավական էր տանտիրոջը ձերբակալելու համար: Հայ մամուլին հազվադեպ էին թույլ տալիս օգտագործելու զենք, զինվոր, բանակ, ազատություն, բռնակալություն, ուժ, զորություն, իրավունք, արդարություն, ընկերություն, հավասարություն, միություն և նման շատ այլ բառեր:

Գրաքննիչներից մեկը «Հայրներից» ջնջեց «Եկեցեք արքայություն քո» բառերը՝ համարելով այն ինքնուրույն թագավորություն ունենալու հայերի ձգտման արտահայտություն:

«Սուլթանը հայ մամուլի դեմ արշավանք սկսեց գավառական վալիների անմիջական մասնակցությամբ, որոնց հախուռն հերքումները հակադրեցին գավառական թղթակցություններին՝ երեսպաշտոնին քարքառելով իրենց կառավարմանը ենթակա հայաբնակ գավառներում՝ տիրող «կարգի և օրինականության» մասին և մամուլին մեղադրելով զրպայրտության մեջ»:

1880 թ. բանտարկվեց «Թերջուման էֆբյար» հայատառ թերթի տնօրենը, թերթ, որ մեծ տեղ էր հատկացնում արևմտահայության ներքին կյանքին: 1882 թ. ցմահ բանտարկության դատապարտվեց «Մամուլի» խմբագիր Գ. Ալվազյանը: 1883 թ. երկու անգամ փակվեց «Մասիսը»՝ դարձյալ գավառում կատարվող հարստահարումները բացահայտելու համար: Մամուլին հարկադրեցին գավառների մասին տալ միայն պաշտոնական հաղորդագրություններ և կամ կառավարությանը հաճո նյութեր: Այդ նպատակով հայ մամուլի համար 1883 թ. մտցվեց նախնական գրաքննություն: 1888 թ. նոյեմբերի 26-ին «Մշակը» տպեց մամուլին վերաբերող թուրքական կանոնադրությունը: Այդ կանոնադրությունը պահանջում էր.

1.Առավելություն տվեք այն լուրերին, որոնք վերաբերում են սուլթանի քանկագին կյանքին, հունձի դրությանը, առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմանը Թուրքիայում:

2.Մի տպագրեք այնպիսի ֆելիետոններ, որոնք չեն ստացել ժողովրդական լուսավորության նախարարի առանձին հավանությունը:

3.Մի տպագրեք գիտական և զրական այնպիսի հոդվածներ, որոնք չեն կարող տեղավորվել մի համարում...

4.Միանգամայն խույս տվեք հոդվածների մեջ կտորներ բաց թողնելուց և տողերի մեջ բազմակետեր դնելուց, որովհետև այդ անհաճո ենթադրությունների տեղիք է տալիս և խանգարում է հոգու հանգստությանը:

6.Ոչ մի տեսակետով մի տպեք մասնավոր անձերի, համայնքների կամ նահանգների խնդրագրերը, որոնք զանգատվում են իշխանության կեղծումների դեմ և այդ մասին տեղեկացնում են ի գիտություն սուլթանի:

7.Տեղեկություններ մի տպեք օտար թագավորների անձերի դեմ արած փորձերի մասին, նույնպես և ոչինչ մի տպեք արտասահմանում տեղի ունեցող ցույցերի մասին: Ըստդրում, լավ չէ, որ այդ բաների մասին տեղեկանա մեր խաղաղ ազգաբնակչությունը:¹

1. ՀՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուրետեն, թիվ 1896, 1984, էջ 31:

Երբ պատերազմն ավարտվեց, թուրքական ուղշ խմբավորումներ հրապարակ նետվեցին, հանցանքը միայն երիտթուրքերի վրա բարդելու միջոցով այն թուրք ժողովրդից՝ մասնավորապես նրա իշխող դասակարգերից հեռացնելու համար: Նրանք վերականգնեցին այն մեղադրանքը, որ «շատ հայեր, խաբված հունական դիվանագիտությունից ու տոգորված հեղափոխական գաղափարներով», ոտքի էին ելել օսմանյան կառավարության դեմ: Հետևաբար,- ասում էին նրանք,- տեղահանությունները կարելի էր արդարացնել «պատերազմական անհրաժեշտությամբ», բայց ոչ մի արդարացում չունեն «թալանի ու բնաջնջման» քաղաքականությունը, որ իրականացրին երիտթուրք ղեկավարները և որոնք դասվում են «մարդկության մեծագույն ոճրագործությունների շարքում»: Ուստի արդարությունը պահանջում է, որ թուրք ժողովուրդը չպատժվի «ոչ բանական կառավարության» «ոճրագործ մոլորությունների» համար, որը մահմեդականներին նույնքան վնաս պատճառեց, որքան հայերին: Այդպիսին էր մեծ վեզիր Ֆերիդ փաշայի դիրքորոշումը 1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Ընդունելով «չարագործությունները, որոնք այնպիսին են, որ մարդկության խիղճը հավիտյան սարսուղեցնում են», Ֆերիդ փաշան հանցանքը բարդեց գերմանացի և երիտասարդ թուրք բռնապետների վրա և դաշնակիցներին հիշեցրեց հայերի «չափազանցությունների մասին»:

Հետպատերազմյան շրջանում թուրք գործիչներից ամենաանկեղծը Ահմեդ Էմինն էր՝ Եալմանը: Նա ընդունում էր, որ ցեղասպանություն կատարվել է և այն, ինչ հայերի նկատմամբ կատարվեց, «ռազմական պահանջների հետ համաչափ չէր»: Նշելով, որ տարագիրների մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին, որոնք զրկված էին ապրելու միջոցներից և ենթարկված կլիմայական և աշխարհագրական ծանր պայմանների ազդեցությանը, Եալմանը գրում է. «Առաջին հերթին ավանը կամ գյուղը բոլոր շարժական իրերով թողնելու կամ վաճառելու համար տրամադրված ժամանակը շատ կարճ էր, որոշ դեպքերում այդ ժամանակը մեկ կամ երկու օր էր միայն: Երկրորդ, տեղահանվածները ոչ միայն անպաշտպան էին հարձակումներից, որոնք անխուսափելի էին հրոսակախմբերի կողմից, այլև «հատուկ կազմակերպությունը», որ ստեղծվել էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երկու ազդեցիկ անդամների աջակցությամբ, մի շարք դեպքերում, ուղղակի գործնական դեր ունեցավ հար-

ձակումների ու ջարդերի կատարման գործում: Երրորդ, տարագրության համար ընտրված վայրը մասամբ անապատ էր և անկարող ապահովելու մեծաքանակ մարդկանց, ովքեր զով լեռներից էին եկել՝ անցնելով անասելի դժվարությունների միջով: Տեղահանությունները կոչված էին լինելու ռազմական նկատառումներով ժամանակավոր միջոցառում, բայց մի շարք ազդեցիկ քուրք քաղաքագետների համար դրանք կոչված էին բնաջնջելու Թուրքիայում եղած հայկական փոքրամասնությունը, Փոքր Ասիայում ցեղային միատարրություն ստեղծելու համար»:

Էմինը նշում է, որ 1917 թ. բշմամական պրոպագանդայի ուժեղացման և տեղահանության դեմ հանդես եկող մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների (նույնիսկ կառավարության կազմում եղած անձանց) ճնշումների շնորհիվ կառավարական մի հանձնաժողով ստեղծեցին՝ տեղահանության վայրագությունները քննելու համար, բայց կառավարության կազմում տեղահանության կողմնակից անձանց ավելի ազդեցիկ լինելը ամբողջ խնդիրը «վերածեց ցուցադրման, քան անկեղծորեն փորձարկեց ճշտելու իրական վիճակը»: Նրանք, ովքեր պնդում էին «բնաջնջման քաղաքականության վրա», գիտեին, որ հասարակական դատապարտման էին ենթարկվելու, միաժամանակ հավատալով, որ ի շահ ազգի իրենց անձնական զոհողությունը կարող է ճանաչվել «միայն շատ հեռավոր ապագայում»:¹

Օսմանյան կայսրությունը դարձել էր հայերի որսաղաշտ:

«Եթե պատահեր, որ որևէ հայ ընտանիք տնից դուրս գար ճանապարհորդելու,- գրում է Եկենը,- ավագակներն ու մարդ կոչվող անարժան ստորները նրանց պաշարում էին և այնպիսի չարիքներ էին հասցնում, որ ճանապարհորդությունն անկարելի էր դառնում: Վայն էր եկել այն խեղճի գլխին, ով համարձակվեր վերադառնալ և կառավարությունից պահանջեր, որ իր ընտանիքի առևանգված անդամները վերադարձվեն: Այն ժամանակ ավելի մեծ չարիք ու աղետներ կարող էին կատարվել: Եթե կատարվածները գրվեն, ընթերցողն անպայման կսարսափի և գիտակցությունը կկորցնի»:²

1. «Ազգային մշակույթ», 02. 02. 1988:

2. Մ. Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 92:

1891-1896 թթ. թե՛ Սասունի և թե՛ հայկական մյուս կոտորածները առաջ բերեցին աշխարհի առաջադեմ ուժերի ցասումն ու բուռն բողոքները: Անատոլ Ֆրանսը Աբդուլ Համիդին անվանեց «մի բռնակալ», որ «սարսափից խելագար է դարձել»:

Հայերի պաշտպանությամբ ու արևմտյան տերությունների, այդ թվում նաև Ֆրանսիայի քաղաքականության խիստ քննադատությամբ հանդես եկավ Ժան Ժորեսը: «Ինքը՝ սուլթանն է ցանկացել կոտորածը, նա է այն կազմակերպել ու ղեկավարել»: Նա հայկական ողբերգության համար իսկական մեղավոր էր համարում նաև մեծ տերությունների երկդիմի շահադիտական և անմարդկային քաղաքականությունը, որ Եվրոպայի նույնիսկ դեմոկրատական ուժերին դարձրեց եսասիրական հաշիվների խաղալիք, և այդ ուժերին թույլ չտվեց իրենց ձայնը բարձրացնելու օսմանյան դահճի արյունախում քաղաքականության դեմ:

Գլադստոնը Աբդուլ Համիդին անվանեց «մեծ մարդասպան» և հայտարարեց, որ Օսմանյան կայսրությունը պետք է «ջնջվի քարտեզի վրայից», որովհետև նա «նախատինք է քաղաքակրթության համար և անեծք մարդկության հասցեին»:

Անգլիացի քաղաքական գործիչ Ջ. Բրայսը գրում է. «Աբդուլ Համիդը իր ձեռքի շարժումով մահ էր տարածում». ինչ վերաբերվում է հայ ժողովրդին, ապա նա «երբեք չէր մտածել ընդվզելու սուլթանի դեմ կամ ձեռք բարձրացնելու մուսուլման հարևանների վրա»: Չնայած դրան, բազմաթիվ «գյուղեր հրդեհակալ դարձան, եկեղեցիները վերածվեցին մզկիթների, կանայք բռնաբարվեցին, տղաներ և աղջիկներ դուրս տարվեցին և վաճառվեցին որպես ստրուկներ»: Ժնևի «Լա Ժենեվուազ» թերթը 1895 թ. հունվարի 16-ին գրել է. թուրքական կառավարությունը «ուզում է բնաջինջ անել հայ տարրը Փոքր Ասիայում», որպեսզի Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրողներին ասի՝ «Հայաստանում այլևս հայ չկա, հետևապես այլևս գոյություն չունի Հայկական հարց»:

Անգլիական «Նյուկաստել Դեյլի Ջոռնլ» թերթի թղթակիցը Բիթլիսի գավառի Խնձորկ գյուղից գրում է. «Անկարելի է հերքել, որ այստեղ եղել է մի մտածված ծրագիր, երկար ժամանակ նախապատրաստված և, վերջապես, գործադրված այն դիտավորությամբ, որ բոլորովին ոչնչացնեն

այդ երկրի 30-40 հազար բնակիչներին: Դա կանխորոշված մի փորձ էր՝ իսպառ ջնջելու աշխարհի երեսից Սասունի բնակիչներին:

Դեպքերի ժամանակակից թուրք պատմաբան Սադիկ Շահիդը 1898 թ. գրել է. «...Հայոց վերջին ջարդը նախապես մտածված, պլանավորված և կարգադրված էր սուլթանի կողմից»: Կ. Պոլսում թուրքերին 2-3 օր աշխատանքից ազատում և ուղարկում էին հայերին սպանելու: Հայերին սպանում էին ինչպես առնետների: Ձերբակալված հայերի թիվը հասավ 25 հազարի, որոնց կեսից ավելին ոչնչացվեց ամենաբարբարոսական միջոցներով:

Գերմանական գեներալ ֆոն Դեր Հոլցը 1897 թ. գրել է. «Փոքր Ասիայում և Կ. Պոլսում հայկական կոտորածները ոչ թե թուրքերի մոլեռանդության գործն էին, այլ նախապես մտածված քաղաքական դավադրության հետևանք»: Այդ տարիներին Կ. Պոլսում գտնվող եվրոպացիները պատմում էին բազմաթիվ փաստեր, երբ իշխանությունները պատժում էին հայերին օգնող թուրքերին:¹

...Մալաթիայում, սկսած 1895 թ. հոկտեմբերից, իշխանությունները թուրքական և քրդական գյուղերում մարտական զենք ու ռազմամթերք էին բաժանում և մահմեդական ազգաբնակչությանը նախապատրաստում կոտորածների: Չգալով վտանգը, հայերը դադարեցրին աշխատանքը և փակեցին կրպակները:

Հոկտեմբերի 23-ին քաղաքի կառավարիչ Ռ-զա փաշան կառավարչատուն է հրավիրում հայկական համայնքի ազդեցիկ դեմքերին և առաջարկում հավատափոխ լինել: Հայերը հրաժարվում են կատարել այդ առաջարկը: Նրանք բոլորը տեղնուտեղը ոչնչացվում են: Թուրքերը նրանցից մեկի մարմինը կտոր-կտոր անելով կախում են հրապարակում և ազգաբնակչությանը առաջարկում զենք «10 փարայով»:

Մալաթիայի հայկական թաղերում պաշտպանական աշխատանքներ սկսվեցին: Թուրքերը հարձակման անցան, բայց հետ չալրտվեցին, իսկ Չաթալբանդ թաղամասում հայերին հաջողվեց ոստիկանությանը փախուստի մատնել: Թուրքերը զինադադար են հայտարարում: Բայց դա խաբուսիկ զինադադար էր և երկար չտևեց: Մարտերը շարունակվեցին երկուստեք հաջողություններով: Հատկանշական է, որ այդ կռիվների ընթացքում որոշ քրդեր և առանձին թուրքեր կոպում էին հայերի հետ կողք կողքի: Թուրքերը հրդեհեցին հայկական թաղերը՝ 2 հազար տուն այրվեց, 3 հազար մարդ զոհվեց:

1. «Նոր դար», 1897 թ., նոյեմբեր:

Ինքնապաշտպանության կանգնեցին ոչ միայն քաղաքների, այլև մի շարք գյուղերի բնակիչները: Այդ առումով բնորոշ է Չարսանջակի գյուղացիների դիմադրությունը: Գավառի իշխանությունները տեսնելով, որ չարսանջակցիները հետ են մղում ջարդարարների գրոհները, դիմում են խորամանկության: Նրանց հաջողվում է խաբեությամբ ոստիկաններին գյուղ մտցնել: Սկսվում է կոտորածը, թալանն ու ավերածությունը:

Մարզվանում զինված ամբոխը, զորքն ու մոտակա գյուղերից բերված խուժանը գրոհեցին հայկական թաղամասերի վրա, սակայն հանդիպելով համառ դիմադրության, նահանջեցին: Համալրում ստանալով թուրքերը պաշարեցին հայկական թաղերը, սակայն օրեր շարունակ չէին համարձակվում հարձակվել: Բայց զինամթերքի ու ջրի պակասն իր սև գործն արեց: Հայերի դիմադրությունը ճնշվեց: Գրեթե բոլորը սպանվեցին:

Հայերի դիմադրությունն այս և մի քանի այլ վայրերում ի վիճակի չեղավ փակելու զանգվածային կոտորածների ճանապարհը: Զանգվածային ջարդերը մահաբեր ուրվականի նման անցնելով հայաշատ շրջաններով, 1896 թ. օգոստոսին իրենց ժանիքները նորից խրեցին պոլսահայության կոկորդը: Օգտագործելով օսմանյան բանկի դեպքերը, սուլթանի հրամանով միայն Կ. Պոլսում ոչնչացվեց 10 հազ. հայ:

1894-1896 թթ. ընթացքում կոտորածների թիվը սովորաբար հաշվվում էր 300 հազ. մարդ, բայց, օրինակ, անգլիացի մասնագետ Ու. Ռամզեյի կարծիքով, կոտորվել է 500 հազար մարդ: Ժակ Մորգանը գտնում է, որ սպանվել է 200 հազար, բռնի մահմեդականացվել է 100 հազար մարդ, իսկ 100 հազ. կին և աղջիկ թշվել են հարեմները: Ֆրանսիացի Էմիլ Անտուանը հաշվում է 250 հազար սպանված: Ռուս գիտնական Գուտորի հաշվումներով քանդվել ու ավերվել է 50 հազար տուն և 8 հազար գյուղ, որը ու անապաստան մնացել 100 հազար երեխա: Ս. Իզմիրյանի խոսքերով՝ «ամբողջ հայ ժողովուրդը սուզվում է արյան մեջ»:

Տաժանակիր վիճակ էր սպասվում կենդանի մնացածներին:

Մուշում Անգլիայի փոխիյուպատոսը 1895 թ. դեկտեմբերին գրեց, որ Դիարբեքիի մոտակայքի գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունը, մահվան սպառնալիքով, մահմեդականացվել է: «Իշխան Լորանովը նույնիսկ նյութեր է հավաքում այդ կապակցությամբ Բ. Դռանը բողոք գրելու: Հետագայում փաստերը հաստատվեցին...»:

Դիարբեքիի Բերեջիկում «մինչև կոտորածի օրը (հունվարի 1-ը) եղել է 240 տուն, կոտորածից հետո մնացել է 150 քրիստոնյա, մյուսները, թվով 1500 հոգի..., իրենց հարազատների արմաթաթախ դիակների առաջ և ամբոխի սպառնալիքների պատճառով դարձան մահմեդական»:¹

«Հուրիեթն» առաջ գնաց և 1985 թ. ապրիլի 28-ին տպագրեց «Լիբր Արգենտինա» վերնագիրը կրող հոդված.«Երեկ, որպես հետեւանք Արժանքինի մէջ ապրող հայկական խմբակցութիւններու, Արժանքինի Խորհրդարանի երեսփոխանական ժողովը վաւերացուց առաջարկ մը, որով կը ճանչցուի Հայկական Յեղասպանութեան գոյութիւնը: Նոյն առաջարկը յառաջիկա շաբաթ պիտի քննարկուի նաեւ Ծերակոյտին կողմէ, եւ եթէ վաւերացուի, Արժանքինը պիտի ըլլայ առաջին երկիրը, որ պիտի ճանչնայ այսպէս կոչուած ցեղասպանութեան գոյութիւնը:

Առաջարկին մէջ կ'ավելացուի թէ Արժանքին պիտի օժանդակէ որ հայկական պահանջքները ներկայացուին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան եւ ուրիշ Միջազգային ատեաններու մէջ:

Արժանքինի մէջ ապրող հայկական խմբակցութիւնները, օգտուելով թուրք դեսպանին բացակայութենէն (թուրք դեսպանը այդ օրերուն մահացած էր, սակայն անմիջապէս փոխարինուած էր ուրիշով մը): Իրենց գործունէութիւնները կրկնապատկելով յաջողած են այդ առաջարկը մտցնել Արժանքինի Խորհրդարանի օրակարգին մէջ, եւ կը նախատեսուի թէ ծերակոյտը եւս պիտի վաւերացնէ զայն»:

Թրքերէն գիտցող մեր հայրենակիցները թող երեւակայեն թէ ի՞նչ պէտք է եղած ըլլայ սոյն յոդուածին վերնագիրը... թրքերէնով:

1. Դ. Ե. (Երուսաղէմ), Տեղեկատու Դիվան, թիվ. 492- Մ 492, Մ թիվ 3192:

Թ. Արչամ պապմարան

Հայերի ցեղասպանությունը հանդիսանում է 20-րդ դարի առաջին պլանավորված զանգվածային կոտորածը: Կարելի է պնդել, որ այն օրինակ ծառայեց ապագայի նման գործողությունների համար: Նաև հայտնի է, որ վերջին տարիների իրադարձությունների զարգացման ընդհանուր տրամաբանության լույսի տակ այս հարցը ձեռք է բերում արդիական նշանակություն: Դա բացատրվում է ոչ միայն հայ-ադրբեջանական հակամարտությամբ: Մեզ համար թեման արտակարգ արդիական է նաև կապված Քրդական հարցի հետ: Խոսքը գնում է անցյալում հայերի գենոցիդի և մեր օրերի Քրդական հարցի միջև եղած ներքին կապի մասին: Դրանց կապող օղակ է հանդիսանում թուրքական ազգայնականությունը:

Այստեղ չի քննարկվում, թե եղել կամ չի եղել հայկական ցեղասպանություն: Ընդհակառակը, մենք փնտրում ենք այն հարցի պատասխանը, թե ինչու ենք հրաժարվում ընդունելու գենոցիդի իրողությունը և խույս ենք տալիս այս հիմնախնդրի շուրջ քննարկումներից: Իրադարձությունները, որոնց հետևանքով, եթե նույնիսկ հիմնվենք թուրքական պաշտոնական աղբյուրների վրա, զոհ է գնացել 300 000, իսկ համաձայն այն ժամանակվա օսմանյան որոշ պաշտոնական աղբյուրների՝ 800 000 մարդ, զրեթե բոլոր աշխատություններում այդ պատճառաբանվում և արդարացվում է «կլիմայական վատ պայմաններով», «զոհերի տարիքով», «սովով» և այլն: Խայտառակություն մարդկության առջև: Չէ որ թուրքական այդ աշխատություններում չկա նույնիսկ ցավի կաթիլ այն բանի համար, որ միայն մեկ տարվա ընթացքում զոհ են գնացել մեծ թվով մարդիկ: ...Հանգիստ խղճով ասում են. «Նրանք արժանի էին դրան»: Փոխանակ սարսափելու այդ թվերից (օրական միջին հաշվով 1 000 մարդ) և մտածելու, թե ինչպես նման բաները կանխել ապագայում, այդ աշխատությունների հեղինակները կողմնակից են հետևյալ կողմնորոշմանը՝ «Թող այդ նրանց համար դաս լինի, հակառակ դեպքում նույնը կանենք», փոխանակ հանդես գալու բարբարոսության դեմ, ցավելու կատարվածի համար, գերադասում են արդարացնել այն: Նման դիրքորոշումը հղի է եզրահանգմամբ՝ նույնանման պայմաններում մենք վարվելու ենք հենց նույն ձևով:

Սա հոգեկան վիճակ է և հարկ է զգուշանալ:

Նախապես լսում են իմ ընդդիմախոսների առաջարկությունը. «Չէ որ հայերն էլ են սպանել թուրքերին»: Մոտավոր տվյալներով վրեժխնդրության նպատակով հայերի կողմից 1917 թ. հետո սպանված թուրք գյուղացիների թիվը կազմում է 40 000 մարդ: Կոտորածը կոտորած է և այն ոչնչով չի կարելի արդարացնել: Սակայն հարկ է նկատի ունենալ հետևյալ փաստը: Չմայած թուրքերենում «կոտորած» և «գեմոցիդ» հասկացությունների միջև հատուկ սահմանազատում չկա, այնուամենայնիվ, դրանց միջև գոյություն ունի էական տարբերություն: Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ., նպատակ էր հետապնդում ոչնչացնելու մի ամբողջ ժողովուրդ: Այս ակցիան պլանավորված էր պետության, մասնավորապես իշխանության ղեկի մոտ գտնվող կուսակցության կողմից և իրականացվել է բյուրոկրատական կառույցների միջոցով: Իսկ կոտորածը շատ ավելի կրում է լոկալ, տեղական, սահմանափակ բնույթ...

(Թուրքերի) ազգային առանձնահատկությունը... պատճառ հանդիսացավ «տաքու» դնելու Հայկական հարցի վրա: Հայկական հարցին նվիրված թուրք հեղինակների աշխատություններում մենք բախվում ենք մի ահավոր երևույթի հետ՝ դրանք գրված են կամ պաշտոնական պետական ծառայողների և կամ ազգայնականական, կամ իսլամամետ ուղղությունների հեղինակների կողմից: Հարձակումների գլխավոր օբյեկտը հայերն են, որոնք մեղադրվում են «սև ապերախտության» և զրպարտության մեջ, ըստորում օգտագործվում է շատ ագրեսիվ լեզու: ...Գերակշռում է պնդումն այն մասին, թե իբր իրականում զոհ են դարձել ոչ թե հայերը, այլ թուրքերը... Ելնելով դրանից՝ մի շարք հեղինակներ իրենց աշխատություններում պատմում են «հայերի գազանությունների», հայերի կողմից սպանված «միլիոնավոր մահմեդականների մասին»:

Քանի որ հիմնական նպատակը բազմազգ պետության կառուցվածքի պահպանությունն էր, թուրքական էթնոսի ներկայացուցիչները չէին կարող բացահայտ ցուցադրել իրենց ազգային «Եսը»: «Պաշտոնապես» հռչակվեց այն գաղափարախոսությունը, որը հնարավորություն էր տալիս կայսրության բոլոր ժողովուրդներին ամբողջացնել մեկ ընդհանրության մեջ: Դրա համար էլ մինչև 1914 թ. նրանք իրենց պանթուրքական էությունը քողարկում էին պանօսմանիզմի դոկտրինի տակ: ...Մինչև Բալկանյան պատերազմները իթթիհադականները, որոնց ձեռքին էր իշխանության ղեկը, այդ իսկ պատճառով հրաժարվում էին պանթուրքիզմի

գաղափարախոսության բացահայտ պաշտպանությունից, սակայն այդ պատերազմներից հետո, երբ ազգային փոքրամասնությունների մեծամասնությունը հրաժեշտ տվեց օսմանյան պետությանը, «թուկից փախած» իթթիհադականների պանթուրքիստական էությունն ազատվեց հարկադիր քնկոտությունից և թուրքերը, վերջապես, բարձրաձայն խոսեցին իրենց գոյության մասին: Եվ վերը հիշատակված ուշանալուց բխող շտապողականության պայմաններում սկսեցին իրականացնել թուրքացման քաղաքականություն:

Պանթուրքիզմի առաջին գաղափարախոսները հպարտությամբ էին նշում, որ իրենց հոգևոր հայրերից մեկը դարձավ ռասիզմի հայտնի գաղափարախոս Գաֆիճոն:

Զիա Գեռքալիը դրեց ազդեսիվ մացիոնալիզմի հիմքը, համաձայն որի՝ «թուրքերի հայրենիքի քաղաքական սահմաններն ընդգրկում են բոլոր այն տարածքները, որտեղ լսվում է թուրքերեն խոսք և որտեղ կա թուրքական մշակույթ»:

...Մեր գիտակցության մեջ խորն է նստած հավատքը, թե մենք՝ թուրքերս, բարձր ենք մյուս ժողովուրդներից ու ցեղերից և իրավունք ունենք կառավարել նրանց...

...Շնորհիվ իսլամի, թուրքերը մշտապես գտնվում էին «իշխող ազգի» արտոնյալ վիճակում: Հաճախ պնդում են, որ իսլամը հանդուրժողականություն էր հանդես բերում մյուս կրոնների հանդեպ: Սակայն այդ «հանդուրժողականությունը» ենթադրում էր կախյալ վիճակ նրանց, ում հանդուրժում էին: Գյավուրների հանդեպ մահմեդականի գերազանցությունը ամուր արմատավորվել էր բարոյականության կողոպտներում և ավանդույթներում և խոսք լինել չէր կարող այն մասին, որ նրանք հրաժարվեին տիրապետող վիճակից:

...Անկախության համար քրիստոնյա փոքրամասնության պայքարը շատ արագ ձեռք բերեց կրոնական հողի վրա բախման բնույթ...

Չմայած ատելության զգացմունքը գոյություն ուներ դեռևս Թանզիմաթից առաջ, սակայն այն ծայրահեղության հասավ բոլոր հպատակների հավասարության սկզբունքը հռչակելուց հետո:

Հայկական կոտորածներում մույնպես վերջին դերը չիսադաց նրանց հանդեպ թուրքերի գերիշխանությունը կորցնելու վտանգը: Հակահայ ուղղվածության մի շարք աշխատություններում թուրքերի գործողու-

թյունները ներկայացվում են որպես «մահմեդականների բնական ու հասկանալի ռեակցիա»:

Կարելի է հաստատել, որ մինչև Ազատագրական պատերազմը թուրքական հասարակական կարծիքում, մասնավորապես ընդդիմության շարքերում, տիրապետում էր այն գաղափարը, որ թուրքերը հանդիսանում են ժառանգորդները վիթխարի ու փառապանծ կայսրության, որը պետք է վերականգնել:

Հայերին հաշիվ ներկայացվեց կայսրությունից անջատված բոլոր քրիստոնյա փոքրամասնությունների համար: Եվ վճռվեց ավել բանկի գին...

Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածները հին պատմություն ունեն: Հարկ է դրանք իրենց բնույթով ու կատարման ձևով բաժանել երեք շրջանի: ...Առաջինը ընդգրկում է 1890-1909 թթ., երկրորդը՝ 1915-1917 թթ., իսկ երրորդը սկսվում է 1918 թվից: Հայ բնակչության կոտորածներն ունեն բավական հետաքրքիր էվոլյուցիա: Առաջին շրջանում դրանք կրում էին առավելապես տեղական բնույթ և իրականացվում էին ոչ թուրք էթնոկրոնական խմբերի վրա հետևողական ճնշումներ գործադրելու քաղաքականության շրջանակում: Եվ այդ քաղաքականությունն իրականացվում էր ոչ միայն պետության կողմից: Դրա իրականացման ուղիները հետևյալներն էին.

-քրդերի և մահմեդական ցեղերի մշտական հարձակումներ հայկական գյուղերի վրա, թալան, աղջիկներ փախցնել, զանգվածային սպանություններ,

-քաղաքացիական պատերազմ, մահմեդականների բախում հայերի հետ և կոտորած, որ իրականացվում էր այս բախումների ընթացքում,

-կոտորածներ, որոնք իրականացվել են պետության կողմից հարկերի հավաքման, ավազակախմբերի հետապնդման, հայերի ապստամբությունների և «անկարգությունների» ճնշման պատրվակով:

Հայկական ջարդերը ավելի սիստեմատիկ բնույթ ստացան հատկապես համիդիե գնդերի ստեղծումից հետո՝ 1890 թ.: Այս միավորումների բոլոր ծախսերը... փակվում էին հարձակումների, թալանի և ջարդերի միջոցով ստացված եկամուտների հաշվին: Խոշորագույն կոտորած տեղի ունեցավ 1894-1896 թթ....

...Հայերի հարցում առաջին պլան դուրս եկավ իսլամական մոտիվը... Հասարակությունում սկսվում է հայերին, որպես էթնիկական և կրոնա-

կան խմբի, ստորագնելու շարժում: Հայերի դեմ իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռասիստական քաղաքականություն:

Օրինակ, սուլթան Աբդուլ Համիդը հայերին անվանում է «այլասերված համայնք», «հավերժական ստրուկներ»... Քաջ գիտենալով, որ հասարակության մեջ հայերի կայուն վիճակը բացատրվում է նրանց տնտեսական հզորությամբ, սուլթանը ձգտում է խորտակել այդ հզորությունը խտրական քաղաքականության միջոցով:

Այս մթնոլորտում ամենահին դժվար չէր թուրքերին համոզել, որ հայերը կատաղի թշնամիներ են և ցանկանում են նրանցից խլել վերջին կտոր հողը: Հայկական հարցը սկսեցին դիտել որպես կայսրության կյանքի կամ մահվան հարց...

Այսպիսով, ի տարբերություն մնացած քրիստոնեական ժողովուրդների, հայ ժողովրդի կոտորածները կրում էին պաշտոնական իշխանությունների կողմից կենտրոնացված ձևով կազմակերպված բնույթ: Կառավարությունն արձագանքում էր յուրաքանչյուր դեպքի: Հայերի վրա հարձակումները և նրանց ջարդերը օգտագործվում էին մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում պետության ազդեցությունն ամրապնդելու համար:

...Աբդուլ Համիդը զինեց մահմեդական բնակչությանը և հնարում էր արհեստական պատրվակներ նրանց սաղլելու հայերի դեմ: Կոտորածների մասնակիցները, պատժվելու փոխարեն, խրախուսվում էին:

Այդ նույն ժամանակ առաջին անգամ հնչեցին ոչ երկիմաստ կոչեր մի ամբողջ ժողովրդի զանգվածաբար ոչնչացնելու՝ որպես միջոց Հայկական հարցի լուծման:

1915-1917 թթ. կոտորածն իր բնույթով մեծապես տարբերվում էր նախորդներից: Որոշվեց վերջնականապես թաղել Հայկական հարցը: ...Հավանաբար հասել էր մի պահ, երբ երիտթուրքերը հանգեցին եզրակացության, որ իրենց չի հաջողվի Հայկական հարցը լուծել աստիճանաբար և անհրաժեշտ է «արմատական լուծում»:

Պաշտոնապես ընդունված է հայկական ցեղասպանության սկիզբը համարել 1915 թ. ապրիլի 24-25-ը: Սակայն սա ավելի խորհրդանշական տարեթիվ է: Հայերի բռնագաղթն ու զանգվածային սպանությունները սկսվել էին դրանից շատ առաջ...

Ուշադրություն է գրավում այն փաստը, որ այդ մարդկանց (սկանառեսների) հաղորդածները, չնայած նրանք ծառայության մեջ են եղել

տարբեր վայրերում և հաշվետվություններ կազմել են միմյանցից անկախ, հիմնականում համընկնում են, ինչը վկայում է, որ եղել է (հայերի բնաջնջման) միասնական ծրագիր... իրականում հայերի ցեղասպանության առանձնահատկությունը նրա թվացող քառասյունությունն է: Առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծվում, թե խոսքը գնում է ոչ թե կենտրոնի կողմից պլանավորված ակցիայի, այլ կոտորածների շարքի մասին, որոնք իրականացվել են վերահսկողության չենթարկվող ամբոխների կողմից տեղական իշխանությունների անբարեխիղճ վերաբերմունքի հետևանքով...

Բռնագաղթը շարունակվեց երկու տարի և այդ ժամանակահատվածում հայերը կամ մեռնում էին սովից կամ գոհ դառնում զանգվածային կոտորածների: Եվ այդ ամենը կատարվում էր վերևի հրամանով: Նույնիսկ այն փաստը, որ ո՛չ ուղարկման կետերում, ո՛չ երթուղում և ո՛չ էլ բնակության նոր վայրում ոչինչ չէր ձեռնարկված մի ամբողջ ժողովրդի տեղափոխությունը կազմակերպելու համար, ապացույց է, որ կառավարության դիտավորությունը հայերին ջնջելն էր երկրի երեսից...

Հայերը կասկածելի և վստահություն չներշնչող ժողովուրդ հայտարարվել էին պատերազմը սկսելուց դեռ առաջ: 1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին օսմանյան կառավարությունը համախումբ հայ բնակչություն ունեցող վիլայեթներ էր ուղարկել ծածկագիր հրահանգներ՝ պահանջելով մշտապես հետևել հայերի քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներին և ուսուցիչներին...

Գեոցիդից իսկական օգուտ քաղեց պետությունը, որը հնարավորություն ստացավ Անատոլիայի տարածքում ստեղծել ազգային պետություն: Նույնիսկ կարելի է պնդել, որ հայերի ցեղասպանությունը հանդիսացավ ավելի քան «արդյունավետ» ակցիա, որն իրականացվեց հենց այդ նպատակով:

Եվ իսկապես, Օսմանյան կայսրության բոլոր կառավարողները և երիտթուրքերի կառավարությունը ամենաշատը վախենում էին, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունը երբևիցե կտիրանա Անատոլիային: Այնպես որ, այս աշխարհատարածքը քրիստոնյաներից մաքրելը չէր սահմանափակվում միայն հայերով և իրականացվում էր դեռևս մինչև Համաշխարհային պատերազմը, իսկ Անատոլիայի թուրքացումը, մանավանդ Բալկանյան պատերազմից հետո, դարձավ կառավարության կենտրոնական քաղաքականությունը: Ջելալ Բայարի հուշագրություն-

ներից երևում է, որ դեռևս պատերազմը սկսվելուց առաջ կազմվել էր քրիստոնյաների դեպորտացիաների մանրամասն պլան...

...Հայերի գենոցիդը կարելի է համարել Անատոլիայի թուրքացման քաղկացուցիչ մաս:

(Պատերազմի սկզբի) անսպասելի պարտությունը թուրքերին հիշեցրին վերահաս կործանման մասին, ինչը դարձավ որոշիչ գործոն գենոցիդի որոշում ընդունելու: Հետաքրքիր է, որ դեռ պատերազմից առաջ կազմվել էր պարտության դեպքում գործողությունների մանրամասն պլան... Թուրքիայի ռազմական պարտության դեպքում որոշվել էր ամբողջական Անատոլիայում և այնտեղ շարունակել պայքարը...

(Այս պլանի իրականացումը) հնարավոր դարձավ Սարիղամիշի տակ թուրքական բանակի ջախջախվելուց անմիջապես հետո...

Եվրոպայում տարածքների պերմանենտ կորուստների և Մեծ Թուրան ստեղծելու հույսերի կրախի հետևանքով թուրքերին մնացին միայն անատոլիական տարածքները: Թուրքերի ազգային հոգեբանության մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվում Անատոլիային... Դրա ռազմավարական նշանակության գիտակցումը տեղի ունեցավ 19-րդ դարի 70-ական թվականներից հետո:

Եվ ահա այժմ (Առաջին աշխարհամարտում) թուրքերը կարող էին կորցնել նաև իրենց վերջին օթևանը, թուրքական հայրենիքի վերջին կտորը՝ Անատոլիան... Պետության և թուրքերի գոյատևումը կարող էր երաշխավորվել միայն Անատոլիայում... Եվրոպայից թուրքերին քշելու հարյուրամյա գործընթացը Անատոլիան վերածեցին թուրքերի համար կարևորագույն կենսատարածքի...

Սկզբում հայերին բռնությամբ իսլամացնում էին և համաձայնվողներին չէին բռնազաղթում: Սակայն որոշ ժամանակ անց իսլամություն ընդունողների թիվը սպառնալից չափերի հասավ, ինչը խախտեց կառավարության պլանները: Դրա համար էլ որոշվեց հայկական ծագում ունեցող բոլոր անձանց, անկախ կրոնական պատկանելության, արքայից:

Հայկական ցեղասպանության բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում մասնակցում էր նաև քաղաքացիական բնակչությունը... Քաղաքացիական բնակչությունը հենց սկզբից եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայերի բնաջնջմանը՝ թալանում էր նրանց ունեցվածքը, առևանգում կանանց ու աղջիկներին, կատարում գազանային սպանություններ ...

Պաշտոնական Թուրքիան համառորեն հրաժարվում էր գենոցիդն ընդունելուց՝ տաքու դնելով այդ թեմայի վրա, և թույլ չի տալիս դրա շուրջը քննարկումներ: Իսկ շարքային քաղաքացիներից գրեթե բոլորն ընդունում են այդ հանցագործության իրողությունը, գենոցիդի մասին պատմությունները սերնդից սերունդ են փոխանցվում: Եվ թվում է՝ չկա որևէ մեկը, որ չիմանա, թե «ժողովրդի մեջ ստեղծվել է տպավորություն, որը հաստատում է Հայկական ցեղասպանության փաստը»: Սակայն հասարակությունը միաժամանակ անտարբեր է վերաբերվում և անքննադատ է ընդունում պաշտոնական իշխանությունների նիհիլիստական դիրքորոշումը...

(Թուրքերի) ցանկությունը մոռանալու անցյալը կարելի է բացատրել երկու պատճառով՝

1. կատարված հանցագործության ահավորությամբ,

2. այդ շրջանի կոշմարին վերադառնալու դժկամությամբ:

Անկախության ընկերությունները չստեղծվեցին օտարերկրյա ներխուժման դեմ պայքարի նպատակով: Թուրքերին դրան մղեցին հույների ներխուժման և Հայկական պետության ստեղծման վտանգը, ինչպես նաև սարսափը հայերի վերադառնալուց հետո իրենց կատարածի համար վրեժխնդրության անխուսափելիության առաջ...

Աշխարհագրային ջոկատների մեծ մասը ստեղծվեց գենոցիդի կազմակերպիչների՝ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի անդամների կողմից: Դիմադրության առաջին շրջանում, երբ կանոնավոր բանակը դեռևս թույլ էր, այս ջոկատները կարևոր դեր խաղացին ազգային շարժման մեջ: Որպես կանոն, դրանց ղեկավարում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կամավորներն ու Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի գործակալները, ովքեր կարևոր դեր էին խաղացել հույների (հայերի) բռնազաղթի գործում, իսկ ապա անցել էին ընդհատակ...

Հայոց գենոցիդի ժխտումը համապատասխանում էր արևելյան վիլայեթների բնակչության կենսական շահերին: Այդ հանգամանքն էր գլխավոր պատճառներից մեկը արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության ստեղծման համար...

Շատ շրջաններում այդ ընկերությունների ստեղծման մախաձեռնողը տեղական ավագանին էր, որը հարստացել էր հայերի թողած ունեցվածքի յուրացման միջոցով և վախենում էր նրանց վերադառնալուց:

Հետևաբար տեղական ավագանու ներկայացուցիչների կողմից իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների ստեղծման և նրանց կողմից քեմալականներին ցույց տված աջակցության հիմնական պատճառը անասնական վախն էր հայերի վրեժխնդրությունից՝ կատարած չարագործությունների համար: Այլ խոսքով, հայերի գենոցիդին մեղսակցությունը և զոհերի ունեցվածքի յուրացումը թուրքական հասարակության լայն խավերին մղեց Անկախության պատերազմի:

Քեմալական շարժման պարագլուխները, չնայած երիտթուրքական կուսակցությանը իրենց չպատկանելու մասին արված բազմաթիվ հաղորդագրությունների, մշտապես համոզես էին գալիս իթթիհադականներին դատելու դեմ... Անկարայի կառավարությունը իթթիհադականներին պատժելը համարում էր թուրքերի մասնատման ու ոչնչացման պլանի բաղկացուցիչ մասը...

Ստամբուլի դատավարության ընթացքում չէ որ հեռակա մահապատժի վճիռ ընդունվեց նաև Մուստաֆա Քեմալի վերաբերյալ:

Անկարայի կառավարությունը ոչ մի կերպ չէր կարող կատարել (դաշնակիցների) գենոցիդի հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու պահանջը, քանի որ Ազատագրական պատերազմի գործիչների նշանակալից մասը կազմում էին հայերի գենոցիդին ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցություն ունեցած կամ դրանց արդյունքում հարստություն կուտակած անձինք:

Կարծում եմ չափազանցություն չի լինի հետևյալ եզրակացությունը՝ Անկախության պատերազմի կազմակերպման և հաջողության գործում վճռական դեր խաղաց հայերի գենոցիդը:¹

1. Т. А. Акчам Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, Москва, 1995, стр. 9-11, 24-26, 34, 35, 41, 42, 47, 51, 56, 78, 80-82, 86-89, 104, 111, 120, 130, 135, 137, 141-144.

ՀԱՎԵԼ ՎԱՏ ԿԱՄ ԹՈՒՐՔԻՉՄԸ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՄԱՄԸ

Իբրեքիսի 1911 թվի համաժողովից հետո Պոլիս վերադառնալով, Ջիա Գեյոքալիը սկսեց մշակել թուրքիզմի ծրագիրը: Հենց այդ ժամանակ նա «Կենճ Զալեմներ» թերթում տպագրեց «Թուրան» բանաստեղծությունը.

«Երակներուս մեջ կու գան
Արձազանքներ պատմութեան
Խորեն եկող ձայներու,
Ոչ գիրքերու էջերուն

Այլ երակիս զարկերուն,
Այլ խոր սրտիս բաբախման
Մեջ է, որ ես կը կարդամ
Յադքանակներն հեռավոր՝
Ազնիվ ազգիս ընտրեալ»:¹

Բանաստեղծությունը իսկույն լայն տարածում գտավ ու դարձավ թուրքիզմի ոգուն կառչած երիտասարդության հիմնը:

Դրան հաջորդեցին պանթուրանական ոգով գրված մի շարք այլ ստեղծագործություններ: 1910 թ. Հալիդե Էդիպը «Թանին» թերթում տպագրեց «Թուրք կնոջ ճակատագիրը» վեպը, այն անվանեցին համաթուրանականության ավետարան:

Սալոնիկում երիտթուրքերը նպատակ հռչակեցին.

1.Ներքին քաղաքականության ասպարեզում.– թուրք կյանքը մաքրել «օտա-րամոտ և ապականիչ» տարրերից: Ազատագրել ու համազգային դարձնել թուրք լեզուն, գրականությունը, կրոնը: Վերակենդանացնել հին թրքական մշակույթն ու ավանդությունները, քարոզել թուրքերի մախաօսմանյան շրջանի պատմությունը որպես միջոց ցեղային ու ազգային գիտակցության ու հպարտության ձևավորման համար:

2.Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում.– Հաստատել թուրանական ժողովուրդների էթնիկական ու մշակութային կապը, նրանց մեջ զարգացնել համերաշխության ու միավորվելու ցանկություն, նրանց բոլորին նպատակաուղղել մեկ ընդհանուր գաղափարի: Համաթուրանիստները քարոզում էին բոլոր թուրանական ժողովուրդների եղբայրություն, փառաբանում երազային հայրենիքը՝ Թուրանն ու թուրք-թաթարական պատմության հայտնի դեմքերին՝ Աթթիլային, Ալի Արսլանին, Տուղրիլին, Չինգիզխանին և Լենկթեմուրին:

1. Զարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, էջ 45-46:

Նրանք գտնում էին, որ թուրքերը, թաթարները, թուրքմենները, ուզբեկները, մոնղոլները, մանջուրացիները և այլն, ցեղակից են ու եղբայրներ: Նրանք բոլորը մահմեդականներ են, խոսում են թուրքերենի տարբեր բարբառներով և դրա համար էլ նրանք նույն ազգն են, նույն ցեղի տարբեր աշիրեթությունները: Անցյալում նրանք միավորվել ու մեծ կայսրություններ են հիմնել և այժմ էլ նույն բանը կարող են կատարել: Այդ ժողովուրդները արդեն սկսել են գիտակցել, որ իրենք թուրքեր են:

«Օսմանեան Թուրքիոյ, իբրև միակ անկախ և ամենէն զորավոր թուրամական ժողովրդին կիյնայ պարտականությունը զորացնելու այս, արդեն զարթնած ազգային գիտակցությունն ու համերաշխությունը, ուժ տալու անկախութեան և միութեան փառքին, զայն վերածելով անդիմադրելի կամքի: Թուրքիա պետք է ըլլայ թուրքական ժողովուրդներու համար. անոնցմէ ստեղծեն մեկ հզոր, միացած, դաշնակցային կայսրություն» (Զիա Գեռքալի):

Պանթուրքիստները մեծ ջանքեր էին թափում թուրք ցեղին ամեն տեսակ շնորհներ վերագրելու ուղղությամբ: «Կը շեշտեին մասնավորապէս անոր քաջութիւնը, հերոսականութիւնը, առաջնակարգ զինուորի տաղանդը: Վեր կը հանեին փաստը, որ ան իշխողներ տուած է արևելյան բոլոր ազգերուն: Թուրքը տիրապետող և հրամայող ցեղ է, իշխելու համար ստեղծուած է»:¹ Նրանք պարծենում էին, որ թուրքերը 400 ձիավորով աշխարհի կենը նվաճեցին:

Թուրքերի այդ հատկանիշները, գրում են պանթուրքիստները, ոչ միայն ապահովում են նրանց հաջողությունը աշխարհակալ տերություն ստեղծելու գործում, այլև նրանց դարձնում «ապագայի մեծ և ղեկավար ուժը»: Ժողովուրդների պայքարում հաղթանակը թուրքերին է փնելու, քանի որ նրանց բազկի ու մտքի ուժը անսպառ է:

Նորագույն ժամանակներում հնչելու է Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների երիտասարդական թարմ ձայնը, քանի որ հին ազգերն արդեն կորցրել են կառողքություններն ու հնարավորությունները:

«Թուրանականներն իրենց բնածին առնական քաջությամբ և անյողողող ջիղերով, որ դեռ անեղծ են արևմտյան քաղաքակրթութեան քայքայիչ ազդեցութենէն և պիտի դառնան ապագայի վարիչ մեծ ուժը»:²

1923 թ. լույս տեսավ Զիա Գեռքալիի «Թուրքականության հիմունքները» գիրքը, որում նա քննության է առնում ազգ հասկացության հետ կապված հարցեր: Նպատակը մեկն է՝ ապացուցել, որ թուրքերն ու թուրամաբնակները, այսինքն՝ թուրքմենները, նույն ազգն են:

«Ատրպեյճանի և Պարսկաստանի թուրքերը և խովարները,- գրում է նա,- մեզի պես Օղուզն առաջ եղած են: Դեռևս քանի մը դար առաջ անոնք կապրեին սերտ ու համերաշխ, իբրև միևնույն ընտանիքի մը զավակները, Օղուզ խանի թոռ-

1. Զարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 81:

2. Ն. տ., էջ 62:

ները: Անգամ այսօր մենք ընդհանուր լեզու, գրականություն, մշակույթ, բարքեր ու սովորություններ ունենք: Դեռ Քորքունթ Աբայի, Իսյայիլ Շահի, Աշըք Քերիմի, Քեոք օղլուի գիրքերը տարածուած ու սիրուած են ամբողջ օղուզեան աշխարհին մէջ: Թուրք բանաստեղծ Ֆիզուլին բոլորիս կը պատկանի: Թուրք ազգի և ազգայնականութեան սահմանները ուրեմն Թուրքիոյ աշխարհագրական սահմաններէն անդին կանցնին»:

Եվ ապա «Գալով Թուրանին, Թուրանը չէ, ինչպէս ոմանք կը խորհին, ժողովուրդներու խառնարան մը, որուն մէջ թուրքերէն զատ, կան մոնկոլներ, բունկուզներ, ֆիններ և հունգարներ: Այդ խումբը գիտութեան լեզուով Ուրալ-Ալթայեան կը կոչուի: ... Շատ ավելի նեղ է թուրանականութեան սահմանը. եաքութները, կիրգիզները, ուզբեկները, քչիչաքները, թաթարներն ու օղուզները կը կազմեն մեկ լեզուաբանական-ցեղաբանական խումբ: Թուրան՝ թրքական այդ ցեղերուն ընդհանուր անունն է: Թրքական զանազան ճյուղերը ընդգրկող մեծագույն թրքական աշխարհով կը սահմանափակուի Թուրանիան:

Գեոքալիքը համաթուրանականության ընդհանուր ծրագրի լուծման եռաստիճան համակարգ է առաջարկում. «1.Թուրքճիություն, 2. Օղուզճիություն, 3.Թուրանճիություն, երրորդը ըլլալով վերջին կայանը, գերագույն նպատակը»:¹

Եթե վերծանելու լինենք այս ծրագիրը, կստացվի հետևյալ պատկերը՝

1) թուրքիզմ, այսինքն՝ Թուրքիայի տարածքից ոչ թուրք ժողովուրդների վերացում, 2) օղուզական թուրքերին ու նրանց զբաղեցրած տարածքների կցում Թուրքիային, 3) Թուրանական կայսրության ստեղծում:

Մանդելշտամի խոսքերով՝ «պանթուրքիզմի համար բախտորոշ պահին, այսինքն՝ երիտթուրքական վարչակազմի հաստատվելուց անմիջապէս հետո Թուրքիայի նոր տերերը հիասթափվեցին օսմանիզմից, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության կազմում եղած բոլոր իրավահավասար բազմազան տարրերի քաղաքական համակարգի միջոցով նրանց մեկ օսմանյան ազգի մէջ միավորելու գաղափարից»: Դրա փոխարեն «թուրքիզմը հանդիսանում է հիմնական մախապայմանը պանթուրանիզմի թուրքական տարբերակի կենսագործման համար»: Հետևաբար, «(Թուրքիան միայն թուրքերին» նշանաբանը այն հիմքն է, որի վրա կարող է բարձրանալ պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի շենքը:

Այսինքն՝ կայսրության հպատակ ժողովուրդները, դրանք քրիստոնյա լինեն, թե մուսուլման, հենց այն բանի համար, որ թուրքական մշակույթից ու պատմությունից տարբեր մշակույթ ու պատմություն ունեն, թուրքերին հավասար հայրենասիրություն, հետևաբար նաև իրավահավասարություն ունենալ չեն կարող: Հետևաբար, ինչպէս նկատել է Առնոլդ Թոյնքին. «Յուրաքանչյուր ոչ թուրք ազգություն Օսմանյան կայսրությունում արմատախիլ լինելու վտանգի էր ենթակա»:²

1. Զարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 65:

2. «Ազդակ», 1988 թ.:

Այս բանը հստակ արտահայտություն ունեցավ երիտթուրքերի իշխանության գլուխ կանգնելու առաջին իսկ օրերից: Աղանալի կոտորածը դրա վկայությունն էր: «Միզան» բերքի խմբագիր Մուրադ բեյի վկայությամբ «Իթթիհադ կուսակցությունը կազմակերպեց Կիլիկիայի ջարդը»:

Իսկ Նազըմը հայտարարեց. «Պետությունը պետք է տարամերժորեն բուրքական լինի: Օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության համար: Պետք է հպատակ ժողովուրդներին բռնի թրջացնել»:¹

Օսմանյան կայսրությունը 20-րդ դար թևակոխեց բզկտված, հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մրրիկներից ալեկոծված: Կայսրությունը գնում էր դեպի կործանում և թուրքիստների կարծիքով մեղավորը ռայան էր, մոռանալով, որ թուրքական բիրտ քաղաքականության հետևանքով էր, որ ոչ թուրք ժողովուրդները ոսի էին կանգնել օսմանյան լուծը տապալելու համար: Թուրքերն այդ ժողովուրդներին մեղադրեցին դավաճանության և ապերախտության մեջ, որ հետևանք էր «օտար մեքենայություններու ու քաղաքական դավերու»: Նրանք նույնիսկ սկսեցին մեղադրել օսմանյան սուլթաններին, որոնք հպատակ ժողովուրդներին չեն ուժացրել կամ բնաջնջել: Ուստի պատահական չէ, որ նրանք փառաբանում էին Աբդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությունը և անվերապահորեն հավանություն տալիս հայերի 1894-96 թվերի կոտորածներին:

Թուրքական ժողովուրդները ամենուրեք արթնացել էին ու փարվում էին թուրանիզմին: Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հետաքրքրության աճը մասնավորապես նկատելի էր Արևելքի թուրք-թաթարների շրջանում: Բազմապատկվեց Մեքքա հաջի գնացողների թիվը, որոնք Պոլսով անցնելիս շփվում էին պանթուրքիստների հետ և դառնում նրանց հայացքների տարածողներ: Իրենց հերթին Պոլսից քարոզիչների հոսանք էր ձգվել դեպի Ռուսաստան մահմեդականների շրջանում թուրանական պրոպագանդա ծավալելու և պանթուրքիստական կազմակերպություններ ստեղծելու համար: Նշանաբան դարձան Խալիդե Էդիպի հետևյալ խոսքերը. «Երազում եմ աշխարհի բոլոր թուրքերին քաղաքական ու մշակութային առումով մեծ ու անկախ տեսնել»: Սաստկացան հարձակումներն օսմանիզմի վրա, կշտամբանքի էին ենթարկվում նրանք, ովքեր իրենց օսմանցի էին անվանում: Հնչում էին հետևյալ բնույթի կոչեր. «Բարեկամներ, շուտով պիտի միանաք բանակին և պետերը պիտի ըլլանք մեր հերոսական զինուորներուն: Սորվեցուցեք անոնց, որ իրենք թուրք են և որ եթե կռուին Թուրքիոյ և անոր դրոշակին համար, անպայման պիտի տանին յաղթանակը: Վստահ եղեք, որ թուրք ազգությունը ավելի լավ է մեզի համար, քան մահմեդական կրոնը. ցեղային հպարտությունը առաքինություններու ամենամեծն է»: Ճանաչված սկզբունք էր դառնում հետևյալը. «Բոլոր օսմանցիները թուրք չեն և եթե կայսրությունը նկատվի պարզապես թրջական, բոլոր ոչ թուրք տարրերը օտարներ պիտի ըլլան, փո-

1. «Ազդակ», 1988 թ.:

խանակ Օսմանեան կայսրության քաղաքական մարմնի ապրող անդամները ըլլալու»։ Նրանք արաբներին ասում էին. «Դուք և ձեր ցեղը հպատակներն են Թուրքիոյ. ոչ ապաքէն թուրքերը ձեր երկիրը գրավում են սրով... օսմանցիությունը, որուն համար կը խոսիք, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ քաղաքական խարդավանք մը, գոր դուք կը գործածեք ձեր սեփական նպատակներուն հասնելու համար։ Գալով կրոնին, ան ոչ մի կապ չունի քաղաքականութեան հետ։ Մենք շուտով առաջ պիտի քալենք յանուն Թուրքիոյ և յանուն թուրքական դրոշակին, մեկ կողմ թողելով հավատքը, որ անհատական և երկրորդական խնդիր մըն է միայն։ Դուք և ձեր ազգը պետք է լավ հասկանաք, որ դուք թուրք եք և արաբ հայրենիքի պես բաներ գոյություն չունին»։ Թուրքիզմի ոգին լայն զանգվածների շրջանում արմատավորելու միտումով թուրքերեն թարգմանվեց և կարճ ժամանակում երեք հրատարակություն ունեցավ Ղուրանը, մկիթներում սկսեցին աղոթել թուրքերեն։ Այդ նույն նպատակով հիմնադրվեց թուրքական ակադեմիան, որը գտնվում էր երիտթուրքերի կենտկոմի ենթակայության տակ։ Հիմնադրվեցին մաս «Թուրք օջախ» անունը կրող նորանոր ակումբներ, որոնք խնդիր ունեին «թուրք ժողովրդի դաստիարակությունը և անոր մտավորական, ընկերային, տնտեսական մակարդակի բարձրացումը, թուրք լեզուի ու ցեղի կատարելագործումը»։ Այդ ակումբների դրոշները ոչ թուրք անձանց առաջ փակ էր։ Թուրքիզմի հիմքի վրա վերակառուցվեցին մաս արհեստակցական համքարությունները (էսնաֆությունները), որոնց ծառայեցին քաղաքական խնդիրների։

Առանձին կազմակերպության մեջ միավորվեցին մաս թուրք առևտրականները։ «Սովորական երևույթ դարձավ օտար ապրանքներու և վաճառատներու դեմ պոլյոթոնները, որոնք հաճախ ավերիչ յարձակումներու կը վերածուէին»։

Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դասախոսները ընտրվում էին պանթուրքիզմի տեսաբաններից՝ Ա. Ադաև, Մ. Էմին, Խալիտ Ջիա, Աբդուլահ բեյ։ Բոլոր կրթօջախների ծրագրերը վերանայվեցին պանթուրքիզմի ոգով, նույն նպատակին ծառայեցվեցին մաս հրատարակչությունները։ Թուրանիզմը նյութական մեծ աջակցություն էր ստանում թուրք մեծահարուստներից։

Պետությունը 50 հազ. թուրքական ոսկի հատկացրեց Հուլադուի, Չինգիզխանի և Լենկթեմուրի մասին հետազոտություններին։ Թուրանիստները ողողեցին պետական ապարատը ներքևից մինչև վերև։ Անատոլիա ուղարկվեցին առաջատար թուրանիստ գործիչներ այն թուրքացնելու համար։

Կատարված աշխատանքների արդյունքները երկար սպասեցնել չտվեցին։ «Թուրանական գաղափարը մտավ ռամիկ ժողովրդի գիտակցության մեջ, Թուրան բառը դարձավ ամբոխի սեփականությունը»։

«Թուրք օջախների» քայլերգում կան հետևյալ տողերը. «Մենք ուզում ենք ամբողջ աշխարհին տիրանալ։ Այլևս մեր տաճարը «թուրք օջախն» է, և մեր «Զեաքեն» էլ բարձր ու լուսաշող Թուրանն է լոկ»։¹

1. «Ազդակ», 1988:

Կայսրության ներսում տարվող պանթուրքիստական գործունեությունը զուգակցվում էր «արտաքին թուրքերի» շրջանում ծավալված աշխատանքի հետ:

Էնվերի ու Ռուսաստանի պանթուրքիստների միջև այդ կապակցությամբ համաձայնություն էր կայացվել:

1913 թ. Բայազետում հրավիրվում է պանթուրքիստների համաժողով, որտեղ որոշվում է ստեղծել «թուրք ժողովրդի արևելյան և արևմտյան հատվածների միություն» և համագործակցության դաշինք է կնքվում նրանց ներկայացուցիչների միջև: Այսինքն՝ տառույտալով Բալկանյան պատերազմում, երիտթուրքերն իրենց հայացքը վերջնականապես շուտ տվին դեպի Արևելք: «Թուրքիան,- գրում է Ջարեվանդը,- վճռականորեն կոնակը արևմուտքին դարձուցած, առաջ կերթար դեպի արևելք, ուր «միլիոնավոր թուրանիստներ» իրեն կը սպասեին, իրեն ընդառաջ կու գային: Թուրքերու Եվրոպայեն արտաքսումը կարգախոսը Կլատըսթոնի համբավավոր «փրթիով փախսով Եվրոպայեն դուրս...» կը դառնար ուխտագնացութեան ազդանշան արտաքսուողներուն համար: Դարավոր տեղատվութենէ ետք, ծայր կու տար հոգեկան մակընթացություն մը դեպի Ասիա, որ շուտով առարկայականի պիտի փոխուեր: Եվ հակառակ չարաչար և ամոթալի պարտութեան փաստին, թուրք սրտերու մեջ կը տիրեր յաղթական տրամադրություն»:

Երիտթուրք գործիչներից Հուսեյին Ջահիդը գրեց. «Պալանեան պատերազմը թուրք ժողովրդի գոյութեան տեսակետէն ֆիզիկական պարտություն, բայց բարոյական յաղթանակ մը եղած էր»:

Այդ պարտությունն ու հաղթանակը վերածվելու էին հպատակ ժողովուրդների ուժացման կամ ֆիզիկական ոչնչացման: Եվ երիտթուրքերը ծրագրեցին, մի կողմից, այդ «դժբախտ ժողովուրդներու վերջնական բնաջնջումը, մյուս կողմէ... զինու զորութեամբ, թրքական ժողովուրդներու օգնութեամբ և քաղաքական շահակից մեծ պետություններու աջակցութեամբ վերստեղծել թուրք-թաթարական մեծ կայսրություն...»: Այդ խնդրի իրականացման համար հետևողականորեն բորբոքում էին ամբոխի կրքերն ու մոլեռանդությունը և ահա «հսկայական ու սարսափազդու թափորներ ցերեկը կարմիր դրոշներով և վայրենի կանչերով, գիշերը բոցավառ ջահերով և զինովի աղաղակներով կը շրջեին Պոլսո պողոտաները: Այս Իթիֆալը Միլլիները (ազգային թափոր) կազմուած թուրք ժողովրդի բոլոր տարրերէն՝ համալսարանականներէն մինչև բեռնակիրները, կերթային համբուրելու Ֆաթիհի և Սուլեյմանի դամբարանները և անոնց վրա՝ ընելու «Վերժի ահավոր ուխտեր»»:

Պանթուրքիզմի տեսաբանները գտնում էին, որ

-ազգագրական առումով թուրքերը, թաթարները, թուրքմենները, ուզբեկները, մոնղոլներն ու մյուսները արյունով ու ծագումով ազգակից ժողովուրդներ են,

հետևաբար նրանք եղբայրներ են,

-սոցիոլոգիական առումով այդ ժողովուրդների մեծ մասին հատուկ են բնավորության մույն գծերը, մույն բարքերն ու սովորությունները, գրեթե նրանք բոլոր մահմեդական են և խոսում են թուրք լեզվի տարբեր բարբառներով: Հետևաբար նրանք մույն ազգն են,

-պատմական առումով այդ բոլոր ժողովուրդները մույն ցեղի տարբեր խմբեր են,

-հոգեբանորեն բոլոր այդ ժողովուրդները արդեն գիտակցում են, որ իրենք թուրք են և հանդիսանում են մույն ազգի անդամները,

-քաղաքական առումով, որպես թուրամական ժողովուրդներից միակը, որ անկախ է, Թուրքիան պարտավոր է ամրապնդել թուրամական ժողովուրդների ազգային համերաշխությունը, աջակցել նրանց անկախանալուն ու միավորվելուն:

Բուլղարիայի արտաքին գործոց նախարարի տեղակալ Իվան Գանևը, նկատի ունենալով 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի պետական հեղաշրջումից հետո ստեղծված իրավիճակը, գրում է. «Մենք մեզ մեղավոր չենք համարում: Մեղավոր է պատմությունն ու այն երկիրը, որ 20-րդ դարի վերջին շարունակում է կառչած մնալ հին, Օսմանյան կայսրության շրջանում գլուխ բարձրացրած հավակնություններից: Գլխավոր մեղավորը ժամանակակից թուրք ղեկավարների պանթուրքիստական քաղաքականությունն է, որը պետական հեղաշրջումից և, հատկապես, Կիպրոսի հաջող օպերացիայից հետո դարձել է պաշտոնական քաղաքականություն»:¹

Վերջերս սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության նախագահ Բյուլենտ Էջևիթը առաջարկեց Թուրքիայում ստեղծել «Արտասահմանում բնակվող թուրքերի մինիստրություն»: Սա միայն Էջևիթի կարծիքը չէ: «Թուրքիե» թերթը 1989 թ. հուլիսի 23-ին գրեց. «Պետք է ստեղծել Արտաքին թուրքերի մինիստրություն: Թուրքիան 150 միլիոն ճնշված թուրքերի հույսն է»: Թերթը նաև առաջարկեց ստեղծել արտաքին թուրքերի հետ աշխատանքի ֆեդերացիա և Թուրքերի համաշխարհային ֆեդերացիա, երկու տարին մեկ հրավիրել արտաքին թուրքերի կոնգրես, ստեղծել արտաքին թուրքերի պրոբլեմների ինստիտուտ, ճնշված ժողովուրդների շաբաթը Թուրքիայում անցկացնել որպես «Ճնշված թուրքերի շաբաթ»:

Մասնագետների կարծիքով՝ Թուրքիայում պանթուրքիզմը ծնել է նաև նեոօսմանիզմ, որը «Օսմանյան կայսրության վերածննդն երազ է...» և «մեծ վտանգ մարդկության համար» մեր օրերում, գրում է Դ. Վանդուլը: Թուրքիան տարածքային պահանջներ է ներկայացնում իր բոլոր հարևաններին: Թուրքական իշխանությունները մույնիսկ իրենց իրավունք են վերապահում պնդելու, թե իբր բուլղարական, հունգարական և մյուս մահմեդականները թուրքեր են, իսկ հողե-

1. София-пресс, Западная пан тюркизма, София, 1989, стр. 11.

րը, որոնց վրա նրանք բնակվում են, թուրքական են: Իրան-իրաքյան կռվի ժամանակ թուրքերը պատրաստ էին զավթելու Իրաքի զգալի մասը»:¹

Պանթուրքիզմն օգտագործվում է Իրաքի նավթի շրջանները՝ Քիրկուկ-Մոսուլ, զավթելու և ստեղծելու «Քիրկուկի թուրքական հանրապետություն»:

Նկատի ունենալով Թուրքիայում գլուխ բարձրացնող պանիսլամիզմը, Փարիզում հրատարակվող «Սլ-Մուստակբալ» թերթը 1983 թ. գրեց. «Թուրքերն են գալիս: -Ո՞ւր:

-Դեպի Օսմանյան կայսրության սահմանները... Սա այն նոր կանչն է, որն այս օրերին մարդիկ լսում են Արաբական ծոցի տարբեր կողմերում: Իրան-իրաքյան պատերազմը Թուրքիային հնարավորություն տվեց կրկին վերադառնալ Միջին արևելք նույն այն դարպասից, որը նրա երեսին փակվել էր Օսմանյան կայսրության փլուզման ժամանակ»:

Անդրադառնալով այս նույն խնդրին Աթենքի «Կրիսզ Ուլիքլի» շաբաթաթերթը 1987 թ. մարտի 27-ին գրեց. «Իրաք-Իրան-Թուրքիա. արդյո՞ք մի նոր Օսմանյան կայսրություն չի գծագրվում», եթե նկատի առնվի Թուրքիայի ծավալապաշտ քաղաքականությունը:

Քաղաքական մեկնաբան Թեոման Էրեյլը 1987 թ. փետրվարի 3-ին «Միլիեթում» տպագրված «Մեզ ստիպում են նվաճել Մոսուլն ու Քիրկուկը» մեկնաբանման մեջ գրում է. «Ումանք պնդում են, թե մենք (թուրքերը) ստիպված ենք միջամտել (Իրան-իրաքյան պատերազմին), իսկ ուրիշները թե՛ «եկեք չխառնվենք»: Առայժմ իրենց տեսակետներն են արտահայտում միայն մասնագետները: Մամուլում վիճաբանության մեջ են մտնում նախկին ղեսպաններն ու գեներալները: Իսկ հասարակական կարծի՞քը: Արդյո՞ք նրան դիմելու են միայն պատերազմի մեջ մտնելուց հետո: Մոտ մի շաբաթ հետո Անթալիա է ժամանելու ամերիկյան 6-րդ նավատորմի կազմի մեջ մտնող ռազմաճակատներից մեկը: Ինքիլիկի բազայում զինվորական հանդերձանք է կուտակվում: Աղբրում անցկացվում են ձմեռային ռազմախաղեր: Կիպրոսում Դիկելիայի ռազմական բազան ամերիկացիների ձեռքին է: Բարձրաստիճան իրանյան դիվանագետները հաճախակի այցեր են կատարում մեր երկիր: Նրանցից մեկը հայտարարեց, որ պրեմիեր մինիստրի հետ քննարկել են այն հարցը, թե ինչ ապագա է սպասում Իրաքին Սադամի վարչակարգի տապալումից հետո»:

Շուվակալ Բիլգեն «Ջումհուրիեթի» 1987 թ. փետրվարի 24-ի համարում գրեց. «Ռազմական շրջաններում մինչև այժմ հիշում են, թե ինչպես 1965 թվականին ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը այդ ժամանակվա Թուրքիայի պրեմիեր մինիստրի հետ զրուցելիս ակնարկել էր, որ կարելի է Թուրքիայի քրդերին միավորող ֆեդերատիվ մի հանրապետություն ստեղծել, իսկ պրեմիեր մինիստրը բանակի գլխավոր շտաբում այս հարցը քննարկման առարկա դարձրեց: Այնպիսի մի ժամանակ,

¹ I. София-пресс, Западная пан тюркизма, София, 1989, стр. 11.

երբ Թուրքիայից դուրս բռնկած հրդեհի բոցերը արտացոլվում են մեր պետական սահմանների վրա, ամերիկացիների հին առաջարկը նորից է լույս աշխարհ դուրս բերվում: Կարճ ասած, մենք չպետք է միլիտարիզմի խաղերին զոհ դառնանք»:

«Հուրիեթը» 1987 թ. մարտի 8-ին գրել է. «Մի կողմից Թուրքիան փորձում է Մոսուլին և Քիրկուկին տիրանալ, մյուս կողմից ջանում է իմանալ, թե մեծ տերությունները ի՞նչ դիրք կբռնեն, եթե ինքը Մոսուլ ներխուժի»:

Նախկին պրեմիեր մինիստր Բ. Էջևիթը «Նոկտա» ամսագրի մարտի 8-ի համարում գրել է. «Ինձ թվում է, որ այս հարձակումների հետևում պետք է փնտրել ոչ թե անջատողական ուժերին, այլ ինչ-որ այլ գործոններ: Անձամբ ես առաջարկում եմ հետևյալ երկու գործոնների վրա ուշադրություն դարձնել: 1. Որոշ արտաքին ուժեր Թուրքիային հրահրում են սահմանից այն կողմ կատարվող դեպքերին միջամտելու, դրանով իսկ նրան ներքաշելու Մերձավոր Արևելքի խճճված հարցերի ոլորտը և ծառայեցնելու իրենց նպատակներին: 2. Վախենալով, որ Թուրքիայում դեմոկրատական կարգերի վերականգնումը օրինակ կարող է ծառայել Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների համար, մույն արտաքին ուժերը ամեն գնով աշխատում են արգելակել դեմոկրատիայի հաղթանակին Թուրքիայում»:

Մարտի 7-ին «Միլիեթը» տպագրեց. «Ովքե՞ր են կանգնած քուրդ անջատողականների հետևում» հոդվածը, որտեղ կարդում ենք. «Մեզ առավել անհանգստացնում է այն փաստը, որ հարավարևելյան Թուրքիայում կատարվող դեպքերը սկսել են դուրս գալ «անջատողական ուժերի կողմից տարվող կամպանիայի» շրջանակներից: Իսկապես, եթե ուշադրությամբ հետևենք, կտեսնենք, որ շատ հաճախ քուրդ պարտիզանների զոհ են դառնում տեղի բնակիչները: Սպանում են այն մարդկանց, որոնք, ըստ տրամաբանության, իրենց կողմը պետք է գրավեին: Սա պարտիզանական կռիվների պատմության մեջ աննախադեպ մի երևույթ է: Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ նրանց տրամադրության տակ գտնվող զենքերը գնալով ավելի են կատարելագործվում և շատանում: Տարօրինակ պատկեր է ստացվում. այս մարդիկ հրապարակավ առաջ են քաշում մի տեսակի պահանջներ, իսկ իրականում բոլորովին այլ նպատակներ են հետապնդում: Կարծես թե հիմնական նպատակը՝ Թուրքիային մերձարևելյան կոնֆլիկտի մեջ ներքաշելն է, Իրան-իրաքյան պատերազմի նկատմամբ որդեգրած չեզոքությունից Թուրքիային հանելը, զանազան միջոցներով նրան ստիպել միջամտելու և Թուրքիայի ներսում նոր խլրտումներ առաջացնելը»:

Մի կողմից՝ ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Ուայմբերգերը հայտարարում էր. «Հնարավոր չէ, որ Թուրքիան միջամտի մերձավորարևելյան կոնֆլիկտին», մյուս կողմից, Օկտայ Գյունեթը «Թերջումանում» գրում է. «Իսրայելից պետք է օրինակ վերցնենք (նկատի ունի այլ պետությունների տարածքների ռմբակոծումը) և առանց խտրություն դնելու, թե ով է մեր դեմ՝ Սիրիան, Բեյրութը, թե Իրաքը՝ անհապաղ հարձակման անցնենք»:

Եվ եթե գործունեության համար օրինակը Իսրայելն է, ապա այն նաև կարող է դառնալ դաշնակից ընդդեմ արաբական աշխարհին: Ահա թե ինչու «Հուրիեթը» 1987թ. մարտի 16-ին գրեց. «Թուրքիան պարտավոր է իր հարաբերությունները շտկել Իսրայելի հետ»:

Թուրքիան վերածվում է ռեզիդենի ժանդարմներից մեկի և Իսրայելից հետո դարձել է ԱՄՆ-ի ամենահեղինակավոր դաշնակիցը Մերձավոր Արևելքում: ԱՄՆ-ը Թուրքիային տվել է ռազմական օգնություն 1983 թ. -400, 1984 թ. - 755, 1985 թ. - 900 միլիոն դոլար: Այսինքն՝ այդ օգնությունը երեք տարվա ընթացքում աճել է 2-3 անգամ: ԱՄՆ-ն իրավունք ունի Թուրքիայի տարածքում ունենալու 60 ռազմական օբյեկտներ, այդ թվում ԽՍՀՄ-ին ուղղված լրտեսական սարքեր, որոնց մեծ մասը գտնվում է քրդաբնակ շրջաններում:

1988 թ. հունիսի 28-ին հանդես գալով Վաշինգտոնում, Բ. Էվրենը ասաց. «Թուրքիան, որը գտնվում է աշխարհի ամենակարևոր ռեզիդեններից մեկում, ունի ամենաերկար սահմանը Խորհրդային Միության հետ, պաշտպանում է ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող նեղուցները և ԱՄՆ-ից հետո ՆԱՏՕ-ում ունի ամենաբազմամարդ բանակը... Թուրքիան ապահովում է ՆԱՏՕ-ի և Վարշավայի պակտի միջև ջրբաժան սահմանների մեկ երրորդը... Նա ռազմական ծախսերի մակարդակով մտնում է առաջին քառյակի մեջ, չնայած եկամուտների մակարդակով վերջին տեղում է:

Այս բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիան իր վրա է վերցրել անհամեմատ ավելի մեծ ֆինանսական ծանրաբեռնվածություն, քան այն, ինչ նա պիտի վերցներ: Դրա համար էլ թուրքական զինված ուժերի նորացման ծրագրի կատարման արագացումը կհանդիսանա արտակարգ շահութաբեր ներդրում Արևմուտքի անվտանգության ապահովման և զսպման միջոցների տեսակետից»:¹

Պանթուրքիզմի մշակութային ասպեկտն այն է, որ նրա գաղափարախոսների կարծիքով բոլոր մշակույթների հիմքը թուրքական է: «Թերջուման» թերթը 1989 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տպագրեց մի շարք հոդվածներ, որոնք «ապացուցում են», թե Թուրքիան հպատակ ժողովուրդներին բերեց մշակույթ, քաղաքակրթություն և մարդասիրություն: «Թուրքական» են հռչակվում այդ ժողովուրդների հոգևոր արժեքները, իսկ նրանց գիտնականների, գրողների, ճարտարապետների և այլնի ստեղծագործական նվաճումները համարվում են «թուրքական ստեղծագործական հանճարի դրսևորում»: Ըստ պանթուրքիստների «բոլոր մեծ անհատները թուրք-մուսուլմաններ են»:

Խոսելով պանթուրքիստների այդ հավակնությունների մասին հույն գիտնական Ա. Անդրոնիկոսը ծաղրում է. «Ինչ վերաբերվում է այդ ժողովրդի (թուրքերի) մշակութային ավանդույթներին, ապա իմ (թուրք) գործընկերները սեփա-

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 29 հունիսի 1988 թ.:

կան աչքերով կարող են տեսնել կործանումների ու վանդալիզմի հետքերը, որ դրսևորել են նվաճողները հին հուշարձանների նկատմամբ և կարդալ ԱՄՆ-ում ընթացող մի շարք դատական պրոցեսների մասին՝ կապված հուշարձանների գողանալու և վաճառքի հետ»։¹

«Թուրքերեն լեզվի քերականություն» 1963 թվին լույս տեսած դասագրքում թուրք են համարվում Ալիշեր Նավոյին ու Նիզամի Գյանջևին։ Թուրքական և արտասահմանյան գրականությունների 1961 թ. լուս տեսած դասագրքում ևս թուրք գրող է հռչակված Ֆիզուլին։ Երիտասարդական հանրագիտարանում թուրք են հռչակված Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների գիտնականները, փիլիսոփաները, գրողները։ Այդ թվում է նաև Ավիցենան։ Թուրքական ծագում են վերագրում նաև Մեսրոպ Մաշտոցին։

Թուրքական է համարվում իսլամական ամբողջ մշակույթն ու քաղաքակրթությունը։ Թուրքական է նաև ինքը՝ իսլամը, թուրք են բոլոր մահմեդականները։ Թուրք են նաև հազարամյակներ առաջ Փոքր և Առաջավոր Ասիայում բնակված ժողովուրդները՝ կելտերը, խեթերը, բազմաթիվ այլ հնդեվրոպական ժողովուրդներ։ Թուրք պատմաբան Փ. Ահմադը գտնում է, որ գորշ գայլերի գաղափարական զինանոցը պարունակում է թշնամական մոտեցում արաբների կողմից պաշտվող իսլամի նկատմամբ և պահանջ է առաջադրվում այն փոխադրել թուրքական հենքի վրա, որպեսզի մահմեդական կրոնում ևս ապահովվի թուրքերի առաջնությունը։ Ըստ այդմ էլ պանթուրքիստները հայտարարում էին. «Թուրքերը կպաշտպանեն իսլամը, եթե նա թուրքացվի»։

«Արտաքին թուրքերին ազատագրելու» և ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ ռևանշիզմի տենդը պանթուրքիստներին դեռևս 30-ական թվականներին մոտեցրին միջազգային ֆաշիստական շարժմանը, որը հոգեհարազատ էր նրանց և որի ազդեցության տակ թուրքիզմի գաղափարախոսությունը սկզբունքային փոփոխության ենթարկվեց։ Եթե նախկինում պանթուրքիստները «Անծ թուրանի» ստեղծում ասելով հասկանում էին լեզվի ու մշակույթի ընդհանրություն ունեցող ժողովուրդների միավորում, ապա 30-ական թվականներին նրանք սկսեցին քարոզել թուրք ժողովուրդների ընդհանուր ռասայական կապերի գոյությունն ու թուրքական ռասայի առավելությունների գաղափարաբանությունը։ Դա մի ընթացք էր, որը պանթուրքիզմի նպատակադրումների շրջանակներն աստիճանաբար ընդլայնելով, նրան նորից հանգեցրին թուրանիզմի, որն իր մեջ էր ներառում նաև հունգարացիներին, ֆիններին և էստոնացիներին։

Պատահական չէ, որ պանթուրքիստական կազմակերպությունները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին ԽՍՀՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումը։ «Դա, - կարդում ենք 1986 թ. Նյու Յորքում հրատարակված «Բուլղարական կապերի արշալույսն ու անկումը» գրքում, - ոչ միայն հարված էր նրանց գաղափարախո-

սական բշնամիներին, ավելի կարևոր էր այն, որ այդ հարձակումը հույս էր ներշնչում, որ խորհրդային ֆեդերացիան ջախջախվելու է և Խորհրդային Միությունում «գերության մեջ գտնվող» թուրք ժողովուրդները միավորվելու են թուրքական հայրենիքի հետ: Այդ հնարավորությունը հաշվի էին առել նաև մացիստները: Այդ օրերին էր, որ Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Ֆրանց ֆոն Պապենը Բեռլինին խորհուրդ տվեց Խորհրդային Միության դեմ օգտագործել նաև պանթուրքիստներին: Նրա կարծիքով Գերմանիան պետք է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնի հարավ-արևելքում պետական խոշոր կազմավորում ստեղծելու վրա, որը պետք է հանդիսանա մշտական վտանգ ԽՍՀՄ-ի համար: Ուկրաինան չի կարող բավարար չափով կատարել այդ խնդիրը: Նրա բնակչությունը սլավոնական է, որը ցանկացած պահին որոշելու է, որ իր ապագան կապված է ԽՍՀՄ-ի հետ: Ինչ վերաբերվում է թուրքերին, ռուսների հետ նրանց գործակցելու հնարավորությունը պետք է լրիվ բացառել:

Թուրքագետ Չառլզ Հոսլերը նշում է, որ «պանթուրքիստական իռեդենտիստները Խորհրդային Միության անկումը համարում էին անխուսափելի և մտադրվել էին ստեղծելու Խորհրդային Ռուսաստանի և Չինական Թուրքմենստանի բոլոր թուրք ժողովուրդների կոնֆեդերացիա Թուրքական Հանրապետության դեկլարության ներքո»: 1942 թ. աշնանը, սպասելով Ստալինգրադի անկմանը, Թուրքական Հանրապետությունն իր զորքերը կենտրոնացրեց Կովկասի սահմանի վրա, «պատրաստ օգտվելու այն բոլոր հնարավորություններից, որ ընձեռնելու էր գերմանա-խորհրդային պատերազմը»:¹

Մարշալ Ա. Գրեչկոն գրել է. «Գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը հույս ուներ, որ Անդրկովկաս դուրս գալուն պես, Թուրքիան հարված է հասցնելու Խորհրդային Կովկասին հարավից»:²

«Ենի Սաբահ» թերթի վկայությամբ, Թուրքիային իր կողմը գրավելու համար Գերմանիան նրան խոստացել էր Սիրիան, Իրաքը և Կովկասը: Այդ օրերին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սարաջօղլուն հայտարարեց. «Ռալես թուրք տենչում են Ռուսաստանի ոչնչացումը, դա թուրք ժողովրդի նվիրական երազանքն է»: 1942 թ. սեպտեմբերի 26-ին «Սոնդելեգրաֆ» թերթը գրեց. «Վոլգան մեր գետն է...», իսկ «Բոզքուրդ» թերթը տպագրեց «Թուրքիզմը սպառում է» հոդվածն ու «Մեծ Թուրքիայի» քարտեզը, որն ընդգրկում էր ԽՍՀՄ-ի տարածքի կեսը: Սակայն պանթուրքիստների հույսերը չարդարացան, ԽՍՀՄ-ը հաղթեց: Դրանից հետո էլ նրանց կազմակերպություններն ու հրատարակությունները շարունակեցի մնալ հակակոմունիստական և, առաջին հերթին, հակախորհրդային գաղափարախոսությունների բանակում, շարունակեցին կապերի մեջ մնալ միջազգային ֆաշիզմի հետ: Այդ կողմնորոշումը 60-70-ական թվականներին հանգեցրին Թուրքիայում նեոֆաշիստական կազմակերպությունների և, առաջին հերթին,

1. София-пресс, Западная пан туркизма, София, 1989, стр. 19.

2. Ա. Գրեչկո Ճակատամարտ Կովկասի համար, 1969, էջ 19:

մացիոնալիստական գործողությունների կուսակցության ստեղծմանը:

Որ պանթուրքիստների աջ թևը ուղղակիորեն հարեց ֆաշիստական գաղափարաբանություններին, պատահական չէր: Թուրքական ֆաշիզմի գաղափարախոսությունը կրեց «ինը ճառագայթներ» անունը: Թուրքեշի, Ջարակայի և այլոց կողմից հրապարակ նետված այս տեսությունը պնդում է, որ հասարակական բոլոր արժեքներից (իդեալիզմ, կոլեկտիվիզմ, բարոյականություն, գիտություն, հասարակական առաջընթաց և այլն) վճռորոշ դեր ունի միայն ազգայնամոլությունը: Թուրքեշի կուսակցության 1981 թ. տեղի ունեցած դատավարության մեղադրական եզրակացության մեջ կարդում ենք, որ այդ կուսակցության նպատակն է հաստատել «ֆաշիստական վարչակարգ, որը հենվելու է շովինիզմի ու ռասիզմի վրա: Ա. Թուրքեշը գրում է. «Թուրք ժողովուրդը աստծո ընտրյալ ժողովուրդ է»:

Գնդապետ Արփարսլան Թուրքեշի հիմնադրած կուսակցությունը դարձավ պանթուրքիզմի գաղափարների ժառանգորդն ու տարածողը: Նրան կից գործող երիտասարդական կազմակերպությանը «Գորշ գայլեր» անուն տալը նշանավորեց այդ կուսակցության հավատարմությունը երիտթուրքերի պանթուրքիստական գաղափարախոսությանը: Նշենք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրյակին էնվեր փաշայի կողմից ստեղծված երիտասարդական կազմակերպությունը ևս «Գորշ գայլեր» անունն էր կրում:

«Բոզքուրդ» թերթը դեռ 1942 թվին է սահմանել «գորշ գայլերի» խնդիրները: «Ո՞վ ենք մենք, - գրում է թերթը: - Մենք գորշ գայլեր ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Գորշ գայլի թուրքիզմը: Ո՞րն է գորշ գայլերի հավատամքը: Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգն ուրիշ ցեղերից կամ ազգերից առավել են: Ո՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը: Թուրքական արյունը: Արդյո՞ք թուրքը ի ծնե է գերազանց: Թուրքը գերազանց է ի ծնե:

...Գորշ գայլերը պանթուրքիստ են: Այո, գորշ գայլ թուրքերի սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետությունը 60-միլիոնանոց ազգ դարձած: ...Պատերա՞զմ: Այո, պատերազմ, եթե հարկ լինի»: 80-ական թվականների վերջերին «Գորշ գայլեր» կազմակերպությունը Թուրքիայի ամբողջ տարածքով ստեղծեց երիտասարդական մախսապատրաստական ճամբարներ, իսկ 1971 թ. մարտի 12-ին պետական հեղաշրջումից հետո մա ղեկավար ուժ դարձավ շատ դպրոցներում ու բուհերում:

1980 թ. Թուրքիայում հաշվվում էր գորշ գայլերի 1700 կազմակերպություն 200 հազար անդամով ու մեկ միլիոն համակիրներով:

1971 թվին Պուլսում լույս տեսավ Շևքեթ Սուրեյա Ալդեմիրի ինքնակենսագրական վեպը, որում կան հետևյալ տողերը.

«Մենք ուզում ենք իշխել արար աշխարհին,

Մեր Չուկետն է թուրք հայրենին,

Մեր Զեաբեն է բարձր և պայծառ Թուրանը,
Պահեստի սպաներ, ոտքի՛, ուղին նշմարվում է
Ահա, տեսեք, գնում ենք Կովկաս,
Թուրանն է մեզ սպասում»:

Չնայած այն բանին, որ Թուրքիան դեռևս 60 տարի առաջ իր սահմանադրությամբ դուրս էր գցել «խլամը պետական կրոն է» արտահայտությունը, սակայն մինչև օրս էլ այդ դրույթը ակտիվ կենսագործունեության մեջ է: Պատճառն այն է, որ քեմալական շարժումն ու ռեֆորմները շոշափեցին հասարակության միայն վերին շերտերը, իսկ ժողովրդական լայն զանգվածները շարունակեցին ղեկավարվել իսլամի դոգմաներով:

Ժամանակակից թուրքական ազգայնամոլությունը սնվում էր մի քանի աղբյուրներից, որոնցից գլխավորը «էթնիկական մացիոնալիզմն է»: Նա ալյասերելով իր մեջ է ներառում տարբեր տոհմա-ցեղային միավորումների էթնիկական առանձնահատկություններն ու «ֆեոդալական-կղերական մացիոնալիզմը», որը կրոնական հիմքի վրա իրար է հակադրում սոցիալ-էթնիկական ընդհանրությունները: Դասակարգային շահերը քողարկվում են որոշակի ազգության միասնական կրոնի վարագույրի հետևում: Ասվածից հետևում է, որ մեր օրերում ևս.

-Պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզը թուրքական մացիոնալիզմի հենարաններն են և որոշում են նրա էությունը որպես բուրժուական մացիոնալիզմ՝ մինչ-բուրժուական գաղափարախոսությունների տարրերով:

Հավանաբար դրանով պիտի բացատրել ժամանակակից թուրքական մացիոնալիզմի հակումը Թուրանի գաղափարի, «թուրքական քաղաքակրթության» առասպելական-երևակայական հայրենիքի նկատմամբ և օսմանյան տիրակալությունը վերականգնելու հիվանդագին ձգտումը: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէ, որ ժամանակակից թուրքական ազգայնամոլական գաղափարաբանության հիմքում դրված է Ջիա Գեոքալփի երեք պահանջները՝ թուրքացում, իսլամացում և մոդեռնացում:

-Պանթուրքիզմի հիմքում ընկած է ռասայական անհավասարության, ժողովուրդներին բարձրագույն և ստորին ռասաների բաժանման տեսությունը... Հիմնվելով «կենսաբանական անհավասարության» սկզբունքի վրա, պանթուրքիզմը, օրինակ, արդարացնում է բուն Թուրքիայում մի շարք ոչ թուրք ժողովուրդների գեմոցիդն ու բռնի ուժացումը:

-Պանթուրքիզմը լինելով ոչ թե թուրք ժողովրդի, այլ թուրքական բուրժուազիայի գաղափարախոսություն, ազգային թշնամանքի հրահրման միջոցով խոչընդոտում է աշխատավորական զանդվածների դասակարգային պայքարը: Նա պրոպագանդելով «թուրքական միացյալ ընդհանրության մեջ» ամբողջ թուրք ռասայի միավորումը, դրանով ևս արտահայտում է բուրժուազիայի շահերը:

-Պանթուրքիզմը ձգտում է (և ոչ առանց հաջողության) մեծապետական շովի-

նիզմի թույնով թունավորել աշխատավոր զանգվածների գիտակցությունը և այդ միջոցով հասնել ազգային կոնսոլիդացիայի: Ըստ այդ գաղափարախոսության Թուրքիայում դասակարգեր չկան, այլ կա միայն միասնական թուրք ժողովուրդ:

-Պանթուրքիզմը ոչ միայն ռասիստական, այլ նաև զավթողական ագրեսիվ գաղափարախոսություն է, համաձայն որի «բոլոր մարդիկ, որոնք խոսում են նույն լեզվով, իրար հետ կապված են ընդհանուր մշակույթով ու կրոնով, հանդիսանում են միասնական ընդհանրության անդամներ՝ անկախ այն բանից, թե նրանք մուսուլմանի որ շրջանում են բնակվում»: Ըստ որում, այդ միավորման մեջ Թուրքիային հատկացվում է ղեկավար դեր, որը պետք հանդիսանա այդ «թուրքական մեծ հասարակության» քաղաքական և հոգևոր կենտրոնը: «Հեռանկարում,- գրել է Ջիա Գեոքալփը,- պանթուրքիզմի նպատակը Թուրանի ստեղծումն է», որի մեջ կմտնեն բոլոր այն երկրները, որոնցում բնակվում են թուրքեր և որոնցում խոսում են թուրքերեն:

Ահա թե ինչու թուրքական հետադիմական և ագրեսիվ ուժերը մեր օրերում ևս մեծ ակտիվությամբ են օգտագործում «Թուրանական պետության» մասին Գեոքալփի տեսությունը: Գործնական քաղաքականության մեջ այդ տեսությունը նշանակում է «թուրք ժողովուրդներին» ազատել Մոսկվայի, Հունաստանի և Բուլղարիայի տիրապետությունից, այսինքն՝ խոսքը գնում է զավթողական գաղափարաբանության մասին: Բայց ոչ միայն այդ: Պանթուրքիզմն իր էությամբ լինելով ռասիստական, մեծապետական և ֆաշիստամետ գաղափարախոսություն, լկտի հավակնությունով «տնօրինում է մյուս ժողովուրդների մշակույթները, անամոքաբար յուրացնում է ուրիշների պատմությունը, մշակութային հուշարձանները...»: Այդ ձևով «թուրքացվեցին» արաբական, քրդական, հայկական, վրացական, հունական և ուրիշ մշակույթների բազմաթիվ հուշարձաններ:

Պանթուրքիզմի շովինիստական-ռասիստական դրույթների ազդեցության տակ են թուրքական մտավորականության մեծ թվով ներկայացուցիչներ, որի հետևանքով այդ գաղափարախոսությունը համառոտությամբ թափանցում է հնագիտության, լեզվաբանության, պատմության, մարդաբանության, ազգագրության, աշխարհագրության և մյուս գիտությունների մեջ, ապացուցելու համար, որ «թուրքական ռասան» բարձրագույն ռասա է և նրան է վիճակված միավորվելու միջոցով տնօրինելու մարդկության ճակատագիրը:

Թուրք ժամանակակից սոցիոլոգ Ալի Ֆակիհ Ջիհանը, ծաղրելով ժամանակակից պանթուրքիստներին, գրում է. «Օգուզները, թաթարները, կիբգիզները, ուզբեկները, յակուտները ստեղծել են մեկը մյուսից տարբեր մշակույթներ: Ոչ աչքերի ու մազերի գույնը, ոչ գանգի ձևը չեն կարող ապացույց ծառայել նրանց ազգագրական ընդհանուր կեցության մասին: Այսօրվա թուրանականների պրակտիկ գործունեությունը կարելի է համեմատել աճապարարի փորձի հետ՝ ոգիներին կանչել ու նրանց հետ խոսել»:

Աշխարհակալ ցնորքներ ունեցող ազգայնամոլներին նկատի ունենալով՝

թուրք մի այլ պրոֆեսոր Տ. Տեկինը գրում է. «Անատոլիական և ասիական թուրքերի միջև հազարամյակների ընթացքում հաստատվել է աշխարհագրական, սոցիալական և մշակութային տարբերություններ: Թուրքական բարբառների միջև ոչ մեծ տարբերությունները աստիճանաբար մեծացել են, որն ի վերջո հասցրել է ազգակից, բայց տարբեր լեզուների ստեղծմանը: Թուրքերեն ու չովաշերեն, յակուտերեն և խաքքերեն լեզուների միջև տարբերությունը, եթե ավելի մեծ չէ, ապա փոքր էլ չէ, քան, օրինակ, անգլերենի ու գերմաներենի միջև»:

«Հռոմեական և պամֆուրբական կայսրություններն անհնար է վերածնել», - եզրակացնում է պրոֆեսորը:

Թուրք ազգայնամոլների կարծիքով՝ ազգային գիտակցությունը, ազգային ոգին, ազգային մշակույթը, ազգային բարոյականությունը պատմության որոշիչ ուժերն են և միայն նրանց միջոցով է հնարավոր դաստիարակել «ազգային միասնական գիտակցություն և ոգի», այսինքն՝ ազգը վերդասակարգային է և բացարձակ: Յու. Ֆ. Ալկինջին այդ առնչությամբ գրում է. «Համաձայն այդ գաղափարաբանության հասարակությունը դասակարգերի բաժանված չէ: ...Գլխավորը ազգն է, նրա ընդհանրությունը»:

Մի այլ թուրք գործիչ գրում է. «Դարեր շարունակ ազգը եղել է պատմական հիմնական միավորը: Այդպես եղել է և կլինի միշտ: Ազգերի միջև պայքարը հանդիսանում է պատմության գլխավոր շարժիչ ուժը»:

Սույն աշխատանքում մի քանի անգամ անդրադարձել ենք «միասնական թուրք ազգի» սոցիալական կազմին, որը «ենթադրում է» այդ ազգի բարոյա-քաղաքական միասնություն: Տեղին է բերել ևս մի քանի թվեր: Մի կողմում, 4-5 միլիոն գործազուրկներ, իսկ մյուս կողմում՝ մազնատներ, բանկիրներ ու կոնցեռնների տիրակալներ: Մի կողմում՝ 10 միլիոն հողազուրկ աղքատ գյուղացիներ, իսկ մյուս կողմում՝ 491 ընտանիքներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 500 և ավելի հեկտար ջրովի հողեր:

Առաջադրված խնդիրների գիտական մշակման գործում մեծ է Ն. Ադոնցի, մասնավորապես նրա «Հայկական հարցի լուծման շուրջ» ուսումնասիրության նշանակությունը:¹ Հեղինակի լայնախոհ, ինքնատիպ մտածողությունն օգնում է գիտական բարձր մակարդակի վրա մերժել թուրքական տեսակետները Հայկական հարցում:

Մեջբերումներ այդ ուսումնասիրությունից:

Բյուզանդիայի պատմական ծառայություններից մեկն այն է, որ առաջին պետությունն էր, որն ամենատարբեր ծագում ունեցող ազգությունների բարեկամական համագործակցության առաջին օրինակը տվեց, ազգություններ, որոնք միավորվել էին ընդհանուր պետության կառուցման գործում:

1. Ադոնց Ն. Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989:

Մտնելով այս ազդեցիկ շինությունը, քուրդերը պարզապես ապացուցեցին ոչ միայն իրենց անկարողությունը շարունակելու իրենց նախորդների քաղաքակրթիչ խնդիրը, այլև, առակի կենդանու մման, սկսեցին կտրել այն հզոր ծառի բուն արմատները, որի պտուղը նրանց իսկ գոյության և բարեկեցության աղբյուրն էր: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականությունը երկիրը բաժանեց մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների երկու բնամական ճամբարների: Նրանց փոխադարձ բնամությունը արհեստականորեն բորբոքվեց և վերածվեց բոցի:

Ճշմարիտ է, որ հարաբերությունները վաչկատուն նորեկների և մի հին քաղաքակրթության նստակյաց տարրերի միջև չէին կարող առանձնապես բարեկամական լինել: Կառավարության խնդիրը պետք է լիներ հաշտեցնել այս բնական տարընթացությունները և վերացնել հակասությունների սուր եզրերը այս անհավասար արժեքներ ունեցող ուժերի միջև: Թուրք կառավարողները, սակայն, իրենց բարեկեցությունը փնտրեցին բնակչության այս երկու գործոնների հակամարտության մեջ: Նրանց օտարոտի էին կառավարման այն տարրական սկզբունքները, որոնք մատնանշում էին նրանց երբեմն-երբեմն առավել լուսավորյալ քուրդերը: «Մեր քաղաքական իմաստուններին,- ասում է Ահմեդ Ռեսմի էֆենդին,- Ալլահը ոչ խելք է շնորհել, ոչ էլ փորձառություն: Պատմության ուսումնասիրությունը նրանց գործը չէ: Հետևաբար նրանց համար որոշակի է, որ մահմեդականի առաջնահերթ և ամենասրբազան պարտականությունն է բոլոր անհավատների վերացումը երկրի երեսից»:

Քրիստոնյաներին պատկանող հողերը մշտապես մահմեդական ներխուժման սպառնալիքի տակ էին գտնվում: Ասորի քրիստոնյաներին վտանգ էր սպառնում Իրաքի մահմեդականների կողմից, քրիստոնյա Հայաստանին՝ Քուրդիստանի մահմեդականների կողմից: Բուն Անատոլիայում քուրդերը, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ճնշում էին քրիստոնյա հույներին, հայերին և նախաթուրքական ժամանակաշրջանի մյուս «հոռոճներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը և օգտագործում էր այն որպես միջոց ահաբեկելու և հնազանդեցնելու այն տարրերին, ովքեր հրաժարվում էին դավաճաններ դառնալուց, և որոնց դիմադրությունը իսլամին դիտվում էր որպես վտանգ թեոկրատական կառուցվածքին: Երկու ընդդիմադիր կրոնական աշխարհների միջև ժառանգական բնամության մեջ կառավարությունը խաղում էր ոչ թե խաղաղեցնողի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Հետևաբար, երկու ընդդիմադիր ճամբարները դարեր շարունակ կանգնած էին դեմ առ դեմ որպես բնամիներ՝ հավատացյալներ և գյավուրներ, կառավարողներ և կառավարվողներ, զինվածներ և անզինվածներ:

Անատոլիայի եկամուտները, որոնք ամբողջապես կամ մասամբ գանձվում էին հօգուտ նրա ֆեոդալ տերերի, կազմում էր 37318730 ասպեր: Կարամանիայինը՝ 10800175: Երկու պրովինցիաների ընդհանուր եկամուտը

հետևաբար, 48110905 ասպեր էր:

Հայկական պրովինցիաների խումբը ընդամենը տրամադրում էր մոտավորապես 83683676 ասպեր: Պետք է նշել, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 ասպեր: Սվազը՝ 13187327, Դիարբեքիրը՝ 11400000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Չըղդըրը՝ 9686000, Մարաշը՝ 9420310:

Սիրիական խումբը վճարում էր շուրջ 14271721 ասպեր, Շամը՝ 6558600 և Հալեպը՝ 7713121: Ինչ վերաբերում է չորրորդ Միջագետքյան և արաբա-քրդական խմբին, ապա Մոսուլի պրովինցիան վճարում էր 2240000 ասպեր, մինչդեռ Շահրիգորի և Բաղդադի եկամուտները հսկողությունից դուրս էին և յուրացվում էին մատակյաց ու վաչկատուն ցեղապետների կողմից: Չմայած հայկական և սիրիական հողերից գանձվող հարկերը շատ ավելի ծանր էին քան մահմեդական պրովինցիաներից գանձվողը: Առաջիններից ստացվող եկամուտները հասնում էին հարյուր միլիոնավոր ասպերի, մինչդեռ վերջիններից ստացվողը հազիվ է կազմում այդ գումարի կեսը:

Միայն հայկական պրովինցիաները վճարում էին շուրջ 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը մուծում էին Վանը և Մուշը, գուտ հայկական բնակչություն ունեցող պրովինցիաները: Կարճ ասած, թեև քրիստոնեական պրովինցիաները երեք անգամ պակաս տարածք էին գրավում, քան մուսուլմանականը, վերջիններից կրկնակի ավելի էին վճարում:

Այս փաստը՝ ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել կամ բացատրել մեկը մյուսի հանդեպ ավելի մեծ բերրիությամբ կամ գերազանցությամբ: Բացառությամբ մի քանի հովիտների Հայկական լեռնաշխարհը հարմար չէ արժեքավոր ցանքերի համար, և այդ առումով ավելի վատ է ոչ միայն Միջագետքի բերրի դաշտավայրերի, այլև նույնիսկ Անատոլիական բարձրավանդակի շատ շրջանների համեմատությամբ: Տարբեր պրովինցիաներից ծանր հարկազանձումները կարող են բացատրվել միայն էթնիկական նկատառումներով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյաներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են ավելի մեծ չափերի շահագործման, քան վերջինները:

Հայկական հողերից վերցվող չափից ավելի հարկերը առանձնապես ծանր էին: Ընդհուպ մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրճվել էին Հայաստանի մարմնի մեջ, և այդ կառավարության հավանությամբ: Այսպիսի մի բեռ, վեր ամեն մի երկրի ուժերից, դատապարտում էր աղքատացման, հյուծման և քայքայման մի տնտեսական կարգ, որը կառուցվել էր դարերի տքնաջան աշխատանքով:

Չմայած թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին տեղաշարժելու ազգաբնակչությունը մեկ վայրից մյուսը, բնաջնջելու յուրաքանչյուր նահանգի ոգին ու բնույթը և ստեղծելու միատարր մահմեդական գանձված, նրանց բոլորին թուրքերի վերածելու վերջնանպատակով, այս նահանգները մինչև հիմա էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը: Չուլման այս քաղաքականությունը ներկայումս

որոշակիորեն դժվարություն է հարուցում՝ պարզորոշ սահմանազատելու տարբեր տարածքների ազգային սահմանները: Կասկած չկա, սակայն, որ նոր պայմաններում բոլոր այս էթնոգրաֆիական ալիքները, որոնք դուրս են սփռվել իրենց բնական գոտուց, կվերադառնան իրենց ընտանի ափերը, և տարագիրներն էլ իրենց տներն ու օջախները՝ ավելի մեծ դյուրությամբ և պատրաստակամությամբ, քան որով թողել էին դրանք:

Վերոհիշյալ բոլոր նահանգներից առավել վիճելին իր էթնիկական բնույթով, վիճելին առնվազն թուրքական դիվանագիտության համար, Հայաստանն է: Մենք հանգամանորեն կանգ ենք առնում դրա վրա ոչ սոսկ այն պատճառով, որ այն անմիջականորեն մեր հետաքրքրության առարկան է, այլև այն նկատառումով, որ հայկական տարածքի սահմանների որոշումը միաժամանակ վճռում է մյուս ազգությունների սահմանները, քանի որ Հայաստանը ընկած է այն անկյունում, որտեղ հանդիպում են Անատոլիա, Սիրիա, Միջագետք նահանգները:

Բավականաչափ քաջ հայտնի մի երկիր, որը թվում է, արդեն դարձել է ինչ-որ աղոտ և անորոշ բան, հենց որ թուրքական դպրոցի քաղաքագետներն ու դիվանագետները, ովքեր կոչված էին տնօրինելու նրա արյունոտ գործը, փորձեցին սահմանել նրա գոյության ապագա պայմանները: «Կա՞րողոք հայկական երկիր»։ «Արդյո՞ք Թուրքիայում գոյություն ունեն հայերով բնակեցված նահանգներ», ահա հարցը, որ բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ արյունոտ մի մեծ հրդեհ գրավում էր քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը այս դժբախտ երկրի վրա:

Ամեննին զարմանալի չէ, իհարկե, որ թուրքական իշխանությունները փորձում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ զարմանալին այն է, որ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները պաշտպանում էին այդ տեսակետը, անգամ այն բանից հետո, երբ համաձայնություն էին ստորագրել «հայերով բնակեցված նահանգների» վերաբերմամբ:

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի՝ թուրքական իշխանությունների կողմից մշտապես վիճարկվող սահմանների ճակատագրական հարցը անփոփոխ կերպով բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ խոսք էր գնում նման մի ազգության թուրքական ճնշումից ազատագրելու մասին:

Քաջ հայտնի է, որ աղետաբեր փոփոխությունները Արևմտյան Ասիայի քաղաքական կյանքում միշտ հետևել են լայն մասշտաբի էթնիկական տեղափոխություններին և մեկ անգամ չէ, որ փոփոխել են ազգագրական քարտեզը:

Եթե մի ազգության թվական գերակշռությունը բացարձակ պայման է ինքնավարության և անկախ գոյության համար, ապա ինչպե՞ս է որ մի քանի միլիոն թուրքերը տիրակալում են բազում միլիոն տարբեր ազգությունների՝ Ստամբուլից մինչև Մեքքա: Ոչ միայն Արաբիայում այլև Միջագետքի լայնարձակ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում և Անատոլիայի որոշ մասերում թուրքերը կազմում են բնակչության ամնշան տոկոսը: Ի՞նչ իրավունք ունեն օսման-

ցիները ստրկության մեջ պահելու այդ պրովինցիաներս: Ինչի՞ վրա է հիմնված նրանց իշխանությունը: Էթնոգրաֆիական առումով վերցրած, այն կարող է արդարացվել միայն, ինչպես կոտեններ շուտով, Անատոլիայի վիլայեթներում:

Այս ևս բոլորը չէ. բուրբական կայսրության բուն մայրաքաղաքում՝ **Ստամբուլում**, բուրբերը բնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում: 1885 թ. պաշտոնական մարդահամար ցույց է ապիս, որ սուլթանի մայրաքաղաքը այդ ժամանակ ուներ 873565 բնակիչ: Սրանցից միայն 384910 էին օսմանցիներ (կամ ավելի շուտ՝ մահմեդականներ), մնացյալը՝ 488655 պատկանում էին տարբեր ազգությունների (156861-ը. հայեր, 152741-ը՝ հույներ, 44361-ը՝ բուլղարներ և 129243-ը՝ օտարերկրացիներ):

Եթե բուրբերի օգտագործած փաստարկումները հայկական հարցում՝ մատնանշելով հայերի փոքրամասնությունը երկրում, շրջելու լինենք նրանց դեմ, ապա նրանք ոչ միայն կկորցնեն բոլոր մյուս ազգություններին կառավարելու իրավունքը, այլև, ստիպված կլինեն հրաժարվելու նաև իրենց սեփական մայրաքաղաքից:

Թուրքերի տեսակետը հայկական հարցում անտրամաբաական էր, անհետևողական և նույնիսկ անբարոյական, բանի որ նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ չունեին իրենք, թվական գերակշռություն, որպեսզի կատարեն անհրաժեշտ բարեփոխումներ, այն դեպքում, երբ իրենք, թեև կազմելով երկրի բացարձակ փոքրամասնությունը, դարեր շարունակ տիրակալել էին իրենց լայնածավալ կայսրությունում:

Ճիշտ ու արդար կլինի ներկայացնելու արևմտահայ մտավորականության մի քանի փայլուն ներկայացուցիչների, որոնք ոչ միայն ականատես են եղել, այլև անձամբ ենթարկվել էին ջարդարարների բարբարոսություններին:¹

Երվանդ Օրյան

Հունիս 21-ի առտուն լսեցինք թե քսան հնչակեաններ կախաղան հանուեր են: Այս լուրը նոր սարսափ մը սփռեց ամբողջ Պոլսոյ հայութեան մէջ:

Այդ նահատակներուն մահու պատիժը հետեւեալ կերպով կը ծանուցանէր Պոլսոյ կեդրոնական հրամանատարութիւնը.

«Պատերազմական ատեանի առջեւ ի ներկայութեան տեղի ունեցած դատավարութեամբ հաստատուած ըլլալով որ անկախ եւ ինքնօրէն Հայաստան մը կազմելու համար եղեռնափորձեր կազմակերպած, օտարները օսմանեան կառավարութեան դէմ գրգռելու եղանակով ձեռնարկած են կայսերական երկրամասերէն մաս մը օսմանեան կառավարութենէն անջատելու եւ այս նպատակով օտար երկրներու զանազան կողմերը գաղտնի եւ յայտնի համաժողովներ գումա-

1. Տես **Երվանդ Օտեան** Անիծեալ տարիներ, Երևան, 2005թ.:

րելով մէկտեղ հրատարակութիւններ, գրգռութիւններ եւ թղթակցութիւններ ըրած են, պատժական քաղաքային օրէնքին 54-րդ յօդուածին յաւելուածական մասին համաձայն Պոլսոյ Պատերազմական ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուեցան հետեւեալ անձերը. Փարամազ, վառնացի Յակոբ Գազազեան, Մինաս, Սմբատ, Վահան Պօյաճեան, տօթոր Պէննէ, Արմենակ, կօշկակար Աբրահամ, Արամ Ալըզպաշեան, բժշկական վարժարանի ուսանող Հրանդ, շապին գարահիսարցի Գարեգին, ոսկերիչ Պօղոս, Յակոբ Պասմաճեան, Թովմաս Թովմասեան, կօշկակար Երեմիա, Սլրտիչ Երեցեան, զինուորական ուսանող Գեղամ Վանիկեան, ուսուցիչ Երուանդ Թօփուզեան, սրճագործ Գառնիկ»:

Կախաղանի պատիժը տեղի ունեցած էր շատ գաղտնի կերպով եւ արշալոյսէն առաջ: Վերջին վայրկեանին միայն մայր եկեղեցիէն ափյափոյ (ձեռաց, յանպատրաստից) քահանայ մը տարած էին մահապարտներուն քով:

...Վեցօրյա բանտարկութեանս միջոցին ամէնուն հետ բարեկամացած, գրեթէ մտերմացած էի: Բանտը շոգեմաւային ճամբորդութեան կը նմանի, հո՛ն անծանօթներ շուտով մտերմութիւն կը հաստատեն իրարու հետ: Բանտարկեալները տխուր էին, ո՛չ թէ իրենց մէկ ընկերոջ մեկնումին համար, այլ մանաւանդ որ զիտէին, թէ ի՞նչ վտանգ կը սպառնար ինծի:

Յորմէհետէ իմ Գոնիա արքայութիւն հաղորդուած էր, ամէնքն անձկութեամբ համակուած էին, թէւ կը ջանային զայն ծածկել ու կարելի եղածին չափ սրտապնդել:

...Թափորը ճամբայ ելաւ: Լուսցած էր, ու բարակ անձրեւ մը կուգար, աշնանամուտի տխուր օր մը:

Սեպտեմբեր մէկ, երեքշաբթի օր մը ճամբայ կելլէինք:

-Գէշ,- դիտել տուաւ մենէ մէկը,- երեքշաբթին ուղուստուզ (դժբախտ) համարուած է:

Անցանք «Բիւզանդիոն»ի խմբագրատան առջեւէն:

Գրաշարները պատուհաններէն մեզ կը դիտէին: Ժպտալով բարեւեցի զինքնք:

...Այդ առաքման գործողութիւնը շատ վայրագ կերպով կը կատարուէր:

Սէվք մէնուրին (տեղափոխութեան պատասխանատու պաշտօնէնա), Խուրսի էֆէնտի իր քանի մը օգնականներովը, սօփաներով (մահակներով) զինուած, յանկարծ կը մտնէր վրաններուն մէջ եւ իր քմահաճոյքին համեմատ քանդել կուտար այս կամ այն վրանը, անոնց ձողերը քաշել տալով:

-Ղախըն, եղիւըն, չըխըն (վեր կացեք, փշոքեք, դուրս ելէք),- կը պոռային այդ հրէշները իրենց բիրերովը (լախտերով) սպառնալով տնտնացողներուն:

Եւ ահա վայնասուն մըն էր որ կը լսուէր փլած վրաններուն մէջ: Խեղճ կիներ, աղջիկներ, ափյափոյ վրանը կը ծալէին, կը կապէին, ձողերը կո ժողուէին, գոյ-

քերնին ու բեռներնին կը ծրարէին եւ կսկսէին կոնակնին առած փոխադրել շոգեկառք: Մինչ կը շարունակուէր լսուիլ չարաշուք բառերը.

-Ղալիսըն, երխըն, չըխըն...

Այս երեք բառերը էսկի-Շէիէն մինչեւ Տէր-Ջօր, մահուան դօղանջի մը պէս հնչած են տարագիրներու ականջին:

Ու լաց ու կոծի պոռոտութեամբ մէջ, կը լսուէին մաւե բարկութեան, անէծքի, յուսահատութեան աղաղակներ:

-Անի քաղաքէն ալ գէշ եղանք,- կը պոռար կին մը:

-Քէ՞ օր ես, չէ՞ս տեսնար կոր,- կը գոչէր ուրիշ մը բռունցքը սպառնական երկինք բարձրացրած:

Անկարելի է երեւակայել աւելի սրտաճմլիկ տեսարան մը:

Մեր Օսմանիէ գտնուած միջոցին լսեցինք այն սոսկալի խոշտանգումները, որոնց ենթարկուած էին 40-50 հազար տարագիրներ:

Այս խեղճերը, մէկ գիշերուն մէջ, տեղատարափ անձրեւի մը ատեն, յանկարծ զինուորներու ու ոստիկաններու սպառնալիքին ու ծեծին տակ ճամբայ կը հանուին: Այդ տասնեակ հազարներով կիները, տղաքը, աղջիկներն ու ծերունիները, հիւանդներն ու անկարները կը ստիպուին թողուլ իրենց ունեցած բոլոր վրանները եւ գոյքերը ու այսպէս, անձրեւին տակ, լեռնէ լեռ քալել օրերով, հասնելու համար Իսլահիէ: Այդ քառասուն հազար տարագիրներէն հազիւ քսան հազարը կրճան հանդուրժել ճամբու տաժանքին, մնացածը բնաջինջ կըլլայ:

Մեր հոն գտնուած ատենը հազիւ քանի մը հազար տարագիր կար վրաններուն ներքեւ, որոնք քաղէն մէկ ու կէս ժամ հեռու ամայի դաշտի մը մէջ կը բնակէին:

...Նոյեմբերի վերջերն էր եւ ցուրտը սկսած էր այդ կողմերը: Բաց կառքերուն մէջ դողդողալով ճամբանիս շարունակեցինք հետզհետէ դէպի վեր ելլելով: Հանդիպեցանք բանուոր հայ զինուորներու, որոնք ճամբու շինութեան կաշխատէին ամենախեղճ վիճակի մէջ: Իրենց մէջ կը գտնուէին «Ժամանակ»ի երկու մախկին գրաշարներ, որոնք զիս ճանչնալով եկան կառքին քով:

-Օրը տասը ժամ, այս ցուրտին, կաշխատինք չոր հացի մը փոխաբէն,- ըսին:

-Բայց այստեղ տուն չկայ, վրան չկայ,- դիտել տուի,- գիշերը ո՞ր կը պառկիք:

-Հոս, բացօթեայ կը պառկինք,- պատասխանեցին:

-Հիւանդ չէ՞ք ըլլար...

-Հարկաւ կըլլանք:

Ու բացատրեցին թէ ուրք հարիւր հոգիէն հազիւ 160 հոգի ողջ մնացած էին իրենց մէջէն:

Մինչեւ Իսլահիէ հանդիպեցանք հազարաւոր տարագիրներու միշտ մոյմ ահեղ յօրէն խղճալի վիճակին մէջ:

Ուշ ատեն հասանք Իսլահիէ ու իջանք պանդոկ մը որուն տէրը յոյն էր ու հաճեցաւ մեզի հիւրընկալել:

Իսլահիէ նոյն միջոցին 10 հազարի մօտ տարագիրներ կային վրաններու տակ: Քաղքին օդը վատառողջ ու տենդային է: Գրեթէ ամեն վրանի մէջ մէյմէկ հիւանդ կար:

Հոն կրկին հանդիպեցայ Հրանդ Մկրեանին որ նորէն պահապանի ու մեռելաբաղի պաշտօն կը կատարէր:

-Օրական 100-150 հոգի կը մեռնի կոր,- ըսաւ,- ո՛չ բժիշկ ունինք, ո՛չ դեղ:

...Սէպիլի վրաններուն մէջ ականատես եղայ շատ տխուր եւ սրտաճմլիկ տեսարանի մը:

Վրաններէն քիչ մը անդին խրամները բացուած էին ուր ընդհանրապէս տաքագիրները կերթային իրենց բնական պէտքը գոհացնելու:

Այդ խրամներուն մօտ էի երբ տեսայ քանի մը տղաք որ վերը կեցած՝ բան մը կը դիտէին իրարու ըսելով.

-Մեռած է:

-Չէ, չէ մեռած:

-Շարժեցաւ, տե՛ս,- եւ այլն:

Հետաքրքիր՝ մօտեցայ տղոց եւ վար, խրամին մէջ մայեցայ:

Սոսկալի տեսարան մը պարզուեցաւ աչքերուս առջեւ:

Աղտեղութեան մէջ կիսամերկ պառկած էր մանկամարդ կին մը, 25-26 տարեկան, բաւական գեղեցիկ: Կինը մեռած չէր տակաւին, ատեն-ատեն կը շարժէր, մէկ կողմ դառնալու ջանք կընէր, թեւը կամ ոտքը վեր կը բարձրացնէր, յետոյ կրկին անշարժ կը մնար, տքալով:

Սրունքները, կուրծքը, թեւերը մերկ էին, շրջագցեստ չէր հագած:

Յայտնի էր որ վրաններէն բերած նետած էին հոն, բայց ինչո՞ւ համար:

Տղաքը հարցուփորձեցի, բան մը չէին գիտեր:

Դարձայ դէպի վրանները եւ մէկ քանի հոգիի պատմեցի տեսածս:

Ո՛չ որ կարեւորութիւն տուաւ: Ամէն մարդ իր գլուխը ազատելու զբաղած էր, ո՞վ կարեւորութիւն կուտար հոգեւարք կնոջ մը:

Քանի մը ժամ յետոյ կրկին վերադարձայ խրամին քով, տեսնելու համար թէ կինը ի՞նչ եղած էր:

Երիտասարդ մարդ մը եւ կին մը հոն կեցած տխուր, տխուր կը դիտէին այդ ահռելի տեսարանը. կինը ատեն ատեն աչքերը կը սրբէր: Անկարելի էր արդարեւ չյուզուիլ:

Աղքին մէջ պառկած կինը դեռ չէր մեռած՝ բայց յայտնի կերեւար որ ա՛լ հոգի կուտար:

-Աս ի՞նչ սարսափելի բան է,- ըսի հոն կեցող երիտասարդին,- յայտնի բան է որ այս կինը վրաններէն բերեր հոս նետեր են, առանց մեռնելուն սպասելու...

ասանկ հրեշտիւն, ասանկ վայրենութիւն, ասանկ անխղճութիւն կըլլա՞յ:

Մարդը լուռ ու մունջ մտիկ ըրաւ խօսքերս, յետոյ տխրութեամբ պատասխանեց.

-Այս խեղճ կինը իմ քենիս, քովս կեցող կնոջ քոյրը, մենք երէկ գիշեր բերինք հոս նետեցինք զինքը...

-Դո՞ւք,- գոչեցի զարմացած:

-Այո՛,- շարունակեց,- կեցիր պատմեմ ու յետոյ մեզի կը դատես:

Եւ մարդը իր պատմութիւնը ըրաւ: Տիգրանակերտցի բարեկեցիկ ընտանիքի մը կը պատկանէին եղեր: Տարագրութեան միջոցին չարաչար կողոպտուեր են:

-Գրեթէ մերկ վիճակին մէջ առանց մէկ փարայի, անօրի, ծարաւ Մէլիլ հասանք կինս, աղջիկս, քենիս ու ես: Ապահովաբար մինչեւ հիմա հոս ամէնքս ալ պիտի մեռնէինք՝ եթէ բարեկամ ընտանիքի մը չհանդիպէինք: Մարդիկը մեզ իրենց վրանը առին, հագուեցուցին, կերակրեցին ու մինչեւ հիմա անոնք են որ կը հոգան մեզի: Վրանին մէջ ո՛չ բաւական տեղ կայ, ո՛չ ալ բաւական անկողին: Երկու երեք հոգի ծոց ծոցի պառկելու ստիպուած ենք: Այս պայմաններուն մէջ քենիս տիգանդըրիէ բռնուեցաւ շատ գէշ կերպով: Բժիշկ չկայ, դեղ չկայ: Գիտէր որ տիգանդըրին փոխանցիկ հիւանդութիւն մըն է: Մեզ հիւրընկալող ընտանիքը ըսաւ որ կա՛մ հիւանդը վրանէն հանենք՝ կա՛մ ամէնքս միասին դուրս կելլենք: Վրանէն դուրս ելլելը կինս ալ, աղջիկս ալ, զիս ալ մահուան դատապարտել էր պարզապէս: Մէկի տեղ՝ չորս հոգի պիտի մեռնէինք զուր տեղը: Կնոջս հետ մտածեցինք, մտածեցինք եւ ուրիշ ճար չգտանք: Գիշերը առինք քենիս ու լալով բերեցինք հոս նետեցինք... կեանքը անուշ է:

Եւ այր ու կին սկսան դառնապէս արցունք թափել:

-Կը ներքէ քիչ մը առաջ ըսածս խօսքերուս համար,- կմկմացի եւ հեռացայ իրենց քովէն:

Արդարեւ տիգանդըրին սարսափելի ջարդ կընէր Մէլիլի վրաններուն մէջ: Դեկտեմբերը հասած էր, անձրեւը կը տեղար: Յուրտը անտանելի էր մանաւանդ գիշերները: Բարակ կտաւ շինուած պատառատուն, խարխիւկ վրանները անբաւական էին օդին դժնդակութեան դէմ պաշտպանելու համար մէջը գտնուողները: Աւելցուցէր ասոնց վրայ սնունդի անբաւականութիւնը եւ կրնաք երեւակայել թէ որքա՛ն հիւանդներ պառկած էին վրաններուն տակ:

Առտուընէ մինչեւ իրիկուն աղբի կառք մը, որ իբրեւ մեռելակառք կը ծառայէր, կերթար կուգար մեռեալ փոխադրելով: Ամէն անգամ ութը տասը հատ կը դիզէին կառքին մէջ ու այնպէս կը տանէին:

Առաջին անգամ Մէլիլի վրաններուն մէջ տեսայ տղայ վաճառելու զարիու-

րեւի ու սրտաճմլիկ գործողութիւնը:

Հալէպէն կուգային՝ կառքերով՝ արաբ, թուրք, հրեայ կիներ ու կսկսէին շրջիլ մէկ վրանէն միւսը:

-Սաբլըը չօճուք վա՞ր մը (ծախսու մանուկ կա՞),- հարցնելով:

Այն ծնողքները, որոնք ունեւոր էին՝ սոսկումով ճամբու կը դնէին այդ կիները, իսկ խեղճերը, ամօթիները կը վարանէին:

Այդ վարանումը բաւ էր սակարկութեան սկսելու համար:

-Տանք երթայ,- կըսէր էրիկը իր տղուն ձեռքէն բռնած:

-Կը մեռնիմ՝ գալկես չեմ բաժնուիր,- կը գոչէր կինը լալով:

Եւ ահա գնորդ կիները կը միջամտէին:

-Դուք արդէն մեռնելու կերթաք կոր, գոնէ սա տղան ազատեցէք: Մենք բարիք ընելու համար է որ առնել կուգենք: Մեզի գաւակ պիտի ընենք... Եթէ ողջ մնաք ու ետ դառնաք մոդէն ձեր գաւակը ձեզի կուտանք:

Ու այսպէս հազար ու մէկ համոզիչ խօսքեր: Ու մայրը որ իր գաւակին ամօթի ըլլալը գիտէ եւ միջոց ալ չունի կերակրելու, վերջապէս յուսահատ տեղի կուտայ:

Կիները մէկ երկու մեծիտ կը դնեն մարդուն ձեռքը եւ մանուկը կառք դնելով կը մեկնին:

Ու ահա՛ ողբ ու կոծը կը սկսի: Հիմա հայր ու մայր երկուքն ալ կուլան, կը զոյժան իրենց ըրածին վրայ, կառքին ետեւէն վազել կուգեն, բայց ան արդէն հեռացած է...

Տեսայ կին մը որ իր երկու գաւակները վաճառելէ քանի մը ժամ ետքը խնեղեցաւ:

Ուրիշներ, տեսակ մը թմրութեան, ապուշութեան մէջ կիյնային, լուռ, ակնարկը սեւեռուն, ժամերով գետիմը նստած կը մնային: Ա՛լ կարծես զգացումը, գիտակցութիւնը մեռած էր իրենց մէջ, անասնացած էին...

Սէպիլի մէջ, այսպէս, հազարաւոր հայ տղաք ու աղջիկներ ծախսուած էին հալէպցի արաբներու, թուրքերու եւ հրեաներու: Ընդհանրապէս փոքր տղաքը յարգի էին, 7-10 տարեկան, մանաւանդ աղջիկները:

Մանուկներու վաճառումը տեղահանութեան ահռելի եղեռնին ամենէն զահանդեցնող (սարսափեցնող, զարհուրեցնող) դրուագներէն մէկն է: Երբեք կարելի չէ մարդկութեան աւելի մեծ նուաստացում մը երեւակայել:

Համայնի մէջ կային 30-ի չափ սամսոնցի տարագիր կիներ, որոնք հազար ու մէկ չարչարանքներէ ետքը եկած ինկած էին հոն: Իրենց մէջ կը գտնուէր տիկին Մարիժա Մսրեան իր երկու աղջիկներով, ծխախոտի ծանօթ վաճառականին կինը, որուն գաւակները Գերմանիա հաստատուած էին ու ծխախոտի առեւտուրով կը զբաղէին:

Այդ խեղճ կիներուն պատմութիւնը սրտաճմլիկ էր:

Հագիլ թէ Սամսոնէն մեկնած՝ զիրենք բաժնած էին իրենց ամուսիններէն, եղբայրներէն ու զաւակներէն:

Ճամբան թուրքերն ու քիւրտերը առեւանգած էին իրենց մանկամարդ ու գեղանի հարսերն ու աղջիկները: Յետոյ մէկ քանի անգամներ կողոպտուած էին: Կիները ստիպուած էին իրենց ոսկիները կուլ տալ որպէսզի չգողցնեն:

Սամսոնցի օրիորդ մը պատմեց ինծի թէ՝ 35 ոսկի կուլ տուած էր:

-Փորիս մէջ կը գզգաի ոսկիներուն ծանրութիւնը,- կըսէր,- եւ երբ զիշերը պառկած տեղս, ասդին անդին դառնայի՝ ոսկիներն ալ մէկ կողմէն միւս կողմը կերթային: Եւ ամէնէն անտանելին սա էր, որ երբ դրամները ելլէին, ստիպուած էինք լուալ եւ կրկին կուլ տալ, որովհետեւ ատկից ապահով տեղ չէինք կրնար պահել, թուրքերը ո՛չ թէ միայն մեր գրպանները կը խուզարկէին, այլ մաւե մագերմուս մէջ, բերանմուս մէջ դրամ եւ գոհարեղէն կը փնտռէին ու այսչափով ալ գոհ չըլլալով, մեր մարմնոյն ծածուկ տեղերն անգամ կը նայէին...

Այդ խեղճ կիները այսպէս քանի մը ամիս լեռնէ լեռ տարուելով՝ բերուած էին Հալէպ ու անկէ ալ Համա: Իրենցմէ շատերը յոգնութենէ, տառապանքէ, անօթութենէ ու հիւանդութենէ մեռած էին ճամբան:

Տիկին Մարեան եւ իր աղջիկները, ինչպէս մաւե միւս սամսոնցի կիները մուրացկանի կերպարանքով հասած էին Համա:

Գալով սամսոնցի երիկմարդերուն, եւ ո՛չ մէկէն կարելի եղած էր լուր առնել:

Հաւանօրէն ամէնքն ալ ջարդուած էին իրենց կիներէն բաժնուելէ ետքը:

Չարմանայի էր կեսարացի երիկմարդերու կարաւանի մը ողջ Համա հասնիլը: Անշուշտ սխալի մը կամ թիրիմացութեան մը արդիւնքն էր այս:

Համայի մէջ երկու հոսանք կար, մեծամասնութիւնը կուգէր գլուխը ազատելու համար ընդունիլ իսլամութիւնը, իսկ փոքրամասնութիւնը կուգէր դիմադրել ճնշումին:

Բայց նոյնիսկ իսլամամալու տրամադիրները շատ մեծ տազնապի մատնուած էին, մանաւանդ անոնք որ հասուն աղջիկներ ունէին: Կը վախճնային, որ այս կրօնափոխութեան հետեւանքը պիտի ըլլար խառն ամուսնութիւններ, ինչ որ կը սարսափեցնէր զիրենք:

Յետոյ, ուրիշ խնդիր մը կար, ո՛չ որ կուգէր առաջին քայլը առնել եւ օրինակ ըլլալ ուրիշներու:

Այսուհանդերձ այդ մէկ շաբթուան ընթացքին, բաւական թիւով ամուրիներ գացին կրօնափոխ ըլլալու:

Շաբաթը լրացաւ եւ դեռ երեւելիները կը վարանէին իրենց պատասխանը տանելու:

Առտու մըն ալ իմացանք որ իթքիհատի Դամասկոսի կեդրոնին անդամներէն Ալի Քէմալ պէյը եկած է հայերու իսլամացումը փութացնելու համար: Այդ Քէմալ պէյի համար կըսուէր, թէ նախկին եպարքոս (վարչապետ) Քեանիլ փաշայի ազգականներէն էր, նախկին զինուորական, խիստ ու դաժան մարդ մը:

Արդարեւ գալէն անմիջապէս ետքը բռնել բանտարկել տուաւ փաստաբան Համբարձում Սարաֆեանը, այնքապցի Խաչատուր Խաչատուրեանը, պատուելի Նօհուտեանը եւ պատուելի Գասպարը, իբրեւ հայերու իսլամացման արգելք եղող անձեր:

Միեւնոյն ժամանակ լուր տարածուեցաւ որ չիսլամացող Հայերը, այր թէ կին, անմիջապէս ճամբայ պիտի հանուին ու պիտի քշուին Հայրանի անապատները:

Բոլոր այս եղելութիւնները բնականաբար վարանողները մղեցին իսլամացման:

Առտու մըն ալ ես, Ներսէս Խաչատուրեան եւ անբաքիացի Խոսրով զացինը ներկայացանք միութեարդՖ Խայրի Ֆերուզան պէյին եւ ըսինք, թէ կը փափաքինք իսլամութիւնը ընդունիլ:

ՄիութեարդըՖը զոհունակութիւն յայտնեց եւ ըսաւ.

-Ա՛լ ասկէ ետքը ձեր մագին դպչող չըլլար, կրնաք ազատ համարձակ ձեր գործերովը զբաղիլ:

Յետոյ պաշտօնեայ մը կանչելով մեզ դրկեց նուֆուսի (այստեղ՝ անձնագիր) սենեակը որպէսզի ստանանք մեր նոր նուֆուս թէքէրէսիները:

Հոն մեզ հարցուցին, թէ ի՞նչ անուն կուզէինք առնել:

Ես Ազիզ Նուրի անունը ընտրեցի, Ներսէս Խաչատուրեան Ալի Ֆերուզան անունը առաւ, իսկ Խոսրով իր անունը չարափոխեց Խիսրէվի:

Իսկ ամէնուս ալ իօրը անունը կոչուեցաւ Ապտուլլահ, իսկ մօր անունը Ուտուլ-լահ:

Նոր թէքէրէները առինք եւ դուրս ելանք:

Ամբողջ գործողութիւնը հազիւ ժամ մը տեւած էր:

Անունի փոփոխութիւն մը եղաւ պարզապէս եւ ո՛չ ուրիշ բան:

Երկու օր ետքը, որովհետեւ տակաւին մեծամասնութիւնը կը դանդաղէր իսլամանալու, Քէմալ պէյ ձերբակալել տուաւ այնքապցի տէր Ներսէս Թաւուքճեան քահանան, մարաշցի տէր Յակոբ քահանան եւ ուրիշ երեք քահանաներ եւ երկու պատուելիներ, որոնք արդէն բանտն էին, Նօհուտեան եւ Գասպար եւ ամենքը մէկէն ճամբայ հանեց ու արքտրել տուաւ Թաֆիլէ, Եւմենի ճամբուն վրայ, անապատ տեղ մը:

Հետեւեալ օր իր մարդոց ձեռքով լուր տարածուեցաւ, թէ բոլոր անոնք որոնք մինչեւ երեք օր չփութան իսլամութիւնը ընդունիլ, անմիջապէս հետիոտն ճամբայ պիտի հանուին դէպի Արաքիոյ անապատները:

Ասիկա պարզապէս կը նշանակէր դէպի սպանդ առաջնորդել ամենքն ալ:

Ազդեցութիւնը անմիջական եղաւ: Հարիւրաւորներ խուժեցին իրօքիատի քիւպը, ուր տեղի կունենար իսլամացման գործողութիւնը եւ իրենց նոր՝ անունները արձանագրել տուին:

Գործողութիւնը արդէն շատ պարզ էր:

Իրօքիատի կողմէ պատրաստուած էին հազարաւոր խնդրագիրներ որոնց

վրայ պետք էր միայն անելն էլ հին ու նոր անունները եւ ստորագրել, որուն փոխարեն իրենց կը տրուէր թուղթի կտոր մը որուն վրայ իսլամական անունը եւ թիւ մը կար:

Այս թուղթին կտորը պիտի ծառայէր յետոյ նոր նուիրուս թեսթերէսին առնելու, որովհետեւ նոյն միջոցին անկարելի էր այդքան բազմութեան նոր թեսթերէնք տալ, մանաւանդ որ այդքան մեծ քանակութեամբ թեսթերէ չկար Համայի մէջ:

Չորս հինգ օր ետքը Համա գտնուող հինգ հազար տարագիր հայերը այս ձեւով իսլամացան:

Ամենէն դժուարը եղաւ սամսոնցի կիներուն իսլամացումը: Ասոնք մինչեւ վերջին վայրկեանը մերժեցին հաւատափոխ ըլլալ եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին անապատը տարագրուելու:

...Այս բարեացակամութենէն դժգոհ՝ ճամբաս շարունակեցի այդ երկու արարներուն ընկերակցութեամբ: Քիչ մը ետքը եկաւ մեզի միացաւ նաեւ այն պատանին որուն հետ խնդիր ունեցած էի: Այս պարագան կասկածներս անելի շատցուցին:

Հազիւ կէս ժամ քալած էինք երբ արարները կանգ առին ու զիս ալ կեցուցին:

-Համէ՛ մաչլախդ,- հրամայեց իրենցմէ ամենէն տարեցը որ երեսուն տարեկանի մօտ մօրուօք աւագակի դէմքով հուժկու մարդ մըն էր:

Փորձեցի աղաչանքով օձիքս ազատել: Անկարելի եղաւ:

-Շուտ մաչլախդ տուր, եթէ ո՛չ հիմա գլուխդ կը ջախջախեն,- գոչեց եւ մէջքէն հանեց խոշոր մուրճը:

Անմիջապէս հնազանդեցայ:

Յետոյ մէկիկ մէկիկ հանել տուին միւս զգեստներս ալ, որոնք ինչպէս ըսի, պատահաւորաբար վերածած էի: Առին նաեւ զլիսանոցս եւ կօշիկս ու այդպէս մօրէ մերկ ըրին զիս:

Ապա ծաղրական շեշտով մը «Մաաս սէլամի» (երթաս բարով) ըսին ու ետ դարձան:

Այսպէս, աղանական վիճակի մէջ, պահ մը գետինը նստայ խորհելով թէ՛ ի՞նչ պետք էր ընէի: Անշուշտ հազար անգամ զոջացած էի այս յիմարական ձեռնարկութենէս, սակայն չէի ուզեր ետ դառնալ այս վիճակով, մանաւանդ կը վախճայի որ էլ Պուստրայի ռատիկանները զիս կը բռնեն ու կը բանտարկեն ու հաւանօրեն չարաչար կը ծեծեն ալ:

Որոշեցի ճամբաս շարունակել դէպի առաջ, բայց այս մօրէմերկ վիճակիս մէջ ինչպէ՞ս պիտի կրնայի վրանները երթալ հիւրընկալութիւն խնդրելու:

Բաւական քալել ետքը հանդիպեցայ ծերուկ հովիւի մը որ իր ոչխարներուն քով, դաշտին մէջ նստած կը ծխէր:

Մօտեցայ իրեն: Մերկութիւնս տեսնելով իսկոյն գուշակեց եղելութիւնը:

-Կողոպտեցի՞նք քեզի,- հարցուց:

-Այո՛,- պատասխանեցի:

-Ո՞ր տեղ:

-Հոսկե հազիւ ժամ մը անդին:

-Քանի՞ հոգի էին:

Պատասխանեցի թէ երեք հոգի էին որոնք հետս ընկերացան: Ծերունի հովիւը տխրութեամբ գլուխը օրորեց, ուրիշ քանի մը հարցումներ ըրաւ ազգութեանս, ուրկէ գալուս, ուր երթալուս մասին եւ սիկարէթ մը հրամցուց:

Յետոյ, քովը դրուած աղտոտ տոպրակ մը բացաւ ու վերարկուի մը նմանող հին ու մին լաթ մը հանեց եւ ինծի երկարելով.

-Հագի՛ր,- ըսաւ:

Աղտոտութենէ սեփսեւ եղած խոշոր թաշկինակ մըն ալ տուաւ որպէսզի գլուխս ծածկեմ:

Այս անակնկալ զգեստաւորումը չափազանց ուրախացուց զիս: Երախտագիտութեամբ ձեռքը քաշեցի համբուրեցի եւ արաբերէն լեզուով գոց ըրած բոլոր մաղթանքներս կրկնեցի:

Վերարկուն առանց թելի բաճկոն մըն էր որ հազիւ ծունկերս կիջնար:

-Անօթի՞ ես,- հարցուց:

-Ո՛չ,- պատասխանեցի,- քիչ մը առաջ ճաշեցի:

-Քիչ մը հաց տամ քեզի:

Ու հէյպէին (տոպրակ) մէջէն երկու հատ թարմ բլիթ հանեց:

-Ո՞ր կրնամ վրաններ գտնել,- հարցուցի:

-Ասկէ երեք ժամ հեռուն,- պատասխանեց:

Ժամանակ չի կար կորսնցնելիք եւ հազիվ արեւը մարը մտնելէ ետքը պիտի կրնայի հասնիլ այդ վրանները:

Կրկին շնորհակալութիւն յայտնեցի ու մեկնեցայ:

Մութը կը սկսէր եւ տակաւին վրանները չէին երեւար:

Քայլերս արագեցի, որովհետեւ օդը զովանալ կը սկսէր:

Թերթներ *Վահան Մինախորյանի* «1915 թվականը. արհավիրքի օրեր» հուշագրությունը: Տրապիզոնի հայության քարավանում նա ևս անցավ բռնագաղթի սարսափելի ճամփաներով, սեփական մաշկի վրա տարաւ թուրքական ոճրագործությունների ամբողջ համալիրը:

-Մի փոլիս եկել, կանգնել էր առաջնորդի սենեակի դռան մօտ: Մարդիկ լուռ՝ մէկ-մէկ իջնում էին պատշգամբից եւ բոլորածեւ տեղ բռնում բակի մէջ: Իջնում է նաեւ կաթոլիկ քահանան՝ իր հետետրոյներով, որոնք մինչեւ այդ իրենց պահում էին կղզիացած: Կանայք, երեխաները խմբւած էին պատշգամբում: Չէի հասկանում՝ ինչ է կատարւում, բայց քիչ անց դուրս ելաւ առաջնորդը եւ մի քանի քայլ անելով՝ կանգ առաւ բակի մէջ:

Ամենքը մեկեւիմեկ վար առին ֆեսերը: Առաջնորդի շրթունքները դողում էին. գլուխը վեր բռնած, աչքերը վար՝ նա աղոթում էր: Այդ տարօրինակ տեսարանը վրաս թողնում էր կենդանի մարդկանց հոգեհանգստի տպաւորութիւն: Վերջացրեց աղօթքը, բակում, պատշգամբում կանգնածներին խաչակնքեց եւ ուղղեց դէպի փողոց: Բակում խմբւած հասարակութիւնը ճանապարհեց նրան մինչեւ դուռը: Եւ մօտ կէս ժամ մնաց այնտեղ խմբված, ապա երբ սայլերի անվերջ դողդոցը մարեց, յետ դարձաւ ու նորից պատշգամբում տարածեց:

Ոչ միայն առաջնորդի, այլեւ հասարակութեան մի մասի միւսից բաժանելը բոլորի վրայ ազդել էր արեւի՝ քան կարելի էր սպասել: Տեղ-տեղ աշխատում էին պարգել, թէ ով գնաց, ով մնաց: Բայց, ընդհանրապէս, նոր ուժով, նորից ցցում էր հին հարցը՝ ի՞նչ անել: Կանանց ամենից շատ զբաղեցնում էր հասունացած աղջիկների խնդիրը: Ընդհանուր կարծիքը այն էր, որ նախքան տեղահանելը՝ նրանց պէտք է ամուսնացնել եղած ամուրիների հետ: Պնդում էին, որ կարող են փախցնել միայն աղջիկներին, իսկ երեկւայ աղջիկը մի օր յետոյ կին դառնալով՝ փրկւում էր անպատուութիւնից: Բացի այդ, իհարկէ, կային նաեւ ուրիշ հաշիւներ: Տղամարդիկ կարեւորութիւն չէին տալիս այդ ելքին եւ ամէն անգամ, երբ խօսք էր լինում այդ մասին, ջղայնացած ասում էին, թէ պէտք է աղջիկների մագերէ կտրել, հին, պատառոտած հագուստներ հագցնել, դէմքի վրայ գնդասեղով վերքեր բանալ եւ ծեծած սխտոր դնել վրան, ընդհանրապէս՝ այլանդակել: Ոչ նւազ ծանր խնդիր էր նաեւ եղած դրամները պահելու հարցը: Ոմանք խորհուրդ էին տալիս ոսկիները կլլել, ոմանք ասում էին, թէ ով ոսկի ատամ ունի քերամում՝ թող զգոյշ լինի, որովհետեւ դուրս պիտի քաշեն:

Անյայտութիւններով լի, արճիճի պէս ծանր գիշերը, վերջապէս, լուսացաւ: Անճրելը, կարծես թէ սրբել, լացել էր երկինքը, որը այժմ իր խստադէմ, առաքինի կապոյտը տարածել էր քարանձարայի վրայ:

Վաղ առաւօտից ոտքի վրայ էին ամենքը. սպասում էին հրահանգի՝ քարանձարայից դուրս գալու համար: Ոչ թէ մէկ գիշեր, այլ կարծես թէ շա՛տ տարիներ էին անցել: Հասարակութիւնը արդէն իսկ նման էր մաշւած, քայքայած գաղթականների բազմութեան: Մարդիկ հնամաշ հագուստներ էին հագել եւ ընդհանուր միապաղաղութեան մէջ հարուստն ու աղքատը դժար էր տարբերել: Կանանցից ոմանք այնքան էին այլանդակել, որ գրեթէ անճանաչելի էին դարձել:

Այս ընդհանուր այլակերպութեան մէջ նկատելի էր նաեւ մի ներքին փոփոխութիւն: Ընդհանրապէս, համր ու պրկւած մի վիճակ էր ստեղծել: Նախ՝ կերելի, թէ հարցման, դատողութեան, խորհրդածութեան ժամանակը անցել էր եւ ով ինչ մտքի վրայ մնացել էր՝ այնտեղ էլ կանգ էր առել: Դէպքերը մտքի հնարաւորութիւններից արեւի առաջ էին ընթացել: Ապա զգալի էր վայրկեանի մեծութեան գիտակցութիւնը. մօտենում էր դէպքերի վճռական ժամը, կարաւանի շարժման վայրկեանը: Չախալլին իբրեւ «ժամանակաւոր» արքութեան, վերջացնում էր իր գոյութիւնը. տնից, տեղից, դէռ խիստ թարմ անցեալից, այնքան մօտ այդ կա-

յանի կեանքը դադարում էր այլևս, իսկ անդին պարզում էր մի անյայտ ճանապարհ, ուր մահը, փշացումը, թշառութիւնը անխուսափելի էր: Հանրութեան այս ապրումների մէջ թերեւս որոշ բացառութիւն էին կազմում փոքրիկները, որոնց համար «խնդիրը» ժամանցի, հետաքրքիր արկածի բնոյթ էր ստացել:

Դրսում աճող իրարանցումից երեւում էր, որ շուտով պիտի մեկնենք: Դրա հետ միասին ներսում տիրող յոգնաբեկ անդորրութիւնը քիչ-քիչ խախտում էր: Ամենից շատ աղմկում էին փոքրիկներ ունեցող մայրերը: Սրանց անհրաժեշտ էր, որ երեխաները իրենց մօտ կանգնեն, այնինչ նրանք, առաջին յարմար առիթով, գնում էին այս կամ այն ուրիշ խմբի մօտ: Միաժամանակ, մարդիկ հեւ ի հեւ, քալում ու նորից կապում էին իրենց իրերը. ոմանք մեծ կապոցները վերածում էին փոքրերի, որ շալակն առնեն. ոմանք էլ առանձին կտորներից կազմում էին կապոց, որ ճամբին չկորցնեն...

Որքան յիշում եմ, անձնական որեւէ հոգս չունէի ես: Առողջական վիճակս այնպէս էր, որ բոլորի ճակատագիրը բաժանելու ֆիզիկական հնարաւորութիւնն արդէն իսկ մեծ բարեբախտութիւն էր: Երեք տարւայ ընթացքում այնքան էի ընտելացել Սամսոնի հայութեան, որ յետ մնալը կամ նրանից բաժանելը մեծազոյն թշառութիւնը պիտի լինէր ինձ համար: Սրա հետ միասին, ուրիշներին ինձնով «չվտանգելու» մի ամմիտ նախազգացում, որ հալածում էր ինձ դեռ քաղաքապետարանում, այժմ աւելի էր սրել: Ձգում էի, որ Չախալիում իշխանութիւնների կողմից յատուկ հաշի տակ առնւած եմ: Եւ որովհետեւ թւում էր, թէ Ալթունեանին ընկերակցելս արտաքնապէս մեղմացնում էր երկուսիս ուսուցչութեան հանգամանքը, որոշել էի՝ հակառակ Բարունակի իրենց ընկերանալու պնդումներին՝ մեկնել Ալթունեանների սայլով: Մօտիկների մէջ այս աննշան պարագան արժէք էր ստանում, որովհետու, կարծես թէ, դառնում էի Ալթունեանների ընտանիքի անդամ եւ պէտք է բաժանէի յատկապէս նրանց ճակատագիրը: Արդէն եղած հաւաքականութեան մնացորդները փոշիանում, վերջանում էին, ու ցրիւ համայնքը վերածում էր ինքնամփոփ ընտանիքների:

Դուրսը իրարանցումը սաստկանում էր: Սայլերի ճոխնչը բռնել էր փողոցը. գալն ու գնալը յայտնի չէր: Անհաշիւ ձայներ, իւղագերծ անիւների ճոռոցի հետ մեկտեղ, ստեղծել էին մի ժխոր, որ տրորում էր բոլորի առանց այն էլ քայքայւած ջղերը:

Արեւի շողքն արդէն ընկել էր դիմացի պատշգամբի պատին, երբ յայտնեց Նուրի բէյը: Բակի մէջ դառնալով ու աչքի անցնելով բոլորին՝ նա հրամայեց դուրս գալ եւ տեղ բռնել սայլերում: Հասարակութիւնը մէկէնիմէկ ճմլեց, ապա անվարան ու զարգացող աճապարանքով դիմեց դէպի դուրս... Դէմս ցցւած մի փոլիս ուզում էր հասկանալ, թէ ինչի եմ սպասում, իսկ ես՝ կանգնած Ալթունեանների անհաշիւ իրերից մնացած կապոցների մօտ՝ սպասում էի, որ բարձնն ու տանենք...

Չախալիի երկար ու ձիգ հրապարակը վերէն վար բռնւած էր սայլերով: Ըստ երեւոյթին, տեղահանւում էին ամենքը: Մնում էր միայն վայրի քարանձաքայի

հասարակութիւնը, որի համար սայլեր չկային եւ պետք է ճամբայ հանւէր մէկ-երկու օր յետոյ: Արդէն եղած սայլերը չէին գոհացնում այդ օրը դուրս հանւած հասարակութեան, եւ մարդիկ տեղ-տեղ վազվզում էին՝ սայլ գտնելու համար: Կարաւանից յետ ընկնելը, առանց սայլի մնալը ահաբեկել էր նրանց: Փոխիսները գոռում, գոչում, հրում ու շտապեցնում էին: Կարծես թէ Չախալլին հրդեհելու վրայ էր կամ ենթարկւում էր բշմամի ուժերի գրաւման: Մէջ ընդ մէջ, սայլից սայլ անցնողարձ էին անում նոյն կասկածելի թուրքերը՝ պարապ պարկեր, պարանները ուտեին: Կիսամերկ, գազանացած այս մարդկանց տեսքը ահ ու սարսափ էր ազդում: Սրանց յաջորդում էին սայլապանները, որոնք մեծ մասամբ յիշեցնում էին մեզ քաղաքապետարանից բերողներին: Նրանք, առանց քաշւելու, շօշափում էին սայլերի մէջ եղած կապոցները, դիտում, գնում էին իրենց վիճակած «ճամբորդներին», գոռում-գոչումներով կանչում էին միմեանց, դժբոլ, ձեռքով արտայայտում էին իրենց զբաղեցնող մտքերը, հռիռալով ցրում էին՝ մի այլ տեղ նորից խմբելու համար: Բայց կային նաեւ տարիքոտ, հանդարտ մարդիկ:

...Մտանք քարքարոտների մէջ: Ձիերը քաշում-տանում էին սայլերը անասելի դողդիւնով: Ամտանելի տօթ էր, եւ թանձր փոշին պարոտել էր մեզ: Գիշերայ անձրեւը կամ այստեղ չէր հասել, կամ կիզիչ արեւը վաղուց արդեն ծծել քաշել էր վերջին կաթիլը: Տիկին Ռեբեկան յոգնութիւնից միհրում, սայլի մէջ տարուբերում էր: Գարեգինը թաղւած էր մտքերի մէջ: Առջեւի սայլում կոյսերի ճերմակ գլխածածկերը սայլի ցնցումներից ծածանւում էին, զարնւում՝ սագերի թեւերի մնան: Ուլքե՛ր են արդեօք: Ազգականնե՞ր, պաշտօնակիցնե՞ր, քոյրնե՞ր, թէ պարզապէս բախտակիցներ: Ինչո՞ւ մենակ են, ինչո՞ւ չեն մնացել յունաց թաղում: Ո՞վ պիտի կարողանայ հասկանալ նրանց հայ լինելը... Եւ մտքերս նորից թռչում էին դէպի Սամսոն, դէպի Կարա-Սամսոնի այն զարթ առաւօտը, երբ առաջին անգամ տեսայ նրանց...

Հեռում, լեռնադաշտի միապաղաղ տարածութեան խորքում, նշմարւում էր մի կոյտ. շինութիւն էր: Զանի մօտեցնում էինք նրանէ այնքան քարքարոտներին յաջորդում էին մարգագետիններ, որոնք իրենց կանաչներով մնան էին անապատային օվասիսիների: Բացի կոյսերից, որոնց համար այլեւս ամէն ինչ դադարել էր գոյութիւն ունենալուց, ամէն մարդ ցցւած՝ դիտում էր այդ շէնքը: Շատ ժամանակ չանցաւ, եւ մօտեցանք ու կանգ առինք: Գտնւում էինք մի պահականոցի առջեւ, որից քիչ հեռու կանգ առաւ եւ մեր սայլը: Զառակուսի շէնքը բաւական ընդարձակ տեղ էր բռնում: Շէնքի աջ կողմում, մեր սայլի դիմաց, տարածւում էր մի ընդարձակ դաշտ: Չախ կողմից, վերը կար ջրհոր, որի շուրջ խմբւել էին սայլապաններ: Դէմը, լայն պատշգամբի երկարութեամբ, գետնի վրայ, հաստատւած էին բարձրադիր թախտեր, որոնց մօտ մտած, կանգնած էին մի քանի ոստիկաններ: Շէնքի մօտ սլքտում էին բաւական թով կասկածելի թուրքեր, որոնցից շատերը զինւած էին ատրճանակներով ու սրերով: Ըստ երեւոյթին չեթաներ էին: Նրանք անցնում էին սայլերի շարքը: Մարդ չկար, որ կանգ չառնէր կոյսերի սայ-

լի մօտ. ի՞նչ անմտութիւն էր այդ խեղճերի համար իրենց հագուստներով ճամբայ ելնելը, եւ ինչպէս Չախալլիում չէին նկատել տարագրող կանանց կերպարանափոխութիւնը... Բարեբախտաբար, որեւէ դէպքի նախանշան չկար: Ըստ երեւոյթին, վայրի «պաշտօնական» հանգամանքը զսպում էր մարդկանց: Եւ տարագիրները, քիչ-քիչ սրտապնդելով, իջնում էին սայլերից եւ ապա՝ աւելի համարձակութիւն ստանալով՝ գնում, գալիս էին մինչեւ ջրհորը: Կանգնած էի ձիերի մօտ, որոնք զլուխները քաշ, ականջները կախ, յոգնած ու մարդու պէս մտազբաղ՝ նայում էին դէպի դաշտ: Սալապանը մօտեցաւ նրանց՝ ջրով լի դոյլը ձեռքին:

...Հիմա միս-մինակս, երկու պզտիկներով ես ինչ կրնամ ընել, միսիս Վահան, ասում էր նա՝ չորացած ձեռքերով աչքերը սրբելով: Աղջիկը, դպրոցի թանձրահիւսք մագերով սանուհիներից մէկը, պահել էր պատի մօտ դարսւած անկողիների տակ: Մայրը նրա մագերը չէր կտրել. ի գո՛ւր, բոլորովին ի գուր: Մանչը՝ Սուրիկը, դպրոցի նազախմբի եռանկիւնահարը, պահակի պէս, առերեւոյթ անտարբեր, կանգնել էր քրօք թաքստոցի դիմաց: Մի քիչ դէպի վար՝ երեք-չորս տարեկան մի աղջնակ անվերջ ճչում էր, թէ «Երթանք տուն»: Պատի անկիւնում նստածների մէջ ինչ-որ մի մարդ, «պռռազանի» պէս թրթռացնելով, աղօթում էր թուրքերէն: Ծաթռտած «Ալլա՜հ», «Ալլա՜հ» գոչերը ապշեցնում էին Աստուծ նշանակելու պատճառով...

.....Դաշտը բառիս բուն առումով հեծեծում էր: Լուսաբացին պատահած դէպքը ցնցել էր բոլորին: Այժմ ամենքն էլ հասկանում էին, որ շատ մօտ է պատուհասը: Բայց, միաժամանակ, մարդկանց համակել էր մի զարմանալի համակերպութիւն, որի միակ յայտարարը հրաշքի ակնկալութիւնն էր: Հանրութեան մէջ անձնական գոյութեան խնդիրը տարրալուծել, նոյնացել էր ընդհանուր ցափի հետ: Զգալիօրէն թուլացել էր մարդկանց ինքնապաշտպանութեան բնագղը: Հոսանքն ի վար գնում էր կամ պէտք է գնար ամէն մարդ: Այս արդէն ճշտւած էր ու տարակուսանք չկար այլեւ: Դրա հետ միասին, շատ հեռուները մտածելու էլ հնարաւորութիւն չկար: Ընթացիկ հոգսերն ու ցաւերը այնքա՜ն էին շատ, որ գալիքի մասին մտածելու ժամանակ չէր մնում: Մէկի երեխաներն էին հիւանդ, միսի՜ կինը, հայրը, մայրը: Ժողովողի մի խոշոր մասի պարէնը արդէն սպառուել էր. մէկը հաց չունէր, միւսը միայն ալիւրի մնացորդներ ունէր, բայց հաց պատրաստելու հնարաւորութիւն չկար: Այս պարագաներում մի պուտ կաթը, մէկ հատ «սուլֆաթօն» աւելի արժէք էին ստանում, քան այն, ինչ որ լինելու էր...

Մեկնելու վրայ էին: Ջանիկի շրջանը այստեղ վերջանում էր: Միութեամբ Զեջմի բէլը իր գործը կատարել վերջացրել էր: Մտնում էինք նոր շրջան, ուր այլեւս ամէն բան «օտար» էր: Ըստ էութեան ոչինչ արժող այս պարագան մեծ նշանակութիւն ունէր: Այստեղ քակում, կտրտում էին անցեալի հետ միացնող կապերը: Սամսոնը այլեւս հեռու մի աշխարհի էր: Անգամ Չախալլին երազ էր թում:

Տուն, քաղ, քաղաք, շրջան եւ այլուր-այսպէս էր ծաւալում գաղթը: Այլեւս ոտքով պիտի գնալինք. իրերի համար տրամադրած սայլերը այնքան քիչ էին, որ 10-15 ընտանիքի հազիւ բաժին էր ընկնում մէկ հատ:

Գարեգինը հարեւանների հետ միասին արդէն վարձել էր մի սայլ եւ զբաղւած էր իրերը կապկպելու, սայլում տեղադրելու հոգսերով: Ես գործ չունէի անելու, եւ միտքս անցել էր կոյսերին, որոնք այլեւ չկային: Դարձայ Արմենակին, որ ամեն բան գիտէր: Ասաց, որ լուսաբացին նրանց տարել են պաշտօնատուն. ցոյց տւեց դաշտի միւս ծայրին մի սպիտակ շէնք ու յարեց, որ հիմա նրանց ուր լինելը չգիտէ: Քայլերս ուղղեցի դէպի այդ շէնքը: Ի՞նչ պիտի ասէի այդ անօգնական կանանց, եթէ դէմ-դիմաց գայինք, չգիտեմ: Դաշտում մարդիկ գործի վրայ էին՝ որը կապում էր, որը դարսում, որը բարձում: Ծանր էր յատկապէս այն ընտանիքների վիճակը, որոնք փողբեր, անկարներ, հիւանդներ ունէին: Վերջինների քիւր շատ-շատ էր. գրեթէ տուն չկար, որ հիւանդ չունենար: Վարը դէմս ելաւ «քեալլաճի» Սարգիսը (ազգանունը մոռացել եմ): Թաղի մէջ հարեւան էր, համեստ, լռակեաց մի մարդ, բայց երբեմն խմում ու բորբոքում էր: Ձեռքս քօրեց ու լճացած աչքերով նայեց դեմքիս.

-Ներեցէք, տխուր միջադէպը մոռցէք. ի՞նչ գիտնայի, թէ ասանկ պիտ ըլլար...

Բոլորովին մոռացել էի, թէ ինչի մասին է խօսքը:

-Թաղին մէջ ատրճանակ պարպելուս համար, զինով էի, մոռցէք...

Սրտանց երանի տփ մարդուն, որ դեռ անցեալից մի բան յիշում էր: Որքան էի հեռացել նրանից՝ չգիտեմ, երբ, յանկարծ, վրայ հասաւ Արմենակը եւ շնչահեղձ գոչեց.

-Միսիւ Վահան, փախէ՛ք... մի տեղ թաքնւեցէ՛ք... պահակները միսիւ Ալթունեանին ձերբակալեցին եւ ձեզ կը փնտրեն...

Յանկարծակիի եկայ: Ակնթարթի մէջ այդ վայրում եղած մարդ, կին, երեխայ շրջապատեցին մեզ: Գարեգինի ձերբակալման պատճառի մասին Արմենակը ոչինչ չգիտէր, իսկ իմ մասին ասում էր, որ հարցնում են՝ անունս տալով: Փախչելու կամ հասարակութեան մէջ թաքնւելու մասիմ մտածելը անելորդ էր: Տարակուսանքով համակւած՝ յետ դարձայ դէպի մեր կայանը: Մի ժանդարմ, մէկ փոլիս կանգնած էին Գարեգինի մօտ, իսկ տկն. Ռեբեկան ինչ-որ բան էր բացատրում: Փոլիսը ինձ տեսնելով՝ թղթի վրայ կարդաց անուն-ազգանունս եւ յարեց.

-Հայդէ՛, առաջ անցիր ընկերոջդ հետ միասին:

Հասկացայ, որ պէտք է Գարեգինին չէզոքացնեմ.

-Ես ընկեր չունիմ, միմակ եմ, սրան ճանապարհին պատահեցի:

-Հայդէ՛, - գոռաց ոստիկանը:

Տկն. Ռեբեկան ճշալով՝ կախւեց Գարեգինի թեւից: Ես մի անգամ էլ փորձեցի քացատրել փոլիսին, որ Ալթունեանը կապ չունի ինձ հետ, բայց նա կոպտութեամբ առաջ հրեց ինձ: Ստիպւեցայ ենթարկւել: Յետեւից բերում էին Գարեգինին: Լսում էի տկն. Ռեբեկայի ճիչերը: Մի քանի քայլ վար Գարեգինը հաւասարեց

ինձ հետ: Ամեն կողմից մարդիկ շար նայում էին:

Բաւական հեռացել էինք մեր կայանից, երբ մի խմբի մէջ տեսայ գումատ, զգգզած Բարունակին: Օէ, Աստուած... Բայց չկար, Տիգրանը չկար, չտեսայ... Եթէ այնտեղ լինէր, պէտք է որ դէմս գար: Երեւի մօտ տասը վայրկեան էր անցել, երբ վրայ հասաւ Արմենակը եւ մի կապոց յանձնելով Գարեգինին՝ յետ մնաց: Փոխիւր խլեց Գարեգինի ձեռքից կապոցը, քրքրեց, նայեց պարունակութեամբ ու յետ տուց: Մեզ տանում էին դաշտի եզրով, մեր կայանից դէպի աջ: Չախ կողմից, տեղ-տեղ, բարձած սայլերը արդէն շարժուում էին դէպի վեր: Դաշտը մնում էր մեր յետետում: Վերջապէս, կանգ առինք մի խարխլած շէնքի առաջ: Անգոյն, միափեղկ դռնից ներս երկարում էին տախտակի թեք՝ աստիճաններ, որոնք ուղիղ գծով տանում էին վեր: Թէ ուր էր շէնքի առաջին յարկի մուտքը եւ ինչ էր ներկայացնում այն՝ չեմ յիշում: Սանդուխքների ծայրին մի ուրիշ դուռ բացւում էր դէպի ներս: Փոխիւր մեզ ներս տարաւ ու դուռը վրայ բերելով՝ գնաց: Մնացինք միջին մեծութեամբ մի սենեակի մէջ: Տախտակի յատակը կեղտից սեւացել էր: Պատերից, առաստաղից թափւած հողերը դիզւել էին շերտ-շերտ: Դռան դիմաց, պատի տակ դրած էր մի թախտ, եւ այս էր սենեակի ամբողջ «կահաւորումը»: Մուտքից դէպի աջ պատը կենտրոնում քանդուած եւ պատուհանը բոլոր փայտի մասերով հանւած, տարած էր:

Մօտեցանք պատի այդ խոռոչին: Աղօտ կերպով յիշում էի, որ մեր կայանից գրեթէ ուղիղ գծով վար իջանք. նշանակում է՝ խոռոչի աջ կողմից պէտք է տեսնւէր քարանձաւը, որի պատի տակ գիշերը լուսացրինք: Բայց տեսայ միայն վարը կկգած ժանդարմին: Դիմացը, ընդարձակ տարածութեան վրայ, կենդանի շունչ չկար: Կարծես թէ մէկէնիմէկ ամայացել էր չորս կողմը: Արեւն ելել ու կանգնել էր այնպէս, որ կարծես թէ վար պիտի ընկնէր: Դաշտը խանձւած էր, բնութիւնը՝ մեռած: Դէպի աջ երկարում էր մի լայն ճանապարհ, որ ոլորելով՝ հեռում նոյնանում էր ընդարձակածաւալ տափաստանների հետ: Այնքան խճողւած էին մտքերս, որ չէի կարողանում ինձ հաշիւ տալ եղածի մասին: Չերբակալման մասին Գարեգինին արած հարցումներս կամ անպատասխան էին մնում, կամ տւած պատասխաններից ոչինչ չէր հասկացւում: Որոշ էր միայն, որ նրան ինձնով վտանգելու վախս ու նախազգացումս իրողութիւն էր դարձել...

Քարանձաւայի ուղղութեամբ, լայն ճամբու վրայ, յայտնեցին առաջին մէկերկու սայլերը՝ շրջապատւած ոտաւորներով: Մարդ չկար, որ դէմքը դէպի մեզ չդարձնէր, բայց ոչ որքի ճանաչել հնարաւոր չէր. հանրութեան մէջ տարբերում էին միայն կանայք, փոքրերը: Հատ ու կտոր խմբերին յաջորդեց մի զանգւած, որը, կարծես թէ, մէկ ոտքով էր շարժւում: Երբ զանգւածը անցաւ, ոլորտի մօտ, ուղիղ մեր դիմաց մի խումբ զատւած մնաց. մի քանի կանայք, այր մարդիկ, փոքրեր: Նրանց շարժումներից, ձեռքերի ճօճումներից երեւում էր, որ մեզ տեսնում են: Գարեգինը այնքան կլանւած էր դիտելով, որ կրկնակի հարցմանս, թէ ովքեր են, չպատասխանեց: Տարակոյս չունէի, որ նրանց մէջ է տկն. Ռեբեկան: Ակնոց-

մերս արագ մաքրեցի ու լարեցի ամբողջ տեսողութիւնս, բայց անօգուտ՝ մարդ չկարողացայ ճանաչել: Յանկարծ խմբից գատեց մի փոքրիկ տղայ ու ճամբու եզրով դէպի մեզ վազեց: Շունչս հատաւ, սիրտս կծկվեց ու կարծես թէ պայթեց: Տիգրանն էր, որ ամբողջ ուժով դէպի մեզ էր վազում: Բաւական յետ ընկած՝ նրան հետապնդում էին Բարունակն ու Արմենակը: Վերջինը վրայ հասաւ, ուզեց բռնել. Տիգրանը կամենալով խուսափել՝ վար ընկաւ...

Արմենակն ու Բարունակը նրան քաշելով՝ յետ էին տանում: Ահա նրանք հասան խմբին, եւ ամէն բան դարձեալ խառնեց ու անճանաչելի դարձաւ... Կանգնած էին թէ նստած, քակո՞ւմ էին թէ կապում, վեր էին հանում մէկի՞ն, թէ միւսին շալակն էին բարձում՝ չզիտեմ: Գարեգինը կծկեց, յետ քաշեց ու նորից մօտեցաւ պատուհանի խռոշին... Ես ինքս ինձ նորից գտայ, երբ աստիճաններից ուժգին ու արագ ոտնաձայն լսեց: Ներս մտան երկու պահակներ, որոնցից մէկի անգղադէմ կերպարանքը մտաբերում էի. կարծեմ թէ նա էր, որ տարաւ կոյսերի սայլապանին ու նրան փոխարինեց մի ուրիշով՝ Կարադաղի լեռների տակ պատահած դէպքից յետոյ: Միւսը թրած, ինքնամփոփ, ծանրաշարժ մի մարդ էր. նա ձեռքին ունէր թեւերի շղթայ. իմ եւ Գարեգինի դաստակները օղակեց, կողպէքներով փակեց: Անգղադէմ պահակը սկսեց ինձ խուզարկել: Մանրազնին շօշափելով օձիքս՝ նա անցաւ ծոցիս գրպաններին: Դուրս հանեց սեւ հեղուկով լեցած մի փոքրիկ գլանաձէ սրակ, որ առաջին առիթով ինձ էլ զարմանք պատճառեց... աղօտ կերպով յիշեցի, որ սրակը խլել էի Կապտանեանից՝ Չախալլիում: Միւս գրպանից հանեց ակնոցներիս տուփը. բացեց, նայեց պարապ տուփը, հասկացաւ նշանակութիւնը, յետ տուաւ ու սկսեց փնտրել, քրքրել գօտիս: Այնտեղ խնամքով պահել էի արծաթ ժամացոյցս, ոսկէ շղթայով: 1913-ի դաշտահանդէսին այդ ժամացոյցը նւեր էի ստացել Թադական խորհրդից: Ինչպէս բոլոր մրցանակները, նոյնպէս եւ այդ ժամացոյցը հանդիսաւորապէս բաշխել էր ՄիւթեսարՖ Նեջմիբէյը, որ դաշտահանդէսի պատուոյ նախագահն էր: Գերմակեղէնիս գօտու մէջ, դեռ Սամսոնում, կարելի է երեք ոսկի եւ երկու թուղթ լիրա: Բացի դրամապանակիս մէջ մնացած մանրութներից՝ այդ էր իմ ամբողջ հարստութիւնը: Անգղադէմ պահակը ժամացոյցը գտաւ, դուրս քաշեց: Երբ ոսկի հաստ շղթան ֆուրս ելաւ, միւս պահակը, որ մինչ այդ անտարբեր նայում էր, շարժում արաւ՝ ժամացոյցը խլելու: Եւ տեղի ունեցաւ ըստ էութեան անկարելւոր մի դէպք, որը, սակայն, այնուհետեւ երբեք չկարողացայ մոռանալ:

-Մայիցա կա՛ցօ (սպասիր, այ՛ մարդ)- բոլորովին պարզ, մաքուր վրացերէնով գոչեց անգղադէմ պահակը՝ գրպանելով ժամացոյցը: Ծանօթ բարբառը սիրտս թունդ հանեց, կարծես թէ երազ էր... Սակայն, հասկացայ, որ պահակները վրացախօս թուրքեր են: Թերեւս այդ դէպքն էր պատճառը, որ անգղադէմ պահակ կարած դրամները չգտաւ, թէւ խուզարկում էր մեծ փորձառութեամբ, աւելի հմուտ՝ քան հռչակաւոր «Ռոստովսկի կոնվոյը» Կովկասից Սիբիր մեկնողներին: Մնացած գրպաններիս մէջ բան չկար, բացի դրամապանակից, որը նոյնպէս իրացրեց:

Անցաւ Գարեգինին եւ նոյն ձեւով, օձիքից սկսելով՝ խուզարկեց մինչեւ ոտքերը: Բայց Գարեգին մօտ ոչինչ գտաւ, ինչ որ մարդուն բոլորովին անհասկանալի եւ անհաւատալի էր բուն: Նա, ըստ երեւոյթին, ենթադրում էր, թէ Գարեգինը թաքցրել է ահազին հարստութիւն, մինչդեռ ինքը ոչինչ չի կարողանում գտնել: Անյաջողութիւնից մարդը քրտնել ու զայրացել էր: Նա մէկ քայլ յետ քաշեց, ցասկոտ հայեացքով վերէն վար չափեց Գարեգինին ու ապա, ընդիույ գրկի մէջ առնելով նրան, սկսեց խուզարկել նախկին ձեւով: Չեղբերը խորած Գարեգինի ծոցը՝ նա երբեմն կանգ էր առնում ու բերանբաց մտածում: Այնքա՛ն ուշիմ ու կենտրոնացած էր մարդու դէմքը, որ կարծես թէ ուզում էր ոչ միայն շօշափել, այլեւ լսել «զանձերի» զնգոցը: Մարդը գրգռւած՝ Գարեգինից պահանջեց բերանը բանալ: նայեց: Բան չկար: Յանկարծ, նա յետ քաշեց ու մի վայրկեան լրջօրէն մտածեց. երեւի հասկացաւ, որ ամէն բան կնոջ մօտ է: Եւ դարձաւ ու խենթի պէս սանդուխտներով վար վազեց: Նրան կրնկակոխ հետապնդեց ընկերը:

Շղթայած՝ մենք նորից մօտեցանք փլած պատուհանի խոռոչին:

...Ի՞նչ էր այդ, ինչի՞ արդիւնք էր այդ հիւանդ զգացումը՝ չգիտէի ու չգիտեմ եւ հիմա էլ... Ես մէկէնմէկ չորեցի՝ ակնոցներս գտնելու, վերցնելու բացարձակ ու հզօր մղումից դրդւած: Մէջքիս, գլխիս իջնող հարածները, որոնք, ի դէպ ասած, որ եւ է ցաւ չէին պատճառում ինձ, խանգարում էին փնտրտութիւն: Մարդը երուի արդէն դադարել էր ծեծուց, երբ ես յուսահատ՝ յետ նստեցի եւ սկսեցի յատակի հեռումները դիտել՝ ակնոցներս գտնելու: Բայց, յանկարծ, ձախ աչքս անախորժ կերպով կծկծաց ու, կարծես թէ, վար թափեց: Հասկացայ, որ մարդը աչքս կուրացրեց: Վայրկեանապէս վեր նայելս ու մարդու ցնցւած յետ ցատկելը մէկ եղաւ.

-Օ՛..., - բացականչեց նա:

Շշմած, բերանաբաց մնացի. մարդը բոլորովին այլակերպւել էր. շնչում էր այնպէս, որ կարծես թէ տասնեակ կիլոմետրեր էր վազել. դէմքն այլանդակել, աչքերը կոպերից դուրս էին ընկել.

-Ի՞նչ ես փնտրում...

-Ակնոցներս...

-Ի՞նչ...

-Ակնոցներս...

Մարդը խենթի պէս յետ-յետ գնաց:

-Ակնոցներ՝ թղ...

Պղնձագոյն դէմքի վրայ նրա խոշոր, սեւ աչքերը, լայն-լայն բացւած, ցաւազար շրջան արին ու եզան աչքերի պէս դեղնեցին.

-Ակնոցներ՝ թղ...

Անբնական, գրեթէ խենթ արագութեամբ նա դէս ու դէն նայեց: Դռան մօտ գտաւ: Առաւ, նայեց, ծոցի գրպանը դրեց եւ հատ-հատ շէշտելով ասաց.

-Ակնոցներդ, էֆենդի, յիշատակ կը մնան ինձ մօտ...

Դժար թէ որ եւ է բան մինչ այդ այդքան յուսահատութիւն պատճառած լինէր

ինձ՝ որքան նրա այդ խօսքերը: Մէկ աչքով, անթարթ, ես նայում էի նրա ծոցի գրպանին, երբ, յանկարծ, նա մէկ-երկու քայլ արաւ ու դուրս քաշելով գրպանից ակնոցներս՝ մեկնեց ինձ: Հապճեպով առի ու ծոցիս գրպանը նետեցի: Մարդը, գլուխը մէկ կողմ թեքած, հեւիհեւ շնչաց.

-Դիւս վուրմամ ... (էլ չեմ խփի):

Հնոցի պէս եռացող գլխիս մէջ, յանկարծ, մարդը պատկերացաւ մի այլ տեղ եւ ապշութիւնս զարմանքի փոխեց...

-Դիւս վուրմամ ...

Շատ աղօտ կերպով հասկանում էի մարդու պաշտօնը, աստիճանը եւ ուզեցի վեր կենալ, երբ մարդը ճչաց.

-Դիւս վուրմամ ...

Արդէն հասկացել էի ով լինելը: Ելանք... Մարդը գծի պէս յետ-յետ գնաց, կպաւ պատին ու գոռաց.

-Դիւս վուրմամ ...

Յանկարծ, տունը ցնցեց. մարդը դուռը սոսկալի շրխկոցով վրան դարձրեց ու սանդուխքները դղողացնելով՝ գլխապատառ վազեց վար: Կաւզայի առաջ մեզ հանդիպող ժանդարմների պետն էր այդ մարդը, որի կոտորուելով քայլերի վրայ անմեղութեամբ խնդացել էր Գարեգինը:

Քունքիս իջած մտրակի հարածը մասամբ շօշափել էր նաեւ ձախ աչքս, որը այժմ արնակալել, ուռել եւ փակել էր: Գարեգինը, ամեն բան զանց առած, խիստ մտահոգւած էր այդ առթիւ: Նա հարկադրում էր ինձ փակել միւս աչքս, ձախի կոպերը բանալով եւ իրարու վրայ հարցնում էր, թէ տեսնո՞ւմ եմ, արդեօք. մշուշ էր, բայց տեսնում էի:

Ոչ թէ ցաւի, այլ ծեծով անպատւած լինելու դառնութիւնն էր, որ համակել էր մեզ: Դրան միանում էր այն զգացման ստուգութիւնը, թէ ամենքը գնացին, մնացինք մենք: Յետ մնացինք կարաւանից, հարազատների խմբից: Եթէ թոյլ տային, դեռ վազելով կարող էինք հասնել: Բայց էլ հոյս չկար: Որքա՞ն ժամանակ էր արդեօք անցել... դժուար էր հասկանալ:

Ժանդարմների պետի անհետանալուց յետոյ, երեւի, անցել էր մէկ-երկու ժամ, երբ դուռը յանկարծ բացեց եւ ներս մտաւ մեզ ձեռքակալող փոլիսը: Նա քակեց մեր ձեռքերի շղթան ու ամբարտաւան ձեռով հրամայեց հետեւել իրեն: Գարեգինը առաւ թախտի վրայ ընկած կապոցը, որ տւել էր Արմենակը, եւ աճապարանքով վար իջաւ: Նրան հետեւեցի ես: Դռան մօտ կանգնած մելամաղձոտ ժանդարմը միացաւ մեզ: Քիչ վարը, արեւի ճառագայթների տակ, աչքիս կծկծոցը սաստկացաւ: Վայրը ճանաչելու կարողութիւններս այլեւս թուլացել էին: Արդէն մէկ աչքով, առանց ակնոցի, որը անկարող էի գործածել, լաւ չէի տեսնում: Դրա հետ միասին՝ ամեն բան, կարծես թէ շուտ էր եկել: Եւ այն, ինչ առջեւ էր, ընկել էր յետեւ, իսկ ինչ յետեւ էր՝ գտնւում էր առջեւում: Գնում էինք տնից, բայց կարծես թէ այնտեղ պիտի գայինք եւ, առհասարակ, գնում էինք թէ գալիս էինք, չէինք կա-

որդանում հասկանալ: Անցնում էինք ինչ-որ կիսաքանդ շինությունների մօտով, որոնք, կարծես թե, առաջին անգամ էի տեսնում: Մեր ծախ կողմը պետք է որ լիներ քարանսարան, որի պատի տակ գիշերեցիք, բայց այնտեղ տարածել էր մի ընդարձակ ու ամայի դաշտ: Մարդ չկար, շրջապատի մեջ կենդանի չունչ չկար: Ասելի վար մեր դիմաց կային մարագներ, ախոռներ, որոնք գուցե ունեին մառախուղաքարների հանգամանք: Անցանք ու, թեքելով դեպի ծախ, մտանք դաշտ: Այստեղ ու այնտեղ թափափում էին ճմլած, բզկտած անհաշի թղթերի կտորներ: Ջուգահեռ, շրջանածե անցնում, դառնում էին ծանր անիւների հետքեր: Աջ եւ ծախ, դեղնած, կիսադալար կանաչներ փակել, նոյնացել էին գետնի հետ: Այստեղով, նշանակում է, անցել էին զանգածներ: Դիմացը, արեւի տակ, ոսկու պէս փայլիլում էին ջարդած ապակու կտորներ: Իսկ վերը, դաշտից դուրս, երկարում էր ճանապարհը: Պարապ էր, ոչ մի անցուդարձ չկար: Ճամբուց վար, դեպի աջ տարածում էին շինություններ... Սպիտակ շենքեր... պաշտօնատունը... Չէ՞ որ ես այնտեղ էի գնում. եւ իբրեւ, այդ շենքից ուղիղ գծով դաշտից միւս ծայրին ընկած էր մեր խարխուլած քարանսարան: Պարզ էր, որ մեզ տանում էին այնտեղ: Ու մտածեցի, որ պարսկահպատակ եմ, Կարաջաղաղի շրջանի Ահեր գիւղից: Ամիր-Վահան Ղահրամանեան Յովհաննէսեան: Ամիր-Վահան:

-«Ո՛չ մի կապ չունեն»...

-«Ուսուցչութեամբ, միայն, միմիայն ուսուցչութեամբ»...

-«Չգիտեմ»...

Յիմար... Տօք էր, անտանելի տօք: Հասանք ու կանգ առանք շենքի մօտ: Փոխք ներս գնաց, ապա յետ դարձաւ ու առաջնորդեց մեզ: Մաքուր, քառակուսի միջանցքը տանում էր մի սենեակ, որի դուռը բաց էր: Ներս մտանք ու մնացինք շենքի մօտ կանգնած: Բաւական մաքուր, ընդարձակ սենեակի խորքում կար մի սեղան, որի վրայ դրած էին գինու եւ օղիի շիշեր, ուտելիքներ, մրգեր, բաժակներ եւ այլն: Սեղանի մօտ նստած էր ժանդարմների պետը: Միտում էր՝ բերանից ծուլօրէն բաց թողնելով ծուխը: Նրա դիմաց, մէջքը դեպի մեզ, նստած էր մի գունդ մարդ, սովորական հագուստով եւ, զլուխը քարշ, ուտում էր: Պատերի մօտ կային աթոռներ, մէկ-երկու կլոր սեղաններ: Չախ կողմից, պատի տակ, սեղանից ոչ հեռու, կար գորգով յարդարած մի բախտ: Աջ կողմից, դեպի ճանապարհը նայող լուսամուտների մօտ՝ մի գրասեղան: Սենեակն ընդհանրապէս ոչ թէ պաշտօնատան, այլ մասնաւոր բնակարանի տպավորութիւն էր թողնում: Եւ կարգ ու սարքը, ներքին ինչ-որ տպավորութիւններով, այնքան ծանր ազդեց վրաս, որ սիրտս ճմլեց...

Ժանդարմների պետը ոտքի ելաւ: Պղնձագոյն դէմքը հանդարտ էր ու խոհուն: Նա վարանոտ մի շարժումով հրաւիրեց մեզ սեղանի մօտ: Միայն Թուրքիայի մէջ հնարաւոր է պաշտօնական եւ անպաշտօն հանգամանքների նման մի շրջադարձ: Չգացի, որ կացութիւնը այլ էր, եւ մի բան մեզ գերազանց վիճակի մէջ էր դնում, որից, սակայն, օգուտեւ չէր հնարաւոր չէ: Ես գուսպ շնորհակալութեամբ հրա-

ծարեցի: Գարեգինը լուռ կանգնած էր: Ժամդարմների պետը հրաիրեց նստել պատի մօտ եղած աթոռներին: Կրկնեցի շնորհակալութիւնս եւ մնացինք կանգնած: Այն ժամանակ նա երկու բաժակ օղի ձեռքներին մօտեցաւ մեզ եւ առաջարկեց: Ես շնորհակալութեամբ մերժեցի, Գարեգինը նոյնպէս:

-Գուցէ կարծում էք, թէ թումատրված են, ահաւասիկ, նայեցէք, փորձում եմ, - ասաց նա՝ բաժակներից մի-մի ումպ խմելով:

Միայն դառն ծպիտ յարուցեցին իմ մէջ նրա այդ խօսքերը, որոնք ներքնապէս անյարիր մի վիճակի արդիւնք էին:

-Նա թոյնից վախ չունի,- տեղից վեր ելնելով ասաց միւս մարդը, որին անմիջապէս ճանաչեցի:

-Այս սրակը, եթէ հիմա իրեն տաս, հաճոյքով կը պարպի, որովհետեւ, երբ բանը բանից անցնում է, կեանքն էլ արժէքագործ է լինում:

Չարմանքով տեսայ, որ Կապտանեանից խլած սեւ հեղուկով լի սրակը այժմ նրա ձեռքումն էր: Եւ մտքերիս կծիկը ինքնին քակել սկսեց:

-Ռուս զօրքերին թեւ ու թիկունք եղաք, Էրզրումում համաձայնութեան գալու բոլոր հնարատրութիւնները մերժեցիք՝ անմիտ, տղայական պատճառներ բերելով: «Աղանա՛ն», ո՞ր երկրի մէջ տեղի չեն ունենում նման յետադիմական շարժումներ, «Գարեներոգութիւնների ձգձգո՛ւմ», ե՞րբ ժամանակ եղաւ գործադրելու, «գաւառի տխուր գծտութիւնն է՛ր», ո՞վ էր նրանց ծնունդ տալիս...

Նա գնալով նորից սկսել էր բորբոքել:

-Եւ դաւաճանեցիք այնպիսի մի շրջանում, երբ Դարդանէլից, Միջագետքից, Պաղեստինից, Կովկասից, ամէն կողմից ազգերը մեզ վրայ թափւած՝ ուզում էին մեզ բզկտել «հիւանդ մարդու» ժառանգութիւնը իրենց մէջ բաժանել... Օ՛, ինչպէս չէ, անշուշտ նաեւ ձեզ բաժին հանել...

Նա կատաղութեամբ եւս մէկ քայլ արաւ դէպի մեզ ու ատամները կրճտացնելով՝ կանգ առաւ: Ապա ձեռքը տարաւ ծոցի գրպանը, դուրս քաշեց մի փոստքարտ ու բոլորովին մօտենալով ինձ՝ ցոյց տւեց.

-Ծանօթ է...

Այնտեղ նկարած էր «Հայկական ազատամարտը»:

-Ծանօթ է, չէ՞... Այս չէ՞ ձեր ուզածը... Է՛, ինչ կայ, որ, երկիրը մե՛ծ, հողը շա՛տ... Գնացէք հիմա ձեր «Էրմենիստանը» ստեղծեցէք Մոսկւի մէջ...

Կարծես թէ փայտով հարած տիւն գլխիս... «Մոսկւ»...

-Իսկ եթէ այնտեղ էլ անյաջողութեան հանդիպէք, մեղադրեցէք ձեզ. մենք այլևս մեր կրծքի վրայ օձեր պահելու միտք չունենք...

Նա մօտեցաւ սեղանին, իրարու վրայ երկու բաժակ օղի պարպեց ու խռպոտ ձայնով իրենք իրեն շարունակեց.

-Այս անգամ ամէն բան վերջացաւ. չարիքն արմատով դուրս քաշւեց ու դէն նետեցաւ...

Ապա դանդաղ դէպի մեզ գալով՝ յարեց.

-Թե՛ մեր, թե՛ ձեր տառապանքները յափտեմապես վերջ գտան: Հասկացա՞ք...

Նրա զսպած կատաղութիւնը այս անգամ չափ չունէր. բոլորն ատելութեամբ բռնակողմ թափով ու դառն հեզմանքի շեշտով նա ասաց.

-Դուք, իհարկէ, յոյս ունէք, որ ռուսները պիտի գան: Բայց մինչեւ այդ՝ քար քարի վրայ չի մնալ... Կը փլի, կը ջախջախի ամէն բան... Եւ ձեր ռուսները, լաւագոյն դէպքում, կանցնին այնպիսի անբաւականի միջով, որոնց տեսքը սարսափ կազդէ նրանց՝ անգամ երազի մէջ...

Յանկարծ նա լռեց այնպիսի մի ձեւով, որ, կարծես թէ, շատ կարեւոր բան յիշեց: Ապա ինքն իրեն հաւաքեց եւ աչքերը բիբիս մէջ յառած՝ զսպած կատաղութեամբ շշմջաց.

-Այս բոլորը ձեզ համար ոչինչ է, այնպէս չէ՞... Ձեզ համար այժմ ամէն բան միեւնոյն է, այնպէս չէ՞... Իսկ հազարաւոր մարդի՞կ, որոնք ձեզ նմանների պատճառով այժմ տառապում են ճանապարհին՝ կանա՞յք, աղջիկնե՞ր, որոնք յանցանք չունին, երեխանե՞ր...

-Հերիք է,- ինձ համար էլ բոլորովին անսպասելի կերպով գոչեցի ես:

Նա կարծես թէ շանթահար եղաւ եւ հազիւ կարողացաւ ատամների միջից շշմջալ.

-Ի՞նչ ասացի՞ք...

Ժամդարմների պետը ոտքի ելաւ ու յամբ անցաւ դէպի մեզ:

-Դուք ասացիք. «Հերի՞ք է»...

Ես դրականապէս թօրեցի գլուխս:

-Դուք ուզում էք, որ հիմա տեղնուտեղը ձեր «հաշիւը» փակե՞մ...

Ես դարձեալ շարժեցի գլուխս:

Կարմրած աչքերը, կոպերի թանձր ծալքերից դուրս գալով, կախ ընկան, վզի հաստ երակները ցցեցին: Աջ ձեռքը գրպանի մէջ դարձնելով՝ նա կանգնած տեղը բարկութիւնից խեղդում էր: Նրա գունդ ուտերը բարձրանում, կտրծքը նկատելի կերպով ուռում էր: «Եւս մի ակնթարթ», - անցաւ գլխովս...

Բայց յանկարծ, նա փութի պէս բաց թողեց շունչը, յետ քաշեց, ու հազիւ զսպած յուզմունով սպառնազին ասաց.

-Շատ լաւ... հերիք է... այս անգամ հերիք է...

1995 թ. ֆրանսերենից հայերեն Գր. Ջանիկյանի թարգմանությամբ հրատարակվեց **Ա. Համլենի և Ժ. Բոնի** «Վերականգնված հիշողություն» անունը կրող բացառիկ հետաքրքիր փաստագրական վիպակը: Գրքում մեծ տեղ են գրավում արևմտահայության ցեղասպանությունն ու դրան առնչվող շատ կարևոր ու հետաքրքիր նյութեր:

Մի քանի մեջբերումներ այդ գրքից Գր. Ջանիկյանի գերազանց թարգմանությամբ:

Բռնագաղթի տառապանքները ներկայացնելիս վիպակի հեղինակները գրեթե վերարտադրել են բռնագաղթի ճանապարհներով անցած արևմտահայ հանրահայտ մտավորական **Ա. Անպոռնյանի «Մեծ ոճիր»** փայլուն ստեղծագործությունը: Ֆրանսիացի հեղինակները մեծ վստահությամբ ու հարգանքով են վերաբերվել Արամ Անտոնյանին ու նրա «Մեծ ոճիր»-ի պարունակած նյութերին:

«Աքսորի ճանապարհին,- գրում են գրքի հեղինակները,- բռնագաղթվածներից նախ խլում էին հնչուն դրամը, ապա մնացած ողջ ունեցվածքը: Նրանց չորս-հինգերորդը կանայք, երեխաներ էին, երեք- հինգերորդը քայլում էին ռտաբոբիկ: Շատերն իրենց դժբախտ էին գզում մանավանդ այն պատճառով, որ չեն կարողանում հողին հանձնել մեռած հարազատներին: Դիակներն անթաղ մնում էին ճանապարհի վրա, ամեն տեղ: Կանայք օրերով շալակած տանում էին զավակների անկենդան մարմինները:

Ամենածանրը այն մայրերի ճակատագիրն էր, որոնք ծննդաբերում էին ճանապարհին: Նրանց հազիվ այնքան ժամանակ էին տալիս, որ նորածիններին աշխարհ բերեն: Մի կին գիշերով երկվորյակ ծնեց: Հաջորդ առավոտյան նա ստիպված էր ոտքով, երեխաներին շալակն առած ճամփա ընկնել: Երկու ժամ քայլելուց հետո, ընկավ: Չինվոր-նոսրիկանները ստիպեցին զավակներին թողնել թփի տակ, քարավանի հետ շարունակել ճանապարհը:

Մի ուրիշ կին ծննդաբերեց հենց քայլելու ժամանակ: Զանի որ նրան նույնիսկ կանգ առնել թույլ չտվին, հարկադրված մի քանի քայլ արեց ու մեռած ընկավ:

Ամեն տեղ հանդիպում են մանուկների անթիվ անթաղ դիակներ: Մի թուրք հազարապետ, որ ինձ պես երեք օր առաջ էր վերադարձել անապատից, պատմում էր, թե ինչպես են մայրերը ճանապարհին թողնում զավակներին, որովհետև չեն կարողանում կերակրել: Ավելի մեծերին թուրքերն իրենք են խլում ծնողի ձեռքից: Հազարապետը, իր եղբայրները, օրինակ, տանը մեկական այդպիսի երեխա ունեին, որոնց ուզում էին մահմեդական դարձնել:

Այդ երեխաներից մեկը գերմաներեն գիտեր, ըստ երեւույթին մեր որքանոցի սան էր եղել: Այստեղից անցնող քարավանների մեջ առվազն երեք հարյուր կին ծննդաբերել են ճանապարհին:¹ Մի ուրիշ ականատես հանդիպել է այս տարագիրներին: Գրեթե նույն տեղում:

-Նրանց անվերջանալի թափորը ճամփա ընկավ... ավելի ճիշտ զինվոր-նոսրիկաններն սկսեցին առաջ քշել մահակի հարվածներով: Իրենց մերկությունը մի կերպ ծածկած, թուլացած արքորականներն ավելի շուտ սողում էին, քան քայլում: Ծեր կանայք անգոր ընկնում էին, բայց երբ զաբիթին դազանակը բարձրացրած մոտենում էր, ճարահատ վեր էին կենում: Ոմանց հրում էին մատակների նման: Իմ աչքի առաջ մի երիտասարդ կին ընկավ, բայց մահակի երկու-երեք հարված ստանալուց հետո, տառապանքով ոտքի կանգնեց: Առջևից, երկու թե երեք տարեկան երեխան գրկած, քայլում էր ամուսինը: Քիչ այն կողմ մի ծեր կին

սայթաքեց, փռվեց ցեխի մեջ: Ջինվոր-նստիկանը բիրով սկսեց ծեծել նրան: Կինը չէր շարժվում: Ծեծը շարունակվեց ոտքի հարվածներով: Պառազան անշարժ էր: Վերջապես թուրքը ոտքով այնպես ուծեղ խփեց նրան, որ գլուխը մոտակա փոսը: Կարծում եմ, արդեն մեռած էր...

Մի խեղճ աղջնակ, որն ավելի քան մեկ շաբաթ քայլել էր ոտաբորբիկ, որպես հագուստ միայն մի պատառոտված գոգնոց ուներ: Նա դողում էր ցրտից ու քաղցից, ոսկորները բառացիորեն դուրս էին ցցվել մաշկի տակից: Մոտ քսան երեխա էլ աքսորականները ճանապարհին բողեցին, որովհետև չէին կարողանում քայլել: Արդյոք մեռա՞նք քաղցից: Հավանաբար: Նրանց մասին անհնար է որևէ բան իմանալ: Ես տեսա մահ գեթրունցի երկու անօգ, տարիքոտ աղջիկների: Երևում էր, որ բարեկեցիկ ընտանիքից են, բայց հետները հագուստից բացի, ոչինչ չէին կարողացել վերցնել: Հինգ թե վեց ոսկի էլ պահել էին մազերի մեջ: Դժբախտաբար, քայլելու ժամանակ արևն ընկել էր նրանց վրա և զինվոր-նստիկանը նկատել էր ոսկու փայլը: Նա նույնիսկ ժամանակ չկորցրեց քանդել-հանել տալու համար: Խեղճերի մազերը պոկեց:¹

Քաղցը, ծարավը, տոթը, ցուրտը, հիվանդությունները, ծեծը անընդհատ նոսրացնում էին աքսորականների քարավանները: Գուցե դա դիտավորություն չէր, այլ անկազմակերպվածության, միջոցների բացակայության արդյունք, չնայած Հաճընի բողոքական պատվելին մի թուրքի ասում է, թե.

-Այս տարագրվածների կեսն էլ ողջ չի մնա,- վերջինս պատասխանում է.

-Մենք էլ հենց դա ենք ուզում:

Իրոք, ավելի մաքիավելական (իտալացի քաղաքագետ Նիկոլո Մաքիավելիի (1469-1527) անունից առաջացած արտահայտություն, որը նշանակում է բարոյական ամեն չափանիշ խախտող, նենգ) ծրագիր երևակայել անգամ հնարավոր չէ:

Նայիմ բեյն (հալեպի գաղթականների տեսչության գլխավոր քարտուղարն էր, տեսուչը՝ Աբդուլ-Ահադ բեյը: Պատերազմից հետո Նայիմ բեյի հուշերը հրատարակել է Աբամ Անտոնյանը: Պաշտոնական փաստաթղթերը, որ գլխավոր քարտուղարը տվել է հայ հրապարակագրին, որպես իրենդեմ ապացույց, օգտագործվել են Թեհիրյանի՝ Թալեթ փաշային պատուհասողի դատավարության ժամանակ, 1921 թվականին, Բեռլինում) այսպես է նկարագրում Հալեպի՝ տարագրության տեսչության ժողովներից մեկը. «Տասնմեկ անց կեսին (տաճկական ժամանակով) գաղթականների տեսուչ Էյուբ բեյն ու զինվոր-նստիկանների հրամանատար Էմին բեյն շտապեցին Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյի գրասենյակ: Նրանց խորհրդակցությունը մոտավորապես մի ժամ տևեց: Թեման հայերին բնաջնջելու միջոցներն էին: Էյուբ բեյը կողմնակից էր բացահայտ մախճիրի, բայց Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյը, որ շատ խորամանկ անձնավորություն էր, մերժեց այդ գաղափարը: Ըստ նրա, շատ ավելի ճիշտ կլիներ հայ գաղթականներին հանձնել ձմեռվա դժվարություններին և այլ զրկանքների: Դա հնարավորություն կտար հետագայում պնդելու, թե

1. Տե՛ս Զ. Լեփսիուսի հիշատակված աշխատությունը, էջ 30-33:

հայերը մահացել են իրենց բնական մահով: Տասը-տասնհինգ հազար զաղթական կուտակել նույն տեղում կնշանակեր կարճ ժամանակում նրանց ենթարկել ամեն տեսակի տառապանքի, քաղցի ու հիվանդության: Իսկ հետո, երբ այդ նույն հայերին ավելի հեռու քշելու համար անակնկալ տեղահան արվեք, պարզ է, նրանք փոխադրամիջոց գտնել չէին կարողանա և ոտքով քայլելուց ուժասպառ, հետզհետե կընկնեին ճանապարհի ողջ երկարությամբ:

Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյի տեսակետը հաղթեց: Ամեն ինչ տեղի ունեցավ այնպես, ինչպես մտածված էր: Յուրաքանչյուր առավոտ մեզ հայտնում էին, թե քաղցից, ցրտից ու հիվանդություններից քանի հարյուր հայ է մահացել: Էյուբ բեյը գնաց Ազազ, վերադարձին ուրախ-ուրախ պատմեց, որ այրել է տարազիրների վրանները: Գայմագամն ու զաղթականների առաքման պաշտոնյան մեզ ամեն օր մահացածներ մասին տեղեկագրեր էին ուղարկում:

Մահը միայն հայերին չէր հնձում, տեղացիներն էլ էին կորուստներ ունենում:

Մի օր ես ասացի Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյին.

-Բեյ էֆենդի, զաղթականների առաքումը պետք է մի փոքր դանդաղեցնել: Ողջ Միջագետքին մահ է սպառնում: Եթե նույն ձևով շարունակենք, այդ ընդարձակ տարածքում, դեերից բացի, ոչ մի կենդանի էակ չի մնա: Ռես-ուլ-Այնի գայմագամը մեզ անընդհատ խնդրագրեր է ուղարկում:

Նուրի բեյը ծիծաղեց.

-Տղա՛ս,- ասաց,- այսպես մենք ազատվում ենք մեզ համար նույնքան վտանգավոր երկու տարրից: Հայերի հետ սատկողներն արաբներ չե՞ն: Վա՞տ է, որ մենք բացում ենք թրքության ապագա ճանապարհը:

Լռեցի: Ահավոր դաժան պատասխանը սահմռկեցրեց ինձ: Ո՞վ էր նրան խրախուսում առանց վախի, բացահայտ նման անողորմ ծրագիր ի կատար ածել: Այդ կապակցությամբ շատ բան կարելի է ասել, բայց զաղթականների ընդհանուր տեսչության գաղտնի թղթերի մեջ պահվող հրամանագրի մի օրինակն ինքնին բավական է բացատրելու համար, որ Նուրի բեյի հանդգնության պատճառն իրեն տրված անբեկանելի հանձնարարությունն էր՝ համընդհանուր բնաջնջման ենթարկել բոլոր հայերին:

Ահա այդ հրամանը. «Չնայած, դարեր ի վեր մեր պետականության ամուր հիմքերը սասանել ձգտող և կառավարության համար պատուհաս դարձած հայ տարրի բնաջնջումը նախապես վճռված էր, ժամանակի պայմանները հնարավորություն չէին տալիս իրականացնելու այդ սրբազան մտադրությունը: Այժմ, քանի որ բոլոր խոչընդոտները վերացված են և մեր հայրենիքն այդ վտանգավոր ազդությունից փրկելու հարմար պահը հասել է, խստիվ հանձնարարում ենք զաղթականների թշվառ վիճակի հանդեպ կարեկցություն չցուցաբերել և նրանց խսպառ ոչնչացնելով, Թուրքիայում մեկընդմիջտ վերացնել «հայ» բառը: Ամեն ինչ արեք, որ այդ ծրագիրն իրագործող պաշտոնյաները լինեն ազգանվեր ու վստահելի»:

Նայիմ բեյը շարունակում է.

-Այս հրամանի ճշգրիտ թվականը և ում ուղղված լինելը հայտնի չէ, որովհետև իմ ձեռքինը պատճեն է: Բայց, ամեն ինչից զգացվում է, որ ներքին գործերի մախարարը (այսինքն՝ Թալեաթ բեյը) այն հղել է անձամբ կուսակալին, իսկ կուսակալն էլ իր հերթին՝ գաղթականների ընդհանուր տեսչությանը:

Կարծում ենք, որ այս փաստաթուղթը Հալեպ է հասել Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյի նշանակումից առաջ, Ջելալ բեյի կուսակալության շրջանում: Թերևս նրա բովանդակությանը ծանոթանալուց հետո է Ջելալը հեռագրել Կոստանդնուպոլիս. «Ես այս մահաճգի կուսակալն եմ, դահիճը լինել չեմ կարող» և ամմիջապես պաշտոնանկ է արվել...

Մաարայի, Բաբի, Հալեպի շրջակա գյուղերում տեղավորված գաղթական հայերին տեղափոխելու շրջանում գայմագամներն այնպիսի անգութ հրահանգներ ստացան, որ առանց արցունքի կարդալ իսկ հնարավոր չէր: Հալեպից զինվոր-ստիկաններին կարգադրում էին բռնագաղթվածներին քաղցած և ծարավ թողնել, ճանապարհին հնարավորին չափ նվազեցնել նրանց թիվը:

1916 թվականի հունվարի 20-ին Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյը Բաբի գաղթականության առաքման տեսուչ Մուհարրեմ բեյին գրեց.

«Հաղորդագրություն թիվ 344

Անշուշտ, դուք զգում եք ձեր պատվական անձի նկատմամբ կուսակալության ցուցաբերած վստահությունը և այդ վստահությունից ելնելով մեր վարչության՝ ձեզ հանձնարարված գործի կարևորությունը: Ուրեմն, չպետք է թույլ տաք, որ որևէ հայ հաստատվի Բաբում: Միայն գաղթականների նկատմամբ հանդես բերած ձեր խստությունն ու փութկոտությունը կարող են իրականացնել մեր հետապնդած նպատակը: Նաև հոգ տարեք, որ ճանապարհին դիակ չմնա: Հնարավորին չափ շուտ հայտնեք այն առավելագույն գումարը, որ կարող են պահանջել այդ գործը հանձն առած անձինք:

Մահացածների ձեր ուղարկած վերջին ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Մնում է եմքադրել, որ այդ մարդկանց (հայերի) վիճակը լավ է: Նրանց տեղափոխությունը չպետք է նմանվի ճանապարհորդության: Բողոքներին, լաց ու կոծին ուշադրություն մի դարձրեք: Կուսակալությունն անհրաժեշտ հրահանգները գայմագամին էլ է տվել: Ջանք ու եռանդ մի խնայեք»:

20 հունվարի 1916 թ., Աբդուլ-Ահադ Նուրի»

Այս Մուհարրեմ Բեյը Բաղդադի ոստիկանության մախկին տնօրենն է և գաղթականների տեղափոխմամբ զբաղվող պաշտոնյաներից ամենաարյունաբերուն: Նրան հանձնարարված գործը շատ կարևոր էր և որպեսզի ազահության պատճառով զիջումներ չանի, 150 ոսկի ամսական էին տալիս: Մուհարրեմ բեյի հրամանով շատ քարավաններ արքարվեցին, մա պատճառ դարձավ, որ հազարավոր հայեր ամենադաժան կտտանքներով մեռնեն ճանապարհին:

Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյը այս արյունոտ մարդուն օգնելու համար Բաբ ու-

դարկեց զինվոր-նստիկանների մի հարյուրապետի, որն իր հետ հետևյալ հրահանգը տարավ. «Բաբի գագան (գյուղաքաղաքը) հայ գաղթականներից դատարկելու ժամանակ գործադրված ոչ մի բռնություն պատասխանատվության չպետք է ենթարկվի»:

Աբդուլ-Ահադ Նուրի»:

Հարյուրապետն ու իր հետ մեկնած հինգ-վեց զինվոր-նստիկանները մարդասպանության ձևերից չէին խորշում: Վերջին հրահանգի համձայն, ինչ միջոցով ուզում է լինեք, Բաբի բոլոր գաղթականները քսանչորս ժամվա ընթացքում պիտի տեղահանվեին, այն էլ այնպես, որ նոր աքսորը նրանց մահվան հասցներ: Մերկ ու բոկոտն հայերը չկարողանալով ձմեռվա սառնամանիքին երկար քայլել, ընկնում էին, մահանում: Բաբից Մեսքենն ձգվող ճանապարհը, շրջակա դաշտերը դիակներով լցվեցին ու մի բուռ հողի էլ չարժանացան: Կառավարությունն իմանալով, որ մեռելները մնում են բաց երկնքի տակ, անհանգստացավ, և որպեսզի օտարականների ուշադրությունը չգրավի, հրամայեց թաղել: Բահ ու բրիչով զինված մեռելաթաղներ հայտնվեցին, որոնք ձգտում էին ամեն կերպ թաքցնել նախճիրի հետքերը:

Կարգի համաձայն՝ տասնհինգ օրը մի անգամ մահացածների թիվը ծածկագրով հեռագրվում էր Կոստանդնուպոլիս: Այս հանգամանքը ևս վկայում է, որ գաղթականների ընդհանուր տեսչության Բաբի փոխանորդությունն ստեղծված էր հանցավոր նպատակներով: Կառավարությունն անընդիատ պահանջում էր ոտնահարել հայերի կյանքն ու պատիվը, վերացնել նրանց գոյության բոլոր հնարավորությունները:

Թալեաթ փաշան գրում էր. «Բոլոր նրանց, ովքեր կվարանեն վերջ տալ դարեր ի վեր թուրքերի վտանգավոր թշնամիների, իսկ վերջերս նաև Օսմանյան կայսրությունը արյան մեջ խեղդելու ձգտող հայերի գոյությանը, պետք է, իսկույն ևեթ, որպես հայրենիքի դավաճան՝ պատժել, անշուշտ, որևէ այլ պատրվակով և այդ մասին անհապաղ համապատասխան մարմիններին տեղյակ պահել»:

Որովայնախտի համաճարակի շրջանում այնքան շատ գաղթական էր Հալեա հասել, որ նստիկաններն ու զինվոր-նստիկանները Աստծուց բացի այլ ապավեն չունեցող հայերին տներից հանում էին խոզերի պես՝ պարանով կապելով ու գետնամած քաշքշելով: Մի օր, դժբախտ մեկը աղերսագիր էր ներկայացրել, ուր նկարագրում էր, թե ինչպես են որովայնախտով վարակված իր ողջ ընտանիքը նետել փողոց, լցրել աղբատար կառքն ու տարել քաղաքից դուրս՝ Կառլիկ: Տղամարդն աղաչում-պաղատում էր, որ իրենց թույլ տրվի գոնե մի տասը օր էլ Հալեպում մնալ: Խեղճն ինչ իմանար, որ մահվան են դատապարտված, ոչ ոք իրավունք չունի իրենց օգնել: Իմ աշխատած շրջանում մեր վարչությունը հայ գաղթականներից տասը հազար աղերսագիր ստացավ, որոնցից տասը գոնե ուշադրության չարժանացան: Հալեպում մեկը մյուսից ծանր, բազմաթիվ նման դեպքե-

րի ականատես լինելուց հետո, ինձ, որպես գաղթականների առաքման պաշտոն-
յա, փոխադրեցին Մեսքենե:

Մեկնելուս պահին Էյուբ բեյը կանչեց ու ասաց.

-Նայիմ էֆենդի, մենք Մեսքենե ուղարկված մեր ոչ մի պաշտոնյայից գոհ
չենք: Դու ամեն ինչին տեղյակ ես, գիտես մեր ստացած հրահանգների բովան-
դակությունը: Այնպես արա, որ այդ մարդիկ (հայերը) շուտ վերանան: Հարկ
եղած դեպքում ձեռքովդ խեղդիր, նրանց սպանելը հաճույք է: Բնականաբար,
քաղցը, ծարավը, վարակիչ հիվանդությունները, բժշկության բացակայությունը
նախ և առաջ հարվածում էին թույլերին: Քարավաններում դեռ շատ աքսորա-
կան կար, որոնցից հարկ էր ազատվել: Դուկտոր Բեհադդին Շաքիրը՝ «Միու-
թյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսը, առաջարկեց.

-...Ես բազմաթիվ անքում գիշերներ անցկացրի և կարծում եմ ելքը գտա: Այո՛,
ընկերներ, մենք երևակայությունից վեր ծանր բեռ ենք վերցրել մեզ վրա, առանց
բացառության բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց, ծերունիներին ու ան-
կարներին սպանելը հեշտ չէ: Ինչպես ամեն գործի, դրա համար նույնպես անհ-
րաժեշտ են փորձառու, հմուտ մարդիկ: Մենք չենք կարող նման պատասխանա-
տու պարտականությունը վստահել ոչ բանակին, ոչ զինվոր-նստիկաններին, ոչ
էլ ժողովրդին: Սա նրանց անելու բանը չէ: Ծիշտ է, զինվորին ու զինվոր-նստիկա-
նին նույնպես սովորեցնում եմ մարդ սպանել, բայց պատերազմի մեջ՝ երկրի և
հայրենիքի խաղաղության համար: Մեր կազմակերպելիք նախճիքին մենք պա-
տերազմի բնույթ չենք կարող տալ: Որտեղի՞ց ուրեմն գտնենք մեզ անհրաժեշտ
ուժը, մարդկանց: Ես երկար մտածեցի և կարծում եմ, գտա, գիտե՞ք որտեղ՝ բան-
տերո՞ւմ, ուր շատ կան տարբեր հանցանքների համար զինվորական ծառայու-
թյունից զրկված ոճրագործներ: Եթե մենք նրանց ազատ արձակենք և խմբերի
բաժանելով մեզ ենթարկենք, կարծում եմ, մի հիանալի հատուկ կազմակերպու-
թյուն ստեղծած կլինենք: Գավառներում ոչ ոք՝ ոչ տեղական պաշտոնյաները, ոչ
էլ զինվորական հրամանատարներն իրավունք չեն ունենա նրանց գործերին
խառնվել, իսկ ով այդպիսի բան փորձի, հետ կկանչենք ու պաշտոնաճակ կանենք:

Մենք ներքին գործերի նախարարի հետ կորոշենք, թե նախ որ քաղաքի կամ
գյուղի հայությանը բնաջնջենք և անհրաժեշտ ուժերն ուղարկելով, նահանգա-
պետներին կկարգադրենք, որ հայերին պատերազմական գոտիներից հեռացնե-
լու պատճառաբանությամբ, բռնագաղթի հրաման տան: Հենց որ ռստիկաններն
աքսորականներին հասցնեն պայմանավորված վայրը, կթողնեն-կվերադառնան,
իսկ մեր կազմակերպության խմբերն անմիջապես բոլորին սպանելով, կլցնեն
նախապես պատրաստված փոսերը:¹

Փաստորեն, «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթի մահսուսե») ան-
դամներն առանձնահատուկ իրավունքներ ունեցող մարդասպաններ էին, որոնք
ոչ միայն պիտի կատարեին Թալեաթի հրամանները, այլև այդ հրամաններից

խուսանալով, խղճահարություն ցուցաբերող պաշտոնյաներին պատժեին: Կազմակերպությունը, որը մոտ տասը հազար անդամ ուներ և մասնաճյուղեր էր ստեղծել ողջ երկրում, օգտվում էր բացարձակ արտոնություններից և ամենաբարձրաստիճան անձնավորության հետ մույնիսկ կարող էր հաշվեհարդար տեսնել:

Տարբեր զանցանքների համար կալանավորված այս ոճրագործներին բանտերից հանելուն պես արագ մարզում էին, ուղարկում նախճիրի վայրերը: Բնակամաբար, նրանք ազատ էին իրենց ուզած ձևով գործելու և հանդիսանում էին հայերին բնաջնջող գլխավոր ուժը:

Մարդասպանների գործելակերպը պարզ էր ու արագ՝ հարձակվում էին արատրականների վրա և խմբերի բաժանելով, հարյուրներով գնդակահարում: Ողջ մնացածների գործն ավարտում էին մահակներով ու յաթաղանով: Կանանց, երեխաներին կապկպում էին, ժայռերի բարձունքից նետում Եփրատը:

Այսպիսով, հազարավոր դիակներ կուտակվում էին մի փոսի մեջ, մնում բաց երկնքի տակ, հանձնվում գետի ալիքներին:

–Քսանութ օր է, որ,– հավաստում է արդեն հիշատակված երկաթգծի պաշտոնյան,– Եփրատի հոսանքը բերում է դիակներ, որոնք կամ երկու-երկու՝ մեջք մեջքի, կամ էլ երեքից մինչև ութը անձ բազուկներից են միմյանց կապված: Մենք հարցրինք Ջերաբլուտում ծառայող թուրք սպային, թե ինչու դիակները թաղել չի տալիս: Նա պատասխանեց, որ մնան հրաման դեռ չի ստացել, բացի այդ, հնարավոր չէ պարզել նրանց քրիստոնյա կամ մահմեդական լինելը, որովհետև առնանդամները կտրված են (մահմեդականներին թաղել կարելի էր, քրիստոնյաներին՝ ոչ): Եները հոշոտում էին ալիքների ափ նետած դիակները: Ուրիշ դիակներ էլ, որոնք մնացել էին ավազուտների վրա, ամզողների բաժին դարձան: Մի գերմանացի ծիով կատարած միայն մեկ պտույտի ժամանակ տեսել էր գետի հոսանքով լողացող վեց զույգ դիակ: Գերմանական հեծելագործի մի հարյուրապետ էլ պատմում էր, որ ծիով Դիարբեքիից Ուրֆա գնալիս, ճանապարհի երկու կողմերին տեսել է բազմաթիվ անթաղ դիակներ, ընդ որում, բոլորն էլ գլխատված երիտասարդներ են եղել (զինվորական ծառայության կանչված, ճանապարհների շինարարության համար օգտագործված հայեր):¹

«Հատուկ կազմակերպության համար» հեշտ որս էին դառնում մանավանդ նվազ դիմացկուն այն արքայականները, որոնք հոգնության պատճառով հետ էին մնում քարավանից:

–Նրանց,– պատմում է Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Օսկար Հայզերը,– սվիմով շամփրում, գետն էին նետում: Դիակները կամ գետի հոսանքով ծով էին հասնում Տրապիզոնի դիմաց, կամ էլ տասը-տասներկու օր ժայռերի արանքում, ծանծաղուտների մեջ մնալով, փտում էին՝ սարսափ պատճառելով այդ տեղերից անցնող ճամփորդներին:²

1.Տե՛ս 3. Լեփսիտաի հիշատակված աշխատությունը, էջ 54:

2. Ն.տ., էջ 179:

Երեխաներին ոչնչացնելու ծրագիրը անհեթեթ է դարձնում հայ ժողովրդի բնաջնջումն արդարացնել փորձող բրբալկան բոլոր պատճառաբանությունները: Անմեղ մանուկներն իրենցից ռազմական վտա՞նգ էին ներկայացնում, լրտեսությո՞ւն էին անում հօգուտ ռուսների, թե՞ զինված ապստամբություն կամ խռովություն էին նախապատրաստում: Մինչդեռ քուրք դահիճներն առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում նրանց նկատմամբ:

Նախ երեխաների մի մասին խլեցին դեպի մահ գնացող քարավաններից ու որբանոց ուղարկեցին, ուր մեծ մասամբ աշխատում էին մահմեդականացնել: Հետո տղաներին վաճառեցին կամ բաժանեցին քուրք գյուղացիներին, իսկ գեղեցիկ աղջիկներին գիշերային վայելքի հաստատությունները տարան: Բոլոր մնացածներին, նույնիսկ նրանց, ովքեր տեղավորվել էին մահմեդական պաշտոնյաների ընտանիքներում, հավաքեցին կրկին, հասցրին քարավաններին: Այս երեխաների հանցանքը հիշողությունն էր: Թալեաթն այդպես էր վճռել դեռևս 1915 թվականի դեկտեմբերի 12-ին.

«Մածկագիր թիվ 830

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի կուսակալին՝

Հավաքեցեք և խնամեք միայն այն որբերին, որոնք իրենց ծնողների սպանությունը չեն հիշում: Մնացածներին ուղարկեք քարավանով:

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Մի այլ հեռագրում նա ավելացնում է.

«Իմացանք, որ որոշ վայրերում բացված որբանոցներն են ընդունում նաև ծանոթ անձանց (ապահովության համար ներքին գործերի նախարարի հղած հեռագրերում հայերը կոչվում էին «ծանոթ անձինք») կամ «խնդրո առարկա անձինք») երեխաներին: Քանի որ կառավարությունը վնասակար է համարում նրանց գոյությունը, այդ մանուկներին կերակրելը, պատսպարելը, անգամ խղճալը նշանակում է գործել մեր կամքին հակառակ՝ անկախ այն բանից, դա արվում է բուն նպատակը չհասկանալո՞ւց, թե անտեսելուց: Հանձնարարում են այլևս ոչ մի երեխայի որբանոց չընդունել, նրանց համար որբանոցներ չբացել»:

Մի երրորդ հեռագիր բացահայտում է նախորդի որոշ դրույթները.

«Մածկագիր թիվ 853

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի կուսակալին՝

Այնպիսի մի ժամանակ, երբ հազարավոր մահմեդական գաղթականներ և զոհված զինվորների ալիքներ սննդի ու հոգատարության են կարոտ, հարմար չենք գտնում ավելորդ ծախսեր անել ծանոթ անձանց երեխաներին կերակրելու համար, որոնք ապագայում, բացի մեզ վնաս հասցնելուց, ոչ մի օգուտ չեն կարող տալ:

Բոլոր նրանց, ովքեր մինչև այժմ մնացել են նահանգում, մեր վերջին հրահանգի համաձայն՝ տարագիրների քարավանների հետևից ուղարկել Սեբաստիա:

23 հունվարի 1916

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Բացառությամբ մի քանի ազնիվ ընտանիքների, մնացածներին բարեսրտությամբ չէ, որ դրդում էր երեխա վերցնել: Հայ մանուկները մահմեդականների համար շատ հարմար ծառա էին դառնում՝ փոխարենը ստանալով մի կտոր չոր հաց և մահակի մի քանի հարված:

Բայց այս երեխաներին նույնիսկ իշխանությունները վտանգավոր էին համարում: Վերջ ի վերջո, երբ մեծանային, հայ չափաի՞ր դառնային: Հրամանը հստակ էր՝ գտնել, հավաքել բոլորին, ուղարկել դեպի մահ:

«Ծածկագիր թիվ 603

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի նահանգապետին՝

Մեզ հայտնի դարձավ, որ Սվազի, Մամուրեթ - ուլ - Ազիզի, Դիարբեքի, Էրզրումի նահանգներից տեղահանված և ճանապարհին իրենց ծնողների մահվան պատճառով անտեր մնացած ծանոթ անձանց երեխաներին որոշ մահմեդական ընտանիքներ որդեգրում կամ ծառայության են վերցնում: Այս շրջաբերականով մենք ձեզ հանձնարարում ենք նրանց բոլորին հավաքել, աքսորավայրերն ուղարկել, իսկ ժողովրդին՝ ձեր հարմար նկատած ձևերով համապատասխան հրահանգներ տալ:

5 նոյեմբերի 1915

ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Ենվեր փաշան՝ պատերազմական նախարարը, 1916 թվականի սկզբին հանդիպեց մի խումբ երեխաների, որոնք մերկ ու սոված թափառում էին Պաղեստինի ճանապարհներին: Նա զինվորական իշխանություններին հրամայեց, որ պատուպարեն, կերակրեն որբերին, բայց Թալեաթ փաշան իսկույն հակառակ միջոցի դիմեց.

«Հալեպի կուսակալությանը՝

Առանց կասկած առաջացնելու, պատերազմական նախարարության հրամանով գորանոցներում պատսպարվող ու խնամվող ծանոթ անձնավորությունների երեխաներին հավաքել և պատրվակելով, թե պիտի հանձնվեն գաղթականության վարչության տնօրինությանը, բոլորին միասին ոչնչացնել: Մեզ տեղեկացնել:

7 մարտի 1916 ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Հայտնի չէ, թե 1915-1916 թվականներին քանի հայ երեխա մորթվեց, խեղդվեց, ջրամույն արվեց կամ ողջակիզվեց՝ Բիթլիսում մի օրում ամբոխի աչքի առջև հազար հայ մանուկի ողջ-ողջ այրեցին: Բավական է հիշել, որ բռնագաղթվածների չորս-հինգերորդը կանայք, երեխաներ էին և նրանց հազիվ տասներորդ մասը հասավ Սիրիայի անապատները, այսպես կոչված՝ աքսորավայր:

Քանի որ բնաջնջման զանազան միջոցները, որ օգտագործվում էին արսորի ճանապարհին, գոհացուցիչ արդյունք չէին տալիս, Նուրի բեյը զաղթականության տեղավորման կայանի ընդհանուր վարչությանը հղած հեռագրում քելադրում է. «Գրավոր հարցումներից պարզվել է, որ տեղահանված հայերի հազիվ տասը տոկոսն է հասել նշանակված վայրը, մնացածը ճանապարհին մահացել են քաղցից, հիվանդություններից, բնական համարվող այլ պատճառներից: Ես հույս ունեմ, որ դուք մի քիչ ավելի խիստ կվարվեք, և նույնը տեղի կունենա նաև մնացած հետ:

10 հուլիսի 1916

Աբդուլ-Ահադ Նուրի»:

Վերջապես բռնագաղթվածների մնացորդները հասան այն վայրերը, որ իշխանությունները ինչ-ինչ նկատառումներով արսորավայր էին կոչում: Դեռևս տարագրության սկզբում հայերին հայտնել էին, որ նոր բնակավայրում հաստատվելու ամեն հնարավորություն իրենց պիտի տրվի, և դա ծաղր էր անշուշտ, որովհետև բոլոր տղամարդիկ զորակոչի էին ենթարկվել, սպանվել: Կանայք, երեխաները կարո՞ղ էին նոր գաղութներ հիմնել: Բացի այդ, տարագիրները, իբր տներ կառուցելու համար՝ շինանյութ, հող մշակելու համար գործիքներ պիտի ստանային, բայց միակ բանը, որ տեսան՝ այրող անապատի ավազն էր ու մեկ էլ մահվան ճամբարները:

Ովքե՞ր էին, սակայն, այդ մարդիկ, որ դիմացել էին քաղցին, որովայնախտին, գանակոծությանը, կարողացել էին խուսափել զինվոր-ոստիկանների զննակներից, քրդի յաթաղանից, «Հատուկ կազմակերպության» մարդասպանների դաժանակներից, ուրվականների մնամվող հյուծված, անկուշտ հայացքներով էակներ, որոնք անվերջ մի կտոր հաց ու մի ումպ ջուր էին խնդրում:

-Այն, ինչ տեսա, վեր է ամեն երևակայությունից: Համեմատել «հազար ու մի սարսափների հետ»՝ նշանակում է ոչինչ չասել: Բառացիորեն ինձ թվում էր, թե հայտնվել եմ դժոխքում, - ասում է մի վկա, որ եղել էր Դեր-Չորից մինչև Մեսքենե ձգվող վրաններում:

Որովայնախտն ու թանչքը հնձում էին ողջ մնացածներին, մանավանդ երեխաներին, որոնք առանց այն էլ քաղցից ու թերսնունդի կմախք էին դարձել: Բայց զինվոր-ոստիկաններն ու հատուկ կազմակերպության «չեթները» արագացրին «գործի» ավարտը...

Հալեպում արսորականներին նախ փորել էին տալիս իրենց գերեզմաններն ու յաթաղանով, կացնով ոչնչացնում: Դեր-Չորում նրանց փակում էին քարայրում, հրդեհում կամ պարզապես ստիպում էին անապատով քայլել այնքան «մինչև հազարները դառնան հարյուր, հարյուրները մի փոքր խումբ, որը նվազելով, նվազելով վերանա»:

1916 թվականի վերջին հայկական ցեղասպանությունը գործնականում

ավարտված էր: Օսմանյան Հայաստանի 2 100 000 տղամարդկանցից ու կանանցից մնացել էին հազիվ 600 000-ը, որոնք կամ ապաւստան էին գտել Ռուսաստանում կամ էլ փրկվել էին, որովհետև մեծ քաղաքներում, ինչպես, օրինակ, Ջմյուռնիայում ու Կոստանդնուպոլսում ընդհանուր բռնագաղթ տեղի չէր ունեցել:

Այսպես թե այնպես քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությանը զոհ գնաց 1 500 000 մարդ:

Թուրքերը որոշել են խոսել

Վերջին տասը տարում 220 բռնարարք է կատարվել թուրք դիվանագետների, տարբեր պաշտոնյաների դեմ: Հայկական հարցն ի վերջո այնպիսի սուր հնչեղություն ստացավ, որ անգամ Անկարայի իշխանություններին ստիպեց խզել վաթսուն տարվա լռությունը: Թուրքերը պնդում են, որ իբր երկրի՝ իրար հաջորդող կառավարությունները լռում էին, որովհետև իրենց մեղավոր չէին համարում: Այս դիրքորոշումը թվում էր հաստատուն ու վերջնական, որը հիմնավորելու համար կառավարությունը հավաքագրել էր քաղաքական գործիչների, դիվանագետների, պատմաբանների, նախկին զինվորականների, լրագրողների, նույնիսկ Թուրքիայում ապրող հայերին:

Որպեսզի ժխտեն հայերին բնաջնջելու օսմանյան կառավարության ծրագիրը, թրքական իշխանությունները հրապարակել են մերքին գործերի նախարար Թալեթ փաշայի՝ 1915 թվականի աքսորի հրամաններին առնչվող բազմաթիվ վկայություններ ու վավերագրեր, որոնցից կարելի է եզրակացնել՝ որոշակի հրահանգներ են եղել հայ ազգաբնակչությանը ճակատամարտի վայրերից հեռացնել հնարավորին չափ ապահով պայմաններում:

Շովակալ Օրքյունտը մասնագիտությամբ պատմաբան է, հակիրճ մեզ ներկայացրեց Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը Առաջին աշխարհամարտից առաջ: Այնուհետև, փաստաբան Բորուան պատասխանեց մեր հարցերին:

–Դուք ժխտում եք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մեկ ու կես միլիոն հայ է նահատակվել: Թուրքիան դա ի՞նչ փաստարկներով է հիմնավորում:

–Այդ հարցին շատ հեշտ կարելի է պատասխանել, մանավանդ որ վերջին տասնամյակներում թիվը չափազանց աճել է: Թալեթ փաշան, որը համարվում է ցեղասպանության պատասխանատուն, քանի որ հայերին տեղահանելու հրաման է ստորագրել, իր կուսակցության վերջին խորհրդաժողովում հրապարակեց նահացածների թիվը՝ 300 000: Հայերն իրենց հերթին պնդում էին, որ 600 000 կորուստ են ունեցել: Բայց իշխանությունը նվաճած կուսակցությունը, որ Թալեթ փաշայի կուսակցության հակառակորդն էր, իր հերթին զոհերի թիվը հասցրեց 800 000-ի: Այդ ժամանակվանից թիվը մեծացել, հասել է մեկ ու կես, նույնիսկ երկու միլիոնի: Բավական է միայն մի հայացք նետել Օսմանյան կայսրության վի-

ճակագրության վրա, ի միջի այլոց, վարչության տնօրենը հայ է եղել, համոզվելու համար, որ 19-րդ դարի վերջին բացառվում էր նման թիվ: Բայց, ինչպես արդեն ասել եմ 1982-ին՝ Ժնևի ֆրանսիական հեռուստաընկերության կազմակերպած «Կլոր սեղանի» ժամանակ, թիվը կարևոր չէ:

Քարոզչություն

Անկարա վերադառնալուց պես մեզ, միջազգային մամուլի մյուս ներկայացուցիչներին հարցազրույցի հրավիրեցին արտաքին գործերի նախարար պարոն Թյուրքմենի մոտ: Բոլորս միասին հագիվ քսան հոգի կլինեինք: Հարցերը վերաբերում էին նոր սահմանադրությամբ, ազատություններին, քաղաքական կուսակցությունների արգելմանը: Նախարարը շատ սահուն պատասխանում էր անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն:

Օգտվելով մեր մի գրչնկերոջ վայրկենական դադարից, մենք հարց տվինք.

-Պարոն նախարար, Անկարա ժամանած բոլոր լրագրողների թղթապանակներում հայկական հարցի մասին գրքույկ կա: Սա նորություն է, որովհետև վերջին տասնհինգ տարում այդ թեմայով թրջական ոչ մի հաղորդագրություն չի եղել:

-Վերջին տասնհինգ տարում հայկական հարց չի էլ եղել... նրանց քարոզչությամբ հետևեց ահաբեկչությունը, որն այլևս լոկ քաղաքական գործողություն չէ, այլ երիտասարդների կողմից իրագործվող բռնություն: Դժբախտաբար, Արևմուտքում կան երկրներ, ուր հավատ են ընծայում հայկական քարոզչությանը, ուստի, բնական է, որ Թուրքիան պիտի պատասխաներ հերյուրանքներին:

Խնդիրը, ինչպես ներկայացնում են հայերը, չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Դա՝ ենք փորձում ասել մեր գրքույկով: Օսմանյան կայսրություն այլևս գոյություն չունի, նրա տարածքում ծնվել են բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը: Հայերը մեծամասնություն էին կազմում Կովկասում, նրանք այնտեղ անկախ պետություն ստեղծեցին և հարձակվեցին Թուրքիայի վրա: Հետո այդ հանրապետությունը հաշտության պայմանագիր կնքեղ Անկարայի հետ, որը ճանաչեց նրա սահմանները: Բայց Հայկական Հանրապետությունը որոշեց միանալ Խորհրդային Միությանը: Ինչ վերաբերում է պատմական փաստերին, միակ ճշմարտությունը հայերի հավատարմությունն է Պետրոգրադի քաղաքականությանը: Նրանք զորակցեցին արևելյան Անատոլիա շարժվող ռուսական բանակին: Օսմանյան կառավարությունն ստիպված էր հայերին կայսրության այլ շրջանները՝ մասնավորապես Լիբանան ու Սիրիա տեղափոխելու որոշում կայացնել: Պատերազմական իրադրությունում նման վճիռը բնական էր, մանավանդ որ շատ հայեր կռվում էին ռուսական բանակում: Երկիրը լիովին քայքայված էր, պայմաններն անտանելի էին, ձմեռը դաժան, գոհեր շատ եղան: Երկու միլիոն թուրք մահացավ պատերազմի ժամանակ, կորուստներ հայերն էլ ունեցան: Բայց պնդումը, թե իբր կանխամտածված ջարդեր են եղել, ճիշտ չէ: Նրանք ասում են, որ մեկ ու կես միլիոն զոհ

են տվել: Դա թվաբանորեն նույնիսկ անհնար է, որովհետև կայսրության տարածքում ապրող հայերի թիվը հազիվ հասնում էր մեկ միլիոն երեք հարյուր հազարի: Նրանցից հինգ հարյուր հազարը տեղափոխվել են ռուսական գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանը, որն այժմ խորհրդային է, չորս հարյուր հազարը տեղահանվել են, հարյուր հազարը մնացել Թուրքիայում:

Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտում մեզ ներկայացրին այդ շրջանին վերաբերող բավական շատ վավերագրեր:

«Քանի որ պատերազմական գոտիներին մոտ բնակվող որոշ հայեր արգելք են հանդիսանում կայսերական բանակի գործողություններին, ում վստահված է երկրի սահմանների պաշտպանությունը, խանգարում են պարենհավաքին ու զորակոչին, համագործակցում թշնամու հետ, անգամ հարձակվում մեր զորանոցների, քաղաքների ու գյուղերի անմեղ բնակչության վրա, նրանց թալանում ու կոտորում (մի անգամ նույնիսկ հանդգնել են սնունդ հասցնել թշնամու ռազմա-ծովային ուժերին, մատնել մեր դիրքերը), անհրաժեշտ ենք ենք համարում մտանք անհնազանդ տարրերին հեռացնել սահմանամերձ շրջաններից և իրենց բնակավայրերից, որոնք փաստորեն զինապահեստների ու ամրությունների են վերածվել: Այդ պատճառով համապատասխան մջոցառումներ ձեռնարկել հայերին տեղափոխելու համար Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթներից, Ադանայի, Սիսի, Մերսին Գոզանի, Ջեբելքերեքեթի գավառներից, բացառությամբ Ադանա, Սիս և Մերսին քաղաքների, Մարաշի սանջակից՝ բացառությամբ բուն Մարաշի, Իսկենդերունի, Բեյլանի, Ջզիր-ի-Շյուբուրի, Անթալիայի շրջաններից, Հալեպի վիլայեթից՝ բացառությամբ վարչական կենտրոնի: Որոշված է նրանց ուղարկել հետևյալ վայրերը՝ Մոսուլի վիլայեթ, Դեր Ջոր....»:

Այդ նույն ժամանակ օսմանյան կառավարությունն էլ էր հետապնդում պատերազմի հանցագործներին:

1919 թվականի փետրվարի 12-ին Ստամբուլի ամերիկյան, քրիտանական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցչություններին ուղղված վերջնազրույցում հայտնվում էր, որ պատերազմի հանցագործության մեջ մեղադրվող թուրքերը խիստ պատասխանատվության են ենթարկվելու, միաժամանակ պահանջ էր ներկայացվում միջազգային դատարանով դատել «այն հայերին, որոնք տեղահանությունից առաջ, ցարական զորքերի՝ արևելյան մահանգները բռնազավթելուն պես, մեկ միլիոնից ավելի թուրք են կոտորել»:

Օսմանյան կառավարությունը 1919-ին արդեն ստեղծել էր պատերազմի հանցագործներին հետապնդող հատուկ հանձնախմբեր: Նրանց անաչառությունն ու անկողմնակալությունն ապահովելու համար նախարարների խորհուրդն առաջարկել էր այդ խմբերի մեջ ներգրավել չեզոք երկրների կառավարությունների առաջադրած օտարազգի քննիչ-դատավորների: Այդ նպատակով հա-

տուկ ծանուցագրեր էին հղվել Դանիայի, Շվեյցարիայի, Նիդերլանդների, Իսպանիայի և Շվեդիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:

Հայտնվում է Դանիայի նորին կայսերական վեհափառության ներկայացուցչությանը, որ օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկել է պատերազմի բոլոր այն հանցագործների հետապնդումը, որոնք մեղադրվում են մեր մահմեդական և ոչ մահմեդական հպատակների տեղահանության համար: Առանց ցեղի ու կրոնի տարբերության՝ բոլոր հանցագործների հետքերը գտնելու համար քննիչ հանձնախմբեր են ստեղծվել ինչպես Կոստանդնուպոլսում, այնպես էլ գավառներում: Մեղսակիցների մի մասն արդեն ձերբակալվել, հանձնվել է արդարադատությանը: Կայսերական կառավարությունը ցանկանալով հետաքննությունը վարել բարձր մակարդակով ու անկողմնակալությամբ, որոշեց վերոհիշյալ քննիչ հանձնաժողովների կազմում ներգրավել չեզոք երկրների իրավաբանների: Կայսրության արտաքին գործերի նախարարությունը պատիվ ունի Ձեր ներկայացուցչությանը խնդրելու հնարավորին չափ կարճ ժամկետում մեզ հայտնել Ձեր կառավարության կարծիքն այդ առաջարկի վերաբերյալ: Բնականաբար իրավաբանների ճանապարհածախսը, աշխատավարձը, մնացած բոլոր վճարումները կայսերական կառավարությունը վերցնում է իր վրա:

...Ստամբուլի ամերիկյան գերագույն կոմիսար, ծովակալ Ա. Բրիստոլը Վաշինգտոն հղած իր մի զեկուցագրում նշում է, որ քաղաքական նկատառումներով Կիլիկիայի դեպքերը չափազանցվում են: Թշնամի երկրներն անպայման ցանկանում են ստեղծել անկախ Հայաստան, որն անշուշտ կարագացներ Թուրքիայի մասնատումն ու քայքայումը: Ծովակալ Բրիստոլի հեռագիրը ուղարկված է 1920 թվականի հունվարի 10-ին և կրում է 122 համարը:

Սիրիայում ֆրանսիական ուժերի գորահրամանատար և բարձրագույն կոմիսար, գեներալ Գուրոն 1920 թվականի նոյեմբերի 25-ի հաղորդման մեջ հավաստում է, որ հայերն անընդհատ կատաղի հարձակումներ են գործում քուրդերի վրա, որոնք ուղեկցվում են «ջարդերով, թալանով ու հրկիզումներով»:

...Դոկտոր Լեփսիուսի եզրահանգումները բացառիկ արժեք ունեն՝ «Բռնագաղթի կանոնները շատ շուտ խախտվեցին, ընդունելով հետևողական բնաջնջման բնույթ: Անենից առաջ ձգտում կար ազատվելու տղամարդկային ուժից: Դրա համար ընդհանուր տեղահանության հրամանին նախորդեց ահավոր մի փուլ՝ քաղաքական ղեկավարներն ու մտավորականները ձերբակալվեցին, արքայազնները երկրի խորքերը կամ էլ սպանվեցին...

Բանակում ծառայող, ճանապարհների շինարարության վրա աշխատող, բեռնակրություն անող տղամարդկանց ճակատագրի մասին էլ կարելի է եզրակացնել օտարականների պատմածներից, որոնք պատահաբար այդ վայրերում ճանապարհորդելիս տեսել են, թե ինչպես հետևողականորեն ոչնչանում են հայ այրերը...

Ճանապարհին բաժանված ուտելիքից զգացվում էր, որ տեղահանումը հղացողներին ու իրականացնողներին քիչ է հուզում տարագիրների ճակատագիրը: Ոչ մեկի հոգը չէր, որ արքայականների կեսը քաղցից ու հիվանդություններից մահանում է ճանապարհին»:

«...Կանանց ու երեխաներին նույնպես հենց սկզբից սկսեցին հալածանքի ենթարկել, ընդ որում, արևելյան բոլոր վեց վիլայեթների մի քանի հարյուր հազարի հասնող հայ ազգաբնակչությունը, առանց բացառության, այնպիսի անասնական դաժանության զոհ էր դառնում, որ մարդկության պատմության մեջ դժվար է նույնիսկ համարժեք օրինակ գտնել, բացի թերևս, աֆրիկյան ստրուկներ հրացողների կամ Ներոնի՝ քրիստոնյաների հանդեպ կազմակերպած մախճիրներից: Թուրք կառավարության արդարացումները, որ իբր իրենք նման միջոցի դիմում են ռազմական նպատակով՝ պատերազմին հարող շրջաններից հայերին տեղափոխում են հետագա բախումները կանխելու համար, հերքվում է հենց բռնագաղթի մեթոդներով: Ես կարծում եմ, եթե ամեն մի գերմանացի այդ դեպքերի մասին հավաստի տեղեկություն ունենա, իմանա, թե ինչպիսի սառնասրտությամբ են լայնածավալ երկրի ողջ ազգաբնակչությանը կոտորում, մնացածին տանջանքներով մեռցնելու համար անապատները բշտում, չի կարողոլ ատելությամբ չլցվել թուրք կառավարության նկատմամբ:

Ով մարդկային զգացում ունի, որքան էլ հայացքներով թրթամետ լինի, այլ կերպ չի կարող դատել»:

«Հայերի նկատմամբ գործադրված անողորմ դաժանության վերջին փուլը համընդհանուր գաղթը եղավ. մարդկանց իրենց օջախներից բռնի հանում ու աքսոր էին ուղարկում՝ ճանապարհին դիմելով կտտանքների ամենավայրագ միջոցների: Տարագիրներին փոխադրամիջոց կամ սնունդ հատկացնելու համար ոչինչ չէր արվում, այդ դժբախտ էակները, որոնց մեջ մտավորական այրեր, բարձրատոհմիկ տիկնաջք կային, ստիպված էին քայլել ոտքով, դիմագրավել իրենց հալածող ոճրախմբերին: Բոլորի տները բառացիորեն թալանում էին, իսկ ընտանիքի անդամներին բաժանում, ցիրուցան անում՝ որպես կանոն տղամարդկանց սպանելով, կանանց, աղջիկներին էլ առևանգելով ու տանելով հարեն: Իրենք՝ մայրերը, երեխաներին սովամահությունից փրկելու համար նետում էին գետը կամ վաճառում օտարերկրացիներին:

Խիստ վստահելի ականատեսների հյուպատոսարան ուղարկված զեկուցագրերի փաստերը գերազանցում էին մարդկային պատմության մեջ երբևէ հղացված ու իրագործված ամենագազանային, սադայելական բռնաճշունները: Թուրք իշխանությունները մայրաքաղաքի և գավառների կապը խափանել էին այն միամիտ հույսով, որ մինչև արտասահմանյան երկրները ճշմարտություն իմանան, իրենք իրենց գործն ավարտած կլինեն: Բայց լուրերն անընդմեջ դուրս էին սողոսկում հյուպատոսների, միսիոներների, օտարերկրյա ճանապարհորդների և անգամ թուրքերի միջոցով»:

....«Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիրը Հայեպի կուսակալությանը

Ամերիկյան կառավարության հրահանգով Կոստանդնուպոլսի դեսպանի վերջերս կատարած միջամտություններից զգացվում է, որ որոշ բնակավայրերի հյուպատոսներ գաղտնի ճանապարհներով անցանկալի տեղեկություններ են ստանում: Մենք, իհարկե, նրանց բացատրել ենք, որ տեղահանությունը կատարվում է ապահով, բնականոն պայմաններում, բայց քանի որ այդ բացատրությունը դիվանագետներին չգոհացրեց, կասկածները ցրելու համար քաղաքներից, գավառներից և այլ բնակավայրերից հայերին համելու ժամանակ աշխատեցեք ուշադրություն գրավող դեպքեր թույլ չտալ: Ներկա քաղաքականության տեսակետից շատ կարևոր է, որ այդ վայրերում գտնվող օտարերկրացիները համոզված լինեն՝ տեղահանումը լոկ տեղափոխության նպատակ ունի:

Անհրաժեշտ է առերես մեղմ վերաբերմունք հանդես բերել, ծանոթ միջոցներին դիմել միայն հարմարագույն վայրերում: Այն անձանց, որոնք անհաճո լուրեր են հաղորդում կամ քննություններ կատարում, կարգադրում են այլ պատրվակով ձերբակալել, հանձնել պատերազմական ատյանին:

18 նոյեմբերի 1915թ.

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Ծածկագրի վրա նախ կադրաված է հեյրեյալ մակագրությունը

«Առանց ծածկագրի մասին հայտնելու, տեսնվեցեք ոստիկանության տնօրենի հետ: Իրո՞ք նման լուրեր հավաքող մարդիկ կան: Նախարարի հրահանգի համաձայն այդ վայրերում բռնազաղթվածների հետ չափավոր վարվեցեք:

Գաղթականների ընդհանուր տեսուչի փոխանորդին

21 նոյեմբերի 1915 թ.

Կուսակալ՝ Մուստաֆա Աբդուլհալիկ»:

Ապա երկրորդը

«Ես վստահ էի, որ նման անձնավորություններ կան և շատ անգամ ոստիկանության տնօրենին խնդրել են հետևել նրանց, բայց ձեռնարկված միջոցներն օգուտ չեն տվել: Եթե կուսակալությունն իր կողմից ավելի խիստ որոշում կայացնի, արդյունքը շոշափելի կլինի: Սպասում են Ձեր հրամանին:

21 նոյեմբերի, 1915 թ.

Ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ՝ Աբդուլ-Ահադ Նուրի»:

Երրորդը

«Դուք այդ մասին գրավոր պիտի հայտնեիք նաև տեղահանման պաշտոնյաներին:

Գաղթականների ընդհանուր տեսուչի փոխանորդին

22 նոյեմբերի 1915 թ.

Կուսակալ՝ Մուստաֆա Աբդուլհալիկ:

Նման բուրքերից մեկը 1919 թվականի հունվարի 28-ին «Սաբահ» բերթում գրում էր. «Չորս-հինգ տարի անընդմեջ մեր երկրում տեղի է ունեցել պատմության մեջ բացառիկ մի ոճիր, որն ահաբեկել է աշխարհը: Անշուշտ, մման համընդհանուր բարբարոսություն չէին կարող իրագործել հինգ կամ տասը հոգի, այլ առնվազն հարյուր հազարներ: Եթե ընդունենք անգամ, որ 600 000-ի փոխարեն կոտորվել է 300 000, նույնիսկ 100 000 հայ, 10, 500, թեկուզ 1 000 ոճրագործ ֆիզիկապես ի վիճակի չէին լինի այդքան մարդ սպանել: Արդեն հաստատված իրողություն է, որ այդ նախճիրն իրագործվել է իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի որոշումով ու հրամանով: Հենց որ մի քանի նախարարություններ ու նախարարներ, «Հատուկ կազմակերպությունը» ջարդերի ծրագիրը պատրաստեցին, այն հետևողականորեն սկսեցին իրագործել կուսակալներն ու կուսակալությունները (այդ թվում կուսակալության ծառայողները, զինվոր-ոստիկանները, անգամ ժողովուրդը): Արդարության նկատմամբ ծաղր չէ՞ այն հանգամանքը, որ համապատասխան մարմինները, մեծ ու փոքր ոճրագործների հսկա բանակը մի կողմ թողած, ձերբակալել են միայն Դիարբեքիրի, Սվազի, Խարբերդի կուսակալներին, որոնց դեռ չեն էլ դատել, ինչպես նաև մանր-մունր մի քանի պաշտոնյայի»:

Այս տողերն ստորագրողը կոչվում էր Ալի Զեմալ բեյ:

Նա ներքին գործերի նախարար էր...

ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ալ. Օսման-թագավորական տուն

Ալայ- գունդ

Ալայ բեյի-սիփահիների պետ, գնդապետ

Ակչե-փոքր արծաթե դրամ՝ 1/120 դուրուշ

Աղասի-հրամանատար

Ամալե բապուրի- հրամանատար

Աշար-տասանորդ հարկ

Աշիրեթ-կրոնացեղային համայնք

Աշիրեթապեկը-ցեղապետ, կրոնական ղեկավար

Աջեմ-ոչ արաբ՝ պարսիկ

Արմաղան- նվեր, ընծա

Աֆուշահանե- թողություն, ներում

Բաբ- մուտք, դուռ

Բաբը Ալի- հրապարակ, որտեղ գտնվում է Բարձրագույն Դուռը՝ օսմանյան կառավարությունը

Բաբը հումայուն- կայսրական պալատ

Բեդելի-ասկերի- զինվորական ծառայության ղիմաց հարկ

Բեյլերբեյ- պաշտոն, ավատատեր

Գյավուր- անհավատ

Գյուլիսանեի հաքքը շերիֆ (Վարդասյանի հրովարդակ)- 1839 թ. ընդունված օրենք՝ Թանզիմաթ

Դեֆթերիսանե- Հոդերի սեփականության վրա վերահսկվող ծառայություն

Դեշիրմե- մանկահավաք

Դին- հավատ, կրոն

Դինար- ոսկե դրամ՝ 1/4 լիրա

Դիվան- ատյան

Ելդըզ(Ասփղ)- սուլթանական պալատ

Ենիչերի- ենիչերական (պրոֆեսիոնալ բանակի) զինվոր

Չադե- զավակ

Չիմմի- ոչ մահմեդական հպատակ (ռայա)

Էշ- աշիրեթ, ցեղ

Էյալեթ-նահանգը մինչև վիլայեթի ստեղծումն այդպես էր կոչվում
Էլմիր- երկրի ղեկավար
Էնջյումեն- ժողով, ընկերություն
Էսնաֆ- համքարություն
Թահիրիի նուֆուս- մարդահամար
Թանգիմաթ- բարենորոգում
Թարիհ- պատմություն
Թաբուր- գորամիավոր, գունդ
Թաքիր- բողոքագիր, զեկուցագիր
Թեշքիլաթ-ը մախսուսե (Հատուկ կազմակերպություն)- ցեղասպան-
ջարդարարական ջոկատների միավորում
Թիմար- հողատիրության ձև
Թյուֆեկլի- հրացանագործ
Թուփչի- թնդանոթածիզ
Թուփխանե- հրետանոց, հրետանավորների հրամանատարության
նստելատեղ
Իրադե- սուլթանական հրամանագիր
Լիվա- վարչական միավոր
Խաթթը- հյումայում- սուլթանական հրամանագիր, որ հանդիսավո-
րությամբ հրապարակվում է Բաբը Ալիում, կոչվում է նաև Խաթթը-շերիֆ
Խալաթ- նվեր, նվիրատվություն
Խալիֆ- մահմեդականության առաջնորդ
Խալիֆե- Մուհամեդի հաջորդ, տեղապահ
Խան- իջևանատուն, հյուրանոց
Խանե- տուն, կացարն
Խարաջ- գլխահարկ, զինվորական ծառայության դիմաց ոչ մահմե-
դականներից զանձվող հարկ
Խոջա- ուսուցիչ
Կազա- վարչական միավոր՝ մտնում է սանջակի մեջ
Կալե- բերդ
Կայմակամ- կազայի վարչական ղեկավար, պետ
Կըլբջ- սուր, թուր
Կըշլա- գորանոց
Կըշլագ-ձմեռանոց, քոչվորների բնակատեղի
Հարճ- սիրտեփ

Համիդիե գնդեր- քրդական անկանոն հեծելազորներ՝ ստեղծված ցեղերի հիմքի վրա, ուղղված հայերի դեմ

Հաքիմ- իշխող, տիրող, նաև խմաստուն

Ղազի- սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ

Ղարիբ- պանդուխտ

Մեդրեսե- դպրոց

Մեջլիս- ժողով, վարչական օղակ

Միրլավա- հրամանատար

Մյուքաշիր- դատական կատարածու

Մյուդիր- նահիեի (գյուղախմբի) պետ

Մյուլք- կավածք

Մյուշիր- մարշալ

Մյուֆթի- կրոնավոր, Շարիաթի օրենքները մեկնաբանող

Մուլլա- իսլամական հոգևորական, աստվածաբանության մասնագետ

Մուքեսարիֆ- սանջակի վարչական ղեկավար, պետ

Մուրախաս- գավառային հայ ղեկավար

Յավուզ- ուժեղ, դաժան

Յուքուբ- քոչվոր

Նահիե- կազայի մեջ մտնող վարչական միավոր (գյուղախումբ)

Նամազ- ամենօրյա (օրը 5 անգամ) մահմեդական աղոթք

Ներուզ- մահմեդական նոր տարի

Նեֆուզ- գլխահարկ՝ զինվորական ծառայությունից ազատվելու դիմաց, գանձվում էր ոչ մահմեդականներից

Նիզամի դադարան- քաղաքացիական դատարան

Նիփյահի- իսլամական ամուսնական ակտ

Շամ- Սիրիա

Շեյխ- աշիրեթապետ՝ կրոնական առաջնորդ

Շեյխ ուլ-խայա- շերիաթի գծով բարձրագույն իշխանություն

Շերի- համաձայն շերիաթի

Շերիաթ- մահմեդական կրոնական օրենքներ

Շերիաթական դադարան- կրոնական դատարան

Շիա- ոչ ուղղափառ մահմեդականություն

Չավուշ- հիսնապետ

Չեքե- հրոսակ

Չեղլո- նախահայդուկային պայքարի եղանակ և խումբ

Ջելալի- ըմբոստ

Ջիզիե- ոչ մահմեդականից զանձվող գլխահարկ

Ջիհադ- սրբազան պատերազմ

Ռայա (հոպ)- ոչ մահմեդական հպատակ

Ռում- Բյուզանդական կայսրության կազմում եղած ժողովուրդներ, հույն

Ռումելի- Օսմանյան կայսրության եվրոպական մաս

Սադրազամ- վարչապետ

Սանջակ- վիլայեթից փոքր վարչական միավոր (լիվա)

Սերասքեր- բանակի հրամանատար

Սերդար- հրամանատար

Սերիալ- վարչություն

Սիփահի- հատուկ հեծյալ զորք

Սյուննի- ուղղափառ իսլամ

Սոմար- հացատիկի չափ՝ 16 փութ

Սոֆթա- մահմեդական կրոնական դպրոցի սովորող

Սուլթան- օսմանյան բարձրագույն իշխանություն

Վալի- նահանգապետ

Վակֆ- կրոնական հաստատություններին պատկանող կալվածք

Վերիլ- տեղակալ

Վիլայեթ- նահանգ

Ուլենա- իսլամ հոգևորական-գիտնական

Ուլուֆե- զինվորականների աշխատավարձ

Ուլուս- ժողովուրդ, հասարակություն

Փադիշահ- Վեհապետ, սուլթան-խալիֆ

Փաշա- բարձր աստիճան՝ զինվորական թե քաղաքացիական, բարձր պաշտոն զբաղեցնող անձին տրվող կոչում

Փաշալըք- փաշայի տիրույթ

Փեզևանք- սրիկա

Քենսպ- ամուսնություն

Քեշիշ- քրիստոնեական հոգևորական

Քիլար- ամբար

Քյաֆիր(անսրեղյակ, անհավատ)- ճորտատիրական ենթակայության ձև

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
1. Հայոց ցեղասպանությունը և Գերմանիայի պատասխանատվությունը.....	8
2. Ճանաչման նախնական քայլերը.....	10
3. Համաթուրանական մութ դավեր.....	13
4. Առաջին թուրանական վեհաժողովը.....	17
5. Իթքիհադական հեղաշրջում.....	18
6. Դավեր ընդդեմ Հայաստանի.....	23
7. Բնաջնջման մեխանիզմ.....	29
8. Կոտորածները թուրքական պաշտոնական քաղաքականության մշտական բաղադրիչ.....	53
Գլուխ առաջին	
Ցեղասպանության նախապատրաստություն.....	57
Գլուխ երկրորդ	
Ցեղասպանությունը գործողության մեջ.....	119
Գլուխ երրորդ	
Թուրքիայի հակահայ ցեղասպան քաղաքականությունը մշտական գործոն.....	392
Վերջաբանի փոխարեն Թ. Աբչամ՝ պատմաբան.....	480
Հավելված կամ թուրքիզմը հայ մտավորականության ներկայացմամբ.....	489
Թուրքերեն բառերի թարգմանություններ.....	547

ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ԹՈՒՐԹԵՐԸ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
II

СТЕПАН КАРАПЕТОВИЧ ПОГОСЯН

ТУРКИ О ТУРКАХ
II

На армянском языке
Ереван “Айастан” 2011
Ереван Издательство ЕГУ 2011

Խմբագիր՝ **Ռուզան Մարգարյան**
Կազմի ձևավորումը՝ **Սամվել Մելքոնյանի,**
Գրիգոր Մարիկյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ **Մարգարիտ Արիստակեսյանի**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Արմինե Սարգսյանի և**
Կարինե Դավթյանի

Տպագրությունը՝ ԵԳԵՍ տպագրատան

Ստորագրված է տպագրության՝ 18.03.2011թ.:
Ծավալը՝ 34.5 տպ. մամուլ: =32,1 պայմ. մամուլի, հրատ. 30,2 մամուլ:
Չափսը՝ 60X84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 500:
«Հայաստան» հրատարակչություն. Երևան, Իսահակյան 28:
ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1: